

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ, ΤΟΜΕΑΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΝΕΟΤΕΡΩΝ ΧΡΟΝΩΝ

ΣΤΡΑΤΗΣ ΜΠΟΥΡΝΑΖΟΣ

To Congress for Cultural Freedom (CCF) και η δραστηριότητά του στην
Ελλάδα, 1950-1967

Πολιτιστικός Ψυχρός Πόλεμος και αντικομμουνισμός

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

Τριμελής επιτροπή

Χρήστος Χατζηιωσήφ, ομότιμος καθηγητής (επιβλέπων)

Έφη Αβδελά, καθηγήτρια

Χρήστος Λούκος, ομότιμος καθηγητής

Μάιος 2019

[1]

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Ευχαριστίες	6
Εισαγωγή	11
Το CCF και ο Πολιτιστικός Ψυχρός Πόλεμος στη διεθνή βιβλιογραφία.....	13
Η ελληνική βιβλιογραφία για τον Πολιτιστικό Ψυχρό Πόλεμο και το CCF.....	20
Το ελληνικό CCF και το CCF στην Ελλάδα: μια συνωμοσία σιωπής;.....	22
Οι βασικές αρχειακές πηγές της διατριβής.....	25
Σχεδιάγραμμα της διατριβής.....	29
Κεφάλαιο Πρώτο: Η μάχη «για την καρδιά και τον νου των ανθρώπων». Ο Πολιτιστικός Ψυχρός Πόλεμος και το CCF	33
Η έναρξη: Δυτικό Βερολίνο, Ιούνιος 1950.....	33
Ο πόλεμος «για την καρδιά και τον νου των ανθρώπων».....	38
It takes two to tango.....	43
Ο δρόμος προς το Βερολίνο και προς το ιδρυτικό συνέδριο του CCF.....	46
Το CCF στο πλαίσιο του Πολιτιστικού Ψυχρού Πολέμου.....	50
Το CCF και η NCL (Non Communist Left).....	54
Η CIA, η Wall Street και οι απόφοιτοι των πανεπιστημίων της Ivy League.....	57
Κεφάλαιο Δεύτερο: Τα πρώτα βήματα του CCF στην Ελλάδα (1950-1954): Π. Κανελλόπουλος, Μ. Κόρακας, Ι. Μπράουν και Μ. Τζόσελσον	62
Ο Π. Κανελλόπουλος στο ιδρυτικό συνέδριο του CCF (Βερολίνο, Ιούνιος 1950).....	63
Μανώλης Κόρακας: ένας ένθερμος αντικομμουνιστής σοσιαλιστής	67
Τρβινγκ Μπράουν: «the most dangerous man» ή «le grand Manitou»;.....	71
Μάικλ Τζόσελσον: «the big fixer», ο οργανωτής.....	81
Η πρώτη επαφή του Μανώλη Κόρακα με το CCF.....	82
Ο κομμουνισμός, υπέρτατος αντίπαλος.....	86
Κεφάλαιο Τρίτο: Ο Νικολά Ναμπόκοφ στην Αθήνα (Σεπτέμβριος 1954) και οι Έλληνες συνομιλητές του	90
Η διεθνής δραστηριότητα του CCF στις αρχές της δεκαετίας του 1950.....	90
Τα πρώτα χρόνια του CCF στην Ελλάδα.....	92
Νικολά Ναμπόκοφ: ο «αρχιστράτηγος πολιτισμού» του CCF	94

Η επίσκεψη στην Αθήνα.....	95
Οι Έλληνες συνομιλητές του Ναμπόκοφ	97
Τρεις «Αμερικανοί φίλοι»: ο ρόλος της αμερικανικής πρεσβείας και της USIS/USIA.....	104
Το ελληνικό δίκτυο του CCF: η πινακοθήκη των προσώπων.....	109
Μερικές παρατηρήσεις για τα πρόσωπα.....	118

Κεφάλαιο Τέταρτο: Προσπάθειες «επαγγελματοποίησης» του ελληνικού CCF: η συνεργασία με τη διαφημιστική εταιρεία «Δεσμός» του Μ. Παυλίδη και το Forum Service (1956-1959).....

Η <i>Νέα Εστία</i> και η Ουγγρική Εξέγερση του 1956.....	122
Η <i>Νέα Εστία</i> και το CCF.....	129
Το <i>Forum Service</i> του CCF.....	132
Το Forum Service στην Ελλάδα και ο Βάσος Βασιλείου.....	134
Ο Μάνος Παυλίδης, ο «Δεσμός» και η Εταιρία Ελληνικών Σπουδών.....	137
Η συνεργασία του Μάνου Παυλίδη με το CCF.....	141
Το απότομο τέλος της συνεργασίας «Δεσμού» και CCF.....	144
Ο Μ. Κόρακας υπεύθυνος και για το ελληνικό Forum Service.....	147

Κεφάλαιο Πέμπτο: Ένα συνέδριο στη Ρόδο για τη δημοκρατία και τις «νέες χώρες» (Οκτώβριος 1958)

Αντί το Νέο Δελχί, τη Βηρυτό ή το Ιμπαντάν, η Ρόδος.....	152
Οι νέοι προσανατολισμοί του CCF στα μέσα της δεκαετίας του 1950.....	152
Το άνοιγμα του CCF στην Ινδία – και γενικότερα τον «Τρίτο Κόσμο».....	158
Η προετοιμασία του συνεδρίου για τη δημοκρατία στα «νέα κράτη».....	161
Καθ' οδόν για το συνέδριο της Ρόδου.....	166
Η ελληνική ανάμιξη: η συνδιοργάνωση με την Πάντειο και οι Έλληνες σύνεδροι.....	171
Το συνέδριο στη Ρόδο, 6-13 Οκτωβρίου 1958.....	173
Η στάση των ελληνικών φορέων και σωματείων: Το Κυπριακό.....	178

Κεφάλαιο Έκτο: Το περιοδικό *Διεθνής Ζωή* (1958-1964) και ο κόσμος του «αντικομμουνιστικού σοσιαλισμού».....

Η σχέση της <i>Διεθνούς Ζωής</i> και του CCF.....	183
Η ταυτότητα και οι στόχοι του περιοδικού.....	186
Κυκλοφορία: τα διαθέσιμα στοιχεία.....	191
Οι διαφημίσεις της <i>Διεθνούς Ζωής</i>	192
Από τις σοσιαλιστικές κινήσεις του Μεσοπολέμου στη Σοσιαλιστική Λέσχη.....	195
«The bitterest enemies of communism».....	199

NCL: η Non Communist Left – και η ελληνική περίπτωση.....	200
Το τέλος της σχέσης.....	207
Κεφάλαιο Έβδομο: Η εποχή των Εποχών και ο Χρήστος Λαμπράκης (1963-1967)..	211
Γενεύη, Ιούνιος 1962: η συνάντηση με τον Τζόσελσον και τον Μποντό.....	212
Στην πορεία για το πρώτο τεύχος: η διαμόρφωση της φυσιογνωμίας του νέου περιοδικού	220
<i>Εποχές</i> , «μηνιαία έκδοση πνευματικού προβληματισμού και γενικής παιδείας».....	229
Ένα επιτυχημένο περιοδικό.....	231
Η σχέση των <i>Εποχών</i> με την κομμουνιστική Αριστερά.....	235
Η σχέση των <i>Εποχών</i> με το CCF και τα περιοδικά του.....	244
Η συνέχεια της σχέσης. Μια βασική μέριμνα του CCF: η αναδημοσίευση βασικών άρθρων από τα περιοδικά του.....	249
Μια σχέση που έμεινε στο σκοτάδι.....	257
Μια σχέση που δεν αναπτύχθηκε.....	260
Διαδρομές στο νέο τοπίο μετά την 21η Απριλίου.....	267
Κεφάλαιο Όγδοο: Πέρα από το CCF: ταξίδια στην Αμερική, εκδόσεις, συναυλίες τζαζ κ.ά. Όψεις του Πολιτιστικού Ψυχρού Πολέμου στην Ελλάδα.....	270
Προγράμματα επισκέψεων: από τις ΗΠΑ στην Ελλάδα και από την Ελλάδα στις ΗΠΑ..	273
Παρένθεση: Ένας ξεχωριστός επισκέπτης. Ο καθηγητής Μπερκς και τα πειράματα ψυχολογικού πολέμου σε κρατούμενους κομμουνιστές.....	281
Τα βιβλία ως όπλα: Ψυχρός Πόλεμος και καυτά βιβλία.....	282
«Dizzy in Greece».....	291
Οι σχέσεις με το CCF	296
Ελλείψεις και σκέψεις.....	305
Κεφάλαιο Ένατο: Το τέλος: η CIA και το σκάνδαλο του 1967.....	307
Liberal Anti-Communism Revisited.....	307
«A literary Bay of Pigs».....	309
Γνώριζαν οι εμπλεκόμενοι στο CCF την ανάμιξη της CIA;.....	318
Παρενέβαινε η CIA στη δραστηριότητα του CCF και την ύλη των περιοδικών του;.....	322
Τι επιδίωκε η CIA με τη χρηματοδότηση του CCF και με ποιον τρόπο διασφάλιζε τις επιδιώξεις της;.....	324
Γιατί το σκάνδαλο ξεσπάει το 1967;.....	328

Κεφάλαιο Δέκατο: Συμπεράσματα. Γιατί δεν υπήρξε, τελικά, ελληνικό CCF;	331
Τι μας φανερώνει η μελέτη της ελληνικής περίπτωσης για το CCF συνολικά.....	333
Το CCF στην Ελλάδα: μια συνάντηση άγωνα και για τις δυο πλευρές.....	339
Ο ρόλος των προσώπων: Μανώλης Κόρακας.....	341
Ο αντιαμερικανισμός στη μεταπολεμική Ελλάδα: πολιτικός και πολιτισμικός, νέος και παλιός.....	343
Η ανυπαρξία μη κομμουνιστικής, και ιδίως αντικομμουνιστικής, Αριστεράς.....	347
Οι φιλελεύθεροι δημοκράτες και κεντρώοι μετά τον Εμφύλιο: η αποστασιοποίηση και σταδιακή αντιπαράθεσή τους με τους «εθνικόφρονες».....	351
Οι συντηρητικοί διανοούμενοι & οι κυρίαρχες τάσεις του ελληνικού αντικομμουνισμού	355
Πηγές - Βιβλιογραφία.....	361

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Η συγγραφή μιας διατριβής είναι μια διαδικασία προσωπική, και συνήθως μοναχική, που διασταυρώνεται όμως με τις διαδρομές, τις αναζητήσεις και τις σκέψεις άλλων ανθρώπων. Όταν έρχεται η στιγμή που βάζεις την τελεία και υποβάλλεις το προς κρίση κείμενο, ξέρεις καλά ότι φέρεις στο ακέραιο την ευθύνη για τις επιλογές, και για τα καλά και για τα κακά· και έτσι πρέπει. Ταυτόχρονα, ωστόσο γνωρίζεις, εξίσου καλά, ότι πιθανότατα δεν θα είχες κατορθώσει να βάλεις αυτή την τελεία, καθώς και ότι το αποτέλεσμα θα ήταν διαφορετικό, χωρίς τη γνώμη, την προτροπή, τις αντιρρήσεις, την κριτική που άκουσες από πολλούς και πολλές.

Μιλώντας σε πρώτο πρόσωπο, είμαι βέβαιος ότι χωρίς τους καθηγητές μου και χωρίς το εύφορο πνευματικό περιβάλλον του Πανεπιστημίου Κρήτης και της ακαδημαϊκής κοινότητας στο Ρέθυμνο δεν θα είχα φτάσει έως εδώ. Επίσης, χωρίς τη βοήθεια φίλων, συνεργατών και συναδέλφων δεν θα είχα καταφέρει να αποκτήσω πρόσβαση σε ένα εκτενές αρχειακό υλικό, διάσπαρτο στο Σικάγο, το Αρκάνσας, το Τέξας, το Μέρυλαντ, το Παρίσι, το Άμστερνταμ, την Αθήνα και αλλού. Και, κάτι ακόμα πιο σημαντικό, οι σκέψεις στις οποίες οδήγησε αυτό το υλικό γεννήθηκαν και μπόρεσαν να βρουν τον δρόμο τους προς το χαρτί μέσα από μια μακρά, επίπονη αλλά και ωραία διαδικασία συζητήσεων, κριτικής βασάνου και ανταλλαγής. «Είναι παιδιά πολλών ανθρώπων τα λόγια μας», κατά τον στίχο του Σεφέρη. Οι ευχαριστίες, λοιπόν, δεν αποτελούν απλώς πράξη αβροφροσύνης και ευγένειας, αλλά ένα από τα απολύτως απαραίτητα και ουσιώδη κομμάτια αυτής της μελέτης.

Ξεκινάω, βέβαια, από τα μέλη της τριμελούς επιτροπής. Ευχαριστώ θερμά:

Πρώτα από όλα, τον Χρήστο Χατζηιωσήφ. Όλα αυτά τα χρόνια, υπήρξε σημείο αναφοράς για μένα, ο δάσκαλός μου, με όλη τη σημασία της λέξης. Μου άνοιξε ορίζοντες, με βοήθησε να κατανοήσω διαφορετικά τα πράγματα. Ο συνδυασμός καλλιέργειας, διανοητικής αυστηρότητας και στοργής για τους φοιτητές του, φροντίδας για την αρτιότητα του επιχείρηματος, επιστημονικής γνώσης, πολιτικής οπτικής και στάσης που τον διακρίνει υπήρξε συνολικά για μένα, ακόμα και τις φορές που δεν συμφωνούσαμε, πηγή έμπνευσης. Οι οφειλές μου δεν περιορίζονται στην ανά χειράς διατριβή, η οποία, πάντως, δεν θα είχε ολοκληρωθεί χωρίς αυτόν· είναι πολύ πιο βαθιές.

Τον Χρήστο Λούκο, ο οποίος από τα χρόνια των μεταπτυχιακών σπουδών μου στο Ρέθυμνο, μου έμαθε, και μας έμαθε, συνδυάζοντας την αγάπη και τη γνώση, πολλά και

σημαντικά για την επιστήμη και τη μέθοδό της· και μας τα έμαθε όχι μόνο στη θεωρία, αλλά και μέσα από το παράδειγμά του.

Την Έφη Αβδελά, η συμβολή της οποίας υπήρξε ευεργετική, τα τελευταία δύο περίπου χρόνια, από τη στιγμή που έγινε μέλος της τριμελούς επιτροπής. Με τις εύστοχες και απαιτητικές παρατηρήσεις της, τις υποδείξεις αλλά και με την παρότρυνσή της, στάθηκε ένας σπουδαίος σύμβουλος, που συνετέλεσε σοβαρά στην πρόοδο και ολοκλήρωση της διατριβής.

Συνεχίζω με τους τέσσερις οι οποίοι, μαζί με τους τρεις προηγούμενους, απάρτισαν την επταμελή επιτροπή. Τους ευχαριστώ καταρχάς για την προθυμία τους και τον χρόνο που διέθεσαν και, πιο συγκεκριμένα:

Τον Πολυμέρη Βόγλη, καθώς οι αναλυτικές συζητήσεις μαζί του, εδώ και αρκετό καιρό ήταν καθοριστικές: ως αυστηρός κριτής εντόπιζε αδυναμίες, εισηγούνταν ερμηνείες και έκανε προτάσεις, διευρύνοντας το πεδίο της μελέτης.

Τον Ευγένιο Μαθιόπουλο, ο οποίος, χάρη στη συστηματική και βαθιά γνώση του Πολιτιστικού Ψυχρού Πολέμου που διαθέτει, με προφύλαξε από σφάλματα, μου προσέφερε πολύτιμα στοιχεία, μου υπέδειξε κρίσιμες όψεις που αγνοούσα.

Τον Παρασκευά Ματάλα, για τη φιλία του και την ευρυμάθειά του, που εκδηλωνόταν εδώ και χρόνια, στις αναζητήσεις και τις συζητήσεις μας όχι μόνο για το συγκεκριμένο αντικείμενο, αλλά για πολλά περισσότερα.

Τη Δέσποινα Παπαδημητρίου, οι μελέτες της οποίας άνοιξαν, από τις αρχές του 21ου αιώνα, τον δρόμο για τη μελέτη του Congress for Cultural Freedom στην Ελλάδα και στάθηκαν βάση εκκίνησης για μένα.

Μια σειρά φίλοι και συνάδελφοι κάθε άλλο παρά υιοθέτησαν το «χρόνου φείδου» στην περίπτωση αυτή. Δαπάνησαν και χρόνο και κόπο, προκειμένου να διαβάσουν το σύνολο ή κομμάτια του κειμένου και να μου κάνουν παρατηρήσεις. Ευχαριστώ λοιπόν θερμά τον Γιάννη Αλμπάνη, τον Μάνο Αυγερίδη, την Κατερίνα Γκίκα, τον Κωστή Καρπόζηλο, τον αξέχαστο Θεοδωρή Μιχόπουλο, τον Ηλία Νικολακόπουλο, τον Δημοσθένη Παπαδάτο-Αναγνωστόπουλο, τον Κωνσταντίνο Τσουκαλά, την Αγγελική Χριστοδούλου και τον Κωστή Χατζημιχάλη.

Θέλω να ευχαριστήσω ξεχωριστά τρία πρόσωπα:

Την Τζένη Λιαλιούτη, με την οποία συνέπεσε, το ίδιο διάστημα, να δουλεύουμε το ίδιο θέμα: το Congress for Cultural Freedom (CCF) στην Ελλάδα. Οι συζητήσεις μαζί της, τα τεκμήρια και τα κείμενα που ανταλλάξαμε αποτέλεσαν για μένα πηγή σκέψης. Χαίρομαι ιδιαίτερα, επειδή μια δύσκολη σύμπτωση (δύο άνθρωποι που δουλεύουν τον ίδιο θέμα, την ίδια

περίοδο, με παραπλήσιες πηγές) όχι μόνο δεν στάθηκε τροχοπέδη, αιτία αμηχανίας ή προστριβών, αλλά, αντίθετα, πηγή γόνιμης ανταλλαγής απόψεων, αμοιβαίας εκτίμησης και – έσχατο αλλά όχι τελευταίο– χαράς και φιλίας.

Τον «αρχαίο» φίλο μου Βαγγέλη Καραμανωλάκη, με τον οποίο η συζήτηση ανάγεται σε βάθος τριακονταετίας. Από το 1987 μέχρι σήμερα υπήρξε σταθερός συνομιλητής και συμπαραστάτης, σε ένα διαρκές πάρε-δώσε, καθώς μοιραστήκαμε και μοιραζόμαστε κείμενα, ιδέες, αγωνίες και έγνοιες.

Τον νεαρό και αγαπημένο μου φίλο Κώστα Σπαθαράκη. Η προτροπή του να γράψω μια μελέτη για το CCF με σκοπό να εκδοθεί από τις εκδόσεις Αντίποδες (προτροπή στην οποία ότι πιστεύω ότι θα ανταποκριθώ στο εγγύς μέλλον), οι «οχλήσεις» και οι παρατηρήσεις του έδωσαν μια σημαντική ώθηση στην ανά χείρας διατριβή.

Μια σειρά φίλοι, παλιοί και νεότεροι, με βοήθησαν πρόθυμα, υποδεικνύοντάς μου μελέτες και πηγές, συζητώντας μαζί μου, δίνοντάς μου δικά τους κείμενα, προσφέροντάς μου το σπίτι τους για να μείνω, δανείζοντάς μου με γενναιοδωρία βιβλία, χρήματα και κωδικούς. Θέλω λοιπόν να ευχαριστήσω από την καρδιά μου την Κατερίνα Αναστασίου, τον Νίκο Θεοδωρόπουλο, τη Χλόη Howe-Χαραλάμπους, τον Γιώργο Καλαπαδάκη, τον Γιώργο Κουκουλέ, τη Γιούλα Κουτσοπανάγου, τον Δημήτρη Κουσουρή, τη Δέσποινα Λαλάκη, τη Δήμητρα Λαμπροπούλου, τον Ανδρέα Λυμπεράτο, τον Χρίστο Μάη, την Άννα Ματθαίου, τον Νικόλα Πίσση, την Πόπη Πολέμη, τον Παναγιώτη Στάθη, την Gonda Van Steen, τη Στεριανή Τζιντζιλώνη. Τον Δημήτρη Χριστόπουλο για τους κοινούς προβληματισμούς και τις συγκλίνουσες διανοητικές αγωνίες, χρόνια τώρα. Επίσης, τον σημαντικότερο μελετητή του CCF στην Ευρώπη Gilles-Scott Smith (Leiden University), τους ιστορικούς Greg Barnhisel (Duquesne University) και Ettore Costa (University of Gothenburg), καθώς και την ιστορικό της τέχνης Paz Guevara (Haus der Kulturen der Welt, Βερολίνο). Και οι τέσσερις ανταποκρίθηκαν με προθυμία στις ερωτήσεις και τις ζητήσεις μου.

Ακόμα, τη Βασιλική Κατριβάνου, για όλη την αγάπη, τη φροντίδα, το νιάξιμο, τον χρόνο, το «μαζί» τον Νίκο Γιαννόπουλο, τη Ρόζα Κοβάνη, τον Λάμπρο Σπηλιόπουλο, τον Φίλιωνα Φίλωνος, που στάθηκαν σπουδαίοι συμπαραστάτες με πολλαπλούς τρόπους, στην πολύχρονη αυτή πορεία, εντός και, κυρίως, εκτός του πεδίου της διατριβής.

Τα «Ενθέματα» της εφημερίδας *Αυγής*, για μια δεκαπενταετία, από τις αρχές του 2002 μέχρι τον Μάιο του 2016, υπήρξαν για μένα κάτι πολύ παραπάνω από –ιδεώδης– εργασιακός χώρος. Ήταν ο χώρος όπου ζούσα πολιτικά και διανοητικά, όπου ανέπνεα και δοκίμαζα σκέψεις, ο τόπος όπου γνώρισα και συνεργάστηκα με σπουδαίους ανθρώπους· με δυο λόγια

ένα από τα πιο ουσιαστικά κομμάτια της ζωής μου. Δεν θα είχε συμβεί αυτό χωρίς εκείνες και εκείνους με τους οποίους το κάναμε μαζί. Πρώτα πρώτα τον Άγγελο Ελεφάντη, βοηθός του οποίου ήμουν μέχρι το 2008 και στον οποίο αναφέρομαι παρακάτω, καθώς και τους ανθρώπους της *Αυγής*, ιδίως τους συνεργάτες και τις συνεργάτριές μου, μέλη της Συντακτικής Επιτροπής των «Ενθεμάτων», από το 2008 μέχρι το 2016. Θα είχα καταφέρει, και θα είχαμε καταφέρει, πολύ λιγότερα χωρίς την οξύνοια και τις απαιτήσεις της Κατερίνας Λαμπρινού, τη στοχαστική νηφαλιότητα του Γιάννη Μπαλαμπανίδη, την ευγένεια και την παιδεία της Σοφίας Ζουμπουλάκη, τη λογιοσύνη και την πολιτική συγκρότηση του Κώστα Σπαθαράκη – μέλη τους όλοι και όλες τους των πρώτων συντακτικών. Θέλω να μνημονεύσω ξεχωριστά τα μέλη της τελευταίας συντακτικής ομάδας, με τα οποία δεθήκαμε σε καιρούς δύσκολους, απαιτητικούς και ωραίους, από το 2012 και μετά, τους τόσο αγαπημένους και αγαπημένες μου: τον Μάνο Αυγερίδη με το απαράμιλλο πολιτικό κριτήριο, την ορθοκρισία και την οξεία ιστορική σκέψη· την Ιωάννα Μεϊτάνη με την πηγαία διάθεση, τη διεισδυτική και αντισυμβατική προσέγγιση, τη βαθιά καλλιέργεια· τη Μαρία Καλαντζοπούλου με την αναγεννησιακή πολυμαθία, την αεικίνητη ενέργεια και τις καταγιστικές ιδέες. Θα μπορούσα να γράψω πολλά για τον καθένα και την καθεμιά, δυσκολεύομαι όμως να το κάνω, γιατί τους αισθάνομαι σχεδόν κομμάτι του εαυτού μου, μέχρι και σήμερα. Ας ξέρουν ότι τους είμαι ευγνώμων για όσα σκεφτήκαμε και κάναμε μαζί, για τη στάση που διαμορφώσαμε από κοινού, τα πεδία που ανοίξαμε, τη χαρά με την οποία δουλέψαμε. Κι ακόμα, για την παρέα, τις επικές ανταλλαγές μείλ και συνεδριάσεις της Συντακτικής στο Εντευκτήριον της Βαλτετσίου, το ανεξάντλητο κέφι, την αγάπη. Δεν είναι άσχετα όλα αυτά με την παρούσα διατριβή, καθώς ωφελήθηκε πολλαπλά από τη συζητήσεις, την ανταλλαγή ιδεών και τη συναναστροφή της ομάδας αυτής.

Θέλω, τέλος, να ευχαριστήσω:

Τη Leigh Armstrong, τη Mindy Spitzer Johnston και τον Claudio Sansone, που συνέδραμαν την έρευνά μου στη Regenstein Library, στο Σικάγο (University of Chicago Library)· τον Scott Blake, την Erin Berry, την Jen Eidson και τη Jen Wachtel στο George Meany Memorial Archives, στο Μέρυλαντ (University of Maryland)· τη Freda Hamric στο Harry Ransom Center, στο Ώστιν (The University of Texas)· τον Geoffery Stark στις University of Arkansas Libraries στο Αρκάνσας· τη Vimala Tummers και τη Guusje Varkevisser στο International Institute of Social History (IISH), στο Άμστερνταμ· τον Luc Requier στα Archives Nationales (France) στο Παρίσι (Site de Pierrefitte-sur-Seine)· τον Μιχάλη Μάτσα και τον Γιάννη Μιχαλόπουλο στη Bibliothèque Nationale de France, στο

Παρίσι· τη Carola Pohlmann και τη Jacqueline Volkmann στη Staatsbibliothek zu Berlin, στο Βερολίνο· τον Thomas Zauner στην Österreichische Nationalbibliothek, στη Βιέννη.

Την Ιωάννα Βόγλη, την Πολίνα Ιορδανίδου, την Άντα Κάπολα, τον Στάθη Παυλόπουλο, την Αγγελική Χριστοδούλου, που επανειλημμένα, την τελευταία εικοσιπενταετία, εκτός από καλές φίλες και συζητητήτριες στάθηκαν ολοπρόθυμες αρωγοί διευκολύνοντας την πρόσβασή μου στις συλλογές των Αρχείων Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας (ΑΣΚΙ). Τον Δημήτρη Μπαχάρα και τη Σοφία Μπόρα, στο Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο (ΕΛΙΑ/ΜΙΕΤ) για την γνώση και την αμέριστη βοήθειά τους. Τη Λήδα Κωστάκη από το Τμήμα Αρχείων της Γενναδείου Βιβλιοθήκης και της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα (ASCSA) για την προθυμία και την εποπτεία των ζητημάτων. Τη διευθύντρια της Μπενακείου Βιβλιοθήκης της Βουλής Μαρία Βλασσοπούλου, για την τάχιστα ανταπόκριση, τη διάθεση και τη γνώση.

Ό,τι και να πω για τους γονείς μου, τον Χαράλαμπο και την Άννα, είναι λίγο. Δεν μπορώ να χωρέσω σε λίγες αράδες όλα όσα μου προσέφεραν, στα γράμματα και στη ζωή, καθώς και την αγάπη που μου έδωσαν. Μια από τις μεγάλες χαρές μου και συγκινήσεις μου, σήμερα, είναι ότι μπορούν να δουν αυτή τη δουλειά ολοκληρωμένη.

Τι βαριές και αγαπημένες σκιές του Φίλιππου Ηλιού και του Άγγελου Ελεφάντη τις ένιωσα να με συντροφεύουν πολλές φορές σε όλη τη διαδρομή. Όχι μόνο επειδή ο πρώτος ήταν μέλος της αρχικής τριμελούς επιτροπής, αλλά επειδή, και οι δύο, υπήρξαν, με τον τρόπο τους, δάσκαλοί μου. Και είναι πολλές οι φορές που, γράφοντας, σκέφτηκα: Τι θα έλεγε γι' αυτό ο Άγγελος, τι θα έλεγε ο Φίλιππος, πώς θα τους φαινόταν; Με αυτή τη ζώσα απουσία πορεύτηκα, γράφοντας.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

A. Αντικείμενο της παρούσας διατριβής είναι η δραστηριότητα την οποία αναπτύσσει το Congress for Cultural Freedom (CCF) στην Ελλάδα, τα έτη 1950-1967. Το CCF είναι ένας οργανισμός που συγκροτούν κυρίως Δυτικοευρωπαίοι και Αμερικανοί διανοούμενοι και καλλιτέχνες, το 1950, με την κρυφή υποστήριξη και χρηματοδότηση της CIA, στο πλαίσιο του ψυχροπολεμικού ανταγωνισμού των δύο υπερδυνάμεων. Σκοπός του CCF είναι η προώθηση ενός δυτικού (ευρωπαϊκού-αμερικανικού) πολιτισμού, με έμφαση στις δυτικές αξίες (ελευθερία, αστική δημοκρατία, αγορά), που θα αμφισβητήσει την ηγεμονία και κυριαρχία της κομμουνιστικής Αριστεράς στους τομείς της διανοήσης και των τεχνών. Το CCF αναπτύσσει δραστηριότητα σε περισσότερες από 30 χώρες, αρχικά στην Ευρώπη, αλλά στη συνέχεια και στην Ασία, την Αφρική και τη Λατινική Αμερική. Η Ελλάδα είναι μια από τις χώρες αυτές.

B. Εναρκτήριο χρονικό σημείο μελέτης είναι ο Ιούνιος του 1950, οπότε και ξεκινάει τη δραστηριότητά του το CCF, με το ιδρυτικό συνέδριό του που πραγματοποιείται στο Δυτικό Βερολίνο. Τότε γίνονται και οι πρώτες επαφές του CCF με Έλληνες· ωστόσο, η ουσιαστική σχέση του οργανισμού με την Ελλάδα ξεκινάει όμως στα τέλη του 1952, όταν θα εμφανιστεί στο προσκήνιο το πρόσωπο ο οποίο θα παίξει κεντρικό ρόλο, καθώς θα αναλάβει την εκπροσώπηση του CCF στη χώρα μας: ο δημοσιογράφος και ασχολούμενος με τον συνδικαλισμό Μανώλης Κόρακας.

Το σημείο στο οποίο ολοκληρώνεται η μελέτη είναι η άνοιξη του 1967. Το καταληκτήριο αυτό σημείο προκύπτει από ένα διπλό ορόσημο. Αφενός, το πραξικόπημα της 21ης Απριλίου, το οποίο, με βίαιο τρόπο, αλλάζει πλήρως, τα δεδομένα και το πλαίσιο των ελευθεριών, της κίνησης των ιδεών και του πολιτισμού, πεδία όπου δραστηριοποιείται το CCF. Αφετέρου, το 1967 είναι το έτος που το CCF ολοκληρώνει διεθνώς τη διαδρομή του. Εξαιτίας των αποκαλύψεων για τη χρηματοδότησή του από τη CIA, που έχουν ξεκινήσει από το προηγούμενο έτος και κορυφώνονται στις αρχές του 1967, τον Ιούνιο της ίδιας χρονιάς το CCF θα αποφασίσει να αυτοδιαλυθεί και να μετασχηματιστεί στην International Association for Cultural Freedom (IACF).

Γ. Η ανά χείρας μελέτη προέκυψε ως συνέχεια της προηγούμενης ερευνητικής μου ενασχόλησης με τον ελληνικό αντικομμουνισμό.¹ Αρχικός τίτλος της διατριβής, άλλωστε, ήταν «Ελληνικός αντικομμουνισμός, 1917-1967: θεωρία και πράξη». Σταδιακά, μέσα από την μελέτη της βιβλιογραφίας και την έρευνα σε αρχειακές πηγές, το ενδιαφέρον μου άρχισε να προσανατολίζεται

Στη συνέχεια, μέσα από την έρευνα σε αρχειακές πηγές, το ενδιαφέρον μου εστιάστηκε, αρχικά, στις σχέσεις του μεταπολεμικού ελληνικού αντικομμουνισμού με τον διεθνή αντικομμουνισμό –διάσταση η οποία είναι βασική για την κατανόηση του πρώτου– και κατόπιν στον Πολιτιστικό Ψυχρό Πόλεμο μεταξύ ΗΠΑ και ΕΣΣΔ. Ένα από τα βασικότερα όπλα του δυτικού στρατοπέδου στον «πόλεμο» αυτό υπήρξε το Congress for Cultural Freedom, εκφραστής του φιλελεύθερου αντικομμουνισμού.

Βασικό ερώτημα το οποίο χρειάστηκε να απαντήσω, από την αρχή της ενασχόλησής μου με το θέμα, είναι οι λόγοι για τους οποίους η παρουσία του CCF στην Ελλάδα παραμένει άγνωστη μέχρι σήμερα. Από μια πρώτη διερεύνηση, προέκυψε η ανάγκη να εξεταστούν δύο ζητήματα: Πρώτον, οι λόγοι για τους οποίους οι ίδιοι οι εμπλεκόμενοι απέφυγαν συστηματικά να μιλήσουν για τη δραστηριότητά τους αυτή και τη σχέση τους με το CCF. Δεύτερον, οι λόγοι για τους οποίους η δραστηριότητα του CCF στην Ελλάδα (η οποία είναι σχετικά περιορισμένη, αλλά όχι ανύπαρκτη) δεν αφήνει διακριτό ίχνος.

Έτσι, η έρευνά μου εκκίνησε, καταρχάς, από την ανάγκη να καταγραφεί και να ανασυσταθεί αναλυτικά η παρουσία του CCF στην Ελλάδα, μια παρουσία που δεν είχε, μέχρι σήμερα, απασχολήσει καθόλου τη βιβλιογραφία. Βασικά ερωτήματα, στην προσπάθεια αυτή, ήταν τα ακόλουθα: Ποιες δραστηριότητες ανέπτυξε το CCF στην Ελλάδα, με ποια πρόσωπα, συλλογικότητες, έντυπα ή άλλους θεσμούς συνδέθηκε, ποια ήταν η σχέση μεταξύ του ελληνικού και του διεθνούς CCF, ποιο αποτύπωμα άφησε; Έτσι, η έρευνα και η καταγραφή ακολούθησε τρεις άξονες:

α) Την αναλυτική καταγραφή της δράσης του CCF στην Ελλάδα.

β) Την παρακολούθησή της δράσης αυτής σε σχέση με τη συνολική διεθνή φυσιολογία και δραστηριότητά του, όπως διαμορφώνεται, αποφασίζεται και αναπτύσσεται κεντρικά.

¹ Κάποια συμπεράσματα αυτής της ενασχόλησης παρουσιάζονται στο Στρατής Μπουρνάζος, «Το κράτος των εθνοφρόνων: αντικομμουνιστικός λόγος και πρακτικές», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τόμ. Δ2, Αθήνα 2009, σ. 9-49.

γ) Τη συσχέτιση της δράσης αυτής με τις πρωτοβουλίες που αναπτύσσονται εκ μέρους των ΗΠΑ στην Ελλάδα, στο πλαίσιο του πολιτιστικού Ψυχρού Πολέμου.

δ) Την ανάδειξη των προσώπων από την Ελλάδα, και κυρίως διανοουμένων, που σχετίστηκαν με το CCF, με έμφαση σε όσους ανέπτυξαν σταθερή σχέση. Επίσης, την ανάδειξη των κεντρικών προσώπων του CCF που ασχολήθηκαν με την Ελλάδα.

Ειδικότερα, στη πορεία της έρευνας, φάνηκε ότι η διερεύνηση της παρουσίας του CCF στην Ελλάδα θα μας επιτρέψει να κατανοήσουμε επακριβώς το εύρος της, αλλά και τους λόγους που οδήγησαν στην, όπως έχει αποτυπωθεί ως τώρα υποβάθμισή της. Σε αυτό το πλαίσιο της αποτίμησης δηλαδή της παρουσίας του, η έρευνα αρθρώθηκε επιδιώκοντας να απαντήσει στα εξής ερωτήματα:

Πρώτον, πόσο καθοριστική υπήρξε για τη δράση του CCF η εμπειρία του Εμφυλίου και κυρίως ο διχασμός της ελληνικής κοινωνίας στα άμεσα μετεμφυλιακά χρόνια;

Δεύτερον, τι σήμαινε για τη δράση του CCF η ισχυρή ύπαρξη της κομμουνιστικής Αριστεράς στην Ελλάδα, και ιδίως στον χώρο των γραμμάτων και των τεχνών; Επίσης, η ισχνή παρουσία και δυναμική του σοσιαλιστικού χώρου;

Τρίτον, κατά πόσον η τέχνη, η λογοτεχνία, η μουσική, ο πολιτισμός γενικότερα, που υπήρξαν βασικά εργαλεία του CCF, και του Πολιτιστικού Ψυχρού Πολέμου γενικότερα, λειτούργησαν και στην Ελλάδα;

Τέταρτον, κατά πόσον η δράση του CCF σχετίζεται ή/και εγγράφεται στη συνολική δράση των ΗΠΑ στον τομέα του πολιτισμού στην Ελλάδα;

Το CCF και ο Πολιτιστικός Ψυχρός Πόλεμος στη διεθνή βιβλιογραφία²

Το CCF, παρά τις ιδιαιτερότητες, τη σημασία και τον ξεχωριστό ρόλο του, δεν αποτελεί μεμονωμένο εγχείρημα. Για να γίνει κατανοητό, για να αναδειχθούν οι ομοιότητες αλλά και οι διαφορές του με ανάλογους οργανισμούς, πρέπει να ενταθεί στο ευρύτερο πλαίσιο του Ψυχρού Πολέμου, και συγκεκριμένα σε αυτό που έχει ονομαστεί Πολιτιστικός Ψυχρός Πόλεμος. Με δυο λόγια, ο όρος αυτός χρησιμοποιείται για να δείξει τη χρήση του πολιτισμού, σε όλες του τις εκφάνσεις (μουσική, ζωγραφική, εκδόσεις, κινηματογράφος, θέατρο κ.ο.κ.) και τις εκδοχές

² Η βιβλιογραφία για τον Πολιτιστικό Ψυχρό Πόλεμο είναι τεράστια. Έτσι, στις σελίδες που ακολουθούν περιορίζομαι αναγκαστικά σε ορισμένα βασικά έργα που είτε ασχολούνται αποκλειστικά με το CCF είτε αφιερώνουν μεγάλο μέρος τους σε αυτό. Για μια επισκόπηση της γενικότερης βιβλιογραφίας, βλ. στα ελληνικά Ζηνοβία Λιαλιούτη, *Ο άλλος Ψυχρός Πόλεμος Η αμερικανική πολιτιστική διπλωματία στην Ελλάδα, 1953-1973*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2019, σ. 1-21 (υπό έκδοση). Ευχαριστώ θερμά τη συγγραφέα που μου έδωσε την ευκαιρία να διαβάσω και να αξιολογήσω τη μελέτη αυτή.

του (υψηλή και λαϊκή κουλτούρα), εκ μέρους των δύο υπερδυνάμεων, στον μεταξύ τους ανταγωνισμό. Είναι γνωστό ότι ο Ψυχρός Πόλεμος δεν παίρνει μορφή συνολικής στρατιωτικής αντιπαράθεσης (αν και υπάρχουν πολύχρονες μείζονες περιφερειακές συγκρούσεις, όπως ο Πόλεμος στην Κορέα και ο Πόλεμος στο Βιετνάμ), αλλά διεξάγεται σε πολλά άλλα πεδία: οικονομικό, διπλωματικό κ.ο.κ. Ο πολιτισμός είναι ένα από τα βασικότερα.

Ένας από τους πρώτους που χρησιμοποίησαν τον όρο «Πολιτιστικός Ψυχρός Πόλεμος» ήταν ο αριστερός Αμερικανός ιστορικός και διανοούμενος Κρίστοφερ Λας, στο άρθρο του με τίτλο «The Cultural Cold War», το οποίο επικεντρώνεται στο CCF.³ Το κείμενο, που έχει χαρακτήρα πολεμικό και εντάσσεται στον απόηχο των αποκαλύψεων για τη χρηματοδότηση του CCF από τη CIA, δημοσιεύεται, τον Σεπτέμβριο του 1967, στο περιοδικό *The Nation*, ένα εμβληματικό έντυπο για όλο προοδευτικά και αριστερό χώρο των ΗΠΑ. Το εκτενές άρθρο του Λας αποτελεί, ουσιαστικά, την πρώτη μελέτη για το CCF· ο Λας αποδομεί την «ουδετερότητα» των φιλελεύθερων διανοουμένων, δείχνει τους δεσμούς τους με το κράτος και αναπτύσσει το πώς η σχέση του CCF με τη CIA δεν είναι εξωτερικό γεγονός, αλλά οργανικό κομμάτι της ταυτότητάς του.

Τις επόμενες δύο δεκαετίες θα εμφανιστούν κάποια επιμέρους δημοσιεύματα για το CCF (πολλά από τα οποία είναι κυρίως μαρτυρίες από πρόσωπα με άμεση εμπλοκή στο εγχείρημα του CCF), καθώς και αναφορές στο πλαίσιο ευρύτερων έργων, αλλά όχι κάποια συνολική μελέτη. Ωστόσο, από τα τέλη της δεκαετίας του 1980 και μετά και μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 2000, εκδίδονται μερικές σημαντικές μελέτες, αφιερωμένες αποκλειστικά στο CCF, οι οποίες παραμένουν μέχρι σήμερα έργα αναφοράς.

Το 1989 κυκλοφορεί η μελέτη του Πήτερ Κόλμαν *The Liberal Conspiracy*.⁴ Ο συγγραφέας και πολιτικός Πήτερ Κόλμαν (1928-2019) ήταν από το 1967 μέχρι το 1997 εκδότης του *Quadrant*, του αυστραλέζικου περιοδικού του CCF και βουλευτής επί σειρά ετών του κεντροδεξιού Φιλελεύθερου Κόμματος στο Κοινοβούλιο της Αυστραλίας· στα μέσα της δεκαετίας του 1980 αρχίζει να γράφει τη μελέτη *The Liberal Conspiracy*. Παρά την αναμενόμενα φιλική, ακόμα και δικαιοτική, οπτική του έναντι του CCF, το βιβλίο αποτελεί

³ Christopher Lash, «The Cultural Cold War», *The Nation*, 11 September 1967, σ. 198-212· το κείμενο αναδημοσιεύεται με μικρές αναθεωρήσεις και τίτλο «The Cultural Cold War: A Short History of the Congress for Cultural Freedom», στο Christopher Lasch, *The Agony of The American Left*, ό.π., σ. 61-114 (έχει προηγηθεί δημοσίευσή του, επίσης με αλλαγές, το 1968 και τον ίδιο τίτλο με το 1969, στο Barton J. Bernstein (επιμ.), *Towards a New Past: Dissenting Essays in American History*, Pantheon, Νέα Υόρκη 1968, σ. 322-359).

⁴ Peter Coleman, *The Liberal Conspiracy. The Congress for Cultural Freedom and the Struggle for Mind of Postwar Europe*, The Free Press, Νέα Υόρκη 1989.

την πρώτη συνολική μελέτη για το CCF. Μάλιστα, καθώς βασίζεται σε συστηματική αρχειακή έρευνα και προφορικές συνεντεύξεις, είναι βασικό εργαλείο για την κατανόησή του.

Το 1995 εκδίδεται το βιβλίο του Πιερ Γκρεμιόν *Intelligence de l'anticommunisme: le Congrès pour la Liberté de la Culture à Paris, 1950-1975*,⁵ που παραμένει μέχρι σήμερα η συστηματικότερη ιστορική μελέτη που παρακολουθεί βήμα βήμα στον χρόνο την εξέλιξη του CCF, βασισμένη σε συστηματική μελέτη των αρχείων του.

Το 1998 εκδίδεται η μελέτη του Μίκαελ Χοχγκεσβέντερ *Freiheit in der Offensive?: Der Kongress für Kulturelle Freiheit und die Deutschen*,⁶ η οποία ασχολείται με το CCF στη Γερμανία, αλλά με γενικότερο θεματολογικό εύρος και οπτική: μέσα από τη σπουδή της περίπτωσης μπορούμε να κατανοήσουμε όχι μόνο τον τρόπο με τον οποίο δρα το CCF στη Γερμανία, αλλά γενικότερα.

Το 1999 κυκλοφορεί το βιβλίο με το οποίο το CCF και ο Πολιτιστικός Ψυχρός Πόλεμος εισβάλλουν ορμητικά στο προσκήνιο και καθιερώνονται στην ακαδημαϊκή αλλά και την ευρύτερη δημόσια συζήτηση: πρόκειται για τη μελέτη της Βρετανίδας ιστορικού και δημοσιογράφου Φράνσις Στόνορ Σόντερς *Who Paid the Piper? CIA and the Cultural Cold War*.⁷ Ο τίτλος είναι δηλωτικός της οπτικής και της κεντρικής ιδέας: όποιος πληρώνει τα όργανα, κανονίζει και τη μουσική· εκείνος που πληρώνει για κάτι διατηρεί τον καθοριστικό λόγο επ' αυτού. Ο υπότιτλος, με τη σειρά του, μας δείχνει το επίκεντρο του βιβλίου και το θέμα το οποίο ξετυλίγεται σε όλη την αφήγηση: τις σχέσεις της CIA με το CCF.

Το έργο έγινε γρήγορα μπεστ σέλερ και μεταφράστηκε, μέσα σε λίγα χρόνια, στα αραβικά, τα γαλλικά, τα γερμανικά, τα ισπανικά, τα ιταλικά, τα κινεζικά, τα πορτογαλικά, τα ρωσικά, τα τουρκικά. Η σημασία του υπήρξε καταλυτική – και σε αυτό συμφωνούν υποστηρικτές και επικριτές του. Χάρη στην αποκαλυπτική διάσταση, την τεκμηρίωση, τη μαχητικότητα, την εντυπωσιακή αρχειακή έρευνα, τα νέα στοιχεία και τη γλαφυρή αφήγηση, η μελέτη άσκησε μεγάλη επίδραση, εγκαινιάζοντας την ευρύτερη χρήση του όρου «Πολιτιστικός Ψυχρός Πόλεμος», καθώς και το άνοιγμα της σχετικής θεματικής στο ευρύτερο αναγνωστικό κοινό. Μέχρι σήμερα, αποτελεί βασικό έργο αναφοράς για το CCF: η εικόνα με την οποία το

⁵ Pierre Grémion, *Intelligence de l'anticommunisme: le Congrès pour la Liberté de la Culture à Paris, 1950-1975*, Fayard, Παρίσι 1995.

⁶ Michael Hochgeschwender, *Freiheit in der Offensive?: Der Kongress für Kulturelle Freiheit und die Deutschen*, Oldenbourg, Μόναχο 1998

⁷ Francis Stoner Sonders, *Who Paid the Piper? CIA and the Cultural Cold War* Granta Books, Λονδίνο 1999. Η μελέτη επανεκδίδεται τον επόμενο χρόνο στις ΗΠΑ, χωρίς αλλαγές στο περιεχόμενο, αλλά με διαφορετικό τίτλο: *The Cultural Cold War: The CIA and the World of Arts and Letters*, The New Press, Νέα Υόρκη 2000.

προσλαμβάνουμε έχει καθοριστεί από τη μελέτη αυτή. Σε ένα εντυπωσιακό αφήγημα, η Σόντερς, ξετυλίγοντας την πολυσχιδή και διεθνή δράση του CCF, θα τεκμηριώσει τον βαθιά πολιτικό ρόλο του, ο οποίος αποτελεί και τον κινητήριο μοχλό του: θα μας δείξει πώς κινητοποιεί και χρησιμοποιεί τις ιδέες και τον πολιτισμό στη μάχη του «ελεύθερου κόσμου» κατά της Σοβιετικής Ένωσης. Το βιβλίο της Σόντερς είναι ένας θησαυρός στοιχείων (για πρόσωπα, έντυπα, ομάδες, ιδρύματα κλπ.) τα οποία δεν μας παρουσιάζει παρατακτικά, αλλά αρθρωμένα, ως μηχανισμό που λειτουργεί. Ωστόσο, δέχτηκε σοβαρή κριτική και ανακίνησε μεγάλες συζητήσεις και αντιπαραθέσεις, όχι μόνο για τη στρατευμένη οπτική και το πολεμικό του ύφος, αλλά και για την ουσία της οπτικής του. Βασικό σημείο της κριτικής αυτής, όταν δεν κατηγορούσε τη Σόντερς για συνωμοσιολογία, ήταν ότι συρρικνώνει ένα εξαιρετικά σύνθετο φαινόμενο ανάγοντάς το σε μια υπόθεση των υπηρεσιών πληροφοριών, χάνοντας έτσι ουσιώδες αποχρώσεις, όπως οι εσωτερικές του αντιθέσεις, αλλά και η συμβολή του στο διανοητικό τοπίο.⁸

Τα αμέσως επόμενα χρόνια πρέπει να σημειώσουμε, το 2001, τη μελέτη του Φόλκερ Ρ. Μπέργκχαν, *America and the Intellectual Cold Wars in Europe: Shepard Stone between Philanthropy, Academy, and Diplomacy*,⁹ μεγάλο μέρος της οποίας είναι αφιερωμένο στο CCF. Το 2002 εκδίδεται η μονογραφία του Τζάλς Σκοτ-Σμιθ *The Politics of Apolitical Culture. The Congress for Cultural Freedom, the CIA and Post-War American Hegemony*.¹⁰ Τα δύο αυτά έργα μπορούμε να θεωρήσουμε ότι συνιστούν ένα δίπτυχο, καθώς, στη νέα εποχή που εγκαινιάζει η μελέτη της Σόντερς αποτελούν τις δύο πρώτες και βασικές ακαδημαϊκές συμβολές για τη μελέτη της CCF. Παρά την αναντικατάσταση αξία της Σόντερς, η οποία έχει παίξει ρόλο σκαπανέα, διανοίγοντας το πεδίο, οι μελέτες του Μπέργκχαν και του Σκοτ-Σμιθ σηματοδοτούν το πέρασμα στο στάδιο της ερμηνευτικής προσέγγισης, καθώς εντάσσουν το CCF σε ευρύτερα πλαίσια, αξιοποιώντας μεθοδολογικά εργαλεία. Έτσι, ο Μπέργκχαν, εστιαζόμενος στον Σέπαρντ Στόουν (διευθυντή του ιδρύματος Φορντ και μετά το 1967 πρόεδρο της IACF, διαδόχου της CCF) θα μας μιλήσει για τον δεσμό φιλανθρωπικών

⁸ Οι κριτικές, οι παρουσιάσεις, τα σημειώματα και οι αναφορές για το βιβλίο της Saunders απαιτούν ολόκληρη βιβλιογραφία, καθώς ανέρχονται σε εκατοντάδες τίτλους. Ας σημειωθεί εδώ μόνο μία, από τις πιο εμπειριστατωμένες, η οποία αναδεικνύει τις αρετές αλλά και τις αδυναμίες της μελέτης: Alan Johnson, «The Cultural Cold War: Faust Not the Pied Piper», *New Politics*, τ. 8, τχ. 3 (καλοκαίρι 2001), σ. 140-152. Για μια κριτική στην αντίληψη της Σόντερς, που έχει κάνει ο ιστορικός David Cauter, βλ. εδώ, Κεφάλαιο 1.

⁹ Volker R. Berghahn, *America and the Intellectual Cold Wars in Europe: Shepard Stone between Philanthropy, Academy, and Diplomacy*, Princeton University Press, Πρίνστον 2001.

¹⁰ Scott-Smith Giles, *The Politics of Apolitical Culture. The Congress for Cultural Freedom, the CIA and Post-War American Hegemony*, Routledge, Λονδίνο 2002.

ιδρυμάτων, πανεπιστημίων και του CCF, χρησιμοποιώντας την έννοια της αυτοκρατορίας στο πεδίο των ιδεών.

Ο Σκοτ-Σμιθ επεξεργάζεται την έννοια της γκραμσιανής ηγεμονίας, για να αποτιμήσει την επίδραση του CCF στην ιδεολογική συγκρότηση του ατλαντισμού. Ας σημειωθεί ότι ο Σκοτ-Σμιθ τα επόμενα χρόνια θα αναδειχθεί στον συστηματικότερο μελετητή του CCF και του Πολιτιστικού Ψυχρού Πολέμου, με σειρά μελετών, καθώς και ως επιμελητής συλλογικών τόμων· οικοδομεί ψηφίδα ψηφίδα τη γνώση μας για το CCF, καθώς φωτίζει σημαντικές επιμέρους όψεις του (όπως, μεταξύ άλλων, η «πολιτιστική στροφή» του CCF, το «τέλος της ιδεολογίας», η ιδεολογία του ατλαντισμού),¹¹ το εντάσσει στα ευρύτερα συμφραζόμενά του και συνεισφέρει καίρια στον επιστημονικό διάλογο σχετικά με αυτό.

Τα επόμενα χρόνια, δύο μελέτες του Χιουτζ Ουίλφορντ, με άξονα τον ρόλο της CIA στον πολιτισμό κατά τα χρόνια του Ψυχρού Πολέμου,¹² αφιερώνουν σημαντικό τμήμα στο CCF. Οι μελέτες του αναδεικνύουν το θέμα των σχέσεων του CCF με τη CIA, ενώ μια σημαντική μεθοδολογική συνεισφορά του είναι η ανάδειξη των δικτύων κρατικού-ιδιωτικού,¹³ όπως μορφοποιείται στη συνέργεια αμερικανικού κράτους, ιδρυμάτων, πανεπιστημίων και ιδιωτικών κεφαλαίων για την προώθηση γενικότερα του Πολιτιστικού Ψυχρού Πολέμου.

Δύο πρόσφατες συνεισφορές αναδεικνύουν τη ζωή και το έργο των δύο κεντρικών μορφών του CCF. Το *Nicolas Nabokov: A Life in Freedom and Music* του Vincent Giroud (2015)¹⁴ αποτελεί μια βιογραφία του γενικού γραμματέα του CCF, Νικολά Ναμπόκοφ, η δημόσια δραστηριότητα του οποίου, τα έτη 1950-1967 είναι ταυτισμένη με το CCF. Η μελέτη της Σάρα Μίλερ Χάρις *The CIA and the Congress for Cultural Freedom in the Early Cold War* (2017), παρότι δεν συνιστά βιογραφία του διοικητικού γραμματέα του CCF Μάικλ Τζόσελσον, είναι επικεντρωμένη σε αυτόν:¹⁵ μέσα από το πρίσμα της δράση του Τζόσελσον (της πιο

¹¹ Βλ. τα σχετικά άρθρα και τόμους του Scott-Smith που αναφέρονται στη Βιβλιογραφία, *εδώ*.

¹² Hugh Wilford, *The CIA, the British Left and the Cold War: Calling the Tune?*, F. Cass, Λονδίνο και Πόρτλαντ 2003· ο ίδιος, *The Mighty Wurlitzer: How the CIA Played America*, Harvard University Press, Κέιμπριτζ 2008.

¹³ Η έννοια του πλέγματος ιδιωτικού-κρατικού έχει αναδεχθεί σε βασικό εργαλείο μελέτης, στο πεδίο που αναφερόμαστε, μετά το 2000. Βλ. ιδίως W. Scott Lucas, «Mobilizing Culture: The State-Private Network and the CIA in the Early Cold War», στο Dale Carter και Robin Clifton R. (επιμ.), *War and Cold War in American Foreign Policy 1942-62*, Palgrave Macmillan, Λονδίνο 2002· Hugh Wilford και Helen Laville (επιμ.), *The US Government, Citizen Groups and the Cold War: The State-Private Network*, Routledge, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 2006.

¹⁴ Vincent Giroud, *Nicolas Nabokov: A Life in Freedom and Music*, Oxford University Press, Οξφόρδη και Νέα Υόρκη 2015.

¹⁵ Sarah Miller Harris, *The CIA and the Congress for Cultural Freedom in the Early Cold War: The Limits of Making Common Cause*, Routledge, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 2017. Είναι χαρακτηριστικός ο τίτλος της διδακτορικής διατριβής της Sarah Miller Harris, στην οποία βασίζεται το

σημαντικής μορφής του CCF, η οποία όμως παραμένει παραγνωρισμένη), την οποία αναδεικνύει σε αρχειακά τεκμήρια και προφορικές συνεντεύξεις, οργανώνει την αφήγηση για τη σχέση CIA και CCF.

Τέλος, απαραίτητη είναι η αναφορά σε δύο συλλογικούς τόμους. Ο πρώτος, λίγο παλιότερος (2003, σε επιμέλεια Τζάιλς Σκοτ-Σμιθ και Χανς Κράμπενταμ) και γενικότερος αναφέρεται για τον Πολιτιστικό Ψυχρό πόλεμο στη Δυτική Ευρώπη.¹⁶ Πέρα από το ότι εντάσσει την περίπτωση του CCF σε γενικότερα πλαίσια, ο τόμος περιέχει δύο μελέτες για τη δράση του CCF σε δύο συγκεκριμένες χώρες (Δανία και Ολλανδία), αναδεικνύοντας τις τοπικές ιδιαιτερότητες. Ο δεύτερος συλλογικός τόμος, πιο πρόσφατος και εντοπισμένος στα περιοδικά του CCF (2017, επιμέλεια Τζάιλς Σκοτ-Σμιθ και Σάρλοτ Λεργκ)¹⁷ έχει μια διπλή χρηστικότητα και αξία. Πρώτον, χαρτογραφεί και αναλύει τον κόσμο των περιοδικών του CCF, που όχι μόνο υπήρξαν βασικό στοιχείο της απεύθυνσής του, αλλά και διαμόρφωσαν τη φυσιολογία του. Δεύτερον, καθώς τα περιοδικά που εξετάζει ο τόμος καλύπτουν χώρες στις πέντε ηπείρους (από τη Γαλλία, τη Γερμανία, τη Μεγάλη Βρετανία, την Αυστρία, την Ιταλία μέχρι τη Λατινική Αμερική, την Ινδία, τον Λίβανο, την Ιαπωνία, την Γκάνα και την Αυστραλία), μέσα από τη μελέτη τους, ο τόμος αναδεικνύει μια σύνθετη εικόνα, με εθνικές αποχρώσεις και διαφοροποιήσεις.

Έχουν προταθεί διάφορα κριτήρια για την κατηγοριοποίηση της βιβλιογραφίας σχετικά με το CCF. Έτσι, ο Έρικ Πουλέν σε ένα δοκίμιο όπου εξετάζει τη σχέση του CCF με τη CIA, επιχειρεί να ομαδοποιήσει τη βιβλιογραφία για το CCF με βάση τρία κεντρικά ερωτήματα: Πρώτον, πώς αντιμετωπίζουν τη σχέση CIA και CCF (αρνητικά, θετικά ή ουδέτερα). Δεύτερον, πώς ερμηνεύουν τους λόγους για τους οποίους επέλεξαν να συνεργαστούν η CIA και το CCF. Τρίτον, την άποψή τους για τον βαθμό στον οποίο η CIA ήλεγχε ή επηρέαζε τις δραστηριότητες του CCF.¹⁸

βιβλίο: *The Impresario: Michael Josselson, the CIA, and the Congress for Cultural Freedom* (University of Cambridge, 2014).

¹⁶ Giles Scott-Smith, Hans Krabbendam (επιμ.), *The Cultural Cold War in Western Europe, 1945-1960*, Frank Cass, Λονδίνο και Πόρτλαντ 2003. Οι πέντε ενότητες του τόμου επιγράφονται: 1. Διανοούμενοι μεταξύ αυτονομίας και ελέγχου, 2. Η σχέση συνεργασίας δημόσιου και ιδιωτικού, 3. Ομάδες-στόχοι: Νεολαία και γυναίκες, 4. Χώρες-στόχοι, 5. Η υψηλή κουλτούρα ως πολιτικό μήνυμα.

¹⁷ Giles Scott-Smith, Charlotte A. Lerg (επιμ.), *Campaigning Culture and the Global Cold War: The Journals of the Congress for Cultural Freedom*, Palgrave Macmillan, Λονδίνο 2017.

¹⁸ Eric Pullin, «The Culture of Funding Culture. The CIA and the Congress for Cultural Freedom», στο Christopher R. Moran και Christopher J. Murphy, *Intelligence Studies in Britain and the US Historiography Since 1945*, Edinburgh University Press, Εδιμβούργο 2013, σ. 47-48. Ο Pullin, με βάση αυτά τα κριτήρια, διακρίνει:

α) μελέτες που αναδεικνύουν τον δεσμό CIA-CCF, και τον αντιμετωπίζουν κριτικά, ενώ τις διατρέχει, ρητά ή υπόρρητα, μια εχθρική στάση για τον δεσμό αυτό, με κατεξοχήν παραδείγματα τον Λας και τη Σόντερς. Εδώ, με προδρόμους τον Λας και τον Επστάιν,¹⁹ το κατεξοχήν παράδειγμα είναι η μελέτη της Σόντερς.

β) μελέτες που θεωρούν τον δεσμό αυτό αναμενόμενο και τον δικαιολογούν, καθώς στέκονται φιλικά προς το CCF (κατεξοχήν παράδειγμα ο Κόλμαν) είτε, χωρίς να υιοθετούν μια τέτοια στάση, ωστόσο διαφωνούν με τον εστιασμό στον δεσμό CCF και CIA, καθώς θεωρούν ότι έτσι χάνουμε το ουσιώδες (ιδέες και πολιτιστική δημιουργία που συνιστούν το περιεχόμενο της δράσης, που συνιστούν το περιεχόμενο της δράσης) και εντοπιζόμαστε, συχνά με συνωμοσιολογικό τρόπο, στη διαδικασία: ποιος έδινε τα χρήματα· κατεξοχήν παράδειγμα, εδώ ο Ντέιβιντ Κωτ.²⁰

γ) μελέτες που δεν επικεντρώνονται στον παραπάνω δεσμό αλλά αναδεικνύουν άλλες όψεις ως ερμηνευτικά εργαλεία, όπως ο Τζάιλς Σκοτ-Σμιθ (έννοια της ηγεμονίας, θεωρία των δικτύων) ή ο Χιουτζ Ουίλφορντ (σχέσεις και τα δίκτυα κρατικού-ιδιωτικού). μελέτες που δεν επικεντρώνονται στον παραπάνω άξονα, αλλά αναδεικνύουν άλλες όψεις ως ερμηνευτικά εργαλεία.

Ο Τζάιλς Σκοτ Σμιθ και η Σάρλοτ Λεργκ, κατηγοριοποιώντας τις βασικές μελέτες που υπάρχουν για το CCF, διακρίνουν τρεις μεγάλες ομάδες, με βάση τρία κριτήρια: το επιχείρημα της «δικαίωσης» (μελέτες που θεωρούν την ύπαρξη του CCF αναπόφευκτη στο πλαίσιο του Ψυχρού Πολέμου), το επιχείρημα του «εκδυτικισμού» (μελέτες που δίνουν έμφαση στο CCF ως δομή που προωθεί τις δυτικές αξίες), το επιχείρημα της «ηθικής κριτικής» (μελέτες που εστιάζονται κριτικά στον δεσμό CCF και CIA).²¹

Τέλος, η Τζένη Λιαλιούτη θέτει τρία ερωτήματα, επιχειρώντας να κατηγοριοποιήσει τις μελέτες: Πρώτον, πώς μπορούν να οριοθετηθούν οι έννοιες ιδεολογία – κουλτούρα – προπαγάνδα και σε ποιο βαθμό επικαλύπτονται; Δεύτερον, πώς επιδρά το «δίκτυο κρατικού - ιδιωτικού» (state-private network) στην αυτονομία των ατόμων στο πεδίο της διανοητικής και καλλιτεχνικής παραγωγής; Τρίτον, ο Πολιτιστικός Ψυχρός Πόλεμος θα πρέπει να

¹⁹ Jason Epstein, «The CIA and the intellectuals», *New York Review of Books*, 20.4.1967.

²⁰ David Caute, *The Dancer Defects: The Struggle for Cultural Supremacy during the Cold War*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη 2003.

²¹ G. Scott-Smith, C.A. Lerg (επιμ.), *Campaigning Culture and the Global Cold War*, ό.π., σ. 6-8.

προσεγγίζεται ως μια από τα πάνω διαδικασία, καθοριζόμενη από τις κυβερνήσεις ή ως μία από τα κάτω διεργασία, με διεθνικό χαρακτήρα».²²

Η ελληνική βιβλιογραφία για τον Πολιτιστικό Ψυχρό Πόλεμο και το CCF

Στην Ελλάδα, το πεδίο παραμένει εν πολλοίς στο ημίφως, τουλάχιστον πέραν από την ακαδημαϊκή κοινότητα. Όσον αφορά ειδικότερα την έρευνα, είναι αναγκαίο να κάνουμε μια διάκριση μεταξύ του Πολιτιστικού Ψυχρού Πόλεμου γενικά, αφενός, και του CCF ειδικότερα, αφετέρου.

Αφενός, ο Πολιτιστικός Ψυχρός Πόλεμος, παρά τις ελλείψεις που εξακολουθούν να υπάρχουν, δεν συνιστά πλέον σήμερα ανεξερεύνητο πεδίο για τους Έλληνες ερευνητές, όπως συνέβαινε μέχρι και τη δεκαετία του 2000. Κι αυτό γιατί την τελευταία δεκαετία, μαζί με λίγες μεταφράσεις θεωρητικών έργων για το ζήτημα,²³ πολλές όψεις του Πολιτιστικού Ψυχρού Πολέμου στην Ελλάδα έχουν αρχίσει να μελετώνται συστηματικά. Εδώ πρέπει να σημειώσουμε καταρχάς τη θεμελιώδη συνεισφορά της ιστορικού και πολιτικού επιστήμονα Τζένης Λιαλιούτη, ιδίως με το βιβλίο της για την αμερικανική πολιτιστική διπλωματία στην Ελλάδα, που θα κυκλοφορήσει τους επόμενους μήνες.²⁴ Επίσης, τη βασική μελέτη του ιστορικού της τέχνης Ευγένιου Ματθιόπουλου²⁵ για τις εκθέσεις αφηρημένης τέχνης της αμερικανικής υπηρεσίας πληροφοριών, United States Information Service/United States Information Agency (USIS/USIA),²⁶ στην Αθήνα τις δεκαετίες του 1950-1960 και του

²² Τζένη Λιαλιούτη, «Ο άλλος αντικομμουνισμός και το “αδύνατο” Κέντρο: προσεγγίζοντας το Congress for Cultural Freedom», *Σύγχρονα Θέματα* (υπό δημοσίευση, 2019).

²³ Κυρίως: Ninkovich Frank, *Η διπλωματία των ιδεών. Η εξωτερική πολιτική και οι πολιτιστικές σχέσεις των ΗΠΑ (1938-1950)*, μετ. Στέφανος Παπαγεωργίου, Παπαζήσης, Αθήνα 2013 [α' αμερ. έκδ. 1981] και Nye Joseph, *Soft Power: The Means to Success in World Politics*, μτφρ. Ερρίκος Μπαρτζινόπουλος, Παπαζήσης Αθήνα 2005 [α' αμερ. έκδ.: 2005].

²⁴ Τζένη Λιαλιούτη, *Ο άλλος Ψυχρός Πόλεμος*, ό.π. Από τις παλιότερες επιμέρους συνεισφορές της ίδιας στο ζήτημα, βλ. Zinovia Lialiouiti, «American cultural diplomacy in Greece, 1953-1968», *Journal of Transatlantic Studies*, τόμ. 15, τχ. 3 (2017), σ. 229-250.

²⁵ Ευγένιος Ματθιόπουλος, «Η πρόσληψη της αφηρημένης τέχνης στην Ελλάδα (1945-1960), στο πεδίο της κριτικής της τέχνης», στο Νίκος Δασκαλοθανάσης (επιμ.), *Πρακτικά Β' Συνεδρίου Ιστορίας της Τέχνης*, Αθήνα 2008, σ. 67-108.

²⁶ Η USIS/USIA είναι η υπηρεσία του αμερικανικού κράτους που ασχολείται με τη «δημόσια διπλωματία» και την προπαγάνδα στο εξωτερικό, με βασικό στόχο τη βελτίωση της εικόνας των ΗΠΑ. Αναπτύσσει ένα ευρύτατο φάσμα δραστηριοτήτων, με παραρτήματα σε πάνω από 150 χώρες και ετήσιο προϋπολογισμό πάνω από 2 δισ. δολάρια· ανάμεσα σε άλλα, δημιουργεί βιβλιοθήκες, παράγει ταινίες και ραδιοφωνικές εκπομπές οργανώνει εκθέσεις τέχνης, οργανώνει θεατρικές παραστάσεις και συναυλίες Αμερικανών καλλιτεχνών σε όλο τον πλανήτη. Στα πρώτα της χρόνια η υπηρεσία ονομάζεται United States Information Service (USIS). Το 1953 αναδιοργανώνεται και ενισχύεται, με απόφαση του προέδρου Αϊζενχάουερ, και αναδεικνύεται σε βασικό εργαλείο της αμερικανικής εξωτερικής πολιτικής, με το όνομα πλέον United States Information Agency (USIA). Μετά τη χρονολογία αυτή, συναντάμε το

ιστορικού Γιάννη Στεφανίδη για τη δράση της USIS/USIA στη μεταπολεμική Ελλάδα, καθώς και τη Voice of America στα χρόνια της δικτατορίας.²⁷ Επίσης, τη διδακτορική διατριβή της Δέσποινας Λαλάκη για τη χρήση της αρχαιολογίας στην Ελλάδα ως όπλου από την πλευρά των ΗΠΑ στο πλαίσιο του Πολιτιστικού Ψυχρού Πολέμου,²⁸ τη μελέτη του Παύλου Μούλιου για τα ταξίδια λογοτεχνών στις ΗΠΑ και την πρόσληψη της Αμερικής μέσα από αυτά.²⁹ Με τη βρετανική πολιτιστική διπλωματία στην Ελλάδα ασχολείται συστηματικά η Γιούλα Κουτσοπανάγου.³⁰ Τέλος, ας αναφέρουμε τις εν εξελίξει έρευνες της Στεριανής Τζιντζιλώνη και της Στάσει Πρίκετ για τον χορό³¹ και του Χρίστου Μάη για τις υποτροφίες του Ιδρύματος Φορντ προς Έλληνες καλλιτέχνες και διανοούμενους, στα χρόνια της χούντας.³²

Από την άλλη, εντελώς διαφορετική είναι η κατάσταση όσον αφορά την έρευνα σχετικά με το CCF, το οποίο παραμένει ουσιαστικά άγνωστο στη χώρα μας. Καμία από τις βασικές ξενόγλωσσες μελέτες για το CCF, που αναφέρθηκαν παραπάνω, δεν έχει μεταφραστεί στα ελληνικά (ας σημειωθεί επιπλέον ότι σε αυτές οι αναφορές στο ζήτημα «CCF και Ελλάδα»

αρκτικόλεξο USIS κυρίως για τα κατά τόπους γραφεία που υπάρχουν σε διάφορες πόλεις σε χώρες εκτός ΗΠΑ (στην Ελλάδα υπάρχουν στην Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη), ενώ το αρκτικόλεξο USIA αναφέρεται συνήθως στην υπηρεσία συνολικά, καθώς και στα κεντρικά της ειδικότερα. Ωστόσο, επειδή τόσο στα κείμενα της εποχής όσο και σε μελέτες η διάκριση USIS και USIA συχνά δεν είναι σαφής, επελέγη, εδώ, το διπλό αρκτικόλεξο USIS/USIA. Βλ. συνολικά για την USIS/USIA, Nicholas Cull, *The Cold War and the United States Information Agency: American Propaganda and Public Diplomacy, 1945-1989*, Cambridge University Press, Νέα Υόρκη 2008.

²⁷ Ioannis Stefanidis, «Telling America's Story: US Propaganda Operations and Greek Public Reactions», *Journal of the Hellenic Diaspora*, τόμ. 30, τχ. (2004), σ. 39-95· ο ίδιος, «America's Projection and Democracy Promotion: The "Voice of America", Greece under the Colonels and Ceausescu's Romania», *Modern Greek Studies Yearbook* τχ. 32/33 (2016-2017), σ. 167-237.

²⁸ Despina Lalaki, *Digging for Democracy in Greece: Intra-Civilizational Processes during the «American Century»*, The New School for Social Research of The New School, Νέα Υόρκη 2014.

²⁹ Παύλος Μούλιος, *Η Αμερική της δεκαετίας του 1950 μέσα από τα ταξιδιωτικά κείμενα των Η. Βενέζη, Γ. Θεοτοκά και Μ. Καραγάτση: Μια απόπειρα πολιτισμικού διαλόγου*, Red Marks, Αθήνα 2019 (επεξεργασμένη μορφή της διδακτορικής του διατριβής).

³⁰ Gioula Koutsopanagou, «Moulding Western European Identity. The role of the Central Office of Information's International Digest and its Greek version Eklogi (1945-1960)», *Media History*, τόμ. 23, τχ. 3-4 (2017), σ. 391-404· η ίδια, «"To cast our net very much wider": The re-opening of the British Council in Athens and its cultural activities in Greece», στο Peter Mackridge και David Ricks (επιμ.), *The British Council and Anglo-Greek Literary Interactions, 1945-1955*, Routledge, Λονδίνο και Νέα Υόρκη, 2018, σ. 69-108 (και ολόκληρος ο τόμος), ενώ αναμένεται η έκδοση της μονογραφίας της: Gioula Koutsopanagou, *British Cultural, Information and Publicity Policy in Greece, 1943-1950*, Peter Lang.

³¹ Stacey Prickett και Steriani Tsintziloni, «Dancing National Ideologies: The Athens Festival in the Cold War», στο *Congress on Research in Dance Conference Proceedings, 2016*, σ. 306-314. (doi:10.1017/cor.2016.41).

³² Χρίστος Μάης, «"Η προδοσία των διανοουμένων;" Οι χορηγίες του Ιδρύματος Φορντ στην Ελλάδα της Επταετίας», αδημοσίευτη ανακοίνωση στο συνέδριο που οργάνωσαν τα Αρχαία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας και το Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, Αθήνα 20-22 Απριλίου 2017.

είναι ελάχιστες, μικρές και εντελώς παρεμπίπτουσες). Στην ελληνόγλωσση βιβλιογραφία και έρευνα μέχρι πολύ πρόσφατα υπήρχαν ελάχιστες μνείες στο CCF, και αυτές στο πλαίσιο ευρύτερων ζητημάτων.³³ Το 2017-2018 όμως καταγράφεται μια σημαντική αλλαγή: η Τζένη Λιαλιούτη, η οποία έχει αρχίσει να ασχολείται συστηματικά με το CCF στην Ελλάδα, συνεχίζοντας την παλαιότερη ενασχόλησή της με τον Πολιτιστικό Ψυχρό Πόλεμο, και τον αντιαμερικανισμό στην Ελλάδα, δημοσιοποιεί τους πρώτους καρπούς των ερευνών της.³⁴

Το ελληνικό CCF και το CCF στην Ελλάδα: μια συνωμοσία σιωπής;

Ως εδώ, τα πράγματα είναι μάλλον ευεξήγητα. Ο Πολιτιστικός Ψυχρός Πόλεμος είναι ένα αντικείμενο το οποίο ερευνητικά αναπτύχθηκε, διεθνώς, μετά το 2000, επομένως το γεγονός ότι στην Ελλάδα οι σχετικές μελέτες εμφανίζονται από το 2004 και μετά, και ιδίως μετά το 2010, είναι αναμενόμενο. Επίσης, δεν είναι παράδοξο ότι η διεθνής βιβλιογραφία δεν ασχολείται με το CCF στην Ελλάδα – το βασικό ενδιαφέρον επικεντρώνεται, ευλόγως, σε κεντρικές για τη δράση του CCF χώρες, όπως η Γαλλία, η Ιταλία ή οι χώρες της Λατινικής Αμερικής.

Υπάρχει όμως μια διάσταση που δεν είναι διόλου αναμενόμενη, αλλά χρειάζεται ερμηνεία. Μετά το 1967, δηλαδή μετά το τέλος του κύκλου του CCF, το οποίο στη χώρα μας συμπίπτει με την εγκαθίδρυση της χούντας, κανένας από τους Έλληνες πρωταγωνιστές και συνεργάτες του CCF δεν μιλάει γι' αυτό. Έτσι, δεν συναντάμε αναφορές σε αναμνήσεις,

³³ Πρώτη μίλησε για το CCF στην Ελλάδα η Δέσποινα Παπαδημητρίου, *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων. Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922-1967*, Σαββάλας, Αθήνα 2006, σ. 1890-191, ιδίως σημ. 33· η ίδια, «Το αίτημα της ειρήνης και οι προβληματισμοί των διανοουμένων. Από το Σχέδιο Μάρσαλ στη σύγκληση του Συνεδρίου για την Ελευθερία στην Κουλτούρα», στο Θανάσης Σφήκας (επιμ.), *Το Σχέδιο Μάρσαλ. Ανασυγκρότηση και διαίρεση της Ευρώπης*, Πατάκης, Αθήνα 2011, σ. 280-294· επίσης, Despina Papadimitriou, «Establishing the cultural identity of the west in the early Cold War: a conceptual approach», *Historein*, τόμ. 14, τχ. 2 (2014), σ. 71-88. Για λόγους βιβλιογραφικής πληρότητας, σημειώνω και το Στρατής Μπουρνάζος, «Το κράτος των εθνικοφρόνων: αντικομμουνιστικός λόγος και πρακτικές», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τόμ. Δ2, Αθήνα 2009, σ. 40-46 (ενότητα: «Ιχνη του Πολιτισμικού Ψυχρού Πολέμου: το Congress for Cultural Freedom (CCF) στην Ελλάδα»).

³⁴ Δείγμα της εν εξελίξει μεταδιδασκατορικής έρευνας της Τζένης Λιαλιούτη η ανακοίνωσή της στα Προσχέδια Ιστορίας των Αρχείων Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας (ΑΣΚΙ), Αθήνα 9.6.2017· επίσης, Zinovia Lialliouti, «The “treason of the intellectuals”: The shadowy presence of the Congress for Cultural Freedom in Greece, 1950-1963», *Intelligence and National Security*, 14.2.2018 (doi: org/10.1080/02684527.2018.1436013), σ. 1-18. Επίσης, αναμένεται μέσα στους επόμενους μήνες του 2019: Τζένη Λιαλιούτη, «Ο άλλος αντικομμουνισμός και το “αδύνατο” Κέντρο», ό.π.

συνεντεύξεις, βιογραφικά, ημερολόγια, επιστολές κλπ. Ελλήνων διανοουμένων, συγγραφέων ή πολιτικών της περιόδου, ακόμα και αυτών που συνεργάστηκαν στενά μαζί του.³⁵

Με λίγα λόγια, μοιάζει σαν το CCF να μην έδρασε στην Ελλάδα. Ωστόσο, κάθε άλλο παρά ανύπαρκτο ήταν στη χώρα μας. Είχε μόνιμο αντιπρόσωπο και σταθερούς έμμισθους συνεργάτες στην Ελλάδα, ανέπτυξε δραστηριότητα, οργάνωσε ένα συνέδριο στη Ρόδο, εκπρόσωποι του CCF επισκέφθηκαν την Αθήνα, ενώ σημαντικοί Έλληνες πολιτικοί και επιστήμονες, όπως ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος και ο Κωνσταντίνος Δοξιάδης, μετείχαν στα διεθνή συνέδριά του. Τέλος, ένα από τα επιφανέστερα ελληνικά περιοδικά ιδεών της μεταπολεμικής περιόδου, οι *Εποχές*, χρηματοδοτήθηκε εν μέρει από το CCF. Το ίδιο είχε συμβεί λίγα χρόνια νωρίτερα με ένα άλλο, λιγότερο γνωστό, πολιτικό περιοδικό, τη *Διεθνή Ζωή*.

Το ερώτημα που προκύπτει, λοιπόν, είναι: Για ποιον λόγο δεν ξέρουμε σχεδόν τίποτα για το CCF στην Ελλάδα, γιατί η ορατότητά του είναι ανύπαρκτη;

Πριν προχωρήσουμε, πρέπει να διευκρινίσουμε ότι η σιωπή αυτή δεν είναι τυχαία ούτε μπορεί να εξηγηθεί από τη μικρή δραστηριότητα του CCF. Τρία πρόχειρα παραδείγματα: Πρώτον, σε όλα τα βιογραφικά του Μανώλη Κόρακα, επίσημου εκπροσώπου του CCF στην Ελλάδα, η ιδιότητά του αυτή και η σχετική δραστηριότητα που είχε αναπτύξει δεν αναφέρονται.³⁶ Δεύτερον, στο Αρχείο του Μανώλη Κόρακα, που παραχώρησε στα Αρχεία

³⁵ Η απουσία αναφορών είναι αξιοσημείωτη, καθώς δεν περιορίζεται μόνο σε όσους είχαν σχέση, στενότερη ή μη, με το CCF, αλλά είναι γενικότερη. Η βασική εξαίρεση που έχω εντοπίσει είναι το δοκίμιο «Η ασθένεια της δημοκρατίας» του Γρηγορίου Κασιμάτη, στο οποίο ο συγγραφέας, εκθέτοντας τις σκέψεις του, αναφέρεται επί τροχάδην και στο «Συνέδριον διά την Ελευθερίαν της Σκέψεως», στο Βερολίνο (Ιούνιος 1960), όπου συμμετείχε. Βλ. Γρηγόριος Κασιμάτης, *Η Ελλάς και ο κόσμος. Δοκίμια, λόγοι, άρθρα*, Αθήνα 1961, σ. 52-76. Επίσης, ας σημειώσουμε μια αναφορά του Γιώργου Σεφέρη στην IACF (διάδοχο του CCF μετά το 1967). Αναφερόμενος στο τρίμηνο (Σεπτέμβριος-Δεκέμβριος 1968) που βρέθηκε στο Institute of Advanced Studies του Πανεπιστημίου Πρίνστον, ως εταίρος, θα γράψει: «Τούτες τις μέρες επισκέφθηκα τον Karl Kaysen, διευθυντή τούτου του ιδρύματος, οικονομολόγο. Αποχαιρετιστήρια. Ήρθε ο λόγος να τον ρωτήσω αν ήταν ευχαριστημένος από τις εργασίες του Σεμιναρίου για την Ελευθερία της Κουλτούρας που συνήλθε εδώ στις αρχές του μήνα –“Πολλά λόγια”, είπε κλπ.». Βλ. Γιώργος Σεφέρης, *Χειρόγραφο Οκτ. '68*, εισαγωγή-σημειώσεις Π.Α. Ζάννας, Διάπτων, Αθήνα 1986, σ. 41 (πρόκειται για το σεμινάριο/συνέδριο «Οι Ηνωμένες Πολιτείες – Τα προβλήματά τους, η επίδραση και η εικόνα τους στον κόσμο», που έγινε στον Πρίνστον, 1-5.12.1968· ειρήσθω εν παρόδω ότι στο συνέδριο είχε μετάσχει και ο Ανδρέας Παπανδρέου). Βλ. P. Grémion, *Intelligence de l'anticommunisme*, ό.π., σ. 536-548.

³⁶ Οι βασικές περιπτώσεις είναι: α) οι βιογραφικές πληροφορίες στην ιστοσελίδα των Αρχείων Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας (goo.gl/NGddYG και goo.gl/EnIIAX), που βασίζονται στα στοιχεία που έδωσαν οι κληρονόμοι του, β) η νεκρολογία του Θεόδωρου Μπενάκη (*Τετράδια πολιτικού διαλόγου, έρευνας και κριτικής*, τχ. 11, άνοιξη-καλοκαίρι 1985, σ. 97-99) και ένα σημείωμα του ίδιου μελετητή (στο Αβραάμ Μπεναρόγια, *Ελπίδες και πλάνες*, Στοχαστής, Αθήνα 1989, σ. 24). Δεδομένου του ότι οι πληροφορίες προέρχονται από τους κληρονόμους (μεταξύ των οποίων ο γιος τού Μανώλη,

Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας ο γιος του, διπλωμάτης Χαράλαμπος Κόρακας, δεν υπάρχει το παραμικρό τεκμήριο ή αναφορά στη σχέση του με το CCF. Τρίτον, σε όσα έχουν γραφτεί για τις *Εποχές*, καθώς και σε όσα κατά καιρούς έχουν πει οι πρωταγωνιστές ή συνεργάτες του περιοδικού, δεν υπάρχει η παραμικρή μνεία στη σχέση τους με τα λοιπά περιοδικά του CCF.

Πρόκειται για μια επιχείρηση αποσιώπησης. Μπορούμε να διακρίνουμε δύο σιωπές. Η πρώτη είναι σύγχρονη με το εγχείρημα και εντάσσεται στον πυρήνα του αρχικού σχεδιασμού. Για παράδειγμα, στην αλληλογραφία για το ξεκίνημα των *Εποχών*, το CCF αναφέρει ρητά ότι δεν πρέπει να γίνει αναφορά στη σχέση του CCF προς το περιοδικό. Δεν πρόκειται για πρόχειρη ή άνευ σημασίας απόφαση· αντιθέτως πρόκειται για βαρύνουσα επιλογή (τους λόγους της οποίας δεν τους ξέρουμε) όπως επιβεβαιώνουν οι αντιδράσεις του κεντρικού μηχανισμού του CCF, που σπεύδει να αποσύρει πλήρως από την Ελλάδα το τεύχος Ιουνίου του περιοδικού *Preuves* επειδή σε αυτό είχε γραφτεί ότι οι *Εποχές* εντάσσονται στα περιοδικά του CCF.³⁷

Η δεύτερη, και σημαντικότερη, σιωπή είναι μεταγενέστερη, και εξηγείται, κατά την εκτίμησή μου, από τη συγκυρία στην οποία αποκαλύφθηκε η χρηματοδότηση της CIA προς το CCF. Η είδηση, αν και φιλοξενήθηκε στον ελληνικό τύπο στις αρχές του 1967, πέρασε σχεδόν απαρατήρητη λόγω της συγκυρίας (ένταση των πολιτικών παθών, προεκλογική περίοδο, πραξικόπημα), αλλά και της μικρής ορατότητας του CCF στην Ελλάδα.³⁸ Στη συνέχεια, κατά τη διάρκεια της Χούντας αλλά και κατά τη Μεταπολίτευση, μπορούμε να θεωρήσουμε βέβαιο ότι όσοι ενεπλάκησαν με το CCF είχαν κάθε λόγο να επιβληθεί γενικό σιωπητήριο σχετικά με την οργάνωση, τις δραστηριότητές της και, κυρίως, την εμπλοκή τους σε αυτή. Ειδικά στο κλίμα του ευρύτατου και φλογερού αντιαμερικανισμού, που κυριαρχεί μετά την πτώση της «αμερικανοκίνητης Χούντας», δεν υπήρχαν περιθώρια για αποτιμήσεις, σταθμίσεις και εξηγήσεις: κάθε συνεργασία με το CCF που χρηματοδοτούνταν από τη CIA θα μεταφραζόταν, αυτομάτως, σε άνομη σχέση και οι μετέχοντες σε πράκτορες. Είναι ενδεικτικές οι αντιδράσεις το 1972-1973 όταν ήρθαν στο φως οι υποτροφίες του Ιδρύματος Φορντ σε Έλληνες καλλιτέχνες και επιστήμονες: ο σάλος που ξέσπασε οδήγησε μάλιστα κάποιους να αρνηθούν τις υποτροφίες, άλλους να απολογηθούν, ακολούθησε αρκετούς ως στίγμα για πολλά χρόνια, ενώ επανήλθε αρκετές φορές στα χρόνια της Μεταπολίτευσης.³⁹

Χαράλαμπος) και έναν μελετητή όπως ο Θ. Μπενάκης που διατηρούσε και προσωπικούς δεσμούς με τον Μ. Κόρακα, είναι σίγουρο ότι η παράλειψη δεν οφείλεται σε άγνοια ή ελλιπή γνώση.

³⁷ Βλ. αναλυτικότερα, *εδώ*, Κεφάλαιο 7.

³⁸ Βλ. σχετικά, *εδώ*, Κεφάλαιο 9.

³⁹ Χρίστος Μάης, «“Η προδοσία των διανοουμένων”», *ό.π.*

Σε κάθε περίπτωση, η επιχείρηση της αποσιώπησης υπήρξε απολύτως αποδοτική: το ελληνικό CCF, από το 1967 μέχρι και σήμερα, ήταν παντελώς απόν από τον δημόσιο λόγο, ενώ και οι όποιες επιστημονικές αναφορές παραμένουν μετρημένες στα δάχτυλα του ενός χεριού. Μια ισχυρή απόδειξη της επιτυχίας της τακτικής αυτής είναι το περιοδικό *Εποχές*: ενώ η σχέση του με το CCF είναι ουσιώδης για να κατανοήσουμε τον χαρακτήρα, τον προσανατολισμό και τις στοχεύσεις του (πέραν της οικονομικής διάστασης), παραμένει μέχρι σήμερα άγνωστη, παρότι έχουν γραφτεί αρκετά για το περιοδικό, το οποίο επανέρχεται συχνά στη δημόσια συζήτηση, με θετικό ή και εγκωμιαστικό τρόπο – τελευταία φορά ήταν τον Μάρτιο του 2017, οπότε η εφημερίδα *Το Βήμα της Κυριακής* ανατύπωσε και έδωσε ως προσφορά κάποια τεύχη τους. Αν δεν υπήρχε αρχικά μια λακωνική αναφορά του Pierre Grémion στη μελέτη του για το CCF,⁴⁰ και εν συνεχεία και της Δέσποινας Παπαδημητρίου,⁴¹ η σχέση αυτή δεν θα είχε καταγραφεί πουθενά, εκτός των αρχείων.⁴²

Οι βασικές αρχειακές πηγές της διατριβής

University of Chicago Library (Regenstein Library), Special Collections Research Center, Σικάγο. Κορμός του αρχειακού υλικού που χρησιμοποιήθηκε στην παρούσα διατριβή είναι το αρχείο του CCF και της IACF (International Association for Cultural Freedom Records), το οποίο απόκειται στη Regenstein Library του Σικάγου. Το αρχείο, που απαρτίζεται από 649 κουτιά (106 μέτρα), περιέχει κυρίως αλληλογραφία, αλλά και εκθέσεις, αποκόμματα Τύπου, φωτογραφίες. Χωρισμένο σε μεγάλες θεματικές κατηγορίες, εκτός από την αλληλογραφία των βασικών στελεχών του CCF με δεκάδες πρόσωπα, καλύπτει τα οικονομικά, τα συνέδρια και τις εκδόσεις του, ενώ ξεχωριστά τμήματα είναι αφιερωμένα στο Ινστιτούτο

⁴⁰ Pierre Grémion, *Intelligence de l'anticommunisme*, ό.π., σ. 399· ο Grémion χαρλατηρίζει ορθά, τις *Εποχές* όπως και το δανέζικο *Perspektiv* (1953-1959), «συνεργαζόμενα περιοδικά» και τα εντάσσει σε ένα ευρύτερο κύκλο σε σχέση με τα καθευτά περιοδικά του CCF. Ο Grémion, στη μελέτη του, επιφυλάσσει αρκετές, παρεμπίπτουσες και εξαιρετικά σύντομες αναφορές στην Ελλάδα (κυρίως τα ονόματα των Ελλήνων συνέδρων που μετέχουν σε συνέδρια του CCF). Σημειώνει, επίσης, ως επικεφαλής του «ελληνικού γραφείου» τον Μανώλη «Κυράκα» (όπως αναγράφει εσφαλμένα το όνομα του Κόρακα).

⁴¹ Δ. Παπαδημητρίου, «Το αίτημα της ειρήνης και οι προβληματισμοί των διανοουμένων», ό.π., σ. 294.

⁴² Είναι αξιοπρόσεκτο (ακριβώς επειδή μας δείχνει ότι εκείνο που καταφέρνει να διακρίνει ο ερευνητής εξαρτάται όχι μόνο από τις αρχειακές και τις πληροφοριακές διαθεσιμότητες, αλλά από τα ενδιαφέροντα και τα ερωτήματά του) είναι ότι τον πρώτο συσχετισμό των *Εποχών* με τον κύκλο των περιοδικών του CCF τον κάνει ο Χρήστος Χατζηιωσήφ, το 1989, οδηγημένος, όπως σημειώνει, από τις μόνιμες διαφημίσεις τους που φιλοξενούν οι *Εποχές*. Βλ. «Το έργο του Νίκου Σβορώνου και η ελληνική ιστοριογραφία. Πενήντα χρόνια αποκλίσεων και συγκλίσεων», *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 38 (1989), σ. 24-33.

Διεθνών Σχέσεων της Λατινικής Αμερικής και στο περιοδικό *Preuves*, που συνδέονται στενά με το CCF. Τα τεκμήρια της συλλογής καλύπτουν το χρονικό διάστημα 1941-1978, ενώ ο κύριος όγκος χρονολογείται το 1950-1972. Γνωρίζουμε ότι οι σχετικές επαφές για την παραχώρηση του αρχείου σε κάποιο αμερικανικό πανεπιστήμιο είχαν ξεκινήσει από τα ίδια τα ηγετικά στελέχη του CCF, το 1973 και είχαν εξεταστεί η περίπτωση των πανεπιστημίων Columbia, Harvard και Stanford.⁴³

Το αρχείο περιέχει 16 φακέλους που αναφέρονται αποκλειστικά στη δραστηριότητα του CCF στην Ελλάδα (κυρίως αλληλογραφία, αλλά αποκόμματα Τύπου, εκθέσεις, οικονομικά έγγραφα) συν 17 που αναφέρονται στο συνέδριο/σεμινάριο που οργάνωσε το CCF στη Ρόδο το 1958. Μερικοί από τους φακέλους έχουν ιδιαίτερη σημασία, όπως οι τρεις που περιέχουν την αλληλογραφία του Έλληνα εκπροσώπου του CCF, Μανώλη Κόρακα, με τα κεντρικά του CCF (1952-1962) και ο φάκελος για το περιοδικό *Εποχές* (1962-1967), το οποίο χρηματοδοτείται εν μέρει από το CCF. Εκτός των φακέλων που αφορούν αποκλειστικά την Ελλάδα, μελετήθηκαν και άλλοι 118 φάκελοι που αφορούν είτε άλλες χώρες (λ.χ. Τουρκία, για λόγους συγκριτικούς) είτε περιέχουν αλληλογραφία κεντρικών προσώπων του CCF (όπως ο γενικός γραμματέας Νικολά Ναμπόκοφ και ο διοικητικός γραμματέας Μάικλ Τζόσελσον) ή προσώπων που σχετίζονται με την Ελλάδα (Αρμάν Γκασπάρ, Γιόρεν Σόρενμαν).

Harry Ransom Center, The University of Texas at Austin, Ώστιν. Το προσωπικό αρχείο του διοικητικού γραμματέα και κεντρικής μορφής του CCF Μάικλ Τζόσελσον (Michael Josselson Papers, 1914-1991), χρησιμοποιήθηκε συμπληρωματικά με το αρχείο του CCF/IACF. Μεγάλο μέρος των Michael Josselson Papers αποτελεί η αλληλογραφία του Τζόσελσον, προσωπική και επαγγελματική με βασικά στελέχη του CCF, όπως ο εκδότης του *Encounter* Στήβεν Σπέντερ, οι κοινωνιολόγος Έντουαρντ Σιλς και Ντάνιελ Μπελ. Το αρχείο περιέχει ελάχιστες, διάσπαρτες αναφορές στην Ελλάδα, ωστόσο η μελέτη 15 συνολικά φακέλων από αυτό (κυρίως αλληλογραφία, καθώς και αναφορές στο Ίδρυμα Ford, αναμνήσεις

⁴³ Josselson προς Stone, 18.5.1972, φ. 9, κ. 356, IACF Record/CHI· στην επιστολή αναφέρεται, ως πιθανός αποδέκτης του αρχείου, το Πανεπιστήμιο του Σικάγου. Τα άλλα τρία πανεπιστήμια αναφέρονται σε (ανυπόγραφο και αχρονολόγητο) έγγραφο σε σχετικό φάκελο του προσωπικού Αρχείου του Τζόσελσον, το οποίο συνοδεύεται από καταλόγους με καταγραφή του αρχείου του CCF. Η καταγραφή φαίνεται ότι γίνεται στις αρχές του 1973, ενόψει της επικείμενης αποστολής του αρχείου (από το Παρίσι πιθανότατα, όπου βρίσκονταν τα κεντρικά γραφεία του CCF) στις ΗΠΑ, ενώ δεν έχει αποφασιστεί ακόμα σε ποιο πανεπιστήμιο θα δοθούν. Τα παραπάνω συμπεράσματα συνάγονται από το ότι α) οι κατάλογοι έχουν τίτλους όπως «Αρχεία για τις ΗΠΑ», «Καταγραφή αρχείων που θα σταλούν στις ΗΠΑ» β) τα τεύχη του *Encounter* που περιλαμβάνονται στους καταλόγους σταματάνε τον Δεκέμβριο του 1972, ενώ το περιοδικό συνεχίζει να κυκλοφορεί. Βλ. φάκ. 5, κ. 26, Michael Josselson Papers 1914-1991, Harry Ransom Center, The University of Texas at Austin (εφεξής: Josselson Papers/HRC).

και ένας φάκελος με επιλεγμένο υλικό που είχε ετοιμάσει ο Τζόσελσον για την κόρη του Τζένιφερ), ήταν εξαιρετικά χρήσιμη, καθώς φωτίζει γενικότερες όψεις CCF: σχέση με τοπικούς αντιπροσώπους ανά χώρες, χρηματοδότηση, τρόπος και μοντέλο λειτουργίας. Μάλιστα, η πιο προσωπική και ανεπίσημη φύσης των επιστολών, σε αρκετές περιπτώσεις, είναι προσόν, καθώς οι επιστολογράφοι εκφράζονται πιο ελεύθερα, διατυπώνοντας λ.χ. κρίσεις για πρόσωπα, κυρίως του κύκλου του CCF.

The George Meany Memorial Archives, Special Collections, University of Maryland, Μέριλαντ. Το τρίτο βασικό αρχείο που χρησιμοποιήθηκε στην παρούσα διατριβή είναι το αρχείο της συνδικαλιστικής οργάνωσης AFL-CIO, στις Ειδικές Συλλογές του Πανεπιστημίου του Μέριλαντ. Συγκεκριμένα, μελετήθηκαν οι φάκελοι που αναφέρονται στη δραστηριότητα και τις σχέσεις με την Ελλάδα των συνδικαλιστών ηγετών Τζέι Λοβστόουν και Ίρβινγκ Μπράουν, τις δεκαετίες του 1950 και του 1960 (21 φάκελοι), και ειδικά οι δύο φάκελοι που περιέχουν την αλληλογραφία του συνδικαλιστή ηγέτη Ίρβινγκ Μπράουν (ιδρυτικού μέλους του CCF) με τον αντιπρόσωπο του CCF Μανώλη Κόρακα.

University of Arkansas Libraries, Special Collections, Αρκάνσας. Αξιοποιήθηκαν 18 φάκελοι που αφορούν την πολιτιστική δραστηριότητα της United States Information Agency (USIA) στην Ελλάδα και την Κύπρο, και περιλαμβάνονται στο Bureau of Educational and Cultural Affairs Historical Collection στις Ειδικές Συλλογές του Πανεπιστημίου του Αρκάνσας.

International Institute of Social History (IISH), Άμστερνταμ. Μελετήθηκαν 3 φάκελοι με την αλληλογραφία του Μανώλη Κόρακα με μια σειρά σοσιαλιστές ηγέτες: με τον Julius Braunthal, την Ελίζαμπεθ Φίσερ-Σπάνιερ και τον Μπένεντικτ Κάουτσκι, στο International Institute of Social History του Άμστερνταμ, καθώς Ακόμα, δύο φάκελοι τα τεκμήρια των ελληνικών σοσιαλιστικών ομάδων της δεκαετίας του 1960 που απόκεινται στο ίδιο αρχείο.

Άλλα αρχεία. Στα Archives nationales (France), Site de Pierrefitte-sur-Seine (Παρίσι) μελετήθηκε ένας φάκελος που περιέχει αλληλογραφία του σοσιαλιστή ηγέτη Marceau Rivert με τον Μανώλη Κόρακα, καθώς και με άλλους Έλληνες σοσιαλιστές.

Στον ελληνικό χώρο, αξιοποιήθηκαν το Αρχείο του Μανώλη Κόρακα, το οποίο όμως δεν αναφέρεται στο CCF αλλά κυρίως στη δράση του στον ελληνικό συνδικαλισμό, καθώς και οι φάκελοι του Αρχείου Σωμερίτη, ιδίως αυτοί που αφορούν τις σχέσεις με τα ευρωπαϊκά σοσιαλιστικά κόμματα· τα δύο αρχεία απόκεινται στα Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας. Επίσης, το Αρχείο Ιωάννας και Κωνσταντίνου Τσάτσου (ο Τσάτσος δεν διατηρεί σχέση με το

CCF, αλλά είναι κεντρική μορφή για τον μεταπολεμικό αντικομμουνισμό), το Αρχείο Άγγελου Τερζάκη (ο οποίος γίνεται μέλος της IACF το 1967) και το Αρχείο Γιώργου Θεοτοκά στη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη. Τέλος, στοιχεία αντλήθηκαν από τα Αρχεία Τριανταφυλλάκου και Σαμοΐλη (Ελληνικό Ιστορικό και Λογοτεχνικό Αρχείο-ΕΛΙΑ), που περιέχουν με σημαντικές αναφορές στην οργάνωση του αντικομμουνιστικού αγώνα στην Ελλάδα, μετά το 1958. Μια σειρά άλλα αρχεία, από τα οποία αντλήθηκαν μεμονωμένα τεκμήρια ή μελετήθηκαν για γενικότερους λόγους, αναφέρονται στη Βιβλιογραφία.

Εκδόσεις και περιοδικά του CCF. Άλλα ελληνικά περιοδικά. Μελετήθηκαν μια σειρά εκδόσεις του CCF, κυρίως πρακτικά των μεγάλων συνεδρίων του (βλ. Βιβλιογραφία). Επίσης σειρές των περιοδικών του *Encounter* (προσιτό διαδικτυακά, στο unz.com), *Der Monat*, *Preuves* και *Forum* (στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Αυστρίας [Βιέννη] και στην Εθνική Βιβλιοθήκη του Βερολίνου). Όσον αφορά τα ελληνικά περιοδικά, χρησιμοποιήθηκαν συστηματικά η *Διεθνής Ζωή* (1958-1963) και οι *Εποχές* (1963-1967), σε όλο το διάστημα της έκδοσής τους, τα δύο ελληνικά έντυπα που χρηματοδότησε εν μέρει το CCF. Επίσης, αξιοποιήθηκαν ο *Μαχητής* και ο *Νέος Μαχητής* (ΑΣΚΙ), στην έκδοση των οποίων πρωτοστατεί ο Μανώλης Κόρακας. Ακόμα, αξιοποιήθηκαν τεύχη (κυρίως της περιόδου 1956-1962) της *Νέας Εστίας*, της *Νέας Οικονομίας* και των *Ελληνικών Θεμάτων*, καθώς στα περιοδικά αυτά αρθρογραφούν (ή και παίζουν διευθυντικό ρόλο) πρόσωπα που συνδέονται με το CCF, όπως ο Πέτρος Χάρης, ο Βάσος Βασιλείου, ο Μανώλης Κόρακας κ.α. Μελετήθηκαν τεύχη άλλων περιοδικών για λόγους συγκριτικούς και κατανόησης του διανοητικού τοπίου και της αντιπαράθεσης (κυρίως της *Επιθεώρησης Τέχνης*) και μια σειρά αντικομμουνιστικά, όπως *Ο Αγών των ιδεών*, *Γνώσεις*, *Πίσω από το παραπέτασμα*). Ακόμα, η Βιβλιοθήκη Μανώλη Κόρακα, την οποία δώρισε στα Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας ο γιος του, Χαράλαμπος, παρότι σαφέστατα δεν είναι πλήρης, υπήρξε χρήσιμη. Αφενός μέσω αυτής απέκτησα μια –μερική έστω– εικόνα των αναγνωσμάτων Κόρακα, αφετέρου μπόρεσα να συμβουλευθώ μια σχεδόν πλήρη σειρά της *Διεθνούς Ζωής*,⁴⁴ καθώς και μεμονωμένα τεύχη περιοδικών του CCF (κυρίως *Der Monat* και *Preuves*) άλλων που συνδέονται μαζί του (λ.χ. *Twentieth Century*), εξαιρετικά δυσεύρετων στην Ελλάδα.⁴⁵

⁴⁴ Τα 78 τεύχη της *Διεθνούς Ζωής* (1958-1964) της Βιβλιοθήκης Κόρακα έχουν ψηφιοποιηθεί και είναι προσιτά στην ιστοσελίδα των ΑΣΚΙ.

⁴⁵ Κατάλογος της Βιβλιοθήκης Κόρακα υπάρχει στην ιστοσελίδα των ΑΣΚΙ (bit.do/viv-kor). Η βεβαιότητα ότι δεν είναι πλήρης προκύπτει από το γεγονός ότι πολλοί τίτλοι που αναφέρει ο Κόρακας στην αλληλογραφία του με τον διοικητικό γραμματέα του CCF Μάικλ Τζόσελσον (η οποία απόκειται στη Regenstejn Library του Σικάγου) δεν υπάρχουν στη βιβλιοθήκη. Επίσης, υπάρχουν ελάχιστα τεύχη των περιοδικών *Preuves* και *Der Monat* στα οποία γνωρίζουμε ότι ήταν συνδρομητής επί σειρά ετών.

Τέλος, οι προφορικές συνεντεύξεις με τον Χαράλαμπο Κόρακα, τη Λένα Σαββίδη (αδελφή του Χρήστου Λαμπράκη), τον Γιώργο Αντωνακάκη (εργαζόμενο στη βιβλιοθήκη της USIA στην Αθήνα) και τον Γιώργο Γεωργαλά (κεντρική μορφή του αντικομμουνιστικού αγώνα) συνετέλεσαν στην καλύτερη κατανόηση επιμέρους πτυχών της θέματός μας.

Σχεδιάγραμμα της διατριβής

Το Πρώτο Κεφάλαιο, με τίτλο «Η μάχη “για την καρδιά και τον νου των ανθρώπων”. Ο Πολιτιστικός Ψυχρός Πόλεμος και το CCF» ασχολείται με το ιδρυτικό συνέδριο του CCF, στο Βερολίνο τον Ιούνιο του 1958 και τις διεργασίες που οδηγούν σε αυτό. Στο πλαίσιο αυτό, εξετάζει τη σχέση του CCF με τη CIA και το εντάσσει στο γενικότερο πλαίσιο του Πολιτισμικού Ψυχρού Πολέμου. Αναφέρεται, έτσι, στους λόγους για τους οποίους το πεδίο στο οποίο κινείται το CCF σε σχέση με το συνολικό πεδίο του Πολιτισμικού Ψυχρού Πολέμου είναι αφενός πιο στενό (επειδή περιορίζεται στην υψηλή κουλτούρα) και αφετέρου πιο ευρύ (επειδή επεκτείνεται και σε πολιτικές δράσεις).

Το Δεύτερο Κεφάλαιο, με τίτλο «Τα πρώτα βήματα του CCF στην Ελλάδα (1950-1954): Π. Κανελλόπουλος, Μ. Κόρακας, Ι. Μπράουν και Μ. Τζόσελσον» ασχολείται με την παρουσία του Π. Κανελλόπουλου στο ιδρυτικό συνέδριο του CCF στο Βερολίνο και τις πρώτες επαφές του Μανώλη Κόρακα, μετέπειτα εκπροσώπου του CCF στην Ελλάδα, με τον οργανισμό. Στο κεφάλαιο σκιαγραφείται η προσωπικότητα και η δράση των τριών προσώπων που παίζουν καθοριστικό ρόλο στην πρώτη περίοδο του CCF στην Ελλάδα: του Έλληνα εκπροσώπου του Μανώλη Κόρακα, του διοικητικού γραμματέα του CCF και εγκεφάλου του όλου εγχειρήματος Μάικλ Τζόσελσον και του Αμερικανού συνδικαλιστή Ίρβινγκ Μπράουν, ο οποίος παίζει συνδυαστικό ρόλο μεταξύ των δύο προηγούμενων.

Το Τρίτο Κεφάλαιο, με τίτλο «Ο γ.γ. του CCF Νικολά Ναμπόκοφ στην Αθήνα (Σεπτέμβριος 1954) και οι Έλληνες συνομιλητές του» ασχολείται με το ταξίδι του γενικού γραμματέα του CCF στην Αθήνα το 1954. Αφού σκιαγραφηθεί η προσωπικότητα και η δράση του Ναμπόκοφ, εξετάζονται οι προετοιμασίες για το ταξίδι και κυρίως οι επαφές του στην

Δεν γνωρίζουμε τους λόγους (λ.χ. καταστροφή ή απώλεια εντύπων ή διατήρηση κάποιων στις βιβλιοθήκες των κληρονόμων). Το γεγονός ότι η Βιβλιοθήκη δεν είναι πλήρης δεν επιτρέπει τη δημιουργία μιας ολοκληρωμένης εικόνας για τις αναγνωστικές επιλογές του Κόρακα· ακόμα χειρότερα, αν αυτό οφείλεται (όπως στο βιογραφικό) σε συνειδητή προσπάθεια των κληρονόμων να αποκρυφθεί η σχέση του με το CCF, τότε η εικόνα κινδυνεύει να είναι όχι μόνο ελλιπής, αλλά στρεβλή και παραπλανητική, τουλάχιστον ως προς την κατηγορία των βιβλίων και των περιοδικών που συνδέονται με το CCF.

Αθήνα: τα πρόσωπα που συναντάει και οι διάυλοι με τους οποίους έρχεται σε επαφή. Με αυτή την αφετηρία εξετάζεται το ζήτημα των προσώπων τα οποία θα πλαισιώσουν το CCF τα επόμενα χρόνια.

Το Τέταρτο Κεφάλαιο, με τίτλο «Προσπάθειες “επαγγελματοποίησης” του ελληνικού CCF: η συνεργασία με τη διαφημιστική εταιρεία “Δεσμός” του Μ. Παυλίδη και το Forum Service (1956-1959)», εξετάζει μια σειρά κινήσεις των κεντρικών του CCF, την τριετία 1956-1959, που αποσκοπούν στη συστηματικότερη παρουσία του στη χώρα μας. Οι δύο βασικότερες είναι: α) η συνεργασία με τον «Δεσμό», μια από τις πρώτες διαφημιστικές ελληνικές εταιρείες και τον επικεφαλής της, έναν από τους πρωτεργάτες στον χώρο, Μάνο Παυλίδη. β) η μετάφραση στα ελληνικά του *Forum Service* ενός δελτίου με άρθρα συνεργατών του CCF, το οποίο κυκλοφορεί σε πολλές χώρες. Την ευθύνη του αναλαμβάνουν διαδοχικά ο δημοσιογράφος Βάσος Βασιλείου, ο Μάνος Παυλίδης και ο Μανώλης Κόρακας.

Το Πέμπτο Κεφάλαιο, με τίτλο «Ένα συνέδριο στη Ρόδο για τη δημοκρατία και τις “νέες χώρες” στη Ρόδο (Οκτώβριος 1958)» εξετάζει την προετοιμασία και τις εργασίες του σεμιναρίου/συνεδρίου «Αντιπροσωπευτική διακυβέρνηση και δημόσιες ελευθερίες στα νέα κράτη», που πραγματοποιεί στη Ρόδο το CCF. Το συνέδριο ήταν αρχικά προγραμματισμένο να διεξαχθεί στην Ινδία ή σε κάποια χώρα του «τρίτου κόσμου», ωστόσο μέσα από μια σειρά συγκυρίες κατέληξε να πραγματοποιηθεί στη Ρόδο. Έτσι, το πρόγραμμα δεν έχει οργανική σύνδεση με την Ελλάδα. Το κεφάλαιο, μέσα από την εξέταση του περιεχομένου του συνεδρίου, προσεγγίζει το αναπτυσσόμενο ενδιαφέρον του CCF για τα «νέα κράτη», το οποίο θα κορυφωθεί τη δεκαετία του 1960.

Το Έκτο Κεφάλαιο, με τίτλο «Το περιοδικό *Διεθνής Ζωή* (1958-1964) και ο κόσμος του “αντικομμουνιστικού σοσιαλισμού”», επικεντρώνεται στο περιοδικό *Διεθνής Ζωή*, που χρηματοδοτείται εν μέρει από το CCF. Η *Διεθνής Ζωή* είναι μια πολιτικοϊδεολογική επιθεώρηση, την οποία εκδίδει μια μικρή ομάδα σοσιαλιστών, ένα από τα ηγετικά στελέχη της οποίας είναι και ο Μανώλης Κόρακας. Με αφετηρία την ύλη του περιοδικού και την τάση του «αντικομμουνιστικού σοσιαλισμού» εξετάζεται γενικότερα η διαδρομή και η παρουσία της τάσης αυτής στην Ευρώπη, τα ίδια χρόνια.

Το Έβδομο Κεφάλαιο, με τίτλο «Η εποχή των *Εποχών* και ο Χρήστος Λαμπράκης (1963-1967)» ασχολείται με το περιοδικό *Εποχές*, το οποίο στα δύο πρώτα χρόνια της κυκλοφορίας του χρηματοδοτείται εν μέρει από το CCF. Εξετάζονται οι επαφές του δημοσιογράφου Λέοντα Καραπαναγιώτη και του Χρήστου Λαμπράκη με τον Μάικλ Τζόσελσον, πριν από την κυκλοφορία του περιοδικού. Στη συνέχεια μελετάται η εξέλιξη των

σχέσεων αυτών και οι λόγοι που παρέμειναν οριοθετημένες και περιορισμένες. Μέσα από την εξέταση της ύλης του περιοδικού εξετάζεται η συμβολή του στην πνευματική ζωή και την κίνηση των ιδεών, καθώς και οι λόγοι της επιτυχίας του.

Το Όγδοο Κεφάλαιο, με τίτλο «Πέρα από το CCF: Βιβλία, συναυλίες, εκθέσεις ζωγραφικής. Όψεις του Πολιτισμικού Ψυχρού Πολέμου στην Ελλάδα», ασχολείται με άλλες εκφάνσεις του Πολιτισμικού Ψυχρού Πολέμου στην Ελλάδα, με έμφαση στη δραστηριότητα της USIA. Συγκεκριμένα, εξετάζονται τα προγράμματα με τα οποία πολιτικοί, καλλιτέχνες και διανοούμενοι επισκέπτονται τις ΗΠΑ, η χρηματοδότηση για μεταφράσεις αμερικανικών τίτλων και συναυλίες, όπως εκείνη του Ντίζι Γκίλέσπι στην Αθήνα το 1956. Στη συνέχεια ερευνώνται οι διάλογοι επαφής που υπάρχουν μεταξύ των παραπάνω δραστηριοτήτων και των προσώπων που εμπλέκονται σε αυτές, με τις δραστηριότητες (και τα πρόσωπα) του CCF στην Ελλάδα.

Το Ένατο Κεφάλαιο, με τίτλο «Το τέλος: η CIA και το σκάνδαλο του 1967» ασχολείται με τις αποκαλύψεις του 1966-1967, που φέρνουν στο φως τη χρηματοδότηση της CIA σε ιδρύματα, φοιτητικές ενώσεις και οργανισμούς, μεταξύ των οποίων και το CCF. Επισκοπεί τις αποκαλύψεις και τις αλυσιδωτές αντιδράσεις, τις απαντήσεις των στελεχών του CCF που τοποθετούνται και τις συνέπειες. Με την ευκαιρία αυτή συζητώνται μερικά από τα γενικότερα ερωτήματα που έθεσαν οι αποκαλύψεις και η σχετική διαμάχη που ακολούθησε, όπως πόσοι, ποιοι και τι γνώριζαν για τη χρηματοδότηση της CIA, αν και πώς επηρέασε το CCF η χρηματοδότηση αυτή, αν υπήρχε λογοκρισία και αυτολογοκρισία στα έντυπα του CCF. Ακόμα, σε ποιον σχεδιασμό της CIA εντασσόταν το CCF και ποιο είναι το ουσιώδες που κατάφερε η χρηματοδότηση.

Το Δέκατο Κεφάλαιο, με τίτλο «Συμπεράσματα: γιατί δεν υπήρξε, τελικά, CCF στην Ελλάδα», αφού εξετάσει ορισμένα βασικά γενικότερα χαρακτηριστικά της φυσιογνωμίας του CCF που προκύπτουν μέσα από τη μελέτη της ελληνικής περίπτωσης, ασχολείται με τους λόγους για τους οποίους η δραστηριότητα του CCF στην Ελλάδα υπήρξε υποτονική και δεν άφησε κάποιο διακριτό στίγμα. Οι βασικοί λόγοι που εντοπίζονται, πέρα από αδυναμίες που συνδέονται με πρόσωπα, όπως τον εκπρόσωπο του CCF στην Ελλάδα είναι:

α) η άνοδος του αντιαμερικανισμού (πολιτικού και πολιτισμικού) μετά τα μέσα της δεκαετίας του 1950 στην Ελλάδα

β) η ισχύς της αντικομμουνιστικής Αριστεράς στην Ελλάδα, και γενικότερα της μη κομμουνιστικής Αριστεράς, καθώς και η συνεργασία ποικίλων σοσιαλιστικών ομάδων με την ΕΔΑ

γ) η ρήξη των φιλελεύθερων διανοούμενων και καλλιτεχνών με τον χώρο της εθνοφροσύνης και η ώσμωσή τους –παρά τις αντιπαλότητες– με τον χώρο της Αριστεράς

δ) η κυριαρχία, και στο μετεμφυλιακό ελληνικό τοπίο, του «πολεμικού αντικομμουνισμού» του Εμφυλίου, που ακολουθεί με δαιμονολογική αντιπαράθεση με τον κομμουνισμό, διαφέροντας ριζικά από τον φιλελεύθερο αντικομμουνισμό του CCF, ο οποίος δεν μπόρεσε να αποκτήσει σοβαρά ερείσματα στην Ελλάδα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

Η «ΜΑΧΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΑΡΔΙΑ ΚΑΙ ΤΟΝ ΝΟΥ ΤΩΝ ΑΝΘΡΩΠΩΝ». Ο ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟΣ ΨΥΧΡΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ ΚΑΙ ΤΟ CONGRESS FOR CULTURAL FREEDOM (CCF)

«Το Συνέδριο του Βερολίνου [του CCF] ήταν πολύ χρήσιμο, πιστεύω και, αν αναπτυχθεί καταλλήλως, μπορεί να αποτελέσει ανεκτίμητο εργαλείο για την καταπολέμηση του κομμουνιστικού εγχειρήματος “ειρήνης” στην Ευρώπη και τη μάχη ενάντια στην ουδετεροφιλία γενικότερα. Το επόμενο βήμα είναι στα χέρια μιας εκτελεστικής επιτροπής που απαρτίζουν ο Καίσλερ, ο Σιλόνε, ο Ίρβινγκ Μπράουν, ο Νταβίντ Ρουσέ και ένας Γερμανός (είτε ο Κάρλο Σμιντ είτε ο Έουγκεν Κόγκκον, ο μυθιστοριογράφος). Πίσω τους μπορούν να έχουν, εν δυνάμει, τους πιο πλούσιους διανοητικούς πόρους της Ευρώπης.

Ο Νικολά Ναμπόκοφ και εγώ εκμεταλλευθήκαμε την παραμονή μας στο Βερολίνο για να μιλήσουμε με κάποιους Ρώσους φυγάδες. Υπάρχει ένα σημείο που μας τέθηκε πολλές φορές· και φαίνεται να έχει τόσο μεγάλο ενδιαφέρον που ελπίζαμε να συζητήσουμε γι’ αυτό με σένα και τον Τσιπ [Μπόλεν] (διαπιστώσαμε όμως ότι είχατε φύγει). Σύμφωνα με αυτούς τους Ρώσους φυγάδες, η σοβιετική κατήχηση είναι επαρκώς επιτυχής και έχει δημιουργήσει στον ρωσικό λαό συνολικά τη βαθιά πεποίθηση ότι κάθε αμερικανική πρωτοβουλία είναι, εν τέλει, ένα προσωπίο για την αμερικανική επέκταση».

Επιστολή του Άρθουρ Σλέσινγκερ του νεότερου προς τον Άβερελ Χάριμαν, 19.6.1950⁴⁶

Η έναρξη: Δυτικό Βερολίνο, Ιούνιος 1950

Δυτικό Βερολίνο, 25 Ιουνίου 1950.⁴⁷ Υπό τους ήχους της Φιλαρμονικής της πόλης, που παίζει την ουβερτούρα από τον Έγκμουντ του Μπετόβεν, ξεκινάει πανηγυρικά, στο

⁴⁶ Arthur M. Schlesinger, *The Letters*, επιμ. Andrew Schlesinger και Stephen C. Schlesinger, Random House, Νέα Υόρκη 2013, σ. 74. Σύντομες επεξηγήσεις για τα πρόσωπα: Άρθουρ Σλέσινγκερ ο νεότερος (1917-2007): Αμερικανός ιστορικός διανοούμενος, με έντονο δημόσιο ρόλο, ένας από τους σημαντικότερους εκπροσώπους της φιλελεύθερης προοδευτικής τάσης των Δημοκρατικών. Άβερελ Χάριμαν (1891-1986): Αμερικανός πολιτικός και διπλωμάτης, πρεσβευτής στη Σοβιετική Ένωση (23.10.1943-24.1.1946), τη Μ. Βρετανία (30.4.1946-1.10.1946), υπουργός Εμπορίου (7.10.1946-22.10.1948) και στη συνέχεια υπεύθυνος για Σχέδιο Μάρσαλ (31.10.1951-20.10.1953). Τσαρλς (Τσιπ) Ε. Μπόλεν (1904-1974): Αμερικανός διπλωμάτης και σύμβουλος του προέδρου Τρούμαν μετά το 1947 για θέματα Σοβιετικής Ένωσης, επικεφαλής της διπλωματικής αντιπροσωπείας των ΗΠΑ στη Γαλλία (1949-1951).

⁴⁷ Για τη σύνθεση των συνέδρων, τις εργασίες και το στίγμα του ιδρυικού συνεδρίου, βλ. Frances Stonor Saunders, *Who Paid the Piper? The CIA and the Cultural Cold War*, Granta Books, Λονδίνο 1999, σ. 73-84· Pierre Grémion, *Intelligence de l'anticommunisme: le Congrès pour la Liberté de la Culture à Paris, 1950-1975*, Fayard, Παρίσι 1995, σ. 15-51· Peter Coleman, *The Liberal Conspiracy. The Congress for Cultural Freedom and the Struggle for Mind of Postwar Europe*, The Free Press, Νέα Υόρκη 1989, σ. 19-32· Δέσποινα Παπαδημητρίου, «Το αίτημα της ειρήνης και οι προβληματισμοί των διανοουμένων. Από το Σχέδιο Μάρσαλ στη σύγκληση του Συνεδρίου για την Ελευθερία στην Κουλτούρα», στο Θανάσης Σφήκας (επιμ.), *Το Σχέδιο Μάρσαλ. Ανασυγκρότηση και διαίρεση της Ευρώπης*, Πατάκης, Αθήνα 2011, σ. 289-290.

μεγαλοπρεπές Titania Palast (έναν «πολυχώρο», με τη σημερινή ορολογία, ο οποίος προπολεμικά είχε φιλοξενήσει προβολές ταινιών κονσέρτα, μούζικαλ, οπερέτες και παραστάσεις) το ιδρυτικό συνέδριο του Congress for Cultural Freedom (CCF). Το CCF, ένα «διαρκές συνέδριο», ήταν ένας οργανισμός που συγκρότησαν Δυτικοί διανοούμενοι και καλλιτέχνες, με διακηρυγμένους στόχους την υπεράσπιση της ελευθερίας του πνεύματος από τους –πάσης φύσης– ολοκληρωτισμούς, καθώς και την αντιπαράθεση στη λογική της ουδετερότητας και του αφοπλισμού, που προωθούσε το παγκόσμιο κίνημα ειρήνης, καθώς και τη δημιουργία ενός κοινού ατλαντικού (αμερικανο-ευρωπαϊκού) πολιτισμικού χώρου. Η επιλογή του Δυτικού Βερολίνου δεν έγινε τυχαία. Η πόλη αποτελεί τη συμβολική πρωτεύουσα του «ελεύθερου κόσμου», και μάλιστα οι μνήμες του σοβιετικού αποκλεισμού, από τον Ιούνιο του 1948 μέχρι τον Μάιο του 1949, ήταν ακόμα νωπές. Κατά μια συγκυρία της τύχης, λίγες μόλις ώρες πριν την έναρξη του συνεδρίου, γίνεται γνωστό ότι τα βορειοκορεατικά στρατεύματα πέρασαν τον 38ο παράλληλο – γεγονός που σηματοδοτεί και την έναρξη του Πολέμου της Κορέας.

Στην πρεμιέρα του συνεδρίου, τις «ηρωικές και δραματικές» νότες του Μπετόβεν διαδέχονται ο χαιρετισμός του δημάρχου της πόλης Ερνστ Ρόιτερ (παλιού κομμουνιστή και μετέπειτα σοσιαλδημοκράτη) και οι εναρκτήριες ομιλίες δύο προσώπων που παίζουν πρωταγωνιστικό ρόλο στο εγχείρημα, του Ινιάτσιο Σιλόνε⁴⁸ και του Άρθουρ Καίσλερ.⁴⁹

Οι εργασίες διαρκούν τέσσερις μέρες, και σε αυτές μετέχουν εκατόν είκοσι περίπου άνθρωποι των γραμμάτων, των τεχνών και της πολιτικής από είκοσι χώρες, κυρίως Ευρωπαίοι

⁴⁸ Ο Ιταλός συγγραφέας και στοχαστής Ινιάτσιο Σιλόνε (ψευδώνυμο του Secondino Tranquilli, 1900-1978) υπήρξε ιδρυτικό στέλεχος του ΙΚΚ. Διαγράφηκε από το κόμμα το 1931, ερχόμενος σε ρήξη με τον σταλινισμό. Στα χρόνια του Β΄ Παγκοσμίου μυθιστορηματά του όπως *Φονταμάρα*, *Άρτος και Οίνος*, γνωρίζουν μεγάλη διάδοση στο πλαίσιο του αντιφασιστικού αγώνα. Το 1946 εκλέγεται βουλευτής με το Σοσιαλιστικό Κόμμα. Το 1946 και το 1947 προτείνεται για το Νόμπελ λογοτεχνίας. Είναι ένας από τους έξι συγγραφείς της συλλογής δοκιμίων *The God that Failed* (1949) θεμελιώδους για τον φιλελεύθερο μεταπολεμικό αντικομμουνισμό. Σε αυτόν, έξι μεγάλα ονόματα της λογοτεχνίας (Λούις Φίσερ, Αντρέ Ζιντ, Άρθουρ Καίσλερ, Ινιάτσιο Σιλόνε, Στίβεν Σπέντερ και Ρίτσαρντ Ράιτ, με επιμελητή του τόμου τον Βρετανό Εργατικό Ρίτσαρντ Κρόσμαν) περιγράφουν τη σχέση τους και την απομάκρυνσή τους από τον κομμουνισμό. Βλ. την πιο πρόσφατη βιογραφία για τον Σιλόνε, Stanislaw Pugliese, *Bitter Spring. A Life of Ignazio Silone*. Farrar, Straus and Giroux, Νέα Υόρκη 2009.

⁴⁹ Ο Ούγγρος συγγραφέας και στοχαστής Άρθουρ Καίσλερ (1905-1983) είναι προπολεμικά μέλος του Γερμανικού Κομμουνιστικού Κόμματος (KPD). Στη διάρκεια του Ισπανικού Εμφυλίου, τον οποίο παρακολουθεί ως ανταποκριτής, συλλαμβάνεται και φυλακίζεται από τις δυνάμεις του Φράνκο, εμπειρία την οποία καταγράφει στην *Ισπανική διαθήκη* (1937). Το 1938 έρχεται σε ρήξη με τον κομμουνισμό και από το 1940 εγκαθίσταται στην Αγγλία. Μετέχει και αυτός στον τόμο *The God that Failed*. Έργα του όπως *Το μηδέν και το άπειρο* (1940) ή *Ο κομισάριος και ο γιόγκα* (1945) είναι βασικά για τη συγκρότηση της αντισταλινικής και αντισοβιετικής κριτικής. Βλ. την πιο πρόσφατη βιογραφία για τον Καίσλερ, βλ. Michael Scammell, *Koestler: The Literary and Political Odyssey of a Twentieth-Century Skeptic*, Random House, Νέα Υόρκη 2009.

και Αμερικανοί. Την Ελλάδα εκπροσωπεί ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος. Ανάμεσά τους συναντάμε πολλούς που είχαν διωχθεί από τη ναζιστική Γερμανία (όπως ο Καίσλερ και ο Αυστριακός κοινωνιολόγος και Φραντς Μπορκενάου), τη φασιστική Ιταλία (Ινιάτσιο Σιλόνε) και την Ισπανία του Φράνκο (Καίσλερ, Μπορκενάου), καθώς και πολλούς πρώην κομμουνιστές και αποσκιρτήσαντες μαρξιστές που πλέον είχαν γίνει σφοδροί αντισοβιετικοί και αντικομμουνιστές (εδώ, εκτός από τον Καίσλερ, τον Μπορκενάου και τον Σιλόνε, συγκαταλέγονται ο Αμερικανός φιλόσοφος Τζαίμς Μπέρναμ και ο Αμερικανός μυθιστοριογράφος Τζαίμς Φάρελ). Οι πέντε συνεδρίες έχουν τους εξής τίτλους: «Επιστήμη και ολοκληρωτισμός», «Η τέχνη, οι καλλιτέχνες και η ελευθερία», «Ο πολίτης σε μια ελεύθερη κοινωνία», «Υπερασπιζόμενοι την ειρήνη και τη δημοκρατία», «Ελεύθερος πολιτισμός σε έναν ελεύθερο κόσμο».

Μία μέρα πριν την ολοκλήρωση των εργασιών του Συνεδρίου, φτάνει άλλη μια είδηση που σχετίζεται με τον Πόλεμο στην Κορέα: η απόφαση των ΗΠΑ και του ΟΗΕ να στείλουν στρατεύματα εκεί, για να αντιμετωπίσουν την κομμουνιστική απειλή:

«Η Μοίρα», σχολίασε ο Καίσλερ, μνημονεύοντας τη φράση που αποδίδεται στον Μπετόβεν, «έκρουσε τις πύλες της Ύπαρξης – και εμείς απαντήσαμε». Το συνέδριο ολοκληρώνεται με ανοιχτή δημόσια εκδήλωση, στο πάρκο του Πύργου της Ραδιοφωνίας (Funkturn), την οποία παρακολουθούν χιλιάδες Βερολινέζοι, όπου ο Καίσλερ, διαβάζοντας το Μανιφέστο του CCF, αναφωνεί «Η Ελευθερία νίκησε!».

Στο Μανιφέστο περιγράφονται οι βασικοί στόχοι του νέου οργανισμού. Αφού διακηρυχθεί ότι η ελευθερία γνώμης αποτελεί «ένα από τα αναπαλλοτρίωτα δικαιώματα του ανθρώπου» και ότι «ειρήνη και ελευθερία είναι αχώριστοι», το μανιφέστο θα αφιερωθεί αποκλειστικά στην απειλή του ολοκληρωτισμού και τους κινδύνους που ανακύπτουν από την ανοχή απέναντι της. Η έννοια του ολοκληρωτισμού, την οποία αρθρώνει θεωρητικά την ίδια εποχή η Χάνα Άρεντ⁵⁰ καις την οποία ναζισμός και κομμουνισμός/σταλινισμός συνεξετάζονται υπό το ίδιο πρίσμα συνιστώντας μια κατηγορία, θα αποτελέσει ακρογωνιαίο λίθο της πολιτικής του CCF. Το μανιφέστο μιλάει γενικά και σε επίπεδο προγραμματικής διακήρυξης, ωστόσο η αναφορά στον «ολοκληρωτισμό» και στα «ολοκληρωτικά καθεστάτα»

⁵⁰ Χάνα Άρεντ, *Οι απαρχές του ολοκληρωτισμού. Ολοκληρωτισμός*, μετ. Βασίλης Τομανάς, Νησίδες, Θεσσαλονίκη 2017· η συγγραφή του έργου ολοκληρώνεται το 1949 και εκδίδεται το 1950. Για τη σχέση της Arendt με το CCF (είναι στενή, με επιμέρους διαφωνίες, ενώ δεν ανήκει στον πρώτο κύκλο στελεχών), βλ. P. Grémion, *Intelligence de l'anticommunisme*, ό.π., σ. 138-145. Για τη αξιοποίηση της θεωρίας του ολοκληρωτισμού από την αντικομμουνιστική δυτική φιλολογία, με συστηματικές αναφορές στο CCF, βλ. Δ. Παπαδημητρίου, *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων*, ό.π., σ. 177 κ.ε.

παραπέμπει ευθέως στις «λαϊκές δημοκρατίες», και κυρίως τη Σοβιετική Ένωση. Πρόκειται για ένα μανιφέστο με απολύτως σαφή στόχο:

«4. Υπεύθυνοι διά τον σημερινόν κίνδυνον της ειρήνης είναι αι κυβερνήσεις αι οποίαι ενώ ομιλούν συνεχώς περί ειρήνης, αρνούνται να αναγνωρίσουν τον λαϊκόν έλεγχον. Η ιστορία μάς έχει διδάξει ότι δι' εκείνον, που θέλει να προπαρασκευάση τον πόλεμον, όλα τα συνθήματα είναι καλά, συμπεριλαμβανομένων και των συνθημάτων της ειρήνης. Αι σταυροφορίαί υπέρ της ειρήνης όταν δεν συνοδεύονται από θετικές ειρηνοφίλους ενεργείας, είναι κίβδηλα νομίσματα. Όσον καιρόν θα χρησιμοποιούνται αυτά αι μέθοδοι δεν θα υπάρξει διά τους ανθρώπους υλική ασφάλεια και ηθική ισορροπία.

[...]

9. Ο κίνδυνος το οποίον αντιπροσωπεύουν τα ολοκληρωτικά καθεστάτα είναι ιλιγγιώδης, διότι ταύτα διαθέτουν μέσα καταναγκασμού τα οποία ξεπερνούν απείρως εις έκτασιν όλα τα μέσα που εχρησιμοποίησαν οι δεσποτισμοί του παρελθόντος. Ο πολίτης του ολοκληρωτικού κράτους είναι ηναγκασμένος όχι μόνον να πειθαρχή εις τους νόμους, αλλά και να συμμορφώνη κάθε σκέψιν του εις προδιαγεγραμμένα πρότυπα. Έτσι, την “αρνητικήν τυραννίαν” την έχει διαδεχθή μία “θετική τυρανία”, η οποία καταδιώκη και καταδικάζη δυνάμει αορίστων κατηγοριών όπως εκείναι σύμφωνα με τας οποίας, παραδείγματος χάριν, ορισμένοι πολίται είναι “εχθροί του λαού” ή “στοιχεία κοινωνικώς επικίνδυνα”.

[...]

11. Η θεωρία και η πρακτική των ολοκληρωτικών κρατών αποτελούν την μεγαλύτεραν απειλήν, την οποίαν αντιμετώπισεν εις την ιστορίαν της η ανθρωπότης.

12. Η αδιαφορία ή η ουδετερότης ενώπιον μιας τοιαύτης απειλής, ισοδυναμεί με προδοσίαν έναντι των ουσιωδών ανθρωπίνων αξιών και με απάρνησιν του ελευθέρου πνεύματος. Τα πεπρωμένα της ανθρωπότητας, επί ολοκλήρους γενεάς, ημπορούν να εξαρτηθούν από την απάντησιν που θα δώσωμεν εις την πρόκλησιν αυτήν.

13. Η υπεράσπισις της ελευθερίας, η υπεράσπισις του πνεύματος, απαιτούν από ημάς λύσεις νέας και εποικοδομητικής διά τα προβλήματα της εποχής μας.

14. Απευθύνωμεν αυτό το μανιφέστον εις όλους εκείνους οι οποίοι έχουν πάρει την απόφασιν να αποκαταστήσουν, να διασώσουν και να ευρύνουν τας ελευθερίας αι οποίοι αποτελούν την αξίαν της ζωής». ⁵¹

Το CCF, λοιπόν, εμφανίστηκε ως ένας ανεξάρτητος οργανισμός, που ιδρύθηκε με πρωτοβουλία συγκεκριμένων προσώπων (διανοουμένων, επιστημόνων, καλλιτεχνών και πολιτικών προσώπων) και είχε τους διακηρυγμένους στόχους που είδαμε αμέσως παραπάνω. Σήμερα όμως ξέρουμε ότι, παρά τον υψηλό βαθμό αυτονομίας που έχαιρε (και ανεξάρτητα από το πόσοι, ποιοι και ποιοι το γνώριζαν), ο οργανισμός σχεδιάστηκε και χρηματοδοτήθηκε από

⁵¹ Το μανιφέστο, μεταφρασμένο στα ελληνικά, περιλαμβάνεται, ως παράρτημα, στη μοναδική έκθεση του CCF στα ελληνικά: «Μανιφέστο προς τους ελευθέρους ανθρώπους», στο André Malraux, André Breton, Ignazio Silone, Arthur Koestler, Sidney Hook, Raymond Aron, *Τέχνη, Επιστήμη και Ελευθερία*, πρόλογος Θεοφύλακτος Παπακωνσταντίνου, έκδοσις του Συνεδρίου διά την Πνευματικήν Ελευθερίαν, Αθήνα 1955, σ. 87-90 [επανέκδοσις: Ι. Σιδέρης, Αθήνα 1977].

τη CIA, εντασσόμενο στις «μυστικές επιχειρήσεις» (covert operations) της.⁵² Το CCF κινούνταν κυρίως στο πεδίο των ιδεών και του πολιτισμού, η σύλληψη και η στόχευσή του όμως ήταν πολιτική. Σε ένα βαθύτερο επίπεδο, πέρα από τους διακηρυγμένους στόχους, μπορούμε να διακρίνουμε, με βάση τη δράση που θα αναπτύξει τα επόμενα χρόνια, τρεις βασικές επιδιώξεις.

Πρώτον, να αποδομηθεί η όποια θετική εικόνα της Σοβιετικής Ένωσης, που απορρέει από τη συμβολή της στην ήττα του ναζισμού. Ο Στάλιν και η χώρα του δεν είναι πλέον ο σύμμαχος στον μεγαλειώδη αντιφασιστικό αγώνα, αλλά αποτελούν, εντός του νέου πλαισίου του Ψυχρού Πολέμου, την Αυτοκρατορία του κακού. Έτσι, ο σταλινισμός, και γενικότερα ο κομμουνισμός, προβάλλεται πια ως ομόλογος –και όχι αντίπαλος– του ναζισμού, ένα καθεστώς τρόμου και ανελευθερίας. Συνέπεια αυτής της επιδίωξης, σε πιο άμεσο πολιτικό επίπεδο, είναι η έντονη αντιπαράθεση με τις πολιτικές της «ουδετεροφιλίας», του αφοπλισμού και του φιλειρηνισμού που θεωρούνται δούρειος ίππος της ΕΣΣΔ· αντ’ αυτών υποστηρίζεται η μαχητική αντιπαράθεση με τη σοβιετική πολιτική.

Δεύτερον, να αμφισβητηθεί η ηγεμονία της κομμουνιστικής Αριστεράς στον χώρο των γραμμάτων και των τεχνών, πρωτίστως στην Ευρώπη, αλλά και σε όλο τον πλανήτη.

Τρίτον, να δημιουργηθεί ένα κοινό πεδίο ώσμωσης και διαλόγου μεταξύ του αμερικανικού και του ευρωπαϊκού πολιτισμού. Και γενικότερα, σε επίπεδο ιδεολογικό και πολιτικό, επιδιώκεται να προωθηθεί ο ατλαντισμός και οι αξίες της δυτικής φιλελεύθερης δημοκρατίας.

Το CCF χρησιμοποίησε δύο βασικά εργαλεία για την προώθηση των παραπάνω επιδιώξεων. Πρώτον, την ανάδειξη του αμερικανικού πολιτισμού και την ενίσχυση των δεσμών του με τον ευρωπαϊκό, με την οργάνωση συναυλιών, συνεδριών, εκθέσεων και εκδόσεων. Δεύτερον, την ενίσχυση της μη κομμουνιστικής Αριστεράς, και πρωτίστως των σοσιαλιστών, καθώς και πάσης φύσεως «διαφωνούντων» (εμικρέδων και προσφύγων από τις «λαϊκές δημοκρατίες», πρώην ορθόδοξων κομμουνιστών ή τροτσκιστών που «αποστάτησαν»), με βασική –ή και αποκλειστική προϋπόθεση– να ασκούν κριτική στον «υπαρκτό σοσιαλισμό».

Τα επόμενα χρόνια, το CCF εξελίσσεται σε έναν μεγάλο και πολυπλόκλαμο οργανισμό, με εθνικά τμήματα σε 35 χώρες (αρχικά κυρίως ευρωπαϊκές, αλλά σταδιακά και σε όλες τις

⁵² Από το 1967, οπότε αποκαλύφθηκε η σχέση της CIA με το CCF κανένας, φίλος ή αντίπαλος, δεν αμφισβήτησε σε πραγματολογικό επίπεδο το γεγονός, ενώ και η ίδια η CIA, στην ιστοσελίδα της και με άλλες ευκαιρίες, το συγκαταλέγει στις μεγάλες επιτυχίες της. Αντίθετα τέθηκαν και αποτέλεσαν αντικείμενο έντονης αντιπαράθεσης πολλά άλλα ζητήματα, όπως ποιοι και τι γνώριζαν, εάν η σχέση αυτή ήταν θεμιτή, κατά πόσον επηρέασε τη δράση του CCF κ.ο.κ Για όλα αυτά, βλ. *εδώ*, Κεφάλαιο 9.

άλλες ηπείρους, ακόμα και την Αυστραλία), που οργανώνει εκατοντάδες συνέδρια, σεμινάρια, εκθέσεις ζωγραφικής, συναυλίες, εκδόσεις βιβλίων και περιοδικών. Έδρα του είναι το Παρίσι, επιλογή που σχετίζεται με τον ρόλο της πόλης του Φωτός στα ευρωπαϊκά γράμματα και τέχνες, αλλά και με την επιρροή της κομμουνιστικής Αριστεράς στο καλλιτεχνικό και διανοητικό στερέωμα της Γαλλίας. Στελεχώνεται από επιφανείς προσωπικότητες της διανοήσης και της τέχνης, όπως (εκτός από όσους αναφέρθηκαν ήδη), ο Στήβεν Σπέντερ, ο Ίρβινγκ Κρίστολ, ο Μάικλ Πολάννι, ο Έντουαρντ Σιλς, ο Ντάνιελ Μπελ, ο Ραιμόν Αρόν, ο Ντενίς ντε Ρουζμόν, ο Μέλβιν Λάσκυ, ο Άρθουρ Σλέσινγκερ ο νεότερος, ο Τζέιμς Κένεθ Γκαλμπρείθ, ο Σίντνεϋ Χουκ, ο Τζαίμς Μπέρναμ, ο Φρανσουά Μποντύ. Οι παραπάνω αποτελούν βασικά στελέχη με ενεργό ρόλο στο CCF, οι περισσότεροι από τους οποίους θα καταλάβουν συγκεκριμένες θέσεις στον οργανισμό.⁵³ Πέραν αυτού του βασικού πυρήνα, στα έντυπα του CCF και στις εκδηλώσεις του μετέχει ένα πολύ ευρύτερο φάσμα, που φτάνει μέχρι τον Καρλ Γιάσπερς, τον Μπενεντέτο Κρότσε ή μέλη της Σχολής της Φραγκφούρτης όπως ο Μαξ Χορκχάιμερ. Επίσης, εκδίδει σημαντικά περιοδικά ιδεών, με κυριότερα τα *Encounter* (Αγγλία), *Der Monat* (Δυτική Γερμανία), *Preuves* (Γαλλία), *Tempo Presente* (Ιταλία), *Forum* (Αυστρία), *Quadernos* (Λατινική Αμερική), *China Quarterly* (με έδρα το Λονδίνο).⁵⁴

Ο πόλεμος «για την καρδιά και τον νου των ανθρώπων»

Το CCF δεν είναι μια μεμονωμένη πρωτοβουλία. Εντάσσεται σε ένα πολύ ευρύτερο σύνολο κινήσεων, στο πλαίσιο ενός πολέμου που κλιμακώνεται από τα τέλη της δεκαετίας του 1940, ανάμεσα στις ΗΠΑ και την ΕΣΣΔ: του «πολέμου για την καρδιά και τον νου των ανθρώπων».

Ο όρος-ομπρέλα Πολιτιστικός Ψυχρός Πόλεμος (Cultural Cold War) περιγράφει τη διαμάχη μεταξύ ΗΠΑ και ΕΣΣΔ, μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, με στόχο να κυριαρχήσουν στον χώρο του πολιτισμού, γεγονός που θεωρείται κρίσιμης σημασίας για τη συνολικότερη επικράτησή τους στον Ψυχρό Πόλεμο.

⁵³ Ο Λάσκυ (*Der Monat*), ο Μποντύ (*Preuves*), ο Σλόνε (*Tempo Presente*), ο Σπέντερ, ο Κρίστολ (*Encounter*) είναι εκδότες του γερμανικού, του γαλλικού, του ιταλικού και του αγγλικού περιοδικού του CCF· ο Μπελ, ο Αρόν και ο Σιλς βασικοί οργανωτές των σεμιναρίων του, από τα μέσα της δεκαετίας του 1950 και μετά· ο Πολάννι ψυχή της επιτροπής «Επιστήμη και Ελευθερία» και εκδότης του περιοδικού *Minerva*.

⁵⁴ Για τα περιοδικά του CCF, βλ. Giles Scott-Smith και Charlotte A. Lerg (επιμ), *Campaigning Culture and the Global Cold War: The Journals of the Congress for Cultural Freedom*, Palgrave Macmillan, Λονδίνο 2017, ιδίως την εισαγωγή των δύο επιμελητών, σ. 1-27.

Η προσπάθεια για επικράτηση στο πεδίο των γραμμάτων, των τεχνών και των ιδεών, η εξαγωγή του πολιτισμού και η επιβολή των πολιτισμικών προτύπων των εκάστοτε Μεγάλων Δυνάμεων σε άλλες χώρες δεν αποτελούν φαινόμενα που εγκαινιάζονται στα χρόνια του Ψυχρού Πολέμου.⁵⁵ Κρατικές στρατηγικές, για την προώθηση του πολιτισμού των κρατών, ιδίως εκ μέρους των εκάστοτε Μεγάλων Δυνάμεων, συναντάμε συγκροτημένες ήδη από τα τέλη του 19ου αιώνα. Ήδη από τον ύστερο 19ο αιώνα η Μεγάλη Βρετανία, η Γαλλία, η Γερμανία και η Ιταλία κυρίως αρχίζουν να πυκνώνουν τις προσπάθειές τους στον τομέα αυτό· μορφωτικά ιδρύματα, ινστιτούτα και αρχαιολογικές σχολές θα αποτελέσουν εργαλεία πολιτικής και πολιτιστικής διείσδυσης σε χώρες της «περιφέρειας» και αποικίες.⁵⁶ Ειδικά στην Ελλάδα, οι ξένες αρχαιολογικές σχολές θα αναπτύξουν έντονη δραστηριότητα,⁵⁷ η οποία υπερβαίνει τη σφαίρα της επιστήμης και του πολιτισμού, εμπεριέχοντας, ήδη από τον σχεδιασμό της, σαφή πολιτική διάσταση και σκεπτικό.⁵⁸

Τα χρόνια που ακολουθούν τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο η πολιτισμική διπλωματία συστηματοποιείται και αποκτά θεσμική υπόσταση σε κρατικό επίπεδο, με βασικούς άξονες και την ενίσχυση προϋπαρχουσών πολιτιστικών οργανώσεων κι συλλόγων που δρουν στο

⁵⁵ Σοβαροί μελετητές του φαινομένου ξεκινούν, όσον αφορά τη χρήση του πολιτισμού ως διπλωματικού όπλου, από τους αρχαίους Έλληνες και τους Ρωμαίους, ενώ σπέρματα της πρακτικής αυτής εντοπίζουν σε ακόμα παλιότερες εποχές. Βλ. Richard Arndt, *The First Resort of Kings: American Cultural Diplomacy in the Twentieth Century*, Potomac Books, Ουάσιγκτον 2005, σ. 1-23 (το κεφάλαιο επιγράφεται «Cultural Diplomacy from the Bronze Age to World War I»).

⁵⁶ Το φαινόμενο έχει μελετηθεί και αποτελεί ένα από τα βασικά αντικείμενα της δι-εθνικής ιστορίας (transnational history). Για την αρχαιολογία βλ. Jane Lydon, Uzma Z. Rizvi, *Handbook of Postcolonial Archaeology*, Routledge, Λονδίνο 2010 και ιδίως Alfredo Gonzalez-Ruibal, «Colonialism and European Archaeology», σ. 39-50· Oscar Moro-Abadía, «The History of Archaeology as a “Colonial Discourse”», *Bulletin of the History of Archaeology*, 16(2), 2006, σ. 4-17.

⁵⁷ Για την πολιτιστική διπλωματία κυρίως της Βρετανίας, της Γαλλίας, της Γερμανίας στην Ελλάδα τα έτη 1936-1960 (με έμφαση στα προπολεμικά χρόνια και την περίοδο της Κατοχής), βλ. Χάγκεν Φλάισερ, «Στρατηγικές πολιτισμικής διείσδυσης των μεγάλων δυνάμεων και ελληνικές αντιδράσεις, 1930-1960», στο *Η Ελλάδα '36-'49. Από τη δικτατορία στον Εμφύλιο. Τομές και συνέχειες*, επιμ. Χάγκεν Φλάισερ, Καστανιώτης, Αθήνα 2003, σ. 87-120. Επίσης, ιδίως για τις γαλλικές πρωτοβουλίες στην Ελλάδα, βλ. Νικόλας Μανιτάκης «Ξένες κρατικές υποτροφίες. Πολιτιστική προπαγάνδα στην Ελλάδα του Εμφυλίου» στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τόμ. Δ2, σ. 132-155.

⁵⁸ Για την πολιτική διάσταση των γερμανικών ανασκαφών στην Ελλάδα, στα τέλη του 19ου και τις αρχές του 20ού αιώνα, βλ. Θανάσης Καλπαξής, *Αρχαιολογία και πολιτική. I. Σαμιακά αρχαιολογικά 1850-1914*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1993· του ίδιου, *Αρχαιολογία και πολιτική. II. Η ανασκαφή του ναού της Αρτέμιδος. Κέρκυρα, 1911*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1993· Θανάσης Μποχώτης, *Ελέγχοντας τον τόπο του παρελθόντος. Η γερμανοελληνική σχέση εξουσίας στις ανασκαφές της Ολυμπίας 1869-1882*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2015.

εξωτερικό⁵⁹ και, κυρίως, τη δημιουργία ειδικών υπηρεσιών που υπάγονται στα υπουργεία Εξωτερικών: το 1920 δημιουργείται το *Abteilung für Deutschtum im Ausland und kulturelle Angelegenheiten*· το 1923 το *Bureau des affaires culturelles* και το Istituto Dante Alighieri· το 1925 η Deutsche Akademie· το 1934 η British Committee for Relations with Other Countries (που δύο χρόνια αργότερα μετονομάζεται σε British Council). Οι ΗΠΑ θα μπου καθυστερημένα στο πεδίο αυτό: το Division of Cultural Relations και το Division of International Communication ιδρύονται το 1938.⁶⁰ Τα χρόνια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου η γερμανική και ιταλική πολιτιστική διπλωματία θα πάρει μορφές επιβολής στις κατακτημένες χώρες. Για τους συμμάχους και ιδίως τους Αμερικανούς, τα ίδια χρόνια, είναι η εποχή που ο ψυχολογικός πόλεμος,⁶¹ σε όλες τις μορφές του, φτάνει στο απόγειο.

Η διαφορά στα μεταπολεμικά χρόνια είναι τριπλή. *Γεωγραφική*, δηλαδή *πολιτική*: σημειώνεται μια μετατόπιση, καθώς οι μεγάλοι παίκτες, στο πεδίο αυτό είναι, πλέον, οι ΗΠΑ και η ΕΣΣΔ, και όχι οι παραδοσιακές Μεγάλες Δυνάμεις, Βρετανία, Γαλλία και Γερμανία, οι οποίες συντονίζονται με τις ΗΠΑ. Για το δυτικό στρατόπεδο, ο βασικός πομπός έχει πλέον μετατοπιστεί και βρίσκεται στην άλλη όχθη του Ατλαντικού: οι ΗΠΑ είναι εκείνες που δίνουν τον τόνο, ενώ οι παλιότερες Μεγάλες Δυνάμεις συντονίζονται με αυτές. *Ποσοτική*, καθώς οι

⁵⁹ Για παράδειγμα της Alliance Française (ιδρ. 1883) και της Società Dante Alighieri (ιδρ.1889)· βλ. Gregory Paschalidis, «Exporting national culture: histories of Cultural Institutes abroad», *International Journal of Cultural Policy*, 5, 3 (Αύγουστος 2009), σ. 275-289.

⁶⁰ Βλ. Mariano Martín Zamorano, «Cultural diplomacy: Definition, historical evolution and current trends», Instituto de Formación Continua - Universitat de Barcelona, 2015 (bit.do/zamo-cdMariano), σ. 2-4. Για τις βάσεις της μεταπολεμικής πολιτιστικής διπλωματίας, βλ. Sarah Ellen Graham, *Culture and Propaganda: The Progressive Origins of American Public Diplomacy, 1936-1953*. Ashgate, Φάρναμ 2015. Για την αγγλική, γαλλική, ιταλική, γερμανική και αμερικανική πολιτιστική διπλωματία στη Ελλάδα, βλ. Χάγκεν Φλάισερ, «Στρατηγικές πολιτισμικής διείσδυσης των μεγάλων Δυνάμεων και ελληνικές αντιδράσεις, 1930-1960» στο Χ. Φλάισερ (επιμ.), *Η Ελλάδα '36 - '49: Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο. Τομές και συνέχειες*, Καστανιώτης, Αθήνα 2003, σ. 87-120 (αναφέρεται κυρίως στα χρόνια 1930-1945).

⁶¹ Ο όρος, στη στενή του έννοια, σημαίνει τη χρήση ψυχολογικών τακτικών και τεχνικών, όπως και της προπαγάνδας, για τον επηρεασμό του ηθικού του αντιπάλου. Οι ευρύτεροι ορισμοί του όμως περιέχουν από το σαμποτάζ και την προπαγάνδα μέχρι τις μορφωτικές ανταλλαγές, την οικονομική βοήθεια ή την προώθηση πολιτιστικών και καταναλωτικών αγαθών, ενώ και οι ομάδες στόχος, πέραν από στρατιώτες, περιλαμβάνει λαούς, κυβερνήσεις, οργανισμούς, ομάδες και άτομα – σίγουρα, πάντως, δεν περιορίζεται στους στρατιώτες. Παραθέτω έναν στενότερο –και, παρά ταύτα, αρκούντως ευρύ– ορισμό, που δίνεται σε ένα άκρως απόρρητο εγχειρίδιο του αμερικανικού στρατού των πρώτων χρόνων του Ψυχρού Πολέμου (1948): καταρράκωση του ηθικού και της πολεμικής ικανότητας του αντιπάλου, εξουδετέρωση των συμμάχων του και των «ουδέτερων» και ενίσχυση του ηθικού των ημέτερων στρατευμάτων, με χρήση ποικίλων μέσων (εκτός από ορθόδοξες στρατιωτικές επιχειρήσεις), όπως: προπαγάνδα (λευκή, φαιά και μαύρη), σαμποτάζ και υπονομευτικές ενέργειες, κατασκοπεία, πολιτική, οικονομική και πολιτιστική πίεση. Παρατίθεται στο Christopher Simpson, *Science of Coercion. Communication Research and Psychological Warfare, 1945-1960*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη 1994, σ. 11-13.

σχετικές δράσεις γνωρίζουν πρωτοφανή ανάπτυξη και γιγαντώνονται (πόροι, άνθρωποι και μηχανισμοί). Ποιοτική, τέλος, επειδή οι δραστηριότητες αυτές, ειδικά όσον αφορά τις ΗΠΑ, αποκτούν κεντρικό συντονισμό και οργάνωση, ενώ –και σύμφωνα με το σκεπτικό των ίδιων των οργανωτών και χρηματοδοτών– εντάσσονται ευθέως στον ανταγωνισμό Ανατολής και Δύσης, αποκτώντας άμεση πολιτική χροιά. Το όλο εγχείρημα έχει άμεσο πολιτικό στόχο (την υπερίσχυση έναντι της Σοβιετικής Ένωσης) και ανάγεται σε κρατική προτεραιότητα για τις ΗΠΑ και τους δυτικούς συμμάχους. Στο πλαίσιο του ολοκληρωτικού ψυχρού πολέμου (total cold war),⁶² το πεδίο του πολιτισμού και των ιδεών είναι προνομιακό.

Είναι ενδεικτικό ότι η «συγχώνευση» πολιτισμού και πληροφοριών, που συντελείται κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, ειδικά στις ΗΠΑ διατηρείται και μετά το τέλος του: η αμερικανική υπηρεσία πληροφοριών, η USIS/USIA δηλαδή,⁶³ ασχολείται από κοινού τόσο με την προπαγάνδα όσο και με τον πολιτισμό στο εξωτερικό. Έτσι, από τα τέλη του 1945, σε οδηγίες του State Department προς την Πρεσβεία της Αθήνας επισημαίνεται ότι «οι υπηρεσίες πληροφοριών και οι μορφωτικές σχέσεις αποτελούν αμοιβαίως συμπληρωματικά τμήματα ενός ολοκληρωμένου προγράμματος».⁶⁴ Όπως σημειώνει ο Χάγκεν Φλάισερ, το γράμμα I, αρχικό της λέξης Information στο ακρόνυμο USIS/USIA «δεν αφήνει καμιά αμφιβολία σε ποιο σκέλος εντοπιζόταν το κέντρο βάρους».⁶⁵

Έτσι, η ομπρέλα του Πολιτιστικού Ψυχρού Πολέμου στεγάζει ένα μεγάλο φάσμα δράσεων. Καταρχάς, δράσεις που προαναφέρθηκαν ήδη, στα γνωστά πεδία της πολιτιστικής διπλωματίας: εκθέσεις ζωγραφικής, φεστιβάλ, συναυλίες (συμφωνικής μουσικής αλλά και τζαζ), χρηματοδότηση και έκδοση πάσης φύσεως βιβλίων (εφημερίδων, περιοδικών βιβλίων), συνέδρια, προώθηση των αμερικανικών βιβλιοθηκών και σπουδών στο εξωτερικό. Εδώ, σε μια προσπάθεια απεύθυνσης σε νέα ακροατήρια, αλλά και ενσωμάτωσης της αμφισβήτησης, θα προβληθούν όχι μόνο οι κλασικές όψεις (λ.χ. συναυλίες συμφωνικής μουσικής, αλλά και οι πρωτοπόρες, όπως η τζαζ και η αφηρημένη τέχνη)⁶⁶ επίσης θα αξιοποιηθούν τα νέα μέσα όπως

⁶² Για τον όρο βλ. Kenneth Alan Osgood, *Total Cold War: Eisenhower's Secret Propaganda Battle at Home and Abroad*, University of Kansas, Λώρενς 2006, ιδίως σ. 31-32, 149-150.

⁶³ Για την USIS/USIA, βλ. *εδώ*, Εισαγωγή, σημ. 26.

⁶⁴ Το παραθέτει ο Χ. Φλάισερ, «Στρατηγικές πολιτισμικής διείσδυσης», *ό.π.*, σ. 108.

⁶⁵ Στο ίδιο.

⁶⁶ Η προώθηση της αφηρημένης τέχνης εκ μέρους του αμερικανικού κράτους αποτελεί εμβληματική περίπτωση και παραδειγματικό θέμα μελέτης. Βλ. το κλασικό έργο του Serge Guilbaut, *How New York Stole the Idea of Modern Art. Abstract Expressionism, Freedom, and the Cold War*, University of Chicago Press, Σικάγο 2008 [α' γαλλική έκδ: 1989]· γενικότερα, βλ. Greg Barnhisel, *Cold War Modernists: Art, Literature, and American Cultural Diplomacy*, Columbia University Press, Νέα Υόρκη 2015, σ. 55-92.

το ραδιόφωνο. Δεύτερον, εκτεταμένα προγράμματα υποτροφιών και ταξίδια στις ΗΠΑ για φοιτητές, διανοούμενους και εκκολαπτόμενους πολιτικούς ηγέτες, την πολιτιστική δράση ιδρυμάτων. Τρίτον, σε ένα μαζικότερο επίπεδο, η προώθηση πολιτιστικών προϊόντων, με αιχμή τις χολυγουντιανές ταινίες αλλά και εμβληματικά καταναλωτικά προϊόντα, και κατεξοχήν την Coca Cola. Σε όλο αυτό το σύνθετο εγχείρημα, καθοριστική είναι η συνέργεια κράτους, ιδρυμάτων (με επικεφαλής την τριάδα Ford, Rockefeller, Carnegie) και ιδιωτικού τομέα – γι' αυτό και οι μελετητές, όπως είδαμε, έχουν κάνει λόγο για το δίκτυο και τις σχέσεις κρατικού και ιδιωτικού.⁶⁷

Βασικό πεδίο διεξαγωγής του Πολιτιστικού Ψυχρού Πολέμου είναι αρχικά, τη δεκαετία του 1950, η Δυτική –και όχι η Ανατολική– Ευρώπη, ενώ τα επόμενα χρόνια θα προστεθούν η Λατινική Αμερική, η Ασία και η Αφρική. Χώρες, δηλαδή, όπου η κομμουνιστική επιρροή είναι –ή μπορεί εύκολα να γίνει– ισχυρή και απειλητική (χώρες-κλειδιά για το CCF είναι η Γαλλία και η Ιταλία, λόγω των ισχυρών κομμουνιστικών τους κομμάτων, τα οποία μέχρι το 1947 μετέχουν στην κυβέρνηση), και όχι οι ίδιες οι «λαϊκές δημοκρατίες». Σε αυτές, τα σχετικά προγράμματα εναντίον του κομμουνισμού έχουν πιο σαφή πολιτικό χαρακτήρα και περιεχόμενο, με αιχμή ραδιοφωνικούς σταθμούς όπως το Radio Liberty και το Radio Free Europe.

Στον χώρο των ευρωπαϊκών γραμμάτων και των τεχνών, οι ΗΠΑ έχουν να αντιμετωπίσουν δύο σοβαρά εμπόδια. Αφενός την παλιότερη δυσπιστία, ακόμα και εχθρότητα, των ευρωπαϊκών ελίτ έναντι των ΗΠΑ, που παίρνει τη μορφή ενός αντιαμερικανισμού σε πολιτιστικό επίπεδο. Αφετέρου, την ισχυρή παρουσία της κομμουνιστικής Αριστεράς και των «συνοδοιπόρων» της· ήδη από τα χρόνια του Μεσοπολέμου και των Λαϊκών Μετώπων η παρουσία αυτή είναι έντονη, ενώ ενισχύεται ακόμα περισσότερο μέσα από τον αντιφασιστικό αγώνα του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Την ίδια στιγμή, και ενώ η μόρφωση και η καλλιέργεια αποτελούν βασικές αξίες για τις ευρωπαϊκές κοινωνίες, η εικόνα των ΗΠΑ που κυριαρχεί στις κοινωνίες αυτές είναι εκείνη μιας «έρημης χώρας» όσον αφορά τον πολιτισμό. Η στερεοτυπική μορφή του Αμερικάνου, η οποία θα γνωρίσει ευρεία διάδοση στην Ευρώπη τα επόμενα χρόνια, είναι ο «καουμπόης» που βλέπει γουέστερν, τρώγοντας ποπ κορν και πίνοντας coca-cola⁶⁸ – εικόνα που τροφοδοτεί τον εστετισμό και τον πολιτισμικό αντιαμερικανισμό μεγάλου μέρους της ευρωπαϊκής διάνοησης, βαθαίνοντας την απόσταση που αισθάνεται να τη χωρίζει, ήδη από

⁶⁷ Βλ. *εδώ*, Εισαγωγή.

⁶⁸ David Caute, *The Dancer Defects: The Struggle for Cultural Supremacy during the Cold War*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη 2003, σ. 8.

τα προπολεμικά χρόνια, από τον Νέο Κόσμο. Η κατάσταση γίνεται ακόμα λιγότερο κολακευτική για τις ΗΠΑ, καθώς οι εικόνες αυτές συνδυάζονται με την καχυποψία, αν όχι αποστροφή, μεγάλου μέρους του αμερικανικού κατεστημένου που θεωρεί τη σύγχρονη τέχνη κομμουνιστικό δημιούργημα και υπονομευτική για το έθνος, ενώ ο πρόεδρος Τρούμαν θα τη χαρακτηρίσει «φύσκα των ημιμαθών τεμπέληδων».⁶⁹

It takes two to tango

«–Hey, baby, how about this dance? –Why? –’Cause it takes two to do this dance / Takes two to tango, two to tango». Με τη φωνή του Λούις Άρμστρονγκ, και αργότερα του Ρέι Τσαρλς, το τραγούδι του Αλ Χόφμαν και του Ντικ Μάνινγκ ακούστηκε πάμπολλες φορές από το 1952, που πρωτοπαίχτηκε. Η φράση όμως «it takes two to tango» άρχισε να χρησιμοποιείται ευρέως μεταφορικά για τις διακρατικές σχέσεις τριάντα χρόνια αργότερα, το 1982, όταν τη μνημόνευσε ο Ρόναλντ Ρήγκαν, αναφερόμενος στις αμερικανοσοβιετικές σχέσεις.⁷⁰

Πράγματι, ο Ψυχρός Πόλεμος, όπως και ο Πολιτιστικός Ψυχρός Πόλεμος, ήταν ένα παιχνίδι για δύο. Έτσι, ανεξάρτητα από το στρατόπεδο στο οποίο εστιάζει ο φακός μας, είναι απαραίτητο να έχουμε κατά νου την άλλη πλευρά, το πώς κλιμακώνεται ή αποκλιμακώνεται ο

⁶⁹ Ο Ρεπουμπλικανός γεροϋσιαστής του Μίσιγκαν Τζωρτζ Α. Ντοντέρο θα ηγηθεί μιας εκστρατείας κατά της μοντέρνας τέχνης το 1949· σε αλληπάλληλες ομιλίες του στο Κογκρέσο θα την αποκαλέσει «σκουπίδια» και τους εκπροσώπους της «παρακμιακούς», «εκφυλισμένους», «ένα πολύγλωσσο τσούρμιο υπονομευτών», «νευρωτικούς αριστερούς», «εργαλεία καταστροφής» και «ενεργά όπλα του Κρεμλίνου». Βλ. Günter Berghaus, *Avant-Garde Performance*, Macmillan, Λονδίνο 2005, σ. 66. Η αντίληψη αυτή δεν περιοριζόταν στους υπερσυντηρητικούς. «Αν αυτό είναι τέχνη, τότε εγώ είμαι Οτεντόντος», φέρεται να είχε πει ο Χάρρυ Τρούμαν, αντικρίζοντας μια ελαιογραφία του ιαπωνικής καταγωγής Αμερικανού ζωγράφου Γιασούο Κουνιγιόσι, που είχε αγοραστεί από το Υπουργείο Εξωτερικών, μαζί με άλλα 78 έργα σύγχρονων καλλιτεχνών, και αποτέλεσαν τον πυρήνα της έκθεσης *Advancing American Art*, η οποία εγκαινιάστηκε το φθινόπωρο του 1946 στο Museum of Modern Art (MOMA) της Νέας Υόρκης και στη συνέχεια θα περιόδευε στην Ευρώπη και τη Λατινική Αμερική. Γράφοντας στον υφυπουργό Εσωτερικών Ουίλιαμ Μπέντον, ο Τρούμαν έλεγε, με αφορμή την ίδια έκθεση: «Βεβαίως δεν είμαι καλλιτέχνης ή τεχνοκριτικός, ωστόσο έχω τη γνώμη πως η λεγόμενη σύγχρονη τέχνη είναι απλώς μια φύσκα των ημιμαθών τεμπέληδων». Βλ. Siegfried Weichlein, «Representation and Recoding: Interdisciplinary Perspectives on Cold War Cultures», στο Jarausch, Konrad, Christian F. Ostermann και Andreas Etges, *The Cold War: Historiography, Memory, Representation*, De Gruyter Oldenbourg, Βερολίνο 2018, σ. 19-66: 31.

⁷⁰ Την επομένη του θανάτου του Μπρέζνιεφ και ενώ μόλις έχει ανακοινωθεί το όνομα του νέου ηγέτη της ΕΣΣΔ Γιούρι Αντρόποφ, οι δημοσιογράφοι ρωτάνε τον Ρήγκαν αν ελπίζει ότι θα βελτιωθούν οι σχέσεις των δύο χωρών. Απαντάει: «Για δέκα χρόνια, η ύφεση βασίστηκε μονάχα σε λόγια τους [των Ρώσων] και όχι σε πράξεις τους που θα τα στήριζαν. Χρειαζόμαστε κάποια πράξη [που θα δείχνει] ότι – χρειάζονται δυο για να χορέψεις ταγκό– θέλουν κι αυτοί να χορέψουν ταγκό. Βλ. Wolfgang Mieder, *The Politics of Proverbs: From Traditional Wisdom to Proverbial Stereotypes*, University of Wisconsin Press, Μάντισον 1997, σ. 125.

ανταγωνισμός, ποιες κινήσεις κάνει η κάθε πλευρά, για να προλάβει ή να απαντήσει στην άλλη.⁷¹

Ένα χρονολόγιο των βασικών εξελίξεων, τα πρώτα χρόνια του Ψυχρού Πολέμου, μας δείχνει την πυκνότητα των γεγονότων, το απρόβλεπτο και τις διαδοχικές κινήσεις, όπου η μία κίνηση πυροδοτεί την επόμενη της αντίπαλης πλευράς. Στις 12 Μαρτίου 1947 ο πρόεδρος των ΗΠΑ αναγγέλλει το γνωστό έκτοτε ως Δόγμα Τρούμαν, για την παροχή βοήθειας στην Ελλάδα και την Τουρκία, με στόχο την αντιμετώπιση της κομμουνιστικής απειλής. Τον Σεπτέμβριο του 1947, ο Στάλιν, ανασυστήνοντας ουσιαστικά την Κομμουνιστική Διεθνή, ιδρύει την Κομινφόρμ. Τον Μάιο του 1947 οι κομμουνιστές οδηγούνται στην έξοδο από τις κυβερνήσεις εθνικής ενότητας στη Γαλλία και την Ιταλία. Τον Ιούλιο του 1947 ιδρύεται η Επιτροπή για την Ευρωπαϊκή Οικονομική Συνεργασία (Committee of European Economic Co-operation-OEEC), πρόδρομος του ΟΟΣΑ, και τον Σεπτέμβριο η Επιτροπή για το Σχέδιο Μάρσαλ (Committee for the Marshall Plan to Aid European Recovery-CMP), το οποίο θα εγκαινιαστεί την άνοιξη του επόμενου χρόνου. Στα τέλη του 1947 ένα μεγάλο απεργιακό κύμα σαρώνει τη Γαλλία και την Ιταλία. Τον Φεβρουάριο του 1948 οι κομμουνιστές καταλαμβάνουν την εξουσία στην Τσεχοσλοβακία, ενώ από τον Μάιο κλιμακώνεται η κρίση του Βερολίνου, με τους Σοβιετικούς να αποκλείουν τις υπό δυτικό έλεγχο ζώνες της πόλης και τους Αμερικανούς να στήνουν μια μεγάλη αερογέφυρα για τον ανεφοδιασμό τους. Την άνοιξη του 1948 ιδρύεται η Economic Cooperation Administration (ECA), προκειμένου να διαχειριστεί το Σχέδιο Μάρσαλ. Τον Ιανουάριο του 1949 ιδρύεται το Συμβούλιο Αμοιβαίας Οικονομικής Βοήθειας (COMECON) και ακολουθεί, τον Απρίλιο, η ίδρυση του Οργανισμού Βορειοατλαντικού Συμφώνου (NATO). Την 1η Οκτωβρίου 1949, έπειτα από είκοσι χρόνια εμφυλίου πολέμου, ανακηρύσσεται η Λαϊκή Δημοκρατία της Κίνας. Το ίδιο έτος τερματίζεται το πυρηνικό μονοπώλιο των ΗΠΑ, καθώς οι Σοβιετικοί αποκτούν την ατομική τους βόμβα. Τον Ιούνιο του 1950 ξεσπάει ο πόλεμος στην Κορέα, που θα κρατήσει τρία χρόνια.

Από πλευράς ΗΠΑ, τα ίδια χρόνια έχουμε αλλεπάλληλες θεσμικές πρωτοβουλίες για την ενίσχυση της εικόνας της χώρας στο εξωτερικό, οι οποίες, σε ρήξη με την πολιτική του «απομονωτισμού», που κυριαρχούσε προπολεμικά, και συμπλέοντας με τη λογική της

⁷¹ Για τις κινήσεις των δύο πλευρών στο πεδίο του πολιτισμού, τον ανταγωνισμό, αλλά και τις επαφές μεταξύ τους, βλ. D. Cauter, *The Dancer Defects*, ό.π., ιδίως σ. 1-15 και 19-32.

«ανάσχεσης» (containment) του διεθνούς κομμουνισμού,⁷² διαμορφώνουν ένα δυναμικό πλαίσιο.⁷³

Έτσι, το 1946 ψηφίζεται ο λεγόμενος «Νόμος Φουλμπράιτ» ο οποίος εισάγει ένα εκτεταμένο πρόγραμμα υποτροφιών για ξένους σπουδαστές στις ΗΠΑ, καθώς και για Αμερικανούς σπουδαστές, ερευνητές και καθηγητές στην Ευρώπη, με στόχο τη διάδοση της αμερικανικής επιρροής και την αναζωογόνηση των δεσμών με τους Ευρωπαίους διανοούμενους. Το 1947 ιδρύεται η CIA και το Office of Policy Coordination (OPC), ανεξάρτητη κρατική υπηρεσία, για την οργάνωση μυστικών ψυχολογικών επιχειρήσεων και παραστρατιωτικών ενεργειών εκτός ΗΠΑ. Τον Ιανουάριο του 1948 ψηφίζεται ο νόμος Smith-Mundt, με τον οποίο θεσμοποιείται η προπαγάνδα εκτός ΗΠΑ. Τον Απρίλιο του 1950 συντάσσεται το Έγγραφο Εθνικής Ασφαλείας NSC-68, με τίτλο «Η στρατηγική της Ελευθερίας», το οποίο δίνει τις κατευθυντήριες για την προπαγάνδα στο εξωτερικό τονίζοντας ότι ο κίνδυνος δεν είναι «μονάχα η καταστροφή της δημοκρατίας, αλλά του ίδιου του πολιτισμού». Στις 20 Απριλίου 1950, ο πρόεδρος Τρούμαν εγκαινιάζει μια μεγάλη προπαγανδιστική εκστρατεία, την «Εκστρατεία για την Αλήθεια, «ενάντια στην προπαγάνδα της σκλαβιάς»». Στις 4 Σεπτεμβρίου 1950, ο στρατηγός Αϊζενχάουερ κηρύσσει την έναρξη σε όλες τις πολιτείες των ΗΠΑ της «Σταυροφορίας για την Ελευθερία», μια καμπάνια με στόχο τη συλλογή χρημάτων για το Radio Free Europe,⁷⁴ και, σε γενικότερο επίπεδο, την κινητοποίηση

⁷² Η «ανάσχεση», που αποτελεί τη βασική στρατηγική των ΗΠΑ στα χρόνια του Ψυχρού Πολέμου, εστιάζεται στην αντιμετώπιση της ΕΣΣΔ και της επέκτασης του κομμουνισμού με μη στρατιωτικά (πολιτικά, οικονομικά, διπλωματικά και πολιτιστικά) μέσα. Εισηγητής της πολιτικής αυτής θεωρείται ο ο πρεσβευτής των ΗΠΑ στην ΕΣΣΔ Τζωρτζ Κέναν, με το περίφημο «Μακρό Τηλεγράφημα» (Long Telegram) που στέλνει από τη Μόσχα, τον Φεβρουάριο του 1946. Ο Κέναν στη συνέχεια, ως επικεφαλής του νεοϊδρυθέντος Policy Planning Staff, εφαρμόζει αυτή την πολιτική. Βλ. John Lewis Gaddis, *Strategies of Containment: A Critical Appraisal of American National Security Policy During the Cold War* (αναθεωρημένη έκδοση), Oxford University Press, Νέα Υόρκη 2005, σ. 24-123.

⁷³ Για όσα αναφέρονται στην επόμενη παράγραφο, βλ. ενδεικτικά, Giles Scot-Smith, *The Politics of Apolitical Culture. The Congress for Cultural Freedom, the CIA and Post-War American Hegemony*, Routledge, Λονδίνο 2002, σ. 33 κ.ε.· W. Hixson, *Parting the Curtain*, ό.π., σ. 1-28. Επίσης, βλ. το εισαγωγικό κεφάλαιο στο K. Osgood, *Total Cold War*, ό.π., σ. 15-45. W. Hixson, *Parting the Curtain. Propaganda, Culture, and the Cold War*, St. Martin's Griffin, Νέα Υόρκη 1998, σ. ix-xxii, σ. 1-28.

Για μια ανασκόπηση στα ελληνικά, βλ. και Ζηνοβία Λιαλιούτη, *Προπαγάνδα, δίκτυα επιρροής και πολιτισμός. Η αμερικανική πολιτιστική διπλωματία στην Ελλάδα, 1953-1973*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2019, σ. 12 κ.ε.

⁷⁴ Το Radio Free Europe ιδρύθηκε το 1949 στο Μόναχο από τη National Committee for a Free Europe (NCFE), μια μετωπική οργάνωση της CIA. Μαζί με το Radio Liberty (1951) ήταν τα δύο βασικά εργαλεία αντικομμουνιστικής προπαγάνδας που απευθύνονταν στους πληθυσμούς των «λαϊκών δημοκρατιών». Βλ. Robert T. Holt, *Radio Free Europe*, University of Minnesota Press, Μινεάπολις 1958.

του πληθυσμού και την υποστήριξη της αμερικανικής πολιτικής έναντι της Σοβιετικής Ένωσης. Τον Οκτώβριο του 1950 ξεκινάει το πρόγραμμα TROY, το οποίο υλοποιεί ο στρατός σε συνεργασία με το Χάρβαρντ και το MIT. Σκοπός: η εκπόνηση ενός σχεδίου διείσδυσης στο «Σιδηρούν Παραπέτασμα» με τη χρήση ποικίλων μέσων, ιδίως του ραδιοφώνου. Τέλος, τον Απρίλιο του 1951 ιδρύεται το Psychological Strategy Board (PSB), με σκοπό τον συντονισμό των κρατικών υπηρεσιών που ασχολούνται με τον ψυχολογικό πόλεμο.

Ο δρόμος προς το Βερολίνο και προς το ιδρυτικό συνέδριο του CCF

«Δώστε μου εκατό εκατομμύρια δολάρια και χίλιους αποσιωμένους ανθρώπους. Και μπορώ να σας εγγυηθώ ότι θα δημιουργήσω ένα τέτοιο κύμα δημοκρατικής αναταραχής ανάμεσα στις μάζες –ναι, ακόμα και ανάμεσα στους στρατιώτες– της αυτοκρατορίας του Στάλιν, που για ένα μεγάλο διάστημα θα είναι υποχρεωμένος να ασχολείται αποκλειστικά με τα εσωτερικά του προβλήματα. Μπορώ να βρω τους ανθρώπους...».⁷⁵

Με αυτές τις φράσεις έκλεινε το σχόλιό του εναντίον του πυρηνικού αφοπλισμού των ΗΠΑ, στο περιοδικό *Politics*, τον Οκτώβριο του 1949, ο Αμερικανός φιλόσοφος Σίντνεϋ Χουκ. Ο Χουκ (ο οποίος προπολεμικά είχε θητεύσει στον μαρξισμό, τον κομμουνισμό και τον τροτσκισμό, είχε συνεργαστεί στη μετάφραση του *Υλισμού και εμπειριοκριτικισμού* του Λένιν για λογαριασμό του Κομμουνιστικού Κόμματος των ΗΠΑ και είχε δουλέψει ένα διάστημα στο Ινστιτούτο Μαρξ-Ένγκελς στη Μόσχα) είχε πλέον περάσει, μετά τον Β΄ Παγκόσμιο, στο αντίπαλο στρατόπεδο. Και διευκρίνιζε αμέσως, για να μην υπάρχουν παρανοήσεις: «Μιλώ σε πρώτο ενικό μονάχα για λόγους έμφασης [...]. Όταν γράφω “εγώ”, εννοώ “εμείς” – μια ομάδα που μπορεί και θα έπρεπε να οργανωθεί, κάποια στιγμή, από τις τάξεις όλων των δημοκρατικών στοιχείων της Δύσης».⁷⁶ Τα χρήματα, όπως φαίνεται, δεν άργησαν να βρεθούν: ο Σίντνεϋ Χουκ θα βρεθεί στο Βερολίνο, τον Ιούνιο του 1950 και θα αποτελέσει ιδρυτικό του μέλος του CCF.

Το ιδρυτικό συνέδριο του CCF είναι η απόληξη μιας διεργασίας που έχει αρχίσει εδώ και κάποια χρόνια. Σε όσα αναφέρθηκαν παραπάνω (προσπάθεια ηγεμονίας στον χώρο του πολιτισμού, ανάσχεση της κομμουνιστικής επιρροής με μη στρατιωτικά μέσα κλπ.) ο

⁷⁵ Sidney Hook, «Comment», *Politics*, χειμώνας 1949, σ. 35-36.

⁷⁶ Στο ίδιο.

παράγοντας που θα λειτουργήσει ως καταλύτης, επιταχύνοντας τις διαδικασίες, είναι η ανάγκη να αντιμετωπιστεί το κίνημα ειρήνης και η εικόνα των ΗΠΑ ως φιλοπόλεμης δύναμης.

Από πλευράς των Σοβιετικών, ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 1940, το ζήτημα της ειρήνης και του αφοπλισμού είναι προνομιακό πεδίο στο οποίο επικεντρώνεται η προπαγάνδα καθώς και βασικό όχημα συγκρότησης μετωπικών πρωτοβουλιών – ιδίως στους χώρους της νεολαίας, των διανοούμενων και των γυναικών. Στο ιδρυτικό συνέδριο της Κομινφόρμ, τον Σεπτέμβριο του 1947, ο Σοβιετικός εκπρόσωπος, Αντρέι Ζντάνοφ, διατυπώνει μια θέση, η οποία θα αποτελέσει βασικό άξονα της εξωτερικής πολιτικής της ΕΣΣΔ τα επόμενα χρόνια: ο πλανήτης χωρίζεται σε δύο μεγάλα στρατόπεδα, τις ειρηνόφιλες προοδευτικές δυνάμεις, με επικεφαλής τη Σοβιετική Ένωση, και τις πολεμοχαρείς καπιταλιστικές χώρες, με επικεφαλής τις ΗΠΑ. Ως εκ τούτου, όπως τονίζεται σε μια διακήρυξη της Κομινφόρμ του 1949, η ειρήνη «πρέπει να αποτελέσει τώρα τον άξονα όλης της δραστηριότητας των Κομμουνιστικών Κομμάτων». Το 1950, η Κομινφόρμ υιοθετεί την έκθεση του ιδεολογικού εγκεφάλου του ΚΚΣΕ Μιχαήλ Σουσλόφ:

«Τα Κομμουνιστικά Κόμματα πρέπει να χρησιμοποιήσουν όλα τα μέσα πάλης, για να εξασφαλίσουν μια σταθερή και διαρκή ειρήνη, υποτάσσοντας ολόκληρη τη δραστηριότητά τους σε αυτό [...] Ιδιαίτερη προσοχή πρέπει να δοθεί στην ένταξη στο Κίνημα Ειρήνης, των συνδικάτων, καθώς και των γυναικείων και νεολαιίστικων οργανώσεων, των αθλητικών, εκπαιδευτικών, θρησκευτικών και άλλων οργανώσεων, όπως και των οργανώσεων αλληλεγγύης· επίσης, επιστήμονες, συγγραφείς, δημοσιογράφοι, άνθρωποι του πολιτισμού, πολιτικοί και αγωνιστές πρέπει να συσπειρωθούν, δρώντας για την υπεράσπιση της ειρήνης και εναντίον του πολέμου».⁷⁷

Έτσι, με πρωτοβουλία των κομμουνιστών ιδρύονται επιτροπές ειρήνης σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες. Επίσης, οργανώνονται συνέδρια. Τον Αύγουστο του 1948, στο Βρότσλαβ (Μπρεσλάου) της Πολωνίας το πρώτο Διεθνές Συνέδριο των Διανοομένων για την Ειρήνη· τον Μάρτιο του 1948 η Πολιτιστική και Επιστημονική Διάσκεψη για την Παγκόσμια Ειρήνη στο ξενοδοχείο Waldorf-Astoria της Νέα Υόρκης· τον Απρίλιο του 1949 το Διεθνές Συνέδριο των Μαχητών της Ελευθερίας, στο Παρίσι. Τον Νοέμβριο του ίδιου χρόνου πραγματοποιείται το ιδρυτικό συνέδριο του Παγκοσμίου Συμβουλίου Ειρήνης (το οποίο αποτελεί συνέχεια του συνεδρίου του Βρότσλαβ), που απευθύνει τον Μάρτιο του 1950, την Έκκληση της Στοκχόλμης για τον αφοπλισμό. Πρόεδρός του είναι ο νομπελίστας Φρεντερίκ Ζολιό-Κιουρί, ενώ

⁷⁷ Βλ. Vladimir Dobrenko, *Conspiracy of Peace: The Cold War, the International Peace Movement, and the Soviet Peace Campaign, 1946-1956*, διδακτορική διατριβή, LSE, Λονδίνο 2016, ιδίως σ. 63-115.

πλαισιώνεται από γνωστούς διανοούμενους και καλλιτέχνες όπως ο Πάμπλο Πικάσο, ο Λουί Αραγκόν, ο Ζαν-Πωλ Σαρτρ, ο Μεξικανός ζωγράφος Ντιέγκο Ριβέρα, ο Αμερικανός μυθιστοριογράφος Χάουαρντ Φαστ.

Η έντονη αυτή δραστηριότητα δημιουργεί σοβαρή ανησυχία στους ιθύνοντες του δυτικού κόσμου, για τους οποίους το κίνημα ειρήνης δεν είναι παρά προπέτασμα καπνού για την προώθηση του σοβιετικού επεκτατισμού και τη φιλοτέχνηση μιας θετικής εικόνας της ΕΣΣΔ. Ιδίως το συνέδριο του Waldorf-Astoria λειτουργεί σαν κώδωνας κινδύνου, καθώς είναι το πρώτο που πραγματοποιείται σε δυτική χώρα, και μάλιστα στην καρδιά του Μανχάταν, ενώ συγκεντρώνει πάνω από 800 εξέχοντες διανοούμενους και καλλιτέχνες, οι οποίοι κάνουν έκκληση για την ειρηνική συνύπαρξη, αναθερμαίνοντας μνήμες του αντιφασιστικού αγώνα. Έτσι, μια σειρά φιλελεύθεροι αντικομμουνιστές των ΗΠΑ, με επικεφαλής τον Σίντνεϋ Χουκ, παρεμβαίνουν οργανωμένα στο συνέδριο, αντιπαρατιθέμενοι με τους ομιλητές και οργανώνουν διαμαρτυρίες έξω από αυτό. Όσο προχωράει ο καιρός ωριμάζει η ιδέα (μεταξύ Αμερικανών αξιωματούχων, διανοουμένων, δημοσιογράφων και μαχητικών αντισταλινικών) όχι μόνο για την οργάνωση ενός «αντι-Waldorf-Astoria» συνεδρίου στην Ευρώπη, αλλά και για τη δημιουργία ενός μονιμότερου οργανισμού που θα δρα στο πεδίο αυτό.

Ο δρόμος, ωστόσο, δεν είναι στρωμένος με ροδοπέταλα, καθώς οι δυσκολίες είναι πολλές, και όχι μόνο οργανωτικές ή πρακτικές, αλλά κυρίως πολιτικές. Έτσι, οι αμερικανικές υπηρεσίες θα θεωρήσουν, εντέλει, φιάσκο τη Διεθνή Ημέρα Αντίστασης στη Δικτατορία, που οργανώθηκε στο Παρίσι στις 30 Απριλίου 1948, για την πραγματοποίηση της οποίας είχαν εργαστεί. Η εκδήλωση συγκέντρωσε σημαντικούς αντισταλινικούς διανοούμενους και προξένησε τη σφοδρή αντίδραση του ΓΚΚ, ωστόσο ο αντιαμερικανισμός και η ουδετεροφιλία που κυριαρχούν κάνουν τους αξιωματούχους της CIA να είναι εντελώς αρνητικοί. Έτσι, ο Κάρμελ Όφι, βοηθός του Φρανκ Ουίσνερ (του επικεφαλής του Office of Policy Coordination)⁷⁸ συμπεραίνει σε σχετικό υπόμνημά του ότι οι ΗΠΑ δεν μπορούν να βασιστούν στους Franc-Tireurs⁷⁹ για να σφυρηλατήσουν δεσμούς με τους αντισταλινικούς της Ευρώπης.⁸⁰ Ακόμα πιο

⁷⁸ Το Office of Policy Coordination (OPC) είναι το τμήμα της CIA που είχε επιφορτιστεί με τον ψυχολογικό πόλεμο και τις μυστικές επιχειρήσεις και κύριο στόχο την αντιμετώπιση της Σοβιετικής Ένωσης.

⁷⁹ Γαλλική αντιστασιακή οργάνωση (και ομώνυμο περιοδικό) που δημιουργήθηκε το 1940 στη Λυών και έδρασε εναντίον των ναζί κατακτητών. Τα στελέχη της ήταν κυρίως σοσιαλιστικού προσανατολισμού. Οι Franc-Tireurs δεν πρέπει να συγχέονται με τους – γνωστότερους– Francs-Tireurs et Partisans, οι οποίοι αποτελούν την αντιστασιακή οργάνωση του Γαλλικού Κομμουνιστικού Κόμματος.

εύλωπτη είναι η χειρόγραφη σημείωση του «αφεντικού» τού Offie, Φρανκ Ουίνσερ (επικεφαλής του Office of Policy Coordination της CIA), στο περιθώριο του υπομνήματος:

«Μας ανησυχεί μήπως αυτός ο τύπος ηγεσίας, εφόσον πρόκειται για μια οργάνωση με συνέχεια, θα οδηγήσει στον εκφυλισμό της όλης ιδέας (να φτιαχτεί μια μικρή Deminform)⁸¹ σε ένα τσίρκο όπου θα χοροπηδάνε κάθε λογής κατσίκια και μαϊμούδες, οι γελοιότητες των οποίων θα δυσφημίσουν πλήρως το έργο και τα λεγόμενα των σοβαρών και υπεύθυνων φιλελεύθερων. Έχουμε σοβαρές επιφυλάξεις για την υποστήριξη ενός τέτοιου σόου».⁸²

Μπορούμε να ακολουθήσουμε τέσσερα διαφορετικά νήματα, τρεις διαδικασίες, που έρχονται σε επαφή μεταξύ τους το 1949 και θα οδηγήσουν, μέσα σε έναν περίπου χρόνο, στη σύγκληση του ιδρυτικού συνεδρίου του CCF στο Βερολίνο.

Πρώτον, τη δημιουργία στη Νέα Υόρκη, τον Μάρτιο του 1949, της οργάνωσης Americans for Intellectual Freedom (AIF), από Αμερικανούς διανοούμενους, με επικεφαλής τον Σίντνεϋ Χουκ, και συμμετοχή, μεταξύ άλλων του φιλοσόφου Τζέιμς Μπέρναμ (ο οποίος λίγους μήνες αργότερα, τον Οκτώβριο, θα γίνει σύμβουλος του OPC, με βασικό αντικείμενο τον κομμουνισμό και τους εμικρέδες της Ανατολικής Ευρώπης.⁸³ Η ίδρυση εντάσσεται στο πλαίσιο των διαδικασιών που έχουν τροφοδοτήσει οι αντιδράσεις στο συνέδριο στο Waldorf-Astoria, έναν χρόνο πριν.

Δεύτερον, τις εκκλήσεις Ευρωπαίων πρώην κομμουνιστών διανοουμένων, όπως ο Άρθουρ Καίσερ και η Ρουθ Φίσερ, πρώην στέλεχος της Κομιντέρν, για μια μαζική διαμαρτυρία διανοουμένων για την ανελευθερία στη Σοβιετική Ένωση.⁸⁴

Τρίτον, τις κινήσεις του Νεοϋορκέζου Μέλβιν Λάσκυ, ο οποίος από το 1945 βρίσκεται εγκατεστημένος στο Βερολίνο. Είναι ανταποκριτής των περιοδικών *Partisan Review* και *New Leader*, ενώ δουλεύει ως σύμβουλος της αμερικανικής στρατιωτικής διοίκησης. Τον Οκτώβριο του 1947 στο Βερολίνο οργανώνεται παγγερμανικό συνέδριο συγγραφέων, με πρωτοβουλία μιας φιλοσοβιετικής ένωσης και της Εταιρείας Γερμανών Συγγραφέων, στο οποίο ο Λάσκυ

⁸⁰ Michael Warner, «Origins of the Congress for Cultural Freedom, 1949-1950, *Studies in Intelligence*, τόμ. 38, τχ. 5 (1995), προσιτό στην ιστοσελίδα της CIA (bit.do/mwar-ccf· χωρίς σελιδαρίθμηση).

⁸¹ Deminform: Λέξη κατασκευασμένη κατ' αναλογία με την Cominform (Communist Information Bureau), που ιδρύει ο Στάλιν το 1947, με στόχο τον συντονισμό και την ανταλλαγή πληροφοριών μεταξύ των Κομμουνιστικών Κομμάτων. Το «Dem» αντιστοιχεί στο Democracy.

⁸² M. Warner, «Origins of the Congress for Cultural Freedom», ό.π.

⁸³ Hugh Wilford, *The Mighty Wurlitzer: How the CIA Played America*, Harvard University Press, Καίμπριτζ 2008, σ. 75· ο ίδιος, *The CIA, the British Left and the Cold War: Calling the Tune?*, Routledge, Λονδίνο 2014, σ. 102.

⁸⁴ H. Wilford, *The CIA, the British Left and the Cold War*, ό.π., σ. 102.

παρεμβαίνει μαχητικά. Δύο μήνες μετά, στέλνει δύο αναφορές στον Αμερικανό στρατιωτικό διοικητή της Γερμανίας, Λούσιους Ντ. Κλέι στις οποίες πρότεινε μια επιθετική τακτική στον τομέα του πολιτισμού για των ψυχολογικών επιχειρήσεων για την αντιμετώπιση της ΕΣΣΔ.⁸⁵ Ως αποτέλεσμα, τον Οκτώβριο του 1948 ο Λάσκυ εκδίδει το περιοδικό *Der Monat*,⁸⁶ το οποίο εκδίδεται με χρηματοδότηση του Σχεδίου Μάρσαλ και επιδιώκει να αποτελέσει ομπρέλα για τους φιλελεύθερους αντικομμουνιστές διανοούμενους, Γερμανούς αλλά και Ευρωπαίους.⁸⁷

Τέταρτον, τις διεργασίες στη CIA που καταλήγουν στην απόφαση του Φρανκ Ουίσνερ, τον Απρίλιο του 1950, να χρηματοδοτήσει και να υποστηρίξει το σχέδιο του Λάσκυ για τη πραγματοποίηση μιας συγκέντρωσης Ευρωπαίων διανοουμένων υπέρ της ελευθερίας στο Βερολίνο. Στην απόφαση αυτή και σε όλα όσα θα ακολουθήσουν θα παίζει σημαντικό ρόλο ο Μάικλ Τζόσελσον, φίλος του Λάσκυ, εγκατεστημένος κι αυτός στο Βερολίνο όπου εργάζεται για την αμερικανική κατοχική κυβέρνηση και μετέπειτα ψυχή και εγκέφαλος του CCF.

Έτσι, μέσα από τις επαφές του Χουκ, του Μπέρναμ, της Φίσερ, του Καίσιλερ, του Τζόσελσον και του Λάσκυ, που επιστεγάζονται από την απόφαση του Ουίσνερ, αρχίζουν να αποκρυσταλλώνονται οι ιδέες και να διαμορφώνονται οι σχέσεις μεταξύ προσώπων που θα οδηγήσουν στο ιδρυτικό συνέδριο του CCF, τον Ιούνιο του 1950 στο Βερολίνο.⁸⁸

Το CCF στο πλαίσιο του Πολιτιστικού Ψυχρού Πολέμου

Το CCF, σύμφωνα με τον Χιουτζ Ουίλφορντ, «υπήρξε το βασικό όπλο των ΗΠΑ στον Πολιτιστικό Ψυχρό Πόλεμο, τον αγώνα (υπερ)δύναμης για τις “ψυχές και τα μυαλά” των διανοουμένων του πλανήτη».⁸⁹ Ωστόσο, το πεδίο στο οποίο δρα το CCF είναι από ορισμένες

⁸⁵ Η μία από τις δύο με τίτλο «The need for a new, overt publication» αναφέρεται συνήθως ως «The Melvin Lasky Proposal» και χρονολογείται στις 7.12.1947. Βλ. παρουσίαση και αποσπάσματά του στο F.S. Saunders, *Who Paid the Piper?*, ό.π., σ. 28-30.

⁸⁶ Στα πρώτα πέντε τεύχη του *Der Monat* θα συναντήσουμε τα βασικά πρόσωπα που στελεχώνουν, αργότερα το CCF (Καίσιλερ, Μπορκενάου, Σπέντερ, Σλέσινγκερ, Χουκ, Μπέρναμ, Φάρελ) μαζί με επιφανή ονόματα συγγραφέων (Τόμας Έλιοτ και ο Τόμας Μαν), αλλά και σημαντικές προσωπικότητες της κομμουνιστικής Αριστεράς (Σαρτρ, Χεμινγκουέι). Για το περιοδικό το οποίο μπορεί, από πολλές απόψεις να θεωρηθεί μοντέλο για το CCF, βλ. Michael Hohengschwender, «*Der Monat* and the Congress for Cultural Freedom. The High Tide of the Intellectual Cold War, 1948-1971», στο Giles Scott-Smith και Charlotte A. Lerg (επιμ.), *Campaigning Culture and the Global Cold War: The Journals of the Congress for Cultural Freedom*, Palgrave Macmillan, Λονδίνο 2017, σ. 71-89.

⁸⁷ Για όλα αυτά, βλ. Giles Scott-Smith, «“A radical political offensive”: Melvyn J. Lasky, *Der Monat*, and the Congress for Cultural Freedom», *Journal of Contemporary History*, τόμ. 35, τχ. 2 (Απρίλιος 2000), σ. 263-280 και Δ. Παπαδημητρίου, «Το αίτημα της ειρήνης και οι προβληματισμοί των διανοουμένων», ό.π., σ. 291.

⁸⁸ Για τα τέσσερα παραπάνω νήματα και το πώς συγκλίνουν, βλ. H. Wilford, *The Mighty Wurlitzer*, ό.π., σ. 72-79.

⁸⁹ H. Wilford, *The CIA, the British Left and the Cold War*, ό.π., σ. 103.

απόψεις στενότερο και από κάποιες άλλες ευρύτερο σε σχέση με εκείνο του Πολιτιστικού Ψυχρού Πολέμου.

Αφενός, το πεδίο είναι στενότερο σε σχέση με το συνολικότερο του Πολιτιστικού Ψυχρού Πολέμου, καθώς το CCF απευθύνεται πρωταρχικά στις καλλιτεχνικές και διανοητικές ελίτ και ασχολείται με τα προϊόντα της υψηλής κουλτούρας⁹⁰ – είτε πρόκειται για τη μουσική είτε για τη λογοτεχνία ή για την τέχνη. Είναι κάτι που το διαπιστώνουμε συνολικά στις διάφορες δραστηριότητές του. Έτσι, λ.χ. τα περιοδικά του –τα οποία καταστατικά, από την ίδια τη φύση τους, απευθύνονται σε ένα σχετικά περιορισμένο κοινό– είναι αποτελεσματικά με διπλό τρόπο. Αφενός, το περιορισμένο αναγνωστικό τους κοινό έχει, καθώς ανήκουν στην ομάδα που ονομάζουμε «διαμορφωτές της κοινής γνώμης», αυξημένη εμβέλεια και δυνατότητα επιρροής. Δεύτερον, και ακόμα σημαντικότερο, τα περιοδικά σκοπεύουν να προσελκύσουν μια «διανοητική κοινότητα η οποία είναι φιλική προς τις κεντρικές αρχές του CCF».⁹¹ Με άλλα λόγια, μπορούμε να πούμε ότι βασικός στόχος των περιοδικών των περιοδικών του CCF είναι οι συνεργάτες, παρά οι αναγνώστες.

Η προώθηση των χολιγουντιανών φιλμ, καθώς και των προϊόντων της λαϊκής κατανάλωσης (που έχει περιγραφεί με όρους όπως *cocacolonization*⁹² ή *Mairilyn Monroe Doctrine*),⁹³ η οποία αποτελεί ουσιώδες κομμάτι του Πολιτισμικού Ψυχρού Πολέμου,⁹⁴ δεν εντάσσεται στο πλαίσιο των δραστηριοτήτων του CCF. Παρά τη σημασία όλων των παραπάνω όμως, για τους πρωτεργάτες του CCF δεν αρκούσε η προώθηση της ευρείας κατανάλωσης και του λαϊκού καπιταλισμού. Όπως έγραφε σε μια επιστολή του, τον Μάρτη του 1951, ο εκδότης του *Der Monat* και βασικό στέλεχος του CCF Μέλβιν Λάσκυ, «ξέρουμε ότι δεν μπορείς να

⁹⁰ Εισηγητής του όρου θεωρείται ο Άγγλος ποιητής και κριτικός Μάθιου Άρνολντ (1822-1888). Η υψηλή κουλτούρα ορίζεται, κατά αντιπαράθεση με τη μαζική και περιλαμβάνει την κλασική μουσική, το μπαλέτο, την ποίηση, τις καλές τέχνες, που απευθύνονται σε ένα μέρος του πληθυσμού. Η υψηλή κουλτούρα συνδέεται με τις πολιτισμικές κοινωνικές ελίτ, ιδίως στις δυτικές χώρες. Βλ. Simon Frith, «High Culture», στο Michael Payne και Jessica Rae Barbera (επιμ.), *A Dictionary of Cultural and Critical Theory*, Blackwell, Λονδίνο 2010, σ. 332.

⁹¹ Giles Scott-Smith, «Congress for Cultural Freedom», στο Akira Iriye και Pierre-Yves Saunier (επιμ.), *The Palgrave Dictionary of Transnational History*, Palgrave Macmillan, Λονδίνο 2009, σ. 190-191: 190,

⁹² Βλ. Reinhold Wagnleitner, *Coca-Colonization and the Cold War: The Cultural Mission of the United States in Austria After the Second World War*, The University of North Carolina Press, Τσάπελ Χιλ 1994.

⁹³ Το Monroe Doctrine (από το όνομα του προέδρου Τζέιμς Μονρόε), που διατυπώθηκε το 1823, αποτέλεσε ακρογωνιαίο λίθο της εξωτερικής πολιτικής των ΗΠΑ. Προέβλεπε ότι προσπάθειες των ευρωπαϊκών κρατών να αποικίσουν ή να αναμειχθούν στα πολιτικά πράγματα της αμερικανικής ηπείρου αποτελεί επιθετική ενέργεια, που απαιτεί παρέμβαση των ΗΠΑ.

⁹⁴ «Πιθανόν η κινηματογραφική εικόνα που ασκεί τη μεγαλύτερη επίδραση στο εξωτερικό είναι οι εργάτες που φτάνουν στη δουλειά τους οδηγώντας τα ΙΧ τους – σχεδόν πέραν πάσης φαντασίας εκείνη την εποχή για την Ευρώπη»: D. Caute, *The Dancer Defects*, ό.π., σ. 9.

πολεμήσεις τον Καρλ Μαρξ με την coca-cola».⁹⁵ Η έμφαση αυτή του CCF στην υψηλή κουλτούρα, η οποία βρίσκεται σε αρμονία με τις απόψεις και κοινωνικο-μορφωτικό προφίλ των ιδρυτών και των στελεχών του, αποτελεί δομικό στοιχείο του σχεδιασμού του: το σχέδιο του CCF προσπαθεί να προσεταιριστεί τις ευρωπαϊκές διανοητικές ελίτ, οι οποίες που φοβούνται τον κομμουνισμό και ταυτόχρονα είναι δύσπιστες απέναντι στην αμερικανική κουλτούρα.

Αφετέρου, το πεδίο του CCF είναι ευρύτερο, καθώς αυτό αποτελεί ένα εγχείρημα πρωτίστως πολιτικό, και δεν δρα μόνο στο πεδίο του πολιτισμού, αλλά και της πολιτικής, με τρόπο άμεσο. Στα ιδρυτικά του μέλη συμμετέχουν, εκτός από διανοούμενους και καλλιτέχνες, πολιτικοί, κυρίως σοσιαλδημοκράτες, ενώ η θεματολογία και το εύρος των παρεμβάσεών του αγγίζουν ζητήματα πολιτικά, όπως ο ολοκληρωτισμός, η ελευθερία της επιστήμης και της τέχνης κ.ο.κ.

Όπως έχει επισημάνει ένας από τους σημαντικότερους μελετητές του CCF και του Πολιτιστικού Ψυχρού Πολέμου, ο Τζάιλ Σκοτ-Σμιθ, το CCF μπορεί να θεωρηθεί –και έτσι το αντιμετωπίζουν και οι ιδρυτές του– ως το πολιτιστικό-διανοητικό ισοδύναμο της πολιτικής οικονομίας του Σχεδίου Μάρσαλ, καθώς οι ιδέες του και οι επιδιώξεις του στη σφαίρα της κουλτούρας είναι συμπληρωματικές με τους κοινωνικοοικονομικούς και πολιτικούς σκοπούς του δεύτερου. Άλλωστε, το European Recovery Program (όπως είναι η επίσημη ονομασία του Σχεδίου Μάρσαλ) είναι ένα πολιτικό σχέδιο που χρησιμοποιεί κατά κύριο λόγο, αλλά όχι αποκλειστικά, οικονομικά μέσα για την επίτευξη των σκοπών του. Η ανόρθωση και ανάπτυξη των κατεστραμμένων από τον πόλεμο ευρωπαϊκών οικονομιών και κοινωνιών συνδυάζεται ευθέως με την επιδίωξη της ανάσχεσης της επιρροής της Σοβιετικής Ένωσης και των ευρωπαϊκών κομμουνιστικών κομμάτων.⁹⁶

Το CCF θα αξιοποιήσει τη θητεία πολλών ηγετικών στελεχών του στην προπολεμική κομμουνιστική Αριστερά. Μάλιστα, η οργανωτική του μορφή και η απεύθυνσή του, ο τρόπος λειτουργίας του αξιοποιούν πολλά στοιχεία από το μοντέλο της κομμουνιστικής προπαγάνδας. Μπορούμε να το διαπιστώσουμε εξετάζοντας συγκριτικά το CCF με το ειρηνιστικό κίνημα των πρώτων ψυχροπολεμικών χρόνων. Όπως προαναφέρθηκε, η διαδικασία συγκρότησης του CCF

⁹⁵ Επιστολή του Lasky στον Bondy, 1.3.1951, όπως παρατίθεται στο G. Scott-Smith, *The Politics of Apolitical Culture*, ό.π., σ. 56.

⁹⁶ Michael J. Hogan, *The Marshall Plan. America, Britain and the Reconstruction of Western Europe, 1947-1952*, Cambridge University Press, Νέα Υόρκη 1987, σ. 55-60. Στα ελληνικά, βλ. Χρήστος Χατζηωσήφ, «Σχέδιο Μάρσαλ και οικονομικός προγραμματισμός αλά γαλλικά και αλά ελληνικά», στο Θανάσης Σφήκας (επιμ.), *Το Σχέδιο Μάρσαλ. Ανασυγκρότηση και διαίρεση της Ευρώπης*, Πατάκης, Αθήνα 2011, σ. 185.

προκύπτει εν πολλοίς μέσα από την αντιπαράθεση στα συνέδρια υπέρ του αφοπλισμού το 1948-1949. Το «μείγμα» πολιτικής και πολιτισμού στη δράση του CCF μπορεί να θεωρηθεί ότι αντλεί και από τη δράση του φιλειρηνικού κινήματος, όπου για ένα πολιτικό θέμα, όπως η υπεράσπιση της ειρήνης, κινητοποιούνται κατεξοχήν διανοούμενοι και καλλιτέχνες. Στο μοντέλο αυτό ανήκουν και μια σειρά πρακτικές, όπως τα μετωπικά σχήματα ή η εμφάνιση της προσπάθειας ως πρωτοβουλίας ατόμων και ανεξάρτητων επιτροπών.

Οι αναλογίες όμως πηγαίνουν σε μεγαλύτερο βάθος χρόνου και δεν περιορίζονται στο μεταπολεμικό κίνημα ειρήνης. Πρέπει να πάμε στα χρόνια του Μεσοπολέμου και σε πρωτοβουλίες όπως το συνέδριο για την υπεράσπιση της κουλτούρας (Παρίσι 1935), καθώς η γενικότερη κινητοποίηση διανοουμένων και καλλιτεχνών εναντίον του φασισμού και του ναζισμού, η αλληλεγγύη στη δημοκρατική Ισπανία. Ειδικότερα, όπως έχουν επισημάνει αρκετοί μελετητές και έχει αναδείξει ο Χιουτζ Ουίλφορντ, το CCF μπορεί να θεωρηθεί σε πολλά σημεία αντεστραμμένο είδωλο της μεσοπολεμικής προπαγανδιστικής μηχανής του Γερμανού κομμουνιστή Βίλυ Μύντσεμπεργκ (1889-1940).⁹⁷

Ο Μύντσεμπεργκ, γνωστός και ως «κόκκινος εκατομμυριούχος», αποτελεί θρυλική μορφή του κομμουνιστικού κινήματος. Κατ' εντολή της Κομμουνιστικής Διεθνούς, δημιουργεί, τις δεκαετίες του 1920 και του 1930 μετωπικές οργανώσεις, τις οποίες αποκαλούσε «λέσχες των αθώων» (μερικές από τις πιο γνωστές είναι οι Φίλοι της Σοβιετικής Ρωσίας, η Διεθνής Λίγκα ενάντια στον Ιμπεριαλισμό, η Διεθνής Εργατική Βοήθεια. Η Παγκόσμια Επιτροπή Ενάντια στον Φασισμό και τον Πόλεμο), ενώ διεξάγει με επιτυχία δύο μεγάλες προπαγανδιστικές καμπάνιες: για την αποκάλυψη της ναζιστικής σκευωρίας εναντίον του Δημητρώφ για τον εμπρησμό του Ράιχσταγκ και για την υπεράσπιση της Δημοκρατικής Ισπανίας. Αρκετά στελέχη του CCF, όπως ο Άρθουρ Καίσλερ, ο Μανές Σπέρμπερ, ο Λούις Φίσερ είχαν δουλέψει προπολεμικά στο πλευρό του Μύντσεμπεργκ. Η βασική σύλληψη πίσω από τη συγκρότηση και λειτουργία του CCF (η δημιουργία ενός μετωπικού σχήματος, που συγκεντρώνει διανοούμενους και καλλιτέχνες, με ισχυρό αλλά αφανή κεντρικό έλεγχο εκ μέρους των οργανωτών, και συγκρότηση/προβολή του ως πρωτοβουλίας ατόμων) αξιοποιούν και εξελίσσουν το μοντέλο και τη γνώση των μηχανισμών του Μύντσεμπεργκ.⁹⁸

⁹⁷ H. Wilford, *The Mighty Wurlitzer*, ό.π., σ. 11-28.

⁹⁸ Στο ίδιο, σ. 26-28. Για τον Μύντσεμπεργκ συνολικά, βλ. Sean McMeekin, *The Red Millionaire: A Political Biography of Willy Münzenberg. Moscow's Secret Propaganda Tsar in the West, 1917-1940*, Yale University Press, Νιου Χέιβεν και Λονδίνο 2003 (για τη σχέση του με τον Καίσλερ, σ. 296-301).

Το CCF και η NCL (Non Communist Left)

Στην πολιτική φυσιογνωμία και απεύθυνση του CCF υπάρχει μια ομάδα με κομβική σημασία: η μη κομμουνιστική Αριστερά (Non Communist Left). Ο όρος είναι ρευστός, καθώς μπορεί να καλύπτει από τα μεγάλα σοσιαλδημοκρατικά κόμματα μέχρι μικρές ομάδες της αντισταλινικής Αριστεράς, πρώην κομμουνιστές που ασκούν έντονη κριτική στο σοβιετικό μοντέλο μέχρι περιοδικά στις παρυφές του τροτσκισμού (όπως, λ.χ. το *New Leader* ή το *Partisan Review*). Ωστόσο παρά τα όποια προβλήματα μπορεί να έχει θεωρητικά, στην πράξη υπήρξε απολύτως λειτουργικός: η υποστήριξη και η προώθηση της NCL στην Ευρώπη, ως του πιο αποτελεσματικού αντιπάλου για την αντιμετώπιση των κομμουνιστών, αποτέλεσε τη βασική στρατηγική της CIA τις δεκαετίες του 1950 και του 1960.

Βασικός θεωρητικός της ιδέας αυτής, την οποία αναλαμβάνει να υλοποιήσει η CIA, είναι ο Άρθουρ Σλέσινγκερ ο νεότερος, ο οποίος τη διατυπώνει το 1949, εισάγοντας την έννοια του «ζωτικού κέντρου».⁹⁹ Οι αναζητήσεις και οι ανησυχίες του Σλέσινγκερ διασταυρώνονται με τις αντίστοιχες πρώην κομμουνιστών, οι οποίοι έχουν μεταβληθεί μεταπολεμικά σε σφοδρούς πολέμιους της Σοβιετικής Ένωσης και του κομμουνισμού γενικότερα, αυτοπροσδιοριζόμενοι ως αντισταλινικοί ή αντιολοκληρωτικοί αριστεροί. Ο τόμος *The God that Failed*, με τον χαρακτηριστικό υπότιτλο *A Confession*, που περιέχει δοκίμια του Ανρέ Ζιντ, του Άρθουρ Κάισλερ, του Ινιάτσιο Σιλόνε, του Στήβεν Σπέντερ, του Ρίτσαρντ Ράιτ και του Λούις Φίσερ και κυκλοφορεί επίσης το 1949, συμπυκνώνει τους προβληματισμούς του κύκλου αυτού και είναι ενδεικτικός των συμπτώσεων με την μη κομμουνιστική Αριστερά. (Παρεμπιπτόντως, τέσσερις από τους έξι συγγραφείς τους τόμου θα αποτελέσουν τα επόμενα χρόνια στελέχη του CCF.)

Σταδιακά, και παρά τις σημαντικές αντιστάσεις που συναντάει στους συντηρητικούς κύκλους, η ιδέα αυτή υιοθετείται από ολοένα και περισσότερους αξιωματούχους των κυβερνήσεων Τρούμαν και Αϊζενχάουερ, ως μια από τις βασικές γραμμές αντιμετώπισης του κομμουνισμού. Η CIA αναλαμβάνει την υλοποίηση της γραμμής αυτής, και η προώθηση της μη κομμουνιστικής Αριστεράς θα αποτελέσει το θεωρητικό θεμέλιο των πολιτικών

⁹⁹ Αρχικά στο άρθρο του «Not Left, not Right, but a Vital Center», *The New York Times magazine*, 4.4.1948 και στη συνέχεια στο βιβλίο *The Vital Center. The Politics of Freedom*, Houghton Mifflin Co., Βοστώνη 1949, το οποίο θεωρείται θεμελιώδες κείμενο του φιλελεύθερου αντικομμουνισμού, αλλά και του μεταπολεμικού φιλελευθερισμού γενικότερα. Βλ. σχετικά, Stephen P. Depoe, *Arthur M. Schlesinger, Jr., and the Ideological History of American Liberalism*, University of Alabama Press, Τουσκαλούζα 1994, σ. 5 κ.ε. Βλ. και τις σχετικές αναφορές στο Zinovia Lialioti, «The “treason of the intellectuals”: The shadowy presence of the Congress for Cultural Freedom in Greece, 1950-1963», *Intelligence and National Security*, 14.2.2018, σ. 4.

επιχειρήσεων της υπηρεσίας εναντίον του κομμουνισμού τις δεκαετίες του 1950 και 1960. Όπως λέει πολύ εύγλωττα, και πάλι ο Tom Braden της CIA:

«Γιατί είχε τόσο μεγάλη σημασία για μας η Μη Κομμουνιστική Αριστερά; Επειδή, σ' αυτήν, ανάμεσα στους πατριώτες και τους δημοκράτες, δεν υπήρχαν πολλοί τραπεζίτες, δικηγόροι ή κερδοσκόποι του χρηματιστηρίου. Ήμουνα στους Γάλλους Μακί [...] και στον Πόλεμο μάθαμε ότι ήταν η Αριστερά που ξεσηκώθηκε ενάντια στην Κατοχή, όχι η αστική τάξη, που υποστήριζε τον Πεταίν».¹⁰⁰

Βασικοί τομείς στους οποίους εκδιπλώνεται το σχέδιο ενίσχυσης της μη κομμουνιστικής Αριστεράς είναι οι σπουδαστικές και νεολαιίστικες οργανώσεις, το συνδικαλιστικό κίνημα και οι διανοούμενοι. Η CIA δρα και στους τρεις αυτούς βασικούς τομείς, χωρίς να υπάρχουν στεγανά και αυστηροί καταμερισμοί στη δράση της, όπως αποκαλύπτεται το 1966-1967.¹⁰¹ Ο συνδικαλιστής Ίρβινγκ Μπράουν αποτελεί ένα καλό παράδειγμα αυτής της πολυμερούς δράσης. Πρώην κομμουνιστής, μεταπολεμικά θα αναδειχθεί σε κεντρική μορφή για την οργάνωση του αντικομμουνιστικού εργατικού κινήματος στην Ευρώπη, συνεργάζεται με τη CIA και αποτελεί ένα από τα ιδρυτικά μέλη του CCF και μέλος της πρώτης Εκτελεστικής του Επιτροπής.¹⁰²

Η λειτουργία του CCF, αυτή καθαυτή, αποτελεί κορυφαίο παράδειγμα αυτής της στρατηγικής. Η NCL αποτελεί συστατικό στοιχείο της συγκρότησής του και, στη συνέχεια, της λειτουργίας και της επέκτασής του, αφού αποτελεί μια από τις βασικές ομάδες στις οποίες απευθύνεται με τις δραστηριότητές του. Ωστόσο, το CCF δεν είναι ένας μονολιθικός οργανισμός πολιτικά και ιδεολογικά. Πρώτα από όλα, ο ίδιος ο όρος NCL δεν είναι συμπαγής: οι ομάδες που καλύπτει ο όρος-ομπρέλα NCL έχουν σοβαρές θεωρητικές, ιδεολογικές και κοινωνικές διαφορές. Δεύτερον, πέραν της NCL, στη συγκρότηση του CCF μετέχουν φιλελεύθεροι και, σε μικρότερο βαθμό, συντηρητικοί (οι οποίοι σταδιακά θα περιθωριοποιηθούν). Η δημιουργία του CCF, εκτός του ότι προσφέρει την πρακτική δυνατότητα της συνύπαρξης διανοουμένων με διαφορετική αφετηρία και από πολλές χώρες, δημιουργεί πολιτικά το κοινό πεδίο στο οποίο μπορεί να συνυπάρχουν Γερμανοί

¹⁰⁰ Συνέντευξη του Tom Braden στον Joël Kotek. Βλ. Joël Kotek, «Youth Organizations as a Battlefield in the Cold War», Giles Scott-Smith και Hans Krabbendam (επιμ.), *The Cultural Cold War in Western Europe 1945-60*, ό.π., σ. 184.

¹⁰¹ Για την αποκάλυψη της μυστικής χρηματοδότησης της CIA, εκτός του CCF, σε φοιτητικές οργανώσεις, ιδρύματα, βλ. Tity de Vries, «The 1967 Central Intelligence Agency Scandal: Catalyst in a Transforming Relationship between State and People», *The Journal of American History*, τ. 98, τχ. 4 (2012), σ. 1075-1092. Πβ. *εδώ*, Κεφάλαιο 9.

¹⁰² Για τον Ίρβινγκ Μπράουν, και γενικότερα τον συνδικαλισμό, βλ. *εδώ*, Κεφάλαιο 2, όπου και σχετικές παραπομπές.

σοσιαλδημοκράτες (όπως ο Βίλι Μπραντ), Βρετανοί Εργατικοί (όπως ο μετέπειτα ηγέτης του κόμματος, Βίλι Μπραντ), Αμερικανοί φιλελεύθεροι (Άρθουρ Σλέσινγκλερ ο νεότερος), μετριοπαθείς φιλελεύθεροι (Αρόν) πρώην κομμουνιστές και μετέπειτα αντικομμουνιστές (αυτός είναι ο βασικός πολιτικός προσδιορισμός τους, όπως ο Καίσιλερ, ο Χουκ και ο Μπράουν) κ.ο.κ.¹⁰³

Η συνύπαρξη δεν είναι ανέφελη: εξαρχής υπάρχουν εντάσεις μεταξύ μιας πιο σκληρής αντικομμουνιστικής γραμμής που υποστηρίζει την άμεση και σκληρή πολιτική επίθεση στον κομμουνισμό, και μιας πιο ευέλικτης που θεωρεί ότι το βάρος της αντιπαράθεσης πρέπει να δοθεί στον πολιτισμό, τις ιδέες και το πιο «μαλακό» θέμα της πνευματικής ελευθερίας. Βασικοί εκφραστές είναι, αντίστοιχα, ο Καίσιλερ και ο Σιλόνε. Με την ενεργό παρέμβαση της CIA (και προσωπικά του Τζόσελσον), η πλάστιγγα γέρνει σαφώς υπέρ της δεύτερης προσέγγισης, την υπερίσχυση της οποίας σηματοδοτεί και η επιλογή, τον Νοέμβριο του 1950, ως γενικού γραμματέα του συνθέτη Νικολά Ναμπόκοφ και φίλου του Τζόσελσον (και όχι του πρώην στελέχους της Κομιντέρν και μετέπειτα ένθερμου αντικομμουνιστή, Λούις Φίσερ, τον οποίο υποστήριζαν ο Ίρβινγκ Μπράουν και ο Καίσιλερ) στη θέση του γενικού γραμματέα. Έτσι, οι οπαδοί της πρώτης γραμμής, όπως λ.χ. ο Καίσιλερ, ο Μπέρναμ και ο Μπράουν σταδιακά αποστασιοποιούνται ή περιθωριοποιούνται.¹⁰⁴ Συνολικά, η ίδρυση του CCF σηματοδοτεί τη συμμαχία δύο βασικών ομάδων, μη κομμουνιστών αριστερών και φιλελεύθερων, με βασικό στόχο την αντιμετώπιση του ολοκληρωτισμού και την υπεράσπιση των δυτικών αξιών, υπό την αμερικανική αιγίδα.

Είναι αξιοσημείωτο ότι, πέραν της υποστήριξης της πιο ευέλικτης γραμμής, οι επιτελείς της CIA επιβάλουν την περιθωριοποίηση του Λάσκυ επειδή, καθώς είναι γνωστές οι σχέσεις του με την αμερικανική διοίκηση της Γερμανίας, εκτιμούν ότι προξενεί ζημιά στην εικόνα του CCF. Ο Ουίσερ θα απειλήσει με διακοπή της χρηματοδότησης:

«Συνεχίζω να είμαι εξαιρετικά ενοχλημένος με τον τρόπο εξέλιξης της όλης υπόθεσης, συμπεριλαμβανομένης τη μη συμμόρφωσης με το υπόμνημά μου της 7 Απριλίου 1950, στο οποίο ενέκρινα το εγχείρημα, υπό την προϋπόθεση ότι δεν θα επιτραπεί στον Λάσκυ να εμφανιστεί δημόσια σε αυτή την επιχείρηση. [...]

¹⁰³ Περιορίζομαι στην πολιτική ταυτότητα όλων των παραπάνω ακριβώς για να καταδειχθεί το πολιτικό εύρος, παρότι για να έχουμε μια πλήρη αντίληψη του πεδίου που δημιουργείται έχουν σημασία και άλλοι προσδιορισμοί: διανοούμενοι με έντονη δημόσια δράση (Αρόν, Χουκ, Σλέσινγκερ), πολιτικοί ηγέτες (Μπραντ, Γκέιτσκελ), συνδικαλιστές ηγέτες (Μπράουν), ανεξάρτητοι συγγραφείς-αγωνιστές (Καίσιλερ).

¹⁰⁴ Βλ. Vincent Giroud, *Nicolas Nabokov: A Life in Freedom and Music*, Oxford University Press, Οξφόρδη και Νέα Υόρκη 2015, σ. 237-238· H. Wilford, *The CIA, the British Left and the Cold War*, ό.π., σ. 102, 105-106.

Έχω δηλώσει προφορικά [κείμενο που δεν έχει αποχαρακτηρισθεί] προφορικά και θέλω να κάνω απολύτως σαφές εκ μέρους μου ότι, εάν βρεθούν τρόποι για αποστειρωθεί αυτή η επιχείρηση με την απομάκρυνση του Λάσκυ, του Μπέρναμ και άλλων προσώπων με γνωστή ή ανιχνεύσιμη επίσημη σημασία, από φανερούς ρόλους στην οργάνωση [CCF] που προβλέπεται να συνεχιστεί, δεν είμαι πρόθυμος το OPC να συνεχίσει να της προσφέρει τη στήριξή του. [...] Δεν θέλω να δημιουργήσω την εντύπωση, επ' ουδενί τρόπο, ότι είμαι αντίθετος με τη συνέχιση της επιχείρησης, με την προϋπόθεση ότι θα μπορέσει να εξυγιανθεί και ότι ο χειρισμός του θα γίνει με μεγαλύτερη συνθετότητα [sophistication] και εξειδικευμένη γνώση».¹⁰⁵

Η επίσκεψη στελεχών του CCF, λίγους μήνες μετά το ιδρυτικό του συνέδριο, στην Ιταλία, με στόχο τη συγκρότηση ιταλικής επιτροπής του οργανισμού, μας δίνει ένα καλό παράδειγμα για τις ομάδες στις οποίες απευθύνεται. Τον Οκτώβριο του 1950 λοιπόν, ο Φρανσουά Μποντύ (μετέπειτα εκδότης του περιοδικού *Preuves*) και ο Ζορζ Αλτμάν (Γάλλος σοσιαλιστής, ήρωας της Αντίστασης) επισκέπτονται εκ μέρους του CCF την Ιταλία και συναντάνε τον Σιλόνε. Σκοπεύουν να κάνουν επαφές, εκτός από μεμονωμένους συγγραφείς όπως ο Αλμπέρτο Μοράβια, με τρεις βασικές ομάδες διανοουμένων, που συσπειρώνονται γύρω από τρία περιοδικά: α) τους φιλελεύθερους (οπαδούς του Χάγιεκ) αντικομμουνιστές του περιοδικού *Il Mondo*, β) τους σοσιαλιστές του περιοδικού *Comunità* του Αντριάνο Ολιβέτι και γ) τους αριστερούς χριστιανούς και χριστιανοδημοκράτες του περιοδικού *La Via* του Ιτζίνο Τζιορνάνι. Το εύρος είναι ενδεικτικό, όπως και οι δυσκολίες που συναντάει το εγχείρημα της ίδρυσης ιταλικής επιτροπής του CCF, λόγω της δυσπιστίας και των διαφορετικών αντιλήψεων της κάθε ομάδας.¹⁰⁶

Η CIA, η Wall Street και οι απόφοιτοι των πανεπιστημίων της Ivy League

Ας επανέλθουμε στη CIA, για να διεξέλθουμε ένα ερώτημα που ανακύπτει; Πώς μπορεί μια οργάνωση πληροφοριών να αναπτύσσει μια τόσο προωθημένη δράση υποστηρίζοντας την

¹⁰⁵ Βλ. F[rank] G[ardiner] Wilson, «Memorandum for M. Breckinridge (subject: Berlin Congress for Cultural Freedom; activities of Melvin Lasky)» (απόρρητο), 8.8.1950. Το υπόμνημα σχολιάζουν αντλώντας όμως από το άρθρο του M. Warner που παραθέτει αποσπάσματα («Origins of the Congress for Cultural Freedom», ό.π.) η F.S. Saunders, *Who paid the piper?*, ό.π., σ. 85-86 και ο H. Wilford, *The Mighty Wurlitzer*, ό.π. σ. 79-80. Ο Evan Thomas, *The Very Best Men: Four Who Dared : the Early Years of the CIA*, Simon & Schuster, Νέα Υόρκη 1996 παραθέτει κάποια ακόμα αποσπάσματα. Warner και Thomas είχαν πρόσβαση στο αρχείο της CIA, δυνατότητα που δεν διέθεταν οι υπόλοιποι ερευνητές. Το υπόμνημα αποχαρακτήριστηκε το 2006 από το 2016 είναι προσιτό στην ιστοσελίδα της CIA (αρ. 0001318530bit.do/lasky-cia).

¹⁰⁶ Οι φιλελεύθεροι του *Il Mondo*, υπό την επίδραση του έντονου αντικληρικαλισμού του Μπεντέτο Κρότσε είναι πιο εχθρικοί έναντι της Καθολικής Εκκλησίας, παρά έναντι της ΕΣΣΔ, κάποιοι σοσιαλιστές δηλώνουν κατ' ιδίαν ότι συμφωνούν με το CCF, αλλά η ομάδα του *Comunità* δεν δείχνει συνολικά ενθουσιασμό, ενώ οι Χριστιανοδημοκράτες είναι εκείνοι που εκδηλώνουν το μικρότερο ενδιαφέρον. Αντίστοιχα, ο Αλμπέρτο Μοράβια ιεραρχεί ως μεγαλύτερο κίνδυνο τον νεοφασισμό και όχι τον ολοκληρωτισμό. Βλ. S. Pugliese, *Bitter Spring*, ό.π., σ. 205.

NCL; Γιατί είναι η CIA αυτή που εκπονεί αυτή την τακτική, με ποια εφόδια το κάνει, σε ποια βάση μπορούν τα στελέχη της και την εφαρμόζουν;

Η CIA τη στιγμή που ιδρύεται το CCF είναι μια καινούργια υπηρεσία: μετράει μόλις τρία χρόνια ζωής. Στελεχικά και ως λογική αποτελεί, σε πολλά, άμεση συνέχεια του Office of Strategic Services (OSS) που είχε δημιουργηθεί το 1942, αποκλειστικά προσανατολισμένο στον αγώνα κατά του Άξονα. Στο πλαίσιο αυτό τα στελέχη του OSS λαμβάνουν αντιφασιστική εκπαίδευση, ενώ η υπηρεσία στρατολογεί ένα ευρύτατο φάσμα ειδικών (ανάμεσά τους μέλη της Σχολής της Φραγκφούρτης που έχουν αυτοεξοριστεί από τη ναζιστική Γερμανία).¹⁰⁷ Ταυτόχρονα ο πρώτος διευθυντής του OSS, Ουίλιαμ Ντόνοβαν, στελεχώνοντας την υπηρεσία, αναζητά υποψηφίους όχι τόσο στις τάξεις του FBI και άλλων μηχανισμών ασφαλείας, αλλά σε δύο βασικές ομάδες: νεαρούς και δυναμικούς δικηγόρους της Wall Street, καθώς και αποφοίτους των πανεπιστημίων της Ivy League.¹⁰⁸

Η φιλοσοφία αυτή υιοθετείται και από τον διάδοχο του OSS στα χρόνια του Ψυχρού Πολέμου, τη CIA, και ειδικότερα το OPC:

«Το φθινόπωρο του 1948, ο Φρανκ Ουίσνερ, που μόλις είχε διοριστεί διευθυντής του OPC, έψαχνε για τους πιο διαλεχτούς. [...] Ο Ουίσνερ ήθελε ερασιτέχνες, όχι πρώην πράκτορες του FBI, πρώην αστυνομικούς, γραφειοκράτες ή όπως τους αποκαλούσε, “whiskey colonels”, που ανυπομονούσαν να πάνε στο κλαμπ των αξιωματικών το βράδυ. Ο Ουίσνερ μιλούσε για “πρόσθετη διάσταση” που δεν μπορούσε να βρει σε αυτούς διεκπεραίωσαν χαρτιά και δούλευαν με το ρολόι στα ομοσπονδιακά κτίρια κατά μήκος του εμπορικού κέντρου. Ήθελε ανθρώπους που θα έπαιρναν πρωτοβουλίες, θα ήταν καινοτόμοι, λίγο περίεργοι αν χρειαζόταν, αλλά τολμηροί. Έπρεπε να μιλάν άπταιστα ξένες γλώσσες, να είναι χαρισματικοί και έμπιστοι, και όταν δρούσαν υπό πίεση. Ο τόπος για να βρει αυτούς τους άντρες, πίστευε, ήταν η Wall Street, ανάμεσα στους τραπεζίτες και τους δικηγόρους που είχαν ενταχθεί στο OSS, και στη συνέχεια είχαν επιστρέψει στις δουλειές τους, καθώς και στους απόφοιτους των παλαιάς κοπής πανεπιστημίων όπως το Harvard, το Yale, και το Princeton».¹⁰⁹

Με άλλα λόγια, το πορτρέτο του διευθυντικού στελέχους της CIA απέχει πολύ από τη στερεοτυπική φιγούρα του πράκτορα με τον σηκωμένο γιακά της καπαρντίνας. Κατά κανόνα, πρόκειται για νεαρούς, που αυτοπροσδιορίζονται πολιτικά ως προοδευτικοί φιλελεύθεροι και

¹⁰⁷ Ο Χέρμπερτ Μαρκούζε, ο Φραντς Νόμαν και ο Ότο Κιρκχάιμερ αναλαμβάνουν να εκπονήσουν μελέτες σχετικά με τις πηγές του ναζισμού και να κάνουν εισηγήσεις για την μεταπολεμική ανοικοδόμηση της Γερμανίας. Βλ. Franz Neumann, Herbert Marcuse, Otto Kirchheimer, *Secret Reports on Nazi Germany: The Frankfurt School Contribution to the War Effort*, επιμ. Raffaele Laudani, Πρίνστον, Princeton University Press, 2013.

¹⁰⁸ Η Ivy League περιλαμβάνει οχτώ πανεπιστήμια της ανατολικής ακτής των ΗΠΑ, από τα οποία συνδυάζουν φήμη, υψηλό επιστημονικό και κοινωνικό κύρος: Brown, Columbia, Cornell, Dartmouth, Harvard, University of Pennsylvania, Princeton και Yale University.

¹⁰⁹ E. Thomas, *The Very Best Men*, ό.π., σ. 12.

κληρονόμοι του New Deal, απόφοιτοι ή και διδάσκοντες των φημισμένων πανεπιστημίων της Ivy League, που θέλουν να αποτελέσουν μέλη της προοδευτικής πολιτικοπολιτιστικής ελίτ. Η στρατολόγησή τους στο OSS είναι σημαντική για την πολιτική τους διαμόρφωση και συντείνει τον φιλελεύθερο-προοδευτικό προσανατολισμό και την Το ανώτατο στελεχικό αυτό δυναμικό έχει πολλά κοινά με εκείνους που στελεχώνουν το CCF – άλλωστε το OSS είναι κοινή μήτρα και για τους δύο οργανισμούς: πολλά στελέχη του CCF, όπως ο Σλέσινγκερ, ο Σιλόνε και πολλοί άλλοι, έχουν συνεργαστεί με το CCF.

Έτσι, ο Άρθουρ Σλέσινγκερ ο νεότερος, ένας από τους πιο επιφανείς φιλελεύθερους διανοούμενους των μεταπολεμικών ΗΠΑ, ιδρυτικό στέλεχος του CCF, ενεργός υποστηρικτής της αριστερής πτέρυγας των Δημοκρατικών και μετέπειτα σύμβουλος του προέδρου Τζων Κέννεντυ, θα πει ότι η επιρροή της CIA «δεν ήταν πάντα ούτε συνήθως αντιδραστική και αμαρτωλή· σύμφωνα με την εμπειρία μου, ο τρόπος που ασκούσε την εξουσία της ήταν πεφωτισμένος και εκλεπτυσμένος».¹¹⁰ Ο κορυφαίος διπλωμάτης Τζωρτζ Κέναν θα πει, το 1967, ότι, καθώς η χώρα δεν διέθετε Υπουργείο Πολιτισμού, η CIA έπαιξε τον ρόλο αυτό.¹¹¹

Η CIA, λοιπόν, χάρη στη συγκρότηση και τη λογική της την υπηρεσία που έχει τις μεγαλύτερες ετοιμότητες για να αναπτύξει και να υποστηρίξει τη στρατηγική της NCL.¹¹² Η χρηματοδότηση του CCF, ευρωπαϊκών συνδικάτων και φοιτητικών οργανώσεων εκ μέρους της CIA εξασφάλιζε ότι τα πάντα μπορούσαν να γίνουν γρήγορα, αποτελεσματικά και κυρίως μυστικά. Το ενδεχόμενο της φανεράς χρηματοδότησής τους εκ μέρους του αμερικανικού κράτους θα ακύρωνε εν τη γενέσει του το εγχείρημα: η χρηματοδότηση από το αμερικανικό κράτος ενός ανεξάρτητου οργανισμού διανοουμένων, μιας ριζοσπαστικής φοιτητικής ένωσης ή ένα σοσιαλιστικού συνδικάτου ήταν κάτι που μπορούσε να γίνει μόνο μυστικά.

Εκτός αυτού όμως, η ενίσχυση της μη κομμουνιστικής Αριστεράς ως του αποτελεσματικότερου αναχώματος στην κομμουνιστική επιρροή είναι μια στρατηγική

¹¹⁰ Arthur M. Schlesinger Jr., *A Thousand Days. John F. Kennedy in the White House*, André Deutsh, Λονδίνο 1965, όπως παρατίθεται στο F.S. Saunders, *Who Paid the Piper?*, σ. 3.

¹¹¹ Επιστολή του George Kennan προς τον Shepard Stone, 9.11.1967, όπως παρατίθεται στο F.S. Saunders, *Who Paid the Piper*, ό.π., σ. 408. Ας ληφθεί βέβαια υπόψη ότι ο Κέναν τοποθετείται το 1967, όταν ξεσπάει το σκάνδαλο της χρηματοδότησης του CCF από τη CIA· έτσι η δήλωση πρέπει να ενταχθούν στα συμφραζόμενα αυτής της συγκυρίας και στην ανάγκη δικαιολόγησης και δικαίωσης του δεσμού CCF-CIA. Ωστόσο το γεγονός αυτό δεν την αναιρεί: είναι ενδεικτικές της σχέσης και των δεσμών των φιλελεύθερων διανοουμένων με τη CIA.

¹¹² Ασφαλώς η δραστηριότητα της CIA δεν εξαντλείται στην προώθηση της NCL, στην οποία λόγω θέματος, ούτε αποτελεί «υπουργείο πολιτισμού». Ενδεικτικά, την εποχή που εξετάζουμε παρεμβαίνει στις ιταλικές εκλογές του 1948 υπέρ των Χριστιανοδημοκρατών (χρηματοδοτώντας ένα σχέδιο ψυχολογικού πολέμου κατά του ΙΚΚ), πρωτοστατεί στην ανατροπή του προέδρου Μοσαντέκ στο Ιράν (1953) και στο πραξικόπημα στη Γουατεμάλα (1954).

προωθημένη που είναι εξαιρετικά αμφίβολο αν θα μπορούσε να εξασφαλίσει τη συναίνεση του Κογκρέσου και να υλοποιηθεί αποτελεσματικά από άλλους τομείς του κρατικού μηχανισμού. Το αντικομμουνιστικό στρατόπεδο δεν είναι ενιαίο και στη μάχη για την αντιμετώπιση του κομμουνισμού, εντός και εκτός των ΗΠΑ, συγκρούονται σκληρά διαφορετικές γραμμές. Μπορεί το CCF και η CIA να βρίσκονται στην ίδια όχθη, ωστόσο η Επιτροπή Αντιαμερικανικών Ερευνών, της οποίας την προεδρία αναλαμβάνει τον Ιανουάριο του 1953 ο Τζόζεφ ΜακΚάρθι, κινείται σε εντελώς αντίθετη λογική: ακόμα και η υποψία εμπλοκής με τον κομμουνισμό ή η «συνοδοιοπορία» μαζί του στο παρελθόν αποτελούν βαρύ στίγμα.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η αντιπαράθεση για τα βιβλία και τις βιβλιοθήκες. Το 1953, έπειτα από επιτόπιες έρευνες δύο απεσταλμένων της Επιτροπής Αντιαμερικανικών Ενεργειών (που ερευνούν τις βιβλιοθήκες στο Παρίσι, τη Βόννη, τη Φραγκφούρτη, το Μόναχο, τη Βιέννη, το Βελιγράδι, την Αθήνα και το Λονδίνο) και τις σχετικές εντολές του υπουργού Εξωτερικών Τζων Φόστερ Ντάλες, αφαιρούνται 300 τίτλοι από αμερικανικές βιβλιοθήκες της USIS/USIA,¹¹³ ως «υπονομευτικοί» για το έθνος, λόγω του περιεχομένου ή των (φιλο)κομμουνιστικών πεποιθήσεων των συγγραφέων τους. Ανάμεσά τους, έργα μυθιστοριογράφων όπως ο Νόρμαν Μέιλερ, ο Άρθουρ Μίλερ, ο Ντάσιελ Χάμετ, ο Έρνεστ Χεμινγκουέι, ο Σέργουντ Άντερσον, ο Τζων Ντος Πάσος, στοχαστών όπως ο Τζων Ντιούι, ο Λιούις Μάμφορντ και μουσικών όπως ο Ααρών Κόπλαντ— κι αυτό άσχετα με το γεγονός ότι ο Ντος Πάσος πλέον είναι φλογερός αντικομμουνιστής, ο Ντιούι υπήρξε πρόεδρος τιμητικά στο ιδρυτικό συνέδριο του CCF, ενώ ο Κόπλαντ ανήκε στην ομάδα των διαμαρτυρόμενων που, με επικεφαλής τον Σίντνεϋ Χουκ, είχαν παρέμβει στο φιλοσοβιετικό συνέδριο ειρήνης του Waldorf Astoria. Κατά ειρωνικό τρόπο, πολλά από τα παραπάνω έργα περιλαμβάνονται στο πρόγραμμα Foreign Libraries Abroad, που προωθούνταν στο πλαίσιο του Πολιτιστικού Ψυχρού Πολέμου.¹¹⁴

Το CCF σχεδιάστηκε με στόχο να αποτελέσει ένα όπλο στον Ψυχρό Πόλεμο. Ωστόσο, η ιστορία του δεν είναι ούτε μια απλή ψυχροπολεμική ιστορία ούτε μια ιστορία συνωμοσίας. Το CCF δεν αποτελεί απλώς τέκνο του Ψυχρού Πολέμου και των διαδρομών, είναι το τέκνο του γάμου των Cold Warriors και των New Dealers. Και, όσον αφορά την εμπλοκή της CIA, η μελέτη πρέπει να σταθμίσει ταυτόχρονα δύο —αποκλίνουσες μεταξύ τους— παραμέτρους.

¹¹³ Για την USIS/USIA, βλ. *εδώ*, Εισαγωγή, σημ. 26.

¹¹⁴ Amanda Laudgsen, *Talking Books to the World. American Publishers and the Cultural Cold War*, University of Massachusetts Press, Μασαχουσέτη 2017, σ. 202 κ.ε.

Αφενός, η διαδρομή δεν μπορεί να συρρικνωθεί στη μελέτη της ανάμιξης και των στοχεύσεων της CIA· είναι κάτι πολύ ευρύτερο και σύνθετο. Όπως έχει σημειώσει ο ιστορικός David Caute, ασκώντας έντονη κριτική στην οπτική που επικεντρώνεται στη χρηματοδότηση από τη CIA, σε μια τέτοια προσέγγιση,

«εκείνο που μετράει δεν είναι το βιβλίο, το ζωγραφικό έργο ή η συμφωνική μουσική, αλλά το ποιος πλήρωσε το μελάνι του τυπογράφου, τους καμβάδες και τα έξοδα μετακίνησης της Ορχήστρας. Οι μελετητές πρέπει λοιπόν, να αφοσιωθούν στην αναζήτηση αρχειακών τεκμηρίων για το ποιος χρηματοδοτούσε τις δραστηριότητες αυτές (“who paid the piper”) και, λίγο-πολύ, να αδιαφορήσουν για το περιεχόμενο, τις σπουδαίες ιδέες που κυριαρχούσαν στην κουλτούρα του Ψυχρού Πολέμου, τις δεκαετίες του 1950 και του 1960».¹¹⁵

Ωστόσο, αν η εστίαση στον σχεδιασμό εκ μέρους της CIA ενέχει τον κίνδυνο της απώλειας του νοήματος, εξίσου επισφαλής είναι και η αντίστροφη διαδρομή: η μονοδιάστατη έμφαση στο πεδίο των ιδεών, ο περιορισμός μας, εν τέλει, σε έναν στεγανοποιημένο πολιτισμικό χώρο. Όχι μόνο επειδή ο χώρος του πολιτισμού και των ιδεών δεν υπήρξε ποτέ στεγανός –και πολύ περισσότερο στα χρόνια του Ψυχρού Πολέμου– αλλά και επειδή η απόφαση και η χρηματοδότηση εκ μέρους της CIA είναι συστατικό στοιχείο για την ύπαρξη του CCF. Το CCF δεν θα μπορούσε να υπάρξει (οικονομικά αλλά και οργανωτικά) χωρίς την ενεργό ανάμιξη της CIA. Χάρη σε αυτή να γεννηθεί και να προχωρήσει – κι αυτό ανεξάρτητα από την υψηλή ποιότητα των δράσεων και της (σημαντικής, όπως θα δούμε) αυτονομίας που απολάμβανε.

Το CCF, εκκινώντας από αυτή την αφετηρία, με συγκεκριμένη φυσιογνωμία και στοχεύσεις (οι οποίες τροποποιούνται μέσα στον χρόνο, όπως θα δούμε), θα πετύχει κάτι σημαντικό: δημιουργεί έναν νέο πολιτικό και πολιτισμικό χώρο, στον χώρο της διανοήσης. Κι αυτός είναι ένας από τους βασικούς λόγους που εξακολουθεί να προξενεί συζητήσεις και αντιπαραθέσεις, ακαδημαϊκές και ευρύτερες, μέχρι σήμερα.

¹¹⁵ David Caute, «Foreword», στο Giles Scott-Smith, Hans Krabbendam (επιμ.), *The Cultural Cold War in Western Europe, 1945-1960*, Frank Cass, Λονδίνο-Πόρτλαντ 2003, σ. viii. Το «who paid the piper» αναφέρεται, βέβαια, στη μελέτη της F.S. Saunders με αυτό τον τίτλο (βλ. *εδώ*, λίγο παρακάτω).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΤΑ ΠΡΩΤΑ ΒΗΜΑΤΑ ΤΟΥ CCF ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ (1950-1954):

Π. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΣ, Μ. ΚΟΡΑΚΑΣ, Ι. ΜΠΡΑΟΥΝ ΚΑΙ Μ. ΤΖΟΣΕΛΣΟΝ

«Η “Φωνή της Αμερικής”, αναφερομένη εις το Συνέδριον της Πνευματικής Ελευθερίας, που συνεκροτήθη εις το Βερολίνον και όπου παρέστη ως εκπρόσωπος της Ελλάδος ο αρχηγός του Ενωτικού Κόμματος κ. Κανελλόπουλος, τονίζει ότι αι δηλώσεις του κ. Κανελλοπούλου προεκάλεσαν βαθειάν αίσθησιν. Το πράγμα είναι φυσικόν. Διότι πράγματι ο Έλλην εκπρόσωπος απήγγειλε το “κατηγόρω” εναντίον του κομμουνισμού ως κοσμοθεωρίας και εφηρμοσμένης πολιτικής και ως κινδύνου της ανθρωπότητας. Αι δηλώσεις του κ. Κανελλοπούλου που εδημοσίευσεν το “Εμπρός” έχουν τον παλμόν της συγκινήσεως όλων των ελευθέρων ανθρώπων και συγχρόνως εξαίρουν τον ιστορικόν ρόλον της Ελλάδος εις τον παγκόσμιον αγώνα εναντίον του κομμουνισμού – της πρώτης νικητρίας εις τον φοβερόν αγώνα εναντίον της κομμουνιστικής πανώλους».

εφ. *Εμπρός*, 4.7.1950

Το ιδρυτικό συνέδριο του Congress for Cultural Freedom, στο Βερολίνο, απασχόλησε ελάχιστα τον ελληνικό Τύπο. Τις διεθνείς ειδήσεις, στα τέλη Ιουνίου και τις αρχές Ιουλίου του 1950, μονοπωλεί, όπως είναι βέβαια φυσικό, το ότι τα βορειοκορεατικά στρατεύματα περνάνε τον 38ο παράλληλο, γεγονός το οποίο σηματοδοτεί την έναρξη του Πολέμου της Κορέας. Οι λιγοστές αναφορές στο CCF, κι αυτές στα ψιλά, επικεντρώνονται στην τοποθέτηση του Έλληνα εκπροσώπου Παναγιώτη Κανελλόπουλου στο συνέδριο και στις δηλώσεις που κάνει όταν επιστρέφει στην Ελλάδα, στις 11 Ιουλίου. Στις δηλώσεις αυτές, σύμφωνα με το *Εμπρός*, ο Κανελλόπουλος, «υπό την επίδρασιν του αποφασιστικού και ανενδότου πνεύματος το οποίο εκράτει εις το εν Βερολίνω συνεληθόν Διεθνές Συνέδριον των Ελευθέρων Ανθρώπων», επιτίθεται στην κυβέρνηση Πλαστήρα, από την οποία «η Ελλάς κινδυνεύει», ενώ εφιστά την προσοχή έναντι του κινδύνου «να δώσωμεν εις τους συνοδοιπόρους και την πέμπτην φάλαγγα νέας δυνατότητας διά ν’ αναλάβουν εκ νέου το ολέθριον έργον των (12.7.1950). Η κεντρία *Ελευθερία*, από την άλλη, σχολιάζει σκωπτικά τις ίδιες δηλώσεις υπό τον τίτλο «Ο κ. Κανελλόπουλος και η συνειδήσις του επέστρεψαν χθες από το Βερολίνον – Αρειμάνιοι δηλώσεις του» (*Ελευθερία*, 12.7.1950).

Ο Π. Κανελλόπουλος στο ιδρυτικό συνέδριο του CCF (Βερολίνο, Ιούνιος 1950)

Τα δημοσιεύματα για το ιδρυτικό συνέδριο του CCF στον ελληνικό Τύπο, όπως δείχνει η έρευνα, είναι λιγοστά· για παράδειγμα, στα φύλλα του *Βήματος* και των *Νέων* εκείνων των ημερών δεν βρίσκουμε κάποια σχετική αναφορά. Το γεγονός είναι ενδεικτικό του χαμηλού ενδιαφέροντος που προξενεί στην Ελλάδα το θέμα. Αλλά και λιγοστά δημοσιεύματα, όπως τα δύο παραπάνω, είναι ενδεικτικά του τρόπου με τον οποίο αντιμετώπισε ο ελληνικός Τύπος το ιδρυτικό συνέδριο του CCF. Πέραν της μικρής έκτασης, ακόμα πιο ενδεικτικό είναι το πρίσμα με το οποίο καλύπτεται το γεγονός: ένα πρίσμα εντελώς ελληνοκεντρικό, αλλά και τετριμμένο, αφού το ενδιαφέρον εντοπίζεται αποκλειστικά στο τι είπε ο «Έλληνας εκπρόσωπος» – και οι διαφοροποιήσεις των δύο εφημερίδων, του δεξιού *Εμπρός* και της κεντρώας *Ελευθερίας*, απορρέουν από την τοποθέτησή τους, όχι έναντι του CCF, αλλά έναντι του Π. Κανελλόπουλου. Δεν ξέρουμε αν όσα είπε ο Π. Κανελλόπουλος προξένησαν, πράγματι, «βαθείαν αίσθησιν» στο Βερολίνο. Πάντως, διαβάζοντας τον χαιρετισμό του δικαιούμαστε να διατηρήσουμε κάποια επιφύλαξη. Επαναλαμβάνοντας κάποιους κοινούς τόπους της ρητορείας περί «ελευθέρου κόσμου», επιδιώκει να αναδείξει τη σημασία της Ελλάδας στον αγώνα του «ελευθέρου κόσμου» κατά των (δύο) ολοκληρωτισμών. Στον χαιρετισμό του, στην εναρκτήρια συνεδρίαση, ο Κανελλόπουλος λέει:

«Είναι μια εμπειρία με ηθική σημασία για μένα –τόσο ως άνθρωπο όσο και ως Έλληνα– το ότι μετέχω σε αυτή την ομήγυρη, στην οποία αντιπροσωπεύονται τα ελεύθερα αισθήματα και η ελεύθερη σκέψη όλων των φυλών και εθνών. Χαιρετίζω το CCF ως ένα αποφασιστικό βήμα στο αέναο μονοπάτι της ανθρώπινης αλήθειας. Ως Έλληνας μπορώ, και ίσως μου επιτρέπεται, να πω, με έναν πολιτικά συγκεκριμένο τρόπο, κάτι πολύ απλό. Θα ήθελα μόνο να σημειώσω ότι η πατρίδα μας, που απειλήθηκε από τους ολοκληρωτισμούς κάθε είδους και χρώματος, για δέκα ολόκληρα χρόνια, σήμερα είναι ένα ειρηνικό και ελεύθερο βασίλειο, το οποίο κερδήθηκε με δάκρυα και αίμα, αλλά τελικά στέφθηκε με αγάπη και κατανόηση. Ως αντιπρόσωπος της αντιπολίτευσης στο Ελληνικό Κοινοβούλιο, δικαιούμαι να πω ότι η Ελλάδα δεν είναι μόνο μια δημοκρατία, αλλά μια λειτουργική δημοκρατία. Η ελευθερία της σκέψης και της πράξης δεν πρέπει να αντιμετωπίζεται μόνο παθητικά, αλλά και ενεργητικά. Αυτό το προνόμιο της πράξης, καθώς και της πρωτοβουλίας, πρέπει να σωθεί από τη δύναμη του κακού. Αυτό ακριβώς έχει κάνει η Ελλάδα τα τελευταία δέκα χρόνια στο γεωγραφικά περιορισμένο αλλά πολιτικά ευρύ μέτωπο όπου αγωνίστηκε. Αυτά είναι όσα ένιωσα την υποχρέωση να σας πω».¹¹⁶

¹¹⁶ «Address by Panayiotis Kanellopoulos at the Opening Session», Φάκελος 2 («Opening Addresses, 1950»), κουτί 390, International Association for Cultural Freedom Records, Special Collections Research Center, University of Chicago Library [εφεξής: IACF Records/CHI]. Ο χαιρετισμός ο οποίος εκφωνήθηκε στα γερμανικά, παρατίθεται στον φάκελο στα γερμανικά, τα αγγλικά

Πάντως, φαίνεται ότι ο Κανελλόπουλος αποτελεί διακεκριμένο σύνεδρο, αν κρίνουμε από το γεγονός ότι είναι μία από τις εννιά εξέχουσες προσωπικότητες (μαζί με τον Νικολά Ναμπόκοφ, τον Ινιάτσιο Σιλόνε, τον Σίντνεϋ Χουκ, τον Ερνστ Ρόιτερ κ.ά.) που μιλάνε στην εναρκτήρια συνεδρίαση, το απόγευμα της Τρίτης 25 Ιουλίου 1950. Επίσης, σε αυτό συνηγορεί το γεγονός ότι προεδρεύει στην πρώτη συνεδρία, που έχει τίτλο «Επιστήμη και ολοκληρωτισμός».¹¹⁷

Δεν ξέρουμε ποιο πρόσωπο και μέσα από ποια κανάλια ήρθε σε επαφή μαζί του και τον προσκάλεσε στο ιδρυτικό συνέδριο. Η επιλογή του ως εκπροσώπου της Ελλάδας, ωστόσο, δεν προξενεί έκπληξη, καθώς ταιριάζει πλήρως στο γενικό προφίλ των συνέδρων. Όπως έχει επισημάνει ο Πιερ Γκρεμιόν, οι σύνεδροι μπορούν να χωριστούν σε τέσσερις μεγάλες ομάδες: α) πρώην κομμουνιστές, β) μέλη μη κομμουνιστικών αντιστασιακών κινήσεων κατά των ναζί, γ) Ευρωπαίοι φεντεραλιστές, δ) εμικρέδες από «λαϊκές δημοκρατίες» της Ανατολικής Ευρώπης.¹¹⁸ Ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος εμπίπτει σίγουρα στη δεύτερη και ενδεχομένως και στην τρίτη κατηγορία, ενώ επιπλέον οι ιδιότητές του ως πανεπιστημιακού και πολιτικού του Κέντρου συμπληρώνουν ιδεωδώς το προφίλ του ως συνέδρου. Επίσης, το γεγονός ότι η Ελλάδα έναν περίπου χρόνο πριν, με το τέλος του Εμφυλίου, έχει καταφέρει να καταστείλει την «κομμουνιστική ανταρσία», παραμένοντας στον «ελεύθερο κόσμο», ασφαλώς πρέπει να παίζει τον ρόλο της στη διακεκριμένη θέση του Κανελλόπουλου.

Η Ελλάδα, λοιπόν, είναι μία από τις 21 χώρες (Αυστρία, Βέλγιο, Γαλλία, Γερμανία, Δανία, Ελβετία, Ελλάδα, ΗΠΑ, Ινδία, Ιταλία, Ισπανία, Κολομβία, Λετονία, Μεγάλη Βρετανία, Νορβηγία, Ολλανδία, Πολωνία, Ρωσία, Σουηδία, Τσεχοσλοβακία, Τουρκία) που εκπροσωπούνται στο ιδρυτικό συνέδριο του CCF και ο Κανελλόπουλος ένας από τους 115 συνέδρους. Δύο έτη αργότερα, τον Μάιο-Ιούνιο του 1952, ο Ηλίας Βενέζης είναι προσκεκλημένος στο μεγάλο φεστιβάλ «Αριστουργήματα του 20ού αιώνα», που οργανώνει το CCF στο Παρίσι. Το φεστιβάλ, το οποίο περιλαμβάνει συναυλίες, έκθεση ζωγραφικής και γλυπτικής και εκδηλώσεις με λογοτέχνες, αποτελεί κορυφαίο γεγονός για το CCF και την

και (αποσπασματικά) στα γαλλικά. Εδώ έχει μεταφραστεί από τα αγγλικά. Όλες οι μεταφράσεις, εκτός αν υποσημειώνεται αλλιώς, είναι του συντάκτη της ανά χείρας διατριβής.

¹¹⁷ Βλ. Peter Coleman, «Arthur Koestler and the Congress for Cultural Freedom», *Polanyiana*, 1-2 (2005), σ. 186. Σύμφωνα με τον Κόλμαν, στη συνεδρία αυτή, η ανακοίνωση του Άγγλου φιλοσόφου A.J. Ayer για τον Τζων Στιούαρτ Μιλ συγκεντρώνει μικρό ενδιαφέρον, ενώ στο γενικό κλίμα επιφύλαξης μετέχει και ο Π. Κανελλόπουλος.

¹¹⁸ Pierre Grémion, *Intelligence de l'anticommunisme: le Congrès pour la Liberté de la Culture à Paris (1950-1975)*, Fayard, Παρίσι 1995, σ. 24-25.

πρώτη του μεγάλη εξωστρεφή εκδήλωση στην Ευρώπη, προξενώντας αίσθηση στη γαλλική πρωτεύουσα.¹¹⁹

Τα επόμενα χρόνια δεν θα ξανασυναντήσουμε τον Κανελλόπουλο (ούτε τον Βενέζη) σε συνέδριο του CCF, ενώ δεν φαίνεται να διατηρεί κάποια σχέση με τον οργανισμό.¹²⁰ Δεν γνωρίζουμε τους λόγους. Είναι πιθανό, πάντως, ότι η συνεχιζόμενη και αυξανόμενη εμπλοκή του, κεντρικά, με την πολιτική (τα περισσότερα χρόνια, το διάστημα 1950-1962 είναι υπουργός, ενώ τον Δεκέμβριο του 1963 θα γίνει αρχηγός της ΕΡΕ) θέτουν στον ίδιο άλλες, πιο επείγουσες προτεραιότητες. Ταυτόχρονα, και από τη σκοπιά του CCF, τόσο η ανάληψη υπουργικών αξιωμάτων όσο και η ένταξή του στη Δεξιά¹²¹ –αν και σε καμιά περίπτωση δεν είναι απαγορευτικά, όπως δείχνει η περίπτωση του Γρηγορίου Κασιμάτη, που θα εξετάσουμε σε επόμενα κεφάλαια– μάλλον αποθαρρύνουν παρά ευνοούν μια ενεργότερη εμπλοκή του.

Ο Κανελλόπουλος και επτά ακόμα από τους 115 συνέδρους του Βερολίνου θα βρεθούν ξανά μαζί, τον Μάιο του 1954, στο Όστερμπεκ της Ολλανδίας, όπου μετέχουν στην πρώτη ιδρυτική συνάντηση της Λέσχης Μπίλντερμπεργκ (το σύνολο των συνέδρων του Όστερμπεκ είναι 73). Οι οχτώ κοινοί και στα δύο συνέδρια είναι ο Αμερικανός συνδικαλιστής Ίρβινγκ Μπράουν, ο Ελβετός φιλόσοφος Ντενί ντε Ρουζμόν (βασικά στελέχη του CCF και οι δύο), ο Αυστριακός συγγραφέας και διπλωμάτης Φριτς Μόλντεν, ο Γερμανός δημοσιογράφος Ντολφ Στερνμπέργκερ, ο Γερμανός νομικός και σοσιαλδημοκράτης πολιτικός Κάρλο Σμιντ, τα ηγετικά στελέχη του βρετανικού Εργατικού Κόμματος Χιου Γκέιτσκελ και Ντένις Χήλυ.¹²² Ο Κανελλόπουλος θα εκπροσωπήσει στο Όστερμπεκ την Ελλάδα μαζί με τον Παναγιώτη Πιπινέλη, ο οποίος έχει πιο αναβαθμισμένο ρόλο, καθώς ανήκει στον αρχικό πυρήνα του εγχειρήματος και συγκαταλέγεται στη δωδεκάδα των προσώπων που προσεγγίζει ο πρωτεργάτης του Πολωνός Γιόζεφ Ρέτινγκερ, ήδη από το 1952.

Η αναφορά στη Λέσχη Μπίλντερμπεργκ δεν γίνεται για λόγους πλήρους ή και σχολαστικής καταγραφής των εμφανίσεων του Π. Κανελλόπουλου (ο οποίος, άλλωστε, μετέχει

¹¹⁹ Κόρακας προς Josselson, 10.12.1952, φ. 2 («Korakas, Manolis, 1952-1955»), κ. 210, IACF Records/CHI.

¹²⁰ Το γεγονός επισημαίνει και ο (μετέπειτα εκπρόσωπος του CCF στην Ελλάδα), Μανώλης Κόρακας, γράφοντας στον διοικητικό γραμματέα του CCF Μάικλ Τζόσελσον ότι ούτε ο Κανελλόπουλος ούτε ο Βενέζης ενδιαφέρθηκαν μετά την επιστροφή τους για τη διάδοση των ιδεών του CCF στην Ελλάδα: στο ίδιο.

¹²¹ Για την πολιτική διαδρομή του Κανελλόπουλου, βλ. Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Ελληνικός φιλελευθερισμός. Το ριζοσπαστικό ρεύμα, 1932-1979*, Πατάκης, Αθήνα 2010.

¹²² Giles Scott-Smith, *The Politics of Apolitical Culture. The Congress for Cultural Freedom, the CIA and Post-War American Hegemony*, Routledge, Λονδίνο 2002, σ. 77-78.

σε δεκάδες διεθνείς συναντήσεις τα χρόνια αυτά) ούτε λόγω του θρύλου που την περιβάλλει.¹²³ Ο λόγος είναι ότι η δημιουργία και η στοχοθεσία της Λέσχης εφάπτεται και συμπίπτει, σε αρκετά σημεία, με τις αντίστοιχες του CCF. Η καλλιέργεια της ιδεολογίας του «ατλαντισμού» και των σχέσεων ανάμεσα στις δύο όχθες του Ατλαντικού, η αντιμετώπιση του αντιαμερικανισμού και η προαγωγή της εικόνας των ΗΠΑ στην Ευρώπη, η στόχευση στις ελίτ και η προσπάθεια επηρεασμού τους είναι ορισμένα από τα σημαντικά κοινά σημεία των δύο εγχειρημάτων. Όπως έχει επισημάνει ο Τζάιλς Σκοτ-Σμιθ, με δεδομένη ακριβώς τη διαφορετική φύση CCF και Λέσχης Μπίλντερμπεργκ (το πρώτο δίνει έμφαση στον πολιτισμό, με διακηρυγμένες αξιώσεις ενός «α-πολιτικού πολιτισμού» και αυτονομίας, ενώ η δεύτερη είναι ένα εγχείρημα με ξεκάθαρο πολιτικό χαρακτήρα, στο οποίο συμμετέχουν υψηλόβαθμα πρόσωπα της πολιτικής και της οικονομίας), το γεγονός ότι οχτώ σύνεδροι είναι κοινοί στα δύο ιδρυτικά συνέδρια δεν είναι τυχαίο ούτε αμελητέο, αλλά «αντανακλά τη διασύνδεση οικονομικο-πολιτικο-πολιτισμικών συμφερόντων μεταξύ των τμημάτων της ευρωαμερικανικής ελίτ τη δεκαετία του 1950».¹²⁴

Παρά τη συμμετοχή του Παναγιώτη Κανελλόπουλου στο ιδρυτικό συνέδριο του CCF, η σχέση της Ελλάδας με το CCF ξεκινάει ουσιαστικά το έτος 1952, όταν ο Μανώλης Κόρακας έρχεται σε επαφή με τον διοικητικό γραμματέα του CCF Μάικλ Τζόσελσον, με «σύνδεσμο» – για να χρησιμοποιήσουμε την κομμουνιστική ορολογία– τον Ίρβινγκ Μπράουν. Και τα τρία αυτά πρόσωπα θα παίξουν σημαντικό ρόλο τα επόμενα χρόνια, σε σχέση με τη δράση του CCF στην Ελλάδα. Πέραν αυτού όμως, κάθε άλλο παρά τυχαία είναι.

¹²³ Η γκάμα είναι ευρεία. Υπερσυντηρητικοί Αμερικανοί θεωρούν τη Λέσχη έργο των Ευρωπαίων σοσιαλιστών, με σκοπό την υπονόμευση των δημοκρατικών και καπιταλιστικών θεσμών των ΗΠΑ. Στην Ελλάδα, αντίθετα, μας είναι οικεία η εικόνα της Λέσχης ως συμβόλου σκοτεινών δυνάμεων που ελέγχουν τον πλανήτη – όπου συχνά εμπλέκονται οι μασόνοι, οι Ροδόσταυροι, οι Illuminati κ.ο.κ. Βλ. σχετικά Hugh Wilford, «CIA plot, socialist conspiracy, or new world order? The origins of the Bilderberg group, 1952-55», *Diplomacy & Statecraft*, τόμ. 14, τχ. 3, 2003, σ. 70-82. Από την πλούσια βιβλιογραφία για τη Λέσχη Μπίλντερμπεργκ, ξεχωρίζω μια πρόσφατη και εξαιρετικά ενδιαφέρουσα έκδοση: Thomas W. Gijswijt, *Informal Alliance: The Bilderberg Group and Transatlantic Relations during the Cold War, 1952-1968*, Routledge, Λονδίνο 2019 (βασισμένη στη διδακτορική διατριβή του συγγραφέα (*Uniting the West: The Bilderberg Group, the Cold War, and European Integration 1962-1966*, Πανεπιστήμιο της Χαϊδελβέργης 2007).

¹²⁴ Εκφάνσεις του ατλαντισμού (μιας σταθερής συναίνεσης μεταξύ των ελίτ που δέχονται την κοινότητα συμφερόντων ΗΠΑ-Ευρώπης και τον ηγεμονικό ρόλο των ΗΠΑ) ο συγγραφέας θεωρεί, εκτός από τη Λέσχη Μπίλντερμπεργκ, την American Committee on United Europe (1948) και τη National Committee for a Free Europe (1949). Βλ. G. Scott-Smith, *The Politics of Apolitical Culture*, ό.π., σ. 88· ο ίδιος, «The Congress for Cultural Freedom: Constructing an Intellectual Atlantic Community», στο Marco Mariano (επιμ.), *Defining the Atlantic Community: Culture, Intellectuals, and Policies in the mid-20th Century*, Routledge, Λονδίνο 2010, σ. 132-145.

Ο Μανώλης Κόρακας θα αποτελέσει τον άνθρωπο του CCF στην Ελλάδα, τον επίσημο αντιπρόσωπό του στη χώρα μας, για μία δεκαετία μέχρι τον Σεπτέμβριο του 1963, οπότε το CCF διακόπτει τη συνεργασία μαζί του. Ο Ίρβινγκ Μπράουν, που παίζει ενεργό ρόλο στα πρώτα βήματα του CCF, είναι κεντρική μορφή του αμερικανικού συνδικαλισμού, ταυτισμένος, όλα τα μεταπολεμικά χρόνια, με την καταπολέμηση της κομμουνιστικής επιρροής στο συνδικαλιστικό κίνημα πολλών χωρών – ανάμεσα στις οποίες και η Ελλάδα. Τέλος, ο Μάικλ Τζόσελσον είναι ο άνθρωπος που επιφορτίζεται από τη CIA με την έναρξη λειτουργίας του CCF, ενώ στη συνέχεια, κατέχοντας το πόστο του διοικητικού γραμματέα του, θα αποτελέσει μέχρι και το 1967 τον εγκέφαλο και την καρδιά του.

Τα τρία παραπάνω πρόσωπα είναι εκείνα που παίζουν κεντρικό ρόλο στη θεμελίωση και τα πρώτα επεισόδια της σχέσης του CCF με την Ελλάδα. Γι' αυτό και θα δούμε συνοπτικά τη διαδρομή τους μέχρι τη στιγμή στην οποία βρισκόμαστε: το έτος 1952.

Μανώλης Κόρακας: ένας ένθερμος αντικομμουνιστής σοσιαλιστής¹²⁵

Ο Μανώλης Κόρακας (Μυτιλήνη 1904 - Αθήνα 1985) ανήκει στην πρώτη γενιά των Ελλήνων σοσιαλιστών. Σπουδάζει νομικά και μαθαίνει καλά γαλλικά και γερμανικά (και λιγότερο αγγλικά), γεγονός που θα του επιτρέψει να παρακολουθεί τη διεθνή βιβλιογραφία και τον ξένο Τύπο, καθώς και να αναπτύξει επαφές με το εξωτερικό. Το 1919 εντάχθηκε στη Σοσιαλιστική Νεολαία Αθηνών, οργάνωση προσκείμενη στο Σοσιαλιστικό Κόμμα του Νίκου Γιαννιού, ενώ το 1921 προσχωρεί στο Σοσιαλιστικό Εργατικό Κόμμα Ελλάδος (ΣΕΚΕ). Συνδέθηκε με τους ηγέτες της τάσης της «μακράς νομίμου υπάρξεως». Το 1924, χρονιά που το ΣΕΚΕ μετονομάζεται σε ΚΚΕ και μπολσεβικοποιείται, ο Κόρακας διαφοροποιείται και μαζί με άλλα ηγετικά στελέχη (όπως ο Αβράαμ Μπεναρόγια, ο Νίκος Δημητράτος, ο Αριστοτέλης Σίδερης, ο Γεώργιος Γεωργιάδης), προχωρούν στην ίδρυση της Ελληνικής Σοσιαλιστικής Ένωσης και την έκδοση της εφημερίδας *Φωνή του λαού*.

Από τότε ξεκινάει η αποστασιοποίησή του Κόρακα από τον κομμουνισμό, η οποία τα επόμενα χρόνια θα μετατραπεί σε ασυμφιλίωτη αντιπαλότητα. Το 1931, πρωτοστατεί μαζί με

¹²⁵ Οι βιογραφικές πληροφορίες για τον Μ. Κόρακα που ακολουθούν βασίζονται κυρίως στη νεκρολογία του Θεόδωρου Μπενάκη, «Μανώλης Κόρακας», περ. *Τετράδια πολιτικού διαλόγου, έρευνας και κριτικής*, τχ. 11 (άνοιξη-καλοκαίρι 1985), σ. 97-99, και στο σημείωμα του ίδιου συγγραφέα στο Αβραάμ Μπεναρόγια, *Ελπίδες και πλάνες*, Στοχαστής, Αθήνα 1989, σ. 24 (στον τόμο αυτό περιέχονται οχτώ ανέκδοτες επιστολές του Μπεναρόγια προς τον Κόρακα, των ετών 1976-1978). Επίσης, στα σχετικά στοιχεία που δίνονται στην ιστοσελίδα των Αρχείων Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας (ΑΣΚΙ) (goo.gl/NGddYG και goo.gl/EnIIAX). Σημειωτέον ότι στα ΑΣΚΙ απόκειται (τμήμα από) το Αρχείο και τη Βιβλιοθήκη Μανώλη Κόρακα. Τέλος, στοιχεία άντλησα και από την προφορική συνέντευξη που μου έδωσε ο γιος του, Χαράλαμπος Κόρακας (Αθήνα, Δεκέμβριος 2016).

τον Γ. Γεωργιάδη στην ίδρυση του Ενωτικού Εργατικού Κόμματος και την έκδοση της εφημερίδας *Εργατική Σημαία*. Τα χρόνια της Κατοχής μετέχει στο Κόμμα Εργασίας, που εκδίδει την εφημερίδα *Ελεύθερη Ζωή*.

Στα τέλη της δεκαετίας του 1940 συναντάμε τον Κόρακα ως συνεργάτη του περιοδικού *Νέος Μαχητής*, που εξέδιδε η σοσιαλιστική αντικομμουνιστική ομάδα ΠΟΔΝ (Πανελλήνια Οργάνωση Δημοκρατικής Νεολαίας),¹²⁶ ενώ στις αρχές της δεκαετίας του 1950 αρθρογραφεί τακτικά στον *Μαχητή*, που αποτελεί μετεξέλιξη του προηγούμενου περιοδικού. Επίσης, τα έτη 1949-1950 δημοσιεύει άρθρα στη *Νέα Οικονομία* του Άγγελου Αγγελόπουλου. Όλα τα μεταπολεμικά χρόνια δημοσιεύει συστηματικά άρθρα εκτός Ελλάδας, με θέμα το ελληνικό εργατικό κίνημα και γενικότερα την πολιτική κατάσταση, σε βελγικά, γαλλικά, γερμανικά, ιταλικά και αμερικανικά έντυπα όπως: *La Revue Socialiste*, *Die Zukunft*, *Tempo Presente*, *La révolution prolétarienne*, *Commission internationale de liaison ouvrière*, *Volontà*, *Critica Sociale*, *Socialist Commentary* κ.ά. Ο ίδιος συστήνεται ως «δημοσιογράφος, ανταποκριτής ξένων εφημερίδων», όπως φαίνεται από την ιδιότητα με την οποία αναγράφεται όταν εκλέγεται μέλος του διοικητικού συμβουλίου της Σοσιαλιστικής Λέσχης.¹²⁷

Ανατρέχοντας στα ίχνη της πολιτικής διαδρομής του Μανώλη Κόρακα, όσα τουλάχιστον μας είναι γνωστά, χρειάζεται να σταθούμε σε τέσσερα σημεία που τη διαπερνούν.

Πρώτον ότι, αρχής γενομένης από το 1924, οπότε και αποχωρεί από το ΚΚΕ, και μέχρι το τέλος της ζωής του, η αντιπαράθεση με τον κομμουνισμό θα αποτελέσει τη βάση στην οποία συγκροτείται ο πολιτικός λόγος και η δράση του, η οποία και καθορίζει, σε μεγάλο βαθμό, τις υπόλοιπες επιλογές του.

Δεύτερον, η πολιτική ταυτότητα του «αντικομμουνιστή σοσιαλιστή» δεν είναι τόσο παράδοξη όσο, ίσως, ακούγεται στα αυτιά του σημερινού αναγνώστη: αποτελεί ένα ισχυρό ρεύμα στους κόλπους του ευρωπαϊκού σοσιαλιστικού κινήματος τα χρόνια του Ψυχρού Πολέμου. Στα καθ' ημάς όμως, το ρεύμα αυτό είναι περιθωριακό και θα το εκφράσουν μικρές ομάδες, όπως λ.χ. οι «αρχαιομαρξιστές» (οι οποίοι όμως δεν εντάσσονται στον σοσιαλιστικό χώρο, αλλά βρίσκονται πολύ πιο κοντά στον τροτσικιστικό) και πρόσωπα όπως ο Δημήτρης

¹²⁶ Με τα αρχικά ΠΟΔΝ είναι κυρίως γνωστή η Παγκόσμια Ομοσπονδία Δημοκρατικών Νεολαίων, που ιδρύθηκε στις 10.11.1945. Η σύμπτωση δεν ήταν τυχαία. Όπως σημειώνει ο Χαράλαμπος Πρωτοπαπάς, ηγετικό στέλεχος της Πανελλήνιας Οργάνωσης Δημοκρατικής Νεολαίας, τίτλος ήταν προβοκατόρικός αλλά προκρίθηκε ακριβώς διότι θα προκαλούσε αίσθηση και προκάλεσε εκείνη την εποχή λειτουργούσε η Παγκόσμια Οργάνωση Δημοκρατικής Νεολαίας (ΠΟΔΝ) με μεγάλη απήχηση αλλά υπό την επιρροή της Σοβιετικής Ένωσης»: Χαράλαμπος Πρωτοπαπάς, *Το δημοκρατικό σοσιαλιστικό κίνημα στην Ελλάδα*, ομιλία στο Ινστιτούτο Νίκος Πουλαντζάς (bit.do/chpr).

¹²⁷ *Διεθνής Ζωή*, τχ. 53, 1.11.1959. Για τη Σοσιαλιστική Λέσχη, βλ. *εδώ*, Κεφάλαιο 6.

Γιωτόπουλος, ο Βύρων Σταματόπουλος, ο Θεοφύλακτος Παπακωνσταντίνου. Σε σφοδρή αντιπαλότητα με το ΚΚΕ, στα χρόνια του Εμφυλίου θα ταχθούν με σαφήνεια στο πλευρό του κυβερνητικού στρατού. Στο πλαίσιο αυτό, το Αρχαιομαρξιστικό Κόμμα Ελλάδος, στην τρίτη του συνδιάσκεψη, τον Αύγουστο του 1949, στέλνει χαιρετιστήριο τηλεγράφημα στον κυβερνητικό στρατό για τη νίκη του επί του ΔΣΕ στον Γράμμο.¹²⁸

Ενδεικτικό, για την τάση αυτή, είναι το κύριο άρθρο του *Νέου Μαχητή*, τον Σεπτέμβριο του 1949, λίγες μέρες μετά το τέλος της μάχης του Γράμμου, το οποίο πανηγυρίζει για την ήττα του κομμουνισμού και τον εξευτελισμό των «νεροκουβαλητών» και «θαλαμηπόλων του Σιάντου και του Ζαχαριάδη», δηλαδή του Σβώλου και των σοσιαλιστών του ΣΚ-ΕΛΔ, που δεν έχουν έρθει σε πλήρη ρήξη με το ΚΚΕ. Το άρθρο, τόσο ως προς επιχειρηματολογία όσο και ως προς τη φραστική του εκφορά, εντάσσεται στον κυρίαρχο αντικομμουνιστικό λόγο, χωρίς να διαφέρει ουσιωδώς από τα νικητήρια κυβερνητικά ανακοινωθέντα. Ο κύριος, και ενίοτε ο μοναδικός εχθρός είναι, χωρίς καμιά αμφιβολία, οι κομμουνιστές και οι αντάρτες. Το άρθρο συγκεντρώνει τα πυρά του εναντίον του ΚΚΕ και των «συνοδοιπόρων», ενώ η κριτική στα αστικά κόμματα, που «εφθάρησαν ανεπανόρθωτα» και «αποδείχθηκαν ανίκανα», υπολείπεται πολύ, και σε έκταση και σε ένταση:

«Η μεγάλη μάχη εγγίζει στο τέρμα της. Για τρίτη φορά η Ελλάδα σώζεται από τη θανάσιμη περίπτωση της στέππας. Ο εχθρός δεν προλαβαίνει να μετρά τα ηθικά και υλικά πλήγματα και παρουσιάζει πια όλα τα συμπτώματα της αποσυνθέσεως, της συγχύσεως και της οριστικής καταρρεύσεως. Έργο του ελληνικού λαού είναι η νίκη αυτή [...]. Χωρίς την αυτοθυσία του, χωρίς την προσήλωσή του στα ιδανικά της ελευθερίας, χωρίς το υγιές ένστικτό του και χωρίς το πάθος του για την ανεξαρτησία και τις αξίες του ελληνοχριστιανικού πολιτισμού, ήταν αδύνατο η μεγάλη μάχη να κερδηθεί. [...]. Μισεί θανάσιμα τον κομμουνισμό ο ελληνικός λαός, και ως θεωρία και ως πράξη [...]. Συχαίνεται βαθύτατα τους ανάνδρους νεροκουβαλητές του, που επί έξι χρόνια –από το 1943– εξευτελίζουν το όνομα του “σοσιαλισμού” με τον χυδαίο καιροσκοπισμό τους, πότε περιμένοντας να τους δώσει ο νικητής “Μόσκοβος” κανένα υπουργείο με αντάλλαγμα τη “δημοκρατική” επιφάνεια και πότε ελπίζοντας ν’ αναδυθούν από το καζάνι του πολιτικού σπεκουλαντισμού».¹²⁹

Τρίτον, ο Μανώλης Κόρακας, χάρη και στις ξένες γλώσσες που γνωρίζει, καλλιεργεί συστηματικά, ήδη από τα προπολεμικά χρόνια, και ακόμα περισσότερο τα μεταπολεμικά, τις σχέσεις του με το εξωτερικό. Ταξιδεύει συχνά στην Ευρώπη, κυρίως στη Γαλλία, τη Γερμανία και την Αυστρία, ενώ το 1959 θα βρεθεί στις ΗΠΑ, προσκεκλημένος στο Πρόγραμμα Ξένων

¹²⁸ Βλ. αναλυτικότερα για την τάση του «αντικομμουνιστικού σοσιαλισμού», *εδώ*, Κεφάλαιο 6.

¹²⁹ *Νέος Μαχητής*, έτος β΄, τχ. 10, Σεπτέμβριος 1949, σ. 1.

Ηγετών (Foreign Leaders Program) της αμερικανικής κυβέρνησης.¹³⁰ Αρθρογραφεί, όπως είδαμε, συστηματικά σε ξένα έντυπα. Παράλληλα, αναπτύσσει ένα ευρύ δίκτυο επαφών και γνωριμιών με διανοούμενους, συνδικαλιστές και σοσιαλιστές πολιτικούς. Ανάμεσά τους, ο Τζούλιους Μπράουνθαλ, η Ελίζαμπεθ Φίσερ-Σπάνιερ, ο Μαρσό Πιβέρ, ο Μπένεντικτ Κάουτσκι και ο Ίρβινγκ Μπράουν.¹³¹

Τέταρτον, ο Κόρακας είναι ένας άνθρωπος των παρασκηνίων. Τα ορατά ίχνη της δράσης του είναι λιγοστά, παρά τον μεγάλο κύκλο γνωριμιών που διαθέτει στους κύκλους της πολιτικής, της διανοήσης και του συνδικαλισμού. Είναι πολύ ενδεικτικό ότι μεταπολεμικά η παρουσία του σε ελληνικά έντυπα, με το όνομά του τουλάχιστον, είναι αρκετά περιορισμένη. Δημοσιεύει λίγα άρθρα στον *Νέο Μαχητή*, τον *Μαχητή* και τη *Νέα Οικονομία*, τα έτη 1948-1952. Στη συνέχεια, για μια πενταετία το όνομά του απουσιάζει από τον ελληνικό Τύπο και θα επανεμφανιστεί μόνο στο περιοδικό *Διεθνής Ζωή*, στην έκδοση του οποίου πρωτοστατεί, το 1958-1962. Η αξιοσημείωτη παρουσία του σε ξένα έντυπα, την ίδια περίοδο, τονίζει ακόμα περισσότερο την μάλλον υποτονική ελληνική αρθρογραφία του.¹³² Ωστόσο, το γεγονός αυτό, κάθε άλλο παρά αντιστοιχεί σε απόσυρση από την ενεργό δράση· αντιθέτως, όπως δείχνουν και τα τεκμήρια που μελετάμε και συνδέονται με το CCF, σε όλη τη δεκαετία του 1950 η δράση του Κόρακα είναι πληθωρική, οι κινήσεις του όμως αυτές εκτυλίσσονται μακριά από τα φώτα της δημοσιότητας. Παραμένει ανοιχτό το ερώτημα αν κάτι τέτοιο οφείλεται στη φύση των δραστηριοτήτων του Μ. Κόρακα, που ευνοούν ή και επιβάλλουν ένα χαμηλό προφίλ και την αποφυγή δημοσιότητας (λ.χ. εμπιστευτικές επαφές με τον Ίρβινγκ Μπράουν για την αντιμετώπιση των κομμουνιστών στα ελληνικά συνδικάτα, φραξιονισμός κλπ.), σε δυσκολία πρόσβασής του στον δημόσιο χώρο (επειδή δεν έχει ισχυρή υπόσταση ως διανοούμενος,

¹³⁰ Το Πρόγραμμα Ξένων Ηγετών, το οποίο εγκαινιάζεται το 194x, απευθύνεται σε νεαρούς και φερέλπιδες πολιτικούς από όλο τον κόσμο, οι οποίοι καλούνται στις ΗΠΑ για διάστημα κάποιων μηνών (συνήθως 2-3), με στόχο να εξοικειωθούν με την αμερικανική κουλτούρα και πολιτική και να τηρούν σταθερά φιλοαμερικανική στάση στη συνέχεια. Για την Ελλάδα, βλ. Ζηνοβία Λιαλιούτη, *Προπαγάνδα, δίκτυα επιρροής και πολιτισμός. Η αμερικανική πολιτιστική διπλωματία στην Ελλάδα 1953-1973* Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2019 (υπό έκδοση), σ. 209 κ.ε. και ιδίως, για τον Κόρακα, σ. 212-213. Επίσης, πβ. *εδώ*, Κεφάλαιο 8.

¹³¹ Κατά καλή τύχη, αλληλογραφία του Κόρακα με αρκετούς από αυτούς τους ξένους ηγέτες έχει διασωθεί σε αρχεία του εξωτερικού. Συγκεκριμένα, με τον Julius Braunthal, την Elisabeth Fisher-Spanjer και τον Benedict Kautsky στο International Institute of Social History του Άμστερνταμ· με τον Marceau Rivert στα Archives nationales (France), Site de Pierrefitte-sur-Seine (Παρίσι)· με τον Ίρβινγκ Μπράουν στα αρχεία της AFL-CIO: The George Meany Memorial Archives, Special Collections, University of Maryland.

¹³² Βασικοί άξονες της αρθρογραφίας του Κόρακα, τόσο στα ελληνικά όσο και στα ξένα έντυπα, είναι ο συνδικαλισμός και το σοσιαλιστικό κίνημα, σε θεωρητικό αλλά και πρακτικό επίπεδο.

δημοσιογράφος και πολιτικός) ή σε άλλους λόγους (χαρακτηρολογικούς ή προσωπικούς, κάτι όμως στο οποίο δεν συνηγορούν τα όσα τουλάχιστον γνωρίζουμε).

Δεν ξέρουμε με ακρίβεια πώς και πότε έρχονται για πρώτη φορά σε επαφή ο Κόρακας και ο Ίρβινγκ Μπράουν, οι οποίοι κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1950 θα αναπτύξουν στενή φιλική σχέση.¹³³ Η σχέση τους αναπτύσσεται στη βάση της κοινής προσπάθειας για την αντιμετώπιση του κομμουνιστικού κινδύνου στην Ελλάδα, και ειδικότερα στο ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα – και μπορούμε να υποθέσουμε με ασφάλεια ότι στο πλαίσιο αυτό γίνεται και η πρώτη τους επαφή.¹³⁴ Όπως θα δούμε αμέσως παρακάτω, ο Μπράουν, από τα τέλη του 1945 εγκαθίσταται στην Ευρώπη (στο Παρίσι και τις Βρυξέλλες), με βασική αποστολή την ενίσχυση των «ελεύθερων» ευρωπαϊκών συνδικάτων (δηλαδή όσων δεν ελέγχονται από τους κομμουνιστές), την προσπάθεια να διασπαστούν τα κομμουνιστικά συνδικάτα και γενικότερα να συρρικνωθεί με κάθε τρόπο η σοβιετική επιρροή στον χώρο αυτό. Μια από τις τρεις βασικές χώρες στις οποίες δρα τα χρόνια εκείνα ο Μπράουν είναι η Ελλάδα, στην οποία θα βρεθεί για πρώτη φορά τον Φεβρουάριο του 1947, ενώ τα επόμενα χρόνια θα την επισκεφθεί τουλάχιστον δέκα φορές.

Ίρβινγκ Μπράουν: «the most dangerous man» ή «le grand Manitou»;

Από τη μια, «ο πιο επικίνδυνος άνθρωπος σε όλη τη Γαλλία», «*éminence grise* της Κίτρινης Διεθνούς», «ο γκάνγκστερ, ο διαβόητος Αμερικανός φασίστας απατεώνας», «Mr. CIA». Από την άλλη, «γίγαντας», «θρύλος της εποχής του», «ήρωας του σιωπηλού πολέμου στην Ανατολική Ευρώπη», «*grand manitou*», «από μόνος του μια ολόκληρη αντι-Κομινφόρμ»: αυτοί είναι λίγοι μόνο από τους χαρακτηρισμούς που έχουν αποδοθεί στον Ίρβινγκ Μπράουν.¹³⁵ Μέσα σε λίγο διάστημα από την άφιξή του στο Παρίσι, τον Νοέμβριο 1945, θα δημιουργήσει, *de bono et malo*, τη φήμη του παντοδύναμου, φήμη την οποία συμμερίζονται φίλοι και εχθροί και θα περιβάλει έκτοτε το όνομά του.¹³⁶

¹³³ Όπως ανέφερε σε συζήτηση μαζί μου ο γιος του, Χαράλαμπος Κόρακας (Δεκέμβριος 2016). Επίσης, σύμφωνα με τη μαρτυρία του Γιώργου Κουκουλέ, ο οποίος γνώριζε τον Μ. Κόρακα και μέσω αυτού είχε συναντήσει τον Ι. Μπράουν στο Παρίσι, τη δεκαετία του 1980.

¹³⁴ Βλ. *εδώ*, παρακάτω, Κεφάλαιο 2.

¹³⁵ Για τους χαρακτηρισμούς, βλ., με τη σειρά: «The Most Dangerous Man», *Time*, τόμ. 39, τχ. 11, 17.3.1952· τη νεκρολογία του Glen Fowler στους *New York Times*, 11.2.1989· B. Rathbun, *The Point Man*, ό.π., σ. 84, 22, xx, xxv.

¹³⁶ Τα βιογραφικά του Ίρβινγκ Μπράουν που ακολουθούν βασίζονται κυρίως στο B. Rathbun, *The Point Man*, ό.π. Επίσης σε δύο νεκρολογίες (Glenn Fowler, «Irving Brown, 77, U.S. Specialist On International Labor Movement», *The New York Times*, 11.2.1989 και «Irving Brown, AFL-CIO official,

Γεννημένος το 1911 στο Μπρονξ, ο Ίρβινγκ Μπράουν (Νέα Υόρκη 1911 - Παρίσι 1989) θα σπουδάσει στο Columbia και το New York University. Το 1929 εντάσσεται στο Κομμουνιστικό Κόμμα των ΗΠΑ, το οποίο εγκαταλείπει όμως γρήγορα, ακολουθώντας τον γενικό γραμματέα του, Τζέι Λοβστόουν, ο οποίος καθαιρείται από το αξίωμα αυτό και διαγράφεται από το Κόμμα τον ίδιο χρόνο ως «μπουχαρινικός».¹³⁷ Ο Μπράουν θα ακολουθήσει τον πρώην γενικό γραμματέα στις πολιτικές του διαδρομές και μεταμορφώσεις: από τους «Lovestoneites» («μπουχαρινική» αντιπολίτευση στο ΚΚ των ΗΠΑ) μέχρι την ανάδειξή του σε υψηλόβαθμο στέλεχος της American Federation of Labor (AFL),¹³⁸ τον σφοδρό αντικομμουνισμό των πρώτων μεταπολεμικών χρόνων και τη στενή συνεργασία με τη CIA. Το 1934 κάνει εισοδισμό, ως οπαδός του Λοβστόουν, στο Σοσιαλιστικό Κόμμα. Κατά τη διάρκεια της ίδιας δεκαετίας δρα στα συνδικάτα, γίνεται συνδικαλιστικός οργανωτής των United Automobile Workers (όπου οι Lovestoneites διατηρούσαν σημαντικές δυνάμεις) στα εργοστάσια της Ford και της General Motors. Σταδιακά, οι δραστηριότητές του ως συνδικαλιστικού στελέχους (από το 1942 είναι εθνικός οργανωτής της AFL) επικεντρώνονται στην αντιπαράθεση με τους κομμουνιστές. Το 1942, λίγο μετά την είσοδο των ΗΠΑ στον Πόλεμο, αναλαμβάνει τη θέση του εκπροσώπου της AFL στο War Production Board, την κρατική υπηρεσία που ιδρύει ο Φράνκλιν Ρούζβελτ, με στόχο την εποπτεία και τον έλεγχο της βιομηχανικής παραγωγής σύμφωνα με τις ανάγκες του πολέμου.

Ο Μπράουν και η δράση στα ευρωπαϊκά συνδικάτα

Μετά το τέλος του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, θα γίνει εκπρόσωπος της Free Trade Union Committee (FTUC), του Επιτροπής Διεθνών Υποθέσεων της AFL, που ιδρύεται το 1944, παίζοντας τον ρόλο του αντιπροσώπου της AFL εκτός ΗΠΑ. Η FTUC, εκτελεστικός γραμματέας της οποίας είναι ο Λοβστόουν, θα αφιερωθεί στην ενίσχυση συνδικάτων, αρχικά στην Ευρώπη και κατόπιν και σε άλλες ηπείρους, ώστε να μείνουν μακριά από την

dies», *The Washington Post*, 12.2.1989) και στην αυτοβιογραφική συνέντευξη του Brown στον Frank Sullivan· βλ. «Final transcript of AFL-CIO oral history interview with Irving Brown by Frank Sullivan (October 1979)», στο AFL-CIO. Artificial Collections. AFL-CIO Merger Oral History Project, 1978-1980, προσιτή στο [digital.lib.umd.edu \(bit.do/irvbr-inter\)](http://digital.lib.umd.edu/bit.do/irvbr-inter).

¹³⁷ Για τη διαδρομή του Λοβστόουν, βλ. Ted Morgan, *A Covert Life. Jay Lovestone, Communist, Anti-Communist, and Spymaster*, Random House, Νέα Υόρκη 1999.

¹³⁸ Η AFL ήταν η παλαιότερη και συντηρητικότερη εργατική συννομοσπονδία των ΗΠΑ, σε αντιδιαστολή με την Congress of Industrial Organizations (CIO), στην οποία προπολεμικά συμμετείχαν αριστεροί συνδικαλιστές και το Κομμουνιστικό Κόμμα Ηνωμένων Πολιτειών. Μεταπολεμικά η CIO θα εκκαθαριστεί από τους κομμουνιστές, αλλά η αντιπαλότητα με την AFL θα παραμείνει ισχυρή· σταδιακά οι αντιθέσεις αμβλύνονται και οι δύο οργανώσεις συγχωνεύονται, τον Δεκέμβριο του 1955.

κομμουνιστική επιρροή. Αναλαμβάνοντας τον νέο του ρόλο, ο Μπράουν φτάνει στο Παρίσι τον Νοέμβριο του 1945. Είναι η αρχή της μεγάλης διεθνούς καριέρας του. Η «ευρωπαϊκή περίοδος» της δράσης του θα διαρκέσει για δύο περίπου δεκαετίες, με επόμενο σταθμό το 1949, οπότε πρωταγωνιστεί στην ίδρυση της International Confederation of Free Trade Unions (ICFTU), την οποία συγκροτούν ομοσπονδίες 53 χωρών, αφού έχουν αποχωρήσει από την World Federation of Trade Unions (WFTU), η οποία θεωρούν ότι βρίσκεται υπό τη σοβιετική επιρροή.

Τα επόμενα χρόνια θα εξελιχθεί σε άνθρωπο-κλειδί για την ενίσχυση του αντικομμουνιστικού εργατικού κινήματος εντός και, κυρίως, εκτός ΗΠΑ: στην Ευρώπη τη δεκαετία του 1950, στην Αφρική και την Ασία τις επόμενες δεκαετίες. Οι τρεις βασικές χώρες στις οποίες ενεργοποιείται ο Μπράουν στα τέλη της δεκαετίας του 1940 και τις αρχές της δεκαετίας του 1950 είναι η Γαλλία, η Ιταλία και η Ελλάδα. Μια από τις σημαντικότερες δράσεις του στη Γαλλία είναι η οργανωτική, πολιτική και υλική (με σημαντικά χρηματικά ποσά, μέρος των οποίων προέρχονται από τη CIA) υποστήριξη για τη διάσπαση της Confédération Générale du Travail (CGT), στην οποία κυριαρχούν οι κομμουνιστές, και η δημιουργία της συνομοσπονδίας Force Ouvrière, στα τέλη Δεκεμβρίου του 1947· την εξέλιξη αυτή ο Αμερικανός πρεσβευτής στο Παρίσι Jefferson Caffery τη χαρακτηρίζει, τότε, «το πιο σημαντικό γεγονός στη Γαλλία μετά την Απελευθέρωση».¹³⁹ Μια ακόμα σημαντική δραστηριότητα του Μπράουν στη Γαλλία είναι η στήριξη του στον Κορσικανό σοσιαλιστή συνδικαλιστή Πιέρ Φερί-Πιζανί τα έτη 1949-1952, για τον έλεγχο του λιμανιού της Μασσαλίας. Ο Φερί-Πιζανί έπειτα από βίαιες συγκρούσεις, θα καταφέρει να σπάσει τις απεργίες των κομμουνιστών λιμενεργατών στη Μασσαλία, που επιδίωκαν να μπλοκάρουν την άφιξη της αμερικανικής βοήθειας μέσω του Σχεδίου Μάρσαλ.¹⁴⁰ Βασικός στόχος της Μεσογειακής Επιτροπής Επιτήρησης (Mediterranean Vigilance Committee) που δραστηριοποιείται την ίδια εποχή (τέλη της δεκαετίας του 1940 και αρχές της δεκαετίας του

¹³⁹ Caffery to Secretary of State, 20 Δεκεμβρίου 1947, *FRUS 1947*, τόμ. III, σ. 819-820.

¹⁴⁰ Για τη δράση του Μπράουν στη Γαλλία, βλ. Annie Lacroix-Riz, «Autour d'Irwing Brown: l'AFL, le Free Trade Union Committee, le Département d'État et la scission syndicale française», *Le Mouvement social*, Απρίλιος-Ιούνιος 1990, σ. 79-118· Tania Régin, «Force Ouvrière à la lumière des archives américaines», *Cahiers d'histoire. Revue d'histoire critique*, τχ. 87, 2002, σ. 103-118· Barrett Dower, «The Influence of the American Federation of Labor on the Force Ouvrière, 1944-1954», στο Robert Anthony Waters Jr. και Geert Van Goethem (επιμ.), *American Labor's Global Ambassadors: The International History of the AFL-CIO During the Cold War*, Palgrave Macmillan, Νέα Υόρκη 2013, σ. 85-101.

1950) στα λιμάνια της Γαλλίας, της Ιταλίας και της Ελλάδας, είναι η απρόσκοπτη διακίνηση φορτίων που σχετίζονται με το ΝΑΤΟ, το Σχέδιο Μάρσαλ και τον Πόλεμο της Κορέας.¹⁴¹

Παρόμοιο είναι το μοντέλο δράσης και στην Ιταλία: ενίσχυση των αντικομμουνιστικών δυνάμεων και διάσπαση της γενικής συνομοσπονδίας. Σε συνεργασία με την αμερικανική πρεσβεία, ο Μπράουν ενισχύει τις αντικομμουνιστικές δυνάμεις στη Confederazione Generale Italiana del Lavoro (CGIL), με επικεφαλής τον Giulio Pastore, διαδικασία η οποία έπειτα από επίμονες και μακρές ζυμώσεις θα καταλήξει στη δημιουργία της Confederazione Italiana Sindacati Lavoratori (CISL) τον Απρίλιο του 1950, στην οποία μετέχουν ποικίλες καθολικές ομάδες και κυριαρχεί πολιτικά η χριστιανοδημοκρατία.¹⁴²

Όπως σημειώνει, με θαυμασμό που δεν κρύβεται, ένα δημοσίευμα του περιοδικού *Time*, το 1952, ο Μπράουν, «από τον Νοέμβριο του 1945, όταν έφτασε στο Παρίσι, έμαθε γαλλικά, γερμανικά και ιταλικά, ταξίδεψε πάνω από 500.000 μίλια, επισκέφθηκε 26 χώρες και ήρθε σε επαφή με χιλιάδες ηγετικά στελέχη του εργατικού κινήματος, από το Καράτσι μέχρι το Ελσίνκι».¹⁴³ (Σε επόμενο δημοσίευμα, του αδελφού περιοδικού *Life*, πέντε χρόνια αργότερα, χιλιόμετρα έχουν ανέβει, καθώς το κοντέρ των διαδρομών Μπράουν γράφει πλέον «πάνω από ένα εκατομμύριο μίλια».)¹⁴⁴

Το εάν ο Μπράουν υπήρξε έμμισθος πράκτορας της CIA, καθώς και οι καταγγελίες για σκοτεινές πλευρές της δράσης του (από την εμπλοκή του σε δίκτυα διακίνησης ναρκωτικών μέχρι την παράνομη αγορά χρυσού στην Ελλάδα και τη συνεργασία του με εγκληματίες και μαφιόζους στη Γαλλία και την Ιταλία) παραμένουν ζητήματα αμφιλεγόμενα.¹⁴⁵ Σε κάθε

¹⁴¹ Βλ. Antonina Gentile, *Historical Varieties of Labor Contention and Hegemony in Transnational Docker Campaigns*, ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, John Hopkins University, Βαλτιμόρη 2010, σ. 370-372.

¹⁴² Για τον Μπράουν στην Ιταλία, βλ. Ronald L. Filippelli, *American Labor and Postwar Italy, 1943-1953: A Study in Cold War Politics*. Stanford University Press, Στάνφορντ 1989, ιδίως σ. 136 κ.ε.· Federico Romero, *The United States and the European Trade Union Movement, 1944-1951*, University of North Carolina Press, Τσάπελ Χιλ 1992, σ. 191 κ.ε.· Alessandro Brogi, «The AFL and CIO between “Crusade” and Pluralism in Italy, 1944-1963», στο R.A. Waters Jr. και G. Van Goethem (επιμ.), *American Labor’s Global Ambassadors*, ό.π., σ. 59-83.

¹⁴³ «The Most Dangerous Man», ό.π.

¹⁴⁴ «Rover for labor. Irving Brown fights Reds in European unions», *Life*, τόμ. 43, τχ. 26, 23.12.1957, σ. 95.

¹⁴⁵ Βλ. Frédéric Charpier, *La CIA en France: 60 ans d’ingérence dans les affaires françaises*, Seuil, Παρίσι 2008, σ. 30-51. Για τις σκοτεινές πλευρές, βλ. Γιώργος Κουκουλές, *Το ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα και οι ξένες επεμβάσεις (1944-1948)*, Οδυσσέας, Αθήνα 1995, σ. 326· Frances Stonor Saunders, *Who Paid the Piper? The CIA and the Cultural Cold War*, Granta Books, Λονδίνο 1999, σ. 443, σημ. 19 (όπου αναφέρει ότι το Federal Bureau of Narcotics στα μέσα της δεκαετίας του 1960 εξέταζε ενδεχόμενη εμπλοκή του Μπράουν σε δίκτυα διακίνησης ναρκωτικών ή σε χρήματα που «ξεπλένονταν»): Douglas Valentine, *The Strength of the Wolf: The Secret History of America’s War on*

περίπτωση, η στενή σχέση και συνεργασία του με τη CIA, καθώς και το ότι πληθώρα δράσεων τις οποίες ενόργηστρωσε (όπως η δημιουργία της Force Ouvrière) χρηματοδοτήθηκαν από τη CIA, δεν ανήκουν στη σφαίρα της αντιπαράθεσης· είναι γεγονότα πλήρως τεκμηριωμένα.¹⁴⁶

Η διπλωματία των συνδικάτων

Από τα παραπάνω, είναι εύκολο να αντιληφθεί κανείς ότι το πορτρέτο του Μπράουν διαφέρει πολύ από εκείνο του κλασικού συνδικαλιστή. «Ο Μπράουν ήταν τα πάντα εκτός από συνδικαλιστής» στα μεταπολεμικά χρόνια, θα γράψει χαρακτηριστικά ο Γιώργος Κουκουλές.¹⁴⁷ Ωστόσο, το εργαλείο για να κατανοήσουμε μια τέτοια ιδιόμορφη και πολυσχιδή δράση δεν είναι η βιογραφία ή η προσωπογραφία, η μελέτη των θρυλούμενων ικανοτήτων του ανδρός· είναι η μελέτη και κατανόηση του ρόλου των αμερικανικών συνδικάτων, και πρωτίστως της AFL, εκτός των ΗΠΑ, κατά τα χρόνια του Ψυχρού Πολέμου.

Η εναρκτήρια πρόταση στο –εκθιαστικό για τον Μπράουν– δισέλιδο φωτορεπορτάζ «Περιπλανώμενος χάριν του εργατικού κινήματος. Ο Ίρβινγκ Μπράουν πολεμάει τους Κόκκινους στα ευρωπαϊκά συνδικάτα», στο περιοδικό *Life*, τον Δεκέμβριο του 1957 (με φωτογραφίες του Μπράουν από το Παρίσι, την Τυνησία, την Αυστρία και το Ανατολικό Βερολίνο), μας εισάγει κατευθείαν στο θέμα μας. Διαβάζουμε:

«Όπως οι αμερικανικές εταιρείες εξάγουν την ελεύθερη επιχείρηση, έτσι και τα αμερικανικά συνδικάτα εξάγουν τον ελεύθερο συνδικαλισμό. Ο πιο αποτελεσματικός πρεσβευτής τους είναι ο χαλκέντερος Ίρβινγκ Μπράουν».¹⁴⁸

Άλλωστε, το τεύχος του *Life*, στο οποίο φιλοξενείται το δημοσίευμα, είναι αφιερωμένο την παρουσία της Αμερικής σε όλο τον πλανήτη, με υπότιτλο «Εκατομμύρια πρεσβευτές σε όλη τη Γη». Ας κρατήσουμε τη λέξη «πρεσβευτές» – η οποία τιλοφορεί, μάλιστα, και έναν πρόσφατο συλλογικό τόμο με κριτικές μελέτες για τη διεθνή ιστορία της AFL-CIO κατά τη διάρκεια του Ψυχρού Πολέμου.¹⁴⁹ Κι αυτό γιατί η έννοια του «πρεσβευτή» μας δίνει μια καλή γεύση της δράσης των αμερικανικών συνδικάτων εκτός των ΗΠΑ, τα οποία, τα χρόνια αυτά,

Drugs, Verso, Λονδίνο 2004 (παρά τον καταγγελτικό-«αποκαλυπτικό» τόνο, και την επιφύλαξη που επιβάλλεται να διατηρήσουμε απέναντί του, προσφέρει στοιχεία για το θέμα μας).

¹⁴⁶ Για τη χρηματοδότηση, βλ., εντελώς ενδεικτικά, B. Dower, «The Influence of the American Federation of Labor on the Force Ouvrière, 1944-1954», *ό.π.*, σ. 89-90.

¹⁴⁷ Γ. Κουκουλές, *Το ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα και οι ξένες επεμβάσεις (1944-1948)*, *ό.π.*, σ. 325.

¹⁴⁸ «Rover for labor», *ό.π.*· το ειδικό τεύχος του περ. *Life*, στο οποίο φιλοξενείται το άρθρο, επιγράφεται «America's World Abroad. Millions of Ambassadors over the Earth».

¹⁴⁹ R.A. Waters Jr. και G. Van Goethem (επιμ.), *American Labor's Global Ambassadors: The International History of the AFL-CIO During the Cold War*, *ό.π.*

παίζουν σημαντικό ρόλο στην εξωτερική πολιτική και τις διεθνείς σχέσεις της χώρας, ιδίως στη Δυτική Ευρώπη: σε στενή συνεργασία με το αμερικανικό κράτος, και ιδίως το Στέιτ Ντιπάρτμεντ, το Υπουργείο Εργασίας και τη CIA, εργάζονται συστηματικά για να μεταλαμπαδεύσουν και να επιβάλουν τις αμερικανικές αξίες (ανάμεσα στις οποίες η ελεύθερη αγορά και ο ελεύθερος συνδικαλισμός) και να αντιμετωπίσουν την κομμουνιστική επιρροή στο εργατικό κίνημα, στο πλαίσιο του διεθνούς αγώνα που δίνουν οι ΗΠΑ κατά του κομμουνισμού.

Στο πλαίσιο αυτό, οι δύο μεγάλες αμερικανικές ομοσπονδίες, πρώτα η AFL και μετέπειτα η CIO (Congress of Industrial Organization), δημιουργούν διεθνή γραφεία ή επιτροπές στην Ουάσινγκτον και τη Νέα Υόρκη. Επίσης, αποκτούν απεσταλμένους στη Δυτική Ευρώπη – κάτι που συμβαίνει για πρώτη φορά στην ιστορία του εργατικού κινήματος. Ο Ίρβινγκ Μπράουν και ο Τζέι Λοβστόουν, μαζί με τον Χένρυ Ρατζ της AFL, ο Μάικ Ρος και ο Βίκτορ Ρόιθελ της CIO είναι τα βασικά πρόσωπα που συντονίζουν το εγχείρημα αυτή.¹⁵⁰

Η συνεργασία της AFL και του αμερικανικού κράτους δεν είναι καινούργια: όσον αφορά το εσωτερικό των ΗΠΑ, ανάγεται στις μέρες του Νιου Ντιλ, όταν τα συνδικάτα γίνονται συμμετοχοί της κυβερνητικής πολιτικής. Στο διεθνές πεδίο όμως, η σχέση αυτή εγκαινιάζεται με τον Ψυχρό Πόλεμο, με την εμπλοκή των συνδικάτων στους μηχανισμούς του Σχεδίου Μάρσαλ. Πρόκειται για συμμαχία πάνω σε έδαφος κοινών αξιών (μαζική παραγωγή, παραγωγικότητα, καταναλωτισμός, ελεύθερη αγορά, ελεύθερος «απολιτικός» συνδικαλισμός) και επιδιώξεων (διάδοση του αμερικανικού μοντέλου, συνεργασία εργατών και διευθυντών, ενίσχυση της κύρους των ΗΠΑ, ανάσχεση του κομμουνισμού).¹⁵¹ Τα μέσα της δεκαετίας του 1940, άλλωστε, είναι η εποχή που αναπτύσσεται μαζικά η λεγόμενη «εργατική διπλωματία», με τους εργατικούς ακολούθους στις πρεσβείες των ΗΠΑ, οι οποίοι συνεργάζονται στενά με τους εκπροσώπους της AFL, της FTUC και της ICFTU και, όσο προχωράμε στη δεκαετία του 1950, και της CIO.

Όπως επισημαίνει, ήδη το 1946, ένας αξιωματούχος του αμερικανικού Υπουργείου Εργασίας:

«Πιστεύουμε ότι το διεθνές εργατικό κίνημα μπορεί να είναι η πιο αποτελεσματική κοινωνική οργάνωση, έξω από τις κυβερνήσεις, για τη διάδοση των πολιτικών και των

¹⁵⁰ Julia Angster, «The finest labour network in Europe». American labour and the Cold War», στο Helen Laville, Hugh Wilford (επιμ.), *The US Government, Citizen Groups, and the Cold War: The State-Private Network*, Routledge, Λονδίνο 2006, σ. 100-101.

¹⁵¹ Στο ίδιο, σ. 10. A. Brogi, «The AFL and CIO between “Crusade” and Pluralism in Italy, 1944-1963», *ό.π.*, σ. 60.

προγραμμάτων των ΗΠΑ στους λαούς του κόσμου και τη συζήτηση των προβλημάτων και των συστάσεων για δράση όπως τις οραματίζονται οι ίδιοι οι εργαζόμενοι».¹⁵²

Ο πρόεδρος της AFL, Τζωρτζ Μήνυ, λέει το 1953:

«Έχουμε να παίζουμε έναν σπουδαίο ρόλο στο εξωτερικό, εξίσου σημαντικό, αν όχι σημαντικότερο, από αυτόν του Υπουργείου Εξωτερικών. Και είμαι υπερήφανος να σας πω [...] ότι με τα χρήματα των Αμερικανών εργαζομένων, με τα χρήματα του Ντιτρόιτ και άλλων περιοχών, έγινε δυνατό να διασπάσουμε τη γαλλική CGT δημιουργώντας το συνδικάτο Force Ouvrière».¹⁵³

Στα μέσα του 1947 ο Μπράουν γράφει στον Λοβστόουν:

«Δεν υπάρχει ούτε μία χώρα στην Ευρώπη, στην οποία να μην έχουμε επαφές, με την πλειοψηφία ή τη μειοψηφία, νόμιμες ή παράνομες. Έχουμε δημιουργήσει τη βάση για το καλύτερο εργατικό δίκτυο στην Ευρώπη, από την άποψη τόσο της οργάνωσης όσο και της πληροφόρησης».¹⁵⁴

Το δίκτυο θα αναπτυχθεί τη δεκαετία του 1950, ενώ την επόμενη θα επεκταθεί σε χώρες της Βόρειας Αφρικής και της Ασίας. Τον Νοέμβριο του ίδιου έτους, ο Λοβστόουν, σε εμπιστευτική του έκθεση με θέμα τη FTUC, θα σημειώσει:

«Τα συνδικαλιστικά μας προγράμματα έχουν διεισδύσει σε όλες τις χώρες της Ευρώπης. Έχουμε γίνει, τρόπον τινά, ένας στρατός που βρίσκεται σχεδόν ένα εκατομμύριο μίλια μακριά από τις βάσεις ανεφοδιασμού του [...]. Η AFL έχει γίνει μια παγκόσμια δύναμη στον αγώνα με τον διεθνή κομμουνισμό σε κάθε τομέα που επηρεάζει τον κόσμο της εργασίας σε όλο τον πλανήτη [...] στο κομμουνιστικό στρατόπεδο η AFL είναι ο κύριος στόχος τους».¹⁵⁵

Το γεωγραφικό, θεματολογικό και χρονικό εύρος των δραστηριοτήτων του Ίρβινγκ Μπράουν είναι τόσο εκτεταμένο, ώστε ακόμα και μια απλή καταγραφή της δράσης εκφεύγει των ορίων της παρούσας διατριβής. Θα περιοριστούμε, λοιπόν, στα δύο πεδία που μας αφορούν άμεσα: το CCF και την Ελλάδα.

¹⁵² Edward L. Cushman προς John G. Winant, 6 Ιουνίου 1946 [σε τι αρχείο:], όπως παρατίθεται στο Quenby Olmsted Hughes, «The American Federation of Labor's Cold War Campaign against "Slave Labor" at the United Nations», στο R.A. Waters Jr. και G. Van Goethem (επιμ.), *American Labor's Global Ambassadors*, ό.π., σ. 24.

¹⁵³ Jean Davidson, *Correspondant à Washington, 1945-1953*, Éditions du Seuil, Παρίσι 1954, σ. 56, όπως παρατίθεται στο Γ. Κουκουλές, *Το ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα και οι ξένες επεμβάσεις (1944-1948)*, ό.π., σ. 35, σημ. 16.

¹⁵⁴ Brown προς Lovestone, 25 Αυγούστου 1947, όπως παρατίθεται στο J. Angster, «"The finest labour network in Europe"», ό.π., σ. 102.

¹⁵⁵ Έκθεση Lovestone προς Meany και Wolf, όπως παρατίθεται στο T. Morgan, *A Covert Life*, ό.π., σ. 169.

Ο Μπράουν και το CCF. Ο Μπράουν στην Ελλάδα

Ο Μπράουν αποτελεί μέλος του αρχικού πυρήνα του CCF, ο οποίος τις μέρες του ιδρυτικού του συνεδρίου, τον Ιούνιο του 1950, είναι εγκατεστημένος στο σπίτι του εκδότη τού περιοδικού *Der Monat*, Μέλβιν Λάσκυ, στο Δυτικό Βερολίνο. Στη συνέχεια, θα αποτελέσει μέλος τόσο της άτυπης διευθύνουσας επιτροπής (μαζί με τον Καίσλερ, τον Λάσκυ, τον Σιλόνε και τον Φρανσουά Μπωντύ), όσο και της Εκτελεστικής Επιτροπής του CCF (μαζί με τον Καίσλερ, τον Σιλόνε, τον Όιγκεν Κόγκον, τον Νταβίντ Ρουσέ, τον Στήβεν Σπέντερ και τον Ντενί ντε Ρουζμόν).

Ο Μπράουν είναι μέλος του στενού ιδρυτικού πυρήνα του CCF. Είναι ιδιαίτερα δραστήριος κατά την αρχική περίοδο του CCF, ιδίως –αλλά όχι μόνο– σε ζητήματα εξεύρεσης πόρων, ενώ η σουίτα του στο Hotel Baltimore, στην Avenue Kleber, θα αποτελέσει την πρώτη άτυπη έδρα της οργάνωσης στο Παρίσι. Γρήγορα ο ρόλος του στο CCF θα αρχίσει να εξασθενεί, όπως έχουμε δει,¹⁵⁶ καθώς επικρατεί η πιο «ευέλικτη», και όχι ακραιφνής γραμμή, για την αντιπαράθεση με τον κομμουνισμό. Ωστόσο διατηρεί δεσμούς μέχρι τα τέλη της δεκαετίας, καθώς παραμένει μέλος της εκτελεστικής επιτροπής. Την εξέλιξη αυτή αντικατοπτρίζει και η αλληλογραφία του με τον Μάικλ Τζόσελσον: πυκνή το 1950-1951, αρχίζει και μειώνεται όσο προχωράμε στη δεκαετία, και σταματάει το 1962.¹⁵⁷

Αν η Γαλλία και η Ιταλία είναι οι δύο κυριότερες χώρες στις οποίες δρουν ο Μπράουν και η FTUC κατά το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1940 και τις αρχές της δεκαετίας του 1950, η Ελλάδα αποτελεί σαφώς την τρίτη.¹⁵⁸ Ο Μπράουν έρχεται για πρώτη φορά στην Ελλάδα τον Φεβρουάριο του 1947, με πρόσκληση της διορισμένης διοίκησης της ΓΣΕΕ, επίσκεψη η

¹⁵⁶ Βλ. *εδώ*, Κεφάλαιο 1.

¹⁵⁷ φ. 3 και φ. 4, κ. 90, IACF Records/CHI.

¹⁵⁸ Στη διεθνή βιβλιογραφία εμφανίζεται ένα χάσμα όσον αφορά τη δράση του Μπράουν στη Γαλλία και την Ιταλία αφενός, και στην Ελλάδα αφετέρου. Οι αναφορές στις δύο πρώτες χώρες είναι εκτενείς, έχουμε ακόμα και ολόκληρα κεφάλαια μελετών (βλ. *εδώ*, Κεφάλαιο 2, σημ. 140, 141, 142). ενώ οι αντίστοιχες για την Ελλάδα είναι πολύ φτωχές. Ωστόσο, κάτι τέτοιο δεν σημαίνει αναγκαστικά ότι η παρουσία του Μπράουν στη χώρα μας ήταν μικρή: μια πρώτη έρευνα σε πηγές (αλληλογραφία Μπράουν, Τύπος, συνδικαλιστικά τεκμήρια) παρέχει σοβαρές ενδείξεις για το αντίθετο. Οι φτωχές αναφορές, με άλλα λόγια, δεν αντιστοιχούν σε μια πενιχρή δράση του Μπράουν στην Ελλάδα, αλλά αντανακλούν το γενικότερο ζήτημα της μικρής παρουσίας της Ελλάδας –όπως και άλλων περιφερειακών χωρών– στη διεθνή βιβλιογραφία του Ψυχρού Πολέμου. Την πιο εκτενή εικόνα για τον Μπράουν στην Ελλάδα μας δίνουν ο Άγγελος Αυγουστίδης, *Το ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα κατά τη δεκαετία του '40 και τα περιθώρια της πολιτικής*, μετ. Marjolijne Janssen, Sofoula van Schalkwijk, Καστανιώτης Αθήνα 1999, σ. 440 κ.ε. [α' ολλανδική έκδ.: 1988] και ο Γ. Κουκουλές, *Το ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα*, ό.π., σ. 145-216.

οποία σηματοδοτεί και την έναρξη της «αμερικανικής εποχής» για το ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα.¹⁵⁹ Τα επόμενα χρόνια θα ακολουθήσουν αλληπάλληλες επισκέψεις: μια αποδελτίωση του Τύπου και της αλληλογραφίας του με τον Μανώλη Κόρακα μάς δείχνει ότι τα έτη 1952-1962 έρχεται στην Αθήνα τουλάχιστον δέκα φορές.

Στην Ελλάδα, ο Μπράουν ασχολείται με τη συλλογή πληροφοριών, πραγματοποιεί επαφές με συνδικαλιστικούς και κυβερνητικούς παράγοντες και επισκέψεις σε εργοτάξια και βιομηχανικές μονάδες.¹⁶⁰ Το γενικό σχέδιο της δράσης του ακολουθεί το γαλλικό και ιταλικό μοντέλο, με μια σημαντική διαφοροποίηση, την οποία επιτρέπουν οι –ιδιαιτέρως και προνομιακές για τον Μπράουν– συνθήκες στην Ελλάδα.¹⁶¹ Έτσι, επιδιώκει την ενοποίηση των μη κομμουνιστικών δυνάμεων, με στόχο όμως όχι τη διάσπαση της ΓΣΕΕ, αλλά τον έλεγχο της, με τον ταυτόχρονο αποκλεισμό των κομμουνιστών και των φιλοκομμουνιστών. Από την πρώτη του κιάλας επίσκεψη, καλλιεργεί στενές σχέσεις με την αμερικανική πρεσβεία των Αθηνών, η οποία θα υποστηρίξει σθεναρά τις προτάσεις του το επόμενο διάστημα. Θεσμικά ο Μπράουν είναι εκπρόσωπος της AFL και τυπικά έρχεται ανταποκρινόμενος στο σχετικό κάλεσμα των Ελλήνων «ρεφορμιστών συνδικαλιστών, ο ουσιαστικός του ρόλος όμως είναι ισχυρότερος και ευρύτερος. Όπως σημειώνει η Μάργκαρετ Ντέιβις, γραμματέας του εργατικού τμήματος της Αμερικανικής Αποστολής το 1947-1948, «ο Μπράουν αντιμετώπιστηκε αυτομάτως με τρόπο που αντιστοιχούσε σε αντιπρόσωπο της αμερικανικής κυβέρνησης».¹⁶² Στις συνεντεύξεις που θα δώσει κατά τη διάρκεια του 9ου συνέδριου της ΓΣΕΕ, στα τέλη Μαρτίου του 1948, ο Μπράουν θα πει:

«Τον διεξαγόμενον εν τη Ελλάδι αγώνα κατά του κομμουνισμού θεωρούμεν ως φάσιν του παγκοσμίου αγώνος κατά της ρωσικής επεκτάσεως [...] δεν υπάρχει σήμερον διαμάχη μεταξύ σοσιαλισμού και καπιταλισμού, αλλ' αντίθεσις μεταξύ δημοκρατικού και ολοκληρωτικού σοσιαλισμού. Εις τον αγώνα αυτόν η επιτυχία του σχεδίου Μάρσαλ

¹⁵⁹ Α. Αυγουστίδης, *Το ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα κατά τη δεκαετία του '40*, ό.π., σ. 400.

¹⁶⁰ Κωστής Καρπόζηλος, «Συνδικάτα και πολιτική στην Ελλάδα του Εμφυλίου», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τόμ. Δ1, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2009, σ. 32-35.

¹⁶¹ Ο Εμφύλιος και οι συνέπειές του είναι ο κρίσιμος παράγοντας που διαφοροποιούν την Ελλάδα από τις άλλες χώρες όπου δρα ο Μπράουν. Για το πλαίσιο στο οποίο κινείται στην Ελλάδα, ας σημειωθεί ότι στις 27.12.1947, με τον ΑΝ 509 τίθενται εκτός νόμου το ΚΚΕ, το ΕΑΜ, οι «μετωπικές» οργανώσεις τους, τα έντυπά τους (ο *Ριζοσπάστης* και ο *Ρίζος της Δευτέρας*, η *Ελεύθερη Ελλάδα*, η *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*), καθώς και πολλές τοπικές εκδόσεις σε όλη την Ελλάδα.

¹⁶² Margaret Mary Davies, *The Role of the American Trade Union Representatives in the Aid to Greece Program, 1947-1948*, University of Washington, Ουάσινγκτον 1960, σ. 424, σημ. 74, όπως παρατίθεται στο Κ. Καρπόζηλος, «Συνδικάτα και πολιτική στην Ελλάδα του Εμφυλίου», ό.π., σ. 32.

δεν θα εξασφαλίσει απλώς τα δημοκρατικά καθεστώτα¹⁶³ της Δύσεως, αλλά δύναται ν' απειλήσει και αυτήν την ρωσικήν αυτοκρατορίαν».

Στο πλαίσιο της γενικότερης δραστηριότητάς του, τον Μάιο του 1950 ο Μπράουν επισκέπτεται το στρατόπεδο της Μακρονήσου, μαζί με τον γενικό γραμματέα της ΓΣΕΕ Φώτη Μακρή. Το περιοδικό *Σκαπανεύς*, το επίσημο προπαγανδιστικό έντυπο που εξέδιδαν οι «ανανήψαντες» στρατιώτες της Μακρονήσου παρουσιάζει ως εξής την επίσκεψη:

«Προς τους συγκεντρωμένους ωμίλησε κατ' αρχήν ο κ. Μπράουν, ο οποίος, αναμνησθείς των θυσιών και των αγώνων των Ελλήνων, ετόνισεν ότι “οι ελεύθεροι εργάται έχουν καθήκον ν' αγωνισθούν διά την πρόοδο και το ψωμί τους, τιθέμενοι αντιμέτωποι προς κάθε ολοκληρωτικό καθεστώς”. Τα θερμά λόγια του κ. Μπράουν προξένησαν βαθιά εντύπωση εις τους συγκεντρωμένους και αλληπάλληλα χειροκροτήματα μαζί με αυθορμήτους ζητωκραυγάς έκλεισαν τον λόγο του εκλεκτού μας φίλου».¹⁶⁴

Στις δηλώσεις του προς τον Τύπο, ο Μπράουν θα πει ότι η Μακρόνησος δεν μπορεί να χαρακτηριστεί «στρατόπεδο συγκεντρώσεως», ότι η προπαγάνδα στο εξωτερικό παρουσίασε τα πράγματα εξογκωμένα «διά να αποκρυφθούν τα εγκλήματα των κομμουνιστών» και ότι η «προπαγάνδα αυτή είνε ένα κατάφωρο ψεύδος». Πολύ χαρακτηριστικό, για την οπτική και τα μέτωπα του Μπράουν, είναι το σκεπτικό με το οποίο διατυπώνει την επιδοκιμασία του στην απόφαση της κυβέρνησης Πλαστήρα να καταργήσει τη Μακρόνησο: «διότι τοιουτοτρόπως αφαιρεί προσχήματα από την κομμουνιστικήν προπαγάνδα».¹⁶⁵

Ο Μπράουν είναι ο άνθρωπος στον οποίο απευθύνεται ο Μανώλης Κόρακας, για να έρθει με το CCF. Εκτός αυτού, όπως φανερώνει και η αλληλογραφία τους, θα δημιουργήσουν

¹⁶³ Βλ. τα σχετικά δημοσιεύματα στην *Ελευθερία* και την *Ακρόπολι*, 1 Απριλίου 1948, όπως παρατίθενται στο Γ. Κουκουλές, *Το ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα και οι ξένες επεμβάσεις (1944-1948)*, ό.π., σ. 193.

¹⁶⁴ Το απόσπασμα από το περιοδικό *Σκαπανεύς*, το επίσημο προπαγανδιστικό έντυπο που εξέδιδαν οι «ανανήψαντες» στρατιώτες της Μακρονήσου, τχ. Ιουνίου 1950, σ. 24. Στο αρχείο της AFL-CIO υπάρχουν δύο φωτογραφίες από την ομιλία Μπράουν στη Μακρόνησο, καθώς και ένα φωτογραφικό άλμπουμ με προπαγανδιστικές φωτογραφίες και τίτλο «Μακρόνησος», με ιδιόχειρη αφιέρωση του συνταγματάρχη Γεωργίου Μπαϊρακτάρη, επικεφαλής του «αναμορφωτικού έργου» της Μακρονήσου προς τον Μπράουν: φ. 14 («Greece, 1947-1955»), κ. PC2, και φ. 13, κ. PC3 («Greece: Makronissos, 1950, scrapbook»), I. Brown Files, Αρχεία AFL-CIO/MD.

¹⁶⁵ *Σκαπανεύς*, ό.π. και *Ελευθερία*, 16.5.1950. Η επίσκεψη θα προκαλέσει τη διαμαρτυρία κρατούμενων, οι οποίοι σε ανυπόγραφη επιστολή τους στον *Προοδευτικό Φιλελεύθερο* στις 23.5.1950 εκφράζουν την απογοήτευσή τους. Τόσο ο συγκρατημένος τόνος της επιστολής (αναρωτιούνται αν ο Μπράουν, τον οποίο χαρακτηρίζουν «σημαντικό ηγέτη», δεν είδε την πραγματικότητα ή η επίσκεψή του υπηρετούσε άλλους σκοπούς) όσο και η επιλογή του εντύπου (η εφημερίδα εκφράζει το Κόμμα των Προοδευτικών Φιλελευθέρων του Νικολάου Πλαστήρα) μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για μη κομμουνιστές κρατούμενους.

στενή φιλική σχέση¹⁶⁶ με τον πρώτο σε ρόλο μέντορα. Η αλληλογραφία τους που γνωρίζουμε είναι πυκνή και καλύπτει τα έτη 1952-1962,¹⁶⁷ εντοπίζεται όμως, σχεδόν αποκλειστικά, σε ζητήματα του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος.

Μάικλ Τζόσελσον: «the big fixer», ο οργανωτής

«Η φήμη του είχε εξαπλωθεί σε όλο τον κόσμο των υπηρεσιών της Ευρώπης. Ήταν ο big fixer, ο άνθρωπος που μπορούσε να κανονίσει οτιδήποτε. *Οτιδήποτε*. Αν ήθελες να περάσεις τα σύνορα της Ρωσίας, πράγμα σχεδόν αδύνατον, ο Τζόσελσον θα το κανόνιζε. Αν χρειαζόσουν μια συμφωνική ορχήστρα, ο Τζόσελσον θα σου έβρισκε».

Τα παραπάνω λόγια του φιλοσόφου, καθηγητή στο Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης και συνεργάτη της βρετανικής μυστικής υπηρεσίας M16, Στούαρτ Χαμσάιρ,¹⁶⁸ αντικατοπτρίζουν τη φήμη που είχε κατακτήσει στα τέλη της δεκαετίας του 1940 ο Μάικλ Τζόσελσον (Τάρτου 1908 - Γενεύη 1978).¹⁶⁹ Είναι το πρόσωπο το οποίο θα παίξει κεντρικό ρόλο, από πλευράς της CIA, στην ίδρυση του CCF. Στη συνέχεια, από το 1950 μέχρι το 1967 (οπότε και παραιτείται, όταν αποκαλύπτεται και έρχεται στη δημοσιότητα η σχέση της CIA με το CCF), θα είναι διοικητικός γραμματέας και ψυχή του εγχειρήματος.

Εβραϊκής καταγωγής, ο Τζόσελσον θα γεννηθεί στο Τάρτου της Εσθονίας το 1908. Μετά την επανάσταση του 1917 θα βρεθεί, μαζί με την οικογένειά του, στο Βερολίνο, όπου και θα ολοκληρώσει την εγκύκλια εκπαίδευση. Το 1927 και το 1928 παρακολουθεί μαθήματα πολιτικής οικονομίας στο Humboldt-Universität του Βερολίνου και στο Πανεπιστήμιο του Φράιμπουργκ – ανάμεσα στους καθηγητές του περιλαμβάνεται και ο Βέρνερ Ζόμπαρτ. Εκεί θα γνωρίσει και θα γίνει φίλος με τον μετέπειτα συνθέτη και γενικό γραμματέα του CCF Νικολά Ναμπόκοφ, ξάδελφο του μυθιστοριογράφου Βλαντιμίρ. Και η οικογένεια του Ναμπόκοφ έχει

¹⁶⁶ Ο Μπράουν συναντάει σταθερά τον Κόρακα όταν έρχεται στην Αθήνα, τρώει στο σπίτι του (στην οδό Βαλτετσίου στα Εξάρχεια), και μερικές φορές μένει σε αυτό. Πληροφορία του Χαράλαμπου Κόρακα, προφορική συνέντευξη στον Σ. Μπουρνάζο, ό.π. Τις στενές φιλικές σχέσεις Κόρακα και Μπράουν επιβεβαιώνει και ο Γιώργος Κουκουλές, που είχε συναντήσει τον δεύτερο, μέσω του πρώτου, στο Παρίσι τη δεκαετία του 1980.

¹⁶⁷ Φ. 4 και φ. 5, κ. 28, I. Brown Files, Αρχεία AFL-CIO/MD.

¹⁶⁸ Σε συνέντευξή του στη Frances Stonor Saunders το 1997· βλ. F. Stonor Saunders, *Who Paid the Piper? The CIA and the Cultural Cold War*, ό.π., σ. 11.

¹⁶⁹ Τα βιογραφικά στοιχεία για τον Τζόσελσον, που ακολουθούν έχουν αντληθεί από: F. Stonor Saunders, *Who Paid the Piper? The CIA and the Cultural Cold War*, ό.π., σ. 7-31· Christoph Nitschke, «Michael Josselson. Creating a transatlantic cultural community between intelligence and intelligentsia», στο transatlanticperspectives.org, 3.7.2013 (bit.do/mjoss-transatl)· «Michael Josselson: An Inventory of His Papers at the Harry Ransom Center», HRC (bit.do/mjoss-hrc).

φύγει από τη Ρωσία μετά το 1917. Ο Τζόσελσον δεν συνεχίζει τις σπουδές του, γιατί αρχίζει να δουλεύει ως διευθυντής σε εμπορικά καταστήματα, αξιοποιώντας τη γλωσσομάθειά του, καθώς μιλάει άπταιστα τέσσερις γλώσσες: γερμανικά, ρωσικά, γαλλικά και αγγλικά. Το 1935 εγκαταλείπει τη ναζιστική Γερμανία και εγκαθίσταται, συνεχίζοντας την ίδια απασχόληση αρχικά στο Παρίσι και στη συνέχεια, από το 1937, στη Νέα Υόρκη.

Το 1942 πολιτογραφείται Αμερικανός και κατατάσσεται στον στρατό το 1943. Εκεί λαμβάνει στρατιωτική εκπαίδευση ως αξιωματικός πληροφοριών και αναλαμβάνει καθήκοντα μεταφραστή μέχρι το 1945. Εκείνη τη χρονιά εντάσσεται στον τομέα πληροφοριών του Τμήματος Ψυχολογικού Πολέμου του Αμερικανικού Στρατού. Τα έτη 1946-1948, ο Τζόσελσον θα βρεθεί στο Βερολίνο, όπου εργάζεται ως αξιωματούχος επιφορτισμένος με ζητήματα πολιτισμού, για λογαριασμό της αμερικανικής στρατιωτικής διοίκησης της Γερμανίας (American Military Government in Germany – OMGUS). Το 1949-1950 ανήκει στο στελεχικό δυναμικό δημοσίων σχέσεων του ύπατου Αμερικανού αρμοστή της Γερμανίας. Στις θέσεις αυτές είναι υπεύθυνος για την «αποναζιστικοποίηση» Γερμανών διανοούμενων και καλλιτεχνών, με την οργάνωση και διάχυση της αντισοβιετικής προπαγάνδας, καθώς και θέματα πολιτισμού.

Προς το τέλος της περιόδου αυτής αρχίζει η συνεργασία του με τη CIA, η οποία έχει ιδρυθεί τον Σεπτέμβριο του 1947, διαδεχόμενη το Office of Strategic Services (OSS), που είχε δημιουργηθεί το 1942 για τις ανάγκες του πολέμου κατά του Άξονα.¹⁷⁰ Από τα μέσα του 1950 και μετά θα αφιερωθεί αποκλειστικά με το CCF.

Η πρώτη επαφή του Μανώλη Κόρακα με το CCF

Δεν γνωρίζουμε, όπως είπαμε, πότε συναντιούνται για πρώτη φορά ο Μανώλης Κόρακας και ο Ίρβινγκ Μπράουν. *Terminus ante quem* για τη χρονολόγηση της επαφής των δύο ανδρών είναι ο Ιανουάριος του 1950.

Στους σχετικούς φακέλους των αρχείων του CCF/IACF, στη Regestein Library του Σικάγου, η πρώτη επιστολή του Κόρακα προς τον Μπράουν χρονολογείται τον Νοέμβριο του 1952.¹⁷¹ Η γνωριμία πάντως των δύο ανδρών είναι παλαιότερη, όπως δείχνει μια πολυσέλιδη επιστολή Κόρακα προς Μπράουν, στις 3 Απρίλιου του 1950, που απόκειται σε ένα άλλο αρχείο, το Αρχείο της AFL-CIO· σε αυτήν, ο αποστολέας επισυνάπτει, μεταφρασμένο στα

¹⁷⁰ Για τον Josselson, βλ. Sarah Miller Harris. *The CIA and the Congress for Cultural Freedom in the Early Cold War: The Limits of Making Common Cause*, Routledge, Λονδίνο-Νέα Υόρκη 2017.

¹⁷¹ Κόρακας προς Μπράουν, 5.11.1952, φ. 2, κ. 210, IACF Records/CHI.

αγγλικά, το άρθρο του για το συνδικαλιστικό κίνημα¹⁷² δημοσιευμένο στον *Νέο Μαχητή* του Μαρτίου και του Απριλίου του 1950. Ο Κόρακας ξεκινάει το γράμμα του Απριλίου μνημονεύοντας τη συνάντησή του με τον Μπράουν στην Αθήνα τον Ιανουάριο του 1950. Το ύφος της γραφής –συγκρατημένο, αλλά όχι αυτό της πρώτης φοράς που γράφεις σε κάποιον– μας κάνει να πιστεύουμε ότι έχουν υπάρξει και προγενέστερες επιστολές ή επαφές. Έχουν προηγηθεί, όπως ξέρουμε, τουλάχιστον τρεις επισκέψεις του Μπράουν στην Αθήνα: τον Φεβρουάριο του 1947, τον Ιούνιο του 1947 και τον Μάρτιο του 1948 (οπότε παρίσταται και μιλάει στο 9ο Συνέδριο της ΓΣΕΕ). Μπορούμε, λοιπόν, με ασφάλεια να υποθέσουμε ότι η πρώτη επαφή των δύο ανδρών έγινε ανάμεσα στον Φεβρουάριο του 1947 και τον Ιανουάριο του 1950, στο πλαίσιο της δραστηριότητας που αναπτύσσει ο Μπράουν στην Ελλάδα.¹⁷³

Η πρώτη επιστολή στην οποία ο Μανώλης Κόρακας αναφέρεται στο CCF χρονολογείται τον Απρίλιο του 1952. Σε αυτήν ρωτάει τον Μπράουν πότε θα γίνει το επόμενο συνέδριο του CCF στο Παρίσι, καθώς θα ήθελε να προτείνει έναν ή δύο Έλληνες, «ανθρώπους της επιστήμης και της υψηλής κουλτούρας», για να εκπροσωπήσουν τη χώρα, ενώ δηλώνει και ο ίδιος την πρόθεσή του να παρευρεθεί σε αυτό.¹⁷⁴ Το ζήτημα τότε δεν έχει συνέχεια, καθώς ο Μπράουν δεν προλαβαίνει να ασχοληθεί, όπως αναφέρει ο ίδιος.

Ο Κόρακας, με βάση την αλληλογραφία που διαθέτουμε, θα επανέλθει στο ζήτημα στις 5 Νοεμβρίου του 1952.¹⁷⁵ Με αυτή την επιστολή ανοίγει ο πρώτος από τους τρεις φακέλους με την αλληλογραφία Κόρακα, στα αρχεία του CCF/IACF, στη Regenstein Library του Πανεπιστημίου του Σικάγου. Σε αυτήν ο Κόρακας ζητάει από τον Μπράουν να δώσει τη διεύθυνσή του στον Φρανσουά Μπωντύ, διευθυντή του περιοδικού *Preuves* και ηγετικό στέλεχος του CCF, προκειμένου να του σταλεί μια σειρά τευχών του περιοδικού, αλλά και υλικό σχετικά με το CCF, προκειμένου «να τα διανείμει σε Έλληνες διανοούμενους και να προετοιμάσει τη συγκρότηση μιας ελληνικής επιτροπής». Ο τρόπος με τον οποίο αναφέρεται ο επιστολογράφος στο CCF (το αναφέρει ως «Mouvement de la Liberté de la Culture» και όχι ως «Congrès»), όπως είναι ο ακριβής τίτλος του· στην επιστολή της 3.4.1952 το αποκαλούσε, σε

¹⁷² Κόρακας προς Μπράουν, 3 Απριλίου 1950, φ. 5 («Korakas Manolis, 1951-1957»), κ. 28, Series 2: Paris Office Files, 1943-1989, Irving Brown Files, 1943-1989, RG18-004 International Affairs Department, The George Meany Memorial Archives, Special Collections, University of Maryland [εφεξής: I. Brown Files, Αρχεία AFL-CIO/MD]. Πρόκειται για το εξής άρθρο: Μανώλης Κόρακας, «Ο ελληνικός συνδικαλισμός. Κριτική θεώρηση», *Νέος Μαχητής*, τχ. 14 (Μάρτιος 1950), σ. 5-6 και τχ. 15 (Απρίλιος 1950), σ. 3-4.

¹⁷³ Σημειώσαμε παραπάνω τέσσερις τουλάχιστον επισκέψεις του Μπράουν στην Αθήνα, μέχρι τον Ιανουάριο του 1950.

¹⁷⁴ Κόρακας προς Brown, 23.4.1952, φ. 5, κ. 28, I. Brown Files, Αρχεία AFL-CIO/MD.

¹⁷⁵ Κόρακας προς Brown, 5.11.1952, φ. 2, κ. 210, IACF Records/CHI.

μια μείξη γαλλικών και γερμανικών, «Congrès de la Culturelle Freiheit») συνηγορεί στο ότι έχει μια μάλλον αόριστη εικόνα για την οργάνωση. Ταυτόχρονα, η αναφορά στην προετοιμασία για τη συγκρότηση ελληνικής επιτροπής υποδηλώνει, μάλλον, κάποια προγενέστερη συζήτηση για το θέμα, πιθανότατα μεταξύ Κόρακα και Μπράουν.¹⁷⁶

Ο Μπράουν προωθεί, στις 15 Νοεμβρίου 1952, την επιστολή Κόρακα προς τον Τζόσελσον, ζητώντας του να επιληφθεί του θέματος. Ο Τζόσελσον γράφει στις 19 Νοεμβρίου στον Κόρακα, ο οποίος και του απαντάει στις 10 Δεκεμβρίου. Είναι η αρχή μιας σταθερής αλληλογραφίας μεταξύ των δύο ανδρών και, ταυτόχρονα, της σχέσης του Κόρακα με το CCF· η πρώτη θα διαρκέσει μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1950, η δεύτερη μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1960.¹⁷⁷

Παραθέτω το κείμενο της επιστολής της 5ης Νοεμβρίου 1952. Αποστολέας Κόρακας, αποδέκτης Μπράουν:

«Αγαπητέ μου φίλε, αυτό το μεσημέρι ένα έκτακτο και επείγον περιστατικό δεν μου επέτρεψε να έρθω να σας δω στο αεροδρόμιο. Ελπίζω να συγχωρήσετε την απουσία μου. Έτσι έχασα και την ευκαιρία να μιλήσω μαζί σας. Αφού λοιπόν δεν μπόρεσα να σας δω, θα ήθελα να σας παρακαλέσω να δώσετε τη διεύθυνσή μου στον κ. Φ. Μποντύ, με την παράκληση να μου στείλει μια σειρά της επιθεώρησης “Preuves”, καθώς και υλικό σχετικά με το “Κίνημα για την Ελευθερία στον Πολιτισμό”, προκειμένου να το διανείμω σε Έλληνες διανοούμενους και να προετοιμάσω τη συγκρότηση μιας ελληνικής επιτροπής. Πείτε επίσης στον κ. Μποντύ ότι δεν έχω λάβει κάποια επιστολή εκ μέρους του.

Με ενδιαφέρον πληροφορήθηκα τη μετάφραση στα αγγλικά και τη διανομή από το Labour Information της MSA του άρθρου μου στην “Die Zukunft” σχετικά με την ευρωπαϊκή ενότητα. Αυτό θα μου προσδώσει κύρος, προκειμένου να γράψω και να πω και άλλες αλήθειες.

ΥΓ. Η μπροσούρα “Η καταναγκαστική εργασία στα σοβιετικά στρατόπεδα”, θα μεταφραστεί και θα δημοσιευθεί στο τεύχος Δεκεμβρίου της επιθεώρησης “Πίσω από το παραπέτασμα”. Θα σας γράψω μελλοντικά σχετικά με την επιθεώρηση αυτή και την ανάγκη να βοηθηθεί αυτή η έκδοση».¹⁷⁸

¹⁷⁶ Τον Δεκέμβριο του 1952, ο Κόρακας αναφέρει ότι έχει συζητήσει «πολλές φορές» με τον Μπράουν για το CCF, κατά τις επισκέψεις του δεύτερου στην Αθήνα: Κόρακας προς Josselson, 10.12.1952, φ. 2, κ. 210, IACF Records/CHI. Όλη η αλληλογραφία Κόρακα-Μπράουν είναι στα γαλλικά.

¹⁷⁷ Βλ. σχετικά και Zinovia Lialiouti, «The “treason of the intellectuals”: The shadowy presence of the Congress for Cultural Freedom in Greece, 1950-1963», *Intelligence and National Security* (14.2.2018, doi: org/10.1080/02684527.2018.1436013), σ. 6, καθώς και Τζένη Λιαλιούτη, «Ο “άλλος” αντικομμουνισμός και ο Πολιτιστικός Ψυχρός Πόλεμος: Ο Μανώλης Κόρακας και το CCF», ανακοίνωση που παρουσίασε στα Προσχέδια Ιστορίας των Αρχείων Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας (ΑΣΚΙ), Αθήνα, 9.6.2017.

¹⁷⁸ Korakas προς Brown, 5.11.1952, φ. 2, κ. 210, IACF Records/CHI.

Το γράμμα, σε πρώτη ανάγνωση, δεν περιέχει τίποτα το εντυπωσιακό. Ωστόσο, δεν παρατίθεται για λόγους γραμματολογικούς ή τυπικούς – επειδή συνιστά ένα από τα πρώτα τεκμήρια της επαφής του Μ. Κόρακα με το CCF. Παρατίθεται επειδή σε αυτή την επιστολή, αν διαβαστεί σε σχέση με το σύνολο της αλληλογραφίας των δύο ανδρών, εμπεριέχονται βασικά στοιχεία των ενδιαφερόντων, της δράσης και των επιδιώξεων Κόρακα. Ας σημειωθούν έξι σημεία, τα οποία αποτελούν και αφετηριακά σημεία για έρευνα σε έξι αντίστοιχα ζητήματα:

α) Οι συναντήσεις Κόρακα και Μπράουν. Μπορεί εκείνη τη φορά να μην πρόλαβαν να βρεθούν, ωστόσο οι συναντήσεις και οι συζητήσεις των δύο (με την ίδια, πάνω κάτω, ατζέντα: ελληνικό εργατικό κίνημα, CCF και Ελλάδα, πολιτική κατάσταση στην Ελλάδα και τον κόσμο – με κοινό παρονομαστή πάντα τον κομμουνισμό και την αντιμετώπισή του) θα αποτελέσουν τον κανόνα στις πολυάριθμες επισκέψεις του Μπράουν στην Αθήνα, τις δεκαετίες του 1950 και του 1960.

β) Η επαφή με τον κόσμο της ελληνικής διανοήσης, η κυκλοφορία των υλικών του CCF και η ίδρυση ή μη ελληνικής επιτροπής του CCF θα αποτελέσουν βασικά θέματα που απασχολούν επανειλημμένα την ηγεσία του CCF, όσον αφορά τη σχέση της με τη χώρα, όλη τη δεκαετία του 1950.

γ) Το μηνιαίο περιοδικό *Die Zukunft* (Το μέλλον) είναι το θεωρητικό όργανο της αυστριακής σοσιαλδημοκρατίας.¹⁷⁹ Ο Κόρακας, όλα τα επόμενα χρόνια θα επιδιώξει έντονα να δημοσιεύει άρθρα (κατά κανόνα για την πολιτική κατάσταση στη χώρα μας ή το ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα) σε ευρωπαϊκά σοσιαλιστικά και συνδικαλιστικά έντυπα, καθώς και στα περιοδικά του CCF – με μεγαλύτερη επιτυχία στα πρώτα.

δ) Η MSA είναι η Mutual Security Agency, η υπηρεσία η οποία από τον Οκτώβριο του 1951 και μετά διαχειρίζεται το Σχέδιο Μάρσαλ, διαδεχόμενη τη γνωστή Economic Cooperation Administration (ECA). Βασική σύλληψη που διέπει την αποστολή της MSA είναι ότι η ενίσχυση των Ευρωπαίων συμμάχων, μέσω της οικονομικής ανάπτυξης και της στρατιωτικής βοήθειας, είναι σημαντική για τη μακροπρόθεσμη ασφάλεια των ΗΠΑ. Το Labor Information, που μεταφράζει και διαδίδει το άρθρο του Κόρακα, είναι το Labor Information Division της MSA.

ε) Η μπροσούρα η οποία αναφέρεται στο υστερόγραφο είναι η έκδοση *Slave Labor in the Soviet World*, που κυκλοφορεί η FTUC της AFL το 1950. Η έκδοση (στην οποία περιέχεται και ένας εντυπωσιακός έγχρωμος χάρτης της ΕΣΣΔ με τίτλο “Gulag - Slavery Inc”, όπου

¹⁷⁹ Πρόκειται για το «Das Problem der europäischen Einheit», *Die Zukunft*, τχ. 1 (1952), σ. 258-261 (το οποίο αναδημοσιεύεται, μεταφρασμένο στα γαλλικά, στη *La Revue socialiste*, σ. 137-146).

σημειώνονται τα στρατόπεδα καταναγκαστικής εργασίας) είναι μέρος μιας μεγάλης καμπάνιας, που οργανώνει η FTUC σε συνεργασία με την αμερικανική κυβέρνηση, με πεδίο παρέμβασης τον ΟΗΕ. Η καμπάνια συνεχίζεται και τα επόμενα χρόνια, με την μπροσούρα και τον χάρτη να ανατυπώνονται σε εκατοντάδες χιλιάδες αντίτυπα σε όλο τον κόσμο (λ.χ. τον Δεκέμβριο του 1950 μεταφράζονται στα γερμανικά και τυπώνονται 80.000 αντίτυπα για τη Δυτική Γερμανία και 70.000 για την Ανατολική Γερμανία). Το 1954 το Στέιτ Ντιπάρτμεντ την αξιολογεί ως «ένα από τα πιο σημαντικά ζητήματα που συζητήθηκαν στον ΟΗΕ» και «ένα από τα πιο αποτελεσματικά προπαγανδιστικά θέματα».¹⁸⁰

στ) Το *Πίσω από το παραπέτασμα*, με υπότιτλο «μηνιαίον διαφωτιστικών περιοδικόν», κυκλοφορεί από τον Ιούνιο του 1951 μέχρι τον Ιούνιο του 1953, ενώ το διάστημα 1959-1962 θα επανακυκλοφορήσει με τον νέο τίτλο *Ο αγών των ιδεών*. Εκδότης του είναι η Εταιρία Ελληνικών Εκδόσεων, ενώ χρηματοδοτείται από κρατικά κονδύλια.¹⁸¹ Εκδότης του είναι ένα από τους βασικούς ανθρώπους της αντικομμουνιστικής προπαγάνδας των πρώτων μεταπολεμικών χρόνων: ο δημοσιογράφος και υπάλληλος του υπουργείου Τύπου Γρηγόριος Γραμματικόπουλος. Είναι το πρώτο μιας σειράς καθαυτό αντικομμουνιστικών περιοδικών, τα οποία με βάση τη θεματολογία και την οπτική τους μπορούν να θεωρηθούν εκπρόσωποι στην Ελλάδα της «σοβιετολογίας», κλάδου ο οποίος γνωρίζει άνθηση στα αμερικανικά πανεπιστήμια από τα πρώτα χρόνια του Ψυχρού Πολέμου.¹⁸²

Ο κομμουνισμός, υπέρτατος αντίπαλος

Υπάρχει κάτι που αξίζει να συγκρατήσουμε ιδιαίτερα από την πρώτη αυτή περίοδο της επαφής Κόρακα και Τζόσελσον. Εξαρχής ο Τζόσελσον κάνει σαφές ποια είναι η ομάδα με την οποία ενδιαφέρεται να αποκαταστήσει σχέσεις το CCF στην Ελλάδα – όπως και στις άλλες

¹⁸⁰ Βλ. σχετικά με την μπροσούρα και την όλη καμπάνια, Quenby Olmsted Hughes, «The American Federation of Labor's Cold War Campaign against "Slave Labor" at the United Nations», στο R.A. Waters Jr. και G. Van Goethem (επιμ.), *American Labor's Global Ambassadors*, ό.π., σ. 23-49 (το παράθεμα στη σ. 31). Επίσης, ο ίδιος, *In the Interest of Democracy: The Rise and Fall of the Early Cold War Alliance between the American Federation of Labor and the Central Intelligence Agency*, Peter Lang, Οξφόρδη 2011, σ. 97-116.

¹⁸¹ Για τον γαλαξία των αντικομμουνιστικών εντύπων, και ειδικότερα για τα σοβιετολογικά, ας μου επιτραπεί να παραπέμψω στα Στρατής Μπουρνάζος, «Το ελληνικό αντικομμουνιστικό έντυπο (1925-1967). Μια πρώτη προσέγγιση», *Αρχειοτάξιο*, τχ. 5, Μάιος 2003, σ. 52-63, ιδίως σ. 58 κ.ε. και ο ίδιος, «Το κράτος των εθνικοφρόνων: αντικομμουνιστικός λόγος και πρακτικές», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τόμ. Δ2, Αθήνα 2009, σ. 40-46.

¹⁸² Η μπροσούρα δεν δημοσιεύθηκε στο τεύχος Δεκεμβρίου ούτε στα επόμενα τεύχη του περιοδικού *Πίσω από το παραπέτασμα*. Το πιο σχετικό άρθρο που συναντάμε είναι ένα άρθρο στο τεύχος Δεκεμβρίου για τη «δουλική εργασία» στην Πολωνία (σ. 69-71).

χώρες: οι αριστεροί αντικομμουνιστές, πρωτίστως διανοούμενοι, αλλά και πολιτικοί και συνδικαλιστές.

Από την πρώτη κιόλας επιστολή, στις 19 Νοεμβρίου 1952, ο Τζόσελσον επισυνάπτει στον Κόρακα έναν κατάλογο προσώπων, στα οποία αποστέλλεται το περιοδικό *Preuves* και μπροσούρες του CCF στην Ελλάδα,¹⁸³ σχολιάζοντας: «Πιστεύουμε ότι αυτοί οι διανοούμενοι είναι κυρίως προσωπικότητες της αντικομμουνιστικής Αριστεράς· στην πραγματικότητα, αυτός είναι κατεξοχήν ο χώρος με τον οποίο θέλουμε να έρθουμε σε επαφή».¹⁸⁴ Και ζητάει από τον Κόρακα να του συστήσει Έλληνες διανοούμενους, πολιτικούς και συνδικαλιστές στους οποίους θα απευθυνθεί το CCF.

Ο Κόρακας στην απάντησή του, λίγες μέρες αργότερα, συντονίζεται απολύτως με την κατεύθυνση αυτή. Άλλωστε, και ο ίδιος σε αυτό τον χώρο, της αντικομμουνιστικής Αριστεράς, τοποθετεί τον εαυτό του. Επισημαίνει όμως κατευθείαν ένα μείζον πρόβλημα: την καχεξία, αν όχι ανυπαρξία, του χώρου αυτού στην Ελλάδα:

«Η ανάγκη αυτή [της εκπροσώπησης του CCF] είναι ακόμη πιο επιτακτική για τη χώρα μου, για συγκεκριμένους λόγους, μεταξύ των οποίων η απουσία πραγματικά προοδευτικών κινήματων όπως συμβαίνει στις δυτικές χώρες. Πράγματι, εξαιτίας της απουσίας σοσιαλιστικού κινήματος, ο κομμουνισμός καταφέρνει να προσδέσει στο άρμα του σημαντικό αριθμό διανοουμένων και να επηρεάσει μεγάλο μέρος της –ούτως ή άλλως πολυάριθμης– ελληνικής διάνοησης, που δεν υποψιάζεται καν την έκταση που καταλαμβάνει το κίνημα των ιδεών ενάντια στην κομμουνιστική ολοκληρωτική ιδεολογία σε άλλες χώρες. Η παντελής απουσία μετάφρασης στη γλώσσα μας της πλούσιας παραγωγής για το σταλινικό καθεστώς (Ulalov-Elinor Lipper-Margoline-Campesino κλπ. κλπ.), καθώς και για την καταπίεση της επιστημονικής σκέψης στη χώρα των σοβιέτ κλπ. αφήνει ένα ελεύθερο και παρθένο πεδίο στον σταλινικό μακιαβελισμό, ώστε να στρατολογήσει υποστηρικτές, να ενισχύσει τις θέσεις του και να διαδώσει τα συνθήματα της λεγόμενης καμπάνιας για την ειρήνη κλπ. Αυτό λοιπόν είναι ένα λεπτό και δύσκολο πρόβλημα για το Κίνημα για την Ελευθερία του Πολιτισμού στην Ελλάδα».¹⁸⁵

Αφού διαμαρτυρηθεί για την παθητικότητα και την αδράνεια των Ελλήνων διανοουμένων (έναντι του κομμουνισμού, προφανώς), οι οποίοι κάνουν «πολιτικό τουρισμό» στην Ευρώπη, και εκφράσει την επιφυλακτικότητά του για τις δυνατότητες δημιουργίας ελληνικής επιτροπής του CCF, ο Κόρακας θα καταλήξει: «Το να αποσπάσει τη σύγχρονη

¹⁸³ Ο κατάλογος αυτός δεν υπάρχει συνημμένος στην επιστολή, αλλά απαντά σε άλλον φάκελο στα αρχεία του CCF. Βλ. σχετικά, γενικότερα για το ζήτημα και κάποιους άλλους μεταγενέστερους καταλόγους, βλ. *εδώ*, Κεφάλαιο 3.

¹⁸⁴ Josselson προς Κόρακα, 19.11.1952, φ. 2, κ. 210, IACF Records/CHI.

¹⁸⁵ Κόρακας προς Josselson, 25.11.1952, φ. 2, κ. 210, IACF Records/CHI.

ελληνική σκέψη από τη μοιρολατρία της έναντι της κομμουνιστικής επιρροής, ιδού ένας από τους στόχους του CCF στην Ελλάδα».¹⁸⁶

Η εικόνα αυτή (αδράνεια των Ελλήνων διανοουμένων και πολιτικών, κυριαρχία του κομμουνισμού, καχεξία των αντικομμουνιστικών δυνάμεων ειδικά στον χώρο της Αριστεράς, ανάγκη αντίδρασης) είναι ένα από τα βασικά μοτίβα που επανέρχονται στα κείμενα του Κόρακα, με ποικίλες μορφές. Πέρα από τις προσωπικές επιδιώξεις και την ανάδειξη του ίδιου του Κόρακα που υπηρετεί, το μοτίβο αυτό συνδέεται με τη βασική μέριμνα και φόβο του: την ισχύ του κομμουνισμού. Διατρέχοντας την επιστολογραφία και την αρθρογραφία του Κόρακα, τη δεκαετία του 1950, διαπιστώνουμε ότι το ζήτημα αυτό κυριαρχεί, καταλαμβάνοντας συχνά και δυσανάλογα μεγάλη θέση σε σχέση με την πραγματικότητα.

Έτσι, σε ένα υπόμνημά του προς τον Μπράουν, με τίτλο «Η κατάσταση στην Ελλάδα», που στέλνει τον Απρίλιο του 1952, αφού εκτιμήσει ότι η πολιτική του κόμματος του Πλαστήρα και των εφημερίδων του «ευθυγραμμίζονται με την πολιτική του κομμουνισμού», θα γράψει ότι «ο Πλαστήρας και το κόμμα του προσφέρουν ένα θαυμάσιο πλαίσιο προστασίας για την κομμουνιστική agitation, που απολαμβάνει ασυλίας και ατιμωρησίας». Τα δύο τρίτα του υπομνήματος είναι αφιερωμένα στον ελληνικό κομμουνισμό και στους τρόπους καταπολέμησής του. Έτσι, προτείνονται συγκεκριμένες δράσεις για την Ελλάδα.

Πρώτον, η δημιουργία ειδικής υπηρεσίας για τον αντικομμουνιστικό αγώνα. Δεύτερον, επείγουσα δημιουργία ενός εξελιγμένου μηχανισμού πληροφόρησης, ο οποίος δεν θα περιορίζεται μόνο στη συλλογή πληροφοριών και την αποκάλυψη των σχεδίων του εχθρού, αλλά και στη διείσδυση εντός των γραμμών του: «Πρέπει επίσης να μελετήσει το ηθικό του εχθρού και να χρησιμοποιήσει τα κατάλληλα μέσα για να σπάσει τον μηχανισμό του (τη διείσδυσή του στον νόμιμο Τύπο κλπ.) και με την έκδοση εφημερίδων, επιθεωρήσεων, μπροσουρών και βιβλίων». Τρίτον, «να ενισχυθεί η δημιουργία ενός κινήματος της μετριοπαθούς Αριστεράς, που θα χαίρει αδιαμφισβήτητου κύρους στο εσωτερικό και το εξωτερικό». Και αφού σημειώσει ότι οι αμερικανικές υπηρεσίες αντιμετωπίζουν με τρόπο μοιρολατρικό και παραιτημένο την κατάσταση, σε μια ατμόσφαιρα όπου κυριαρχούν οι ίντριγκες, με πηγή το παλάτι και την αγγλική πρεσβεία, καταλήγει στην ανάγκη αναπροσανατολισμού της αμερικανικής πολιτικής. Και ένα από τα σημαντικά μέτωπα που υποδεικνύει είναι τα συνδικάτα.¹⁸⁷

¹⁸⁶ Κόρακας προς Josselson, 10.12.1952, φ. 2, κ. 210, IACF Records/CHI.

¹⁸⁷ Κόρακας προς Brown, 23.4.1952, κ. 28, φ. 5, I. Brown Files, Αρχεία AFL-CIO/MD.

Ο φόβος έναντι του κομμουνισμού λοιπόν, η αντιμετώπισή του ως του ύψιστου –και στην πράξη μοναδικού– εχθρού: αυτές είναι οι κατευθυντήριες που υφαίνουν τον καμβά της δράσης του Μανόλη Κόρακα, τη δεκαετία του 1950. Στο πλαίσιο αυτό, η στάση ενός προσώπου ή συλλογικότητας έναντι του κομμουνισμού, το αν μια κίνηση ευνοεί ή όχι τον κομμουνισμό, θα αναγορευθεί σε λυδία λίθο για την αξιολόγησή τους, θα αποτελέσει το βασικό, και συχνά αποκλειστικό κριτήριο, το πρίσμα μέσα από το οποίο βλέπει και αναλύει τα πράγματα, το οποίο, εν τέλει, και καθορίζει τη στάση του. Στην πορεία αυτή οι αγωνίες, οι κινήσεις και οι επιδιώξεις του θα συναντηθούν με τις αντίστοιχες του CCF, όπως θα δούμε στο επόμενο κεφάλαιο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

Ο ΝΙΚΟΛΑ ΝΑΜΠΟΚΟΦ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ (ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΣ 1954) ΚΑΙ ΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ ΣΥΝΟΜΙΑΗΤΕΣ ΤΟΥ

Αυτό το απόγευμα πήγα με τον Le Corbeau [= Μ. Κόρακα] να δούμε τον καθ. Σίδηρη, τον κορυφαίο οικονομολόγο της Ελλάδας και βρήκα (ασφαλώς) ένα γνήσιο ενδιαφέρον για το συνέδριό μας [του CCF στ Μιλάνο]. (Τα καημένα τα αγόρια και τα κορίτσια του διανοητικού γκέτο της Αθήνας ονειρεύονται μονάχα συνέδρια σαν έναν τρόπο να κρατήσουν επαφή με τον έξω κόσμο.) [...].

Λοιπόν, Μάικ, οι [αρχαίοι] Έλληνες θεοί είναι εντελώς νεκροί, και το Congress είναι εντελώς ζωντανό για μένα, και πρέπει να γίνει εντελώς ζωντανό για τον καθένα, αν θέλουμε να σώσουμε ό,τι έχει απομείνει από τον Πολιτισμό στον κόσμο. Το εννοώ στ' αλήθεια.

Είναι καλό να πηγαίνεις σ' αυτά τα σύνορα του "Néant" [= Μηδέν, Ανυπαρξία] για να το νιώσεις με απτό τρόπο και να αποκτάς ξανά θάρρος για το δύσκολο αλλά *απολύτως* αναγκαίο έργο μας. Σε τέσσερα χρόνια πρέπει να είμαστε παντού, ώστε να αντιμετωπίσουμε αυτά τα καθάρματα και να τους αλλάξουμε τα φώτα».

Επιστολή από την Αθήνα του Ν. Ναμπόκοφ προς Μάικ [Τζόσελσον], 23.9.1954¹⁸⁸

Η διεθνής δραστηριότητα του CCF στις αρχές της δεκαετίας του 1950

Οι αρχές της δεκαετίας του 1950 είναι μια εποχή συγκρότησης για το CCF, διεθνώς: τα χρόνια αυτά μορφοποιείται η φυσιογνωμία του και αναπτύσσεται με γρήγορους ρυθμούς. Αρκετά από τα πρόσωπα του αρχικού ηγετικού πυρήνα, όπως ο Μέλβιν Λάσκυ, ο Ίρβινγκ Μπράουν, ο Άρθουρ Καίσλερ, ο Σίντεϋ Χουκ και ο Τζαίημς Μπέρναμ, σταδιακά περνάνε σε δευτερότερους ρόλους ή αποσύρονται από το προσκήνιο. Η αλλαγή δεν είναι οργανωτική, αλλά πολιτική. Όσον αφορά τον Λάσκυ και τον Μπράουν, η εξέλιξη αυτή συνδέεται με τους στενούς δεσμούς τους με το αμερικανικό κράτος, που είναι γνωστοί, καθώς το CCF επιδιώκει συστηματικά να καλλιεργήσει ένα ανεξάρτητο προφίλ. Όσον αφορά τους άλλους δύο, οι λόγοι είναι βαθύτερα ιδεολογικοί και πολιτικοί: ο σφοδρός αντικομμουνισμός του Καίσλερ και ο συντηρητισμός του Μπέρναμ δεν ταιριάζουν με την επιδίωξη του CCF να απευθυνθεί στον

¹⁸⁸ Nabokov προς Josselson, φ. 3, κ. 152, IACF Records/CHI. Εκτενή αποσπάσματα (αυτό και άλλα) της επιστολής παραθέτει η Zinovia Lialiouti, «The "treason of the intellectuals": The shadowy presence of the Congress for Cultural Freedom in Greece, 1950-1963», *Intelligence and National Security* (14.2.2018, doi: org/10.1080/02684527.2018.1436013), σ. 8.

χώρο της μη κομμουνιστικής Αριστεράς.¹⁸⁹ Στη θέση τους, πρωταγωνιστικό ρόλο θα αναλάβουν πρόσωπα όπως Φρανσουά Μποντού (εκδότης των *Preuves*) και ο Ντενί ντε Ρουζμόν που αναλαμβάνει τη θέση του προέδρου του εκτελεστικού συμβουλίου του CCF). Ωστόσο, νέος ισχυρός άνδρας του CCF θα είναι ο Νικολά Ναμπόκοφ,¹⁹⁰ που αναλαμβάνει τη θέση του γενικού γραμματέα, διαδεχόμενος τον Λάσκυ, τον Ιούνιο του 1953. Μαζί με τον Τζόσελσον θα αποτελέσουν το βασικό δίδυμο του οργανισμού μέχρι το 1967.

Το CCF τα χρόνια αυτά της διαμόρφωσης οργανώνει τις πρώτες του μεγάλες εκδηλώσεις, επιδιώκοντας να δημιουργήσει γεγονότα που θα κυριαρχήσουν στη δημόσια συζήτηση. Ανάμεσά τους, ξεχωρίζουν:

α) Το Πρώτο Ασιατικό Συνέδριο για την Ελευθερία του Πολιτισμού στη Βομβάη, τον Μάρτιο του 1951, το οποίο και μας φανερώνει την πρόιμη μέριμνα που δείχνει το CCF για τη δράση του και εκτός Ευρώπης, με την Ινδία να αποτελεί χώρα-κλειδί. Η Ινδία προσελκύει το ενδιαφέρον του CCF για έναν διπλό λόγο. Αφενός, επειδή στην Ασία αποτελεί, γεωπολιτικά και ως μοντέλο, το αντίπαλο δέος και αντιπαράδειγμα στην κομμουνιστική Κίνα του Μάο. Αφετέρου, επειδή πρωτοστατεί στο Κίνημα των Αδεσμεύτων, έναντι του οποίου το CCF διατηρεί αμφίθυμη στάση: το παρακολουθεί με προσοχή, αλλά και επιφύλαξη, λόγω της προγραμματικής ουδετεροφιλίας του.

β) Το μεγάλο φεστιβάλ «Αριστουργήματα του 20ού αιώνα» στο Παρίσι, Μάιος-Ιούνιος 1952, με συναυλίες ζωγραφικής, ομιλίες λογοτεχνών που σηματοδοτεί την επικράτηση στο CCF στην «πολιτιστική γραμμή»: την αντιπαράθεση, δηλαδή στην ΕΣΣΔ που δίνει έμφαση στον τομέα του πολιτισμού, με την προβολή των επιτευγμάτων του δυτικού κόσμου. Βασικοί εκφραστές της γραμμής αυτής είναι ο Τζόσελσον και ο Ναμπόκοφ, σε αντιπαράθεση με τον Καίσιλερ ή τον Μπράουν που υποστηρίζουν μια πιο άμεση πολιτική επίθεση στην ΕΣΣΔ.¹⁹¹

γ) Το συνέδριο «Επιστήμη και Ελευθερία», τον Ιούλιο του 1953 στο Αμβούργο, που σηματοδοτεί την ενασχόληση του CCF με τη φιλοσοφία και την επιστημολογία, μέσω της ομώνυμης επιτροπής, στην οποία πρωτοστατεί ο φιλόσοφος Μάικλ Πολάνυι.

¹⁸⁹ Giles Scott-Smith, *The Politics of Apolitical Culture: The Congress for Cultural Freedom, the CIA and Post-War American Hegemony*, Routledge, Λονδίνο 2002, σ. 116 κ.ε.

¹⁹⁰ Όπως σημειώνει ο βιογράφος του Vincent Giroud, έχει καθιερωθεί να χρησιμοποιείται η γαλλική εκδοχή του ονόματος και η αγγλική του επιθέτου του: Nicolas Nabokov. Βλ. Vincent Giroud, *Nicolas Nabokov: A Life in Freedom and Music*, Oxford University Press, Οξφόρδη - Νέα Υόρκη 2015, σ. 1.

¹⁹¹ Giles Scott-Smith, «The “masterpieces of the twentieth century” festival and the Congress for Cultural Freedom: Origins and consolidation 1947- 52», *Intelligence and National Security*, τόμ. 15, τχ. 1, σ. 121-143.

δ) Τέλος το φεστιβάλ «Η μουσική του 20ού αιώνα», με συναυλίες και ομιλίες, στη Ρώμη, τον Απρίλιο του 1954, ένα ακόμα δείγμα της πολιτιστικής στροφής του CCF.

Τα πρώτα χρόνια του CCF στην Ελλάδα

Τα ίχνη της παρουσίας του CCF στις αρχές της δεκαετίας του 1950 στην Ελλάδα είναι λιγοστά. Έτσι, η καλύτερη –και μερικές φορές η μοναδική– πηγή για να αντλήσουμε πληροφορίες, παρακολουθώντας τα όσα σχεδιάζονται και όσα γίνονται, είναι η αλληλογραφία μεταξύ Μανώλη Κόρακα και Μάικλ Τζόσελσον.

Τα βασικά θέματα που απασχολούν τους δύο επιστολογράφους, από τα τέλη του 1952 μέχρι τον Οκτώβριο του 1954, όταν ο γενικός γραμματέας του CCF Νικολά Ναμπόκοφ επισκέπτεται την Ελλάδα, είναι τρία. Πρώτον, τα πρόσωπα στα οποία πρέπει να απευθυνθεί το CCF στην Ελλάδα, ζήτημα το οποίο επανέρχεται αρκετές φορές και τα επόμενα χρόνια, τόσο γενικά όσο και με αφορμή συγκεκριμένες ανάγκες, όπως συμμετοχή σε επικείμενα συνέδρια, συλλογή υπογραφών (συνήθως για κάποια δίωξη σε κάποια από τις «λαϊκές δημοκρατίες»), οργάνωση εκδηλώσεων κ.ο.κ. Δεύτερον, η προβολή των δραστηριοτήτων του CCF στον ελληνικό Τύπο, καθώς και η διακίνηση των εντύπων του στη χώρα. Τρίτον, οι προϋποθέσεις και τα αναγκαία βήματα για να δημιουργηθεί ελληνική επιτροπή του CCF.¹⁹²

Το ζήτημα των προσώπων θα το εξετάσουμε λίγο παρακάτω (βλ. *εδώ*, Κεφάλαιο 3). Όσον αφορά τώρα την προβολή των δραστηριοτήτων του CCF στον ελληνικό Τύπο, τα αποτελέσματα είναι πενιχρά. Σε διάστημα δύο χρόνων μπορούμε να καταγράψουμε¹⁹³ τη δημοσίευση τεσσάρων μεταφρασμένων κειμένων από τα περιοδικά *Preuves* και *Encounter* (ενός του Ντενί ντε Ρουζμόν, ενός του Καίσιλερ, ενός του Αντρέι Πανούφνικ και ενός του Πωλ Παριζό– τα τρία πρώτα στην *Καθημερινή* και το τελευταίο στο *Εμπρός*), μιας ανακοίνωσης του CCF, καθώς και ενός μικρού άρθρου του ίδιου του Κόρακα, με ψευδώνυμο, το οποίο παρουσιάζει στο ελληνικό κοινό το CCF, με την ευκαιρία του επικείμενου συνεδρίου του στο Αμβούργο (*Καθημερινή*, 1.7.1953). Ακόμα, συναντάμε μικρές καταχωρίσεις των περιοδικών

¹⁹² Για όλα αυτά, βλ. αναλυτικά Ζ. Lialioti, «The “treason of the intellectuals”», *ό.π.*, σ. 6-8. Πβ. και επίσης, Τζένη Λιαλιούτη, «Ο “άλλος” αντικομμουνισμός και ο Πολιτιστικός Ψυχρός Πόλεμος: Ο Μανώλης Κόρακας και το CCF», ανακοίνωση στα Προσχέδια Ιστορίας των Αρχείων Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας (ΑΣΚΙ), Αθήνα 9.6.2017.

¹⁹³ Μπορούμε να θεωρήσουμε την καταγραφή εξαντλητική, γιατί βασίζεται σε όσα σημειώνει ο Κόρακας στις επιστολές του (προς τον Τζόσελσον), ο οποίος όχι μόνο έχει πλήρη γνώση του θέματος (αφού ο ίδιος μεριμνά για τη δημοσίευση των άρθρων ή των καταχωρίσεων), αλλά και κάθε λόγο να εμφανίσει όλα τα δημοσιεύματα.

του CCF *Der Monat, Preuves, Encounter*, κυρίως στην *Ελευθερία*, την *Καθημερινή* και τον *Οικονομικό Ταχυδρόμο*.

Ενδεικτικό της διάστασης μεταξύ επιθυμιών του Τζόσελσον και αποτελεσμάτων είναι η περίπτωση της δίκης και της εκτέλεσης Σλάνσκι. Θυμίζω ότι έπειτα από δίκη-παρωδία (κατά τα πρότυπα των σοβιετικών δικών της Μόσχας της δεκαετίας του 1930), τον Δεκέμβριο του 1952 ο πρώην γ.γ. του Κομμουνιστικού Κόμματος της Τσεχοσλοβακίας, Ρούντολφ Σκλάνσκι, μαζί με άλλα υψηλόβαθμα κομματικά στελέχη, εκτελούνται. Το CCF δίνει μεγάλη δημοσιότητα διεθνώς στο ζήτημα και ο Τζόσελσον ζητάει από τον Κόρακα η σχετική ανακοίνωσή του να δημοσιευθεί σε «μία ή περισσότερες ελληνικές εφημερίδες», «να διαδοθεί όσο γίνεται περισσότερο», και μάλιστα η δημοσίευση να συμπέσει –ως αντίπραξη, προφανώς, και για να προξενήσει μεγαλύτερη αίσθηση– με τη διεξαγωγή του (φιλοσοβιετικού) συνεδρίου για την ειρήνη στη Βιέννη (12-19.12.1952). Το αποτέλεσμα είναι δυο μικρές δημοσιεύσεις στην *Ελευθερία* και τον *Χρονογράφο* του Πειραιά – πράγμα που δεν ανταποκρίνεται, βέβαια, στην επιδίωξη για τη μεγαλύτερη δυνατή διάδοση.

Όσον αφορά το θέμα της δημιουργίας ελληνικής επιτροπής του CCF, ο Τζόσελσον θα κρίνει, τελικά, ότι δεν υπάρχουν επαρκή και κατάλληλα πρόσωπα για κάτι τέτοιο. Έτσι, προκρίνεται ο ορισμός ενός αντιπροσώπου στην Ελλάδα, με βασική αποστολή τον εντοπισμό διανοουμένων που θα πλαισιώσουν το CCF στη χώρα μας και θα συμμετέχουν στα συνέδριά του, καθώς και την προβολή της δραστηριότητας και των εντύπων του CCF σε αυτήν. Τον ρόλο αυτό, του εκπροσώπου του CCF στην Ελλάδα, θα αναλάβει επισήμως ο Κόρακας, τον Ιούλιο του 1954.¹⁹⁴

Μετά τις καλοκαιρινές διακοπές του 1954, το θέμα που θα μονοπωλήσει την αλληλογραφία Κόρακα και Τζόσελσον είναι η επικείμενη επίσκεψη του γενικού γραμματέα του CCF, Νικόλα Ναμπόκοφ, στην Ελλάδα. Στις επιστολές (όπως και σε αυτές που ανταλλάσσουν Κόρακας και Ναμπόκοφ) βασικά θέματα είναι τα πρόσωπα που πρέπει να συναντήσει ο Ναμπόκοφ στην Αθήνα, οι εκδηλώσεις που θα οργανωθούν, αλλά και τουριστικές πληροφορίες για μέρη εκτός της Αθήνας που σκοπεύουν να επισκεφθούν: βασικός λόγος του ταξιδιού του Ναμπόκοφ και της γυναίκας του, Μαρί Κλαιρ, είναι ο τουρισμός και η αναψυχή.

¹⁹⁴ Βλ. σχετικό πιστοποιητικό με το λογότυπο του CCF στα γαλλικά, που υπογράφει ο γενικός γραμματέας του CCF Νίκολας Ναμπόκοφ, στο οποίο βεβαιώνεται ότι «ο κομιστής της παρούσας επιστολής Μ. Κόρακας [...] έχει οριστεί από τη Διεθνή Γραμματεία του CCF να δρα ως αντιπρόσωπος/ανταποκριτής στην Ελλάδα του οργανισμού αυτού»: «Certificat», 27.7.1954, φ. 3, κ. 210, IACF Records/CHI. Πβ. και Ζ. Lialioti, «The “treason of the intellectuals”», *ό.π.*, σ. 6.

Νικολά Ναμπόκοφ: ο «αρχιστράτηγος πολιτισμού» του CCF¹⁹⁵

Γεννημένος το 1903 κοντά στο Μινσκ από μια οικογένεια ευγενών γαιοκτημόνων, ο Νικολά Ναμπόκοφ (1903-1978) είναι σίγουρα λιγότερο γνωστός από τον διάσημο εξάδελφό του Βλαντιμίρ, τον συγγραφέα της *Λολίτας*: ωστόσο τις δεκαετίες του 1950 και 1960 υπήρξε φημισμένος συνθέτης. Από παιδί έμαθε να μιλάει με άνεση τέσσερις γλώσσες (ρωσικά με τον πατέρα του, γαλλικά με τη μητέρα του, αγγλικά με τη μία γκουβερνάντα και γερμανικά με την άλλη). Μετά την Οκτωβριανή Επανάσταση, η οικογένεια βρίσκεται αρχικά στην Κριμαία, όπου ο νεαρός Νικολάι αρχίζει να διδάσκεται μουσική. Στη συνέχεια, έπειτα από μερικούς μήνες παραμονής στην Αθήνα, και συγκεκριμένα στο Φάληρο, το 1919, η οικογένεια εγκαθίσταται στη Στουτγάρδη και το Βερολίνο, όπου ο Ναμπόκοφ θα συνεχίσει τα μαθήματα μουσικής. Το 1923-1926 σπουδάζει στη Σορβόνη και έρχεται σε επαφή με την κοινότητα των Ρώσων εμigréδων στο Παρίσι. Την εποχή αυτή αποκτά δεσμούς με καλλιτέχνες όπως οι συνθέτες Ιγκόρ Στραβίνσκι, Έλιοτ Κάρτερ, Ααρόν Κόπλαντ, ο χορογράφος Τζωρτζ Μπαλανσίν και ο φωτογράφος Ανρί Καρτιέ-Μπρεσόν, τους οποίους θα διατηρήσει και τα επόμενα χρόνια.

Στα τέλη της δεκαετίας του 1920 και τις αρχές της δεκαετίας του 1930, ο Ναμπόκοφ παραδίδει ιδιαίτερα μαθήματα μουσικής, γλώσσας και λογοτεχνίας στο Παρίσι και το Βερολίνο. Είναι η περίοδος που αρχίζει να γράφει τα πρώτα του μεγάλα μουσικά έργα, ενώ το 1933 εγκαθίσταται στις ΗΠΑ, όπου διδάσκει μουσική σε διάφορα πανεπιστήμια και αρθρογραφεί σε προοδευτικά περιοδικά όπως τα *Atlantic Monthly*, *Harper's* και *New Republic*. Το 1939 πολιτογραφείται Αμερικανός.

Το 1945 ταξιδεύει στη Γερμανία και γίνεται μη στρατιωτικός πολιτιστικός σύμβουλος, σε διάφορες θέσεις, για λογαριασμό της αμερικανικής κατοχικής διοίκησης. Το 1947 επιστρέφει στις ΗΠΑ, διδάσκει στο Ωδείο Peabody της Βαλτιμόρης, ενώ το 1950-1951 είναι διευθυντής Μουσικής στην American Academy της Ρώμης.

Το 1951, σε ηλικία 48 ετών, γίνεται γενικός γραμματέας του CCF. Τα επόμενα δεκαπέντε χρόνια ζει ανάμεσα στο Παρίσι και τη Νέα Υόρκη και, υπηρετώντας με ζήλο τη θέση του, θα οργανώσει πολλές εκδηλώσεις, με έμφαση στα μουσικά φεστιβάλ, σε πολλές πόλεις του πλανήτη· παράλληλα συνεχίζει να συνθέτει μουσική. Κατά την έκφραση του Ιγκόρ

¹⁹⁵ Τα βιογραφικά στοιχεία για τον Ναμπόκοφ που ακολουθούν βασίζονται στο V. Giroud, *Nicolas Nabokov*, ό.π.

Στραβίνσκι, θα είναι ο «αρχιστράτηγος πολιτισμού» του δυτικού στρατοπέδου.¹⁹⁶ Καλλιεργεί ένα ευρύ πλέγμα προσωπικών σχέσεων με διανοούμενους και καλλιτέχνες, όπως ο Γεχούντι Μενουχίν, ο Ρόμπερτ Ομπενχάιμερ, ο Αϊζάια Μπέρλιν και ο Γ.Χ. Ωντεν. Το 1960 γίνεται σύμβουλος του δημάρχου του δυτικού Βερολίνου, Βίλυ Μπραντ και διευθυντής του Berlin Festival, το οποίο επεκτείνει και αναζωογονεί κατά τη δεκαετία του 1960.

Το 1967, όταν αποκαλύπτεται ότι η CIA χρηματοδοτούσε το CCF και είχε ενεργό ανάμιξη στην ίδρυση και τη δράση του, ο Ναμπόκοφ αρνείται ότι γνώριζε το παραμικρό και παραιτείται από τη θέση του γενικού γραμματέα. Μέχρι τον θάνατό του, το 1978, θα διδάξει σε διάφορα πανεπιστήμια των ΗΠΑ.

Διαφορετικοί σε εμφάνιση και χαρακτήρα (παχουλός και κλειστός ο πρώτος, ψηλός, γοητευτικός και εξωστρεφής ο δεύτερος), με διαφορετική κοινωνική αφετηρία (γιος ξυλέμπορα ο πρώτος, από οικογένεια ευγενών γαιοκτημόνων με παράδοση σε υψηλά κρατικά αξιώματα ο δεύτερος),¹⁹⁷ ωστόσο οι διαδρομές των βίων του Τζόσελσον και του Ναμπόκοφ θα συναντηθούν σε πολλά: εμιγκρέδες στην Ευρώπη μετά την Επανάσταση των μπολσεβίκων, θα εγκατασταθούν τη δεκαετία του 1930 στις ΗΠΑ και θα πολιτογραφηθούν Αμερικανοί, ενώ μετά τον πόλεμο θα βρεθούν στη Γερμανία, όπου θα δουλέψουν για τις αμερικανικές αρχές. Από το 1951 και για μια δεκαπενταετία, ο «Μάικ» και ο «Νίκι», όπως τους αποκαλούν οι φίλοι τους, θα αποτελέσουν το αχώριστο κεντρικό δίδυμο του CCF.

Η επίσκεψη στην Αθήνα

Ο Ναμπόκοφ προσγειώνεται στο αεροδρόμιο του Ελληνικού, μαζί με τη γυναίκα του Μαρί Κλαιρ, το απόγευμα της Τετάρτης 15 Σεπτεμβρίου 1954.¹⁹⁸ Το ζεύγος θα μείνει στην Ελλάδα για ένα δεκαπενθήμερο, κατά τη διάρκεια του οποίου, εκτός από την Αθήνα, θα επισκεφθούν τους Δελφούς και τη Μύκονο. Βασικός στόχος του Ναμπόκοφ, πέραν της αναψυχής, είναι η επαφή με Έλληνες διανοούμενους και καλλιτέχνες, με στόχο την προώθηση

¹⁹⁶ Τον χαρακτηρισμό αυτό (culture generalissimo) χρησιμοποιεί και ο Vincent Giroud ως τίτλο του 14ου κεφαλαίου της βιογραφίας του Ναμπόκοφ, που καλύπτει τα έτη 1954-1958.

¹⁹⁷ Διάφορες λεπτομέρειες, στο αυτοβιογραφικό αφήγημα του εξαδέλφου Βλαντιμίρ, μας δίνουν μια γλαφυρή εικόνα των κοινωνικών καταβολών της οικογένειας των Ναμπόκοφ: «Στις αρχές της δεκαετίας του 1880, ο πατέρας της μητέρας μου, Ιβάν Ρουκασβίνικοφ, μη βρίσκοντας ιδιωτικό σχολείο που να αρμόζει στα παιδιά του, ίδρυσε δική του ακαδημία, προσλαμβάνοντας καμιά δωδεκαριά καθηγητές, τους καλύτερους που μπόρεσε να βρει»: Βλαντιμίρ Ναμπόκοφ, *Μίλησε, μνήμη. Ανασκόπηση αυτοβιογραφίας*, μετ. Γιώργος Βάρσος, Πατάκης, Αθήνα 1997, σ. 214 [α' αγγλ. έκδ.: 1951].

¹⁹⁸ Είναι η δεύτερη φορά που έρχεται ο Ναμπόκοφ στην Αθήνα. Η πρώτη ήταν έφηβος, το 1919, όταν η οικογένειά του, φεύγοντας από τη Ρωσία, καθ' οδόν προς τη Γερμανία, έμεινε για μερικούς μήνες στο Φάληρο. Βλ. Nicolas Nabokov, *Βαγάζν. Memoirs of a Russian Cosmopolitan*, Atheneum, Νέα Υόρκη 1975, σ. 101.

της υπόθεσης του CCF στη χώρα μας. Το ταξίδι, μάλιστα, θα συμπέσει με τη διήμερη παραμονή στην Αθήνα του ποιητή Στήβεν Σπέντερ,¹⁹⁹ συνεκδότη (μαζί με τον Ίρβινγκ Κρίστολ) του *Encounter*, του εμβληματικότερου περιοδικού του CCF.

Ο Ναμπόκοφ και ο Σπέντερ μιλάνε τη μέρα που φτάνει ο δεύτερος, Παρασκευή 1η Οκτωβρίου 1954, στις 7 το βράδυ, στην Αίθουσα Γραμμάτων και Τεχνών, στην οδό Ρούζβελτ 23 (όπως είχε μετονομαστεί μεταπολεμικά η Ακαδημίας). Την εκδήλωση οργανώνει η Εθνική Εταιρία των Ελλήνων Λογοτεχνών. Σύμφωνα με την πρόσκληση, οι δύο ομιλητές «θα πραγματευθούν το φλέγον ζήτημα της πνευματικής ελευθερίας εις τον σημερινόν κόσμον. Ο κ. Ναμπόκοφ θα ομιλήσει εις την γαλλικήν, η δε ομιλία του κ. Σπέντερ θα γίνει αγγλιστί, μεταφραζομένη εις την ελληνικήν»,²⁰⁰ ενώ «ο πρόεδρος της Εταιρίας κ. Μυριβήλης θα κάμει μικράν εισήγησιν διά τους δύο ομιλητάς και το “Συνέδριον διά την Πνευματικήν Ελευθερίαν”». ²⁰¹ Το περιεχόμενο της πρόσκλησης, με μικρές παραλλαγές, αναπαράγουν, αναγγέλλοντας την εκδήλωση, η *Καθημερινή*, το *Βήμα* και η *Ελευθερία*, ενώ το *Έθνος* ποικίλλει το δημοσίευσμά του με ορισμένα στοιχεία από την ομιλία του Στράτη Μυριβήλη, «ο οποίος θα αποκαλύψη την καταγωγήν του κ. Ναμπόκοφ από παλαιάν φιλελευθέραν ρωσικήν οικογένειαν, που είνε γνωστή για την αγάπη των μελών της για τα Γράμματα και τας Τέχνας, καθώς και για τους αγώνας των υπέρ της Δημοκρατίας και εναντίον κάθε πνευματικής καταπίεσεως». ²⁰² Με αφορμή την εκδήλωση, ο Άγγελος Τερζάκης, γενικός γραμματέας της Εθνικής Εταιρίας Ελλήνων Λογοτεχνών, θα γράψει επιφυλλίδα στο *Βήμα* (6.10.1954). Υπό τον τίτλο «Απόστολοι» («αποστόλους της σταυρωμένης ελευθερίας») αποκαλεί τους δύο ομιλητές), θα κάνει μια ευνοϊκή παρουσίαση του CCF, παραθέτοντας γνώμες επιφανών μελών του, θα καταλήξει όμως εκφράζοντας κάποιο σκεπτικισμό για την αποτελεσματικότητά του, καθώς «είναι τόσο αδύναμη, σε τελευταία ανάλυση, η φωνή των πνευματικών ανθρώπων».

¹⁹⁹ Ο Σπέντερ έχει παλιότερους δεσμούς με την Ελλάδα. Ο πατέρας του, Χάρολντ, πολιτικός, φιλέλληνας και μελετητής του Μπάυρον, είχε επισκεφθεί επανειλημμένα τη χώρα προπολεμικά και είχε αναγορευθεί επίτιμος διδάκτωρ του Πανεπιστημίου Αθηνών. Ο ίδιος ο Στήβεν είχε κάνει δυο μεγάλα ταξίδια προπολεμικά στην Ελλάδα (το 1930 και το 1936)· θα ξανακάνει το 1961. Βλ. για όλα αυτά, John Sutherland, *Stephen Spender: A Literary Life*. Oxford University Press, Οξφόρδη-Νέα Υόρκη 2005.

²⁰⁰ Ας σημειώσουμε ότι προβλέπεται μετάφραση από τα αγγλικά στα ελληνικά, όχι όμως και από τα γαλλικά. Την εποχή εκείνη, η πρώτη ξένη γλώσσα του καλλιεργημένου αθηναϊκού κοινού είναι τα γαλλικά.

²⁰¹ «Πρόσκληση», φ. 6, κ. 152, IACF Records/CHI.

²⁰² «Λογοτεχνικά νέα», *Έθνος*, 30.9.1954.

Τις μέρες που μένει στην Αθήνα, ο Ναμπόκοφ θα δώσει μια συνέντευξη στον Κλέωνα Παράσχο για την *Καθημερινή*.²⁰³ Κυρίως όμως πραγματοποιεί συναντήσεις, συζητήσεις και κοινωνικές επαφές με Έλληνες διανοούμενους και καλλιτέχνες, στο πλαίσιο της δημιουργίας ενός κύκλου που θα πλαισιώσει το CCF στη χώρα. Ο Ναμπόκοφ, στις επιστολές του προς το ζεύγος Τζόσελσον, μιλάει αρκετά γι' αυτές τις αθηναϊκές συναντήσεις του. Τα όσα γράφει δεν έχουν συστηματικό χαρακτήρα, και ακριβώς γι' αυτό παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον: δεν είναι επίσημες εκθέσεις ή τυπικές αναφορές, αλλά εντυπώσεις και προσωπικές κρίσεις για πολλούς από τους συνομιλητές του. Μαθαίνουμε, έτσι, τη γνώμη του για αρκετούς Έλληνες διανοούμενους και πρόσωπα με τα οποία θα συνεργαστεί το CCF. Οι χειρόγραφες επιστολές του, που διανθίζει ενίοτε με κάποιες φράσεις στα ρωσικά, είναι γεμάτες υπογραμμίσεις, θαυμαστικά και ξεχειλίζουν συχνά από ενθουσιασμό για πράγματα που έκανε ή πρόσωπα που συνάντησε, αποκαλύπτοντάς μας ένα φλογερό ταμπεραμέντο.

Οι Έλληνες συνομιλητές του Ναμπόκοφ

Φτάνουμε έτσι σε ένα σημαντικό ζήτημα: τα πρόσωπα που συνάντησε ο Ναμπόκοφ στην Αθήνα. Ποιοι έκαναν την επιλογή, ποιοι επιλέγησαν και ποιους είδε τελικά; Ποιο είναι το προφίλ των ανθρώπων που συναντάει; Τα παραπάνω ερωτήματα ορίζουν και το βασικό ζήτημα στο οποίο αξίζει να σταθούμε σχετικά με την επίσκεψη Ναμπόκοφ στην Αθήνα, καθώς, κατά τα λοιπά, τα σχετικά δημοσιεύματα του αθηναϊκού Τύπου είναι φτωχά,²⁰⁴ ενώ δεν ακολούθησε κάποιο σημαντικό γεγονός, όπως λ.χ. η δημιουργία ελληνικής επιτροπής του CCF.

Τις αρχικές λίστες με τους Έλληνες συνομιλητές του Ναμπόκοφ τις συντάσσει ο Τζόσελσον, με βάση τις σχετικές προτάσεις του Κόρακα, ενώ με κάποια ακόμα πρόσωπα τον φέρνει σε επαφή ο Ουίλιαμ Ε. Ουέλντ ο νεότερος, μορφωτικός ακόλουθος της Αμερικανικής Πρεσβείας στην Αθήνα και επικεφαλής της United States Information Agency (USIA). Ο Τζόσελσον τελικά θα δει τους έντεκα (σε σύνολο είκοσι τριών) από αυτούς, ενώ θα συναντήσει

²⁰³ Κλέων Παράσχος, «Ένας διακεκριμένος επισκέπτης των Αθηνών. Συνομιλία με τον κ. Νικόλαον Ναμπόκοφ, διαπρεπή μουσουργόν και μουσικολόγον», *Η Καθημερινή*, 3.10.1954. Η συνέντευξη αναφέρεται κατά το ένα τρίτο στο CCF και κατά τα δύο τρίτα στη μουσική. Δεν έχω εντοπίσει άλλη συνέντευξη του Ναμπόκοφ σε ελληνική εφημερίδα της εποχής, ούτε υπάρχει σχετική μνεία στα αρχεία του CCF. Ας σημειωθεί ότι κάποιους μήνες πριν, ο Κλέων Παράσχος είχε δημοσιεύσει στην ίδια εφημερίδα συνέντευξη του Σπέντερ: «Ένας περαστικός ξένος λόγιος. Συνομιλία με τον Άγγλον ποιητήν κ. Στήβεν Σπέντερ», *Η Καθημερινή*, 25.8.1954.

²⁰⁴ Αν εξαιρέσουμε τις αναγγελίες της εκδήλωσης στην Εθνική Εταιρία Λογοτεχνών, το μόνο σχετικό δημοσίευμα που εντόπισα είναι η συνέντευξη Ναμπόκοφ στην *Καθημερινή* (βλ. *εδώ*, την προηγούμενη υποσημείωση).

και οχτώ επιπλέον, καθώς και νεαρούς συνθέτες, για τους οποίους ενδιαφέρεται ιδιαίτερα ο Ναμπόκοφ λόγω της ιδιότητάς του ως συνθέτη (βλ. Πίνακας 1).

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Κατάλογος προσώπων που πρόκειται να συναντήσει ο Ναμπόκοφ στην Αθήνα

1. Ο αρχικός κατάλογος: πρόσωπα που έχει προγραμματιστεί να δει ο Ναμπόκοφ

Θεόδωρος Βαβαγιάννης* («γνωστός Έλληνας αρχιμουσικός. Ένας από τους αρχιμουσικούς της Συμφωνικής Ορχήστρας Αθηνών, καθηγητής στο Ωδείο Αθηνών, μαθητής του Δ. Μητρόπουλου»)

Ηλίας Βενέζης («πολύ γνωστός Έλληνας συγγραφέας, είχε συμμετάσχει στο Φεστιβάλ του Παρισιού»)

Ρήγας Γκόλφης («γνωστός Έλληνας συγγραφέας και ποιητής»)

Απόστολος Δασκαλάκης («καθηγητής του Πανεπιστημίου Αθηνών, ιστορικός. Συνεργάτης με ιστορικά άρθρα στο *Βήμα*. Σήμερα πρότανης του Παν. Αθηνών. Ενεργός σε πολλά διεθνή σωματεία ιστορικών»)

Θωμάς Δοξιάδης («έλαβε μέρος στο συνέδριο “Επιστήμη και Ελευθερία” στο Αμβούργο»)

Νίκος Εγγονόπουλος («συγγραφέας-ζωγράφος-ποιητής»)

Γιώργος Θεοτοκάς («γνωστός Έλληνας συγγραφέας. Πολιτικά φιλελεύθερος. Χαίρει εκτίμησης στους λογοτεχνικούς κύκλους»)

Μανώλης Καλομοίρης («μουσικός, ακαδημαϊκός, περίπου πενήντα ετών»)

Παναγιώτης Κανελλόπουλος («υπουργός Εθνικής Αμύνης, πρώην καθηγητής του Πανεπιστημίου Αθηνών. Ένας από τους πιο διακεκριμένους Έλληνες φιλοσόφους»).

Αημίτριος Κόκκινος («αντιπρόεδρος του Φιλολογικού Συλλόγου “Παρνασσός”, ακαδημαϊκός»)

Μαρίκα Κοτοπούλη («εξέχουσα Ελληνίδα ηθοποιός. Μεγάλη Κυρία του ελληνικού Θεάτρου»)

Θεόδωρος Γ. Κουγιουμτζέλης («έλαβε μέρος στο συνέδριο “Επιστήμη και Ελευθερία” στο Αμβούργο»)

Στράτης Μυριβήλης («γνωστός Έλληνας συγγραφέας, επίσης υπάλληλος της Βιβλιοθήκης της Βουλής. Θεωρείται ένας από τους σπουδαιότερους Έλληνες συγγραφείς και χαίρει σεβασμού από μεγάλο μέρος του αναγνωστικού κοινού. Πρόεδρος της Εθνικής Εταιρίας Ελλήνων Λογοτεχνών»)

Ανδρέας Νεζερίτης («μουσικός»)

Φιλοκτήτης Οικονομίδης («μουσικός, αρχιμουσικός της Συμφωνικής Ορχήστρας Αθηνών, καθηγητής του Ωδείου Αθηνών»)

Γεώργιος Πανταζής («έλαβε μέρος στο συνέδριο «Επιστήμη και Ελευθερία» στο Αμβούργο»)

Θεοφύλακτος Παπακωνσταντίνου («πολιτικός αρχισυντάκτης της *Ελευθερίας*. Πρώην κομμουνιστής, τώρα φιλελεύθερος αντικομμουνιστής. Πιο πρόσφατο έργο του: *Ανατομία της επαναστάσεως*»).

Ιωάννης Παππάς («γλύπτης, καθηγητής της Ανωτάτης Σχολής Καλών Τεχνών»)

Παντελής Πρεβελάκης («καθηγητής ιστορίας της τέχνης στην Ανωτάτη Σχολή Καλών Τεχνών»)

Άγγελος Προκοπίου («θεωρείται ο κορυφαίος Έλληνας τεχνοκριτικός»)

Γεώργιος Συριώτης («αρχισυντάκτης του *Βήματος*, κεντρόας έγκυρης εφημερίδας. Θεωρείται πολιτικά αριστερός του Κέντρου. Με καλή παιδεία, και καλές επαφές με τους κύκλους της ελληνικής διανόησης»).

Ηέτρος Χάρης («ιδιοκτήτης και εκδότης του λογοτεχνικού περιοδικού *Νέα Εστία* και γενικός γραμματέας στην Ανωτάτη Σχολή Καλών Τεχνών. Διατηρεί εβδομαδιαία στήλη στην εφημερίδα *Ελευθερία*. Ασκεί επιρροή στους λογοτεχνικούς κύκλους, εξαιτίας του περιοδικού που εκδίδει. Πολιτικά θεωρείται φιλελεύθερος»).

Αιμίλιος Χουρμούζιος («αρχισυντάκτης της εφημερίδας *Καθημερινή*, μιας από τις πιο αξιόπιστες ημερήσιες ελληνικές εφημερίδες. Επίσης, αναλυτής. Θεωρείται εξαιρετικά δόκιμος δημοσιογράφος και κριτικός»).

2. Πρόσωπα που συνάντησε επιπλέον

Γρηγόριος Γραμματικόπουλος [δεν σημειώνεται ιδιότητα]²⁰⁵

Κ.Θ. Δημαράς («συγγραφέας»)*

Κωνσταντίνος Δοξιάδης («μηχανικός»)

Αντίοχος Ευαγγελάτος («αρχιμουσικός»)*

Γιάννης Παπαϊωάννου («μουσικολόγος»)²⁰⁶

Αλέκος Πατσιφάς («εκδότης»)*

Αριστοτέλης Σίδερης («καθηγητής»)

Κωνσταντίνος Τσάτσος («πρώην καθηγητής και πολιτικός του Φιλελεύθερου Κόμματος»).

Σημ.: Όσοι δεν συνάντησε τελικά ο Ναμπόκοφ είναι διαγραμμένοι στον παραπάνω κατάλογο (η διαγραφή δική μου). Όσους σημειώνονται με αστερίσκο, τους σύστησε στον Ναμπόκοφ ο William E. Weld Jr, μορφωτικός ακόλουθος της αμερικανικής πρεσβείας και επικεφαλής της USIS/USIA στην Ελλάδα.

Πηγή: «List of Greek intellectuals for Athens visit» χ.χ. [=1954], και επεξεργασία άλλων καταλόγων από IACF Records/CHI, κ. 152, φ. 4. Οι εντός παρενθέσεως και εισαγωγικών ιδιότητες των προσώπων προέρχονται από τους καταλόγους αυτούς, των οποίων συντάκτης, κατά πάσα πιθανότητα, είναι ο Μ. Κόρακας.

Ο Ναμπόκοφ κάνει μια σειρά σχόλια για τους συνομιλητές του σε τρεις επιστολές του, μία από τους Δελφούς και δύο από την Αθήνα, προς τον Μάικ Τζόσελσον και τη γυναίκα του Ντιάνα.²⁰⁷

Έτσι, δηλώνει εντυπωσιασμένος από τον Χουρμούζιο («πολύ²⁰⁸ ευφυής και δυναμικός άνδρας») και «κυρίως τον Θεοτοκά»: «μου αρέσει πάρα πολύ και φαίνεται να είναι αυτός που ενδιαφέρεται περισσότερο για τις ιδέες του Congress»· τον «ξέρουν οι πάντες στην Ελλάδα [...] μου είπε μερικές φορές ότι νιώθει πολύ “κοντά” στις ιδέες και τα ιδεώδη του Congress, καθώς και ότι αισθάνεται μεγάλο θαυμασμό για το *Preuves*». Ο Ναμπόκοφ, συναντιέται, όπως φαίνεται, αρκετές φορές με τον Θεοτοκά, ενώ γευματίζει με τον Θωμά Δοξιάδη, καθηγητή της Ιατρικής και γιατρό των ανακτόρων. Επίσης, χαρακτηρίζει τον Αριστοτέλη Σίδερη (καθηγητή της ΑΣΟΕΕ και ιδρυτικό στέλεχος του ΣΕΚΕ, από το οποίο αποχωρεί το 1923), «κορυφαίο οικονομολόγο της Ελλάδας» με τον οποίο έχει μια «πολύ ενδιαφέρουσα δίωρη συζήτηση».

Συναντιέται, ακόμα, με έναν γνωστό του από τη Νέα Υόρκη, του οποίου δεν θυμάται το όνομα, ο οποίος διατηρεί γκαλερί στη Νέα Υόρκη και την Αθήνα. Ο γνωστός αυτός –κατά πάσα πιθανότητα ο Αλέξανδρος Ιόλας– του μιλάει για την «τεράστια σοβιετική προσπάθεια στο μέτωπο του πολιτισμού στην Ελλάδα» και τον προτρέπει: «Τώρα είναι η ώρα για τους

²⁰⁵ Για τον Γραμματικόπουλο, βλ. *εδώ*, Κεφάλαιο 2.

²⁰⁶ Ο Παπαϊωάννου, όπως σημειώνεται, φέρνει σε επαφή τον Ναμπόκοφ με νέους Έλληνες συνθέτες, όπως ο Μάνος Χατζιδάκις και ο [Αργύρης] Κουνάδης.

²⁰⁷ Βλ. και Ζ. Lialiouti, «The “treason of the intellectuals”», *ό.π.*, σ. 7-8.

²⁰⁸ Η έμφαση *εδώ*, όπως και σε όλα τα παραθέματα *εν συνεχεία*, είναι από το πρωτότυπο.

ανθρώπους σας να δράσουν, αν δεν θέλετε να δείτε τη νέα γενιά [στα χέρια] των κομμουνιστών».

Στον Κόρακα, τον «Maitre Corbeau» όπως τον αποκαλεί συχνά,²⁰⁹ αναφέρεται αναλυτικά. Αφού σημειώσει ότι είναι δύσκολο να συζητήσει με τον Θεοτοκά για τον Κόρακα, επειδή ο δεύτερος είναι συνήθως παρών, θα πει:

«Ο Κόρακας είναι σίγουρα ένας πολύ καλός, πολύ ευγενικός και πολύ δραστήριος φίλος του Congress και όλοι φαίνονται να τον συμπαθούν πάρα πολύ. Έχει κάνει μέχρι στιγμής καλή δουλειά: το *Preuves* και το *Encounter* βρίσκονται σε όλα τα περίπτερα της Αθήνας και του Πειραιά, ενώ σε κάποια βλέπεις ακόμα και το *Forum* (παρότι είναι λίγοι οι άνθρωποι που “παραδέχονται” ότι καταλαβαίνουν γερμανικά σε αυτήν την έντονα αντιγερμανική χώρα). Δεν πιστεύω ότι έχει μεγάλη βαρύτητα, αλλά γνωρίζει πολλούς ανθρώπους και με έχει φέρει σε επαφή με όλους όσους ήθελα μέχρι σήμερα. Δεν θέλω να εκφέρω ακόμα κρίση, αλλά σκέφτομαι ότι, προς το παρόν, είναι μάλλον η καλύτερη δυνατότητα που διαθέτουμε για αντιπρόσωπο του CCF.

[...] Ο Κόρακας είναι τρομερά χρήσιμος για τις δημόσιες σχέσεις, ωστόσο δεν χρειάζεται να προσπαθήσεις πολύ για να καταλάβεις ότι τον *συμπαθούν* [μεν] πολλοί, αλλά ο ίδιος έχει μικρό εκτόπισμα ως διανοούμενος».²¹⁰

Η κρίση αυτή του Ναμπόκοφ συνάδει με τη γενικότερη στάση της ηγεσίας του CCF έναντι του Κόρακα, όπως προκύπτει, εμμέσως πλην σαφώς, από το σύνολο της αλληλογραφίας που διαθέτουμε (λ.χ. τον απρόθυμο και διεκπεραιωτικό τρόπο με τον οποίο ο Τζόσελσον συχνά απορρίπτει προτάσεις του ή άρθρα που στέλνει εκείνος προς δημοσίευση): τον αντιμετωπίζουν ως πολύ χρήσιμο και δραστήριο, αλλά ανεπαρκή, και σίγουρα όχι ισότιμο συνομιλητή, ενώ θεωρούν ότι το βεληνεκές του είναι μικρό. Υπάρχει ένα πρόσωπο, το οποίο ο Ναμπόκοφ ξεχωρίζει, ανάμεσα σε όλους τους Αθηναίους συνομιλητές του. Επιφυλάσσει μόνο εγκώμια, μιλάει αναλυτικά και ποντάρει σε αυτόν:

«Σήμερα το πρωί βαρύ πρόγραμμα. Μια εξαιρετικά ενδιαφέρουσα συνάντηση με έναν αξιολάτρευτο υπέροχο Ρωσοέλληνα, τον πιο στιβαρό αντισταλινικό μετά τον Σουβαρίν και τον πιο ευφυή που έχω συναντήσει έως τώρα. Ονομάζεται Γραμματικόπουλος (ο Ίρβινγκ [Μπράουν] τον ξέρει). Ήταν ανταποκριτής ελληνικών εφημερίδων στην ΕΣΣΔ μέχρι το 1938, οπότε των έδιωξαν εξαιτίας των άρθρων του για τις δίκες [της Μόσχας]. Είναι ένας αξιοθαύμαστος άνθρωπος που έχει αναλάβει ένα μοναχικό αγώνα, *ιδιαίτερος τύπος*²¹¹ και νομίζω ότι μπορεί να μας είναι εξαιρετικά χρήσιμος, αν τον χειριστούμε κατάλληλα. Αλλά περισσότερα γι’ αυτόν όταν συναντηθούμε από κοντά. Σε κάθε περίπτωση, σημείωσε σε παρακαλώ αυτό το όνομα ως: 1) πιθανό εκδότη ενός ελληνικού δελτίου, 2) εκπρόσωπο [του CCF] *πιο* ευφυή και καλύτερα ενημερωμένο

²⁰⁹ Το *corbeau* στα γαλλικά μπορεί να σημαίνει τον κόρακα, αυτόν που γράφει ανώνυμες επιστολές, αλλά και τον καθολικό ιερέα. Εδώ, λόγω του επωνύμου του Έλληνα εκπροσώπου του CCF, το *Maitre Corbeau* παραπέμπει προφανώς στην πρώτη σημασία.

²¹⁰ Nabokov προς Mike και Diana (Josselson), 23.9.1954, φ. 4, κ. 152, IACF Records/CHI.

²¹¹ Ρωσικά στο πρωτότυπο.

από τη δική μας σκοπιά, σε σχέση με τον αγαπητό, καλό Κόρακα, 3) πηγή πληροφόρησης, πρακτικά ισοδύναμο με τον Μπόρις Κονσταντίνοβιτς [Σουβαρίν],²¹² τον οποίο ξέρει και θαυμάζει».²¹³

Ποιος είναι λοιπόν αυτός ο «αξιοθαύμαστος άνθρωπος», που τόσο εντυπωσίασε τον Ναμπόκοφ κατά την επίσκεψή του στην Αθήνα;

Ο «αξιοθαύμαστος» Γρ. Γραμματικόπουλος

Ο δημοσιογράφος Γρηγόριος Γραμματικόπουλος προπολεμικά είναι ανταποκριτής διαφόρων εφημερίδων στη Σοβιετική Ένωση. Μεταπολεμικά θα εξελιχθεί σε έναν από τους πιο δραστήριους προπαγανδιστές του αντικομμουνισμού, για λογαριασμό του ελληνικού κράτους.

Έτσι, τα χρόνια 1945-1950 θα είναι ο εμπνευστής και συγγραφέας μιας σειράς 13 – τουλάχιστον – τομίδων (μέχρι 64 σελίδες) αντικομμουνιστικού περιεχομένου, που επικεντρώνονται στην ΕΣΣΔ, το ελληνικό και το διεθνές κομμουνιστικό κίνημα. Ο τίτλος της σειράς γνωρίζει διαδοχικές μεταμορφώσεις («Λαϊκή Διαφώτιση», «Λαϊκή Πατριωτική Βιβλιοθήκη», «Τα Σύγχρονα Προβλήματα», «Μικρή Διαφωτιστική Βιβλιοθήκη»), όπως και ο εκδότης («Ελληνική Άμυνα», «Εκδόσεις “Εθνικής Διαφώτισεως”», «Εθνικές Εργατικές Εκδόσεις» και «Ελληνικές Εργατικές Εκδόσεις»). Οι τίτλοι είναι ενδεικτικοί: *Οι κόκκινοι πράκτορες και η ελληνική εργατιά, Ο λοχαγός Τσουκνίδας: Ποια ήταν η «εθνική» τους αντίσταση, Πώς ζη ο αγρότης στη Ρωσία, Τι κερδίζει ο εργαζόμενος στη Ρωσία, Ο Μάρκος, η Κομινφόρμ και η Ελλάδα* κλπ. Τα τομίδια αυτά χρησιμοποιούνται ευρέως από το ελληνικό κράτος στην αντικομμουνιστική προπαγάνδα.²¹⁴ Την ίδια περίοδο, ο Γραμματικόπουλος

²¹² Το κανονικό όνομα είναι Μπόρις Κονσταντίνοβιτς Λίφσιτς· το ψευδώνυμο Σουβαρίν (από έναν χαρακτήρα του *Ζερμινάλ* του Ζολά), με το οποίο έκτοτε θα γίνει γνωστός, αρχίζει να το χρησιμοποιεί το 1916. Ο Σουβαρίν (1895-1984), ιδρυτικό μέλος του Γαλλικού Κομμουνιστικού Κόμματος, με προσωπική επαφή με τον Λένιν και τον Τρότσκι, μέλος της Ε.Ε. της Κομιντέρν, έρχεται σε ρήξη με ΓΚΚ το 1924. Σταδιακά περνάει σε πιο ρεφορμιστικές θέσεις και, μεταπολεμικά, σε καθαρά αντισοβιετικές και αντικομμουνιστικές.

²¹³ Nabokov προς Mike και Diana (Josselson), 23.9.1954, φ. 4, κ. 152, IACF Records/CHI.

²¹⁴ Τα έργα του Γραμματικόπουλου τα συναντάμε στη βιβλιογραφία συγγραμμάτων κατά του κομμουνισμού που διδάσκονται σε στρατιωτικές σχολές: Παναγιώτης Σκαλούμπακας, *Ο διεθνής κομμουνισμός*, Στρατιωτική Σχολή Ευελπίδων, Αθήνα 1959· βλ. σχετικά εδώ, Κεφάλαιο 6. Επίσης ανάμεσα στα βιβλία που διανέμει δωρεάν το Α΄ Κινητό Συνεργείο των Δανειστικών Βιβλιοθηκών στην Πελοπόννησο, το τρίμηνο Αυγούστου-Δεκεμβρίου 1957, σε σύνολο 15 βιβλίων (τα 14 ευθέως αντικομμουνιστικά!), συναντάμε τρία έργα του Γραμματικόπουλου: *Πώς ζη ο αγρότης στη Ρωσία, Ο Μάρκος, η Κομινφόρμ και η Ελλάδα, Οι κόκκινοι πράκτορες και η ελληνική εργατιά*: φ. 56, υποφ. 4 («Κινητές Δανειστικές Βιβλιοθήκες 1957»), Αρχείο Κ. Τσάτσου, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη· μέρος του καταλόγου παραθέτει και η Ζηνοβία Λιαλιούτη, *Προπαγάνδα, δίκτυα επιρροής και πολιτισμός. Η αμερικανική πολιτιστική διπλωματία στην Ελλάδα 1953-1973*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2019 (υπό έκδοση), σ. 169.

εκδίδει και άλλα αντικομμουνιστικά φυλλάδια και «εβδομαδιαία εργατική εφημερίδα, με διαφωτιστικό περιεχόμενο κυρίως» (δεν αναφέρονται τίτλοι).²¹⁵

Ακόμα, όπως είδαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, από τον Ιούνιο του 1951 μέχρι τον Ιούνιο του 1953 είναι εκδότης και (πιθανότατα μοναδικός) συντάκτης του «σοβιετολογικού» περιοδικού *Πίσω από το Παραπέτασμα*, που χρηματοδοτείται από το κράτος μέσω της αγοράς τευχών. Κάποια στιγμή, πιθανότατα στα τέλη του 1952 ή στις αρχές του 1953, η κυβέρνηση αποφασίζει να σταματήσει τη χρηματοδότηση, για λόγους που δεν γνωρίζουμε. Σχεδόν παράλληλα, στο δεύτερο μισό του 1952, ο Γραμματικόπουλος αποδύεται σε μια μεγάλη προσπάθεια να εξασφαλίσει χρηματοδότηση για το περιοδικό του, απευθυνόμενος στο Γενικό Επιτελείο Στρατού (ΓΕΣ) και την αμερικανική υπηρεσία πληροφοριών, την USIS/USIA, την υπηρεσία των ΗΠΑ που ασχολείται με την προπαγάνδα και την προβολή του αμερικανικού πολιτισμού στο εξωτερικό.²¹⁶ Τόσο το ΓΕΣ όσο και η USIS/USIA απορρίπτουν μετά πολλών επαίνων την πρόταση. Επίσης, ο Γραμματικόπουλος απευθύνεται στη ΓΣΕΕ και το Στέιτ Ντιπάρτμεντ για την αγορά τευχών, με άγνωστο –αλλά πιθανότατα αρνητικό– αποτέλεσμα. Έτσι θα στραφεί στο CCF, και στις αρχές Δεκεμβρίου του 1954 θα στείλει επιστολή προς τον Ναμπόκοφ με συγκεκριμένο κοστολόγιο για την ενίσχυση του περιοδικού. Πάντως, ούτε η προσπάθεια αυτή ευοδώνεται, παρά τη θετική διάθεση του Ναμπόκοφ και τις επανειλημμένες παρεμβάσεις Κόρακα προς Τζόσελσον και Μπράουν.²¹⁷

Τον Αύγουστο του 1955 πλέον, ο Γραμματικόπουλος σχεδιάζει να απευθυνθεί στο NATO. Στο προσχέδιο του υπομνήματός του φροντίζει να τονίσει τη χρησιμότητα του περιοδικού του για τον ελεύθερο κόσμο, εξαίρει τη συμβολή των ΗΠΑ και του NATO στον

²¹⁵ Οι πληροφορίες προέρχονται από το υπόμνημα που υποβάλλει ο Γραμματικόπουλος προς τον Ίρβινγκ Μπράουν, αναζητώντας χρηματοδότηση. Ένα από τα βιβλία που εκδίδει είναι *Το μεγάλο ψέμμα: Ο κομμουνισμός στη Ρωσία, στον κόσμο και στην Ελλάδα* (Εκδόσεις Εθνικής Διαφώτισεως, Αθήνα [1948]), ενώ ο τίτλος της εφημερίδας δεν αναφέρεται. Βλ. Επιστολή Γραμματικόπουλου προς Brown, 1.2.1953, κ. 21, φ. 14, I. Brown Files, Αρχεία AFL-CIO/MD, όπου αναφέρεται ένα ακόμα φυλλάδιο. Ο δεινός συλλέκτης εντύπων Στέργιος Γκιουλάκης, σε προφορική συζήτηση (Αθήνα, Οκτώβριος 2018) εκτίμησε ότι συντάκτης των φυλλαδίων της σειράς «Πολιτική και Κοινωνική Βιβλιοθήκη» (πάνω από 20 μικρά βιβλιαράκια 16-32 σελίδων, αντικομμουνιστικού-σοβιετολογικού περιεχομένου, με τίτλους όπως *Η θρησκεία εις την ΕΣΣΔ*, *Τι είναι το ΚΚΕ*, *Οι εργάται και οι κομμουνισταί κ.ο.κ.*). Παρότι ο Γκιουλάκης δεν μπορεί να τεκμηριώσει την εκτίμησή του, επειδή δεν θυμάται πού συνάντησε την πληροφορία, αυτή, καταρχάς, είναι πειστική, καθώς μια σύγκριση του περιεχομένου και του ύφους με τα φυλλάδια του Γραμματικόπουλου, που αναφέρθηκαν παραπάνω, δείχνει σημαντικές ομοιότητες.

²¹⁶ Για τη USIS/USIA, βλ. *εδώ*, Εισαγωγή, σημ. 26.

²¹⁷ Δεν είναι σαφές το γιατί. Το ΥΓ του Ναμπόκοφ, σε επιστολή προς τον Κόρακα, τον Απρίλιο του 1955 είναι σιβυλλικό – για μας τουλάχιστον. Αφού πει ότι δεν έκανε τίποτα για τον Γραμματικόπουλο, συνεχίζει: «Είναι πολύ δύσκολο να εξηγήσω γραπτώς τους λόγους, αλλά είναι πολύ εύκολο να τους φανταστείτε»: Nabokov προς Κόρακα, 19.5.1955, κ. 210, φ. 2, IACF Records/CHI.

αγώνα κατά του κομμουνισμού, ενώ συνυποβάλλει μια πρόταση για την ίδρυση ενός «Ελληνοαμερικανικού Συλλόγου για τον Ιδεολογικό Αγώνα». Σε διαδοχικά διαβήματα, τα έτη 1953-1955, ο Γραμματικόπουλος απευθύνεται στον Ίρβινγκ Μπράουν,²¹⁸ ζητώντας του να μεσολαβήσει υπέρ του περιοδικού στη ΓΣΕΕ ή στον υπουργό Εξωτερικών Σπύρο Μαρκεζίνη (για την αγορά τευχών από το Στέιτ Ντιπάρτμεντ)· επίσης τον συμβουλεύεται σχετικά με την απεύθυνση στο ΝΑΤΟ. Τον Γραμματικόπουλο έχουν συστήσει στον Μπράουν ο Μανώλης Κόρακας,²¹⁹ ο εργατικός ακόλουθος της πρεσβείας των ΗΠΑ John F. Correll²²⁰ και ο Δημήτρης Γιωτόπουλος.²²¹

Μετά το 1955 δεν ξανασυναντάμε τον Γραμματικόπουλο στο αρχειακό υλικό μας· τα ίχνη του χάνονται από αυτό. Φαίνεται πάντως ότι συνεχίζει τις προσπάθειές του, καθώς κάποια χρόνια αργότερα, το 1959, θα μπορέσει να εκδώσει και πάλι το περιοδικό του με το ίδιο περιεχόμενο και εκδότη, αλλά με τον νέο τίτλο *Ο αγών των ιδεών*. Καταφέρνει να χρηματοδοτηθεί από κρατικά κονδύλια,²²² στο κλίμα αντικομμουνιστικής πανστρατιάς και οργανωμένης ιδεολογικής αντεπίθεσης, που σημαίνει η ανάδειξη της ΕΔΑ σε αξιωματική αντιπολίτευση, τον Μάιο του 1958.

Ο Γραμματικόπουλος θα γίνει ευρύτερα γνωστός το 1964, όταν δημοσιοποιείται η λεγόμενη «Εκθεση Μπέρτσου». Σε αυτήν, ο σύμβουλος του υπουργείου Προεδρίας,

²¹⁸ Στην αλληλογραφία του Μπράουν με Έλληνες υπάρχουν πέντε επιστολές του Γραμματικόπουλου (1953-1955), καθώς και άλλα τεκμήρια (παρουσίαση του περιοδικού *Πίσω από το Παραπέτασμα*, εργοβιογραφικά του στοιχεία, οι απορριπτικές απαντήσεις του ΓΕΣ και της USIS/USIA, ένα σχέδιο επιστολής του προς το ΝΑΤΟ, σημείωμα για την πρόταση ίδρυσης της «Ελληνοαμερικανικής Εταιρείας», περιήληψη (στα αγγλικά) άρθρων του στην *Απογευματινή* για την «υπόθεση Μπέρια» κ.ά.). Οι πληροφορίες αυτής και της προηγούμενης παραγράφου του κειμένου αντλούνται από την αλληλογραφία αυτή. Βλ. φ. 14, κ. 21, I. Brown Files, Αρχεία AFL-CIO/MD.

²¹⁹ Ο Κόρακας στις επιστολές του με τον Μπράουν αναφέρει τον Γραμματικόπουλο ως πρόσωπο που μπορεί να συντελέσει καίρια στην αντιμετώπιση της κομμουνιστικής προπαγάνδας, ιδίως στο εργατικό κίνημα. Βλ., λ.χ., Κόρακας προς Μπράουν, 21.12.1953, φ. 5, κ. 28, I. Brown Files, Αρχεία AFL-CIO/MD.

²²⁰ «Ο κ. Κορέλ, ο οποίος υπήρξε ισχυρός υποστηρικτής του περιοδικού, είχε αναλάβει αρκετές φορές το ζήτημα ως προς τη ΓΣΕΕ, στην οποία επίσης το Information Department of the P.M.'s Office έχει στείλει ένα πρόσφατο γράμμα για τον ίδιο λόγο»: επιστολή Κόρακα προς Brown, 1.2.1953, ό.π.

²²¹ Δεν γνωρίζουμε ποια είναι η σχέση του Γιωτόπουλου και του Μπράουν. Ξέρουμε όμως ότι έχουν συναντηθεί αρκετές φορές στο Παρίσι πριν τον Απρίλιο του 1952. Ο Γιωτόπουλος συνδέεται με τον Κόρακα, ο οποίος και τον συστήνει με θερμά λόγια στον Μπράουν, τον Απρίλιο του 1952: «ΙΚανός, μαχητικός, πεπεισμένος αντικομμουνιστής και σπάνιος ειδικός του εργατικού κινήματος [...] ο πιο επικίνδυνος εχθρός του Κομμουνιστικού Κόμματος. Ταλαντούχος οργανωτής. Ιδού ένας άνθρωπος που μπορεί να επιτελέσει κάθε έργο»: Επιστολή Κόρακα προς Μπράουν, 23.4.1952, φ. 14, κ. 21, I. Brown Files, Αρχεία AFL-CIO/MD (από την ίδια επιστολή και η πληροφορία για τις συναντήσεις Μπράουν και Γιωτόπουλου στο Παρίσι).

²²² Αρχείο Τριανταφυλλάκου, ΕΛΙΑ· Ιωάννης Δ. Στεφανίδης, «...Η δημοκρατία δυσχερής: Η ανάπτυξη των μηχανισμών του “αντικομμουνιστικού αγώνος” 1958-1961», *Μνήμων*, τόμ. 29 (2008), σ. 214, σημ. 61: για το 1960 ο *Αγών των ιδεών* λαμβάνει 96.000 δρχ.

δημοσιογράφος Γ. Μπέρτσος, πραγματοποιεί έρευνα στην Υπηρεσία Διαφώτισεως του Υπουργείου Προεδρίας κατ' εντολήν της κυβέρνησης της Ένωσης Κέντρου. Η έκθεση φέρνει στην επιφάνεια έναν μεγάλο προπαγανδιστικό μηχανισμό που κατασκευάζει συλλόγους (όπως ο Σύλλογος Εθνικοφρόνων Ελασιτών ή ο Σύλλογος Επαναπατρισθέντων εκ του Παραπετάσματος), εταιρείες και παρακρατικές οργανώσεις, εκδίδει βιβλία και περιοδικά, χρηματοδοτεί «εθνικόφρονες» και οργανώσεις με «μυστικά κονδύλια», με τη συνεργασία της ΚΥΠ, αναθέτοντάς τους αποστολές στον αγώνα κατά της ΕΔΑ και του ΚΚΕ. Ο Γ. Γραμματικόπουλος είναι από τα βασικά στελέχη του επιτελείου που συντονίζει το εγχείρημα και γίνεται διάσημος επειδή στην «Έκθεση Μπέρτσου» περιλαμβάνονται αποσπάσματα από γραπτή πρότασή του προς το Συμβούλιο Μελετών της Υπηρεσίας Διαφώτισεως, όπου εισηγείται την «εγκαθίδρυσι εθνικής προοδευτικής δικτατορίας», καθώς δεν πρέπει να αποκλεισθεί «πραγματική περίσταση ανωμάλου λύσεως χάριν της σωτηρίας της Πατρίδος» έναντι του κομμουνισμού, καθώς «κομμουνισμός και φασισμός είναι έν και το αυτό».²²³

Τρεις «Αμερικανοί φίλοι»: ο ρόλος της αμερικανικής πρεσβείας και της USIS/USIA

Μια βασική διάσταση που απασχολεί την αλληλογραφία Κόρακα και Ναμπόκοφ, ενόψει της επίσκεψης του δεύτερου, είναι η ταξιδιωτική: τα ξενοδοχεία όπου θα μείνει το ζεύγος Τζόσελσον, οι εκδρομές που θα κάνουν, τα μέρη που θα επισκεφθούν – στο τραπέζι πέφτουν οι ιδέες για Δελφούς, Ολυμπία, Μυκήνες, Επίδαυρο, Ναύπλιο. Ο Κόρακας κάνει προτάσεις, αναλαμβάνει να κλείσει τα ξενοδοχεία (κάτι που θα δούμε να επαναλαμβάνεται και σε επόμενες επισκέψεις μελών του CCF ή προσώπων που συνδέονται μαζί του) και ρίχνει ιδέες. Έτσι, στις 2 Σεπτεμβρίου 1954 γράφει στον Ναμπόκοφ ότι μπορούν να οργανώσουν εξορμήσεις, για παράδειγμα στην Επίδαυρο, χάρη στο αυτοκίνητο που τους διαθέτει «ένας

²²³ Η έκθεση Μπέρτσου έχει αναδημοσιευθεί αρκετές φορές. Βλ. λ.χ. Παύλος Πετρίδης (επιμ.), *Δολοφονία Λαμπράκη. Ανέκδοτα ντοκουμέντα (1963-1966)*, Προσκήνιο, Αθήνα 1995, σ. 212-238 (όπου παρατίθεται, σε φωτοτυπική ανατύπωση, όπως στάλθηκε από τον συντάκτη της στον ανακριτή Χρήστο Σαρτζετάκη, στο πλαίσιο της δικαστικής διαδικασίας για τη δολοφονία Λαμπράκη). Για το όλο εγχείρημα, βλ. Ι.Δ. Στεφανίδης, «...Η δημοκρατία δυσχερής;», *ό.π.*, σ. 209 κ.ε. Πβ. επίσης διάσπαρτα τεκμήρια, στο (εξαιρετικά χρήσιμο, παρά τα προβλήματά του, όπως παρατακτική παράθεση των τεκμηρίων, σύγχυση χρονολογιών), Παύλος Πετρίδης, *Εξουσία και παραεξουσία στην Ελλάδα 1957-1967: Απόρρητα ντοκουμέντα*, Προσκήνιο, Αθήνα 2000, σ. 92 κ.ε. Θα υπάρξει συνέχεια, καθώς ο Γραμματικόπουλος υποβάλλει μήνυση, επειδή ο Μπέρτσος επιγράφει το κεφάλαιο στο οποίο περιλαμβάνονται οι αναφορές στον ίδιο, «Απολογηταί του φασισμού». Ο Μπέρτσος αθωώθηκε· βλ. τα σχετικά ρεπορτάζ των εφημερίδων στις 13, 14 και 15.3.1965. Ενδιαφέρον για τις προσωπικές επαφές και τα δίκτυα σχέσεων είναι ότι ανάμεσα στους μάρτυρες κατηγορίας, εκτός από στελέχη της ΚΥΠ και της Υπηρεσίας Πληροφοριών, περιλαμβάνονται ο Γρηγόριος Κασιμάτης (που όμως απουσιάζει από τη δίκη) και ο Θεοφύλακτος Παπακωνσταντίνου.

Αμερικανός φίλος» και φίλος του Ίρβινγκ Μπράουν (ο D.E. Good) – πράγμα που ο Ναμπόκοφ αποδέχεται με χαρά.

Τις μέρες που θα βρεθεί στην Αθήνα ο γ.γ. του CCF, ένας άλλος Αμερικανός φίλος, ο Μπιλ Ουέλντ, τον οποίο ο Ναμπόκοφ γνωρίζει από παλιότερα (η γυναίκα τού Ουέλντ ήταν φοιτήριά του), τον φέρνει σε επαφή με τους συνθέτες Θεόδωρο Βαβαγιάννη και Αντίοχο Ευαγγελάτο, τον συνεκδότη του Ίκαρου Αλέκο Πατσιφά, τον Κ.Θ. Δημαρά και τον Κωνσταντίνο Τσάτσο. Ο Ουέλντ, με την ευκαιρία της άφιξης του ζεύγους Ναμπόκοφ, οργανώνει ένα κοκτέιλ πάρτυ για καλλιτέχνες και διανοούμενους, ενώ ο προηγούμενος φίλος, ο Ντ. Ε. Γκουντ, προτείνει στον γ.γ. του CCF νεαρούς συνθέτες και ζωγράφους, για να συναντήσει. Τέλος, ο Γκουντ του ζητάει να δώσει μια διάλεξη για τις τέχνες στη Σοβιετική Ένωση, αλλά ο Ναμπόκοφ αρνείται με εύσημο τρόπο, μεταθέτοντάς την για κάποια επόμενη επίσκεψή του στην Αθήνα.

Αμερικανοί φίλοι, ωστόσο, υπάρχουν και εκτός Αθηνών. Έτσι, ένας τρίτος φίλος του Ναμπόκοφ, ο Μουράτ Ουίλιαμς, τον καλεί να επισκεφθεί τη Θεσσαλονίκη, καθώς η πόλη είναι «το επίκεντρο της δραστηριότητάς τους [των Σοβιετικών] και ένα πραγματικό κομμουνιστικό οχυρό». Ο Ναμπόκοφ δέχεται, ωστόσο το ταξίδι, τελικά, δεν γίνεται για πρακτικούς λόγους – δεν γνωρίζουμε αν είναι πραγματικοί ή προσχηματικοί.²²⁴

Δεν πρόκειται απλώς για φίλους – άλλωστε ούτε ο Κόρακας ή ο Ναμπόκοφ τους αναφέρουν μονάχα ως τέτοιους. Ο Ντέιλ Ε. Γκουντ είναι ο εργατικός ακόλουθος της Αμερικανικής Πρεσβείας στην Αθήνα. Ο Μπιλ Ουέλντ (Ουίλιαμ Ε. Ουέλντ ο νεότερος) είναι ο μορφωτικός ακόλουθος της αμερικανικής πρεσβείας στην Αθήνα και επικεφαλής της USIS/USIA στην Ελλάδα.²²⁵ Ο Μουράτ Ουίλιαμς, τέλος, είναι ο Αμερικανός πρόξενος στη Θεσσαλονίκη.²²⁶

²²⁴ Ο Ναμπόκοφ γράφει στον Τζόσελσον ότι δεν βρήκε εισιτήρια για το τρένο. Παρότι η επιστολή είναι ιδιωτική (επομένως ο Ναμπόκοφ, καταρχάς, δεν είχε λόγους να εφευρίσκει δικαιολογίες), μπορούμε να αναρωτηθούμε αν αυτός ήταν ο πραγματικός (είτε ο μόνος) λόγος ή, εν πάση περιπτώσει, αν το ταξίδι δεν ήταν στις προτεραιότητές του. Τελικά, το ζεύγος Ναμπόκοφ τη μέρα που θα ταξίδευε στη Θεσσαλονίκη την πέρασε ξένοιαστα στο Σούνιο κολυμπώντας – μπορεί, λοιπόν, να προτίμησαν τη θάλασσα της Αττικής από μια ακόμα διάλεξη!

²²⁵ Για την USIS/USIA βλ. *εδώ*, Εισαγωγή, σημ. 26 και Κεφάλαιο 8. Ειδικότερα για την USIS/USIA στην Ελλάδα, βλ. Ζ. Λιαλιούτη, *Ο άλλος Ψυχρός Πόλεμος*, ό.π., σ. 46 κ.ε., 113 κ.ε.· Ioannis Stefanidis, «Telling America's Story: US Propaganda Operations and Greek Public Reactions», *Journal of the Hellenic Diaspora*, τόμ. 30, τχ. (2004), σ. 39-95· Ευγένιος Μαθιόπουλος, «Η πρόσληψη της αφηρημένης τέχνης στην Ελλάδα (1945-1960), στο πεδίο της κριτικής της τέχνης», στο Νίκος Δασκαλοθανάσης (επιμ.), *Πρακτικά Β' Συνεδρίου Ιστορίας της Τέχνης*, Αθήνα 2008, σ. 67-108.

²²⁶ Ο Ουέλντ διαδραματίζει καθοριστικό ρόλο ως πολιτιστικός ακόλουθος. Βλ. *εδώ*, Κεφάλαιο 8.

Η επαφή των ανθρώπων του CCF, Ελλήνων και ξένων και των Αμερικανών διπλωματών της πρεσβείας της Αθήνα, με αντικείμενο τις ελληνικές υποθέσεις του CCF, δεν περιορίζεται, βέβαια, στις μέρες της επίσκεψης Ναμπόκοφ στην Αθήνα. Έτσι, στις 29 Μαρτίου 1955, ο Κόρακας γράφει στον Τζόσελσον ότι συζήτησε για το ποιοι μπορεί να είναι οι Έλληνες που θα συμμετάσχουν στο συνέδριο του CCF στο Μιλάνο με τον Maurice Goldbloom, «παλαιό φίλο από την εποχή που βρισκόταν στην Ελλάδα με την Αμερικανική Αποστολή το 1950-51». Ο Γκόλντμπλουμ (Labour Information Officer της Αμερικανικής Οικονομικής Αποστολής), προτείνει να μετάσχει, ως Έλληνας αντιπρόσωπος του CCF στο Μιλάνο, ο Κυριάκος Βαρβαρέσος· του γίνεται σχετική πρόταση, αλλά εκείνος δεν ανταποκρίνεται.

Κάποιους μήνες νωρίτερα, ο Ουέλντ, σε επιστολή του (7.12.1954), έχει προτείνει στον Ναμπόκοφ το CCF να αξιοποιήσει εφτά πρόσωπα που ξεχωρίζουν, ο καθένας στο πεδίο του: τον θεολόγο Αμίλκα Αλιβιζάτο και τον νομικό Αλέξανδρο Τσιριντάνη (τους χαρακτηρίζει εκκλησιαστικούς ηγέτες), τον ιστορικό Απόστολο Δασκαλάκη και τον νομικό Κωνσταντίνο Τριανταφυλλόπουλο – όλοι τους καθηγητές του Πανεπιστημίου Αθηνών. Επίσης, τον γλύπτη Γεώργιο Ζογγολόπουλο, τον χαράκτη Τάσσο και τον Οδυσσέα Ελύτη.²²⁷

Πρόκειται για μια ομάδα ετερόκλητη· εντύπωση προξενεί ιδίως η παρουσία σε αυτήν του χαράκτη Τάσσου, οποίος είναι γνωστός κομμουνιστής²²⁸ και η συνύπαρξή του με τον μαχητικό χριστιανό Αλέξανδρο Τσιριντάνη, ηγετικό στέλεχος της (παρα)χριστιανικής οργάνωσης «Ζωή» και της Χριστιανικής Ενώσεως Επιστημόνων, ο οποίος διατηρεί στενές σχέσεις με το παλάτι.²²⁹ Το παράδοξο εξηγείται αν δούμε με ποιο κριτήριο προτείνονται τα εφτά αυτά πρόσωπα. Όπως εξηγεί στην αρχή ο Ουέλντ, είναι εκείνοι που, σύμφωνα με τον Γ. Θεοτοκά, «υπέγραψαν με τον “Campagnola”». Πρόκειται για τον Ιταλό φιλόσοφο Ουμπέρτο

²²⁷ Weld προς Nabokov, 7.12.1954, φ. 6, κ. 152, IACF Records/CHI.

²²⁸ Ο Τάσος από το 1930 ήταν μέλος της ΟΚΝΕ και στη συνέχεια του ΚΚΕ, δραστήριο μέλος του ΕΑΜ Καλλιτεχνών και καλλιτεχνικός διευθυντής του εκδοτικού οίκου του ΚΚΕ «Τα Νέα Βιβλία». Ωστόσο, πρέπει να συνυπολογιστεί η ιδεολογική μετατόπισή του από το 1948 και μετά (η οποία μάλλον έχει ξεχαστεί υπό το φως της μεταγενέστερης επαναπροσέγγισής του με το ΚΚΕ): το 1948 γίνεται συνεργάτης του Οργανισμού Εκδόσεως Σχολικών Βιβλίων και καλλιτεχνικός σύμβουλος της επιχείρησης Ασπιώτη ΕΛΚΑ. Επίσης θα φιλοτεχνήσει την πρώτη σειρά γραμματοσήμων που εκδίδουν τα ΕΛΤΑ για την πέμπτη επέτειο της ίδρυσης του ΝΑΤΟ (το 1953-1954) καθώς και τη σειρά των «Ελλήνων Βασιλέων» (το 1956)· η ηγεσία του ΚΚΕ τον αποκηρύσσει δημόσια από το Βουκουρέστι. Ευχαριστώ θερμά τον Ευγένιο Ματθιόπουλο, που μου επισήμανε αυτή την όψη. Για όλα αυτά, βλ. Ευγένιος Δ. Ματθιόπουλος, «Οι εικαστικές τέχνες στην Ελλάδα τα χρόνια 1945-1953», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ, *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τόμ. Δ1, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2009, σ. 182-237: 206-207.

²²⁹ Το 1948 ο Τσιριντάνης και ο επικεφαλής της «Ζωής» Σεραφείμ Παπακόστας, με την άμεση συνεργασία του Παλατιού, ίδρυσαν τον σύλλογο «Ελληνικόν Φως», ο οποίος αναλαμβάνει αμέσως ενεργό προπαγανδιστικό ρόλο κατά του κομμουνισμού.

Καμπανιόλα (1904-1976), ο οποίος τον Μάιο του 1950 πρωτοστατεί στην ίδρυση, στη Βενετία, της Société Européenne de Culture (SEC), με στόχο τον διάλογο μεταξύ δυτικών και ανατολικών διανοουμένων· στα ιδρυτικά της μέλη και όσους συμμετέχουν στα συνέδριά της θα συναντήσουμε διανοούμενους από την ΕΣΣΔ, την Πολωνία και άλλες «λαϊκές δημοκρατίες» (ανάμεσά τους τον Μπέρτολτ Μπρεχτ, τον Ιλία Έρενμπουργκ και τον Γκέοργκ Λούκατς), καθώς και Δυτικούς διανοούμενους όλου του φάσματος – από τον Στίβεν Σπέντερ και τον Ινάτσιο Σιλόνε μέχρι τον Ζαν-Πωλ Σαρτρ και τον Μωρίς Μερλώ-Ποντύ.²³⁰ Ο προγραμματικός στόχος της SEC για διάλογο μεταξύ κομμουνισμού και δυτικής δημοκρατίας και η συνύπαρξη, ως εκ τούτου, ευρέος πολιτικού φάσματος στους κόλπους της SEC ερμηνεύουν τη συνύπαρξη Τσιριντάνη και Τάσσου στις ελληνικές υπογραφές.

Οι Αμερικανοί διπλωμάτες, λοιπόν, εμπλέκονται άμεσα, σε ρόλο βοηθητικό, στην οργάνωση της επίσκεψης Ναμπόκοφ και των επαφών του με Έλληνες. Αυτό όμως δεν δηλώνεται δημόσια· ακριβέστερα, δίνεται ιδιαίτερη προσοχή στο να μη δηλωθεί, λόγω της σταθερής επιδίωξης του CCF να εμφανίζεται ως αυτόνομος οργανισμός, επιδίωξη η οποία διαπερνάει όλη τη δράση του. Ο Ουέλντ το ξέρει καλά, και έτσι λέει στην κατακλείδα της επιστολής του προς τον Ναμπόκοφ στις 7.12.1954:

«Γνωρίζω ότι επιθυμείτε να αποφεύγετε κάθε επαφή με “επίσημους” οργανισμούς, και νομίζω πράττετε ορθά. Πάντως, αν νομίζετε ότι μπορώ να βοηθήσω με οποιονδήποτε τρόπο στην Ελλάδα, παρακαλώ να είστε σίγουρος ότι μπορείτε να με υπολογίζετε».

Είναι ζήτημα θεμελιώδες για το CCF: η όποια βοήθεια των πρεσβειών, της USIS/USIA και των άλλων κρατικών υπηρεσιών των ΗΠΑ να αξιοποιείται εν κρυπτώ. Ο Κόρακας, ωστόσο, σε αντίθεση με τον Ουέλντ, δεν το έχει κατανοήσει ή δεν του αποδίδει τη δέουσα σημασία. Έτσι, στις 10.9.1953 προτείνει η ομιλία Ναμπόκοφ και Σπέντερ στην Αθήνα να γίνει «υπό την αιγίδα της USIS, που διαθέτει μια μικρή συνεδριακή αίθουσα ή υπό την αιγίδα της

²³⁰ Για τη SEC, η οποία εκδίδει το περιοδικό *Comprendre*, βλ. Nancy Jachec, *Europe's Intellectuals and the Cold War The European Society of Culture and Post-War Politics, Culture and International Relations*, I.B. Tauris, Λονδίνο 2015. Καθώς η SEC έχει προγραμματικό στόχο τον διάλογο μεταξύ μαρξιστικής Ανατολής και φιλελεύθερης Δύσης, στην προοπτική της ειρηνικής συνύπαρξης και κοινών πολιτισμικών αξιών, κινείται σε κατεύθυνση εντελώς αντίθεση με εκείνη του CCF. Παρ' όλα αυτά, μέλη του CCF θα μετάσχουν αρχικά στις συναντήσεις και εκδηλώσεις του SEC, η συνέχιση ή διακοπή όμως της συμμετοχής αποτελεί διαρκές θέμα συζήτησης, αμφιβολίας και διαφωνίας στους κόλπους του CCF, στις αρχές της δεκαετίας του 1950. Βλ. σχετικά Peter Coleman, *The Liberal Conspiracy. The Congress for Cultural Freedom and the Struggle for Mind of Postwar Europe*, The Free Press, Νέα Υόρκη 1989, σ. 123-137.

Ευρωπαϊκής Καμπάνιας».²³¹ Θα εισπράξει την κατηγορηματική άρνηση του Τζόσελσον, ο οποίος σημειώνει ένα μεγάλο κεφαλαίο υπογραμμισμένο «NON» στο περιθώριο της επιστολής, ενώ στην απάντησή του δεν αφήνει την παραμικρή αμφιβολία:

«Και οι δύο προτάσεις σας είναι εντελώς απαράδεκτες. Δεν θέλουμε να τεθούμε υπό την αιγίδα της Ευρωπαϊκής Καμπάνιας και, ασφαλώς ούτε υπό την αιγίδα ενός Κέντρου Πληροφοριών της αμερικανικής κυβέρνησης. Είναι απολύτως αναγκαίο να βρούμε ένα ουδέτερο μέρος που να μην είναι πολιτικό όπως η Ευρωπαϊκή Καμπάνια ούτε στην υπηρεσία κάποιας κυβερνητικής προπαγάνδας. Σας γράφω τώρα για να αποφύγετε να κάνετε άσκοπες κινήσεις. Δεν μπορούμε να κανονίσουμε κάτι υπό την αιγίδα ενός κέντρου συγγραφέων, ενός κέντρου Τύπου ή μιας πανεπιστημιακής λέσχης;».²³²

Όπως είδαμε, τελικά η εκδήλωση πραγματοποιήθηκε, σύμφωνα με την κατεύθυνση που έδωσε ο Τζόσελσον, υπό την αιγίδα της Εθνικής Εταιρίας Λογοτεχνών, στη Στέγη Γραμμάτων και Τεχνών. Ο Ναμπόκοφ, σχολιάζοντας την πρόταση Κόρακα, θα εκφράσει την ανακούφισή του για το γεγονός ότι στην Ελλάδα η αμερικανική αιγίδα δεν αποτελεί ταμπού, όπως στη Γαλλία ή την Ιταλία. Ωστόσο, εδώ κάνει λάθος, κι αυτό από δύο απόψεις.

Αφενός, ο αντιαμερικανισμός είναι ισχυρός στην Ελλάδα, με αιχμή του δόρατος το Κυπριακό, όπως θα δείξουν οι μεγάλες διαδηλώσεις στην Αθήνα και άλλες πόλεις: δυο μήνες μετά την αναχώρηση Ναμπόκοφ από την Ελλάδα, τον Δεκέμβρη του 1954, καίγονται αμερικανικές σημαίες στη Θεσσαλονίκη. Οι εκδηλώσεις θα ενταθούν τα επόμενα χρόνια: τον Δεκέμβριο του 1957 θα εκραγούν βόμβες στην αμερικανική βάση του Ελληνικού και στη βιβλιοθήκη της USIS/USIA στην Αθήνα, η οποία και παθαίνει μεγάλες ζημιές.²³³ Αφετέρου, η πρόταση Κόρακα δεν καθρεφτίζει τις δεκτικότητες της ελληνικής κοινωνίας και διανοήσης, αλλά δύο δικές του υποκειμενικές πραγματικότητες. Πρώτον, τις επαφές του με τη USIS/USIA και την αμερικανική πρεσβεία: η στενή φιλία του με τον Ίρβινγκ Μπράουν, η συνεργασία του

²³¹ Κόρακας προς Josselson, 10.9.1953, IACF Records, φ. 3, κ. 210. Η Ευρωπαϊκή Καμπάνια Νέων (European Youth Campaign) είναι μια οργάνωση που ίδρυσε η (χρηματοδοτούμενη από τη CIA) American Committee on United Europe, με στόχο την προαγωγή της ιδέας της ενωμένης Ευρώπης και την αντιμετώπιση της κομμουνιστικής επιρροής στη νεολαία. Οργάνωσε πολλές εκθέσεις, συνέδρια, προβολές και ραδιοφωνικές εκπομπές, καθώς και εκδόσεις. Βλ. σχετικά Christina Norwig, «A First European Generation? The Myth of Youth and European Integration in the Fifties», *Diplomatic History*, τόμ. 38, τχ. 2 (Απρίλιος 2014), σ. 251-260 και Richard J. Aldrich, «OSS, CIA and European unity: The American committee on United Europe, 1948-60», *Diplomacy & Statecraft*, τόμ. 8, τχ. 1 (1997), σ. 184-227.

²³² Josselson προς Κόρακα, 14.9.1954, IACF Records/CHI, κ. 210, φ. 2. Η έμφαση από το πρωτότυπο.

²³³ Βλ. Γιάννης Στεφανίδης, *En onόματι του έθνους. Πολιτική κουλτούρα, αλτρωτισμός και αντιαμερικανισμός στη μεταπολεμική Ελλάδα, 1945-1967*, Επίκεντρο, Αθήνα 2010, σ. 335 κ.ε. [α' έκδ. στα αγγλικά: 2007]. Επίσης, Ζηνοβία Λιαλιούτη, *Ο ελληνικός αντιαμερικανισμός 1947-1989*, Ασίνη, Αθήνα 2016, σ. 213 κε.

με τον Ουέλντ και τον Γκουντ, ενόψει της επίσκεψης Ναμπόκοφ, καθώς και άλλες επαφές²³⁴ μάς δείχνουν ότι αυτός είναι ένας κόσμος οικείος για εκείνον. Δεύτερον, την κινητοποίηση της πρεσβείας ενόψει της επίσκεψης Ναμπόκοφ (διάθεση αυτοκινήτου κλπ.), για την οποία είναι ενήμερος· έτσι –και καθώς δεν γνωρίζει, προφανώς, την τακτική του CCF περί αυτόνομης δράσης– η πρόταση για την USIS/USIA ή την Ευρωπαϊκή Καμπάνια προκύπτει φυσικά.

Το ελληνικό δίκτυο του CCF: η πινακοθήκη των προσώπων

Τα πρόσωπα τα οποία προγραμματίζεται να συναντήσει ο Ναμπόκοφ στην Αθήνα και τα πρόσωπα τα οποία συναντάει εντέλει, η σχετική αλληλογραφία του με τον Κόρακα και τα σχόλια που κάνουν αποτελούν μια καλή ευκαιρία για να δοκιμάσουμε να ανασυστήσουμε, γενικότερα, τον κόσμο των προσώπων του CCF στην Ελλάδα τη δεκαετία του 1950.

Μπορούμε να διακρίνουμε τρεις (ομόκεντρους) κύκλους. Ο πρώτος, πολύ ευρύς κύκλος είναι οι συνδρομητές των περιοδικών του CCF στην Ελλάδα· ένας δεύτερος κύκλος τα πρόσωπα με τα οποία κατά καιρούς, με διάφορες ευκαιρίες, έρχεται σε επαφή το CCF· και, τέλος, ένας τρίτος, ολιγάριθμος κύκλος προσώπων συγκροτούν τον πυρήνα του «ελληνικού CCF».

Ο πρώτος κύκλος: οι συνδρομητές. Ο πρώτος κύκλος, λοιπόν, είναι οι συνδρομητές των περιοδικών του CCF στην Ελλάδα, κυρίως των *Preuves* και του *Encounter*. Ασφαλώς, η ιδιότητα του συνδρομητή ενός περιοδικού δεν σημαίνει καταρχάς πολλά και δεν συνεπάγεται την ένταξη σε μια ομάδα. Ας σκεφτούμε ωστόσο τα δεδομένα της δεκαετίας του 1950: το να είναι κανείς συνδρομητής ενός ξενόγλωσσου εντύπου υποδηλώνει, κατά τεκμήριο, είτε μια λίγο πολύ συγκεκριμένη κοινωνικοπολιτισμική ταυτότητα είτε (και) κάποια σχέση με το έντυπο και τους ανθρώπους του. Με άλλα λόγια, σημαίνει ή ότι είναι κάτοχος ενός – πολιτισμικού και υλικού– κεφαλαίου που του επιτρέπει να παρακολουθεί την κίνηση των ιδεών στο εξωτερικό (ως αναγνώστης άλλων ξενόγλωσσων εντύπων, μέσα από τα ταξίδια του στο εξωτερικό, μέσα από τις κοινωνικές συναναστροφές του) ή ότι έχει κάποιου είδους προσωπική σχέση με αυτόν που το διακινεί στην Ελλάδα και γράφει συνδρομητές – στην περίπτωση μας, κατά κύριο λόγο, τον Μανώλη Κόρακα.

²³⁴ Η αλληλογραφία του Κόρακα με τον Μπράουν, τον Τζόσελσον και τον Ναμπόκοφ τεκμηριώνουν την επαφή του πρώτου με τα πρόσωπα της αμερικανικής πρεσβείας. Πέραν των όσων αναφέρθηκαν, για τις επαφές με Ουέλντ και Γκουντ, την αίσθηση αυτή ενισχύουν ακόμα και μικρές λεπτομέρειες, όπως λ.χ. η αναφορά του Κόρακα στο δωμάτιο που έκλεισε σε ξενοδοχείο του Ναυπλίου το ζεύγος Ουέλντ (10.9.1954).

Μπορούμε να ανασυστήσουμε έναν κατάλογο των συνδρομητών των *Preuves* και *Encounter* μέσα από δύο βασικές πηγές: Πρώτον, τις επιστολές Κόρακα προς Τζόσελσον, καθώς μια από τις πληροφορίες που τις διατρέχουν είναι τα ονόματα εκείνων που ο πρώτος εγγράφει συνδρομητές ή τους πείθει να ανανεώσουν τη συνδρομή τους (μαζί με άλλες συναφείς πληροφορίες, λ.χ. αλλαγή διεύθυνσης, κάποιος που διαμαρτύρεται ότι δεν έλαβε κάποιο τεύχος κτλ.). Δεύτερον, τις επιστολές που στέλνει το περιοδικό *Preuves* με κάποια αφορμή στους συνδρομητές, λ.χ. το 1953, ζητώντας την άποψή τους για το έντυπο, καθώς και να προτείνουν μερικά πρόσωπα τα οποία θα μπορούσαν να ενδιαφέρονται γι' αυτό, ώστε να τους αποσταλούν ως δείγμα δωρεάν τεύχη.

Οι κατάλογοι των συνδρομητών των *Preuves* και *Encounter* (οι συνδρομητές του γερμανικού *Der Monat* και του αυστριακού *Forum* μετριούνται, με βάση όσα αναφέρονται στην αλληλογραφία Κόρακα, στα δάχτυλα του ενός χεριού) δεν επιφυλάσσουν κάποια ιδιαίτερη έκπληξη.²³⁵ Οι συνδρομητές είναι κατά κύριο λόγο καθηγητές πανεπιστημίου, καθώς και άνθρωποι των γραμμάτων και τεχνών και στη συντριπτική τους πλειοψηφία άντρες. Το πρώτο που σκέφτεται κανείς είναι ότι η σύνθεση των καταλόγων αυτών ορίζεται, καταρχάς, από ένα πραγματολογικό δεδομένο: πόσοι και ποιοι είναι εκείνοι που διαβάζουν με άνεση γαλλικά ή αγγλικά στην Ελλάδα τις δεκαετίες του 1950 και 1960, πόσοι και ποιοι είναι εκείνοι που ενδιαφέρονται για ένα γαλλικό ή αγγλικό περιοδικό ιδεών. Πάντως, και με αυτό τον περιορισμό, οι Έλληνες συνδρομητές των δύο περιοδικών είναι ελάχιστοι: κάποιες δεκάδες και είναι αμφίβολο αν ακόμα και στις καλύτερες εποχές ξεπερνούν τους 100, ενώ σε κάποιες άλλες είναι πολύ λιγότεροι.²³⁶ Ανεξάρτητα από τον αριθμό τους, η σύνθεση των συνδρομητών και

²³⁵ Οι κατάλογοι αυτοί προφανώς δεν είναι εξαντλητικοί, ωστόσο μας δίνουν μια καλή αίσθηση, καθώς ο Κόρακας είναι το βασικό κανάλι μέσω του οποίου εγγράφονται στην Ελλάδα συνδρομητές στα περιοδικά του CCF, ενώ στην αλληλογραφία διάσπαρτα ονόματα εμφανίζονται και για άλλους λόγους λ.χ. κάποιο τεύχος που δεν έφτασε σε κάποια διεύθυνση ή την αποστολή εκ μέρους του περιοδικού μιας επιστολής για κάποιον λόγο στους συνδρομητές. Για μια ενδιαφέρουσα τέτοια περίπτωση (μια «διορθωτική» επιστολή των *Preuves* προς τους Έλληνες συνδρομητές του, που επισημαίνει ότι το περιοδικό *Εποχές* δεν εκδίδεται υπό την αιγίδα του CCF, όπως εσφαλμένα έγραψαν), βλ. *εδώ*, την αμέσως επόμενη σημείωση.

²³⁶ Τον Ιούνιο του 1963, η διεύθυνση του περιοδικού *Preuves* στέλνει σε όλους τους συνδρομητές που βρίσκονται στην Ελλάδα, μια επιστολή, για να διορθώσει μια λανθασμένη αναφορά που είχε κάνει στις *Εποχές*, που τότε πρωτοκυκλοφορούν. Στο αρχείο του CCF υπάρχουν επιστολές προς 12 συνδρομητές. Παρότι ασφαλώς δεν ξέρουμε αν στο αρχείο απέκινται όλες οι επιστολές (δεν έχουμε πάντως κάποιον λόγο που μας υποδεικνύει ότι λείπουν, πέραν από την καχυποψία που μας δημιουργεί ο μικρός αριθμός), ενδεχομένως το 1963 να είναι 12 όλοι κι όλοι οι συνδρομητές του περιοδικού στην Ελλάδα, αν σκεφτούμε ότι είναι μια περίοδος που το CCF δεν έχει εκπρόσωπο στην Ελλάδα: η συνεργασία με τον Κόρακα έχει σταματήσει από τον Μάιο του 1962 (ενώ και τα προηγούμενα χρόνια η δραστηριότητά του έχει ατονήσει πολύ), και οι *Εποχές* δεν έχουν κυκλοφορήσει ακόμα. Βλ. *εδώ*, Κεφάλαιο 7.

στην Ελλάδα είναι αντίστοιχη με τον χαρακτήρα των περιοδικών, που εκφράζοντας την υψηλή κουλτούρα, απευθύνονται προνομιακά σε διανοούμενους και μέλη της πολιτιστικής ελίτ. Αυτοί είναι και οι επιθυμητοί συνδρομητές για το CCF και τον αντιπρόσωπό του στην Ελλάδα. Ας σημειωθεί ότι τα περισσότερα πρόσωπα που συναντάμε στους δύο επόμενους, πιο στενούς κύκλους, είναι συνδρομητές ενός από τα δύο περιοδικά, και κυρίως των *Preuves*: γι' αυτό προηγουμένως έκανα λόγο για «ομόκεντρους κύκλους».

Ο δεύτερος κύκλος. Έναν δεύτερο, στενότερο κύκλο απαρτίζουν πρόσωπα τα οποία έρχονται κατά καιρούς σε επαφή με το CCF και τους ανθρώπους του. Εδώ ανήκουν κατεξοχήν όσοι μετέχουν κατά καιρούς σε διεθνή συνέδρια ή εκδηλώσεις του CCF, χωρίς όμως αυτό να οδηγεί στην καλλιέργεια μιας σταθερής σχέσης.

Όπως έχουμε ήδη δει, στο ιδρυτικό συνέδριο του CCF (Βερολίνο 1950) μετέχει ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος, ενώ το φεστιβάλ «Αριστουργήματα του 20ού αιώνα» επισκέπτεται ο Ηλίας Βενέζης. Στη συνέχεια, στο συνέδριο «Επιστήμη και Ελευθερία» (Αμβούργο, Ιούνιος 1953) μετέχουν οι καθηγητές του Πανεπιστημίου Αθηνών Θεόδωρος Κουγιουμτζέλης (φυσικός), Γεώργιος Πανταζής (βιολόγος) και Θωμάς Δοξιάδης (γιατρός – και γιατρός της βασιλικής οικογένειας). Ο δημοσιογράφος του *Βήματος* Ελευθέριος Κοτσαρίδας θα παρακολουθήσει τη στρογγυλή τράπεζα για την Ευρώπη (Ρώμη, 13-16 Οκτωβρίου 1953).²³⁷ Στο συνέδριο «Το μέλλον της ελευθερίας» (Μιλάνο, Σεπτέμβριος 1955), παίρνει μέρος ο πολεοδόμος Κωνσταντίνος Δοξιάδης (ο οποίος θα μετάσχει και στην επιτροπή «Επιστήμη και Ελευθερία» του CCF, που ιδρύεται στις 29.9.1955) και ο πολιτικός Γρηγόριος Κασιμάτης, οποίος θα αναπτύξει στενότερη σχέση με το CCF: γνωρίζουμε δύο σοβαρές περιπτώσεις όπου ο Τζόσελσον ζητάει τη γνώμη του Κασιμάτη (το 1958 για το αν ο Βάσος Βασιλείου είναι κατάλληλο πρόσωπο για να αναλάβει το Forum Service του CCF στα ελληνικά, και το 1962, τη γνώμη του για την πρόταση Λαμπράκη σχετικά με την έκδοση ενός περιοδικού, το οποίο θα χρηματοδοτήσει το CCF).

Ο Κωνσταντίνος Δοξιάδης αποτελεί ιδιαίτερη περίπτωση, παρότι δεν ανήκει στον στενό πυρήνα των προσώπων του CCF στην Ελλάδα. Ξεχωρίζει καθώς, εκτός από τη βαρύτητα και τη διεθνή αναγνώριση του έργου του, η δραστηριότητα που θα αναπτύξει παγκοσμίως,²³⁸

²³⁷ Denis de Rougemont, «La Table ronde de l'Europe», *Preuves*, τχ. 35 (Φεβρουάριος 1954), σ. 4.

²³⁸ Από το 1954 και μέχρι το θάνατό του, το 1975, ο Δοξιάδης είναι σύμβουλος δεκάδων κυβερνήσεων, καθώς και του ΟΗΕ και της Διεθνούς Τράπεζας, για θέματα οικιστικής ανασυγκρότησης και ανάπτυξης. Σχεδιάζει πόλεις στην Γκάνα, στη Ζάμπια, στο Σουδάν, στον Λίβανο και στις ΗΠΑ, καθώς και την πρωτεύουσα του Πακιστάν, το Ισλαμαμπάντ. Αναλυτικά για βιογραφικά και το έργο του, βλ. Alexandros-Andreas Kyrtisis, *Constantinos A. Doxiadis. Texts, Design Drawings, Settlements*,

κυρίως στον «Τρίτο Κόσμο», καθώς και η έννοια της «οικιστικής» που εισάγει, θα συναντηθούν επί της ουσίας με τις απόψεις του CCF περί ανάπτυξης στην Ασία, τη Μέση Ανατολή και στην Αφρική.²³⁹ Η αρχιτεκτονική και η πολεοδομία δεν συγκαταλέγονταν στις προτεραιότητες του CCF, και ο Δοξιάδης ήταν ένας από τους ελάχιστους αρχιτέκτονες που μετείχαν στις δραστηριότητές του. Η συνάντηση CCF και Δοξιάδη γίνεται στο πεδίο της ανάπτυξης και του εκσυγχρονισμού ως βασικού εργαλείου για την εγκαθίδρυση του δυτικού μοντέλου σε χώρες της Ασίας, της Αφρικής και της Μέσης Ανατολής, καθώς και για την αντιμετώπιση της ανόδου κομμουνισμού στις χώρες αυτές: η εισαγωγή του μεγάλου κλίμακας αστικού σχεδιασμού στις χώρες που εξέρχονται από την αποικιοκρατία δεν είναι ουδέτερη, αλλά επενδύεται με προσδοκίες ελευθερίας, δημοκρατίας και ευημερίας. Η ανακοίνωση του Δοξιάδη με τίτλο «Η αραβική μητρόπολη», στο σεμινάριο/συνέδριο «Η νέα μητρόπολη στον αραβικό κόσμο», που οργάνωσε το CCF στο Κάιρο τον Δεκέμβριο του 1960, μας δίνει μια συνοπτική εικόνα της αντίληψής του για τα ζητήματα αυτά. Όπως σημειώνει η ιστορικός της αρχιτεκτονικής και του αστικού σχεδιασμού, Μισέλ Προβόστ:

«Γι' αυτούς [το Ίδρυμα Ford, το CCF κ.ο.κ.] ο Δοξιάδης ήταν ένα σύμβολο στον τομέα του πολεοδομικού σχεδιασμού όπως και ο Τζάκσον Πόλοκ στην τέχνη. Όπως ο Πόλοκ ήταν το αντίδοτο του σοσιαλιστικού ρεαλισμού στη ζωγραφική, το έργο του Δοξιάδη δημιούργησε το απολύτως αντίθετο προς στον σοσιαλιστικό ρεαλισμό στον αστικό σχεδιασμό και την αρχιτεκτονική. [...]

Όπως ο Πόλοκ εισήγαγε μια εντελώς νέα κατεύθυνση στη ζωγραφική και απελευθερώθηκε από τα ιστορικά προηγούμενα και την εικονογραφία, έτσι και η «οικιστική» του Δοξιάδη δημιούργησε ένα εντελώς νέο σύστημα αστικού σχεδιασμού, απελευθερώνοντάς το από τον επίσημο σχεδιασμό. [...] Η μονάδα γειτονιάς, γνωστή από τις αγγλικές νέες πόλεις, επεκτείνεται, επαναλαμβάνεται και τοποθετείται σε ένα ατέρμονο πλέγμα, μέχρι να εξαφανιστεί κάθε αναφορά σε υπάρχοντα αστικά περιβάλλοντα. [...] Οι ιδέες της αλλαγής και της ανάπτυξης χωρίς σύνορα, καθώς και της τεχνολογίας, που επιλύουν κάθε πιθανό πρόβλημα, από τη δημογραφική ανάπτυξη έως την έλλειψη ενέργειας, από τη ρύπανση έως την οικονομική καθυστέρηση ή την εθνοτική και την κοινωνική αναταραχή, καθιστούσαν το όραμα του Δοξιάδη το τέλειο όχημα της ιδεολογίας της αμερικανικής ανάπτυξης».²⁴⁰

Ίκαρος, Αθήνα 2006 (ιδίως η ενότητα «Life and Projects», γραμμένη από τον Α.Α. Κύρτση, σ. 301-463.

²³⁹ Βλ., ενδεικτικά: Constantinos A. Doxiadis, *Ekistics: An introduction to the science of human settlements*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη 1968· Markus Daechsel, *Islamabad and the politics of international development in Pakistan*. Markus Daechsel, CUP, Κέμπριτζ 2015· Michelle Provoost, Michelle Provoost, «New towns on the Cold War frontier», www.eurozine.com, 28.6.2006 (bit.do/mi-pr).

²⁴⁰ M. Provoost, «New towns on the Cold War frontier», ό.π.

Με λίγα λόγια, ο Δοξιάδης διακρίνεται σαφώς από τους λοιπούς Έλληνες που αποκτούν δεσμούς με το CCF. Η διεθνής εμβέλεια του έργου του, η πρωτότυπη θεωρητική παραγωγή του, αλλά και οι στενές σχέσεις του με το Ίδρυμα Φορντ και την αμερικανική κυβέρνηση²⁴¹ τον κάνουν να αποκτά οργανική σχέση με τους σχεδιασμούς του CCF και να συνιστά ισότιμο συνομιλητή του.

Ο τρίτος κύκλος: ο στενότερος πυρήνας. Προχωρώντας στα ενδότερα, είναι αμφίβολο αν μπορούμε να μιλήσουμε για πυρήνα του CCF στην Ελλάδα, τη δεκαετία του 1950. Εκτός του ότι θεσμικά δεν δημιουργείται ελληνική επιτροπή ή γραφείο του οργανισμού στην Ελλάδα (το θέμα επανέρχεται με διάφορες ευκαιρίες, αλλά σε όλες κρίνεται, εντέλει, ότι απουσιάζουν οι κατάλληλες διαθεσιμότητες και τα πρόσωπα), δεν φαίνεται ότι υπάρχει κάποια ομάδα ανθρώπων που συναντιέται τακτικά και ασχολείται συστηματικά –παρά μόνο περιστασιακά– με το CCF. Τα πάντα σχεδόν περνάνε μέσα από τη δραστηριότητα και τις επαφές του επίσημου εκπροσώπου του CCF στην Ελλάδα, Μανώλη Κόρακα.

Έτσι από το 1953 και για μία δεκαετία, ο Μανώλης Κόρακας θα αποτελέσει το βασικό πρόσωπο του CCF στην Ελλάδα· είναι, εν πολλοίς, το CCF στην Ελλάδα. Η περίοδος αυτή ξεκινάει στις αρχές του 1953, οπότε εγκαινιάζεται η σχέση CCF και Κόρακα, και ολοκληρώνεται τον Ιούνιο του 1962, οπότε το CCF αποφασίζει να σταματήσει να καταβάλλει τη μηνιαία (μικρή) αμοιβή που πρόσφερε σε αυτόν, ενώ έναν χρόνο νωρίτερα έχει σταματήσει να ενισχύει χρηματικά και τη *Διεθνή Ζωή*, το περιοδικό στην έκδοση του οποίου πρωτοστατεί ο Κόρακας). Η διακοπή αυτή σημαίνει και το τέλος της σχέσης του Κόρακα με το CCF. Την ίδια εποχή, τον Μάιο του 1963, κυκλοφορεί το πρώτο τεύχος του περιοδικού *Εποχές* (η έκδοση ξεκινάει έπειτα από συζητήσεις με το CCF, το οποίο και το χρηματοδοτεί εν μέρει), γεγονός που σηματοδοτεί την έναρξη μιας νέας εποχής για τον οργανισμό αυτό σε σχέση με τα ελληνικά πράγματα.

Ωστόσο, εκτός από τον Κόρακα, το CCF τη δεκαετία του 1950, διατηρεί επαφή με ορισμένα πρόσωπα –σε συνεννόηση με τον Κόρακα, αλλά και απευθείας–, όπως ο βουλευτής και υπουργός Γρηγόριος Κασιμάτης και ο διευθυντής της *Νέας Εστίας* Πέτρος Χάρης. Αργότερα, στα τέλη της δεκαετίας του 1950, όπως θα δούμε, δημιουργεί σχέση

²⁴¹ Βλ. σχετικά: Lefteris Theodosios, «Victory over Chaos? Constantinos A. Doxiadis and Ekistics 1945-1975», διδακτορική διατριβή, Τμήμα Αρχιτεκτονικής Σύνθεσης, Αρχιτεκτονική Σχολή, Πολυτεχνείο της Καταλονίας, Βαρκελώνη 2015· Andreas Kakridis, «Rebuilding the future: C.A. Doxiadis and the Greek reconstruction effort (1945-1950)», *The Historical Review/La Revue Historique*, τόμ. 10 (2013), σ. 135-160· Χρήστος Χατζηιωσήφ, «Σχέδιο Μάρσαλ και οικονομικός προγραμματισμός αλλά ελληνικά», στο Θανάσης Σφήκας (επιμ.), *Το Σχέδιο Μάρσαλ. Ανασυγκρότηση και διαίρεση της Ευρώπης*, Πατάκης, Αθήνα 2011, κυρίως σ. 198-201.

επαγγελματικής συνεργασίας με τον δημοσιογράφο Βάσο Βασιλείου και τον διαφημιστή, από τους πρωτοπόρους των δημοσίων σχέσεων στην Ελλάδα, Μάνο Παυλίδη. Αυτοί, εκ των πραγμάτων, αποτελούν τον πιο στενό κύκλο στις επαφές του CCF στην Ελλάδα τη δεκαετία του 1950, μαζί με λίγα ακόμα πρόσωπα τα οποία εμπλέκονται σταθερά και επαναλαμβανόμενα, με ποικίλους τρόπους, στις δραστηριότητες του CCF, όπως ο Θεοφύλακτος Παπακωνσταντίνου, ο Αιμίλιος Χουρμούζιος και ο Γιώργος Θεοτοκάς. Τα πρόσωπα που σκέφτεται ο Ναμπόκοφ, τον Φεβρουάριο του 1956, για τη δημιουργία μιας «μικρής πολιτιστικής επιτροπής» του CCF στην Ελλάδα είναι, εκτός από τον Κόρακα, ο Θεοτοκάς, ο Μυριβήλης, ο Χουρμούζιος και ο Δοξιάδης (δεν ξέρουμε ποιος από τους δύο, αλλά πιθανότερα ο Θωμάς και όχι ο Κωνσταντίνος, καθώς τον πρώτο αναφέρει στις επιστολές του από την Ελλάδα, το 1954), ενώ τον Απρίλιο θα σημειώσει, για τον ίδιο σκοπό, τον Μυριβήλη, τον Χουρμούζιο, τον Τερζάκη και τον Κασιμάτη (τον τελευταίο τον αναφέρει θερμά, με την επιφύλαξη της ενεργού εμπλοκής του στην πολιτική, η οποία του αφήνει μικρά χρονικά περιθώρια). Ας σταθούμε λίγο στα βιογραφικά των βασικών προσώπων που αναπτύσσουν σχέσεις με το CCF, καθώς και στη σχέση τους αυτή.

Θεοφύλακτος Παπακωνσταντίνου.²⁴² Γεννιέται στο Μοναστήρι (Μπίτολα) της Μακεδονίας το 1904. Νεαρός εντάσσεται στο ΚΚΕ, αποχωρεί από τα αριστερά και προσεγγίζει στον τροτσκιστικό χώρο. Σπουδάζει στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών. Στον όψιμο Μεσοπόλεμο, παρά τη νεαρή του ηλικία έχει εξελιχθεί σε έναν από τους πιο μαχητικούς και συγκροτημένους μαρξιστές διανοούμενους με το συγγραφικό και μεταφραστικό του έργο: εκδότης του περιοδικού *Μαρξιστική Βιβλιοθήκη* (1927), συγγραφέας του έργου *Εισαγωγή στη Διαλεκτική* (1933) και συμμετέχοντας στην έκδοση του περιοδικού *Νέοι Πρωτοπόροι*.

Είναι συντάκτης της περίφημης *Μεγάλης Ελληνικής Εγκυκλοπαιδείας* του Παύλου Δρανδάκη και της εγκυκλοπαιδείας του *Ανεξάρτητου*, συνεργάτης των *Νέων Πρωτοπόρων*, ενώ αρκετά νωρίς αρχίζει να ασχολείται επαγγελματικά με τη δημοσιογραφία. Διατέλεσε διαδοχικά συντάκτης της εφημερίδας *Ανεξάρτητος* (1934-1936), συντάκτης και αρχισυντάκτης της *Πρωίας* (1936-1943), συνεργάτης της εφημερίδας *Εμπρός* (1954-1957), της *Μακεδονίας* (1958-

²⁴² Για τον Θ. Παπακωνσταντίνου, βλ. Ε.Ν. Μόσχος, «Θεοφύλακτος Παπακωνσταντίνου», *Νέα Εστία*, τχ. 1531, σ. 558· Μελέτης Μελετόπουλος, *Η Δικτατορία των συνταγματαρχών. Κοινωνία, Ιδεολογία, Οικονομία*, Παπαζήσης, Αθήνα 1996, σ. 200-211. Επίσης, πληθώρα στοιχείων, καθώς και κείμενα του Παπακωνσταντίνου υπάρχουν στο ιστολόγιο που διατηρεί ο εγγονός του, αφιερωμένο σε αυτόν (theofilaktos-paraconstantinou.blogspot.com). Βλ. και τις δύο μαρτυρίες του ίδιου: Θεοφύλακτος Παπακωνσταντίνου *Η μεγάλη περιπέτεια*, Κάκτος, Αθήνα 1977· ο ίδιος, *Η μικρή περιπέτεια*, Κάκτος, Αθήνα 1978 (με λίγες, ωστόσο, αυτοβιογραφικές πληροφορίες).

1959), αρχισυντάκτης και αρθρογράφος της *Ελευθερίας* (1945-1949), αρθρογράφος της (1949-1963), αρθρογράφος της *Μεσημβρινής* (1963-1967). Στα χρόνια της Κατοχής συμμετέχει στην αντιστασιακή εφημερίδα *Μαχομένη Ελλάς* (Αύγουστος 1942-Οκτώβριος 1943). Το 1943 διαφεύγει στο Κάιρο, όπου υπηρετεί την εξόριστη Ελληνική Κυβέρνηση ως Διευθυντής Τύπου της Ελληνικής Υπηρεσίας Πληροφοριών (1943-1944).

Η αποστασιοποίησή του από τον μαρξισμό και τον κομμουνισμό εξελίσσεται σε ασυμφιλίωτη αντιπαλότητα. Στον αντίποδα της προπολεμικής τοποθέτησης και ρόλου του, ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1950, είναι ένας από τους πιο σφοδρούς και αδιάλλακτους αντικομμουνιστές. Έχει βάλει τις βάσεις ήδη από το 1949 με τη συλλογή άρθρων *Εναντίον του ρεύματος*. Στη συνέχεια, τα βιβλία του *Ανατομία της Επανάστασεως* (1952, το οποίο βραβεύεται από την Ακαδημία Αθηνών), *Εγχειρίδιον ελευθέρου πολίτου* (με το ψευδώνυμο Π. Μοναστηριώτης, 1955), *Η νέα γραμμή του κομμουνισμού* (1956), *Ανατομία της συνοδοιπορίας* (1960) θα αποτελέσουν θεμελιώδη συγγράμματα της αντικομμουνιστικής φιλολογίας. «Τυπική περίπτωση οργανικού διανοούμενου της πειρόδου, εκπροσώπου του αυταρχικού εκσυγχρονισμού», όπως έχει επισημάνει η Έφη Αβδελά, εκφράζει, ωστόσο νεωτεριστικές απόψεις, για ζητήματα που αφορούν λ.χ. τα ήθη της επαρχίας ή τα εγκλήματα τιμής.²⁴³

Η σχέση του με το CCF: Ο Κόρακας θα συστήσει ενθέρμως τον Παπακωνσταντίνου στον Τζόσελσον, χαρακτηρίζοντάς τον «επιφανή δημοσιογράφο» και «φιλελεύθερο αντικομμουνιστή». Ο Παπακωνσταντίνου θα επιλεγεί, ως εξέχουσα προσωπικότητα, για να προλογίσει τον τόμο *Τέχνη, Επιστήμη και Ελευθερία* (1955) με κείμενα του Αντρέ Μαλρό, του Αντρέ Μπρετόν, του Ινιάτσιο Σιλόνε, του Άρθουρ Καίσιλερ και του Ρεϋμόν Αρόν, ο οποίος και θα αποτελέσει τη μοναδική έκδοση του CCF στα ελληνικά. Ο Παπακωνσταντίνου θα αποτελέσει έναν από τους βασικούς ανθρώπους του Τύπου, στους οποίους απευθύνεται σταθερά ο Κόρακας, για τις υποθέσεις του CCF, ενώ τα έτη 1958-1962 αρθρογραφεί, αρκετές φορές, στη *Διεθνή Ζωή*.

Αιμίλιος Χουρμούζιος.²⁴⁴ Συνομήλικος του Παπακωνσταντίνου (γεννήθηκε στη Λεμεσό της Κύπρου το 1904) έχει αρκετά κοινά μαζί του. Το 1925 εγκαθίσταται στην Αθήνα, όπου σπουδάζει νομικά και οικονομικές επιστήμες. Το 1927 εκδίδει το περιοδικό *Λογοτεχνική Επιθεώρηση* (στη συνέχεια τη *Νέα Επιθεώρηση*). Εντάσσεται στο κομμουνιστικό κίνημα και

²⁴³ Βλ. Έφη Αβδελά, *Διά λόγους τιμής: Βία, συναισθήματα και αξίες στη μετεμφυλιακή Ελλάδα*, Νεφέλη, Αθήνα 2002, σ. 170-200.

²⁴⁴ Για τον Αιμίλιο Χουρμούζιο βλ. τον συλλογικό τόμο *Σημείον του Εμμ. Χουρμούζιου. Δέκα χρόνια από τον θάνατό του*, Τετράδια Ευθύνης, αρ. 20, Οι Εκδόσεις των Φίλων, Αθήνα 1983, καθώς και τα αφιερώματα των περιοδικών *Κ* (τχ. 12, Νοέμβριος 2006) και *Νέα Εστία* (τχ. 1609, 15.7.1994).

αρθρογραφεί με το ψευδώνυμο Αντρέας Ζευγάς, κυρίως για θέματα τέχνης και λογοτεχνίας. Κατά τη διάρκεια της Κατοχής εντάσσεται στο ΕΑΜ. Μεταπολεμικά θα ενταχθεί στο αντικομμουνιστικό στρατόπεδο, αν και με πιο ήπιο τρόπο σε σχέση με τον Παπακωνσταντίνου. Επαγγελματικά θα ασχοληθεί με τη δημοσιογραφία και το 1945 (και μέχρι το 1967) θα γίνει αρχισυντάκτης της *Καθημερινής*, στην οποία δούλεψε από το 1921. Έχει πλούσιο δοκιμακό και μεταφραστικό έργο, στον χώρο της λογοτεχνίας και των τεχνών, ενώ το 1955 θα γίνει διευθυντής του Εθνικού Θεάτρου, θέση στην οποία θα παραμείνει μέχρι το 1964.

Η σχέση του με το CCF: Αντιπρόσωπος στο συνέδριο του Μιλάνου το 1955. Ο Τζόσελσον κάνει μεγάλη προσπάθεια για να τον πείσει να συμμετάσχει, παρά τη έλλειψη χρόνου που επικαλείται εκείνος, και τον επιλέγει σαφώς σε σχέση με τον Παπακωνσταντίνου. Τα πρώτα χρόνια (1953-1957) είναι από 4-5 πρόσωπα στα οποία απευθύνεται (αραιά) ο Τζόσελσον. Ο Χουρμούζιος είναι, επίσης, ένας από τους ανθρώπους του Τύπου, στους οποίους απευθύνεται σταθερά ο Κόρακας.

Πέτρος Χάρης.²⁴⁵ Ο Πέτρος Χάρης (1902-1998), ψευδώνυμο του Ιωάννη Μαρμαριάδη σπούδασε νομικά στην Αθήνα. Τη δεκαετία του 1920 αρχίζει να συνεργάζεται με διάφορα λογοτεχνικά περιοδικά και εκδίδει την πρώτη του συλλογή διηγημάτων (*Η τελευταία νύχτα της γης*). Η ζωή του και η παρουσία στον χώρο των γραμμάτων θα ταυτιστεί με το περιοδικό *Νέα Εστία*. Αναλαμβάνει τη διεύθυνσή του το 1933 (τα δύο πρώτα χρόνια μαζί με τον ιδρυτή του, Γρηγόριο Ξενοπούλο), θέση στην οποία θα παραμείνει για 55 χρόνια.

Η σχέση του με το CCF: Το CCF επιδιώκει να διατηρεί μια σταθερή σχέση με τον Πέτρο Χάρη, επειδή ποντάρει σε αυτόν τόσο ως διανοούμενο όσο και –κυρίως– ως εκδότη της *Νέας Εστίας*. Ο Π. Χάρης θα γράψει μια επιφυλλίδα με τίτλο «Πνευματική ελευθερία. Ένα αίτημα κι ένας αγώνας», στην *Ελευθερία*, στην οποία παρουσιάζει το έργο του CCF (20.10.1955). Ο Τζόσελσον θα δηλώσει σε επιστολή του στον Χάρη την πρόθεσή του το CCF να καλλιεργήσει μια ιδιαίτερη σχέση με τη *Νέα Εστία* (βλ. *εδώ*, Κεφάλαιο 4).

Γιώργος Θεοτοκάς.²⁴⁶ Ο Γιώργος Θεοτοκάς (1906-1966), ένας από τους πιο χαρακτηριστικούς εκπροσώπους της γενιάς του '30, σπούδασε νομικά στην Αθήνα και

²⁴⁵ Για τον Πέτρο Χάρη, βλ. το αφιέρωμα των περιοδικών *Νέα Εστία* (τχ. 1470-1471, 1.10.1988), *Δώμα* (τχ. 7, καλοκαίρι 1985), *Πνευματική Κύπρος* (τχ. 185-187, Φεβρουάριος-Απρίλιος 1976). Επίσης, βλ. Μάνος Χαριτάτος, *Βιβλιογραφία Πέτρου Χάρη. Α'. Εργογραφία (1924-1981) και κριτικά κείμενα για τα έργα*. Αθήνα, ΕΛΙΑ 1981.

²⁴⁶ Ο Γ. Θεοτοκάς είναι το πρόσωπο το οποίο έχει μελετηθεί περισσότερο από όλα όσα συζητάμε. Έτσι, διαθέτουμε μια πρόσφατη αλλά αρκετά περιγραφική βιογραφία: Λυκούργου Κουρκουβέλα, *Γιώργος Θεοτοκάς 1905 -1966. Πολιτικός στοχαστής* Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2014. Επίσης, μια σειρά αφιερώματα περιοδικών όπως της *Νέας Εστίας* (τχ. 1114, 1.12.1973 και

συνέχισε τις σπουδές του στο Παρίσι και το Λονδίνο. Πριν από τον πόλεμο είναι ήδη καταξιωμένος λογοτέχνης (έχει εκδώσει την *Αργώ*, το *Δαιμόνιο* και τον *Λεωνή*) και διανοούμενος, φιλελεύθερος και αντιμαρξιστής, με έντονη δημόσια παρέμβαση: έχει εκδώσει το *Ελεύθερο Πνεύμα* (1929) και το *Εμπρός στο κοινωνικό μας πρόβλημα* (1932), ενώ αρθρογραφεί συστηματικά σε περιοδικά όπως η *Νέα Εστία*, η *Ιδέα*, τα *Νέα Γράμματα* και τα *Νεοελληνικά Γράμματα*.

Όλα αυτά είναι, πάνω κάτω, γνωστά. Λιγότερο γνωστές είναι –και σίγουρα έχει αποδοθεί μικρότερη σημασία σε αυτές– μια σειρά πιο πολιτικές διαστάσεις της δράσης του. Τον Αύγουστο του 1952 και για ένα εξάμηνο θα βρεθεί στις ΗΠΑ (ενώ είναι ήδη διευθυντής του Εθνικού Θεάτρου), μετέχοντας στο πρόγραμμα ξένων ηγετών του Στέιτ Ντιπάρτμεντ. Τα ίδια χρόνια αναπτύσσει στενούς δεσμούς με τον Γεώργιο Παπανδρέου και το 1956 θα είναι υποψήφιος με τη Δημοκρατική Ένωση στη Χίο.

Η σχέση του με το CCF: Ο Γιώργος Θεοτοκάς, παρότι δεν θα αποκτήσει ποτέ οργανική σχέση με το CCF, ούτε καν θα μιλήσει σε κάποιο συνέδριό του, είναι, μπορούμε να πούμε, το «αγαπημένο παιδί» του Ναμπόκοφ και του Τζόσελσον. Μιλάνε θερμά για αυτόν, ενώ το όνομά του αναφέρεται συχνά στις σκέψεις για συγκρότηση ελληνικής επιτροπής ή γραφείου του CCF. Τον Σεπτέμβριο του 1954 πιθανόν συναντάει τον Ντενίς ντε Ρουζμόν στη Γενεύη, όπου έχει ταξιδέψει για να συμμετάσχει σε συνέδριο. Τον Φεβρουάριο του 1955, όταν ο Ινδός πολιτικός Μίνουο Massani (παλιότερα σοσιαλιστής και μεταπολεμικά οπαδός της οικονομίας της αγοράς) επισκέπτεται την Αθήνα, τρώνε μαζί με τον Θεοτοκά (και τη λογοτέχνη Καίη Τσιτσέλη) και άκουσαν μουζούκι. Τέλος, ο Θεοτοκάς είναι ένας από τους ελάχιστους Έλληνες (πιθανότατα ο μοναδικός) που γράφει δύο φορές στο γαλλικό περιοδικό του CCF, *Preuves*, τη δεκαετία του 1950.²⁴⁷

τχ. 1115, Χριστούγεννα 1973), των *Τομών* (τχ. 12, Δεκέμβριος 1975), του *Διαβάζω* (τχ. 137, 12.2.1986), καθώς και τα *Τετράδια Ευθύνης* αρ. 26 (1986). Διαθέτουμε επίσης αναλυτική εργοβιβλιογραφία του: Εμμ. Ι. Μοσχονάς, *Βιβλιογραφία Γιώργου Θεοτοκά 1922-1973*, β' έκδ., University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2004· Χαράλαμπος Καραόγλου, Ναταλία Δεληγιαννάκη, Αλκμήνη Ριζοπούλου, *Βιβλιογραφία Γιώργου Θεοτοκά 1974-2002*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2004. Τέλος, το δίτομο Γιώργος Θεοτοκάς, *Στοχασμοί και σκέψεις. Πολιτικά κείμενα 1925-1966*, εισαγωγή: Νίκος Αλιβιζάτος, επιμ. Νίκος Αλιβιζάτος, Μιχάλης Τσαπόγας, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα 1996, μας προσφέρει μια σφαιρική και αναλυτική εικόνα του πολιτικού Θεοτοκά και της διαδρομής των απόψεών του στον χρόνο.

²⁴⁷ Georges Theotokas, «De Broadway au théâtre universitaire», *Preuves*, τχ. 39 (Μάιος 1954), σ. 76-79 και «Byzance et Occident», *Preuves*, τχ. 45 (Νοέμβριος 1954), σ. 98-102.

Γρηγόριος Κασιμάτης.²⁴⁸ Ο Γρηγόριος Κασιμάτης (1906-1987) είναι το πιο πολιτικό από τα πρόσωπα που εμπλέκονται στις δραστηριότητες του CCF. Σπούδασε νομική στην Αθήνα και φιλοσοφία στο Παρίσι, όπου και έγινε διδάκτωρ της Νομικής. Από το 1932 και μετά διδάσκει αστικό και εργατικό δίκαιο σε διάφορες σχολές (Νομική ΑΠΘ, Νομική Αθηνών, Πάντειο, Ανωτάτη Βιομηχανική). Ήδη προπολεμικά εμπλέκεται στην πολιτική και γίνεται υπουργός στην κυβέρνηση Δεμερτζή και την κοινοβουλευτική κυβέρνηση Μεταξά (πριν την 4η Αυγούστου). Στα χρόνια της Κατοχής μετέχει στην αντιστασιακή οργάνωση «Παρόν», συλλαμβάνεται και φυλακίζεται από τους Γερμανούς. Μεταπολεμικά γίνεται μέλος της Σοσιαλιστικής Ελληνικής Ενώσεως, και εκλέγεται βουλευτής με την κεντρώα Εθνική Πολιτική Ένωση (των Σοφοκλή Βενιζέλου, Γεωργίου Παπανδρέου και Παναγιώτη Κανελλόπουλου). Θα γίνει πολλές φορές υπουργός (στις κυβερνήσεις Βούλγαρη, Δαμασκηνού, Σοφ. Βενιζέλου, Νικ. Πλαστήρα), σε οικονομικά κυρίως υπουργεία. Το 1956 προσχωρεί στην ΕΡΕ και θα γίνει ξανά υπουργός στην κυβέρνηση Καραμανλή το 1961.

Η σχέση του με το CCF: Ο Κασιμάτης είναι ένα από τα πρόσωπα με τα οποία ο Τζόσελσον διατηρεί αυτοτελή επικοινωνία και αλληλογραφία. Τουλάχιστον τρεις φορές ο Τζόσελσον τον συμβουλεύεται ανεξάρτητα από τον Κόρακα – και ακολουθεί τη γνώμη του: για την πολιτική κατάσταση στην Ελλάδα το 1954 (και θα συμφωνήσει με τη δική του γνώμη, όχι του Κόρακα, που θεωρούν και οι δύο πεσιμιστική), για τις επιλογές των προσώπων που θα εκπροσωπήσουν την Ελλάδα στο συνέδριο του Μιλάνου (1955) και αργότερα, το 1962, για τη φερεγγυότητα της πρότασης του Λέοντος Καραπαναγιώτη και του Χρήστου Λαμπράκη σχετικά με την έκδοση περιοδικού (που τελικά θα εκδοθεί και θα είναι οι *Εποχές*). Ο Κασιμάτης θα συμμετάσχει στο συνέδριο του Μιλάνου του CCF.

²⁴⁸ Όσον αφορά τον Γρηγόριο Κασιμάτη, βλ. Κωνσταντίνος Δεσποτόπουλος, «Γρηγόριος Κασιμάτης (1906-1987). Λόγος στην Αίθουσα της Ακαδημίας Αθηνών, 4 Απριλίου 1989», *Φήμη απόντων*, Καστανιώτης, Αθήνα 1995 (goo.gl/3bGqjH). Επίσης στον τόμο Γρηγόριος Κασιμάτης, *Η Ελλάς και ο κόσμος. Δοκίμια, λόγοι, άρθρα*, Αθήνα 1961, βρίσκουμε συγκεντρωμένα μια σειρά πολιτικά άρθρα του συγγραφέα, καθώς και διάσπαρτα βιογραφικά του στοιχεία· στον ίδιο τόμο, ο συγγραφέας κάνει μια λεπτομερή σύνοψη της πολιτικής του διαδρομής από τον «σοσιαλισμό» της Κατοχής μέχρι την ένταξη στη ΕΡΕ (σ. 158-160).

Μερικές παρατηρήσεις για τα πρόσωπα: το προφίλ τους

Επισκοπώντας τα εργοβιογραφικά των προσώπων που έρχονται σε επαφή με το CCF στην Ελλάδα τη δεκαετία του 1950, ιδίως του πιο στενού κύκλου, μπορούμε να παρατηρήσουμε τα εξής:

α) Το προφίλ των ανθρώπων που πλαισιώνουν το ελληνικό CCF και χρησιμοποιούνται κατά καιρούς στις εκδηλώσεις ή άλλες δράσεις του είναι παρόμοιο με αυτό που συναντάμε και σε άλλες χώρες. Έτσι συναντάμε ανθρώπους που συνδυάζουν συνδυάζουν ιδιότητες όπως: πρώην κομμουνιστές, φιλελεύθεροι ή συντηρητικοί διανοούμενοι, δημοσιογράφοι.

β) «Κόκκινη γραμμή» για την επιλογή των εμπλεκόμενων είναι η ενδεχόμενη σχέση τους με τους κομμουνιστές, σε όλες τις εκδοχές. Η μόνη σχέση με τον κομμουνισμό –που όχι μόνο επιτρέπεται, αλλά και είναι επιθυμητή–είναι η ένταξη στο παρελθόν, και κατόπιν η αποκήρυξη. Στην πράξη, ωστόσο, το ζήτημα δεν είναι πάντα σαφές. Η προσπάθεια αναζήτησης προσώπων που τοποθετούνται στον χώρο της μη κομμουνιστικής Αριστεράς και έχουν απήχηση σε ένα αριστερό κοινό γίνεται συχνά σε ένα ρευστό έδαφος, καθώς τα πρόσωπα αυτά στην Ελλάδα, κατά κανόνα διατηρούν σχέσεις με την κομμουνιστική Αριστερά. Έτσι, για παράδειγμα, ενόψει του συνεδρίου του Μιλάνου εξετάζεται η συμμετοχή σε αυτό του οικονομολόγου Άγγελου Αγγελόπουλου. Έπειτα από την περιγραφή της διαδρομής του (μέλος της ΠΕΕΑ, της λεγόμενης «κυβέρνησης του βουνού» στα χρόνια της Κατοχής κλπ.), την οποία κάνει ο Κόρακας, η υποψηφιότητά του απορρίπτεται. Επίσης είναι χαρακτηριστικό ότι σημαίνει συναγεμιάς κάθε φορά που κάποιος από όσους έχουν συνεργαστεί με το CCF κάνει κάποια κίνηση προς τα Αριστερά, για παράδειγμα όταν ο Γρηγόριος Κασσιμάτης μετέχει σε αντιπροσωπεία που επισκέπτεται την ΕΣΣΔ και γράφει τις –θετικές– εντυπώσεις του σε αθηναϊκή εφημερίδα ή όταν ο Σταμάτης Μερκούρης, τον οποίο έχει προσεγγίσει το CCF στις αρχές του 1958, θα κατέβει (και θα εκλεγεί) στις εκλογές του ίδιου χρόνου, βουλευτής με την ΕΔΑ.

γ) Και αντιστρόφως: η σαφής αντικομμουνιστική τοποθέτηση είναι ένα πολύ σημαντικό συστατικό του προφίλ των υποψήφιων ή επιθυμητών συνεργατών του CCF. Ενίοτε αρκεί η τοποθέτηση αυτή ώστε το CCF να απευθυνθεί σε κάποιον. Η εντύπωση που προξενεί ο Γραμματικόπουλος στον Ναμπόκοφ είναι χαρακτηριστική επ' αυτού. Αξίζει, επίσης, να σημειώσουμε ότι μια από τις πρώτες ελληνικές επαφές (με Έλληνα και για θέμα ελληνικό), το φθινόπωρο του 1950, λίγους μόνο μήνες μετά την ίδρυσή του, είναι ο γιατρός Σ. Μαζαράκης. Ο Μαζαράκης, εγκατεστημένος χρόνια στο Παρίσι, έχει δραστηριότητα ως λόγιος και είναι γνωστός στους ελληνογαλλικούς λογοτεχνικούς κύκλους. Έτσι το γεγονός ότι γίνεται μέλος

των Amis des Liberté de la Culture (του γαλλικού «τμήματος» του CCF) δεν είναι ούτε παράδοξο ούτε έχει κάποια ιδιαίτερη βαρύτητα. Το ενδιαφέρον είναι ότι ο Μαζαράκης επικοινωνεί με το CCF, ζητώντας τη στήριξή του –και αυτό ανταποκρίνεται θετικά– με αντικείμενο την οργάνωση διαλέξεων και εκδηλώσεων εναντίον του «παιδομαζώματος», στις οποίες και είναι βασικός ομιλητής, σε συνεργασία με την ελληνική κυβέρνηση. Θυμίζω ότι στα τέλη της δεκαετίας του 1940 και τις αρχές της δεκαετίας του 1950, η ελληνική κυβέρνηση διεξάγει μια μεγάλη προπαγανδιστική εξόρμηση, με διαβήματα στον ΟΗΕ, σε συμμαχικές κυβερνήσεις αλλά προς την ευρωπαϊκή κοινή γνώμη, εναντίον της μεταφοράς παιδιών σε «λαϊκές δημοκρατίες», που πραγματοποιεί ο ΔΣΕ· η κυβέρνηση ονομάζει τη μεταφορά «παιδομάζωμα», χρησιμοποιώντας έναν όρο που παραπέμπει στην πρακτική της Τουρκοκρατίας και τους γενίτσαρους.²⁴⁹

δ) Μια σημαντική παράμετρος, αν και δεν είναι εμφανής σε πρώτη ανάγνωση, είναι η σύνδεση με τον αμερικανικό παράγοντα. Ο Θεοτοκάς (1952-1953) και ο Κόρακας (1959) θα επισκεφθούν τις ΗΠΑ για ένα εξάμηνο, ενταγμένοι στο πρόγραμμα Επισκεπτών. Η *Νέα Εστία* του Πέτρου Χάρη χρηματοδοτείται εν μέρει από την USIS/USIA. Ο Ίρβινγκ Μπράουν είναι πρόσωπο-κλειδί. Είδαμε παραπάνω τις σχέσεις του Κόρακα με ανθρώπους της αμερικανικής πρεσβείας, καθώς και το ότι το άρθρο του για την Ευρώπη το μετέφρασε στα αγγλικά και το διακίνησε η Labour Information της MSA (Mutual Security Agency), της αμερικανικής υπηρεσίας που διαχειρίζεται στο Σχέδιο Μάρσαλ.

Στα πρόσωπα τώρα που εμφανίζονται πιο περιστασιακά, ο Ηλίας Βενέζης το 1949 θα ταξιδέψει και αυτός στις ΗΠΑ, ενταγμένος στο πρόγραμμα Επισκεπτών, ενώ ο Ίκαρος (του Νίκου Καρύδη, του Αλέκου Πατσιφά και του Μάριου Πλωρίτη) μετέχει στο μεταφραστικό πρόγραμμα της USIS/USIA, με εκδόσεις αμερικανικών τίτλων λογοτεχνίας και δοκιμίου στα ελληνικά.²⁵⁰

Το δίκτυο είναι πολύ ευρύτερο και ξέρουμε μόνο μερικές κορυφές που προεξέχουν, αγνοώντας προσωπικές σχέσεις, διασυνδέσεις και επαφές. Ένα παράδειγμα: Ο Κόρακας γράφει στον Τζόσελσον, τον Οκτώβριο του 1953, ότι θα του στείλει μια περίληψη στα αγγλικά του

²⁴⁹ Λουκιανός Χασιώτης, Τα παιδιά του εμφυλίου. Από την «κοινωνική πρόνοια» του Φράνκο στον «έρανο» της Φρειδερίκης (1936-1950), Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2013, σ. 267-314. Τασούλα Βερβενιώτη, «Παιδομάζωμα ή/και παιδοφύλαγμα», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τόμ. Δ1-Δ2: *Ανασγκρότηση-Εμφύλιος-Παλινόρθωση 1945-1952*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2009, σ. 82-107, ιδίως σ. 94-101.

²⁵⁰ USIA, *Books Published Abroad July 1, 1950-June 30, 1956*, USIA, Ουάσιγκτον 1956, σ. 953.

βιβλίου του Θεοφύλακτου Παπακωνσταντίνου, *Ανατομία της Επανάστασεως*.²⁵¹ Στα αρχεία του CCF δεν βρίσκουμε κάποια τέτοια περίληψη. Ωστόσο, τη μετάφραση αυτή τη βρίσκουμε σε ένα άλλο αρχείο, της AFL-CIO, στον φάκελο με την αλληλογραφία του Ίρβινγκ Μπράουν. Το πιο ενδιαφέρον είναι ότι, όπως αναφέρεται στο τέλος του μεταφρασμένου κειμένου, τη μετάφραση έχει κάνει το μεταφραστικό τμήμα της JUS, δηλαδή της Joint Administrative Service (JAS), της αμερικανικής υπηρεσίας που παίζει συντονιστικό ρόλο μεταξύ διαφόρων υπηρεσιών που εμπλέκονται στην οικονομική ανασυγκρότηση της Ελλάδας και τη διαχείριση της αμερικανικής βοήθειας, στις αρχές της δεκαετίας 1950.

²⁵¹ Κόρακας προς Josselson, 12.3.1953, φ. 2, κ. 210, IACF Records/CHI.
[121]

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

ΠΡΟΣΠΑΘΕΙΕΣ «ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΟΠΟΙΗΣΗΣ» ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ CCF: Η ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑ ΜΕ ΤΗ ΔΙΑΦΗΜΙΣΤΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ «ΔΕΣΜΟΣ» ΤΟΥ Μ. ΠΑΥΛΙΔΗ ΚΑΙ ΤΟ FORUM SERVICE (1956-1959)

«Είμαστε πολύ εντυπωσιασμένοι από το αφιέρωμα της *Νέας Εστίας* στην Ουγγαρία και θα θέλαμε πολύ να εγκαθιδρύσουμε, χάρη και στη δική σας παρέμβαση, μια στενότερη επαφή με αυτό το περιοδικό. Για παράδειγμα, θα μπορούσαμε ανέτως να δώσουμε τα δικαιώματα αναπαραγωγής άρθρων που δημοσιεύονται στα δικά μας περιοδικά».

Επιστολή Τζόσελσον σε Κόρακα, 16.4.1957²⁵²

Τη διετία 1957-1958 παρατηρούμε μια πύκνωση των δραστηριοτήτων του CCF στην Ελλάδα. Μεταξύ άλλων, έχουμε την προσπάθεια σταθερής συνεργασίας με το περιοδικό *Νέα Εστία*, την επαγγελματική συνεργασία με τον «Δεσμό», μια νέα δυναμική ελληνική εταιρεία δημοσίων σχέσεων, τη μετάφραση άρθρων του δελτίου *Forum Service* στα ελληνικά και ένα διεθνές συνέδριο του CCF στη Ρόδο. Θα τα δούμε αμέσως παρακάτω, ενώ τα σχετικά με το συνέδριο της Ρόδου, λόγω της έκτασης και της αυτοτελείας του, στο επόμενο κεφάλαιο.

Η *Νέα Εστία* και η Ουγγρική Εξέγερση του 1956

«Nous avons été très impressionnés»: είναι μια από τις λίγες φορές που ο Τζόσελσον, σε όλη τη διάρκεια της δεκαετούς αλληλογραφίας του με τον Κόρακα (1952-1962), εκφράζει απερίφραστα τον ενθουσιασμό του. Και, όπως θα διαπιστώσουμε, ευλόγως. Ο λόγος είναι το τεύχος 710 της *Νέας Εστίας*, που κυκλοφορεί την 1η Φεβρουαρίου 1957 με τίτλο «Η Ελλάδα για την Ουγγαρία». Δεν πρόκειται για κάποιο αφιέρωμα στις ελληνοουγγρικές σχέσεις ανά τους αιώνες, τον Ιγνάτιο Ουγγροβλαχίας ή τους δραστήριους «Ελληνοβλάχους» εμπόρους της Βουδαπέστης του 18ου αιώνα, όπως θα μπορούσε να υποθέσει κανείς με βάση τον φιλολογικό χαρακτήρα του περιοδικού. Το τεύχος (94 σελίδες) είναι αφιερωμένο, σχεδόν εξολοκλήρου, στην Ουγγρική Εξέγερση του φθινοπώρου του 1956 και την αιματηρή της κατάπνιξη από τα σοβιετικά στρατεύματα.²⁵³

²⁵² φ. 2, κ. 210, IACF Records/CHI.

²⁵³ Οι 80 σελίδες είναι αφιερωμένες στην Ουγγρική Εξέγερση του 1956, οι 8 σε ιστορικά άρθρα για τις ιστορικές σχέσεις Ελλάδας-Ουγγαρίας, ενώ 5 σελίδες καλύπτει, όπως πάντα, η τρέχουσα επικαιρότητα.

Στο τεύχος αρθρογραφούν ο διευθυντής του περιοδικού Πέτρος Χάρης, οι κριτικοί λογοτεχνίας Ανδρέας Καραντώνης και Μπάμπης Κλάρας, ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος, ο Γιώργος Θεοτοκάς, ο Θεοφύλακτος Παπακωνσταντίνου, ο δημοσιογράφος και λογοτέχνης Πάνος Καραβίας, ο δημοσιογράφος Βάσος Βασιλείου. Μετά τα άρθρα ακολουθούν μικρά σχόλια, υπό τον γενικό τίτλο «Διαμαρτυρίες», με συντάκτες που ανήκουν σε τρεις κατηγορίες: «Έλληνες συγγραφείς» (Τίτος Αθανασιάδης, Τάκης Βαρβιτσιώτης, Ηλίας Βενέζης, Γιώργος Δέλιος, Κ.Θ. Δημαράς, Άρης Δικταίος, Άλκης Θρύλος [=Ελένη Ουράνη], Μ. Καραγάτσης, Ν. Μάτσας, Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, Σπύρος Πλασκοβίτης, Γιώργος Πράτσικας, Διονύσης Ρώμας, Γιάννης Σιδέρης, Άγγελος Τερζάκης, Γιάννης Χατζίνης), εκπρόσωποι «ανωτάτων πνευματικών ιδρυμάτων» (Γεώργιος Αθανασιάδης-Νόβας, Κ.Β. Χωρέμης, Δ.Α. Πίππας, Στ. Παξινός, Γιάννης Κεφαλληνός, Μιχαήλ Στασινόπουλος, Γεώργιος Θ. Ζώρας, Θρ. Βλησίδης) και του «θεατρικού κόσμου» (Κυβέλη, Κατερίνα, Β. Λογοθετίδης, Α. Μινωτής, Ν. Παρασκευάς, Κ. Μουσούρης, Δ. Χορν). Τον τόνο στα άρθρα δίνουν η καταγγελία του σοβιετικού ολοκληρωτισμού, οι αναφορές στην ελευθερία και η αλληλεγγύη στους Ούγγρους εξεγερμένους, ιδίως τους διανοούμενους. Στη συνέχεια δημοσιεύονται τεκμήρια της εξέγερσης (χρονικό, διακηρύξεις κλπ.), οχτώ τραγούδια του Σάντορ Πετέφι²⁵⁴ και μελέτημα του μεταφραστή τους Τάκη Μπαρλά, καθώς και σχετικά με την εξέγερση κείμενα σημαντικών Ευρωπαίων διανοουμένων (Φρανσουά Μωριάκ, Αλμπέρ Καμύ, Ζαν-Πωλ Σαρτρ, Ζυλ Ρομαίν, Αντρέ Μπρετόν).

Χρειάζεται, εδώ, μια σύντομη έστω αναφορά σε δύο ζητήματα: στην Ουγγρική Εξέγερση και τον αντίκτυπό της, στην Ελλάδα και διεθνώς, καθώς και στον χαρακτήρα της *Νέας Εστίας*.

Η Ουγγρική Εξέγερση (ή Ουγγρική Επανάσταση) μαζί με την κρίση του Σουέζ, το φθινόπωρο του 1956, αποτελούν τα δυο μεγάλα διεθνή γεγονότα που σφραγίζουν το έτος αυτό. Η καταδίκη της σοβιετικής εισβολής, που καταπνίγει στο αίμα την εξέγερση, και η συμπαράσταση στον ουγγρικό λαό θα αποτελέσει σημείο στο οποίο συμπίπτουν, από αποκλίνουσες αφετηρίες και με διαφορετικούς τρόπους, συντηρητικοί και φιλελεύθεροι διανοούμενοι, αναρχικοί, τροτσκιστές, σφοδροί αντικομμουνιστές και μετριοπαθείς σοσιαλδημοκράτες, οι κυβερνήσεις και η «κοινή γνώμη» των χωρών της Δύσης. Οι κυριότερες

²⁵⁴ Ο Σάντορ Πετέφι (1823-1849) θεωρείται ο εθνικός ποιητής των Ούγγρων και σύμβολο της ελευθερίας. Έπαιξε ηγετικό ρόλο στην Επανάσταση του 1848, στην οποία πέθανε πολεμώντας. Ο «Κύκλος Πετέφι» δημιουργείται το 1956 από την Κομμουνιστική Νεολαία της Ουγγαρίας, με την υποστήριξη της Ένωσης Συγγραφέων. Ο Κύκλος αποτελεί εστία κριτικής και διαμαρτυρίας, συσπειρώνει φοιτητές και διανοούμενους και έχει ευρύτερη απήχηση. Θα παίξει σημαντικό ρόλο στις ζυμώσεις και εκδηλώσεις που θα οδηγήσουν στην εξέγερση του φθινοπώρου.

τάσεις που κυριαρχούν ανάμεσα σε αυτές τις ετερόκλητες αντιδράσεις είναι η αντίθεση τα καθεστώτα του «υπαρκτού σοσιαλισμού», ο φιλελευθερισμός και η υπεράσπιση του δυτικού μοντέλου.²⁵⁵ Η Ουγγρική Εξέγερση, ιδίως μετά την κατάπνιξή της, και με την παραγνώριση ορισμένων κομβικών της σημείων (όπως τα εργατικά συμβούλια) θα αναχθεί για το δυτικό στρατόπεδο σε σύμβολο της ελευθερίας και της εξέγερσης εναντίον του σοβιετικού μοντέλου.

Στην Ελλάδα, η προσοχή επικεντρώνεται στα γεγονότα του Σουέζ, που συμπίπτουν χρονικά με την Ουγγρική Εξέγερση, όχι μόνο λόγω της γεωπολιτικής εγγύτητας, αλλά και της συνάφειας με το Κυπριακό: ο αντιαποικιακός και αντιβρετανικός λόγος του Νάσερ βρίσκει σημαντική απήχηση στην Ελλάδα· ο Αμερικανός πρεσβευτής στην Αθήνα, Τζωρτζ Άλεν, θα κάνει λόγο για «τρέλα των Ελλήνων υπέρ του Νάσερ», του οποίου μάλιστα πορτρέτα είχαν τοποθετηθεί σε κινηματογράφους και κουρεία της πρωτεύουσας.²⁵⁶ Στο πλαίσιο αυτό, η Ουγγρική Εξέγερση θα απασχολήσει πολύ λιγότερο την ελληνική κοινή γνώμη, ενώ και η εξωτερική πολιτική της χώρας θα είναι προσεκτική στις αντιδράσεις της, σταθμίζοντας τη στάση της ΕΣΣΔ στο Κυπριακό.

Στο επίπεδο πάντως του λόγου, η καταδίκη της σοβιετικής εισβολής στην Ουγγαρία θα αποτελέσει κοινό τόπο για το «κράτος των εθνικοφρόνων» και ένα ευρύτατο πολιτικό φάσμα – τους πάντες πλην της Αριστεράς και των «συνοδοιπόρων»–,²⁵⁷ ενώ πολύ συχνά συνδυάζεται με

²⁵⁵ Η κριτική στο σοβιετικό μοντέλο και η απολογία της δυτικής δημοκρατίας υπερτερεί αναφανδόν στις αντιδράσεις. Ωστόσο, για λόγους πολιτικούς αλλά και ιστορικούς (καθώς η εξέγερση του 1956 ήταν λαϊκή υπόθεση, με ριζοσπαστικά αιτήματα και αμεσοδημοκρατικούς θεσμούς), αξίζει να θυμόμαστε ότι υπήρξαν και άλλες τάσεις, ακόμα και αν δεν έδωσαν τον τόνο. Η καταστολή της Ουγγρικής Εξέγερσης σηματοδοτεί μια σοβαρή κρίση στα δυτικά κομμουνιστικά κόμματα και οδηγεί σε παραιτήσεις στελεχών και αποχωρήσεις μελών. Η αναταραχή δεν περιορίζεται στον χώρο της «εντός των τειχών» αριστεράς. Ένα παράδειγμα: τα τεύχη 20 και 21 (Δεκέμβριος 1956 και Μάρτιος 1957) του περιοδικού *Socialisme ou Barbarie* (που εκδίδει η ομώνυμη ομάδα, με επικεφαλής τον Κορνήλιο Καστοριάδη και τον Κλωντ Λεφόρ) είναι αφιερωμένα στις εξεγέρσεις της Πολωνίας και της Ουγγαρίας. Στο τχ. 20, ο Κ. Καστοριάδης δημοσιεύει το άρθρο του «Η προλεταριακή επανάσταση κατά της γραφειοκρατίας», το οποίο αρχίζει με την περίφημη, έκτοτε, φράση: «Στα χρόνια που θα 'ρθουν, όλα τα προβλήματα που έχουν βαρύνουσα σημασία συνοψίζονται σε τούτο: Είστε υπέρ ή κατά της δράσης και του προγράμματος των Ούγγρων εργατών;» (η έμφαση από το πρωτότυπο). Βλ. σχετικά, Κορνήλιος Καστοριάδης, *Η Ουγγρική Επανάσταση*, μετ. Μανόλης Λαμπρίδης, ύψιλον/βιβλία, Αθήνα 1979.

²⁵⁶ Λάμπρος Φλιτούρης, «Η κρίση του Σουέζ (1956) και οι επιπτώσεις της στις ελληνογαλλικές σχέσεις», *Μνήμων*, τόμ. 26, 2005, σ. 192. Βλ., επίσης, Άγγελος Νταλαχάνης, «1956, Σουέζ: Αποαποικιοποίηση και Ψυχρός πόλεμος», *Αρχειοτάξιο*, τχ. 18, 2016, σ. 69-79 και Evanthis Hatzivassiliou, «The Suez crisis, Cyprus and Greek foreign policy, 1956. A view from the British archives», *Balkan Studies*, τόμ. 30, τχ. 1, 1989, σ. 108-129.

²⁵⁷ Για μια σειρά λόγους (επιγραμματικά αναφέρω την έντονη μετεμφυλιακή πόλωση και την κυριαρχία του σοβιετικού κομμουνιστικού μοντέλου στην ελληνική Αριστερά), στην Ελλάδα οι εξ αριστερών φωνές που συμπαραστέκονται στην Ουγγρική Εξέγερση είναι ελάχιστες και καχεκτικές.

την καταγγελία της επέμβασης στο Σουέζ.²⁵⁸ Ο βασιλιάς Παύλος, με πολλές ευκαιρίες, ανάμεσα στις οποίες ξεχωρίζει το πρωτοχρονιάτικο διάγγελμά του για το έτος 1957, θα αναφερθεί στα «αιματηρά γεγονότα της Ουγγαρίας» που «μας τονίζουν την πραγματικότητα του τρομερού κομμουνιστικού κινδύνου» και στον «μικρό Ουγγρικό λαό, με την απίστευτον ηθική του δύναμιν».²⁵⁹

Το CCF νιώθει σαν το ψάρι στο νερό με τα γεγονότα της Ουγγαρίας. Αναπτύσσει έντονη δράση, υποστηρίζοντας την εξέγερση και –ακόμα περισσότερο– καταγγέλλοντας την κατάπνιξή της – σε αντίθεση με το άλλο μεγάλο διεθνές γεγονός του 1956, τη στρατιωτική επέμβαση των Άγγλων και Γάλλων στο Σουέζ, για την οποία σιωπά. Το θέμα συνδυάζει μια σειρά χαρακτηριστικά προνομιακά για το CCF (έντονη συμμετοχή της νεολαίας και των διανοουμένων στην εξέγερση, μαζική αμφισβήτηση του κομμουνιστικού καθεστώτος, αιματηρή επέμβαση των Σοβιετικών που αναδεικνύει τις συνέχειες σταλινικής και χρουστσοφικής περιόδου, κατάδειξη των ορίων της αποσταλινοποίησης), και έτσι θα βρεθεί στην πρώτη γραμμή των προτεραιοτήτων του. Ο Τζων Χαντ, μετέπειτα (από τις αρχές του 1959) εκτελεστικός γραμματέας του οργανισμού, θα τη χαρακτηρίσει την «πιο μεγαλειώδη στιγμή σε όλη την ιστορία του CCF», ενώ ο Ναμπόκοφ θα μιλήσει για «μια επανάσταση της αλήθειας, μια έκρηξη του ανθρώπινου πνεύματος ενάντια στον σιδερένιο έλεγχο του ολοκληρωτισμού».²⁶⁰ Έτσι, το CCF θα οργανώσει μια μεγάλη καμπάνια η οποία, εκτός από

²⁵⁸ Βλ., λ.χ., την έκδοση *Η Ελλάδα εναντίον πάσης βίας. Η διαμαρτυρία των Ελλήνων κατά της ενόπλου επεμβάσεως στην Ουγγαρία και στην Αίγυπτο*, Γεγονότα και Κείμενα, Αθήνα 1957, όπου συγκεντρώνονται οι αντιδράσεις του βασιλιά, ιεραρχών, διανοούμενων, πολιτικών, πανεπιστημίων, συλλόγων και εφημερίδων. Στα κείμενα του τόμου, πάντως, οι αναφορές στην Ουγγαρία υπερτερούν σαφώς. Προκειμένου να σταθμίσουμε την ελληνική στάση για τα γεγονότα του Σουέζ (εκτός από την παράμετρο του Κυπριακού και την –αντιβρετανική και φιλονασερική– στάση της κοινής γνώμης) πρέπει να λάβουμε υπόψη ότι η αγγλογαλλική επέμβαση συναντάει ευρεία αντίδραση, καθώς την καταδικάζουν και οι ΗΠΑ, όπως και ο ΟΗΕ. Ας σημειωθεί, τέλος, ότι ο συνδυασμός Ουγγαρίας και Σουέζ, στο πλαίσιο του κυρίαρχου λόγου, αποτελεί και κίνηση τακτικής, καθώς έτσι καταδεικνύεται η αμεροληψία των διαμαρτυρόμενων, οι οποίοι, σε αντίθεση με τους αριστερούς, καταγγέλλουν τόσο τις δυτικές όσο και τις ανατολικές επεμβάσεις.

²⁵⁹ Τον Νοέμβριο του 1959, η ΕΣΣΔ κυκλοφορεί γραμματόσημο με τον Μανόλη Γλέζο και φόντο την Ακρόπολη. Η ελληνική κυβέρνηση απαντάει, στις αρχές Νοεμβρίου, με γραμματόσημο που εικονίζει τον (εκτελεσμένο Ούγγρο ηγέτη) Ίμρε Νάγκυ και τη φράση «Ελευθερία τους λαούς». Έπειτα από διαπραγματεύσεις ανάμεσα στις δύο χώρες τα δύο γραμματόσημα θα αποσυρθούν ταυτόχρονα στις 18 Δεκεμβρίου. Βλ. Νίκος Αλιβιζάτος, «Καραμανλής και Αριστερά (1955-1963)», *Αρχειοτάξιο*, τχ. 10, σ. 177-185. Για το διάγγελμα του Παύλου, βλ. Σπύρος Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, τόμ. 3, Παπαζήσης, Αθήνα, σ. 196-197.

²⁶⁰ Sarah Miller Harris, *The CIA and the Congress for Cultural Freedom in the Early Cold War. The Limits of Making Common Cause*, Routledge, Λονδίνο-Νέα Υόρκη 2016, σ. 151-152.

δημοσιεύματα στα περιοδικά του, εκδόσεις τόμων,²⁶¹ συλλογή υπογραφών και μια έκθεση με τεκμήρια, περιλαμβάνει την παροχή βοήθειας για τους πρόσφυγες.

Ο ενθουσιασμός του Τζόσελσον για το αφιέρωμα της *Νέας Εστίας* είναι, λοιπόν, ευεξήγητος. Εκείνο που χρειάζεται κάποια εξήγηση, είναι γιατί το «παλαιότερο λογοτεχνικό περιοδικό της χώρας»²⁶² αφιερώνει ένα τεύχος του στην Ουγγαρία του 1956.

Το αφιέρωμα δεν αποτελεί εξαίρεση ούτε προξενεί έκπληξη για όποιον διατρέξει τα προηγούμενα και επόμενα τεύχη. Από τα τέλη της δεκαετίας του 1940, το περιοδικό αναπτύσσει έναν εξωστρεφή και παρεμβατικό λόγο για ζητήματα που υπερβαίνουν το πεδίο της λογοτεχνίας και των ιδεών, και αναφέρονται στην επικαιρότητα και την πολιτική.²⁶³ Το 1957 αποτελεί την κορύφωση αυτής της δραστηριότητας, όχι μόνο σε επίπεδο σχολίων, αλλά και αφιερωμάτων. Εκτός από το αφιέρωμα στην Ουγγαρία (τχ. 710, 1.2.1957), ας σημειώσουμε και τα ακόλουθα: στα επιτεύγματα της σύγχρονης Αμερικής («Ένας κόσμος και πολιτισμός», τχ. 723, 15.8.1957 – και δεύτερο μέρος τχ. 753, 15.11.1958), στον Μπόρις Πάστερνακ (και αυτό στο τχ. 753, 15.11.1958), στη Ρώσικη Επανάσταση («Τα σαράντα χρόνια της Ρωσικής Επανάστασης», τχ. 728, 1.11.1957), ενώ έχει προηγηθεί, τα Χριστούγεννα του 1955, το αφιέρωμα στον ελληνισμό της Αμερικής.

Αυτό που προσδίδει πολιτική διάσταση στο εγχείρημα δεν είναι η θεματική αλλά, περισσότερο, η οπτική των αφιερωμάτων: παίρνουν σαφή θέση, άλλοτε έμμεσα και άλλοτε ρητά, θέση η οποία συνίσταται στην προβολή των επιτευγμάτων των ΗΠΑ, την εξύμνηση του δυτικού μοντέλου και τη σαφή άρνηση του σοβιετικού. Ο Βάσος Βασιλείου, εμπνευστής,

²⁶¹ Βλ. Τη Μαύρη και τη Λευκή Βίβλο, αντίστοιχα, που εκδίδει το CCF: *The Truth about the Nagy Affair. Facts, Documents, Comments*, πρόλογος: Αλμπέρ Καμύ, Secker & Warburg, Λονδίνο 1959 και Melvin Lasky (επιμ.), *The Hungarian Revolution; The Story of the October Uprising As Recorded in Documents, Dispatches, Eye-Witness Accounts, and World-Wide Reactions. A White Book*, Λονδίνο, Secker & Warburg, Λονδίνο 1957.

²⁶² Ο χαρακτηρισμός «το παλαιότερο λογοτεχνικό περιοδικό» είναι ο πλέον κοινός για τη *Νέα Εστία*. Τον συναντάμε σε όλα τα έργα αναφοράς, αλλά και στην ιστοσελίδα του εκδοτικού οίκου της Εστίας.

²⁶³ Το ζήτημα έχει επισημάνει ο Α. Αργυρίου, ο οποίος εστιάζει στα δύο αφιερώματα στην Ουγγρική Εξέγερση και την Οκτωβριανή Επανάσταση, κάνοντας λόγο για την «προσπάθεια της [*Νέας Εστίας*] να παρέμβει, εκτός από τη λογοτεχνία, που το επεδίωκε πάντοτε, και σε περιοχές πολιτικά ευπαθείς, υπονομεύοντας και απομυθοποιώντας την Αριστερά». Θα μιλήσει για «ανακαίνισή της με σημαδεμένα χαρτιά» και θα θέσει, επίσης, το ερώτημα αν υπήρχε «έξωθεν αφιλοκερδής χρηματοδότης»: Αλέξανδρος Αργυρίου, *Ιστορία της ελληνικής λογοτεχνίας και η πρόσληψή της στα χρόνια της αυτοσχέδιας ανάπτυξης (1957-1963)*, τόμ. ΣΤ΄, Καστανιώτης, Αθήνα 2005, σ. 115-118. Βλ. επίσης, Άννα Καρακατσούλη, *Στη χώρα των βιβλίων. Η εκδοτική ιστορία του Βιβλιοπωλείου της Εστίας 1885-2010*, Οι Εκδόσεις των Συναδέλφων, Αθήνα 2011, το σχετικό υποκεφάλαιο με τίτλο «Πολιτικές παρεμβάσεις της *Νέας Εστίας*», σ. 239-244. Κανένας από τους δύο, ωστόσο, δεν αναφέρεται στο κρίσιμο ζήτημα της συνεργασίας με την USIS (βλ. αμέσως παρακάτω).

σύμφωνα με δική του δήλωση, του αφιερώματος στη Ρωσική Επανάσταση, το περιγράφει ως εξής, σε επιστολή του προς τον Νικολά Ναμπόκοφ, την εποχή που συζητάει τη συνεργασία του με το CCF (βλ. *εδώ*, παρακάτω):

«Το αρνητικό υλικό αυτού του τελευταίου [αφιερώματος] είναι εμπνευσμένο από τα δεδομένα της πολιτικής και των Τεχνών στις χώρες πίσω από το σιδηρούν παραπέτασμα. Πρόκειται για μια αναίρεση του μαρξισμού, ο οποίος εξετάζεται από μια ελληνική σκοπιά, με ταυτόχρονη συχνή προσφυγή στη διεθνή εμπειρία».²⁶⁴

Σε επόμενη εκτενή επιστολή του, προς τον Τζόσελσον αυτή τη φορά, ο Βασιλείου, αποτιμώντας το αφιέρωμα, θα τονίσει ως ιδιαίτερα σημαντικό στοιχείο της επιτυχίας του τη συμμετοχή «σοσιαλιστών» σε αυτό. Είναι δύσκολο να καταλάβουμε σε ποιους αναφέρεται, αν εξαιρέσουμε τον παλαίμαχο Νίκο Γιαννιό· πάντως, διά της εις άτοπον απαγωγής, αφού είναι προφανές ότι δεν μπορεί να εννοεί, λ.χ., τον Κ.Δ. Γεωργούλη, τον Ανδρέα Καραντώνη τον Κ. Δεδόπουλο ή τον Βασίλη Λαούρδα, καταλήγουμε σε δύο πρόσωπα: στον Θεοφύλακτο Παπακωνσταντίνου και τον κεντρώο πολιτικό Σταύρο Κωστόπουλο.

Δεν ξέρουμε τις συγκεκριμένες διαδικασίες μέσα από τις οποίες γίνεται αυτή η επιλογή πολιτικοποίησης του περιοδικού. Σε αυτή την «αλλαγή νοοτροπίας» της «και “πολιτικής” πλέον *Νέας Εστίας*»²⁶⁵ αξίζει να σημειωθεί η συμβολή τριών ονομάτων που συναντάμε ιδίως τα έτη 1957-1959: Βάσος Βασιλείου, Γιώργος Γεωργαλάς (Γιωργαλάς, όπως υπογράφει) και Θεοφύλακτος Παπακωνσταντίνου. Πρόκειται για τρεις εμβληματικές μορφές του μεταπολεμικού ελληνικού αντικομμουνισμού, ενώ οι δύο (ο Βασιλείου και ο Παπακωνσταντίνου) διατηρούν δεσμούς με το CCF. Εντονότερη είναι η παρουσία του Βασιλείου, ο οποίος φαίνεται ότι έχει ενεργό ρόλο στον αναπροσανατολισμό του περιοδικού. Σύμφωνα με όσα γράφει ο ίδιος, στο βιογραφικό σημείωμα που θα στείλει στον Νικολά Ναμπόκοφ το 1957, με δικιά του εισήγηση εγκαινιάστηκε, τον Ιούνιο του 1957, η ενότητα «Η κίνηση των ιδεών», της οποίας έχει την ευθύνη, ενώ, στο ίδιο βιογραφικό αναγγέλλει την κυκλοφορία του αφιερώματος στα σαραντάχρονα της Ρώσικης Επανάστασης, του οποίου είχε την πρωτοβουλία.²⁶⁶

Το εισαγωγικό κείμενο στο δεύτερο μέρος του αφιερώματος στον σύγχρονο αμερικανικό πολιτισμό (τχ. 753, 15.11.1958) περιέχει μια κρίσιμη πληροφορία:

²⁶⁴ Βασιλείου [προς Nabokov], 27.8.1957, φ. 4, κ. 306, IACF Records/CHI. Βλ. και *εδώ*, Κεφάλαιο 6.

²⁶⁵ Α. Αργυρίου, *Ιστορία της ελληνικής λογοτεχνίας*, τ. ΣΤ', ό.π., σ. 116.

²⁶⁶ Βασιλείου [προς Nabokov], 27.8.1957, φ. 4, κ. 306, IACF Records/CHI.

«Όταν τον Αύγουστο του 1957 συγκεντρώναμε σ' ένα πολυσέλιδο τεύχος τις διαλέξεις που οργάνωσε η Αμερικανική Υπηρεσία Πληροφοριών για να δώσει στο κοινό μας μιαν εικόνα των προσπαθειών και των πραγματοποιήσεων των Ηνωμένων Πολιτειών στον τομέα της λογοτεχνίας και της τέχνης, εκάναμε μια διεύρυνση της καινοτομίας που εγκαινιάσαμε όταν συμπληρώσαμε τριάντα χρόνια ζωής. Είχαμε υποσχεθεί ν' απλώσουμε την εποπτεία μας και έξω από τη λογοτεχνία, στα μεγάλα κοινωνικά και άλλα προβλήματα του καιρού μας [...]. Αλλά η υπόσχεσή μας [...] μας επήγε πολύ πιο πέρα από μια απλή θεώρηση των προβλημάτων του καιρού μας [...] και μας οδήγησε σε κριτικές συνθέσεις σαν αυτήν που edώσαμε με το τεύχος Αυγούστου του 1957 ή σαν εκείνην που αφιερώσαμε έπειτα από δύο μήνες στα σαράντα χρόνια της Ρωσικής Επανάστασης.

Σε τούτο μας βοήθησε η προθυμία των συνεργατών μας, αλλά και η καλή συνήθεια να οργανώνονται κύκλοι διαλέξεων με ορισμένο θέμα. Το τεύχος για τον πνευματικό πολιτισμό των Ηνωμένων Πολιτειών βασίστηκε στην περσινή σειρά διαλέξεων, που, όπως σημειώσαμε, οργάνωσε η Αμερικανική Υπηρεσία Πληροφοριών. Το σημερινό τεύχος πάλι σε κύκλο ομιλιών στηρίζεται. Έχει περιλάβει τις διαλέξεις που έγιναν με τη φροντίδα της «Ελληνοαμερικανικής Ενώσεως» τον περασμένο χειμώνα».

Στο παράθεμα αυτό έχουμε όχι μόνο μια προγραμματική δήλωση, για το άνοιγμα «έξω από τη λογοτεχνία», αλλά και την αποτύπωση μιας πολύ συγκεκριμένης σχέσης: με την USIS/USIA.²⁶⁷ Γνωρίζουμε επίσης, από μια παρεμπόμπουσα μνεία του Κόρακα, σε επιστολή προς τον Τζόσελσον, το 1959, ότι η *Νέα Εστία* χρηματοδοτείται εν μέρει από την USIA και εν μέρει από την ελληνική κυβέρνηση.²⁶⁸

Δεν έχουμε άλλα στοιχεία για τη σχέση USIS/USIA και *Νέας Εστίας*, ενώ τα σχετικά αρχεία (του εκδοτικού οίκου της *Εστίας* και του «Περιοδικού *Νέας Εστίας*-Πέτρου Χάρη») δεν μας διαφωτίζουν.²⁶⁹ Ωστόσο, μοιάζει δύσκολο η σχέση USIS/USIA και περιοδικού να περιορίστηκε στα δύο αφιερώματα για τον σύγχρονο αμερικανικό πολιτισμό— ειδικά αν λάβουμε υπόψη και την πληροφορία Κόρακα περί χρηματοδότησης. Μια περιδιάβαση στα τεύχη της *Νέας Εστίας*, από τα μέσα της δεκαετίας του 1950 και μετά, μας υποδεικνύει κάποια πιθανά ίχνη μιας τέτοιας σχέσης, όπως το αφιέρωμα στον ελληνισμό της Αμερικής και η κάλυψη (στη σταθερή στήλη «Δεκαπενθήμερο») των εκδηλώσεων της USIA στην Αθήνα.

²⁶⁷ Για την USIA, βλ. *εδώ*, Εισαγωγή, σημ. 26.

²⁶⁸ «Η *Νέα Εστία* υποστηρίζεται έμμεσα από την κυβέρνηση και κάποια συγκεκριμένα τεύχη χρηματοδοτούνται από την USIS»: Κόρακας προς Josselson, 20.1.1959, φ. 3, κ. 210, IACF Records/CHI. Η διατύπωση του Κόρακα για την ελληνική κυβέρνηση παραπέμπει, νομίζω, σε άλλες μορφές στήριξης και όχι σε χρηματοδότηση από τα αρμόδια υπουργεία, Πολιτισμού ή Παιδείας. Μια κλασική τέτοια μορφή, όπως ξέρουμε και από άλλες ανάλογες περιπτώσεις, είναι η μαζική αγορά τευχών από κρατικούς φορείς. Βλ. διάφορα σχετικά έγγραφα, φ. 10, υποφ. 3, Αρχείο Περιοδικού *Νέας Εστίας*-Πέτρου Χάρη, ΕΛΙΑ/MIET.

²⁶⁹ Για το αρχείο του εκδοτικού οίκου, με βάση τα όσα γράφει η Α. Καρακατσούλη, *ό.π.*, σ. 241· για το αρχείο *Νέας Εστίας*-Πέτρου Χάρη, με βάση αυτοψία. Ας σημειωθεί, πάντως, ότι το δεύτερο αρχείο είναι μικρό (10 φάκελοι) και είναι φανερό ότι καλύπτει μόνο πολύ μικρό μέρος της δραστηριότητας του περιοδικού.

Η Νέα Εστία και το CCF

Το ότι το CCF επιδιώκει σταθερή συνεργασία με τη *Νέα Εστία* δεν είναι διόλου παράδοξο. Πέρα από την εντύπωση που προξενεί το αφιέρωμα στην Ουγγαρία, το γενικότερο προφίλ του περιοδικού είναι συμβατό με εκείνο του CCF. Παρά τις σημαντικές διαφορές (λ.χ. η *Νέα Εστία* εστιάζει κυρίως στη λογοτεχνία, και όχι στις ιδέες και τον πολιτικό στοχασμό, όπως τα περιοδικά του CCF), σε σχέση με όλα τα άλλα περιοδικά που κυκλοφορούν τότε στην Ελλάδα, μπορεί να θεωρηθεί ο καταλληλότερος υποδοχέας των ιδεών του CCF: το φιλελεύθερο και σαφώς αντικομμουνιστικό στίγμα, η μη άμεση εμπλοκή στην πολιτική, το κύρος, το πολιτικό εύρος (που περιλαμβάνει τον χώρο της Δεξιάς και του Κέντρου) συντείνουν σε αυτό. Στους σχεδιασμούς των Ελλήνων αντιπροσώπων του CCF, όπως ο Κόρακας ή ο Βάσος Βασιλείου, η *Νέα Εστία* κατέχει σταθερά ξεχωριστή θέση. Ο δεύτερος, σε επιστολή του προς τον Τζόσελσον, περιγράφοντας τις προοπτικές διάδοσης των ιδεών και των άρθρων του CCF στην Ελλάδα, θα γράψει: «Η διοχέτευση του υλικού που έχει χαρακτήρα πιο intellectual μπορεί να γίνει μέσω των λογοτεχνικών περιοδικών και κατά βάση, πάντα, της *Νέας Εστίας*».²⁷⁰

Εκτός αυτού, η *Νέα Εστία* είναι ένα περιοδικό με μεγάλη απήχηση στον κόσμο των διανοουμένων, των λογοτεχνών, αλλά και το κράτος. Μια ματιά στα ονόματα του εορτασμού για τα τριαντάχρονα της *Νέας Εστίας* το 1957 είναι εύγλωττη για πολλά από τα παραπάνω χαρακτηριστικά. Ομιλητές είναι ο υπουργός Προεδρίας Κ. Τσάτσος, οι ακαδημαϊκοί Η. Βενέζης, Σ. Κουγέας και Γ. Αθανασιάδης-Νόβας, ο γ.γ. του υπουργείου Παιδείας Κ.Δ. Γεωργούλης, ο γενικός διευθυντής του Εθνικού Θεάτρου Αιμίλιος Χουρμούζιος, ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος και ο Ευ. Παπανούτσος, ενώ την τιμητική επιτροπή του εορτασμού, με επικεφαλής τον Παναγιώτη Κανελλόπουλο, τον Γεώργιο Παπανδρέου, τον Κωνσταντίνο Τσάτσο και τον ανώτατο δικαστικό Δημήτριο Κιουσόπουλο, απαρτίζουν 58 άτομα – ανάμεσά τους ο Κ.Θ. Δημαράς, ο Οδυσσέας Ελύτης, ο Γ. Θεοτοκάς, ο Πάνος Κόκκας, ο Εμμ. Κριαράς, ο Οκτάβ Μερλιέ, ο Τ. Παπατσώνης, ο Λίνος Πολίτης, ο Α. Τερζάκης, ο Μ. Τριανταφυλλίδης. Ο κατάλογος των ονομάτων δημοσιεύεται στο τεύχος 719 (15.6.1957), που είναι αφιερωμένο στον εορτασμό· οι πρώτες σελίδες του τεύχους απόκείνται και στο αρχείο του CCF, καθώς ο Κόρακας τις στέλνει (μαζί με μετάφρασή τους στα γαλλικά) στον Μ. Τζόσελσον, στο πλαίσιο της συζήτησής τους για την ενδεχόμενη συνεργασία CCF και *Νέας Εστίας*.

²⁷⁰ Βασιλείου προς Josselson, 31.1.1958, φ. 4, κ. 306, IACF Records/CHI, [129]

Η επαφή του CCF με τον Πέτρο Χάρη είναι παλιότερη. Ήδη το 1953 ο Τζόσελσον απευθύνεται σε αυτόν, ζητώντας του να μετάσχει (μαζί με τον Κ. Δοξιάδη, τον Θ. Κουγιουμτζέλη και Π. Πανταζή, που παίρνουν μέρος στο συνέδριο του CCF στο Αμβούργο), στις ζυμώσεις για τη δημιουργία ελληνικής επιτροπής του CCF.²⁷¹ Ακόμα, όπως θυμόμαστε, το όνομά του περιλαμβάνεται στον κατάλογο των προσώπων που θα συναντούσε ο Ναμπόκοφ στο ταξίδι του στην Αθήνα, τον Οκτώβριο του 1954.

Στα μέσα Απριλίου του 1957, μετά το αφιέρωμα στην Ουγγρική Εξέγερση, ο Τζόσελσον, όπως είδαμε, συμφωνώντας με σχετική πρόταση του Κόρακα, θα δηλώσει ρητά την πρόθεση του CCF να αποκαταστήσει «στενότερη επαφή» με τη *Νέα Εστία*. Θα ακολουθήσει ανταλλαγή απόψεων με τον Κόρακα για το ζήτημα, και επαφές του δεύτερου με τον Πέτρο Χάρη.

Ο Κόρακας συναντάει δύο φορές τον Πέτρο Χάρη για τον σκοπό αυτό, τον Μάιο του 1957. Θα γράψει στον Τζόσελσον, δίνοντας μερικές πληροφορίες για τη *Νέα Εστία*, την οποία χαρακτηρίζει την «πιο σοβαρή επιθεώρηση, με τη μεγαλύτερη αναγνωσιμότητα στη χώρα και μεταξύ των Ελλήνων του εξωτερικού». Και συνεχίζει:

«Για το περιοδικό και την προσωπικότητα του διευθυντή του κ. Χάρη, επίσης συγγραφέα (όχι ασφαλώς μεγάλης αξίας, αλλά σίγουρα ένας άκνκος εργάτης της πέννας), ο κ. Ναμπόκοφ θα μπορούσε να πάρει ακριβείς πληροφορίες απευθυνόμενος στον κ. Ουέλντ πρώην πολιτιστικό ακόλουθο της Αμερικανικής Πρεσβείας στην Αθήνα και αυτή τη στιγμή πολιτιστικό ακόλουθο της Αμερικανικής Πρεσβείας στο Παρίσι».²⁷²

Ο Ουέλντ, τον οποίο είχαμε συναντήσει και κατά την επίσκεψη του Ναμπόκοφ στην Αθήνα, είναι, παράλληλα, και ο υπεύθυνος για τη USIS/USIA στην Αθήνα – και τα όσα λέει ο Κόρακας αποτελούν άλλη μια ένδειξη για τις σχέσεις της *Νέας Εστίας* με αυτήν.

Μετά τις συναντήσεις με τον Κόρακα, ο Πέτρος Χάρης συντάσσει ένα σχετικό σημείωμα. Ο πρώτος το μεταφράζει στα γαλλικά και το στέλνει στον Τζόσελσον:

«1) Να αφιερώσουμε ένα καινούργιο τμήμα στη *Νέα Εστία*, που θα καταλαμβάνει 6-8 σελίδες σε κάθε τεύχος και θα περιλαμβάνει τουλάχιστον δύο άρθρα, ένα ελληνικό και ένα ξένο, πάνω στα μεγάλα προβλήματα της εποχής μας: πολιτικά (σε ένα επίπεδο *supérieur*, κοινωνιολογικά, επιστημονικά (νέες εφευρέσεις), πολιτιστικά, τέχνης.
2) Θεμελιώδης προσπάθεια: η προβολή της υπεροχής του δυτικού πολιτισμού, παρά τις αδυναμίες του, από μια σκοπιά θεωρητική, που πιστεύει στην ελευθερία του πολιτισμού και θέλει να θεμελιώσει τον μεταπολεμικό κόσμο πάνω στις ιδέες της μαχόμενης

²⁷¹ Josselson προς Χάρη, 5.8.1953, φ. 4, κ. 152, IACF Records/CHI.

²⁷² Κόρακας προς Josselson, 11.5.1958, φ. 3, κ. 210, IACF Records/CHI.

ελευθερίας του πολιτισμού, και έχει τη δύναμη να διαλύσει τη δυσπιστία και την ηττοπάθεια των αστικών κοινωνιών.

3) Συνεργάτες: όλοι εκείνοι από τους πολιτικούς άνδρες μας που είναι ικανοί να θέσουν ελληνικά ερωτήματα και να δώσουν ένα μήνυμα για την πορεία του σύγχρονου κόσμου· οι ιστορικοί και οι κοινωνιολόγοι, οι ειδικοί της ατομικής ενέργειας, οι οικονομολόγοι, εν γένει οι τεχνικοί, και ειδικότερα οι αρχιτέκτονες, αυτοί που ασχολούνται με την τέχνη και άλλοι θεωρητικοί της λογοτεχνίας και της τέχνης.

Με την επαρκή συναγωγή και παρουσίαση τέτοιων κειμένων θα οργανωθεί μια μεγάλη μάχη, στην οποία θα πάρουν μέρος οι ελεύθεροι άνθρωποι των καιρών μας».²⁷³

Οι διεργασίες συνεχίζονται και το επόμενο έτος (1958). Ο Πέτρος Χάρης είναι από τα πρόσωπα που σκέφτονται να προσκαλέσουν οι οργανωτές του συνεδρίου του CCF στη Ρόδο· η Μάριον Μπίμπερ (η οποία έχει αναλάβει το πρακτικό κομμάτι της οργάνωσης του συνεδρίου· βλ. *εδώ*, παρακάτω) γράφει ότι για να μετάσχει θα έπρεπε να του απευθυνθεί ο ίδιος ο Τζόσελσον, πράγμα που υποδηλώνει την ύπαρξη κάποιας προσωπικής σχέσης.²⁷⁴

Την ίδια περίπου εποχή, τον Ιούνιο του 1958, όταν ο Βάσος Βασιλείου εγκαταλείπει το πόστο του υπευθύνου του Forum Service του CCF²⁷⁵ προτείνει να τον διαδεχθεί ο Χάρης και έρχεται σε επαφή μαζί του. Ο Τζόσελσον αποδέχεται με χαρά την πρόταση, την οποία και χαρακτηρίζει «εξαιρετική».²⁷⁶

Κάπου εδώ σταματάνε και οι πληροφορίες μας για τις σχέσεις Πέτρου Χάρη, *Νέας Εστίας* και CCF. Το σίγουρο είναι ότι κανένα από τα παραπάνω σχέδια δεν προχώρησε. Τον Βασιλείου στο ελληνικό Forum Service δεν τον διαδέχθηκε ο Πέτρος Χάρης, αλλά ο Μάνος Παυλίδης (βλ. παρακάτω, *εδώ*). Επίσης, ξεφυλλίζοντας τα τεύχη της *Νέας Εστίας* βλέπουμε ότι το ειδικό τμήμα για τα σύγχρονα προβλήματα δεν δημιουργήθηκε· επίσης, δεν διακρίνουμε, στην ύλη του, τα ίχνη μιας συστηματικής σχέσης με το CCF. Καταγράφονται βέβαια, σποραδικά, συνεργασίες συγγραφέων που ανήκουν στον πυρήνα του CCF (όπως ο διάλογος Σίντνεϋ Χουκ και Μπέρτραντ Ράσελ για την ατομική βόμβα, τχ. 749, 15.9.1958· το δοκίμιο του πρώτου «Ο ύπνος και η βόμβα», τχ. 813, 15.5.1961· το σημείωμα του Στήβεν Σπέντερ, «Ο

²⁷³ Επισυνάπτεται σε επιστολή του Κόρακα προς Josselson, 27.5.1957, φ. 3, κ. 210, IACF Records/CHI.

²⁷⁴ [Marion Bieber], «General Report in Visit to Greece, March 31-April 16th», χ.χ., φ. 8, κ. 408, IACF Records/CHI.

²⁷⁵ Το Forum Service είναι ένα δελτίο του CCF, το οποίο συγκεντρώνει άρθρα συνεργατών του, και γενικότερα άρθρα που εκφράζουν την οπτική του, σε ζητήματα πολιτικά, επικαιρότητας κλπ. Είναι ευρύτερης απεύθυνσης σε σχέση με τα περιοδικά του και στοχεύει κυρίως στις χώρες της περιφέρειας. Η βασική επιδίωξη δεν είναι η κυκλοφορία του δελτίου, αλλά τα άρθρα, μεταφρασμένα, να δημοσιεύονται σε εφημερίδες και άλλα έντυπα κάθε χώρας. Βλ. σχετικά, *εδώ*, παρακάτω.

²⁷⁶ Βασιλείου προς Josselson, 18.6.1958, φ. 4, κ. 306, IACF Records/CHI και Josselson προς Βασιλείου, 3.7.1958, στο ίδιο.

θάνατος του Ίμρε Νάγκυ», τχ. 770, 1.8.1959· το κείμενο του Άρθουρ Καίσελερ, «Λογοτεχνία και ιδεολογία», τχ. 768, 1.7.1959). Παρότι ξέρουμε ότι κάποιες από αυτές οφείλονται στην παρέμβαση προσώπων που συνδέονται με το CCF (όπως ο Βασιλείου και ο Παυλίδης), δεν στοιχειοθετούν μια συστηματική σχέση ούτε κάποια ουσιαστική αλλαγή σε σχέση με την «πολιτικοποίηση» των προηγούμενων χρόνων.

Επιπλέον, στην αλληλογραφία Κόρακα και Τζόσελσον, αλλά και γενικότερα στην αλληλογραφία Τζόσελσον²⁷⁷ δεν συναντάμε μετά τα μέσα του 1958 κάποια άλλη αναφορά στη συνεργασία CCF και *Νέας Εστίας* ούτε στον Πέτρο Χάρη. Δεν ξέρουμε τους λόγους που δεν προχώρησε η συνεργασία, αν υπήρξε αδράνεια, διαφωνία ή ρήξη και τη στάση κάθε πλευράς.

Δεν ξέρουμε, επίσης, τον ρόλο του Κόρακα, ο οποίος, στις επιστολές που ανταλλάσσει με τον Τζόσελσον, εμφανίζεται πολύ θετικός σε μια τέτοια προοπτική. Κατά τη γνώμη μου, την απάντηση στο ερώτημα γιατί δεν προχώρησε η συνεργασία CCF και *Νέας Εστίας* πρέπει να τη συσχετίσουμε με την κυκλοφορία, από τον Αύγουστο του 1957, της «δεκαπενθήμερης σοσιαλιστικής επιθεώρησης» *Διεθνής Ζωή*,²⁷⁸ στην έκδοση της οποίας πρωτοστατεί ο Μανώλης Κόρακας. Όσον αφορά τον ίδιο τον Κόρακα, είναι σαφές ότι αυτό συνεπάγεται ότι σταδιακά παύει να ενδιαφέρεται για τη *Νέα Εστία* –ή, ενδεχομένως, τη βλέπει και ανταγωνιστικά– καθώς όλη η προσπάθειά του, όπως μας ξεδιπλώνεται μέσα από την αλληλογραφία του με τους παράγοντες του CCF, θα επικεντρωθεί στο δικό του, πλέον, περιοδικό, από κάθε άποψη: χρηματοδότηση, ενίσχυσή του με αρθρογραφία και μεταφράσεις, καλλιέργεια σχέσεων με το CCF. Αντίστοιχα, καθώς το CCF χρηματοδοτεί τη *Διεθνή Ζωή* και σε αυτή δημοσιεύονται μεταφρασμένα αρκετά άρθρα από τα περιοδικά του, και εκείνο, με τη σειρά του, καλύπτει την ανάγκη του για ένα ελληνικό έντυπο κοντινό σε αυτό (βλ. για όλα αυτά, *εδώ*, Κεφάλαιο 6). Σε κάθε περίπτωση, εκείνο που εξακολουθούμε να αγνοούμε είναι ο τρόπος με τον οποίο συνδέονται όλα αυτά – και κυρίως το αν η ματαιώση μιας σταθερότερης συνεργασίας CCF και *Νέας Εστίας*, για όποιον λόγο και αν συνέβη, οδήγησε στη σχέση CCF και *Διεθνούς Ζωής* ή το αντίστροφο.

To Forum Service του CCF

Το φθινόπωρο του 1956 τα περιοδικά του CCF σχηματίζουν πλέον ένα δίκτυο: στα παλαιότερα (τα σημαντικότερα είναι το γερμανικό *Der Monat*, το βρετανικό *Encounter*, το

²⁷⁷ Ούτε συνολικότερα στο αρχείο CCF/IACF στη Regestein Libraray του Σικάγου, στον βαθμό που μπόρεσα να ελέγξω όλους τους πιθανούς φακέλους.

²⁷⁸ Βλ. σχετικά *εδώ*, Κεφάλαιο 6.

γαλλικό *Preuves*, το αυστριακό *Forum*, το λατινοαμερικάνικο *Cuadernos*, το ινδικό *Quest*, καθώς και το *Science and Freedom*), έχουν προστεθεί, το έτος αυτό, το ιταλικό *Tempo Presente* και το αυστραλέζικο *Quadrant*. Ωστόσο, παρά το κύρος και την επιρροή που διαθέτουν, τουλάχιστον τα περισσότερα, πρόκειται για περιοδικά με περιορισμένη κυκλοφορία: το πιο επιτυχημένο, το αγγλόφωνο *Encounter* («our greatest asset», θα το χαρακτηρίσει ο Τζόσελσον)²⁷⁹ δεν ξεπερνάει τα 15.000 φύλλα, το *Preuves* τα 12.000, το *Der Monat* τις 25.000, ενώ τα άλλα περιοδικά έχουν ακόμα μικρότερο τираζ (το *Tempo Presente* 3.500).²⁸⁰ Δεν πρόκειται για θέμα διαφήμισης, διακίνησης ή πόρων· οι συκρατημένες κυκλοφορίες συνδέονται με τον χαρακτήρα των περιοδικών, που απευθύνονται a priori στη διανοητική και πολιτική ελίτ.²⁸¹

Όσον αφορά το ζήτημα της ευρύτερης απεύθυνσης, το CCF θα βρει έναν άλλο τρόπο να το λύσει: την οργάνωση ενός μηχανισμού δημοσίευσης άρθρων γραμμένων από στελέχη του, τα οποία αναδεικνύουν όχι τόσο τη δράση του CCF αλλά κυρίως την οπτική του, σε έντυπα μεγάλης κυκλοφορίας, και κυρίως εφημερίδες. Αυτό τον σκοπό θέλει να υπηρετήσει με συστηματικότητα η υπηρεσία Forum Service, την οποία δημιουργεί το CCF το 1957. Απευθύνεται ιδιαίτερα στις χώρες της περιφέρειας και τα νέα κράτη που εμφανίζονται μετά το τέλος της αποικιοκρατίας, καθώς εκτιμάται ότι ο Τύπος τους, όπως επισημαίνει το στέλεχος του αυστραλιανού CCF και εκδότης του περιοδικού *Quadrant*, Πήτερ Κόλμαν, «εξαρτάται σε πολύ μεγάλο βαθμό από κυβερνητικά πρακτορεία ειδήσεων, τα οποία, συχνά εντάσσονται στους “συνδοιοπόρους” [των κομμουνιστών], αντιαμερικανικά ή ουδετερόφιλα, με αποτέλεσμα οι αναγνώστες τους να έχουν άγνοια για το τι συμβαίνει στον κόσμο, και ιδίως τις κομμουνιστικές χώρες και στο εσωτερικό των κομμουνιστικών κομμάτων».²⁸²

Το Forum Service ξεκινάει τη διαδρομή του τον Οκτώβριο του 1957, με εκδότη τον Μέλβιν Λάσκυ και διαχειριστικό διευθυντή τον Μάρεϋ (Μεϊρ) Μάντιν. Συνεχίζει μέχρι το 1965, ενώ το 1966 το διαδέχεται το Forum World Features. Οι συνεργάτες του CCF συντάσσουν σύντομα κείμενα, συνήθως αναλύσεις της πολιτικής και πολιτιστικής επικαιρότητας. Η γενική γραμμή του Forum Service είναι: υποστήριξη της ανεξαρτησίας των

²⁷⁹ Josselson προς Shils, 17.2.1964, όπως παρατίθεται στο Peter Coleman, *The Liberal Conspiracy: The Congress for Cultural Freedom and the Struggle for the Mind of Postwar Europe*, Free Press, Λονδίνο 1989, σ. 59.

²⁸⁰ Charlotte A. Lerg, Gilles Scot-Smith (επιμ.), *Campaigning Culture and the Global Cold War: The Journals of the Congress for Cultural Freedom*, Palgrave MacMilan, Λονδίνο 2017, passim.

²⁸¹ Peter Coleman, *The Liberal Conspiracy. The Congress for Cultural Freedom and the Struggle for Mind of Postwar Europe*, The Free Press, Νέα Υόρκη 1989, σ. 101-102.

²⁸² Στο ίδιο, σ. 101.

νέων χωρών και των αναδυόμενων ηγετών τους, εναντίωση στο απαρτχάιντ, στον ρατσισμό και τις νέες δικτατορίες. Όσον αφορά τη Βρετανία, υποστηρίζει τους Εργατικούς, ενώ στις ΗΠΑ τη φιλελεύθερη-προοδευτική πτέρυγα των Δημοκρατικών. Ασχολείται συστηματικά με τις εξελίξεις στις χώρες του «υπαρκτού σοσιαλισμού», ενώ φιλοξενεί επίσης τεκμήρια ή ρεπορτάζ από τις δραστηριότητες του CCF.

Τα άρθρα του Forum Service γράφονται συνήθως από δημοσιογράφους ή διανοούμενους (ανάμεσά τους ο Ρ. Αρόν, ο Κ. Γιάσπερς κ.ά.). Μεταφράζονταν αρχικά στα αγγλικά, τα γαλλικά και τα ισπανικά, και αργότερα και σε άλλες γλώσσες, όπως εννιά ινδικές γλώσσες. Ο εν γένει έγκυρος Πήτερ Κόλμαν εκτιμά ότι τα άρθρα δημοσιεύοντας σε 600 εφημερίδες, σε όλο τον πλανήτη, με πέντε εκατομμύρια αναγνώστες, αποτελώντας μια γέφυρα του CCF με ευρύτερα ακροατήρια.²⁸³

Δεν έχουμε σαφή εικόνα σε πόσες χώρες απευθυνόταν το Forum Service. Πάντως είναι φανερό ότι εκπροσωπεί ένα διαφορετικό μοντέλο παρέμβασης και διαμόρφωσης γνώμης σε σχέση με τα περιοδικά αυτό των περιοδικών του CCF. Εδώ, ο μηχανισμός είναι λιγότερο ορατός. Η παραπάνω πληροφορία του Κόλμαν δεν μπορεί να μας οδηγήσει σε ασφαλή συμπεράσματα, μια που δεν μας δίνει καμία ένδειξη για το τι είδους εφημερίδες είναι αυτές: μικρές, μεγάλες, τοπικές, εθνικής εμβέλειας κλπ. Το παράδειγμα της Ελλάδας (όπου η *Καθημερινή* ή η *Απογευματινή* συνυπάρχουν με το *Βήμα του εφέδρου αξιωματικού* και την *Ηπειρωτική Εστία*) δεν μας βοηθάει. Το πιθανότερο είναι ότι μιλάμε για κάποιες δεκάδες χώρες. Η Ελλάδα είναι μία από αυτές.

Το Forum Service στην Ελλάδα και ο Βάσος Βασιλείου

Το ελληνικό τμήμα του Forum Service περιλαμβάνει δύο βασικές ασχολίες: α) τη μετάφραση των άρθρων στα ελληνικά και τη φροντίδα για τη δημοσίευση της ύλης του στον Τύπο, μέσα από συνεννοήσεις με εκδότες, διευθυντές και δημοσιογράφους, β) την έκδοση ενός μικρού πολυγραφημένου δελτίου με επιλογή άρθρων, το οποίο δεν κυκλοφορεί ευρέως, αλλά κυρίως διακινείται κυρίως σε δημοσιογράφους και γενικότερα ανθρώπους του Τύπου.

Το πρόσωπο το οποίο θα αναλάβει αρχικά αυτή τη θέση είναι ο δημοσιογράφος Βάσος Βασιλείου. Η επαφή του με το CCF χρονολογείται τουλάχιστον από τον Αύγουστο του 1957, οπότε και στέλνει μια εκτενή επιστολή προς τον Νικολά Ναμπόκοφ, στην οποία

²⁸³ Στο ίδιο, σ. 102.

αυτοπαρουσιάζεται και δηλώνει το ενδιαφέρον του να αναλάβει ενεργό ρόλο όσον αφορά τη δραστηριότητα και την εκπροσώπηση συνολικά του CCF στην Ελλάδα.²⁸⁴

Από τις επιστολές που περιέχονται στον σχετικό φάκελο του αρχείου του CCF παρακολουθούμε τα επόμενα βήματα. Αφού ζητήσει τη γνώμη του Γρηγόρη Κασιμάτη (ο οποίος όμως δεν απαντάει), ο Τζόσελσον θα προτείνει, στις 2 Ιανουαρίου, στον Βάσο Βασιλείου να αναλάβει υπεύθυνος του Forum Service για την Ελλάδα. Ο Βασιλείου αποδέχεται, στα τέλη Ιανουαρίου, και αναλαμβάνει επίσημα στις 9 Απριλίου, έναντι 150 δολαρίων τον μήνα. Θα παραμείνει όμως πολύ λίγο στη θέση αυτή, ούτε καν τρεις μήνες. Στις 18 Ιουνίου 1958, με επιστολή του στον Τζόσελσον, θα ζητήσει να αντικατασταθεί, επικαλούμενος την επικείμενη έκδοση ενός νέου περιοδικού με τίτλο *Σάτιρα* (ανάλογο με το γαλλικό *Le Canard enchaîné*, όπως λέει ο ίδιος), στο οποίο θα είναι διευθυντής, καθώς και την αύξηση της δημοσιογραφικής του δουλειάς λόγω των εκλογικών αποτελεσμάτων που «ενίσχυσαν την άκρα Αριστερά».²⁸⁵

Η αποχώρηση του Βασιλείου από τη θέση πριν συμπληρωθούν καλά καλά τρεις μήνες είναι περίεργη, ειδικά αν σκεφτούμε ότι ο ίδιος έκανε πρώτος την επαφή με το CCF επιδιώκοντάς την, ενώ τον Απρίλιο είχε ζητήσει ένα επίσημο πιστοποιητικό για να διευκολυνθεί στις επαφές του με εκδότες και διευθυντές. Σίγουρα –και παρά το ότι το γεγονός της ανάδειξης της ΕΔΑ σε αξιωματική αντιπολίτευση, τον Μάιο του 1958, αποτελεί σεισμό για όλο το αντικομμουνιστικό στρατόπεδο, που αλλάζει προτεραιότητες και επιβάλλει άλλα καθήκοντα– μπορούμε να αμφιβάλλουμε για το αν οι λόγοι είναι (μόνο) αυτοί που επικαλείται ο Βασιλείου. Από μια προσεκτική ανάγνωση της αλληλογραφίας διαπιστώνουμε ότι ο Βασιλείου δηλώνει, τόσο στην πρώτη επιστολή όσο και στη συνέχεια, τη διαθεσιμότητά του για να αναλάβει συνολικά την αντιπροσώπευση του CCF στην Ελλάδα, ενώ ο ρόλος που του ανατίθεται, τελικά, είναι πολύ πιο περιορισμένος: γίνεται αντιπρόσωπος του Forum Service στη χώρα.

Η διαφορά δεν είναι ούτε αμελητέα ούτε τυχαία. Είναι φανερό ότι ο Βασιλείου ενδιαφέρεται να εκπροσωπήσει συνολικά το CCF στην Ελλάδα, και όχι να περιοριστεί στον ρόλο του υπεύθυνου για τη μετάφραση και διάδοση του Forum Service στην Ελλάδα, αναλίσκόμενος εν πολλοίς στο κυνήγι των εκδοτών και των αρχισυντακτών, προκειμένου να τους πείσει να δημοσιεύσουν άρθρα – τη στιγμή μάλιστα που υπάρχει ήδη εκπρόσωπος του CCF (ο Κόρακας). Δεν πρόκειται για παρανόηση, δεν χάθηκε κάτι στη μετάφραση· η απόφαση

²⁸⁴ Βασιλείου προς Josselson, 27.8.1957, φ. 4, κ. 306, IACF Records/CHI.

²⁸⁵ Βασιλείου προς Josselson, 10.9.1957, φ. 4, κ. 306, IACF Records/CHI.

είναι συνειδητή. Το CCF αποφασίζει να μην του αναθέσει αυτό τον ρόλο, όπως γράφει ρητά ο Τζόσελσον στον Κασιμάτη: «Δεδομένης της κάπως συγκεχυμένης κατάστασης, σκεφτόμαστε προς το παρόν να μην ορίσουμε τον κ. Βασιλείου εκπρόσωπο του CCF, αλλά να του εμπιστευτούμε τη φροντίδα μιας υπηρεσίας Τύπου που διατηρούμε με τον τίτλο “Forum Service”». ²⁸⁶ Ελλείπει άλλων στοιχείων –όπως των αντιδράσεων και των κινήσεων Κόρακα, που θα μπορούσε να είναι καθοριστικές, καθώς είναι ο άμεσα ενδιαφερόμενος, βέβαια– θεωρώ πειστική την υπόθεση ότι ο Βασιλείου αναλαμβάνει τη θέση, με την προσδοκία ότι θα εξελιχθεί σε συνολική εκπροσώπηση του CCF· καθώς όμως η προοπτική αυτή δεν ευοδώνεται, γρήγορα επιλέγει να απομακρυνθεί.

Η Μάριον Μπίμπερ, υπεύθυνη για την οργάνωση των συνεδρίων του CCF, σκιαγραφώντας, μετά την επίσκεψή της στην Ελλάδα, την άνοιξη του 1958, τα γενικά χαρακτηριστικά εκείνων που θα μπορούσαν να συγκροτήσουν την ελληνική επιτροπή του CCF, θα θεωρήσει τον Βασιλείου «πολύ χαμηλού προφίλ». ²⁸⁷ Η εκτίμηση αυτή της Μπίμπερ, αν δεν οφείλεται σε ελλιπή γνώση των ελληνικών πραγμάτων, αντανακλά τις υψηλές απαιτήσεις της για τις επιθυμητές ιδιότητες των υποψηφίων, πάντως είναι αμφίβολο αν ο Βασιλείου μπορεί να χαρακτηριστεί «χαμηλού προφίλ».

Ας διατρέξουμε το πλούσιο βιογραφικό του. ²⁸⁸ Γεννημένος το 1915 στην Άρτα, σπούδασε νομικά και φιλολογία στη Θεσσαλονίκη, ενώ ασχολήθηκε επαγγελματικά με τη δημοσιογραφία. Ξεκίνησε να δουλεύει στον *Ελληνικό Βορρά*, ενώ μεταπολεμικά συνεργάζεται με τη *Βραδυνή* και την *Ακρόπολι*. Κατά τη διάρκεια των Δεκεμβριανών διευθύνει το γραφείο Τύπου της Ανωτάτης Στρατιωτικής Διοικήσεως. Τα επόμενα χρόνια είναι ανταποκριτής της *Ακροπόλεως* στο Βερολίνο και μετά στη Μέση Ανατολή και το Αμπαντάν. Στη συνέχεια επιστρέφει στην Ελλάδα, όπου αναλαμβάνει σύμβουλος πληροφοριών του στρατάρχη Παπάγου. Το ίδιο διάστημα δημιουργεί έντυπο του ΓΕΕΘΑ, ενώ το 1951, όταν ο Παπάγος αναμειγνύεται στην πολιτική, διευθύνει το γραφείο Τύπου του Ελληνικού Συναγερμού. Όταν ο Παπάγος αναλαμβάνει την πρωθυπουργία, τον Νοέμβριο του 1952, γίνεται σύμβουλος του υπουργείου Προεδρίας, στο οποίο υπαγόταν και η γενική γραμματεία Τύπου. Μετά τον θάνατο του Παπάγου συνεργάζεται ως πολιτικός σχολιαστής και διπλωματικός συντάκτης στις εφημερίδες *Ακρόπολις* και *Απογευματινή*, ιδιότητα χάρη στην οποία βρέθηκε στην Πολωνία και

²⁸⁶ Josselson προς Κασιμάτη, 25.7.1958, φ. 5, κ. 92, IACF Records/CHI.

²⁸⁷ Βλ. σχετικά εδώ, Κεφάλαιο 5.

²⁸⁸ Όσα ακολουθούν βασίζονται στις βιογραφικές πληροφορίες που δίνει ο ίδιος ο Βασιλείου στην πρώτη επαφή του με το CCF, σε μια εξασέλιδη επιστολή· Βασιλείου προς Josselson, 27.8.1957, φ. 4, κ. 306, IACF Records/CHI.

την Ουγγαρία, κατά τη διάρκεια των εξεγέρσεων του 1956. Ο Βασιλείου ξεκινάει από τον χώρο της Αριστεράς,²⁸⁹ αλλά μεταπολεμικά τοποθετείται σαφώς στη Δεξιά, ενώ ο έντονος αντικομμουνισμός αποτελεί άξονα που διαπερνάει όλη του τη δράση, αυτά αλλά και τα επόμενα χρόνια, λ.χ. τη δεκαετία του 1960, οπότε και θα εκδώσει την επιθεώρηση *Διεθνείς Σχέσεις* τα ελληνικά και τα αγγλικά.²⁹⁰

Ο Μάνος Παυλίδης, ο «Δεσμός» και η Εταιρία Ελληνικών Σπουδών

Όπως είδαμε, τον Ιούνιο του 1958 Βασιλείου και Τζόσελσον συζητάνε την αποχώρηση του πρώτου και τη διαδοχή του από τον Πέτρο Χάρη. Τελικά όμως τη θέση θα αναλάβει ο Μάνος Παυλίδης. Οι σχετικές συνεννοήσεις γίνονται γρήγορα: στις 24 Ιουλίου (λιγότερο από ένα μήνα μετά την τελευταία επιστολή Τζόσελσον προς Παυλίδη, όπου γίνεται αναφορά στον Π. Χάρη), ο Παυλίδης γράφει στον Ρενέ Ταβερνιέ,²⁹¹ σε συνέχεια συζήτησής τους (ο δεύτερος βρίσκεται εκείνο το διάστημα στην Αθήνα, ενώσει του επικείμενου συνεδρίου του CCF στη Ρόδο) για το ζήτημα. Οι επαφές συνεχίζονται: στις 16 Σεπτεμβρίου ο Ταβερνιέ ενημερώνει τον Παυλίδη ότι ο Τζόσελσον έχει συμφωνήσει, και στις 29 Οκτωβρίου ο Παυλίδης αναλαμβάνει επίσημα τη θέση αυτή. Η συνεργασία θα κρατήσει λίγο παραπάνω από έναν χρόνο, μέχρι τις αρχές Δεκεμβρίου του 1959, οπότε και θα διακοπεί απότομα, με απόφαση του CCF.

Ποιος είναι ο Μάνος Παυλίδης; Ο πιο διαδεδομένος χαρακτηρισμός που θα συναντήσουμε να συνοδεύει το όνομά του είναι «πατέρας των δημοσίων σχέσεων στην Ελλάδα».²⁹² Γεννημένος το 1921 στην Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου, θα σπουδάσει στη Νομική Αθηνών. Πριν από τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο θα ασχοληθεί με τον τουρισμό, ενώ

²⁸⁹ Δεν γνωρίζουμε πολλές λεπτομέρειες. Η πληροφορία από το Σπύρος Λιναρδάτος, *Πολιτικοί και πολιτική. 70 χρόνια: αναμνήσεις, αγώνες, ντοκουμέντα*, Προσκήνιο, Αθήνα 1999, σ. 233.

²⁹⁰ Σε αντίθεση όμως με πολλούς πρώην κομμουνιστές ή αριστερούς και μετέπειτα εξέχοντες αντικομμουνιστές των δεκαετιών του 1950 και του 1960 (με πιο γνωστούς τον Γεώργιο Γεωργαλά, τον Σάββα Κωνσταντόπουλο, τον Θεοφύλακτο Παπακωνσταντίνου και τον Βύρωνα Σταματόπουλο), που γίνονται υπουργοί ή στελέχη της Χούντας (ο Κωνσταντόπουλος δεν θα γίνει υπουργός, αλλά διευθυντής του *Ελεύθερου Κόσμου*), ο Βασιλείου θα ταχθεί κατά της δικτατορίας, και θα γίνει, μετά την πτώση της, υφυπουργός Πολιτισμού και Επιστημών στην κυβέρνηση «εθνικής ενότητας», το 1974.

²⁹¹ Ο Γάλλος ποιητής και φιλόσοφος Ρενέ Ταβερνιέ (1915-1989), αντιστασιακός και φίλος του Αραγκόν και της Έλσα Τριολέ στα χρόνια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, είναι επαγγελματικό στέλεχος του CCF. Ασχολείται κυρίως με τη Λατινική Αμερική και μια γνωστή αποστολή του, στο πλαίσιο του CCF, υπήρξε η πολιτική αποδόμηση του Πάμπλο Νερούδα, το 1963, ώστε να μην πάρει το Νόμπελ λογοτεχνίας. Βλ. Frances Stonor Saunders, *Who Paid the Piper? The CIA and the Cultural Cold War*, Granta Books, Λονδίνο 1999, σ. 349-351 και Patrick Iber, *Neither Peace nor Freedom: The Cultural Cold War in Latin America*, Harvard University Press, Καίμπριτζ 2015, σ. 255, σημ. 35.

²⁹² Βλ., λ.χ., Anastasios Theofilou, «Greece», στο Tom Watson (επιμ.), *Western European Perspectives on the Development of Public Relations: Other Voices*, Palgrave Macmillan, Basingstoke 2015, σ. 61-62.

μεταπολεμικά θα περάσει σταδιακά στον χώρο της διαφήμισης, της επικοινωνίας και των δημοσίων σχέσεων, που κάνουν τότε τα πρώτα τους βήματα στην Ελλάδα. Στα τέλη του 1944 θα δουλέψει στην Αίγυπτο για λογαριασμό της αυτοκινητοβιομηχανίας Ford, η οποία και τον εκπαιδεύει. Τον επόμενο χρόνο επιστρέφει στην Ελλάδα, όπου δουλεύει για το Βασιλικό Σώμα Ηλεκτρολόγων και Μηχανολόγων Μηχανικών (Corps of Royal Electrical and Mechanical Engineers-REME) του βρετανικού στρατού. Το 1946 θα γίνει συνεργάτης της Αμερικανικής Αποστολής Παρατηρητών, στις ελληνικές εκλογές. Στη συνέχεια, η Ένωση Τουριστικών Γραφείων Ελλάδος τον στέλνει στην Αίγυπτο σε επίσημη αποστολή, με σκοπό την επανασύνδεση των τουριστικών σχέσεων Ελλάδος και Αιγύπτου. Τον Σεπτέμβριο του ίδιου χρόνου αναλαμβάνει τη διεύθυνση του πρακτορείου επιβατών της αεροπορικής εταιρείας Τεχνικές Αεροπορικές Εκμεταλλεύσεις (ΤΑΕ) και εκδίδει το περιοδικό *Αεροπορικά Νέα*, το οποίο διευθύνει μέχρι το 1972. Το 1947 αναλαμβάνει διευθυντής δημοσιότητας της Ανωμόμου Διαφημιστικής Ελλάδος (ΑΔΕΛ), την οποία ιδρύει, εκείνη τη χρονιά, ο Χρυσόστομος Παπαδόπουλος. Το 1953 η ΑΔΕΛ δημιουργεί την πρώτη υπηρεσία δημοσίων σχέσεων, της οποίας διευθυντής αναλαμβάνει ο Παυλίδης· ταυτόχρονα είναι επικεφαλής του Τμήματος Δημοσίων και Ανθρωπίνων Σχέσεων της Πειραϊκής-Πατραϊκής.²⁹³

Το 1957 ο Παυλίδης ιδρύει τη δική του εταιρεία δημοσίων σχέσεων με την ονομασία «Δεσμός» (Δεσμός, Ελληνικόν γραφείον δημοσιότητος και επικοινωνίας - Hellenic public relations & information bureau), με πελάτες, μεταξύ άλλων, την τράπεζα American Express, την καπνοβιομηχανία Marlboro και την αλυσίδα ξενοδοχείων Hilton, ενώ συνεχίζει να συνεργάζεται με την ΑΔΕΛ. Η εταιρεία «Δεσμός» και ο Παυλίδης θα αναλάβουν το Forum Service στην Ελλάδα.

Το CCF, λοιπόν, επιλέγει έναν ειδικό, έναν τεχνοκράτη, για να προωθήσει την παρουσία του στον ελληνικό Τύπο. Ο Παυλίδης, επιπλέον, διατηρεί στενή επαφή με το εξωτερικό – κάτι εντελώς στοιχειώδες, που επιβάλλει το αντικείμενο της δουλειάς του, αφού, εκτός των άλλων, ο κλάδος των δημοσίων σχέσεων και της διαφήμισης βρίσκεται τότε στα σπάργαλα στην Ελλάδα. Ο Παυλίδης καλλιεργεί συστηματικά σχέσεις με προσωπικότητες και εταιρείες του κλάδου και είναι μέλος διαφόρων διεθνών ενώσεων, όπως η Διεθνής Ένωση Δημοσίων Σχέσεων (IPRA), της οποίας θα διατελέσει αντιπρόεδρος και πρόεδρος τα επόμενα

²⁹³ Τα βιογραφικά στοιχεία που ακολουθούν αντλούνται κυρίως από ένα βιογραφικό σημείωμα που στέλνει ο ίδιος ο Παυλίδης στο CCF το 1957: «Biographical sketch», φ. 5, κ. 269, IACF Records/CHI, και συμπληρωματικά από τα Anastasios Theofilou και Tom Watson «The History of Public Relations in Greece from 1950 to 1980: Professionalization of the “art”», *Public Relations Review*, τόμ. 40, τχ. 4, Οκτώβριος 2004, σ. 700-706.

χρόνια. Η έντονη διεθνής κινητικότητα του αναδεικνύεται και μέσα από την αλληλογραφία του με το CCF: τον έναν περίπου χρόνο που διαρκεί η συνεργασία τους, θα ταξιδέψει για επαγγελματικούς λόγους, οι οποίοι δεν σχετίζονται με το CCF, δύο φορές στο Παρίσι (τη μία για ένα σεμινάριο μάρκετινγκ και την άλλη για να μετάσχει στο Cotton Council International), θα κάνει αίτηση για το Harvard International Seminar, θα μετάσχει σε σεμινάριο της European Productivity Agency του ΟΟΣΑ με θέμα το μάρκετινγκ, που γίνεται στην Ουάσινγκτον, θα βρεθεί στην Κοπεγχάγη για να συναντήσει τον αντιπρόσωπο του CCF Γιόρεν Σλέιμαν. Για να συμπληρώσουμε την εικόνα, αξιωματικά σημειώσουμε ότι ο Παυλίδης και ο συνεργάτης του Άγγελος Αγγελίδης είναι οι μόνοι Έλληνες που αλληλογραφούν στα αγγλικά με τα στελέχη του CCF (με εξαίρεση τον Ρενέ Ταβερνιέ, στον οποίο γράφουν στα γαλλικά). Είναι μια εξαίρεση, που δεν οφείλεται σε άγνοια των γαλλικών (όπως δείχνουν οι επιστολές με τον Ταβερνιέ), αλλά σε επιλογή και, πιθανόν, καλύτερη γνώση της αγγλικής. Πρόκειται για μια ενδεικτική διαφοροποίηση σε σχέση με τη συντριπτική κυριαρχία της γαλλοφωνίας στην ελληνική –και όχι μόνο– πολιτική, διπλωματία και διανοήση της εποχής.

Ο Παυλίδης είναι, ασφαλώς, ένας νεαρός και πολλά υποσχόμενος τεχνοκράτης. Δεν είναι όμως μονάχα αυτό. Επιπλέον, είναι αντιπρόεδρος της Εταιρίας Ελληνικών Σπουδών και αρχισυντάκτης, από τον Μάιο του 1958 μέχρι τον Μάιο του 1960, του περιοδικού *Ελληνικά Θέματα*, που εκδίδει αυτή από τον Ιούλιο του 1956.²⁹⁴ Η Εταιρία ιδρύεται το 1954 με πρωτοβουλία του βιομήχανου Χριστόφορου Στράτου της Πειραιϊκής-Πατραϊκής, ο οποίος από τις αρχές της δεκαετίας έχει αναλάβει ενεργό ρόλο στην επιχείρηση. Τα χρόνια εκείνα, ο Στράτος θα εκλεγεί γραμματέας (1952) και αντιπρόεδρος (1955) του Συνδέσμου Ελλήνων Βιομηχάνων (ΣΕΒ), το διάστημα 1952-1955 μετέχει στην ελληνική αντιπροσωπεία στον Διεθνή Οργανισμό Εργασίας (ILO) στη Γενεύη, ενώ στα τέλη του 1962 θα γίνει αντιπρόεδρος του ΕΛΚΕΠΑ.

Η Εταιρία Ελληνικών Σπουδών, παρά τον τίτλο της, δεν είναι μόνο μορφωτικό σωματείο. Θα αναπτύξει έντονη παρεμβατική και σαφώς πολιτική (αλλά όχι κομματική) δράση για τα ζητήματα της συγκυρίας, κατά τη διάρκεια των δεκαετιών του 1950 και του 1960, σε

²⁹⁴ Για την Εταιρία Ελληνικών Σπουδών, αλλά και γενικότερα τη δράση του Χρ. Στράτου, βλ. τη βιογραφία Γιώργος Γιαννικόπουλος, *Χριστόφορος Στράτος. Ένας ευπατριδής της πολιτικής*, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα 2010, σ. 92-106. Επίσης, την αυτοβιογραφική μαρτυρία του Νίκου Δήμου, που μετείχε στην Εταιρία: Νίκος Δήμου, *Οδός Γαλήνης*, Πατάκης, Αθήνα 1998 [τώρα στον συγκεντρωτικό τόμο: Νίκος Δήμου, *Οι δρόμοι μου*, Πατάκης, Αθήνα 2015, σ. 203 κ.ε]. Επίσης, για τους ιδεολογικούς προσανατολισμούς της Εταιρίας, τις παρατηρήσεις του Μ. Μελετόπουλου, οι οποίες προκύπτουν και από συνεντεύξεις με μέλη της: Μελέτης Μελετόπουλος, *Η δικτατορία των συνταγματάρχων*, Παπαζήσης, Αθήνα 1996, σ. 263-300.

όλη την Ελλάδα. Βασικά χαρακτηριστικά του λόγου και της δράσης της είναι η λατρεία της παραγωγικότητας, ο έντονος εθνικισμός (με έμφαση στην υποστήριξη του αγώνα των «Κυπρίων αδελφών» θέμα το οποίο διαπερνά τα έντυπα όλου του πολιτικού φάσματος, την εποχή εκείνη), η φιλανθρωπική-κοινωνική διάσταση (με αιχμή τη δημιουργία σχολών αναλαβητών), ο ήπιος φιλοευρωπαϊσμός και η επαγγελία του εκσυγχρονισμού (ιδίως στην παραγωγή). Τα παραπάνω εκφράζονται μέσα από καμπάνιες (λ.χ. συλλογή υπογραφών για το Κυπριακό), συνέδρια και άλλες εκδηλώσεις (ανθοκομική έκθεση) και δημιουργία ομάδων εργασίας, που επεξεργάζονται προτάσεις. Παρότι ο πολιτικός προσανατολισμός της Εταιρίας κινείται σαφώς στον χώρο της Δεξιάς και ο Στράτος αναπτύσσει σχέσεις με το Παλάτι, στις τάξεις της συγκεντρώνει ένα ευρύτερο δυναμικό, πρωτίστως του αστισμού, αλλά και προσωπικότητες του σοσιαλιστικού χώρου, όπως ο Αντώνης Δροσόπουλος, ο Χαράλαμπος Πρωτοπαπός ή ο Γεώργιος-Αλέξανδρος Μαγκάκης.²⁹⁵

Δεν ξέρουμε μέσα από ποιους διαύλους και διαδικασίες γίνεται η προσέγγιση CCF και Παυλίδη, όλα δείχνουν όμως ότι η απάντηση πρέπει να αναζητηθεί στη μέχρι τότε διαδρομή του. Πέρα από τις διεθνείς επαφές και δραστηριότητες που αναφέρθηκαν παραπάνω, υπάρχει και κάτι πολύ συγκεκριμένο. Η Ελλάδα είναι μια από τις χώρες όπου η USIS/USIA διεξάγει συστηματικά έρευνες κοινής γνώμης (σύμφωνα με τον επικεφαλής του Γραφείου Έρευνας και Πληροφοριών της, το 1955, στην Ελλάδα είχαν γίνει οι περισσότερες έρευνες «από ό,τι σε οποιαδήποτε άλλη χώρα, με εξαίρεση τη Γερμανία»)²⁹⁶ Τις έρευνες αυτές, για λογαριασμό της USIA, πραγματοποιεί σταθερά, μετά το 1956 το Ινστιτούτον Επικοινωνιών και Ερευνών (ΙΕΕ) της ΑΔΕΛ. Η αρχή έχει γίνει το 1953, όταν το ΙΕΕ έκανε, για λογαριασμό της USIA, έρευνα

²⁹⁵ Χαρακτηριστικό για την πολιτική ταυτότητα της Εταιρίας είναι το σκεπτικό της απόφασής της, το 1966, να παρέμβει ενεργά στην πολιτική. Αφού απορριφθούν οι σκέψεις για δημιουργία νέου πολιτικού φορέα, αποφασίζεται: «το ολιγώτερον κακόν εκ των κομμάτων είναι η ΕΡΕ, και προς αυτήν θα έδει να διοχετευθή το κύριον δυναμικόν μας. Οι σαφώς αντίθετοι προς ΕΡΕ, θα επιδιώξουν ένταξιν προς την Ένωσι Κέντρου»: Απόφαση της 23ης Σεπτεμβρίου 1963, όπως παρατίθεται στο Γ. Γιαννικόπουλος, *Χριστόφορος Στράτος*, ό.π., σ. 130. Στο πλαίσιο αυτό, ο Χρ. Στράτος γίνεται γνωστό ότι θα πολιτευθεί με την ΕΡΕ, η Χούντα όμως θα ανακόψει τα παραπάνω σχέδια. Κατά τη διάρκειά της, ο Χρ. Στράτος θα αναπτύξει έντονη αντιδικτατορική δράση και θα συλληφθεί, ωστόσο πολλά στελέχη της Εταιρίας θα γίνουν υπουργοί της χούντας ή θα αναλάβουν άλλες θέσεις ευθύνες. «Ένας ένας άρχισαν να μηδίζουν και να στρέφονται προς τη Χούντα. Νομίζω πως ήμουν το μόνο μέλος του τότε διοικητικού Συμβουλίου που δεν βρέθηκε σε κυβερνητική θέση», θα γράψει ο Ν. Δήμου, *Οδός Γαλήνης*, ό.π., σ. 115. Για το θέμα αυτό, εκτενής αναφορά στο Μ. Μελετόπουλος, *Η δικτατορία των συνταγματαρχών*, ό.π., σ. 299-304.

²⁹⁶ Γιάννης Στεφανίδης, *Εν ονόματι του έθνους. Πολιτική κουλτούρα, αλτρωτισμός και αντιαμερικανισμός στη μεταπολεμική Ελλάδα, 1945-1967*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2010, σ. 417.

με θέμα την απήχηση μιας καμπάνιας για τα ανθρώπινα δικαιώματα στη Θεσσαλονίκη και την Πάτρα.²⁹⁷

Στον συνδυασμό στοιχείων όπως ο διευθυντικός ρόλος του Παυλίδη στην ΑΔΕΛ, η επαφή USIA, αμερικανικής πρεσβείας και CCF στην Αθήνα (όπως την είδαμε στη περίπτωση της επίσκεψης Ναμπόκοφ, με κεντρικό πρόσωπο τον πολιτιστικό ακόλουθο και επικεφαλής της USIA, Μπιλ Ουέλντ), ο κοινός εν πολλοίς κύκλος των Ελλήνων με τους οποίους έρχονται σε επαφή η USIS/USIA και το CCF,²⁹⁸ μπορούμε, πιστεύω, να αναζητήσουμε τις σχέσεις και τις υποδοχές μέσα από τις οποίες ο Παυλίδης έρχεται σε επαφή με τον Ρενέ Ταβερνιέ και γενικότερα το CCF.

Η συνεργασία του Μάνου Παυλίδη με το CCF

Η συνεργασία του «Δεσμού» και του Παυλίδη με το CCF, τον έναν περίπου χρόνο που διαρκεί, έχει χαρακτήρα επαγγελματικό. Πρώτα από όλα, με τη θεσμική και τυπική έννοια, καθώς πρόκειται για αμειβόμενη προσφορά υπηρεσιών. Ο «Δεσμός» θα ζητήσει και θα λάβει 150 δολάρια (4.500 δρχ.) τον μήνα (στο οποίο δεν περιλαμβάνονται έκτακτα έξοδα, ενώ το CCF στέλνει ταχυδρομικά ορισμένα είδη όπως χαρτί πολυγράφου), το οποίο καλύπτει δύο βασικές εργασίες: τη μετάφραση άρθρων του Forum Service στα ελληνικά και, εν συνεχεία, τη φροντίδα για τη δημοσίευσή τους σε ελληνικές εφημερίδες. Επιπλέον, όπως θα δούμε, στο πλαίσιο της συνεργασίας, ο Παυλίδης και οι συνεργάτες του αναλαμβάνουν και άλλες δραστηριότητες, όπως τακτικές εβδομαδιαίες συναντήσεις για τη συγκρότηση πυρήνα του CCF, συνεννοήσεις με βιβλιοπωλεία των Αθηνών για τη διακίνηση του περιοδικού *Preuves*, κινητοποίηση Ελλήνων διανοομένων υπέρ του Πάστερνακ.²⁹⁹

Ο επαγγελματικός χαρακτήρας της συνεργασίας αναδεικνύεται και από το ύφος και το περιεχόμενο της αλληλογραφίας. Μια σύγκριση με την αντίστοιχη αλληλογραφία Κόρακα είναι εύγλωττη. Οι επιστολές, εδώ, είναι πιο σύντομες, πιο συγκεκριμένες και, κυρίως, πιο συγκρατημένες. Απουσιάζουν οι μακρές πολιτικές αναλύσεις του Κόρακα για τα πολιτικά

²⁹⁷ Στο ίδιο. Βλ. επίσης Ζηνοβία Λιαλιούτη, *Ο άλλος Ψυχρός Πόλεμος. Η αμερικανική πολιτιστική διπλωματία στην Ελλάδα 1953-1973* Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2018 (υπό έκδοση), σ. 46- 57, 60-62 και passim. Για την έρευνα του 1953, βλ. το άρθρο του σημαντικού επικοινωνιολόγου και σταθερού συνεργάτη της USIS/USIA, Leo Bogart, «Measuring the effectiveness of an overseas information campaign: A case history», *The Public Opinion Quarterly*, τ. 21, τχ. 4, χειμώνας 1957-1958, σ. 475-498.

²⁹⁸ Ας σκεφτούμε και τα μεγέθη: σε μια πόλη 600.000 περίπου κατοίκων, όπως είναι η Αθήνα εκείνη την εποχή (565.000 κάτοικοι το 1951, 627.564 το 1961), οι κύκλοι είναι μικροί.

²⁹⁹ Βλ. για όλα αυτά τις επιστολές και τα άλλα τεκμήρια, φ. 5, κ. 269, IACF Records/CHI.

πράγματα στην Ελλάδα, οι κρίσεις του για πρόσωπα ή καταστάσεις, οι εισηγήσεις του για δράσεις και κινήσεις. Ο τόνος είναι πιο διεκπεραιωτικός και η συνεργασία, όπως μπορούμε να την ανασυστήσουμε μέσα από τις επιστολές και τις αναφορές του Παυλίδη (και το διάστημα που απουσιάζει, του στενού συνεργάτη του στον «Δεσμό» Άγγελου Αγγελίδη) προς τον Τζων Χαντ και τον Γιόρεν Σλέιμαν, είναι αποτελεσματική.

Όσον αφορά την προβολή των δραστηριοτήτων του CCF στον ελληνικό Τύπο, το βασικό ζήτημα που κυριαρχεί, το πρώτο διάστημα της συνεργασίας του Παυλίδη με το CCF, είναι το συνέδριο της Ρόδου, με πληθώρα δημοσιευμάτων.³⁰⁰ Το θέμα συγκεντρώνει το έντονο ενδιαφέρον του Τύπου και ο Παυλίδης προτείνει, ως γνωριμία του ελληνικού κοινού με το CCF, να συγκεντρωθούν και να εκδοθούν σε βιβλιαράκι τα ρεπορτάζ της Γιολάντας Τερέντσιο στο *Βήμα* από τη Ρόδο. Η πρόταση όμως απορρίπτεται από τον Χαντ, ο οποίος επισημαίνει ότι το συνέδριο της Ρόδου δεν πρέπει να μονοπωλήσει το πεδίο, επισκιάζοντας τις άλλες δραστηριότητες του CCF, αλλά να λειτουργήσει απλώς ως «εισαγωγή» για αυτές.³⁰¹ Το επόμενο διάστημα μπορούμε να καταγράψουμε μια σημαντική παρουσία δημοσιευμάτων του Forum Service, αλλά και άλλων σχετικά με το CCF, σε εφημερίδες (*Τα Νέα, Απογευματινή, Σφαίρα* [Πειραιώς]) και περιοδικά (*Νέα Εστία, Εικόνες, Γνώσεις*).

Ο Παυλίδης εγκαινιάζει, τον Νοέμβριο του 1958, έναν νέο θεσμό: τις συναντήσεις της Τετάρτης. Είναι ένα εβδομαδιαίο ραντεβού, στα γραφεία του «Δεσμού», στη λεωφόρο Συγγρού, στο οποίο μετέχουν λίγα άτομα, συζητώντας θέματα που αφορούν το CCF. Στις πρώτες συναντήσεις μετέχουν μόνο ο Παυλίδης και ο Γιάννης Βαλασίδης, εκ μέρους του «Δεσμού», και ο Κόρακας. Στις επόμενες, ο κύκλος έχει διευρυνθεί με τη δημοσιογράφο Γιολάντα Τερέντσιο (η οποία έχει καλύψει το συνέδριο της Ρόδου του CCF, για λογαριασμό του *Βήματος*) και τους νεαρούς σοσιαλιστές δικηγόρους Ευάγγελο Κυριακόπουλο και Χαράλαμπο Πρωτοπαπά. Ο σκοπός, όπως γράφει ο Άγγελος Αγγελίδης, είναι «να δημιουργηθεί ένας “πυρήνας” φίλων του CCF».³⁰²

Ένας από τους πρώτους καρπούς της συνεργασίας του CCF με τον «Δεσμό» είναι το ακόλουθο τηλεγράφημα, στα τέλη Νοεμβρίου του 1958:

³⁰⁰ Βλ. αναλυτικά για το συνέδριο της Ρόδου, *εδώ*, Κεφάλαιο 5.

³⁰¹ Hunt προς Παυλίδη, φ. 5, κ. 269, IACF Records/CHI.

³⁰² Αγγελίδης προς Hunt, 9.1.1959, φ. 5, κ. 269, IACF Records/CHI.

ΜΕ ΤΗΝ ΙΔΙΟΤΗΤΑ ΜΑΣ ΩΣ ΑΝΕΞΑΡΤΗΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΣΥΓΓΡΑΦΕΩΝ ΣΑΣ
ΕΚΦΡΑΖΟΥΜΕ ΤΗ ΒΑΘΙΑ ΣΥΜΠΑΘΕΙΑ ΚΑΙ ΘΑΥΜΑΣΜΟ ΓΙΑ ΤΟ ΕΡΓΟ ΣΑΣ

ΤΑΣΟΣ ΑΘΑΝΑΣΙΑΔΗΣ ΓΙΩΡΓΟΣ ΘΕΟΤΟΚΑΣ ΑΝΔΡΕΑΣ ΚΑΡΑΝΤΩΝΗΣ ΑΓΓΕΛΟΣ
ΤΕΡΖΑΚΗΣ ΑΙΜΙΛΙΟΣ ΧΟΥΡΜΟΥΖΙΟΣ». ³⁰³

Το τηλεγράφημα αρνήθηκε να υπογράψει ο Ηλίας Βενέζης, με την προσχηματική αιτιολογία ότι δεν μετέχει σε συλλογικές διαμαρτυρίες αυτού του είδους – μια άρνηση η οποία, κατά τον Παυλίδη, συνδεόταν με το επικείμενο ταξίδι του στην ΕΣΣΔ, ως προσκεκλημένου της σοβιετικής κυβέρνησης. Ασφαλώς, οι τέσσερις που υπογράφουν είχαν, ούτως ή άλλως, πολλούς και ισχυρούς λόγους να εκφράσουν τη συμπάθεια και τον θαυμασμό τους προς τον Πάστερνακ· άλλωστε μια τέτοια ενέργεια συνάδει πλήρως με τη φιλελεύθερη τοποθέτηση και τις γενικότερες δημοκρατικές αντιλήψεις τους. Ωστόσο, δεν πρόκειται για αυθόρμητη πράξη, αλλά για ενέργεια που γίνεται έπειτα από παραγγελία του CCF. Ο Γ. Σλέιμαν, στα μέσα Νοεμβρίου, έχει ζητήσει από τον Παυλίδη να κινητοποιήσει τους Έλληνες διανοούμενους υπέρ του Πάστερνακ, και την υπόθεση αναλαμβάνει, εκ μέρους του «Δεσμού», ο συνεργάτης της εταιρείας Γιάννης Βαλασίδης. Στα στοιχεία του αποστολέα του τηλεγραφήματος υπάρχει το όνομα του Παυλίδη και η διεύθυνση του «Δεσμού», ο οποίος και πληρώνει τα έξοδα του τηλεγραφήματος (166 δραχμές), τα οποία στη συνέχεια θα εισπράξει από το CCF.

Παράλληλα, την ίδια περίοδο και χωρίς να ξέρουμε σε ποιον βαθμό αυτό οφείλεται σε –ή υποβοηθείται από– ενέργειες του «Δεσμού» ή του Κόρακα, άρθρα σχετικά με τον Πάστερνακ γράφουν ο Αιμίλιος Χουρμούζιος και ο Κωνσταντίνος Δεδόπουλος στην *Καθημερινή*, ο Παπακωνσταντίνου στην *Ελευθερία* και ο Θεοτοκάς στο *Βήμα*. Η *Νέα Εστία* πραγματοποιεί ένα μικρό αφιέρωμα στο τχ. 753 (15.11.1958), ενώ η *Καθημερινή* δημοσιεύει συνέντευξη του Σιλόνε.

Είναι η εποχή που διεθνώς, μετά την εξαναγκαστική άρνηση –κατόπιν πιέσεων του σοβιετικού καθεστώτος– του Μπόρις Πάστερνακ να δεχθεί το βραβείο Νόμπελ, το όνομά του θα βρεθεί στα πρωτοσέλιδα των ευρωπαϊκών εφημερίδων. Από τον προηγούμενο χρόνο, η υπόθεση της έκδοσης στη Δύση του –απαγορευμένου, εκ των πραγμάτων, στη Σοβιετική Ένωση– αυτοβιογραφικού μυθιστορήματος *Δόκτωρ Ζιβάγκο* θα αποτελέσει αντικείμενο

³⁰³ Παυλίδης, «Report on activities of Hellenic Public Relations and Information Bureau Desmos-Greece on behalf of the CCF, for the period Oct. 25 to Nov. 30th [1958]», φ. 5, κ. 269, IACF Records/CHI.

διαμάχης μεταξύ ανατολικού και δυτικού κόσμου – με τη CIA να υποστηρίζει κρυφά την έκδοση στη ρωσική γλώσσα. Τελικά, το έργο θα κυκλοφορήσει για πρώτη φορά στα ιταλικά από τον κομμουνιστή εκδότη Τζιαντζιάκομο Φελτρινέλι, τον Νοέμβριο του 1957. Στην καμπάνια για την υποστήριξη του Πάστερνακ, η οποία συνεχίζεται και τα επόμενα χρόνια, το CCF θα αναμιχθεί δραστήρια, με αρθρογραφία, διαμαρτυρίες κ.ά.³⁰⁴

Το απότομο τέλος της συνεργασίας «Δεσμού» και CCF

Η συνεργασία τερματίζεται απότομα τον Δεκέμβριο του 1959. Στις 18 Νοεμβρίου, ο Μάρεϋ Μάιντλιν, αρχισυντάκτης του *Forum Service*,³⁰⁵ θα απευθύνει μια λιτή και σύντομη (μόλις πέντε αράδες) επιστολή προς τον Άγγελο Αγγελίδη του «Δεσμού», ο οποίος, προφανώς, αναπληρώνει τον Παυλίδη που βρίσκεται στις ΗΠΑ για το σεμινάριο του Χάρβαρντ:

«18 Νοεμβρίου 1959

Αγαπητέ κ. Αγγελίδη

Όπως πιθανόν γνωρίζετε, το κέντρο βάρους της δραστηριότητας του Forum μετακινείται, ολοένα και περισσότερο, στην Αφρική και την Ασία. Ως εκ τούτου, είναι αναγκαίο να κάνουμε περικοπές σε ορισμένες περιοχές, στις οποίες, δυστυχώς, περιλαμβάνεται και η δική σας. Έτσι, η σχέση μας θα τερματιστεί από 1ης Δεκεμβρίου 1959.

Με εκτίμηση
Μ. Μάιντλιν, αρχισυντάκτης».

³⁰⁴ Οι μυθιστορηματικές συνθήκες, υπό τις οποίες εκδίδεται το έργο στη Δύση (σε μεταφράσεις, αλλά και στα ρωσικά) και το παζλ στο οποίο εμπλέκονται ο κομμουνιστής εκδότης Φελτρινέλι, τα κομμουνιστικά κόμματα της Σοβιετικής Ένωσης και της Ιταλίας, το Πανεπιστήμιο του Μίσιγκαν, η CIA, Ρώσοι εμικρέδες κ.ά., καθώς και ο ίδιος ο Πάστερνακ (ο οποίος επιθυμεί την έκδοση του βιβλίου, αλλά χωρίς την εμπλοκή αντισοβιετικών εμικρέδων, για λόγους που σχετίζονται πρωτίστως με τη διαβίωση του στη Σοβιετική Ένωση), αναλύονται γλαφυρά σε δύο πρόσφατες μελέτες: Paolo Mancosu, *Inside the «Zhivago» Storm: The Editorial Adventures of Pasternak's Masterpiece*, Feltrinelli, Μιλάνο 2013· Peter Finn και Petra Couvée, *The Zhivago Affair: The Kremlin, the CIA, and the Battle over a Forbidden Book*, Vintage Books, Λονδίνο 2015. Ο Νικολά Ναμπόκοφ έχει δηλώσει, το 1957, τη διαθεσιμότητά του για χρηματική υποστήριξη της έκδοσης του έργου στα ρωσικά. Βλ. το σημείωμα του Paolo Mancosu, zhivagostorm.org/2017/10/24/souvarine-and-berberova.

³⁰⁵ Γεννημένος στη Νέα Υόρκη, με εβραϊκή καταγωγή, ο Murray (Meir) Mindlin (1924-1927) είναι μια ιδιόμορφη και ενδιαφέρουσα φιγούρα. Ασσυριολόγος, ποιητής και μεταφραστής του Οδυσσέα του Τζόνς στα εβραϊκά, θα δουλέψει πολλά χρόνια σε εκδοτικούς οίκους. Όσον αφορά τη σχέση του με το CCF, μετά το Forum Service θα αναλάβει διευθυντικές θέσεις σε υπηρεσίες και περιοδικά του όπως το World Forum (που διαδέχεται το Forum Service), το Censorship και το China Quarterly. Κάποιες πληροφορίες για τον Μάιντλιν δίνει ο δημοσιογράφος και ιστορικός Brian Crozier (που συνεργάστηκε μαζί του στο World Forum), στο αυτοβιογραφικό του, *Free Agent, the Unseen War 1941-1991*, Harper Collins, Λονδίνο 1993, σ. 63-63, 68-70. Βλ. επίσης, Brian Hook, «Obituaries. Murray Mindlin (1924-1987)», *The China Quarterly*, τχ. 111 (Σεπτέμβριος 1987), σ. 474-475.

Η επιστολή προξενεί κατάπληξη στους αποδέκτες της, τόσο λόγω της διακοπής της συνεργασίας όσο και για τον ξαφνικό και απότομο τρόπο που γίνεται. Τίποτα δεν την προμήνυε. Ο Αγγελίδης θα διαμαρτυρηθεί προς τον Μάιντλιν (με κοινοποίηση στον Σλέιμαν), επισημαίνοντας ότι η αναγγελία της διακοπής της συνεργασίας εννέα μόλις μέρες πριν «μας φέρνει σε κάπως αμήχανη θέση». Εγκαλεί μάλιστα το CCF, επειδή «η αιφνίδια αναγγελία της διακοπής μας δημιουργεί αμηχανία σε σχέση με τις υποχρεώσεις που έχουμε αναλάβει έναντι των ανθρώπων με τους οποίους συνεργαζόμαστε για το Forum Service».³⁰⁶

Στις 4 Δεκεμβρίου 1959, και αφού η συνεργασία έχει πια τερματιστεί, ο Παυλίδης θα απευθυνθεί στον Σλέιμαν, τον σύνδεσμο μεταξύ ελληνικού και διεθνούς Forum Service.³⁰⁷ Ξεκινώντας με δυο λόγια για το ταξίδι του στις ΗΠΑ, θα συνεχίσει διαμαρτυρόμενος, σε ηπιότερο τόνο, και αυτός για τον αιφνιδιασμό, θα αναρωτηθεί αν θα συνεχιστεί η συνεργασία τους με το *Congress News Bureau* (ένα ενημερωτικό δελτίο του CCF, κυρίως εσωτερικής χρήσης), θα δηλώσει, κλείνοντας, τη σταθερή του διάθεση «να βοηθήσει να προβάλει την υπόθεση του CCF σε αυτό το μέρος του πλανήτη».³⁰⁸ Η εξαιρετικά τυπική και αποστασιοποιημένη απάντηση του Σλέιμαν, με τον οποίο διατηρούσαν σταθερή αλληλογραφία και είχαν αναπτύξει κάποια σχέση, δεν αφήνει κανένα περιθώριο παρανόησης:

«Αγαπητέ Μάνο

Ευχαριστώ για το γράμμα σου της 4ης Δεκεμβρίου. Ναι, εικάζω κι εγώ ότι το ταξίδι σου στις Ηνωμένες Πολιτείες θα ήταν πολύ ενδιαφέρον, αλλά θα ήθελα να μάθω περισσότερα γι' αυτό.

Ναι, έλαβα ένα αντίγραφο του γράμματός του Αγγελίδη στον κ. Μάιντλιν.

Το ζήτημα της ενδεχόμενης συνεργασίας σου με τα *Congress News* δεν ανήκει, στην πραγματικότητα, στον τομέα μου, και διαβίβασα το γράμμα σου στον κ. Jaffre.

Τα καλύτερα, όπως πάντα
Γιόρεν Σλέιμαν».³⁰⁹

³⁰⁶ Αγγελίδης προς Mindlin, 27.11.1959, φ. 5, κ. 269, IACF Records/CHI.

³⁰⁷ Ο Γιόρεν Σλέιμαν (1929-2016) ήταν Δανός βιβλιοθηκάριος και δημοσιογράφος, γνωστός για τις εκπομπές του στο ραδιόφωνο και την τηλεόραση. Υπήρξε εκπρόσωπος του CCF στη Σκανδιναβία, αλλά ανέλαβε και άλλα πόστα στο διεθνές CCF, κυρίως σε σχέση με το Forum Service, τα έντυπά του και τα συνέδριά του (το πρόγραμμα σεμιναρίων)· με αυτές τις ιδιότητες αλληλογραφεί με τον Κόρακα και τον Παυλίδη. Βλ. Ingeborg Philipen, «Out of tune: the CCF in Denmark, 1953-1960», στο Giles Scott-Smith και Hans Krabbendam (επιμ.), *The Cultural Cold War in Western Europe, 1945-1960*, Frank Cass, Λονδίνο-Πόρτλαντ 2003, σ. 237-253, καθώς και το λήμμα «Jørgen Schleimann» των Merete Harding, Verner Jespersen, στο *Dansk Biografisk Leksikon* (denstoredanske.dk/index.php?sideId=297065) (στα δανέζικα).

³⁰⁸ Schleimann προς Παυλίδη, 4.12.1959, φ. 5, κ. 269, IACF Records/CHI.

³⁰⁹ Στο ίδιο.

Όπως όλα δείχνουν, δεν υπήρξε συνέχεια, όχι μόνο σε επίπεδο συνεργασίας, αλλά ούτε αλληλογραφίας μεταξύ Παυλίδη και CCF: η επιστολή που μόλις παρατέθηκε είναι η τελευταία, με την οποία κλείνει και ο φάκελος «Pavlidis, Manos B., 1958-1959» (φ. 5 του κουτιού 269) στο αρχείο του CCF/IACF στο Σικάγο.

Δεν γνωρίζουμε το σκεπτικό και τις αιτίες αυτής της απότομης διακοπής της συνεργασίας. Πάντως, ο λόγος τον οποίο επικαλείται ο Σλέιμαν, ο εστιασμός της δράσης του CCF στην Αφρική και την Ασία, είναι εντελώς προσχηματικός και ψευδής, αφού, όπως θα δούμε, το Forum Service δεν σταματάει· συνεχίζει τη διαδρομή του στην Ελλάδα, υπό την ευθύνη πλέον του Κόρακα.

Δεν έχουμε κανένα στοιχείο, επίσης, για τον ρόλο στην υπόθεση και τις ενδεχόμενες κινήσεις του Κόρακα, ο οποίος είναι ένα πρόσωπο-κλειδί, λόγω της θέσης του ως εκπροσώπου του CCF, αλλά και επειδή διαδέχεται τον Παυλίδη στα καθήκοντα του ελληνικού Forum Service. Με βάση την αλληλογραφία που διαθέτουμε, στις αρχές Δεκεμβρίου, ο Κόρακας εμφανίζεται να μην έχει κάποια ανάμιξη και να ενημερώνεται απλώς, στις αρχές Δεκεμβρίου, από τον Μάιντλιν για το ζήτημα. Ωστόσο, πρέπει να σημειώσουμε και να αξιολογήσουμε το ότι η έλευση του Παυλίδη είχε πυροδοτήσει μια κρίση στη σχέση Κόρακα και CCF. Στα τέλη Νοεμβρίου του 1958, ο Κόρακας έγραφε στον Τζόσελσον ότι δεν θέλει να εισπράττει τη μηνιαία αμοιβή του (25 δολάρια), αφού, λόγω της δραστηριοποίησης του Παυλίδη, ο ίδιος πλέον δεν έχει αντικείμενο ενασχόλησης που να τη δικαιολογεί. Μιλάει ένθερμα για τον Παυλίδη και τις ικανότητές του (τον οποίο δεν γνώριζε) και σημειώνει ότι δεν είναι ζήτημα προσώπου, αλλά αρχής, προσθέτοντας ότι ακόμα και αν, υπό άλλες περιστάσεις, αμειβόταν, δεν θα ήθελε να γίνεται με αυτό τον τρόπο. Δεν θέλω, γράφει, «να βρίσκομαι στα χαρτιά του κ. Παυλίδη και στις υποθέσεις του, πολλώ δε μάλλον που μετέχω, σε κάποιον βαθμό, στη δημόσια ζωή».³¹⁰ Δεν ξέρουμε αν οι έπαινοι προς τον Παυλίδη είναι ειλικρινείς, για λόγους αβροφροσύνης ή τακτικής, πάντως είναι σαφής η ενόχληση Κόρακα που προκύπτει από την εμφάνιση ενός νέου δραστήριου προσώπου, με αρμοδιότητες που συμπίπτουν σε πολλά σημεία με τις δικές του. Η κρίση ξεπερνιέται χάρη και στις προσπάθειες του Παυλίδη (ο οποίος αργότερα θα περιγράψει τη σχέση με τον Κόρακα ως «κοντινή και πολύ φιλική»), και ο Κόρακας, αρκετά εύκολα, δέχεται να συνεχίσει να αμείβεται.³¹¹ Ωστόσο, εκ των πραγμάτων, το ζήτημα της επικάλυψης αρμοδιοτήτων και του ενδεχόμενου ανταγωνισμού εξακολουθεί να

³¹⁰ Κόρακας προς Josselson, 22.11.1958, φ. 3, κ. 210, IACF Records/CHI, Πβ., για το ίδιο θέμα και Hunt προς Παυλίδη, 1.12.1958, φ. 14, κ. 507, στο ίδιο,

³¹¹ Hunt προς Κόρακα, 1.12.1958 IACF Records/CHI, φ. 3, κ. 210· Κόρακας προς Hunt, 11.12.1958, IACF Records/CHI, φ. 3, κ. 210.

υπάρχει (κάτι εμφανές και στην αλληλογραφία, όπου συχνά ο Παυλίδης και ο Κόρακας αναφέρονται στην ίδια δράση).

Ελλείπει συγκεκριμένων στοιχείων (για το αν υπήρχαν προβλήματα με τον «Δεσμό», αν ο Κόρακας επιδίωξε να αναλάβει ο ίδιος τη θέση κ.ο.κ.), μπορούμε να παρατηρήσουμε το εξής: ο τρόπος της διακοπής της συνεργασίας δεν αντιστοιχεί σε πολιτικό οργανισμό ή σωματείο. Το ψυχρό και λιτό ύφος με το οποίο ανακοινώνεται η αδιαφορία για τις διαμαρτυρίες των ανθρώπων του «Δεσμού», η έλλειψη προσωπικού τόνου μάς παραπέμπουν σε άλλα περιβάλλοντα, όπως μιας μεγάλης επιχείρησης που μεταφέρει αλλού τις εργασίες της και ανακοινώνει σε κάποιους το τέλος της συνεργασίας μαζί τους. Αυτό μας λέει κάτι, αν όχι για τη φύση του CCF, πάντως σίγουρα για τη σχέση CCF και «Δεσμού».

Ο Κόρακας υπεύθυνος και για το ελληνικό Forum Service

Η διακοπή της συνεργασίας του CCF με τον «Δεσμό» και τον Μάνο Παυλίδη δεν σημαίνει και το τέλος της διαδρομής του Forum Service στην Ελλάδα. Την αποστολή αυτή θα αναλάβει, συμπληρωματικά με τις υπόλοιπες ασχολίες του, ο αντιπρόσωπος του CCF στην Ελλάδα, Μανώλης Κόρακας.

Στις 10 Δεκεμβρίου 1959, ο Μάιντλιν ενημερώνει τον Κόρακα για τις «νέες διευθετήσεις» που έχουν γίνει σχετικά με το Forum Service, ενώ στις 5 Φεβρουαρίου 1960 ο Σλέιμαν του γράφει: «Ο Παυλίδης δεν ασχολείται πλέον με τη διανομή του Forum Service από το τέλος του έτους 1959 [...] αποφασίσαμε να εμπιστευθούμε σε σας αυτή τη διανομή για την Ελλάδα. Ελπίζω ότι ο νέος διακανονισμός θα αποβεί προς όφελος όλων».³¹² Στην επιστολή αποτυπώνονται οι διαθέσεις για ευρύτερη συνεργασία και κανονικοποίηση της σχέσης, αφού γίνεται αναφορά στην αξιοποίηση της προηγούμενης εμπειρίας του Κόρακα και στη δημιουργία ενός «τακτικού δικτύου διανομής».

Το καλοκαίρι του 1960 ο Κόρακας προτείνει στον Μάιντλιν, τον οποίο συναντάει στο Λονδίνο (και επαναλαμβάνει την πρόταση στον Χαντ τον Σεπτέμβριο), ένα «πείραμα»: για ένα τρίμηνο να εντατικοποιηθούν οι προσπάθειες δημοσίευσης άρθρων του Forum Service στον ελληνικό Τύπο, με στόχο να αποτιμηθεί η δυναμική και οι προοπτικές ανάπτυξής του. Ο Κόρακας προτείνει να αναλάβει τη δουλειά αυτή, έναντι 50 δολαρίων τον μήνα (ποσό που καλύπτει την αμοιβή και τα έξοδα), ο νεαρός δικηγόρος Ευάγγελος Κυριακόπουλος, τον οποίο

³¹² Schleimann σε Κόρακα, 5.2.1960, κ. 269, φ. 5, IACF Records/CHI· η επιστολή Mindlin προς Κόρακα της 4.12.1959 δεν υπάρχει στους δύο σχετικούς φακέλους (Κόρακα και Mindlin) στο αρχείο IACF/CHI. Ξέρουμε γι' αυτή από την επιστολή Κόρακα προς Schleimann, 3.1.1960, στο ίδιο.

έχει περιγράψει, σε άλλη ευκαιρία, ως «εξαιρετο διανοούμενο, που μιλάει τρεις γλώσσες και [...] μέλος της ομάδας μας».³¹³ Η πρόταση γίνεται δεκτή και η δοκιμαστική περίοδος αρχίζει την 1η Οκτωβρίου 1960, ενώ ανανεώνεται τον Ιανουάριο με πρόταση του Ιβάν Κατς, αναπληρωτή εκπροσώπου για τις εκδόσεις του CCF, για ένα ακόμα τρίμηνο.

Στα τέλη Μαρτίου του 1961 ο Κόρακας στέλνει έναν κατάλογο με τις δημοσιεύσεις άρθρων του Forum Service στον ελληνικό Τύπο, έπειτα από επείγον σχετικό αίτημα του Ιβάν Κατς στις 22 Μαρτίου. Ο κατάλογος περιέχει 36 άρθρα, αριθμός που δεν είναι ιδιαίτερα μεγάλος, αν σκεφτούμε ότι καλύπτει επτά μήνες. Το βασικό όμως πρόβλημα της λίστας δεν είναι ποσοτικό, αλλά ποιοτικό. Ας δούμε το είδος των εντύπων και τις αναλογίες των δημοσιεύσεων: 4 άρθρα στην *Καθημερινή*, ένα στην *Ηπειρωτική Εστία*, 2 στο *Revue d'Athènes* (γαλλόφωνη έκδοση, με διευθυντή τον ανταποκριτή της *Monde* στην Αθήνα Μαρκ Μαρσώ), 11 στο δεκαπενθήμερο περιοδικό *Ο αγών μας*, 4 στο μηνιαίο περιοδικό *Τέχνη*, ένα στο δεκαπενθήμερο *Βήμα του εφέδρου αξιωματικού* και 13 στη *Διεθνή Ζωή*.

Εκτός από την *Καθημερινή*, στον κατάλογο δεν υπάρχει άλλη ημερήσια εφημερίδα ούτε περιοδικό σημαντικής εμβέλειας και κύρους. Η απουσία, για παράδειγμα, του *Βήματος*, της *Ελευθερίας*, της *Νέας Εστίας* –εντύπων που όλα τους έχουν συνεργαστεί με το CCF– είναι αξιοσημείωτη. Η απουσία αυτή γίνεται ακόμα πιο αισθητή, αν δούμε, σε αντιπαράθεση, το είδος των εντύπων στα οποία δημοσιεύονται τα άρθρα. Δεκατρία άρθρα δημοσιεύονται στη *Διεθνή Ζωή*, το περιοδικό δηλαδή που ουσιαστικά εκδίδει ο ίδιος ο Κόρακας,³¹⁴ άλλα έντεκα στο μάλλον περιθωριακό και σίγουρα ακροδεξιό *Ο αγών μας*, ενώ τα υπόλοιπα σε εξειδικευμένα και μικρής επιρροής έντυπα.

Ασφαλώς, όλα τα παραπάνω, και ιδίως το να δημοσιεύεις πάνω από το ένα τρίτο των άρθρων στο δικό σου περιοδικό, δεν μπορούν να θεωρηθούν επιτυχία. Υπάρχει όμως και ένα ακόμα σοβαρό ζήτημα, στο οποίο πρέπει να σταθούμε. Τα έντυπα *Ο αγών μας* (όπου δημοσιεύεται κάτι λιγότερο από το ένα τρίτο των άρθρων) και *Βήμα του εφέδρου αξιωματικού* δεν είναι απλώς μικρής εμβέλειας· έχουν σαφές ιδεολογικό στίγμα. Το δεύτερο είναι ένα στρατιωτικό εφημεριδάκι, με έντονα αντικομμουνιστικό, στρατοκρατικό και εθνικιστικό περιεχόμενο. Όσον αφορά το πρώτο, για κάποιον που γνωρίζει στοιχειωδώς τα πρόσωπα και

³¹³ Ο Κυριακόπουλος συνεργάζεται από παλιότερα με τον Κόρακα. Το καλοκαίρι του 1955 είναι αυτός που έχει αναλάβει την υποδοχή και τις επαφές του Ινδού σοσιαλιστή πολιτικού Ναραγιάν, και στελέχους του CCF, στην Αθήνα (βλ. *εδώ*, Κεφάλαιο 3 και Κόρακας προς Charles, 5.8.1958, φ. 3, κ. 210, IACF Records/CHI· Κυριακόπουλος προς Charles, 9.9.1958, στο ίδιο), ενώ μετέχει στις εβδομαδιαίες συναντήσεις του πυρήνα του ελληνικού CCF, που οργανώνει ο Παυλίδης (βλ. *εδώ*, Κεφάλαιο 4).

³¹⁴ Για τη *Διεθνή Ζωή*, βλ. *εδώ*, Κεφάλαιο 6.

πράγματα των δεκαετιών του 1960 και 1970 αρκεί μονάχα το όνομα του εκδότη του: Νίκος Φαρμάκης. Βουλευτής της ΕΡΕ, εμβληματικός εκπρόσωπος της Ακροδεξιάς, διατηρώντας στενές σχέσεις με τον βασιλιά, τους πρωτεργάτες του πραξικοπήματος της 21ης Απριλίου (με τους οποίους θα συνεργαστεί) και επιφανείς νεοναζί και ακροδεξιούς όπως ο Κωνσταντίνος Πλεύρης και ο Ανδρέας Δενδρινός, ιδεολογικός καθοδηγητής της ΕΚΟΦ, ο Φαρμάκης θεωρείται ακραίος, ακόμα και για τα πολωμένα δεδομένα της μετεμφυλιακής εποχής.³¹⁵

Σε ένα διάστημα κατά το οποίο, σύμφωνα με πρόταση του ίδιου του Κόρακα, καταβάλλεται το μέγιστο των προσπαθειών για τη διάδοση του *Forum Service*, η παραπάνω εικόνα είναι εύγλωττη. Πρώτον, απεικονίζει τις περιορισμένες δυνατότητες του Κόρακα. Δεύτερον, μας υποδεικνύει ιδεολογικές συγγένειες και επαφές: η δημοσίευση 11 άρθρων υποδεικνύει ευκολία πρόσβασης και προσωπικές σχέσεις, σε συγκεκριμένους κύκλους – στο πλαίσιο του αντικομμουνισμού του Κόρακα, ζήτημα, στο οποίο θα επανέλθω σε επόμενα κεφάλαια. Φυσικά, με τον Φαρμάκη βρισκόμαστε πολύ μακριά από το πνεύμα και τη φυσιολογία του CCF, παρά τον έντονο αντικομμουνισμό του.

Το *Forum Service* συνεχίζει την ελληνική διαδρομή του τουλάχιστον μέχρι το καλοκαίρι του 1961, αφού στις 29 Ιουνίου ο Κόρακας θα σημειώσει ότι η ύλη του παρουσιάζεται δύο φορές την εβδομάδα στον Ραδιοφωνικό Σταθμό της Αθήνας. Τον Ιούλιο του 1961 ο Χαντ στέλνει ξανά μια επείγουσα επιστολή στον Κόρακα, ζητώντας αναλυτικά στοιχεία για τη διάδοση των άρθρων του *Forum Service*, εκφράζοντας με σαφήνεια τη δυσαρέσκειά του. Απάντηση δεν συναντάμε στον σχετικό φάκελο του αρχείου του CCF – και πιθανόν δεν εστάλη ποτέ. Έχει αρχίσει η χαλάρωση της ενασχόλησης του Κόρακα με το CCF, γεγονός το οποίο το επόμενο διάστημα θα οδηγήσει στη διακοπή της χρηματοδότησης της *Διεθνούς Ζωής* (Σεπτέμβριος 1962) και της αμοιβής Κόρακα από το CCF (Ιούνιος 1963).

³¹⁵ Ένα πλούσιο (και εγκωμιαστικό) βιογραφικό του Φαρμάκη υπάρχει στην «εναλλακτική» (διάβαζε: ακροδεξιά) διαδικτυακή εγκυκλοπαίδεια «Μεταπαίδεια» (el.metapedia.org), όπου και σχετικά link με συνεντεύξεις του. Κάποια κείμενα του έχει ανθολογήσει ο Παύλος Πετρίδης (επιμ.), *Εξουσία και παραεξουσία στην Ελλάδα 1957-1967*, Προσκήνιο, Αθήνα 2000.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ

ΕΝΑ ΣΥΝΕΔΡΙΟ ΣΤΗ ΡΟΔΟ ΓΙΑ ΤΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΚΑΙ ΤΙΣ «ΝΕΕΣ ΧΩΡΕΣ» (ΟΚΤΩΒΡΙΟΣ 1958)

«Υπήρξαν αρκετά εμπόδια [ακυρώσεις συμμετοχής, όπως του Κ. Μ. Πανικάρ λόγω της γαλλικής κρίσης και της επιστροφής, του Χιου Γκείτσκελ λόγω των γεγονότων στην Κύπρο, του Ουώλτερ Ρούθελ λόγω της απεργίας των εργατών στην General Motors και τη Ford] [...] Έπρεπε να ακυρώσουμε τη Βηρυτό ως τόπο του σεμιναρίου. (Στην πραγματικότητα, ένα από τα πρόσωπα που είχαμε δυνητικά σκεφτεί ανάμεσα στα μέλη [του Συνεδρίου] πραγματοποιούσε στρατιωτικές επιχειρήσεις ενάντια στην κυβέρνηση από την έδρα του στα βουνά.) Η Ινδονησία βρισκόταν σε εμφύλιο πόλεμο, ενώ ο στρατός κατέλαβε την εξουσία στο Ιράκ: στη Βιρμανία ο πρωθυπουργός ανέτρεψε την κυβέρνηση και την ανέλαβε ο στρατός. Αν μη τι άλλο, είχαμε ένα πραγματικό πρόβλημα να συζητήσουμε.

Τελικά συναντηθήκαμε στη Ρόδο, σε ένα από τα χειρότερα de luxe ξενοδοχεία του κόσμου, ωραίοι άνθρωποι που στοχάζονταν (Raymond Aron, Bertrand de Jouvenel, Michael Polanyi, Gunnar Myrdal, Robert M. Hutchins, Judge Charles Wyzansky, D.R. Gadgil, J. K. Galbraith, Ignazio Silone, Kenneth Kirkwood, Prince Kukrit Pramoj, Minoo Masani, Moshe Sharett, Oya Ogunshye, Thomas Diop, Richard Rovere, Asoka Mehta και πολλοί άλλοι)».

Έντουαρντ Σιλς, 1959³¹⁶

Αντί το Νέο Δελχί, τη Βηρυτό ή το Ιμπαντάν, η Ρόδος

Από το 1927, οπότε ξεκινάει τη λειτουργία του το Grande Albergo delle Rose (Μέγα Ξενοδοχείον των Ρόδων, που οφείλει το όνομά του στις τριανταφυλλίες οι οποίες το περιβάλλουν) αποτελεί σημείο αναφοράς για το νησί της Ρόδου. Εντυπωσιακό ως κτίριο, με εκλεκτικιστικό αρχιτεκτονικά χαρακτήρα και μοντερνιστικές προσθήκες λίγα χρόνια αργότερα, μνημονεύεται στους διεθνείς τουριστικούς οδηγούς του Μεσοπολέμου. Θα φιλοξενήσει, προπολεμικά και μεταπολεμικά, προσωπικότητες όπως ο Ελευθέριος Βενιζέλος, ο Λώρενς Ντάρελ, ο Τενεσί Ουίλιαμς, ο Γιώργος και η Μαρώ Σεφέρη, η Μαρία Κάλλας, ο Αριστοτέλης Ωνάσης και ο Ουίνστον Τσόρτσιλ. Επίσης, αποτέλεσε τόπο διπλωματικών συναντήσεων και γεγονότων – όπως των αραβοϊσραηλινών συνομιλιών (22 Ιανουαρίου - 20 Ιουλίου 1949), που διεξάγονται υπό την αιγίδα του ΟΗΕ, μετά την κατάπαυση του πυρός στον πρώτο Αραβοϊσραηλινό Πόλεμο, και κατέληξαν στις λεγόμενες Συμφωνίες της Ρόδου.

Είναι δύσκολο να αποφανθούμε αν το Grande Albergo delle Rose της Ρόδου, το 1958, (οπότε και πραγματοποιήθηκε εκεί το συνέδριο του CCF με τίτλο «Αντιπροσωπευτική

³¹⁶ Edward Shils, «Old societies, new states. A dialogue at Rhodes», *Encounter*, τόμ. 12, τχ. 3, Μάρτιος 1959, σ. 32-41: 33· το κείμενο αποτέλεσε την εισαγωγή ενός τόμου που περιέχει ορισμένες εισηγήσεις του συνεδρίου και κυκλοφόρησε έναν μήνα αργότερα: *Democracy in the new states. Rhodes seminar papers*, επιμ. Prabhakar Padhye, Office for Asian Affairs, Congress for Cultural Freedom, Νέο Δελχί 1959.

διακυβέρνηση και δημόσιες ελευθερίες στα νέα κράτη»),³¹⁷ ήταν, πράγματι, «ένα από τα χειρότερα de luxe ξενοδοχεία του κόσμου».³¹⁸ Φαίνεται, ωστόσο, ότι η εντύπωση που αποκόμισε ο Σιλς, καθηγητής κοινωνιολογίας στο Πανεπιστήμιο του Σικάγου και βασικός οργανωτής του συνεδρίου, ήταν αλγεινή. Αλλιώς δεν θα έκανε την παραπάνω μνεία τέσσερις ολόκληρους μήνες μετά το τέλος του συνεδρίου, σε ένα άρθρο ανασκόπησής του στο περιοδικό *Encounter*,³¹⁹ το οποίο μάλιστα δεν έχει χαρακτήρα χρονογραφήματος, αλλά κριτικού δοκιμίου.

Οι υπόλοιπες πληροφορίες του Σιλς, πάντως, είναι ακριβείς: η Ρόδος δεν ήταν η πρώτη επιλογή για τη διεξαγωγή του συνεδρίου, αλλά μια από τις τελευταίες και, σε κάθε περίπτωση, μια λύση ανάγκης. Ο Σιλς αναφέρει τέσσερις χώρες που είχαν εξεταστεί πριν τη Ρόδο: τον Λίβανο, την Ινδονησία, το Ιράκ και τη Βιρμανία· ωστόσο δεν ήταν οι μόνες. Από την αλληλογραφία για την προετοιμασία του συνεδρίου, γνωρίζουμε ότι η αρχική επιδίωξη ήταν το συνέδριο να γίνει στην Ινδία – χώρα η οποία βρίσκεται σταθερά στην πρώτη ταχύτητα των προτεραιοτήτων του CCF.³²⁰ Αφού η σκέψη αυτή απορρίπτεται, λόγω της αρνητικής στάσης του πρωθυπουργού Τζαβαχαρλάλ Νεχρού, εξετάζονται διάφορες άλλες προτάσεις, με κυριότερες τον Λίβανο και την Τυνησία, ενώ στο τραπέζι πέφτουν και άλλες ιδέες, όπως η Νιγηρία, η Κεϋλάνη, η Γκάνα και η Σιγκαπούρη. Τελικά, τον Δεκέμβριο του 1957, επιλέγεται η Ρόδος.

Ξεκίνησα από τον τόπο διεξαγωγής, καθώς αυτός δεν είναι ένα στοιχείο που σχετίζεται μόνο με τις υποδομές ή την αναψυχή των συνέδρων, αλλά συνδέεται άμεσα με την ταυτότητα και τους στόχους του συνεδρίου. Έτσι, πρέπει να έχουμε κατά νου ότι το συνέδριο που τελικά έγινε στη Ρόδο τον Οκτώβριο του 1958 απευθύνεται στις αναπτυσσόμενες χώρες της Ασίας και

³¹⁷ Ο όρος που χρησιμοποιεί το CCF είναι «seminar», θέλοντας να αναδείξει τον συγκεκριμένο και τεχνοκρατικό χαρακτήρα της συνάντησης, σε αντίθεση με μεγάλες διοργανώσεις, όπως λ.χ. το συνέδριο για τα δεκάχρονα του CCF, τον Ιούνιο του 1960, που έχουν πιο άμεσο πολιτικό χαρακτήρα. Ωστόσο, συνεκτιμώντας μια σειρά στοιχείων (όπως ο αριθμός συμμετεχόντων και η δημοσιότητα), αλλά και το πώς το ονομάζουν τα σχετικά δημοσιεύματα του ελληνικού τύπου της εποχής, προτίμησα τον όρο «συνέδριο».

³¹⁸ Ο Γιώργος Κατσιμπαλής την ίδια περίπου εποχή θα γράφει στον Σεφέρη, που πρόκειται να μείνει με τη Μαρώ σε αυτό: «Γιατί όμως το Ξενοδοχείον των Ρόδων που είναι φωτιά; Και αφόρητα γκραντιόζο και απαιτητικά μεγαλουσιάνικο και ξιπασμένο;»: Κατσιμπαλής προς Σεφέρη, 22.8.55, στο Γ.Κ. Κατσιμπαλής, Γιώργος Σεφέρης, «Αγαπητέ μου Γιώργο». *Αλληλογραφία (1924-1970)*, επιμ. Δημήτρης Δασκαλόπουλος, 2 τόμοι, Ίκαρος, Αθήνα 2009, τόμ. Β', σ. 376

³¹⁹ Edward Shils, «Old societies, new states. A dialogue at Rhodes», *ό.π.*, σ. 32-41:

³²⁰ Είναι χαρακτηριστικό ότι δύο τόμοι με επιλεγμένες εισηγήσεις από το συνέδριο κυκλοφορούν στο Νέο Δελχί, το 1959 και το 1961 με επιμελητή τον Ινδό συγγραφέα Prabhakar Padhye και εκδότη το ασιατικό (= ινδικό) γραφείο του CCF: *Democracy in the new states. Rhodes seminar papers*, *ό.π.* και *Afro-Asian Attitudes*, επιμ. Prabhakar Padhye, Office for Asian Affairs, Congress for Cultural Freedom, Νέο Δελχί 1961.

της Αφρικής, και εντάσσεται στη δραστηριότητα που αναπτύσσει το CCF στις δύο αυτές ηπείρους. Έτσι, παρότι η διεξαγωγή του στην Ελλάδα επιβάλλει μερικές «προσθήκες» (όπως η συνδιοργάνωσή του με την Πάντειο Σχολή και η συμμετοχή τεσσάρων Ελλήνων σε αυτό), αυτές είναι επιφανειακές και δεν επηρεάζουν τη φυσιογνωμία του. Με δυο λόγια, η μόνη σχέση του συνεδρίου με την Ελλάδα είναι ότι πραγματοποιείται στη χώρα αυτή. Απευθύνεται στον «Τρίτο Κόσμο», και ιδίως στις πρώην αποικίες, που απέκτησαν την ανεξαρτησία τους μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο· η Ελλάδα, σε κάθε περίπτωση, δεν εντάσσεται σε αυτές.³²¹

Γι' αυτό τον λόγο, χρειάζεται να μιλήσουμε γενικότερα, και όχι μόνο ούτε κυρίως για τους Έλληνες ομιλητές ή την ελληνική ανάμιξη στο συνέδριο – δεν είναι αυτά τα πιο σημαντικά. Το ενδιαφέρον και η σημασία του συνεδρίου της Ρόδου, από όλες τις απόψεις (οργανωτική, περιεχομένου, επιλογής των συνέδρων, στόχων κλπ.), εντοπίζεται στην ενασχόλησή του με τον Τρίτο Κόσμο· αποτελεί συνέχεια του συνεδρίου «Προβλήματα της οικονομικής ανάπτυξης» (Τόκιο, 1-6 Απριλίου 1957) εντάσσεται δηλαδή σε μια θεματική που θα υπηρετήσουν και άλλα συνέδρια στη συνέχεια. Έτσι, μπορούμε να εξετάσουμε το συνέδριο της Ρόδου σε σχέση με τρεις άξονες που συνδέονται μεταξύ τους και αφορούν το CCF στα μέσα της δεκαετίας του 1950.

Πρώτον, τον νέο προσανατολισμό και τις πολιτικοϊδεολογικές προτάσεις που διαμορφώνει σταδιακά ο οργανισμός στα μέσα της δεκαετίας του 1950, δίνοντας έμφαση στην παραγωγή προτάσεων για την προαγωγή του δυτικού μοντέλου, που αποκρυσταλλώνονται στο συνέδριο του Μιλάνου (12-17 Σεπτεμβρίου 1955).

Δεύτερον, το άνοιγμά του εκτός της Ευρώπης: στην Ασία, την Αφρική και τη Λατινική Αμερική.

Τρίτον, το πρόγραμμα θεματικών σεμιναρίων, από τα μέσα της δεκαετίας του 1950, που διασταυρώνεται με τους δύο παραπάνω προσανατολισμούς.

Οι νέοι προσανατολισμοί του CCF στα μέσα της δεκαετίας του 1950

Ο θάνατος του Στάλιν, τον Μάρτιο του 1953, και οι αλλαγές τις οποίες πυροδοτεί στο σοβιετικό στρατόπεδο οδηγούν σε μετατοπίσεις και τον αντικομμουνισμό του CCF. Σταδιακά, ο οργανισμός απομακρύνεται από τον «πολεμικό αντικομμουνισμό» και τον πολιτικό

³²¹ Ας σημειώσουμε, πάντως, ότι τη δεκαετία του 1950, για την αμερικανική διπλωματία, δεν είναι δεδομένο ότι η Ελλάδα εντάσσεται γεωπολιτικά στην Ευρώπη. Στη γνωστή σειρά επίσημων εγγράφων του αμερικανικού Υπουργείου Εξωτερικών με τίτλο *Foreign Relations of the United States (FRUS)*, τα σχετικά με την Ελλάδα τεκμήρια περιλαμβάνονται στους τόμους που αφορούν τη Μέση Ανατολή.

φιλελευθερισμό του ιδρυτικού του συνεδρίου, δίνοντας έμφαση σε κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές επεξεργασίες που στοχεύουν στη διαμόρφωση θετικών προτάσεων για την εμπέδωση σε όλο τον πλανήτη του δυτικού μοντέλου, με βασικά στοιχεία την αντιπροσωπευτική δημοκρατία, την ανάπτυξη και τον εκσυγχρονισμό, ενώ ο ρόλος του κράτους και της αγοράς αποτελεί διαφιλονικούμενο ζήτημα.³²² Παράλληλα, η σκληρή αντικομμουνιστική γραμμή Καίσιερ και Μπάρναμ, όπως είδαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, περιθωριοποιείται στους κόλπους του CCF, καθώς θεωρείται από τους περισσότερους –ανάμεσά τους και τον Tom Braden της CIA– υπερβολικά δεξιά. Ο νέος προσανατολισμός συμβαδίζει με την κυριαρχία των κεντροαριστερών και κεντροδεξιών πολιτικών σχηματισμών στην πολιτική ζωή της Δυτικής Ευρώπης των αρχών της δεκαετίας του 1950, οι οποίοι προωθούν δραστήρια την αμερικανοευρωπαϊκή σύγκλιση, με βασικούς δίαυλους το Σχέδιο Μάρσαλ και το ΝΑΤΟ.³²³ Εκτός από τους Δυτικογερμανούς σοσιαλδημοκράτες, με τους οποίους έχει δεσμούς εξ αρχής, τώρα το CCF καλλιεργεί σχέσεις με τους «ρεφορμιστές» του Εργατικού Κόμματος της Βρετανίας, και ιδίως τον Χιου Γκέϊτσκελ, ο οποίος το 1955 αναλαμβάνει την ηγεσία του κόμματος. Οι Γκέϊτσκελιστές (Gaitskellites) αποτελούν τη δεξιά πτέρυγα των Εργατικών, που αντιτίθεται σε βασικά σημεία της αριστερής ατζέντας όπως οι εθνικοποιήσεις και ο εργατικός έλεγχος.³²⁴ Η ιδέα της οικονομικής ανάπτυξης και της κοινωνικής αναδιανομής προβάλλεται ως αντίπαλο σχέδιο στην κομμουνιστική αταξική κοινωνία· στο πλαίσιο αυτό, το CCF θα προωθήσει τις ιδέες του εκσυγχρονισμού, της δημοκρατίας και της τεχνολογικής ανάπτυξης σε μια βιομηχανική κοινωνία, με μοντέλο τις ΗΠΑ.

Το συνέδριο με τίτλο «Το μέλλον της ελευθερίας», που πραγματοποιείται στο Μιλάνο στις 12-17 Σεπτεμβρίου 1955, αποτελεί σταθμό στην πορεία αυτή. Σε αυτό ο κοινωνιολόγος Ντάνιελ Μπελ θα υποστηρίξει την ιδέα του «τέλους της ιδεολογίας», η οποία σηματοδοτεί μια αναδιατύπωση των ιδεών του φιλελευθερισμού, στη βάση της πίστης ότι η δυτική κοινωνία διαθέτει απάντηση.³²⁵ Στο συνέδριο συντελείται μια ώσμωση μεταξύ της ευρωπαϊκής σοσιαλδημοκρατίας (κυρίως της γερμανικής, η οποία, σημειωτέον, μόλις το 1959 θα

³²² Giles Scott-Smith, «The Congress for Cultural Freedom, the End of Ideology and the 1955 Milan Conference: “Defining the Parameters of Discourse”», *Journal of Contemporary History*, τόμ. 37, τχ. 3 2002, σ. 438.

³²³ Στο ίδιο.

³²⁴ Βασικοί εκπρόσωποι των Gaitskellites είναι οι Anthony Crosland, Roy Jenkins, Douglas Jay, Patrick Gordon Walker και James Callaghan, ενώ της αριστερής πτέρυγας οι Aneurin Bevan, Michael Foot και Tony Benn. Βλ. γενικότερα, Stephen Haseler, *The Gaitskellites: Revisionism in the British Labour Party, 1951-64*, Macmillan, Λονδίνο 1969.

³²⁵ Βλ. και Daniel Bell, *The End of Ideology: On the Exhaustion of Political Ideas in the Fifties*, The Free Press of Glencoe, Ιλινόις 1960.

«αποκηρύξει» καταστατικά τον μαρξισμό) με τη ρεφορμιστική πτέρυγα του Δημοκρατικού Κόμματος των ΗΠΑ (με εξέχοντες εκπροσώπους τον Τζαμς Κένεθ Γκαλμπρείθ και τον Άρθουρ Σλέσινγκερ τον νεότερο) με καταλύτη τους Βρετανούς Εργατικούς – άρθρα βασικών στελεχών τους συναντάμε συχνά στο *Encounter*.

Παρότι η τάση αυτή υπερισχύει, δεν είναι η μοναδική στους κόλπους του CCF· θα συνυπάρξει, σε σχέση αντιπαλότητας, με την καθαρά φιλελεύθερη και νεοφιλελεύθερη, επικεφαλής της οποίας είναι ο οικονομολόγος Φρίντριχ Χάγιεκ, ο οποίος θα αντιταχθεί έντονα στις ιδέες περί κρατικής παρέμβασης που θα ακουστούν. Ωστόσο, όπως θα επισημάνει ο Ντάνιελ Μπελ, στο Συνέδριο του Μιλάνου, «οι ιδέες του Αρόν, του Μάικλ Πολάνυι, του Έντουαρντ Σιλς, του Κρόσλαντ, Σέιμουρ Μάρτιν Λίπσετ και οι δικές μου βρήκαν κοινό έδαφος».³²⁶ Γι' αυτό και ο Χάγιεκ θα πει επιγραμματικά ότι, με τις ιδέες της κρατικής παρέμβασης να κυριαρχούν, η πραγματική ατζέντα του συνεδρίου δεν ήταν να σχεδιάσει το μέλλον της ελευθερίας, αλλά να εκφωνήσει τον επικήδειό της.³²⁷

Στο συνέδριο του Μιλάνου θα μετάσχουν πέντε Εργατικοί βουλευτές: τέσσερις «Γκείτσκελιστές» (ο ίδιος ο Χιου Γκείτσκελ, ο Τόνυ Κρόσλαντ, ο Ντένις Χήλυ, ο Ρού Τζέκινς) και ένας από τους «Μπεβανιστές», όπως ονομάζεται η αριστερή πτέρυγα του κόμματος, από το όνομα του ηγέτη της, Άνιουριν Μπέβαν), ο Ρίτσαρντ Κρόσμαν. Ο Γκείτσκελ έχει προγραμματίσει να λάβει μέρος στο συνέδριο της Ρόδου, ωστόσο δύο εβδομάδες πριν από την έναρξη θα ακυρώσει τη συμμετοχή του λόγω της «διεθνούς και της εγχώριας πολιτικής κατάστασης».³²⁸ Στη Ρόδο θα μετάσχει ο Εργατικός βουλευτής Τζων Στράτσεϋ, ένας από τους ουδέτερους στη διαμάχη μεταξύ της δεξιάς και της αριστερής πτέρυγας, ενώ την παρέμβαση του Γκείτσκελ, με τίτλο «Μια σημείωση για την αντιπολίτευση στις παλαιότερες δημοκρατίες», θα διαβάσει ο Δανός σοσιαλδημοκράτης βουλευτής Φρόντε Γιάκομπσεν.³²⁹

Νέα πρόσωπα που θα παίξουν σημαντικό ρόλο στον νέο προσανατολισμό είναι ο Ρεϋμόν Αρόν, ο Ντάνιελ Μπελ, ο Μάικλ Πολάνυι και ο Έντουαρντ Σιλς. Τα έργα τους *The*

³²⁶ Peter Coleman, «How I wrote the *Liberal Conspiracy*», στο *The Last Intellectuals. Essays on Writers and Politics*, Quadrant Books, Balmain, New South Wales, 2010 (www.the-rathouse.com/2013/Liberal-Conspiracy.html).

³²⁷ Peter Coleman, *The Liberal Conspiracy. The Congress for Cultural Freedom and the Struggle for Mind of Postwar Europe*, The Free Press, Νέα Υόρκη 1989, σ. 110.

³²⁸ Πιθανόν: η τεταμένη κατάσταση στην Κύπρο και τον Λίβανο, οι συγκρούσεις μεταξύ λευκών και μαύρων στο Νότινγκ Χιλ του Λονδίνου.

³²⁹ Σειρά D, φ. 45-46, Gaitskell Papers, UCL Special Collections, όπου το κείμενο της ανακοίνωσης, αλληλογραφία και άλλα τεκμήρια σχετικά με την προγραμματισμένη συμμετοχή του Gaitskell στο συνέδριο της Ρόδου. Πβ. και Hugh Gaitskell «Opposition in the older democracies», στο *Democracy in the new states. Rhodes seminar papers*, ό.π., σ. 72-85.

Logic of Liberty (1951) του Πολάννι, *L'opium des intellectuels* (1955) του Αρόν, *The Intellectual and the Power* (1958) του Σιλς και *The End of Ideology* (1960) του Μπελ συνοψίζουν μερικές από τις νέες θεματολογικές κατευθύνσεις. Δύο από αυτούς θα τους συναντήσουμε και στη Ρόδο: τον Έντουαρντ Σιλς, βασικό οργανωτή του συνεδρίου και τον Ρεϋμόν Αρόν, σύνεδρο και ομιλητή.

Στο πλαίσιο της νέας αυτής προσέγγισης, μετά το 1953 το CCF επιλέγει τα μικρότερης κλίμακας συνέδρια ή σεμινάρια, που εξετάζουν συγκεκριμένες όψεις των σύγχρονων κοινωνιών. Δημιουργείται, έτσι, η Επιτροπή Σχεδιασμού Σεμιναρίων, με πρόεδρο το Μάικλ Πολάννι και πρώτο διευθυντή του προγράμματος των σεμιναρίων τον Ντάνιελ Μπελ. Μια ματιά στον Πίνακα 1, στα έτη από το 1956 και μετά, μας δίνει μια εικόνα των θεματικών και της οπτικής του διεθνούς προγράμματος των σεμιναρίων, στα οποία εντάσσεται και η Ρόδος.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1: ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΚΑΙ ΣΕΜΙΝΑΡΙΑ ΤΟΥ CCF, 1950-1967

1950

Βερολίνο: Ιδρυτικό Συνέδριο, 26-30 Ιουνίου

Βρυξέλλες: Συνάντηση της Διεθνούς Επιτροπής, Congress Constitution, 27-30

Νοεμβρίου

1951

Βομβάη: Πρώτο ασιατικό συνέδριο για την πολιτιστική ελευθερία, 28-31 Μαρτίου

1952

Παρίσι: Αριστουργήματα του 20ού αιώνα, Μάιος

1953

Αμβούργο: Επιστήμη και ελευθερία, 23-26 Ιουλίου

1954

Ρώμη: Η μουσική στον 20ό αιώνα, 4-15 Απριλίου

1955

Ραγκούν: Δεύτερο ασιατικό συνέδριο για την πολιτιστική ελευθερία, Φεβρουάριος

Μιλάνο: Το μέλλον της ελευθερίας, 12-17 Σεπτεμβρίου

1956

Παρίσι: Επιτροπή για την επιστήμη και την ελευθερία, Ομάδες μελέτης, 28 Αυγούστου

- 1 Σεπτεμβρίου

Πόλη του Μεξικού: Πολιτιστική ελευθερία στο δυτικό ημισφαίριο, 18-26 Σεπτεμβρίου

Ζυρίχη: Συνάντηση λογοτεχνικών επιθεωρήσεων 24-27 Σεπτεμβρίου

1957

Τόκιο: Προβλήματα οικονομικής ανάπτυξης, 1-6 Απριλίου

Νέα Υόρκη: Συνέδριο για την ανατολική και τη δυτική μουσική, πιλοτική συνάντηση, 23-27 Απριλίου

Οξφόρδη: Αλλαγές στη σοβιετική κοινωνία, 24-29 Ιουνίου

Ντάκα: Κρατική ενίσχυση στις τέχνες, 11 Αυγούστου

1958

Παρίσι: Συζήτηση στρογγυλής τραπέζης για τις απόψεις του Τζωρτζ Κέναν

Βενετία: Παράδοση και αλλαγή στη μουσική, 16-23 Σεπτεμβρίου

Βιέννη: Συμμετοχή εργατών στη διαχείριση, 7-25 Σεπτεμβρίου

Ρόδος: Αντιπροσωπευτική διακυβέρνηση και δημόσιες ελευθερίες στα νέα κράτη, 6-13

Οκτωβρίου

1959

Ιμπαντάν: Αντιπροσωπευτική διακυβέρνηση και εθνική πρόοδος, 16-23 Μαρτίου

Τύνιδα: Ελευθερία και ευθύνη: Ο ρόλος του λόγιου/ακαδημαϊκού στην κοινωνία, 13-18

Απριλίου

Σιράζ: Ο ρόλος των διανοουμένων στη δημόσια ζωή, 3-7 Μαΐου

Βιέννη: Νέοι ζωγράφοι του παρόντος, 24 Ιουλίου - 15 Αυγούστου

Λουρμαρέν: Συνάντηση στη Λουρμαρέν, 8-13 Ιουλίου

Βασιλεία: Βιομηχανική κοινωνία και δυτικός πολιτικός διάλογος, 20-26 Σεπτεμβρίου

1960

Βηρυτός: Νομικές υπηρεσίες, 1-5 Φεβρουαρίου

Χαρτούμ: Παραδοσιακή τάξη και εθνική πρόοδος, 15-21 Φεβρουαρίου

Καράτσι: Εκπαίδευση και κοινωνία, 23-24 Απριλίου

Ντακάρ: Τύπος και πρόοδος στη Δυτική Αφρική, 31 Μαΐου - 4 Ιουνίου

Βερολίνο: Πρόοδος στην ελευθερία, 16-22 Ιουνίου

Βενετία: 50ή επέτειος του θανάτου του Τολστόι, 29 Ιουνίου - 1 Ιουλίου

Καμπέρα: Συνταγματισμός στην Ασία, 22-26 Αυγούστου

Κοπεγχάγη: Ο συγγραφέας και το κράτος πρόνοιας, 9-14 Σεπτεμβρίου

Ελσίνκι: Ο συγγραφέας και η κοινωνία, 11-12 Νοεμβρίου (τοπικό σεμινάριο σε συνέχεια του σεμιναρίου της Κοπεγχάγης)

Νέο Δελχί: 50ή επέτειος του θανάτου του Τολστόι, 6-8 Δεκεμβρίου

Κάιρο: Η νέα μητρόπολη στον αραβικό κόσμο, 17-22 Δεκεμβρίου

1961

Πούνε: Δρόμοι προς την οικονομική ανάπτυξη, 21-28 Ιανουαρίου

Χαρτούμ: Παράδοση και πρόοδος στη σουδανική κοινωνία, 23-28 Ιανουαρίου

Νέο Δελχί: Η Νότια και η Νοτιοανατολική Ασία επανεξετάζουν τη δημοκρατία, 1-8

Φεβρουαρίου

Τόκυο: Συνάντηση ανατολικής-δυτικής μουσικής, 17 Απριλίου - 6 Μαΐου

Βερολίνο: Η Σοβιετική Ένωση και η Κίνα, 3-4 Ιουνίου

Γενεύη: Η σύγχρονη ιστορία στον σοβιετικό καθρέφτη, 16-23 Ιουλίου

Βενετία: Αφρική και σύγχρονος πολιτισμός, 6-9 Σεπτεμβρίου

Βερολίνο: Συνάντηση δημοσιογράφων, 9-13 Σεπτεμβρίου

Κοπεγχάγη: Αφρικο-σκανδιναβικό Συνέδριο βιβλιοθηκών, 9-11 Οκτωβρίου

Ρώμη: Ο Αραβας συγγραφέας και ο σύγχρονος κόσμος, 16-20 Οκτωβρίου

Καράτσι: Εκπαίδευση και Θρησκεία, 20-22 Οκτωβρίου

Στοκχόλμη: Ο συγγραφέας και ο κινηματογράφος, 25-26 Νοεμβρίου

Κοπεγχάγη: Το ποίημα ως διαίσθηση, 27-29 Νοεμβρίου

Φρίταουν: Διαπανεπιστημιακή συνεργασία στη Δυτική Αφρική, 11-16 Δεκεμβρίου

1962

Καμπάλα: Αφρικανοί συγγραφείς που εκφράζονται στην αγγλική γλώσσα, 11-13 Ιουνίου

Γενεύη: Futuribles. Η τέχνη της εικασίας στις ανθρώπινες υποθέσεις, 26-28 Ιουνίου

Οξφόρδη: Σοβιετική λογοτεχνία, 2-8 Ιουλίου

Νιγηρία: Σεμινάριο του Ινστιτούτου Κογκολεζικών Σπουδών, Ιούλιος

Οξφόρδη: Κινεζική κομμουνιστική λογοτεχνία, 12-18 Αυγούστου
Ρίο ντε Τζανέιρο: Φεστιβάλ μουσικής, Αύγουστος-Σεπτέμβριος
Νάπολη: Οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη στις μεσογειακές χώρες, 28 Οκτωβρίου -
2 Νοεμβρίου
Μανίλα: Συνέδριο Ασιατών συγγραφέων, 26-29 Δεκεμβρίου

1963

Ντάκα: Εκπαίδευση και ελευθερία, Φεβρουάριος
Βερολίνο: Πολεοδομικός σχεδιασμός, 22-23 Μαρτίου
Ντακάρ: Αφρικανική λογοτεχνία στη γαλλική γλώσσα στα πανεπιστημιακά
προγράμματα, 26-30 Μαρτίου
Φρίταουν: Αφρικανική λογοτεχνία και πανεπιστημιακά προγράμματα, 3-8 Απριλίου
Μάουντ Κίσκο: Σεμινάριο Οπενχάμερ, 1-7 Ιουνίου
Μανίλα: Πολιτιστικά κίνητρα προς την πρόοδο και οι τρεις μεγάλες παγκόσμιες
θρησκείες στη Νότια και τη Νοτιοανατολική Ασία, 3-9 Ιουνίου
Λάθι: Διεθνές συνέδριο συγγραφέων, 17-21 Ιουνίου
Μαδρίτη: Ρεαλισμός και πραγματικότητα στη σύγχρονη λογοτεχνία, 14-19 Οκτωβρίου
Αγκυρα: Εκβιομηχάνιση και κοινωνική αλλαγή στις μεσογειακές χώρες, 14-19
Οκτωβρίου
Χαρτούμ: Ανώτερη εκπαίδευση στην αγροτική κοινωνία, 2-6 Δεκεμβρίου
Νέο Δελχί: Η ενίσχυση της κοινοβουλευτικής διακυβέρνησης και οι μεταρρυθμίσεις
των κοινοβουλευτικών θεσμών, 9-18 Δεκεμβρίου

1964

Νέο Δελχί: Συνάντηση ανατολικής-δυτικής μουσικής, 7-12 Φεβρουαρίου
Suffern: Πολιτισμικές ανταλλαγές Ανατολής-Δύσης, 5-6 Απριλίου
Serapo Gaeta: Η νεότητα και οι μάσκες της, 19-22 Απριλίου
Κέιμπριτζ: Πολιτική στη Δυτική Αφρική, 30 Ιουνίου - 3 Ιουλίου
Οξφόρδη: Σύγχρονη κινεζική ιστοριογραφία, 6-12 Σεπτεμβρίου
Βερολίνο: Διεθνές συνέδριο ποιητών, 22-23 Σεπτεμβρίου
Βασιλεία: Η Ευρώπη και ο κόσμος, 30 Σεπτεμβρίου - 3 Οκτωβρίου
Μαδρίτη: Συγκρότηση του ανθρώπου και οικονομική ανάπτυξη, 26-31 Οκτωβρίου

1965

Κωνσταντινούπολη: Συγκρότηση και καθιέρωση υπαλληλικών ελίτ, 22-25
Φεβρουαρίου
Νέο Μπράνσγουικ: Η ιδέα του μέλλοντος, 6-9 Ιουνίου
Μοντεβιδέο: Συγκρότηση των ελίτ στη Λατινική Αμερική, 6-11 Ιουνίου
Serbelloni: Προϋποθέσεις για την παγκόσμια τάξη, 12-19 Ιουνίου
Κοπεγχάγη: Συνέδριο για τη φυλή και το χρώμα, 1 Σεπτεμβρίου
Ντουμπρόβνικ: Κοινωνικά συστήματα στις αγροτικές περιοχές και συστήματα
εκπαίδευσης στις μεσογειακές χώρες, 18-23 Οκτωβρίου
Ναϊρόμπι: Οικονομική συνεργασία στην Αφρική, 13-18 Δεκεμβρίου

1966

Κουάλα Λουμπόρ: Δημοκρατία και ανάπτυξη στη Νοτιοανατολική Ασία, 21-24
Φεβρουαρίου
Κέιμπριτζ: Αφρικανική ανάπτυξη και Ευρώπη, 24-30 Μαρτίου
Νέο Δελχί: Συμπόσιο για τη συνεργασία μεταξύ των χωρών της Αφρικής και της Ασίας
για την προώθηση και τη χρήση της επιστήμης και της τεχνολογίας, 25 Απριλίου - 2 Μαΐου
Αμβούργο: Ευρωπαϊκά σύνορα - Άνοιγμα στην Ανατολή, 23-24 Ιουνίου
Αιξ-αν-Προβάνς: Ιδέες ανάκαμψης και στάσιμες κοινωνίες, 26-30 Σεπτεμβρίου
Μονπελιέ: Αραβικός εθνικισμός, 17-22 Νοεμβρίου
Βαρκελώνη: Ο ρόλος των ιδεολογιών στον σύγχρονο κόσμο, 5-10 Δεκεμβρίου

1967

Παρίσι: Συνάντηση για τους Πολωνούς ποιητές, 1-4 Μαρτίου

Ναμούρ: Ημέρες για τον Μπωντλαίρ, 9-13 Οκτωβρίου

Βενετία 1967: Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης και φαντασιακή δημιουργία, 15-20 Οκτωβρίου

Πηγή: University of Chicago Library, «Guide to the International Association for Cultural Freedom Records 1941-1978», 2004 (bit.ly/2FgV4DM).

Το άνοιγμα του CCF στην Ινδία – και γενικότερα τον «Τρίτο Κόσμο»

«Σε καμιά ασιατική χώρα η νοοτροπία της συνοδοιπορίας δεν ήταν τόσο ισχυρή όσο στην Ινδία», γράφει ο Πήτερ Κόλμαν, στέλεχος του αυστραλιανού Γραφείου του CCF. Ωστόσο, συνεχίζει, παραθέτοντας τα λόγια του Νικολά Ναμπόκοφ, η Ινδία είναι «η τελευταία μας ευκαιρία. Αν πέσει η Ινδία, οι ελεύθεροι θεσμοί θα εξαφανιστούν στην Ασία».³³⁰

Οι παραπάνω διατυπώσεις αποδίδουν εύγλωττα την αμφίθυμη στάση του CCF έναντι της Ινδίας, αλλά και ειδικότερα έναντι του πρωθυπουργού Νεχρού και της «συνοδοιπορίας» του με την ΕΣΣΔ· στάση αμφίθυμη και αντιφατική, που ανταποκρίνεται σε μια αντιφατική κατάσταση. Αφενός, η πολιτική της ουδετερότητας έναντι των ΗΠΑ και της ΕΣΣΔ, όπως αυτή που ακολουθεί ο Νεχρού, αποτελεί ένα από τα βασικά ζητήματα που αντιμάχεται το CCF. Ταυτόχρονα όμως, το γεγονός ότι ο Νεχρού αποτελεί μια στιβαρή εναλλακτική και αντίπαλο δέος στη μαοϊκή Κίνα και γενικότερα στο κομμουνιστικό μοντέλο, για τις χώρες της Ασίας, αναγκάζει το CCF να μην αντιπαρατεθεί μαζί του, αλλά να επιδιώκει να αναπτύξει σχέσεις. Οι διεργασίες στα μέσα της δεκαετίας του 1950 που απολήγουν στην ίδρυση του Κινήματος των Αδεσμεύτων (με πρωταγωνιστές τους ηγέτες της Γιουγκοσλαβίας Γιόζιπ Μπροζ Τίτο, της Ινδίας Τζαβαχαρλάλ Νεχρού, της Ινδονησίας Σουκάρνο, της Αιγύπτου Γκαμάλ Αμπντούλ Νάσερ και της Γκάνας Kwame Nkrumah) εντείνουν την αμφιθυμία αλλά και τις ανησυχίες του CCF έναντι του Νεχρού. Ας σημειώσουμε, σε αυτή τη χρονική συνάφεια, τη Συνδιάσκεψη των Αφροασιατικών Κρατών στο Μπαντούνγκ της Ινδονησίας, τον Απρίλιο του 1955, που αποτελεί θεμελιώδες πολιτικό γεγονός για την πολιτική αυτονόμηση των χωρών που έχουν αποτινάξει την αποικιοκρατία. Την πρωτοβουλία αναλαμβάνουν η Ινδονησία, η Βιρμανία, το Πακιστάν, η Κεϋλάνη και η Ινδία και συμμετέχουν είκοσι εννέα χώρες, πρώην αποικίες οι περισσότερες. Ανάμεσά τους, χώρες υπό την αμερικανική επιρροή (Τουρκία, Ιράκ, Πακιστάν, Φιλιππίνες), αλλά και το Βόρειο Βιετνάμ του Χο Τσι Μινχ και η Κίνα του Μάο – γεγονός που προσδίδει

³³⁰ Peter Coleman, *The Liberal Conspiracy*, ό.π., σ. 149.

ευρύτητα στο ιδεολογικοπολιτικό φάσμα της συνδιάσκεψης και μας δείχνει τη ρευστότητα που υπάρχει.³³¹

Οι ΗΠΑ, ιδίως στο επίπεδο της επίσημης διπλωματίας, αντιμετωπίζουν ένα σοβαρό δίλημμα: η υποστήριξη των κρατών του Τρίτου Κόσμου και η καταγγελία της αποικιοκρατίας είναι απαραίτητη ως αντίβαρο στη σοβιετική και κινεζική επιρροή σε αυτά, αλλά δημιουργεί προβλήματα στις σχέσεις τους με τους αποικιοκράτες Ευρωπαίους συμμάχους. Έτσι, οι ΗΠΑ δεν μετέχουν στη Συνδιάσκεψη του Μπαντούνγκ, αλλά την παρακολουθούν στενά, και κάνουν μια σειρά παρασκηνακές κινήσεις στην κατεύθυνση της χορήγησης οικονομικής βοήθειας, ενώ στους κόλπους της αμερικανικής διπλωματίας επικρατεί η τάση της ενίσχυσης των χωρών που προκύπτουν από το τέλος των αποικιακών καθεστώτων.³³²

Το CCF δεν είναι άσχετο με τις εξελίξεις αυτές. Αφενός, συμμερίζεται τους παραπάνω προβληματισμούς. Αφετέρου, και πιο συγκεκριμένα, ο ένας από τους δύο Αμερικανούς εκπροσώπους στην Μπαντούνγκ, ο γνωστός Αφροαμερικανός συγγραφέας Ρίτσαρντ Ράιτ, ταξιδεύει στην Ινδονησία και παρακολουθεί τη Συνδιάσκεψη χρηματοδοτούμενος από το CCF.³³³ Μένει τρεις εβδομάδες στην Ινδονησία· τη μία βρίσκεται στη Συνδιάσκεψη, ενώ τις υπόλοιπες δύο πραγματοποιεί επαφές με Ινδονήσιους συγγραφείς, καλλιτέχνες και πολιτικούς, και δίνει διαλέξεις.³³⁴ Ο Ράιτ θα γράψει μια σειρά κριτικά άρθρα σχετικά με τη Συνδιάσκεψη του Μπαντούνγκ, καλύπτοντας ευρύ φάσμα ζητημάτων (την αμερικανική, ευρωπαϊκή και κινεζική συμμετοχή σε αυτό, τον ρατσισμό και τη θρησκεία), που δημοσιεύονται στα περιοδικά του CCF (*Encounter*, *Preuves*, *Der Monat* και *Cuadernos*) και θα αποτελέσουν κεφάλαια του βιβλίου του *The Color Curtain*, που κυκλοφορεί λίγους μήνες μετά.³³⁵

³³¹ Η Συνδιάσκεψη του Μπαντούνγκ που τάσσεται κατά της αποικιοκρατίας και των φυλετικών διακρίσεων θεωρείται θεμελιώδες γεγονός όχι μόνο για τη συγκρότηση του Κινήματος των Αδεσμεύτων, αλλά γενικότερα την πολιτική ιστορία του «Τρίτου Κόσμου», στην οποία θεωρείται ότι εγκαινιάζει μια νέα περίοδο. Βλ. Christopher J. Lee (επιμ.), *Making a World After Empire: The Bandung Moment and Its Political Afterlives*. Ohio University Press, Άθηνς 2010.

³³² Βλ. ενδεικτικά, Carina van de Wetering, *Changing US Foreign Policy toward India. US-India Relations since the Cold War*, Palgrave Macmillan, Νέα Υόρκη 2016, σ. 34 κ.ε. και Paul M. McGarr, *The Cold War in South Asia. Britain, the United States and the Indian Subcontinent, 1945-1965*, Cambridge University Press, Καίμπριτζ 2015, σ. 9 κ.ε.

³³³ Ο άλλος Αμερικανός που παρακολουθεί το συνέδριο είναι ο Δημοκρατικός βουλευτής Adam Clayton Powell Jr., η συμμετοχή του οποίου χρηματοδοτήθηκε από τα αφροαμερικανικά περιοδικά *Ebony* και *Jet*.

³³⁴ Brian Roberts, *Artistic Ambassadors: Literary and International Representation of the New Negro Era*, University of Virginia Press, Σάρλοτσβιλ, 2013, σ. 152-153, 161.

³³⁵ *The Color Curtain: A Report on the Bandung Conference*, World Pub., Κλίβελαντ και Νέα Υόρκη, 1956· το βιβλίο εκδίδεται τον Μάρτιο του 1956, λίγους μήνες, τον Δεκέμβριο του 1955 έχει κυκλοφορήσει η γαλλική του μετάφραση με τίτλο *Bandoeng, 1.500.000.000 d'hommes*.

Στο κάδρο αυτό, το CCF καταβάλλει μεγάλη προσπάθεια να αποκτήσει δεσμούς στην Ινδία, ανοίγοντας γραφεία στη Βομβάη, το Νέο Δελχί και την Καλκούτα, οργανώνοντας συνέδρια, σεμινάρια και φεστιβάλ, καθώς και εκδίδοντας περιοδικά. Ένα από τα άμεσα και σοβαρά προβλήματα που αντιμετωπίζει στην προσπάθειά του αυτή είναι η στάση του Τζαβαχαρλάλ Νεχρού. Ο Ινδός πρωθυπουργός αντιμετωπίζει με ανοιχτή εχθρότητα το CCF, όπως και το τοπικό του παράρτημα, την Indian Committee for Cultural Freedom (ICCF), θεωρώντας τα μετωπικές οργανώσεις των ΗΠΑ.³³⁶ Ειδικά την ICCF αρνείται να την αντιμετωπίσει ως ινδική οργάνωση· τη βλέπει σαν αμερικανοκίνητη επιτροπή. Η στάση αυτή αμοιβαίως καχυποψίας και αντιπαλότητας αλληλοτροφοδοτείται, καθώς η ICCF συχνά εμφανίζεται να ενδιαφέρεται πιο πολύ να αντιπολιτευτεί τον Νεχρού παρά να προωθήσει την υπόθεση του αγώνα κατά του κομμουνισμού. Σε αυτό συντελεί και το γεγονός ότι τρία κεντρικά πρόσωπα της ICCF είναι και στελέχη του αντιπολιτευόμενου Praja Socialist Party (PSP): ο Τζ. Π. Ναραγιάν (ιδρυτής του PSP και μέλος της εκτελεστικής επιτροπής της ICCF), ο Μίνου Μαζάνι (βουλευτής του PSP και οργανωτικός πρόεδρος της ICCF) και ο Ασόκα Μέχτα (βουλευτής του PSP και μέλος της εκτελεστικής επιτροπής της ICCF). Οι δύο τελευταίοι, σημειωτέον, θα μετάσχουν στο συνέδριο της Ρόδου, ενώ ο πρώτος θα επισκεφθεί την Αθήνα λίγους μήνες πριν, στα τέλη Αυγούστου του 1958, στο πλαίσιο της περιοδείας του στην Ευρώπη και τη Μέση Ανατολή, οργανωμένης από το CCF.

Σε αναζήτηση δύσκολων ισορροπιών, το CCF κεντρικά, και σε αντίθεση με την ICCF, θα επιλέξει να δώσει έμφαση στην πολιτιστική διάσταση και να ακολουθήσει μια ήπια τακτική έναντι του Νεχρού. Στο Πρώτο Ασιατικό Συνέδριο για την Πολιτισμική Ελευθερία (Βομβάη, 28-31 Μαρτίου 1951), το οποίο εγκαινιάζει τη δράση του οργανισμού στην Ινδία, και γενικότερα την Ασία, ο Ντενί ντε Ρουζμόν θα πει ότι «το CCF είναι μια πολιτισμική, και όχι πολιτική έκφραση», θα υποστηρίξει ότι «το συνέδριο έχει ευρύτερα θέματα από την πολιτική της ινδικής κυβέρνησης για να εξετάσει», καταλήγοντας ότι το CCF «δεν βρίσκεται στην υπηρεσία των Αμερικανών». Η γραμμή αυτή, της έμφασης στον πολιτισμό και τις τέχνες, θα ενταθεί μετά το ταξίδι του Αρόν στην Ινδία, το φθινόπωρο του 1953, και τις σχετικές εισηγήσεις του. Έτσι, το CCF θα προχωρήσει το 1954 στην έκδοση του *Quest*, «διμηνιαίου περιοδικού για τις τέχνες και τις ιδέες», με τη συνειδητή επιλογή να μείνει μακριά από το πεδίο της άμεσης πολιτικής αντιπαράθεσης: είναι χαρακτηριστικό ότι το περιοδικό δεν αφιερώνει

³³⁶ Για τη συνέχιση αυτής της καχυποψίας και στα χρόνια της Ίντιρα Γκάντι, βλ. Paul Michael McGarr, «“Quiet Americans in India”: the CIA and the politics of intelligence in Cold War South Asia», *Diplomatic History*, τόμ. 38, τχ. 5 (Νοέμβριος 2014), σ. 1046-1082.

ούτε σχόλιο στην Ουγγρική Εξέγερση του 1956, που αποτελεί βασικό θέμα προπαγάνδας του CCF.

Η προετοιμασία του συνεδρίου για τη δημοκρατία στα «νέα κράτη»

Στα τέλη του 1957, η Επιτροπή Σχεδιασμού του CCF προετοιμάζει ένα σεμινάριο με θέμα τα προβλήματα της δημοκρατίας στα νέα κράτη, που έχουν προκύψει μετά την απελευθέρωσή τους από τον αποικιακό ζυγό. Το σεμινάριο είναι το πέμπτο της σειράς «Παράδοση και αλλαγή – Προβλήματα της προόδου». Έχουν προηγηθεί τα «Προβλήματα της οικονομικής ανάπτυξης» (Τόκιο, Απρίλιος 1957), «Πρόσφατες αλλαγές στη σοβιετική κοινωνία» (Οξφόρδη, Ιούνιος 1957), «Η συμμετοχή των εργατών στο μανάτζμεντ» (Βιέννη, Σεπτέμβριος 1958), «Παράδοση και αλλαγή στη μουσική» (στο πλαίσιο της Biennale, Σεπτέμβριος 1958). Θα ακολουθήσουν, στην ίδια σειρά, άλλα τέσσερα σεμινάρια, το 1959: «Αντιπροσωπευτική διακυβέρνηση και εθνική πρόοδος» (Ιμπαντάν, Μάρτιος), «Ελευθερία και υπευθυνότητα: ο ρόλος του μελετητή στην κοινωνία» (Τύνιδα, Απρίλιος), «Ο ρόλος των διανοουμένων στη δημόσια ζωή» (Σιράζ [Ιράν], Μάιος), «Η βιομηχανική κοινωνία και ο δυτικός πολιτικός διάλογος» (Βασιλεία, Σεπτέμβριος) (βλ. και Πίνακα 1).

Τα βασικά πρόσωπα που εμπλέκονται στην οργάνωση του συνεδρίου με θέμα τη δημοκρατία στα νέα κράτη είναι τρία: Ο Έντουαρντ Σιλς, ο Χέρμπερτ Πασίν και η Μάριον Μπίμπερ. Ο πρώτος θα είναι η ψυχή του συνεδρίου, ο δεύτερος είναι διευθυντής και η Μπίμπερ υπεύθυνη για όλα τα οργανωτικά ζητήματα.

Έντουαρντ Σιλς.³³⁷ Οι αναγνώστες των μυθιστορημάτων *Mr. Sammler's Planet* (1970), *Humboldt's Gift* (1975) και *Ραβελστάιν* (2000) του Σωλ Μπέλουου θα θυμούνται, αντίστοιχα, τον Άρθουρ Σάμλερ, τον καθηγητή Ντάρνγκουολντ και τον Ραχμίλε Κόγκον. Πρόκειται για τρεις λογοτεχνικές ενσαρκώσεις του Έντουαρντ Σιλς, στενού φίλου, συναδέλφου στο Πανεπιστήμιο και μέντορα του Μπέλουου (μάάλιστα η σκιαγράφηση του Κόγκον με αρνητικότερα χρώματα σε σχέση με τον Σάμλερ και τον Ντάρνγκουολντ, αντανακλά, σύμφωνα με τους κριτικούς, την εξέλιξη της σχέσης Σιλς και Μπέλουου).³³⁸

³³⁷ Για τον Shils, βλ. το αφιερωματικό τεύχος του περιοδικού *Minerva* στη ζωή και το έργο του, το 1996 (τόμ. 34, τχ. 1). Ανάμεσα στα άλλα άρθρα εκεί, σημειώνω: Joseph Epstein, «*My friend Edward*», το οποίο στη συνέχεια περιελήφθη ως εισαγωγή στον μεταθανάτιο τόμο με προσωπογραφικά δοκίμια του Edward Shils, *Portraits: A Gallery of Intellectuals*. University of Chicago Press, Σικάγο 1997, σ. 1-29.

³³⁸ Αρκετοί ακόμα ήρωες του *Ραβελστάιν* (που στα ελληνικά κυκλοφορεί σε μετάφραση Δημήτρη Στεφανάκη, Καστανιώτης, Αθήνα 2001), αποτελούν λογοτεχνική υποστασιοποίηση

Ο Σιλς θα είναι, μαζί με τον Ασόκα Μέχτα, ο ένας από τους δύο γραμματείς του συνεδρίου της Ρόδου. Πέραν αυτού, όμως, είναι η ψυχή του συνεδρίου από την εποχή της προετοιμασίας του: είναι ο άνθρωπος που θα συντάξει το πρώτο υπόμνημα για τους στόχους του συνεδρίου, θα ταξιδέψει στην Ινδία τον Δεκέμβριο του 1958 για να διερευνήσει τις δυνατότητες να διεξαχθεί εκεί και γενικότερα είναι το πρόσωπο που θα καθορίσει τη φυσιογνωμία του. Ο Χέρμπερτ Πασίν, γραμματέας της οργάνωσης που ετοιμάζεται, την ονομάζει, απλά, «Shils seminar», ενώ στις 16 Νοεμβρίου 1957 θα γράψει στον Μέχτα: «Τώρα που το CCF έλαβε τη χορηγία του Ιδρύματος Φορντ για τη συνέχιση του προγράμματος των σεμιναρίων μας, ο Έντουαρντ Σιλς θα συνεχίσει ακάθεκτος στην οργάνωση της δικής του *amour propre*, του σεμιναρίου για την πολιτική δημοκρατία στις υπανάπτυκτες χώρες».³³⁹

Ο Σιλς (1910-1995) είναι από το 1950 καθηγητής κοινωνιολογίας στο Πανεπιστήμιο του Σικάγο (και επισκέπτης καθηγητής σε πολλά βρετανικά πανεπιστήμια, όπως το LSE, το King's College, το Κέιμπριτζ και το Πανεπιστήμιο του Λονδίνου). Μελετητής του Βέμπερ και του Μανχάιμ, θα ασχοληθεί με τους διανοούμενους και θα εξελιχθεί σε ένα από τα μεγάλα ονόματα της μεταπολεμικής αμερικανικής κοινωνιολογίας. Στα χρόνια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου υπηρετεί στον βρετανικό στρατό και στο OSS, τον πρόδρομο της CIA. Φιλοτροτσκιστής προπολεμικά, φιλελεύθερος αντικομμουνιστής στα χρόνια του Ψυχρού Πολέμου (θα έρθει σε σύγκρουση τόσο με τον Αντόρνο, που θεωρεί «πρωτοφασιστική την αμερικανική Δεξιά», όσο και με τον μακαρθισμό, τον οποίο εντάσσει στην αμερικανική λαϊκιστική παράδοση), θα υποστηρίξει μετριοπαθείς νεοσυντηρητικές θέσεις τη δεκαετία του 1970. Ο Σιλς αναπτύσσει στενή σχέση με το CCF από τα τέλη της δεκαετίας του 1950 και μετά, και θα δραστηριοποιηθεί στην οργάνωση των θεματικών σεμιναρίων/συνεδρίων του. Θα ιδρύσει μάλιστα και θα διευθύνει το περιοδικό *Minerva*, που ασχολείται με ζητήματα επιστήμης.

Χέρμπερτ Πασίν.³⁴⁰ Ο επίσης κοινωνιολόγος Χέρμπερτ Πασίν (1916-2003) θεωρείται ένας από τους διακεκριμένους δυτικούς μελετητές της σύγχρονης Ιαπωνίας. Γεννημένος στο Σικάγο, με σπουδές γενετικής και ανθρωπολογίας, θα μάθει ιαπωνικά κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Το κίνητρό του είναι πρωτίστως πολιτικό και όχι επιστημονικό: κατά τη

διανοουμένων: ο πρωταγωνιστής Έιμπ Ραβελστάιν του Άλαν Μπλου, ο Ράντου Γκριέλεσκε του Μιρσέα Ελιάντε, ο Φέλιξ Ντάβαρ του Λήο Στράους κ.ο.κ.

³³⁹ Passin προς Mehta, 16.11.1957, φ. 6, κ. 408, IACF Records/CHI.

³⁴⁰ Για τον Πασίν, βλ. τη νεκρολογία τού Paul Lewis, «Herbert Passin, 86, Japan Scholar and Writer», *The New York Times*, 9.3.2003. Βλ. επίσης το σύντομο βιογραφικό που προτάσσεται στον κατάλογο της «Herbert Passin Collection, 1944-1955», Special Collections and University Archives, UMass Amherst Libraries (goo.gl/qmb4gb).

διάρκεια του Πολέμου θα δουλέψει για λογαριασμό του αμερικανικού στρατού στην Ιαπωνία, όπου μετά την ανακωχή θα ασχοληθεί με ζητήματα αγροτικής μεταρρύθμισης και εργατικής πολιτικής. Μεταπολεμικά θα διδάξει στο Πανεπιστήμιο της Καλιφόρνιας, στο Κρατικό Πανεπιστήμιο του Οχάιο, ενώ θα ζήσει αρκετά χρόνια στο Τόκιο, όπου συνεργάζεται με το Social Science Research Council. Τη δεκαετία του 1950 συνεργάζεται με το CCF, αναλαμβάνοντας τη θέση του διευθυντή των σεμιναρίων-θεματικών συνεδρίων, ενώ είναι ανταποκριτής για την Άπω Ανατολή του *Encounter*. Όσον αφορά το συνέδριο της Ρόδου, ο Πασίν, σε ρόλο βοηθού του Σιλς, θα αναλάβει και θα φέρει σε πέρας το έργο της συνεννόησης με τα πρόσωπα που επιλέγονται ως υποψήφιοι σύνεδροι.

Μάριον Μπίμπερ.³⁴¹ Το όνομα «Μάριον Μπίμπερ» είναι συνώνυμο με την οργάνωση διεθνών συνεδρίων και σεμιναρίων τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες, καθώς θεωρείται μια από τις κορυφαίες ειδικούς στον τομέα αυτό. Τη φήμη αυτή θα την αποκτήσει κυρίως μέσα από τη συνεργασία της με το CCF, καθώς το 1954 θα γίνει διευθύντρια των σεμιναρίων και συνεδρίων του.

Η Μπίμπερ (1922-2007) γεννημένη στο Βερολίνο, θα βρεθεί σε ηλικία δέκα χρονών στο Λονδίνο, όπου και θα πολιτογραφηθεί Βρετανή. Στα χρόνια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου θα δουλέψει για λογαριασμό της υπηρεσίας πληροφοριών του Βρετανικού Ναυτικού, ενώ μετά τον πόλεμο θα βρεθεί στο Αμβούργο, εργαζόμενη στον πολιτικό τομέα της στρατιωτικής συμμαχικής διοίκησης της Γερμανίας. Το 1949 εγκαταλείπει τη Γερμανία και εγκαθίσταται στο Παρίσι, όπου θα δουλέψει ως δημοσιογράφος για το *Time Life* και στη συνέχεια για το Information Research Department του Foreign Office, όπου ασχολείται με θέματα ΕΣΣΔ και Κίνας. Η Μπίμπερ θα αναπτύξει φιλική σχέση με τον Σιλς και το 1962 θα είναι βοηθός εκδότρια του περιοδικού *Minerva*, το οποίο, όπως είπαμε, ιδρύει ο δεύτερος. Μετά το 1970, η Μπίμπερ θα αναλάβει το ευρωπαϊκό γραφείο του Ιδρύματος Φορντ.

Η Μπίμπερ έχει τον τίτλο της αναπληρώτριας διευθύντριας των σεμιναρίων και θα αναλάβει (σε συνεργασία με την Ελληνίδα Ιωάννα Λόντου όλο το οργανωτικό κομμάτι της προετοιμασίας και της διεξαγωγής του συνεδρίου – από τα εισιτήρια και τα ξενοδοχεία μέχρι την οργάνωση μιας έκθεσης με τα περιοδικά του CCF σε βιβλιοπωλείο των Αθηνών ή την

³⁴¹ Για την Μπίμπερ, βλ. τη νεκρολογία «Marion Bieber», *The Times*, 29.5.2007. Βλ. και Roy MacLeod, «Consensus, civility, community: *Minerva* and the vision of Edward Shils», στο Giles Scott-Smith και Charlotte A. Lerg (επιμ.), *Campaigning Culture and the Global Cold War: The Journals of the Congress for Cultural Freedom*, Palgrave Macmillan, Λονδίνο 2017, σ. 52-57. Επίσης, το αυτοβιογραφικό της αφήγημα, Marion Bieber, *On the Sidelines of History. Fragments of a Life*, χ.ε., χ.χ. [= post 2007].

εξεύρευση μικροφώνων και ενός μεγάλου τραπεζομάντιλου για το τραπέζι των συνεδριάσεων.³⁴²

Αρχική πρόθεση των διοργανωτών είναι, όπως είπαμε, το συνέδριο να γίνει στην Ινδία. Έτσι, από τις 8 έως τις 16 Δεκεμβρίου 1957 ο Σιλς ταξιδεύει στη χώρα αυτή, προκειμένου να διερευνήσει αν υπάρχουν οι –πολιτικές πρωτίστως, και όχι τεχνικές– προϋποθέσεις για να διεξαχθεί το συνέδριο εκεί. Βασικός στόχος του ταξιδιού είναι να σταθμίσει τη στάση του Νεχρού και να εξασφαλίσει «τουλάχιστον την ευμενή ουδετερότητά του, αν όχι την ενθουσιώδη επιδοκιμασία του» σχετικά με τη διεξαγωγή του συνεδρίου. Αποδίδεται τόση σημασία σε αυτό, που ο Σιλς είναι αποφασισμένος να παρατείνει την παραμονή του, αν κάτι τέτοιο κριθεί απαραίτητο.³⁴³ Από τις επαφές που κάνει, όμως, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι οι συνθήκες δεν είναι πρόσφορες. Όλοι σχεδόν οι συνομιλητές του (μνημονεύει τον Ασόκα Μέχτα και τον Σ.Λ. Ποπλάι, γενικό γραμματέα του Indian Council of World Affairs (ICWA), ενός ημιεπίσημου ινδικού θινκ τανκ), για διαφορετικούς λόγους, είναι αντίθετοι με την οργάνωση στην Ινδία. Το ίδιο και ο Νεχρού, γεγονός που βαραίνει καθοριστικά.³⁴⁴

Υπάρχει αρνητικό προηγούμενο στο συγκεκριμένο ζήτημα της οργάνωσης συνεδρίου του CCF. Λίγες μέρες πριν ξεκινήσει το Πρώτο Ασιατικό Συνέδριο για την Ελευθερία του Πνεύματος, τον Μάρτιο του 1951, που το CCF σχεδιάζει στο πρότυπο του ιδρυτικού συνεδρίου του Βερολίνου, η ινδική κυβέρνηση ειδοποιεί τους οργανωτές του, τους εκδότες του περιοδικού *Thought*, ότι ανακαλεί την άδεια που είχε δώσει για τη διεξαγωγή του στο Νέο Δελχί. Έτσι, τελικά, το συνέδριο του 1951 πραγματοποιείται στη Βομβάη, όπου την οργάνωση ανέλαβε το Democratic Research Service του M.N. Masani.

Και τα επόμενα χρόνια η στάση του Νεχρού θα αποτελέσει μόνιμο πονοκέφαλο για το Congress: «Αν μια εχθρική συμπεριφορά εκ μέρους του Νεχρού [έναντι του CCF] γίνει εν τέλει γενικότερα γνωστή, θα μπορούσε να αποδειχθεί σοβαρό εμπόδιο στην ανάπτυξη των δραστηριοτήτων μας σε αρκετές ασιατικές χώρες», θα γράψει ο Τζόσελσον στις 12 Ιουλίου 1954.³⁴⁵

Η συναίνεση του Νεχρού τελικά δεν εξασφαλίζεται και έτσι, μετά την επιστροφή του Σιλς από την Ινδία, αναζητούνται άλλοι τόποι. Οι ισχυρότερες υποψηφιότητες είναι αυτές του

³⁴² Βλ. αλληλογραφία Λόντου και Bieber, φ. 3, κ. 408, IACF Records/CHI.

³⁴³ Herbert Passin προς Asoka [Mehta], 14.11.1957, κ. 408, φ. 6, IACF Records/CHI.

³⁴⁴ E[dward] S[hils], «Notes on Professor Edward Shils' Visit to India and the Lebanon, December 8th to 16th [1957]», IACF Records/CHI, φ. 8, κ. 408.

³⁴⁵ Joselson προς Passin, 12.7.1954, φ. 8, κ. 408, IACF Records/CHI.

Λιβάνου και της Τυνησίας. Η Βηρυτός απορρίπτεται, επειδή ο Λίβανος θα βρίσκεται σε προεκλογική περίοδο, γεγονός που φορτίζει το πολιτικό κλίμα, αλλά και για λόγους αρχής, επειδή δεν επιτρέπει την είσοδο σε Ισραηλινούς. Η Τυνησία απορρίπτεται επειδή είναι χώρα γαλλόφωνη και οι εργασίες θα έπρεπε να γίνουν στα γαλλικά, ενώ η πλειονότητα των συνέδρων είναι αγγλόφωνοι. Τελικά, αφού εξεταστούν και άλλες προτάσεις, στα τέλη Φεβρουαρίου 1958 επιλέγεται η Ρόδος.

Η αλληλογραφία για την προετοιμασία του συνεδρίου καταλαμβάνει επτά φακέλους και καλύπτει έναν περίπου χρόνο, από τα τέλη του 1957 μέχρι τα τέλη του 1958. Εκτός από έναν φάκελο που αφιερώνεται σε καθαρά πρακτικά και οργανωτικά ζητήματα (ξενοδοχεία, εισιτήρια, υποδομές), οι υπόλοιποι συγκροτούν έναν βασικό κορμό: με αποστολείς κατά κύριο λόγο τον Σιλς και τον Πασίν, απευθύνονται στους υποψήφιους συνέδρους: συζητάν μαζί τους τις θεματικές του συνεδρίου, τη διαθεσιμότητά τους, ενώ τους ζητάνε προτάσεις για συνέδρους από τη χώρα τους.

Μέσα από τη μελέτη των φακέλων αυτών μπορούμε να δούμε τον επαγγελματικό τρόπο με τον οποίο οργανώνεται ένα συνέδριο του CCF, που απαιτεί χρονοβόρες συνεννοήσεις και διακανονισμούς, καθώς οι σύνεδροι προέρχονται από πολλές διαφορετικές χώρες, ενώ το όλο εγχείρημα συντονίζεται, από το Σικάγο και το Παρίσι, με τη βοήθεια μιας εκπροσώπου στην Ελλάδα, της Ιωάννας Λόντου (βλ. παρακάτω). Οι άνθρωποι του CCF έχουν ήδη αναπτύξει σημαντική τεχνογνωσία στον τομέα, και υπάρχει συγκεκριμένη υποδομή για να εξασφαλίζονται οι γρήγορες επικοινωνίες.³⁴⁶ Καθοριστικό, όπως και σε άλλες εκδηλώσεις του CCF, είναι ότι τα χρήματα υπάρχουν, και έτσι τα πράγματα απλοποιούνται. Εδώ, το Ίδρυμα Φορντ έχει αναλάβει την οικονομική κάλυψη της διοργάνωσης, όπως και όλης της σειράς των σεμιναρίων. Οι οργανωτές δεν χρειάζεται να ανησυχούν για το πού θα βρεθούν τα 34.500 δολάρια στα οποία προϋπολογίζεται το κόστος του συνεδρίου της Ρόδου.

Μέσα από την αλληλογραφία αντιλαμβανόμαστε, πέρα από την οικονομική εξασφάλιση, έναν ακόμα όρο που είναι απαραίτητος για την επιτυχή διεξαγωγή του συνεδρίου: το ανθρώπινο δίκτυο του CCF σε όλο τον πλανήτη. Ο Πασίν, για παράδειγμα, απευθύνεται

³⁴⁶ Ένα παράδειγμα αυτού του μηχανισμού που έχει αναπτύξει το CCF. Στις 10 Μαρτίου 1961, ο Ναμπόκοφ ευχαριστεί την «αγαπητή Ζακλίν» για το γράμμα της και της ζητάει να στείλει ένα σύντομο χαιρετισμό στο μεγάλο φεστιβάλ και συνέδριο που οργανώνει το CCF «με τη βοήθεια διαφόρων αμερικανικών ιδρυμάτων, όπως και φιλικών κυβερνήσεων, ανάμεσα στις οποίες και η κυβέρνηση των Ηνωμένων Πολιτειών». Αφού της γράψει ότι μετά το Τόκιο θα επιστρέψει στην Ευρώπη μέσω ΗΠΑ, θα καταλήξει: «Ένα μήνυμα που θα σταλεί σε αυτό το γραφείο θα φτάσει οπωσδήποτε σε μένα εντός 24 ωρών». Η διεύθυνση της παραλήπτριας (Λευκός Οίκος, Ουάσινγκτον) μας αποκαλύπτει και την ταυτότητά της: είναι η πρώτη κυρία των ΗΠΑ, Ζακλίν Κέννεντυ. Βλ. Nabokov προς Jacqueline [Kennedy], 10.3.1961, φ. 8, κ. 408, IACF Records/CHI.

στις 3 Απριλίου 1958 στον Syed Ali Ahsan, ποιητή και καθηγητή του Πανεπιστημίου του Καράτσι, περιγράφοντάς του το προφίλ του συνεδρίου και ζητώντας του να προτείνει Πακιστανούς συνέδρους. Ανάλογες προτάσεις θα ζητήσει ο Πασίν, και σε ορισμένες περιπτώσεις ο Σιλς, από πολλά άλλα πρόσωπα, σε διάφορες χώρες, που ανήκουν στον κύκλο του CCF και με τα οποία διατηρούν συνήθως προσωπικές σχέσεις.

Ορισμένες επιστολές παρουσιάζουν ξεχωριστό ενδιαφέρον, μια που μας δείχνουν τρόπους προσέγγισης, σταθμίσεις και χειρισμού προσώπων που διαφωνούν με το CCF. Για παράδειγμα, μια επιστολή του Χέρμπερτ Πασίν προς τον Ντάνιελ Μπελ τον Ιούλιο του 1958:

«Μια σημείωση μόνο ακόμα για τον Χάτσινς. Κι εμείς έχουμε πολλές επιφυλάξεις για την πρόσκλησή του, αλλά, ισορροπώντας τις, τελικά καταλήξαμε στο συμπέρασμα ότι θα είναι καλό να τον έχουμε. Εντελώς ανεξάρτητα από τις προσωπικές του ικανότητες – και επ’ αυτού συμφωνώ μαζί σου–, [ο Χάτσινς] είναι, παρ’ όλα αυτά, πολύ σημαντικός για το Ίδρυμα Φορντ και μια newsworthy αξιοσημείωτη μορφή στην αμερικανική δημόσια ζωή. Αλλά υπάρχει και ένα ακόμα πλεονέκτημα ακριβώς εξαιτίας του γεγονότος ότι πάντα τοποθετούνταν εναντίον μας. Αν κατορθώσουμε να τον κάνουμε τουλάχιστον να έχει μια πιο συμπαθή ή λιγότερο εχθρική συμπεριφορά έναντι του CCF, σίγουρα θα είναι κέρδος.

Έχουμε την ίδια άποψη σχετικά με την πρόσκληση στη Ρόδο του Γκούναρ Μύρνταλ, τον οποίο πολλοί από τους φίλους μας θεωρούν –πιθανόν ακόμα και ορθώς– συνοδοιπόρο. Ή εκείνο τον απατεώνα τον Πάνικαρ που τον έχουμε χλιοπαρακαλέσει για τη Ρόδο [...]

Αλλά μη σκεφτείς ότι έχουμε κάνει οτιδήποτε από αυτά ανέμελα και χωρίς σκέψη».³⁴⁷

Καθ’ οδόν για το συνέδριο της Ρόδου

Στα τεκμήρια που διαθέτουμε δεν αναφέρεται το σκεπτικό με το οποίο αποφασίζεται τελικά να γίνει το συνέδριο στη Ρόδο· ωστόσο, παρεμπιπτόντως αναφέρεται ότι οι καιρικές συνθήκες είναι πολύ καλές στο νησί τον Οκτώβριο, καθώς και η γεωγραφική εγγύτητα με την Εγγύς Ανατολή. Αξίζει πάντως να σημειώσουμε ότι η Ρόδος, εκτός από γνωστός διεθνής τουριστικός προορισμός, είναι τόπος οικείος για την αμερικανική προπαγάνδα. Από το 1952 (και μέχρι το 1964) στο λιμάνι της Ρόδου είναι αγκυροβολημένο το σκάφος της αμερικανικής ακτοφυλακής (USCGC) «Courier», στο οποίο βρίσκεται ο μεγαλύτερος ραδιοπομπός που είχε, έως τότε, τοποθετηθεί σε πλοίο. Ο πομπός μετέδιδε το πρόγραμμα της Φωνής της Αμερικής (Voice of America-VOA) στα αραβικά, έχοντας εμβέλεια στις χώρες της Εγγύς Ανατολής. Στο νησί, για τον σκοπό αυτό, έχει εγκατασταθεί κλιμάκιο της Φωνής της Αμερικής, με εκφωνητές από την Ιορδανία, τη Συρία, την Παλαιστίνη, τον Λίβανο, το Ιράκ και το Σουδάν, και τις

³⁴⁷ Herbert Passin προς Daniel Bell, 3.7.1958, φ. 8, κ. 408, IACF Records/CHI.

οικογένειές τους. Παρότι στην προετοιμασία του συνεδρίου δεν εμπλέκεται πουθενά η Φωνή της Αμερικής και οι υποδομές της, αξίζει να το σημειώσουμε, ως πιθανή εξοικείωση με τον τόπο.

Στα τέλη Δεκέμβριο του 1957 η Μπίμπερ θα απευθυνθεί στην Ιωάννα Λόντου,³⁴⁸ παλιά της γνώριμη, από την οποία θα ζητήσει να αναλάβει τον ρόλο του συνδέσμου και αντιπροσώπου στην Ελλάδα, για την οργάνωση του συνεδρίου. Η Λόντου θα δεχθεί, και χάρη στην αλληλογραφία τους (28.1.1957-19.9.1957), παρακολουθούμε βήμα προς βήμα την προετοιμασία του συνεδρίου.³⁴⁹ Η αλληλογραφία αφιερώνεται κυρίως σε πρακτικά ζητήματα, που δεν χρειάζεται να μας απασχολήσουν εδώ, όπως οι κρατήσεις ξενοδοχείων και αεροπορικών εισιτηρίων, οι αλλαγές ημερομηνιών, η οργάνωση μιας μικρής έκθεσης με τα περιοδικά του CCF στη βιτρίνα ενός κεντρικού αθηναϊκού βιβλιοπωλείου (εν τέλει επιλέγεται ο Kauffmann) ή η εξεύρεση ενός τεράστιου τραπεζιού για τις συζητήσεις με περίμετρο 36-40 μέτρα και του αντίστοιχου τραπεζομάντιλου.³⁵⁰ Την αλληλογραφία διατρέχουν πληροφορίες για μικρά ζητήματα που έχουν το ενδιαφέρον τους, οι επαφές με Έλληνες διανοούμενους (θα τις δούμε παρακάτω) και τα σχόλια για ποικίλους Έλληνες συνομιλητές.³⁵¹

Στις αρχές Απριλίου του 1958³⁵² η Μπίμπερ και ο Π. Μπολομέ, ταμίας του CCF, ταξιδεύουν, ενόψει του επικείμενου συνεδρίου, στην Αθήνα και τη Ρόδο. Η Μπίμπερ

³⁴⁸ Δεν κατάφερα να βρω βιογραφικά της Λόντου. Όπως συνάγεται από την αλληλογραφία, είναι γυναίκα του ναύαρχου Ανδρέα Λόντου (τον οποίο ξέρουμε κυρίως ως πρώτο άντρα της Μαρώς Ζάννου, μετέπειτα γυναίκας του Γιώργου Σεφέρη), ο οποίος στα τέλη της δεκαετίας του 1940 είναι Γενικός Γραμματέας Τουρισμού· στον χώρο αυτό θα συνεχίσει να κινείται και μετά την παραίτησή του, το 1949. Για τον Λόντο, βλ. Άγγελος Βλάχος, *Τουριστική ανάπτυξη και δημόσιες πολιτικές στη σύγχρονη Ελλάδα (1914-1950): η ανάδυση ενός νεοτερικού φαινομένου*, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Φιλοσοφική Σχολή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2013, σ. 274.

³⁴⁹ Κ. 3, φ. 408, IACF Records/CHI.

³⁵⁰ Επιστολή Λόντου προς Bieber, φ. 3, κ. 408, 25.8.1958, IACF Records/CHI. Όπως επισημαίνει η Λόντου, «δεν θυμάμαι τις κανονικές διαστάσεις των τραπεζιών των συνεδρίων, αλλά σαράντα μέτρα μακρύ, σε αγγλικούς όρους, είναι περίπου δυο φορές το μήκος ενός γήπεδου κρίκετ!». Πάντως, φαίνεται ότι το τραπέζι τραβούσε την προσοχή, αν κρίνουμε από τον υπότιτλο του άρθρου «A reporter at large at a bage-covered table» του Richard H. Rovere, που αναφέρεται στο συνέδριο και δημοσιεύεται στον *New Yorker* στις 8.11.1958.

³⁵¹ Η Λόντου λέει, λ.χ., για τον Θεοτοκά: «έχει μια κάπως αποστασιοποιημένη στάση [έναντι του CCF], η οποία θα επιθυμούσαμε να αλλάξει, καθώς έχει σοβαρή διανοητική υπόσταση και είναι μια δραστήρια προσωπικότητα»: Επιστολή Λόντου προς Bieber, 25.8.1958, φ. 3, κ. 408, IACF Records/CHI.

³⁵² Δεν είναι σαφές το ακριβές διάστημα, μια που οι δύο σχετικές εκθέσεις της Μπίμπερ αναφέρουν διαφορετικές ημερομηνίες: η μία το διάστημα 31 Μαρτίου-18 Απριλίου και η άλλη 30 Μαρτίου-7 Απριλίου (βλ. επόμενη σημείωση). Με βάση τηλεγράφημα της Μπίμπερ προς τη Λόντου (24.3.1958, κ. 408, φ. 3, IACF Records/CHI), η Μπίμπερ θα παραμείνει στην Αθήνα μέχρι τις 8 Απριλίου, επομένως το 18 της πρώτης έκθεσης πρέπει να διορθωθεί σε 8 Απριλίου.

συντάσσει δύο εκθέσεις, μετά την επιστροφή της στο Παρίσι,³⁵³ στις οποίες αναφέρεται, μεταξύ άλλων, στις επαφές που πραγματοποίησαν στην Ελλάδα.

Οι Έλληνες τους οποίους συναντούν η Μπίμπερ και ο Μπολομέ στην Αθήνα χωρίζονται σε δύο κατηγορίες. Πρώτον, πρόσωπα που συνδέονται οργανωτικά με το συνέδριο, όπως οι καθηγητές της Παντείου Σχολής (η οποία συνδιοργανώνει το συνέδριο) Ιωάννης Γεωργάκης, Παναγιώτης Πέρδικας και Μιχαήλ Στασινόπουλος (ο δεύτερος είναι ο πρόεδρος και ο τρίτος ο τέως πρόεδρος της Σχολής), ταξιδιωτικούς πράκτορες και τον διευθυντή του ΕΟΤ, Π. Παπαχελά. Δεύτερον, πρόσωπα ευρύτερα, όπως οι πολιτικοί Γρηγόριος Κασσιμάτης και Σταμάτης Μερκούρης, ο Χρήστος Λαμπράκης και ο λόγιος Γιώργος Κατσίμπαλης. Στη Ρόδο συναντάνε αποκλειστικά εκπροσώπους των αρχών: τον νομάρχη και τον δήμαρχο, τον διευθυντή της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, τουριστικούς αρμόδιους και διευθυντές του Ξενοδοχείου των Ρόδων.³⁵⁴

Η Μπίμπερ ξεχωρίζει δύο από τους συνομιλητές της. Πρώτον, τον «συγγραφέα Γιώργο Κατσίμπαλη», ο οποίος «μιλάει εξαιρετικά αγγλικά και γαλλικά, είναι προσωπικός φίλος του Μόντυ Γουντχάουζ και άλλων»: τον χαρακτηρίζει «ευπόληπτο και σίγουρα εξαιρετικά ενδιαφέρον πρόσωπο για να μιλήσει κανείς μαζί του», καθώς και «πολύ χρήσιμη επαφή (που ήδη εξέφρασε το ενδιαφέρον του για το έργο του CCF)». Ο Κατσίμπαλης τους συστήνει τον Κ.Θ. Δημαρά, τον Ευάγγελο Παπανούτσο και τον Άγγελο Τερζάκη.

Το δεύτερο πρόσωπο είναι ο Χρήστος Λαμπράκης:

«Ένα άλλο πρόσωπο που μου έκανε εξαιρετική εντύπωση είναι ο διευθυντής του ομίλου των εφημερίδων, από τις οποίες η κυριότερη είναι *Το Βήμα*. [...]. Το όνομά του είναι Τσαρλς [sic] Λαμπράκης, ένα νεαρό και ικανό πρόσωπο που μιλάει εξαιρετικά γαλλικά και αγγλικά και σπούδασε στο Καίμπριτζ (και δεν το λέω εξαιτίας του βρετανικού σοβινισμού μου!)».³⁵⁵

³⁵³ [Marion Bieber], «General Report in Visit to Greece, March 31-April 16th», χ.χ., φ. 8, κ. 408, IACF Records/CHI και [Marion Bieber], «Visit to Athens and Rhodes by Marion Bieber and Pierre Bolomey March 30th to April», χ.χ., φ. 5, κ. 409, IACF Records/CHI. Και οι δύο εκθέσεις είναι συνταγμένες στο πρώτο ενικό, ωστόσο είναι ανυπόγραφες. Ένα σχόλιο στην πρώτη έκθεση («και δεν το λέω εξαιτίας του βρετανικού σοβινισμού μου!», στο σημείο που αναφέρεται εγκωμιαστικά στον Χρήστο Λαμπράκη, που σπούδασε στο Καίμπριτζ) και το γεγονός ότι στη δεύτερη στους αποδέκτες, που σημειώνονται χειρόγραφα, περιλαμβάνεται ο Μπολομέ, μας υποδεικνύουν ότι συντάκτρια είναι η Μπίμπερ.

³⁵⁴ Οι πληροφορίες για τις επαφές στην Αθήνα, με βάση τον κατάλογο που επισυνάπτεται στη δεύτερη έκθεση.

³⁵⁵ [Marion Bieber], «General Report in Visit to Greece, March 31-April 16th», χ.χ., φ. 8, κ. 408, IACF Records/CHI.

Και στις δύο εκθέσεις σημειώνεται η έντονη πόλωση της ελληνικής πολιτικής ζωής και η κυριαρχία των κομματικών διαφορών, που δυσχεραίνει την επιλογή Ελλήνων που θα συμμετάσχουν για το συνέδριο, καθώς οι ποικίλοι συνομιλητές προτείνουν στην Μπίμπερ και τον Bolomey υποψηφίους με κριτήριο την πολιτική ή κοινωνική τοποθέτησή τους. Γενικότερα, η Μπίμπερ σημειώνει ότι συνάντησε πολύ θετική υποδοχή έναντι του CCF, πράγμα που την κάνει να προτείνει τη δημιουργία μιας ελληνικής επιτροπής

«με τους κατάλληλους ανθρώπους, δηλαδή ανθρώπους με διανοητική υπόσταση που να μην είναι πολύ έντονα συνδεδεμένοι με το ένα ή το άλλο κόμμα. [...] Νομίζω ότι θα ήταν λάθος να ξεκινήσουμε τη δραστηριότητά μας στην Ελλάδα σε ένα πολύ χαμηλό επίπεδο ή με ανθρώπους οι οποίοι είναι κυρίως γνωστοί για την πολιτική τους δραστηριότητα. Η πρώτη κριτική μπορεί να ισχύσει στην περίπτωση του Βασιλείου,³⁵⁶ ενώ η δεύτερη, σε κάποιο βαθμό, του Κασιμάτη ο οποίος, παρότι όσο μπορώ να διαπιστώσω, είναι ένας καλός φίλος της CCF και μια χρήσιμη επαφή, δέχεται πολλές κριτικές στη χώρα του».³⁵⁷

Η Μπίμπερ θα επισυνάψει στην πρώτη έκθεση έναν «Κατάλογο ελληνικών επαφών», για μελλοντική χρήση του CCF, πέραν του συνεδρίου της Ρόδου. Περιλαμβάνει τους περισσότερους από όσους συνάντησε στην Αθήνα και αναφέρθηκαν παραπάνω και οχτώ επιπλέον ονόματα: τον Κ.Θ. Δημαρά («συγγραφέα και συνεργάτη του *Βήματος*, πρόεδρο του Ιδρύματος Κρατικών Υποτροφιών»), τον Κωνσταντίνο Ευσταθιάδη (καθηγητή διεθνούς δικαίου στο ΑΠΘ και νομικό σύμβουλο του Υπουργείου Εξωτερικών), τον Χρυσό Ευελπίδη (οικονομολόγο, καθηγητή Πανεπιστημίου και πρώην υπουργό), τον Ξενοφώντα Ζολώτα (οικονομολόγο, καθηγητή του Πανεπιστημίου Αθηνών και διοικητή της Τράπεζας της Ελλάδας), τον Σπύρο Καλογερόπουλο-Στράτη (διεθνολόγο, καθηγητή της ΑΣΟΕΕ), τον πρύτανη του Πανεπιστημίου Αθηνών Γεώργιο Μαριδάκη (εξεταζόταν το ενδεχόμενο συνδιοργάνωσης και με το Πανεπιστήμιο Αθηνών), τον Ευάγγελο Παπανούτσο («φιλόσοφο, πρώην γενικό γραμματέα του Υπουργείου Παιδείας και εκδότη του περιοδικού *Παιδεία και Ζωή*») και τον Άγγελο Τερζάκη («συγγραφέα και δοκιμιογράφο, συνεργάτη του *Βήματος*»)³⁵⁸

Στον κατάλογο αυτό δεν περιλαμβάνονται δύο από όσους συνάντησαν η Μπίμπερ και ο Bolomey στην Αθήνα: ο διευθυντής του ΕΟΤ Π. Παπαχελάς και ο Σπύρος Μερκούρης. Ο πρώτος απουσιάζει επειδή προφανώς η επαφή συνδεόταν με την ιδιότητά του και δεν είχε

³⁵⁶ Πρόκειται για τον δημοσιογράφο Βάσο Βασιλείου τον οποίο συναντήσαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο.

³⁵⁷ [Marion Bieber], «General Report in Visit to Greece, March 31-April 16th», χ.χ., φ. 8, κ. 408, IACF Records/CHI.

³⁵⁸ Οι ιδιότητες των προσώπων εντός εισαγωγικών παρατίθεται όπως τις αναφέρει η Μπίμπερ στον «Κατάλογο».

γενικότερη αξία, πέραν της προετοιμασίας του ξενοδοχείου. Οι λόγοι της απουσίας του δεύτερου, όμως, είναι διαφορετικοί. Στα τέλη Απριλίου ανακοινώνεται ότι ο Σταμάτης Μερκούρης (ο οποίος το 1950 είχε εκλεγεί βουλευτής με τον Πλαστήρα, το 1952 με τον Παπάγο, ενώ την ίδια περίοδο είναι επικεφαλής του ελληνικού τμήματος του διεθνούς αντικομμουνιστικού δικτύου Paix et Liberté)³⁵⁹ θα περιληφθεί στα ψηφοδέλτια της ΕΔΑ («του κρυπτοκομμουνιστικού μας κόμματος», όπως το χαρακτηρίζει η Λόντου, σχολιάζοντας την είδηση), στις επικείμενες βουλευτικές εκλογές. «Κι εγώ σοκαρίστηκα ακούγοντας την αλλαγή χρώματος του Μερκούρη», θα της απαντήσει η Μπίμπερ.³⁶⁰

Σε όλους τους φακέλους της αλληλογραφίας οι αναφορές στον Μανώλη Κόρακα είναι λιγοστές,³⁶¹ ενώ η μόνη επιστολή προς αυτόν είναι του Bolomey (14.4.1958), στην οποία τον ευχαριστεί για τη βοήθεια που τους προσέφερε στις επαφές τους κατά την επίσκεψη στην Αθήνα. Φαίνεται ότι ο Κόρακας δεν εμπλέκεται άμεσα στην προετοιμασία του συνεδρίου της Ρόδου. Ωστόσο, τον ίδιο περίπου καιρό, θα ασχοληθεί δραστήρια (κατόπιν αιτήματος του εκτελεστικού γραμματέα του CCF, Τζων Χαντ) με την οργάνωση των επαφών με Έλληνες πολιτικούς του Ινδού πολιτικού Τζαϊπρακάς Ναραγυάν. Ο Ναραγυάν θα βρεθεί στην Αθήνα στα τέλη Αυγούστου του 1958,³⁶² στο πλαίσιο της περιοδείας του στην Ευρώπη και τη Μέση Ανατολή, που πραγματοποιείται υπό την αιγίδα του CCF.

Δεν ξέρουμε αν η μικρή ενασχόληση του Κόρακα (ο οποίος, πάντως, θα είναι παρών στη Ρόδο ως παρατηρητής) και η επιλογή της Ιωάννας Λόντου ως Ελληνίδας συνδέσμου για το συνέδριο της Ρόδου οφείλεται σε κάποια χαλάρωση ή διαταραχή της σχέσης του με το CCF,³⁶³ σε επιλογή των οργανωτών ή στην ύπαρξη ενός αυτοτελούς μηχανισμού, με επικεφαλής την Μπίμπερ, που ασχολείται με το πρόγραμμα των σεμιναρίων.

³⁵⁹ Bernard Ludwig, «Paix et liberté: A transnational anti-communist network», στο *Transnational Anti-Communism and the Cold War. Agents, Activities, and Networks*, επιμ. Luc van Dongen, Stéphanie Roulin, Giles Scott-Smith, Palgrave Macmillan, 2004, σ. 86.

³⁶⁰ Λόντου προς Bieber, 8.5.1958, Bieber προς Λόντου, ? [= post 11].5.1958, φ. 408, κ. 3, IACF Records/CHI.

³⁶¹ Η Λόντου τον χαρακτηρίζει, όσον αφορά τον λογοτεχνικό κόσμο (και με την προοπτική συγκρότησης κάποιου πυρήνα του CCF), «το καλύτερο υποκατάστατο του Θεοτοκά», ο οποίος «θα ήταν ο πλέον ενδεδειγμένος, αλλά δεν θέλει να συμμετάσχει». Και συνεχίζει εκτιμώντας ότι αν και, από δημοσιογραφική άποψη, «δεν είναι μια προσωπικότητα μεγάλης σημασίας, χαίρει υπόληψης στον κόσμο των γραμμάτων»: Londos προς Bieber, 17.6.1958, φ. 3, κ. 408, IACF Records/CHI.

³⁶² Βλ. τη σχετική αλληλογραφία μεταξύ John Hunt και Scott Charles προς Κόρακα (Ιούνιος-Σεπτέμβριος 1958), φ. 3, κ. 210, IACF Records/CHI· ιδίως, Hunt προς Κόρακα, 5.6.1958· Κόρακας προς Hunt 14.6.1958· Κόρακας προς Charles, 20.9.1958 (λεπτομερής αναφορά στα πρόσωπα που συνάντησε ο Ναραγυάν, τις συνεντεύξεις που έδωσε και τις άλλες δραστηριότητές του στην Αθήνα).

³⁶³ Στους φακέλους με την αλληλογραφία Κόρακα παρατηρούμε ένα κενό μεταξύ 18.7.1957 και 5.6.1958, για λόγους που δεν ξέρουμε: φ. 3, κ. 210, IACF Records/CHI.

Η ελληνική ανάμιξη: η συνδιοργάνωση με την Πάντειο και οι Έλληνες σύνεδροι

Το γεγονός ότι το συνέδριο τελικά δεν πραγματοποιείται στην Ινδία ή σε κάποιο άλλο από τα νέα κράτη, αλλά στην Ελλάδα, δεν επηρεάζει τον σχεδιασμό που έχει γίνει ούτε επιφέρει σοβαρές αλλαγές στο πρόγραμμά του – πέρα από κάποιες εκδηλώσεις που οργανώνονται για τους συνέδρους στη Ρόδο (κυρίως φολκλορικές, όπως η «Αρχαϊκή Νύχτα» και η «Λαϊκή Εορτή», αλλά και μια βραδιά κλασικής μουσικής) και επισκέψεις στα αρχαιολογικά αξιοθέατα του νησιού.

Το CCF, σύμφωνα με την πάγια πρακτική του, αναζητεί συνδιοργανωτές για τα κατά τόπους συνέδρια και σεμινάρια του. Αυτό γίνεται για ποικίλους λόγους: κύρους, εύρους, θεματικής, ενίοτε συγχρηματοδότησης, αλλά και σύνδεσης με τη χώρα στην οποία πραγματοποιείται κάθε διοργάνωση. Στο συγκεκριμένο συνέδριο, αρχικά επιδιώκεται η συνδιοργάνωση με το Indian Council of World Affairs, ενώ στη συνέχεια γίνεται πρόταση, που δεν ευοδώνεται, προς το St. Antony College της Οξφόρδης. Τέλος, όταν οριστικοποιείται η διεξαγωγή στην Ελλάδα, αναζητείται ένα ελληνικό πανεπιστημιακό ίδρυμα. Επιλέγεται, πιθανόν λόγω της γνωστικής συνάφειας, η Πάντειος Ανωτάτη Σχολή Πολιτικών Επιστημών (το σημερινό Πάντειο Πανεπιστήμιο), ενώ γίνονται και κάποιες προσπάθειες, χωρίς να υπάρξει ανταπόκριση, προς το Πανεπιστήμιο Αθηνών. Η διαδικασία, για γραφειοκρατικούς λόγους, τραβάει εις μάκρος, και στις 10 Απριλίου 1958 η Μπίμπερ γράφει ότι πρέπει επειγόντως να λάβει την επίσημη απάντηση, ώστε να μπει το όνομα της Σχολής στο εξώφυλλο των background papers και των άλλων υλικών που θα μοιραστούν στους συνέδρους για την προετοιμασία τους.

Πράγματι, έπειτα από αλλεπάλληλες καθυστερήσεις, η Πάντειος απαντάει καταφατικά. «Ένα διεθνές σεμινάριο υπό την αιγίδα του Congress for Cultural Freedom σε συνεργασία με τη Σχολή Πολιτικών Επιστημών, Πάντειος, Αθήνα» διαβάζουμε, λοιπόν, στο εξώφυλλο των background papers με τα προσχέδια των εισηγήσεων που μοιράζονται στους συνέδρους. Φαίνεται όμως ότι η συμμετοχή της Παντείου ξεκινάει και ολοκληρώνεται κάπου εδώ: στην αναγραφή του ονόματός της και σε μια δεξίωση που παραθέτει στους συμμετέχοντες, την παραμονή της έναρξης των εργασιών, στην Αθήνα. Δεν φαίνεται να υπάρχει καμιά άλλη, ουσιαστική ή μη, ανάμειξή της στις εργασίες του συνεδρίου.

Στους αρχικούς καταλόγους με τους υποψήφιους συνέδρους (που χωρίζονται σε δύο κατηγορίες, απαραίτητους και ενδεχόμενους) δεν περιλαμβάνεται κάποιος Έλληνας.³⁶⁴ Η οργάνωση του συνεδρίου στη Ρόδο, όμως, θα επιβάλει τη συμμετοχή και κάποιων Ελλήνων συνέδρων και παρατηρητών. Σε επιστολή της Λόντου προς την Μπίμπερ (17.6.1958) οι πιθανοί Έλληνες συμμετέχοντες περιγράφονται ως εξής: «[Μιχαήλ] Δένδιας, [Φαίδων] Βεγλερής, 1 ή 2 καθηγητές της Παντείου, 1 καθηγητής από τη Θεσσαλονίκη, δύο αντιπρόσωποι του Τύπου, Κασιμάτης (;), Κόρακας (;), ένας φιλελεύθερος πολιτικός». Δύο μήνες αργότερα (14.8.1958), η Μπίμπερ στέλνει στη Λόντου «15 σειρές ντοκουμέντων» (πιθανότατα τα προσχέδια/περιλήψεις των ανακοινώσεων που έχουν δώσει οι συνέδροι), για να μοιραστούν στους ακόλουθους. [Κωνσταντίνο] Τσάτσο, Κασιμάτη, Γεωργάκη, Πέρδικα, Στασινόπουλο, Βεγλερή (καθηγητές της Παντείου οι τρεις πρώτοι, της Νομικής Αθηνών ο τελευταίος), Κόρακα, εφημερίδα *Καθημερινή*, Λαμπράκη και σε ένα ακόμα πρόσωπο (δεν ξέρουμε ποιο είναι, γιατί το όνομα είναι δυσανάγνωστο). Γνωρίζουμε, ακόμα, ότι καταβάλλεται προσπάθεια να μετάσχει ο Κωνσταντίνος Τσάτσος, τότε υπουργός Προεδρίας, ενώ διατυπώνεται η σκέψη για παρουσία του Γεωργίου Παπανδρέου, ώστε οι πολιτικοί να μην περιορίζονται στον χώρο της Δεξιάς.

Τελικά, οι Έλληνες σύνεδροι είναι τρεις. Δύο καθηγητές της Παντείου (ο Παναγιώτης Πέρδικας, που είναι και ο πρύτανης της Σχολής, και ο Γεώργιος Παπαχατζής) και ο Φαίδων Βεγλερής της Νομικής Αθηνών. Η πρώτη, και όχι εσφαλμένη, σκέψη είναι ότι επιλέγησαν λόγω της συνδιοργάνωσης με την Πάντειο και της απόπειρας συνδιοργάνωσης με το Πανεπιστήμιο Αθηνών, ωστόσο υπάρχουν και άλλες διαδρομές. Ο Γεώργιος Παπαχατζής, λ.χ., καθηγητής του διοικητικού δικαίου και σύμβουλος της Επικρατείας, υπήρξε γενικός γραμματέας της Ελληνικής Διοικήσεως Δωδεκανήσου το 1947 και μετέχει δραστήρια στις συσκέψεις και εκδηλώσεις του Συμβουλίου των Ευρωπαϊοαμερικανών Οργανώσεων (Council of European-American Associations: CEAA) που ιδρύεται το 1951 στο Λονδίνο, ως αντιπρόεδρος της Ευρωπαϊκής Λέσχης Θεσσαλονίκης.³⁶⁵ Ο Παπαχατζής είναι ο μόνος από τους τρεις που θα πραγματοποιήσει εισήγηση στη Ρόδο. Δεν φαίνεται, πάντως, ότι κανένας από τους τρεις αναπτύσσει κάποια άλλη δραστηριότητα σε σχέση με το συνέδριο, ούτε τα επόμενα

³⁶⁴ «Possible Participants», χ.χ., φ. 8, κ. 408, IACF Records/CHI.

³⁶⁵ Βλ. σχετικά, Αριστείδης Γιαπαλής, «Τα διεθνή συνέδρια του φθινοπώρου του 1958 και τα αντίστοιχα σεμινάρια επί θεμάτων του συγχρόνου πνευματικού πολιτισμού», *Σπουδαί* (περιοδικό της Ανωτάτης Βιομηχανικής Σχολής Πειραιώς), τόμ. 9, τχ. 9-10 (1959), σ. 177-190, όπου και εκτενέστατη αναφορά (4 σελίδες), με παράθεση αποσπασμάτων, στην εισήγηση του Παπαχατζή «περί της θέσεως εις την οποίαν σήμερον τελούν τα ιδεώδη και αι αξίαι του πολιτισμού μας», στην 8η σύνοδο της CEAA στην Αθήνα (5-10 Σεπτεμβρίου 1958).

χρόνια θα τους συναντήσουμε ξανά σε κάποια δραστηριότητα του CCF στην Ελλάδα ή στο εξωτερικό· πιθανότατα η συμμετοχή τους περιορίζεται στη Ρόδο. Στο συνέδριο επίσης θα μετάσχει, ως παρατηρητής, ο Μανώλης Κόρακας.

Το συνέδριο στη Ρόδο, 6-13 Οκτωβρίου 1958

Το συνέδριο αρχίζει στις 6 Οκτωβρίου και είναι διαρθρωμένο σε δώδεκα συνεδρίες, ενώ σε αυτό μετέχουν 42 σύνεδροι και 10 παρατηρητές. Μια ματιά στους συνέδρους μάς δείχνει ότι, παρά κάποιες απουσίες της τελευταίας στιγμής, με ηχηρότερη αυτή του ηγέτη των Βρετανών Εργατικών Χιου Γκέιτσκελ, η σύνθεσή τους αντανακλά το πολιτικό και γεωγραφικό στίγμα που θέλησαν εξαρχής να του προσδώσουν οι οργανωτές. Έτσι στους συνέδρους θα συναντήσουμε ένα μείγμα σοσιαλδημοκρατών πολιτικών, κρατικών αξιωματούχων, πανεπιστημιακών και δημοσιογράφων. Πέραν των προσωπικοτήτων με απήχηση τον κόσμο της Ασίας (όπως ο Μάουνγκ Μάουνγκ ή ο Μίνου Μαζάνι), δεν λείπουν και τα ονόματα με εμβέλεια στον δυτικό κόσμο, όπως ο Ρεϋμόν Αρόν, ο Τζων Κένεθ Γκαλμπρέιθ, ο Ινιάτσιο Σιλόνε, η Ζερμαίν Τιγιόν, ο Γκούναρ Μύρνταλ και, βέβαια, ο Μάικλ Πολάνι και ο Έντουαρντ Σιλς. Ανάμεσα στους παρατηρητές αξίζει να σημειώσουμε τον Τζούλιους Φλάισμαν: εκατομμυριούχος και πρόεδρος του Ιδρύματος Farfield, θα χρηματοδοτήσει τις δεκαετίες του 1950 και του 1960 πολλούς πολιτιστικούς θεσμούς, όπως το Museum of Modern Art (MoMA) και τη Metropolitan Opera της Νέας Υόρκης. Το Farfield είναι ο βασικός διάυλος μέσω του οποίου χρηματοδοτεί η CIA το CCF.

Οι μισοί σύνεδροι προέρχονται από χώρες του «Τρίτου Κόσμου»: η υπεροχή της Ασίας είναι σαφής: 17 σύνεδροι από την Αφρική, 14 από την Ευρώπη, 6 από τις ΗΠΑ, 4 από την Αφρική ένας από τη Λατινική Αμερική.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2: ΟΙ ΣΥΜΜΕΧΟΝΤΕΣ ΣΤΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ ΤΗΣ ΡΟΔΟΥ

[Νότιο] Βιετνάμ

Vu Quoc Thuc, Τμήμα Οικονομικών, Πανεπιστήμιο της Σαϊγκόν, Σαϊγκόν

Βιρμανία

Maung Maung, εκδότης *The Guardian*, Ραγκούν

Γαλλία

Raymond Aron, καθηγητής, Σορβόννη, Παρίσι

Georges Fischer, καθηγητής, Institut des Pays Sous-developpés, Παρίσι

Bernard de Jouvenel, Société d'études et de Documentations Économiques, Industrielles et Sociales, Παρίσι

Germain Tillion, διευθύντρια, École des Hautes Études, Σορβόννη, Παρίσι\

Γαλλική Δυτική Αφρική

Thomas Diop, Présence Africaine, Ντακρ, Σενεγάλη

Δανία

Prode Jacobsen, βουλευτής, Lyngby

Ελλάδα

Φαίδων Βεγλερής, Νομική Σχολή, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα

Ιωάννης Γεωργάκης, Πάντειος Ανωτάτη Σχολή Πολιτικών Επιστημών, Αθήνα

Γεώργιος Παπαχατζής, Πάντειος Ανωτάτη Σχολή Πολιτικών Επιστημών, Αθήνα

Ηνωμένη Αραβική Δημοκρατία (Αίγυπτος και Συρία)

Abdel Rahman, εκτελεστικός γραμματέας, Planning Commision of Egypt, Κάιρο

Ηνωμένο Βασίλειο

Albert Hourani, Magdalen College, Οξφόρδη

Kenneth Kirkwood, καθηγητής, St. Antony's College, Οξφόρδη

Michael Polanyi, Πανεπιστήμιο του Μάντσεστερ, Μάντσεστερ

John Strachey, βουλευτής, Λονδίνο

ΗΠΑ

Louis Fischer, συγγραφέας, Νέα Υόρκη

John K. Galbraith, καθηγητής, Πανεπιστήμιο Harvard, Κέιμπριτζ, Μασσ.

Robert Hutchins, Fund for the Republic Inc., Νέα Υόρκη

Richard Rovere, περ. New Yorker, Νέα Υόρκη

Edward Shils, καθηγητής, Πανεπιστήμιο του Σικάγο, Σικάγο

Charles Wyzanski, δικαστής, Κέιμπριτζ, Μασσ.

Ιαπωνία

Yoshihiko Seki, καθηγητής, Tokyo Metropolitan University, Τόκυο

Ινδία

D. R. Gadgil, διευθυντής, Gokhale Institute of Political and Economics, Poona

Raghavan Iyer, εταίρος, St. Antony's College, Οξφόρδη, Αγγλία

Daya Krishna, λέκτορας, University of Saugar, Saugar

Minoo Masani, βουλευτής, Νέο Δελχί

Asoka Mehta, βουλευτής, Νέο Δελχί

V.K. Menon, διευθυντής, Indian Institute of Public Administration, Νέο Δελχί

V.K. Narasimhan, βοηθός αρχισυντάκτη, *The Hindu*, Madras

Ινδονησία

Sutan Sjahrir, βουλευτής, Τζακάρτα

Ιράν

S.R. Shafak, Πανεπιστήμιο της Τεχεράνης, Τεχεράνη

Ισραήλ

Moshe Sharett, βουλευτής, Τελ Αβίβ

Ιταλία

Ignazio Silone, συγγραφέας, Ρώμη

Λίβανος

Nicola Ziadeh, Αμερικανικό Πανεπιστήμιο της Βηρυτού, Βηρυτός

Νιγηρία

Ayo Ogunsheye, διευθυντής, Τμήμα Extra-Mural Σπουδών, University College, Ιμπαντάν

Πακιστάν

Mahmud Husain, επικεφαλής του Τμήματος Ιστορίας, Πανεπιστήμιο του Καράτσι, Καράτσι

Περού

Luis-Alberto Sanchez, San Lacros University, Λίμα

Σουδάν

Jamal Ahmed, πρεσβευτής στη Μέση Ανατολή, Βαγδάτη, Ιράν

Σουηδία

Gunnar Myrdal, c/o Σουηδική Πρεσβεία, Νέο Δελχί, Ινδία

Ταϊλάνδη

M.R. Kukrit Premoj, εκδότης, Siam Rath Press, Μπανγκόγκ

Τυνησία

Cecil Hourani, γραφείο του προέδρου Bourguiba, Τυνησία

ΠΑΡΑΤΗΡΗΤΕΣ

F.R. Allemann (Γερμανία), Julius Fleischmann (ΗΠΑ), Ralph Hanes (ΗΠΑ), Raimund v. Hofmannsthal (ΗΠΑ), Μ. Κόρακας (Ελλάδα), Ν. Majumdar (Ινδία), P.G. Navalankar (Ινδία), W. Nielsen (ΗΠΑ), Carl Schroers (Γερμανία), Woodrow Wyatt (Ηνωμένο Βασίλειο).

Πηγή: «Rhodes, Revisited Participants List», χ.χ., φ. 8 («Planning»), κ. 409 IACF Records/CHI. Οι ιδιότητες των συμμετεχόντων αναγράφονται όπως στον κατάλογο του CCF.

Επίσης, στο συνέδριο μετέχουν πρόσωπα από τον μηχανισμό του CCF, με σημαντικότερο τον οργανωτικό γραμματέα Μάικλ Τζόσελσον και τη γυναίκα του, Ντιάνα. Επίσης ο Τζων Χαντ, ο Γιόρεν Σλέιμαν και ο Ρενέ Ταβερνιέ, όπως και η Μπίμπερ. Το ζεύγος Τζόσελσον συνδυάζει την επίσκεψη στην Ελλάδα με την αναψυχή. Φτάνουν στον Πειραιά με το κρουαζιερόπλοιο «Mediterranean» της ατμοπλοΐας Τυπάλδου,³⁶⁶ μένουν ένα βράδυ και ένα πρωινό στην Αθήνα και συνεχίζουν το ταξίδι, με το ίδιο πλοίο, στη Ρόδο. Με την κινηματογραφική τους κάμερα τραβάνε σκηνές από το ταξίδι. Αρκετό από το υλικό αυτό περιλαμβάνεται στο ντοκιμαντέρ «The man in background» (20', 2006) της Νορβηγίδας σκηνοθέτριας Λένε Μπεργκ, με θέμα τον Μάικλ Τζόσελσον: έτσι βλέπουμε σκηνές από την

³⁶⁶ Με βάση τα δρομολόγια του πλοίου, όπως τα γνωρίζουμε από τις διαφημιστικές καταχωρίσεις στον ελληνικό (αλλά και γαλλικό και ιταλικό) Τύπο της εποχής, η κρουαζιέρα ξεκινούσε από τη Βενετία, με επόμενους σταθμούς το Μπρίντζι, τον Πειραιά και την Κωνσταντινούπολη· επίσης το «Mediterranean» έκανε τη διαδρομή Πειραιάς-Ρόδος. Βλ. goo.gl/sKN6fV.

επίσκεψή τους στην Ακρόπολη, την κρουαζιέρα, στο Ξενοδοχείο των Ρόδων, καθώς και στιγμιότυπα με κάποιους συνέδρους ή σε παραλίες.³⁶⁷

Οι τίτλοι των συνεδριάσεων μας δείχνουν, περιγραφικά, τα βασικά θέματα του συνεδρίου: η δημοκρατία, το αντιπροσωπευτικό πολιτικό σύστημα, η ανάπτυξη, το κράτος δικαίου, η σχέση παράδοσης και εκσυγχρονισμού – και όλα αυτά με τον φακό στραμμένο στα αναπτυσσόμενα κράτη. Διατρέχοντας τα κείμενα των ανακοινώσεων, διαπιστώνουμε ότι ο κύριος άξονας γύρω από τον οποίο οργανώνονται οι επιμέρους θεματικές είναι η εφαρμογή του μοντέλου της δυτικής δημοκρατίας στα «νέα κράτη» της Ασίας και της Αφρικής, που έχουν δημιουργηθεί μεταπολεμικά, μετά το τέλος των αποικιοκρατικών καθεστώτων, ενώ έμφαση δίνεται στα εμπόδια που δημιουργεί η θρησκευτική και πολιτισμική παράδοση στη διαδικασία αυτή.

Δεν πρόκειται για μια αναζήτηση θεωρητική. Πρόκειται για συνολική μέριμνα του CCF, που συνδέεται άμεσα με την αντιμετώπιση της επιρροής του κομμουνισμού στην Ασία και την Αφρική και την προσπάθεια υπέρβασης των προβλημάτων και των αντιστάσεων που δημιουργεί η μεταφορά του δυτικού μοντέλου στις χώρες αυτές.

Το θέμα, το οποίο απασχολεί τις συναντήσεις του CCF από τα μέσα της δεκαετίας του 1950, αποτελεί μόνιμη πηγή διαφωνίας και έντασης μεταξύ των Αμερικανών και Ευρωπαίων αντιπροσώπων αφενός, των Ασιατών και Αφρικανών αφετέρου. Σε αδρές γραμμές, μπορούμε να πούμε ότι οι πρώτοι δίνουν έμφαση στη δημοκρατία και οι δεύτεροι στην ανάπτυξη, ενώ σταθερό αντικείμενο διαφωνίας είναι οι ευθύνες της Δύσης για την αποικιοκρατία και την υπανάπτυξη των χωρών του Τρίτου Κόσμου.

Έχοντας επίγνωση των δυσκολιών αυτών, ο Ραιυμόν Αρόν έχει επισημάνει εγκαίρως, ενόψει της Ρόδου:

«Πρέπει να τονιστεί ότι τα προβλήματα που θα συζητηθούν σε αυτό το σεμινάριο είναι κοινά προβλήματα όλων των δημοκρατιών, παλιών και νέων, και ότι γι' αυτό πρέπει να αντιμετωπιστούν από όλες τις χώρες. [...] πρέπει να αποφύγουμε με κάθε κόστος τα νέα κράτη να αισθανθούν ότι ο παλαιός κόσμος έχει λύσει όλα του τα προβλήματα».³⁶⁸

³⁶⁷ Το ντοκιμαντέρ απαρτίζεται από τις σκηνές αυτές του ταξιδιού των Τζόσελσον και μια συνέντευξη της Ντιάνας στη σκηνοθέτρια: ένα δείγμα του στο vimeo.com/70411140.

³⁶⁸ Τα σχόλια διατυπώνει σε ένα τηλεγράφημα ο Αρόν προς την Μπίμπερ· αναφέρεται στο Bieber προς Passin («Memo»), 26.2.1958, κ. 5, φ. 408, IACF Records/CHI.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3: ΤΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΤΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ ΤΗΣ ΡΟΔΟΥ

Δευτέρα 6 Οκτωβρίου

Πρωινή συνεδρίαση (9.30-12.15): Τι είναι δημοκρατία;

Bernard de Jouvenel και Daya Krishna

Απογευματινή συνεδρίαση (4.30-7.15): Κοινοβούλια, πολιτικοί και κόμματα (I)

John Strachey και Mino Masani

Τρίτη 7 Οκτωβρίου

Πρωινή συνεδρίαση (9.30-12.15): Κοινοβούλια, πολιτικοί και κόμματα (II)

Mahmud Husain και Kukrit Pramoj

Απογευματινή συνεδρίαση (4.30-7.15): Η δημόσια υπηρεσία και η κοινή ευημερία

Cecil Hurani (Robert Jackson) και Georges Fischer

Τετάρτη 8 Οκτωβρίου

Πρωινή συνεδρίαση (9.30-12.15): Αντιπολίτευση και υπεύθυνη κριτική

Asoka Mehta και Prode Jakobsen (H. Gaitskeil)

Πέμπτη 9 Οκτωβρίου

Πρωινή συνεδρίαση (9.30-12.15): Το πνεύμα του πολίτη και η εθνική ενότητα

Kenneth Kirkwood και D.R. Gadgil

Απογευματινή συνεδρίαση (4.30-7.15): Η παραδοσιακή τάξη και η ελεύθερη κοινωνία

Ayo Ogunsheye (K.M. Panikkar) και Nicola Ziadeh

Παρασκευή 10 Οκτωβρίου

Πρωινή συνεδρίαση (9.30-12.15): Οι θεσμοί της κοινής γνώμης

Maung Maung και V.K. Narasimhan

Απογευματινή συνεδρίαση (4.30-7.15): Πολιτική δημοκρατία και οικονομική πρόοδος

Vu Quoc Thuc, Abdel Rahman και Raymond Aron

Σάββατο 11 Οκτωβρίου

Πρωινή συνεδρίαση (9.30-12.15): Δημόσιες ελευθερίες και κράτος δικαίου

Admond Rabbath και Michael Polanyi

Δευτέρα 13 Οκτωβρίου

Πρωινή συνεδρίαση (9.30-12.15): Η παρούσα κατάσταση της αντιπροσωπευτικής διακυβέρνησης και οι δημόσιες ελευθερίες στα νέα κράτη

The Rapporteurs

Απογευματινή συνεδρίαση (4.30-7.15): Οι προοπτικές και η ατζέντα της αντιπροσωπευτικής διακυβέρνησης και δημόσιες ελευθερίες στα νέα κράτη

Raghavan Iyer, Robert Hutchins και Albert Hurani.

Πηγή: [Πρόγραμμα], χ.χ., φ. 8, («Planning»), κ. 409, IACF Records/CHI. Τα ονόματα σε παρένθεση αντιστοιχούν σε συνέδρους που δεν μπόρεσαν τελικά να μετάσχουν και οι ανακοινώσεις τους διαβάστηκαν.

Η στάση ελληνικών σωματείων και φορέων: το Κυπριακό

«ΠΡΟΕΔΡΟΝ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ ΕΛΕΥΘΕΡΑΣ ΣΚΕΨΕΩΣ ΡΟΔΟΝ
ΚΥΠΡΙΟΙ ΦΟΙΤΗΤΑΙ ΧΑΙΡΕΤΙΖΟΥΝ ΠΑΡΟΥΣΙΑΝ ΥΜΩΝ ΕΙΣ ΕΛΕΥΘΕΡΑΝ
ΕΛΛΗΝΙΚΗΝ ΠΑΤΡΙΔΑ ΣΤΟΠ ΕΥΧΟΝΤΑΙ ΣΥΝΕΔΡΙΟΝ ΕΛΕΥΘΕΡΑΣ ΣΚΕΨΕΩΣ
ΕΝΔΙΑΦΕΡΘΗ ΚΑΙ ΚΑΥΤΗΡΙΑΣΗ ΚΑΤΑΠΑΤΗΣΙΝ ΕΛΕΥΘΕΡΑΣ ΣΚΕΨΕΩΣ ΕΝ ΚΥΠΡΟ
ΣΤΟΠ ΚΑΤΑΓΓΕΛΛΟΥΝ ΕΙΣ ΥΜΑΣ ΤΕΛΕΥΤΑΙΑ ΦΡΙΚΙΑΣΤΙΚΑ ΟΡΓΙΑ ΑΙΜΑΤΟΣ ΤΟΥ
ΑΓΓΛΙΚΟΥ ΑΠΟΙΚΙΑΚΟΥ ΣΤΡΑΤΟΥ ΚΑΤΟΧΗΣ ΕΙΣ ΒΑΡΟΣ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ
ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ ΤΗΣ ΕΠΑΡΧΙΑΣ ΑΜΜΟΧΩΣΤΟΥ ΣΤΟΠ ΚΑΛΟΥΝ ΟΠΩΣ ΩΣ
ΕΛΕΥΘΕΡΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΣΥΜΠΑΡΑΣΤΑΘΕΙΤΕ ΕΙΣ ΤΟΝ ΣΚΛΗΡΩΣ ΑΓΩΝΙΖΟΜΕΝΟΝ
ΔΙΑ ΤΗΝ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΝ ΚΥΠΡΙΑΚΟΝ ΛΑΟΝ

ΔΙΑ ΤΟ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟΝ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΝ ΤΗΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΦΟΙΤΗΤΙΚΗΣ ΕΝΩΣΕΩΣ
ΚΥΠΡΙΩΝ
Ο ΑΝΤΙΠΡΟΕΔΡΟΣ ΑΙΜΙΛΙΟΣ ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ»

«ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΝ ΣΥΝΕΔΡΙΟΝ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ ΣΚΕΨΕΩΣ ΡΟΔΟΝ
ΕΞ ΟΝΟΜΑΤΟΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΡΓΑΤΟΥΪΠΑΛΛΗΛΙΚΗΣ ΤΑΞΕΩΣ ΑΠΕΥΘΥΝΩ ΕΠΙ
ΕΝΑΡΞΕΙ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ ΣΑΣ ΘΕΡΜΟΝ ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΝ ΚΑΙ ΕΥΧΑΣ ΜΑΣ ΕΥΟΔΩΣΙΝ
ΕΡΓΑΣΙΩΝ ΣΑΣ ΣΤΟΠ ΕΙΣ ΤΟΠΟΝ ΑΥΤΟΝ ΓΕΝΝΗΤΟΡΑ ΙΔΕΑΣ ΚΑΙ ΠΡΑΞΕΩΣ
ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ ΣΚΕΨΕΩΣ ΔΙΑΤΥΠΩΣΕΩΣ ΓΝΩΜΗΣ ΚΑΙ ΜΟΡΦΩΣΕΩΣ ΥΠΕΡ ΩΝ
ΕΚΑΤΟΜΒΑΙ ΔΥΟ ΠΑΓΚΟΣΜΙΩΝ ΠΟΛΕΜΩΝ ΕΝΑΝΤΙΟΝ ΕΠΙΒΟΥΛΗΣ
ΟΛΟΚΛΗΡΩΤΙΣΜΩΝ ΣΤΟΠ ΑΓΩΝ ΣΑΣ ΠΡΟΣΛΑΜΒΑΝΕΙ ΙΔΙΑΙΤΕΡΟΝ
ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟΝ ΣΗΜΕΡΟΝ ΟΠΟΤΕ ΕΡΥΘΡΟΣ ΟΛΟΚΛΗΡΩΤΙΣΜΟΣ ΚΑΙ
ΑΠΟΙΚΙΟΚΡΑΤΙΚΑΙ ΕΠΙΒΙΩΣΕΙΣ ΑΠΕΙΛΟΥΝ ΜΕ ΜΗΔΕΝΙΣΤΙΚΗΝ
ΟΠΙΣΘΟΔΡΟΜΗΣΙΝ ΑΝΘΡΩΠΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΑΡΝΟΥΝΤΑΙ ΣΤΟΙΧΕΙΩΔΕΙΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ
ΥΠΟΔΟΥΛΩΝ ΛΑΩΝ ΕΝ ΟΙΣ ΣΤΕΝΑΖΟΝΤΕΣ ΥΠΟ ΣΟΒΙΕΤΙΚΟΝ ΖΥΓΟΝ ΚΑΙ
ΚΥΠΡΙΑΚΟΣ ΛΑΟΣ ΤΕΛΕΥΤΑΙΟΣ ΛΕΥΚΟΣ ΛΑΟΣ ΔΟΥΛΩΝ ΣΤΟΠ ΥΨΩΣΑΤΕ ΦΩΝΗΝ
ΣΑΣ ΥΠΕΡ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ ΤΩΝ ΚΑΙ ΔΙΚΑΙΩΣΑΤΕ ΔΙ' ΑΠΟΦΑΣΕΩΝ ΣΑΣ
ΜΑΧΟΜΕΝΟΥΣ ΥΠΕΡ ΙΔΑΝΙΚΩΝ ΠΑΝΑΘΡΩΠΙΝΗΣ ΣΗΜΑΙΑΣ ΣΑΣ

ΣΥΝΟΜΟΣΠΟΝΔΙΑ ΕΡΓΑΤΩΝ ΕΛΛΑΔΟΣ ΓΕΝΙΚΟΣ ΓΡΑΜΜΑΤΕΥΣ Φ. ΜΑΚΡΗΣ».

Τα παραπάνω είναι δύο από τα τηλεγραφήματα που φτάνουν την πρώτη ημέρα του Συνεδρίου. Ένα ακόμα το υπογράφουν από κοινού η ΑΔΕΔΥ, η ΓΣΕΕ, η Ανώτατη Συνομοσπονδία Γονέων, ο Φιλολογικός Σύλλογος Παρνασσός, η Εταιρεία Ελληνικών Σπουδών και λοιποί σύλλογοι, ενώ ένα άλλο η Εθνική Ένωση Δωδεκανήσων. Σε όλα, μετά τις τυποποιημένες ευχές για την ευόδωση των εργασιών, διατυπώνεται ένα αίτημα: το συνέδριο να καταδικάσει την αγγλική βαρβαρότητα στην Κύπρο και να συμπαρασταθεί στον κυπριακό λαό. Τα τηλεγραφήματα κάνουν λόγο για την «υποδούλωση της Κύπρου», «την Κύπρο που αγωνίζεται για ανθρώπινη αξιοπρέπεια», «στρατόπεδα συγκέντρωσης ναζιστικού τύπου» κ.ο.κ.³⁶⁹

Το Κυπριακό βρίσκεται σε έξαρση το 1958. Καταγράφονται πολύνεκρες συγκρούσεις Ελληνοκυπρίων και Τουρκοκυπρίων, η δράση της ΕΟΚΑ εναντίον αγγλικών στόχων είναι σε

³⁶⁹ Τα τηλεγραφήματα περιλαμβάνονται στον φ. 4, κ. 408, IACF Records/CHI.

έξαρση, ενώ ταυτόχρονα σημειώνεται έντονη διπλωματική κινητικότητα και προσπάθεια των Βρετανών για την εφαρμογή, ακόμα και μονομερή, του Σχεδίου Μακμίλαν.

Οι οργανωτές έχουν συναίσθηση ότι το Κυπριακό αποτελεί αγκάθι για ένα συνέδριο που οργανώνεται σε αυτή τη χρονική στιγμή στην Ελλάδα. Έτσι, η Μάριον Μπίμπερ, στη δεύτερη έκθεσή της από την επίσκεψή της στην Αθήνα, τον Απρίλιο του 1958, σημειώνει: «Πρέπει να έχουμε κατά νου ότι, εκτός από το ενδιαφέρον για όλες τις προσωπικότητες, θα υπάρξει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τον κ. Γκάιτσκελ εάν έρθει και, in fact, όλοι οι Βρετανοί αντιπρόσωποι πρέπει να είναι έτοιμοι ότι θα τους τεθούν πολιτικά ερωτήματα, δηλαδή για την Κύπρο».³⁷⁰

Τρεις περίπου μήνες αργότερα, η Μπίμπερ επανέρχεται. Στο δεύτερο από τα οχτώ σημεία του υπομνήματός της προς τον Ρενέ Ταβερνιέ, που βρίσκεται στην Αθήνα για λόγους προετοιμασίας του συνεδρίου, γράφει: «Ας ευχηθούμε ότι δεν θα τεθεί το Κυπριακό κατά τη διάρκεια των συνεδριών του σεμιναρίου. Αν το θέσουν οι Έλληνες [συμμετέχοντες], είμαι σίγουρη ότι οι Βρετανοί συμμετέχοντες θα μπορέσουν να το αντιμετωπίσουν».³⁷¹

Στις 9 Οκτωβρίου τα μέλη της Διεθνούς Εκτελεστικής Επιτροπής του CCF που είναι παρόντα στη Ρόδο (Ρεϋμόν Αρόν, Τζούλιους Φλάισμαν, Μίνου Μαζάνι, Μάικλ Πολάνι, Ινιάτσιο Σιλόνε, Λουίς-Αλμπέρτο Σάντσεθ) εκδίδουν μια σύντομη ανακοίνωση για το Κυπριακό, την οποία ο ελληνικός τύπος υποδέχεται ευνοϊκά.³⁷² Η ανακοίνωση είναι γενικόλογη και εξαιρετικά προσεκτική, αφού επικεντρώνεται στη «λύπη», την «ανησυχία» και τις ευχές για μια «δημοκρατική λύση», ωστόσο στο τέλος αναφέρεται στην αρχή της αυτοδιάθεσης:

«Νιώθουμε την υποχρέωση να εκφράσουμε τη βαθιά μας ανησυχία για τα συμβάντα τα οποία έχουν οδηγήσει σε τέτοια αιματοχυσία στην Κύπρο. Λυπούμαστε για το γεγονός ότι αυτή η τραγική σύγκρουση δημιουργεί τόσο βαθιούς διαχωρισμούς μεταξύ λαών που είναι εξίσου προσηλωμένοι στην κοινή υπόθεση της ελευθερίας, και ελπίζουμε ότι οι προσπάθειες να βρεθεί μια δημοκρατική λύση μέσω μιας συμφωνίας μεταξύ των αντιπροσώπων όλων των πλευρών θα ευοδωθούν στη βάση της αρχής της αυτοδιάθεσης».³⁷³

³⁷⁰ [Marion Bieber], «Visit to Athens and Rhodes by Marion Bieber and Pierre Bolomey March 30th to April», χ.χ., φ. 5, κ. 409, IACF Records/CHI.

³⁷¹ Bieber προς σε Tavernier, 21.7.1958, φ. 7, κ. 408, IACF Records/CHI.

³⁷² Σχετικά θετικά δημοσιεύματα συναντάμε στο *Βήμα*, τα *Νέα*, την *Καθημερινή* και την *Ελευθερία*, 10.10.1958 και 11.10.1958.

³⁷³ [Δήλωση], 9.10.1958, φ. 4, κ. 408, IACF Records/CHI.

Παρότι δεν γνωρίζουμε τη διαδικασία και το σκεπτικό με το οποίο εκδόθηκε η ανακοίνωση (το αρχειακό μας υλικό δεν μας φωτίζει επ' αυτού), είναι φανερό ότι είναι αποτέλεσμα προσεκτικής στάθμισης, έναντι της ελληνικής κοινής γνώμης, της Αθήνας και του Λονδίνου, και όχι για αυθόρμητη, εύκολη ή τυπική κίνηση. Η ανακοίνωση, πάντως, είναι ενδεικτική της σταθερής τοποθέτησης του CCF στο δυτικό στρατόπεδο, της αποφυγής του να διατυπώσει ευθεία κριτική στην εξωτερική πολιτική των δυτικών κρατών ή να συμπαρασταθεί σε κινήματα που στρέφονται εναντίον τους. Η σύγκριση με τις απερίφραστες και πολεμικές ανακοινώσεις ή καμπάνιες, στην περίπτωση των εξεγέρσεων στις «λαϊκές δημοκρατίες» της Ανατολικής Ευρώπης (με κορυφαία, βέβαια, την Ουγγρική Εξέγερση του 1956), είναι εύλογη.

Βέβαια, η ανακοίνωση καταλήγει με μια αναφορά, έστω και δειλή, στην «αυτοδιάθεση». Η «αυτοδιάθεση» είναι η θέση που υποστηρίζει η ελληνική κυβέρνηση –όπως και ο Μακάριος– στις προσφυγές της προς τον ΟΗΕ. Ταυτόχρονα, η αυτοδιάθεση αποτελεί αρχή του Καταστατικού Χάρτη του ΟΗΕ· έτσι το 1957 η πλειοψηφία της γενικής συνέλευσης του ΟΗΕ (όχι όμως τα δύο τρίτα που απαιτούνταν για τη λήψη απόφασης) υιοθετεί το ελληνικό ψήφισμα που εκφράζει την ευχή για την εφαρμογή της αρχής της αυτοδιάθεσης στην Κύπρο. Με λίγα λόγια, η αναφορά στην αυτοδιάθεση παραπέμπει μεν σαφώς στην ελληνική και ελληνοκυπριακή θέση, από την άλλη όμως, από τη στιγμή που το CCF καταλήγει στην απόφαση να εκδώσει μια ανακοίνωση για το Κυπριακό, δεν θα μπορούσε να αποφύγει μια αναφορά στην αρχή αυτή.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΚΤΟ
ΤΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ «ΔΙΕΘΝΗΣ ΖΩΗ» (1958-1964) ΚΑΙ Ο ΚΟΣΜΟΣ ΤΟΥ
ΑΝΤΙΚΟΜΜΟΥΝΙΣΤΙΚΟΥ ΣΟΣΙΑΛΙΣΜΟΥ

«Έχουμε 400 συνδρομητές και πουλάμε 600-700 τεύχη, εκτός από τα δωρεάν. Μόλις νοικιάσαμε ένα γραφείο στο κέντρο της πόλης και μπορούμε να πούμε ότι η υποδοχή είναι πολύ ευνοϊκή μεταξύ των *travailleurs, les employés* και των διανοομένων. Είναι, στην πραγματικότητα η μόνη σοσιαλιστική και αντικομμουνιστική επιθεώρηση που αντιμάχεται την κομμουνιστική επιρροή στους παραπάνω ανθρώπους, και χωρίς να μπορεί να κατηγορηθεί ότι είναι όργανο της κυβέρνησης, όπως συμβαίνει με πολλά περιοδικά που χρηματοδοτούνται από την κυβέρνηση και τα οποία θεωρούν ότι ο αγώνας αυτός [ο αντικομμουνιστικός] συνίσταται στο να εγκωμιάζουν την κυβέρνηση και να αντιτάσσονται στον κομμουνισμό με την ιδεολογία του 19ου αιώνα. Ως εκ τούτου, η διαφήμιση είναι δύσκολη επειδή ο τομέας αυτός ελέγχεται από την κυβέρνηση και το υπουργείο Τύπου. Επιπλέον, η κύρια πηγή των περισσότερων περιοδικών χωρίς κυκλοφορία είναι η διαφήμιση που εμάς μας την αρνούνται. [...] Η επιθεώρησή μας είναι η μόνη που προσφέρει σύγχρονα ιδεολογικά όπλα στον αντικομμουνιστικό αγώνα. Ωστόσο, η κυβέρνηση δεν την αντιμετωπίζει με καλό μάτι. Φίλοι όπως ο [Γεώργιος] Παπανδρέου, ο [Γρηγόρης] Κασσιμάτης είναι γεμάτοι θαυμασμό για τη δουλειά μας».

Επιστολή Κόρακα προς Μπράουν, 29.1.1960³⁷⁴

Με τα παραπάνω λόγια συστήνει ο Μανώλης Κόρακας το περιοδικό *Διεθνής Ζωή*, στην έκδοση του οποίου πρωτοστατεί, στον μέντορά του, Ίρβινγκ Μπράουν. Προσπερνώντας ορισμένα σχεδόν στερεοτυπικά χαρακτηριστικά, που συναντάμε σταθερά στις παρουσιάσεις εγχειρημάτων που κάνουν οι ίδιοι οι εμπνευστές τους, όπως η εμφατική μνεία των δυσκολιών που πρέπει να αντιμετωπιστούν, και αφήνοντας για τη συνέχεια τον έλεγχο ορισμένων πραγματολογικών στοιχείων (όπως η κυκλοφορία ή οι διαφημίσεις), μπορούμε να ξεκινήσουμε από το στοιχείο που κυριαρχεί στην περιγραφή: τον αντικομμουνιστικό χαρακτήρα του περιοδικού.

Ένα ακόμα αντικομμουνιστικό περιοδικό, από τα δεκάδες που κυκλοφορούν στην Ελλάδα τα μετεμφυλιακά χρόνια, δεν θα ήταν, καταρχάς, κάτι αξιοσημείωτο. Δεν πρόκειται όμως γι' αυτό. Η *Διεθνής Ζωή*, σύμφωνα με τον υπότιτλό της, είναι «δεκαπενθήμερη σοσιαλιστική επιθεώρηση», η οποία «διευθύνεται από επιτροπή σοσιαλιστικών στελεχών».³⁷⁵ Όπως γράφει ο Κόρακας, στην ίδια επιστολή, είναι ένα περιοδικό «σοσιαλιστικό και

³⁷⁴ Κόρακας προς Brown, 29.1.1960, φ. 4, κ. 28, I. Brown Files, Αρχεία AFL-CIO/MD.

³⁷⁵ Ο υπότιτλος γνωρίζει τρεις παραλλαγές, αλλά το επίθετο «σοσιαλιστική» υπάρχει σε όλες. Η *Διεθνής Ζωή* ξεκινάει ως (τετρασέλιδο) «Εβδομαδιαίον δελτίον σοσιαλιστικής ενημερώσεως επί των εξωτερικών και εσωτερικών υποθέσεων» και συνεχίζει ως «Δεκαπενθήμερη σοσιαλιστική επιθεώρηση». Αργότερα, από το τχ. 66, 15.5.1960, ο υπότιτλος γίνεται «Η ελληνική σοσιαλιστική επιθεώρηση».

αντικομμουνιστικό» μαζί, και μάλιστα το μοναδικό του είδους, κάτι το οποίο, όπως επισημαίνει, αυξάνει την αξία του.

Ο συνδυασμός αυτός αντικομμουνισμού και σοσιαλισμού είναι το στοιχείο που αναδεικνύει σταθερά ο Κόρακας στις επιστολές του προς τον Μπράουν, τον Τζόσελσον και άλλα στελέχη του CCF, μιλώντας για τη *Διεθνή Ζωή*. Έτσι, τον Οκτώβριο του 1960 και ενώ το περιοδικό αριθμεί ήδη 73 τεύχη γράφει, και πάλι στον Μπράουν:

«Η επιθεώρηση προχωράει πολύ καλά, παρά την πληθώρα των δυσκολιών. Έχει μεγάλο κύρος, τη διαβάζουν οι πάντες και κυκλοφορεί σε 1.200 αντίτυπα. Είναι ένα πραγματικό θαύμα η έκδοση δύο φορές το μήνα. Αλλά μέχρι τότε; Χωρίς υπερβολή, είναι το μόνο ιδεολογικό όργανο για την καταπολέμηση του κομμουνισμού σε τρία επίπεδα ταυτόχρονα: του δημοκρατικού συνδικαλισμού, του σοσιαλισμού και της ελευθερίας του πολιτισμού. Είναι εντυπωσιακό να δείτε τον πληθωρισμό της κομμουνιστικής φιλολογίας. Κάθε εβδομάδα βγάζουν ένα βιβλίο. Τώρα έχουμε την έκδοση των απάντων του Λένιν σε 51 τόμους!».³⁷⁶

Ένα ξεφύλλισμα των τευχών της *Διεθνούς Ζωής* δείχνει ότι οι περιγραφές ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα. Μολονότι ο Κόρακας τονίζει εμφατικά ή και υπερτονίζει τον αντικομμουνιστικό χαρακτήρα της ως βασικό ατού (κάτι ενδεικτικό τόσο των ιδεολογικών προτιμήσεων του ίδιου όσο και των εκτιμήσεων που κάνει για τις προσδοκίες των αποδεκτών των επιστολών, από τους οποίους μάλιστα επιδιώκει να αποσπάσει χρηματοδότηση), η αντιπαράθεση με τον ελληνικό και τον διεθνή κομμουνισμό αποτελεί, πράγματι, μια από τις βασικότερες μέριμνες του περιοδικού. Στο εσωτερικό πεδίο εκδηλώνεται κυρίως με πολεμική εναντίον της ΕΔΑ, καθώς και κάποια «αποκαλυπτικά» άρθρα για την ιστορία του ΚΚΕ, ενώ στο διεθνές με σφοδρή αντιπαράθεση στο σοβιετικό καθεστώς, καθώς και με κριτική υποστήριξη, σαφή ωστόσο, των επιλογών των ΗΠΑ, και γενικότερα του δυτικού κόσμου. Έτσι, θα βρούμε κύριο άρθρο για τα δεκάχρονα του ΝΑΤΟ (τχ. 41, 1.4.1959), σχόλια για την επίσκεψη Αϊζενχάουερ στην Ευρώπη, την Ασία και την Αφρική («από τα σημαντικότερα και ευοίωνα γεγονότα του 1959», που στην Ελλάδα «έδωσε την ευκαιρία σε εγκάρδιες λαϊκές εκδηλώσεις»: τχ. 57, 1.1.1960) ή τον θάνατο του Τζωρτζ Μάρσαλ («που ελύπησε βαθύτατα τη διεθνή δημοκρατική κοινή γνώμη»: τχ. 53, 1.11.1959). Όλα αυτά δίπλα-

³⁷⁶ Κόρακας προς Brown, 19.10.1960, κ. 28, φ. 4, I. Brown Files, Αρχεία AFL-CIO/MD. Πρβλ. τη σχετική αναφορά του Κόρακα σε άρθρο του στο ιταλικό περιοδικό του CCF, *Tempo Presente*: «Το μοναδικό περιοδικό το οποίο αντιπαρατίθεται με τον κομμουνισμό σε σοβαρό επίπεδο, όχι αντιδραστικό ή κομφορμιστικό, είναι η σοσιαλιστική *Διεθνής Ζωή*: πολύ μικρή για να αμυνθεί αποτελεσματικά στη διείσδυση των κομμουνιστών διανοουμένων»: Manolis Korakas, «Lettere da Atena», *Tempo Presente*, έτος 7, τχ. 4-5 (Μάρτιος-Απρίλιος 1962), σ. 326-327.

δίπλα σε ανταποκρίσεις από τα συνέδρια των σοσιαλιστικών κομμάτων της Ευρώπης, ντοκουμέντα της Σοσιαλιστικής Διεθνούς, μεταφράσεις κειμένων του ηγέτη των Βρετανών Εργατικών Χιου Γκέιτσκελ, του Μπένεντικτ Κάουτσκυ, του Λεόν Μπλουμ, άρθρα για το συνδικαλιστικό κίνημα και ιστορικές αναδρομές στην ιστορία του σοσιαλιστικού κινήματος.

Κομφούζιο; Πιθανότατα ναι, τουλάχιστον στο μυαλό του σημερινού αναγνώστη, ειδικά εκείνου που έχει γαλουχηθεί στο πολιτικό και διανοητικό κλίμα της ελληνικής μεταπολίτευσης, και μάλλον αδυνατεί να καταλάβει τίνι τρόπω όλα τα παραπάνω συνυπάρχουν στις σελίδες ενός σοσιαλιστικού περιοδικού.³⁷⁷

Δεν πρόκειται όμως για παραδοξολογία ή για αντίφαση εν τοις όροις. Η τόσο παράδοξη για μας εικόνα δεν έχει τίποτα το περίεργο, αν την αντικρίσουμε με τα μάτια και τα μέτρα της εποχής. Οι Ευρωπαίοι σοσιαλιστές, στα χρόνια του Ψυχρού Πολέμου είναι, όπως θα δούμε, στη μεγάλη τους πλειονότητα, φιλοαμερικανοί, αντισοβιετικοί και αντικομμουνιστές. Ας ξεκινήσουμε όμως από την ταυτότητα της *Διεθνούς Ζωής* και τη σχέση της με το CCF.

Η σχέση της *Διεθνούς Ζωής* και του CCF

Η *Διεθνής Ζωή* ξεκινάει τη διαδρομή της ως περιοδικό (με 32, 40, 48 ή 56 σελίδες) με δεκαπενθήμερη συχνότητα τον Νοέμβριο του 1958. Έχουν προηγηθεί, από τον Μάρτιο του ίδιου χρόνου, 30 εβδομαδιαίες τετρασέλιδες εκδόσεις.³⁷⁸ Από τον Ιούνιο του 1961 (τχ. 86) έως το τέλος (τχ. 123, Οκτώβριος 1964) το περιοδικό κυκλοφορεί μηνιαία. Η συντακτική επιτροπή απαρτίζεται από τον Μανώλη Κόρακα, τον Ευάγγελο Κυριακόπουλο, τον Σπύρο Νικολάου, τον Κ.Σ. Σαμαρά και τον Βύρωνα Σταματόπουλο. Το περιοδικό έχει περιεχόμενο πολιτικό και ιδεολογικό, και αποτελεί όργανο της πολιτικής ομάδας η οποία τον Φεβρουάριο του 1959 θα δημιουργήσει τη Σοσιαλιστική Λέσχη.³⁷⁹

³⁷⁷ Άλλωστε, ο λόγος που άρθρωσε το ΠΑΣΟΚ τις δεκαετίες του 1970 και του 1980 (και διαμόρφωσε την εικόνα και την πρόσληψη του σοσιαλισμού στη χώρα μας, καθώς υπήρξε το μόνο μαζικό και άξιο λόγου ελληνικό σοσιαλιστικό κόμμα, σε όλη τη διάρκεια του 20ού αιώνα) βρίσκονται στους αντίποδες της προηγούμενης εικόνας: εκεί τον τόνο έδιναν ο σφοδρός αντιαμερικανισμός και αντιμπεριαλισμός, ο ευρωσκεπτικισμός, ο –ήπιος έστω– φιλοσοβιετισμός, οι συμμαχίες με τα δύο κομμουνιστικά κόμματα.

³⁷⁸ Ουσιαστικά μπορούμε να θεωρήσουμε ημερομηνία έναρξης της *Διεθνούς Ζωής* τον Νοέμβριο του 1958. Αυτό κάνει και το ίδιο το περιοδικό, θεωρώντας ότι με τα «30 εβδομαδιαία τετρασέλιδα», που είχαν προηγηθεί, «επετεύχθη η ευρυτάτη διαφήμιση της “Διεθνούς Ζωής”».

³⁷⁹ Βλ. και το λήμμα «Διεθνής Ζωή», που υπογράφει ο Θεόδωρος Μπενάκης, στην *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου, 1874-1974*, επιμ. Λουκία Δρούλια - Γιούλα Κουτσοπανάγου, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών/Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2008, τόμ. Α', σ. 513.

Ο Μανώλης Κόρακας δεν είναι απλώς μέλος της συντακτικής επιτροπής, αλλά ένα από τα ηγετικά στελέχη της Σοσιαλιστικής Λέσχης.³⁸⁰ Ενεργή είναι και η συμμετοχή του στο περιοδικό, καθώς φανερώνουν τα τεύχη: άρθρα του, και μάλιστα άρθρα γραμμής (συνήθως αναλύσεις για την ελληνική επικαιρότητα και τον συνδικαλισμό, καθώς και την ιστορία του εργατικού και σοσιαλιστικού κινήματος) εμφανίζονται συνήθως τεύχος παρά τεύχος του περιοδικού.³⁸¹ Επίσης, έντονη είναι η παρουσία του δικηγόρου Ευάγγελου Κυριακόπουλου, ενός από τους στενότερους συνεργάτες του Κόρακα και συνεργάτη επίσης του CCF στην Ελλάδα:³⁸² είναι μέλος της συντακτικής επιτροπής, γενικός γραμματέας της νεολαίας της Σοσιαλιστικής Λέσχης, καθώς και γενικός γραμματέας της Σοσιαλιστικής Λέσχης. Δεν αποτελούν όμως ο Κόρακας και ο Κυριακόπουλος τον μόνο λόγο που ασχολούμαστε με τη *Διεθνή Ζωή*: ο δεύτερος –και ακόμα σημαντικότερος– λόγος είναι η σχέση που αναπτύσσεται μεταξύ του περιοδικού και του CCF.

Η πρώτη όψη της σχέσης αυτής είναι οικονομική: το CCF για μια τριετία, από τον Ιούλιο του 1959 και μέχρι και τον Αύγουστο του 1962, χρηματοδοτεί σταθερά τη *Διεθνή*

³⁸⁰ Ο Θ. Μπενάκης, ο οποίος είχε γνωρίσει προσωπικά τον Κόρακα, τον χαρακτηρίζει «ηγέτη της Σοσιαλιστικής Λέσχης»: βλ. Θεόδωρος Μπενάκης, σημείωμα στις «Ανέκδοτες επιστολές του Αβραάμ Μπεναρόγια προς τον Μανώλη Κόρακα (1976-78)», στο Αβραάμ Μπεναρόγια, *Ελπίδες και πλάνες*, επιμ. Θεόδωρος Μπενάκης, Στοχαστής, Αθήνα 1989, σ. 24.

³⁸¹ Από τον Οκτώβριο του 1960 και μετά (τχ. 73, 15.10.1960), ο Κόρακας χρησιμοποιεί και το ψευδώνυμο «Μ. Κρητικός», με το οποίο υπογράφει κυρίως τα άρθρα του για συνδικαλιστικά ζητήματα. Η ταύτιση τεκμαίρεται όχι μόνο από τα αρχικά, την καταγωγή του συγγραφέα από την Κρήτη, τις απόψεις, τη θεματολογία και το ύφος, αλλά επιβεβαιώνεται και από σχόλιο της εφημερίδας *Εργατικό Βήμα* (Μάιος 1963), επίσημου οργάνου της ΓΣΕΕ, που αναφέρεται σε άρθρο του Μ. Κρητικού για τις εκθέσεις Μπράουν (που δημοσιεύθηκε στη *Διεθνή Ζωή*, τχ. 109, Απρίλιος 1963 και αναδημοσιεύθηκε σε διάφορα έντυπα, όπως η *Αλλαγή* του Ηρακλείου): «Πάντως ο Μ. Κρητικός [...] έστω αν πάρει την μορφήν του Κόρακα ή οιαδήποτε άλλην μεταμόρφωσιν, δεν λέγεται Κρητικός». Το σχόλιο το αναδημοσιεύει η *Διεθνή Ζωή* (τχ. 111, Ιούνιος 1963), με οξείς χαρακτηρισμούς εναντίον των «χρυδαιολογιών» των «καπήλων της εργατικής τάξεως [...] που όμοιοί τους δεν υπάρχουν στο δυτικό κόσμο», αποφεύγοντας ωστόσο να αναφερθεί στην ταυτότητα του Μ. Κρητικού. Δεν ξέρουμε τον λόγο που ο Κόρακας καταφεύγει στη χρήση ψευδωνύμου, από ένα χρονικό σημείο και πέρα. Μια υπόθεση που μπορούμε να κάνουμε είναι ότι αυτό συνδέεται με κάποια φανερότερη ή θεσμικότερη εμπλοκή του στα συνδικαλιστικά, καθώς ξέρουμε (χωρίς όμως να γνωρίζουμε την ακριβή χρονική στιγμή) ότι αναλαμβάνει τη θέση του συμβούλου του Γεωργίου Παπανδρέου για εργατικά ζητήματα: βλ. Θ. Μπενάκης, σημείωμα στις «Ανέκδοτες επιστολές», *ό.π.*, σ. 24.

³⁸² Είναι, από όσα ξέρουμε, ο πιο κοντινός και έμπιστος συνεργάτης του Κόρακα. Αυτόν θα υποδείξει ο τελευταίος στον Μ. Μάιντλιν του CCF, για να αναλάβει επ' αμοιβή, στα τέλη του 1960, την ελληνική υπηρεσία του Forum Service: βλ. *εδώ*, Κεφάλαιο 4). Επίσης, αντικαθιστά στον Κόρακα, ως εκπρόσωπος του CCF στην Ελλάδα, όταν αυτός θα απουσιάσει για δίμηνο στις ΗΠΑ, την άνοιξη του 1960, έπειτα από πρόσκληση στο πλαίσιο του Foreign Leaders Programm της αμερικανικής κυβέρνησης (βλ. Κόρακας προς Hunt, 3.2.1960, φ. 4, κ. 210, IACF Records/CHI), ενώ ανάλογα καθήκοντα είχε αναλάβει και στο παρελθόν (όπως την υποδοχή στην Αθήνα και τις επαφές του Ινδού σοσιαλιστή πολιτικού Γ. Ναραγιάν, το καλοκαίρι του 1955, όταν ο Κόρακας παραθέριζε στο χωριό Συκαμνιά Λέσβου: βλ. *εδώ*, Κεφάλαιο 3).

Ζωή.³⁸³ Η σχετική συζήτηση, μάλιστα, ξεκινάει με πρωτοβουλία του Χαντ, τον Μάρτιο του 1959, οπότε γράφει στον Κόρακα ότι θα μπορούσε να εξετάσει την πιθανότητα μιας «σχετικά μικρής οικονομικής βοήθειας και επίσης μιας αδελφικής υποστήριξης».³⁸⁴ Ο Κόρακας ανταποκρίνεται και ζητάει, στις 6 Απριλίου 1959, 100 δολάρια ανά μήνα. Το CCF αρχικά δίνει 75 δολάρια (2.250 δρχ.) ανά μήνα, για ένα εξάμηνο, ξεκινώντας από τον Ιούλιο του 1959· από τον Ιανουάριο του 1960 το ποσό αυξάνεται σε 100 δολάρια (3.000 δρχ.) ανά μήνα.³⁸⁵ Όπως αναφέρει ο Σ. Τσαρλς, που ενημερώνει τον Κόρακα, ο βασικός λόγος της αύξησης είναι να μπορέσει το περιοδικό να νοικιάσει ένα γραφείο, στο κέντρο της Αθήνας.³⁸⁶ Τα χρήματα καταβάλλονται ανά τρίμηνο, στο όνομα του ιδρυτή της *Διεθνούς Ζωής* Βύρωνα Σταματόπουλου.³⁸⁷

Τον Νοέμβριο του 1960 ο Κόρακας θα ζητήσει αύξηση της χρηματοδότησης, στέλνοντας έναν προϋπολογισμό για το έτος 1961, όπου εκτιμάει ότι το έλλειμμα του περιοδικού από 14.000 θα εκτοξευθεί σε 27.000 δρχ.³⁸⁸ Το αίτημά του όμως δεν θα γίνει δεκτό·

³⁸³ Το CCF είχε χρηματοδοτήσει τη *Διεθνή Ζωή* και πριν τον Ιούλιο του 1959, μέσω της αγοράς τευχών. Έτσι, για παράδειγμα, στις 10.2.1959, σε έμβασμα του CCF προς τον Κόρακα, αναφέρεται ως αιτιολογία, για την καταβολή 70 δολαρίων: «1.000 αντίτυπα ελληνικού περιοδικού». Πρόκειται για τη *Διεθνή Ζωή*, όπως δείχνει η αλληλογραφία Κόρακα και Χαντ. Ο Χαντ είχε ζητήσει στις 15 Ιανουαρίου 1959 τη δημοσίευση ενός άρθρου του Μπωντύ και ενός του Άλερμαν, ζητώντας την αύξηση του τιράζ, για εκείνο το τεύχος, κατά 1.000 τεύχη. Το ποσό των 70 δολαρίων προκύπτει από το κοστολόγιο που στέλνει ο Κόρακας στις 20.1.1959. Βλ. Έμβασμα αρ. 1465 της American Express (κατάστημα Βασιλείας, Ελβετία) προς American Express (κατάστημα Αθηνών), στο όνομα Μ. Κόρακας, 10.2.1959, φ. 14, κ. 507, IACF Records/CHI· Hunt προς Κόρακα, 15.1.1959, φ. 3, κ. 210, IACF Records/CHI και Κόρακας προς Hunt, 20.1.1959, φ. 3, κ. 210, IACF Records/CHI.

³⁸⁴ Hunt προς Κόρακα, 5.3.1959, φ. 3, κ. 210, IACF Records/CHI.

³⁸⁵ Βλ. τη συγκεντρωτική κατάσταση με τις πληρωμές προς Έλληνες για το διάστημα 7.11.1958-12.12.1960, τα εμβάσματα προς Β. Σταματόπουλο (για όλο το διάστημα από τον Ιούλιο του 1959 μέχρι τον Αύγουστο του 1962) στον φ. 14 («Greece»), κ. 507, IACF Records/CHI. Επίσης βλ. επιστολή S. Charles προς Κόρακα, 22.9.1959 (φ. 14, κ. 507, IACF Records/CHI).

³⁸⁶ Charles προς Κόρακα, 22.9.1959 (φ. 14, κ. 507, IACF Records/CHI), όπου αναφέρεται ότι η αύξηση γίνεται έπειτα από εισήγηση του Γ. Σλέιμαν. Πράγματι, τον Ιανουάριο του 1960 η *Διεθνής Ζωή* θα αποκτήσει γραφεία στο κέντρο της Αθήνας (Ακαδημίας 63), τα οποία αργότερα θα χρησιμοποιήσει ως έδρα και η Σοσιαλιστική Λέσχη. Μέχρι τότε, η διεύθυνση του περιοδικού ήταν Λαχανά 70, Κυψέλη. Είναι, σύμφωνα με μια πρακτική τόσο γνώριμη από ανάλογα εγχειρήματα, η διεύθυνση του σπιτιού του ιδρυτή, Βύρωνα Σταματόπουλου, όπως διαπιστώνουμε από παλιότερες λίστες προσώπων, στους οποίους στέλνεται τιμήν ένεκεν το περιοδικό *Preuves*.

³⁸⁷ Με έμβασμα της American Express (αρχικά από το κατάστημα Βασιλείας της Ελβετίας, στο αντίστοιχο της Αθήνας, στη συνέχεια –από τον Ιούνιο του 1961– από το κατάστημα 65 Broadway της Νέας Υόρκης). Με τον ίδιο τρόπο γίνονται σχεδόν όλες οι πληρωμές προς Κόρακα και Παυλίδη (θα βρούμε όμως και κάποιες πληρωμές μέσω των ελβετικών Banque Suisse και Credit Suisse, καθώς και της Morgan Guaranty Trust Company της Νέας Υόρκης).

³⁸⁸ Η επιστολή με τον προϋπολογισμό αυτό δεν περιλαμβάνεται στον σχετικό φάκελο της αλληλογραφίας του Αρχείου του CCF/IAAF και έτσι δεν ξέρουμε περισσότερα. Τα σχετικά τα γνωρίζουμε από την απάντηση Aldrich προς Κόρακα, 7.12.1960 (φ. 4, κ. 210, IACF Records/CHI), από

αντί γι' αυτό θα του προταθεί να μειώσει το τιράζ και να μετατρέψει το περιοδικό σε μηνιαίο, προκειμένου να περιοριστούν τα έξοδα.³⁸⁹

Η δεύτερη όψη είναι η προβολή του CCF μέσα από τις σελίδες του περιοδικού. Η *Διεθνής Ζωή* φιλοξενεί κείμενα ή συνεντεύξεις στελεχών του CCF, όπως ο Φρανσουά Μποντύ, ο Ινάτσιο Σιλόνε, ο Άρθουρ Καίσελερ (κυρίως αναδημοσιεύσεις, αλλά και κάποια πρωτότυπα), καθώς και μεταφράσεις άρθρων από τα περιοδικά του CCF (κυρίως το *Encounter* και το *Preuves*). Η συχνότητα είναι μάλλον μέτρια (ένα τέτοιο άρθρο ανά 6-7 τεύχη), αλλά το περιοδικό προβάλλει και με άλλους τρόπους το CCF. Οι δύο βασικότεροι είναι οι καταχωρίσεις ή παρουσιάσεις των περιοδικών του (ιδίως των *Preuves* και του *Encounter*) και η κάλυψη συνεδρίων (όπως το συνέδριο με τίτλο «Πρόοδοι στην ελευθερία», για τα δεκάχρονα του οργανισμού, τον Ιούνιο 1960, στο Βερολίνο) και άλλες εκδηλώσεις του. Με λίγα λόγια, η *Διεθνής Ζωή* είναι το ελληνικό έντυπο που διατηρεί τη στενότερη σχέση με το CCF και προβάλλει συστηματικότερα τη δράση του.

Εκτός από τις αποστροφές, οι οποίες εντάσσονται μάλλον στο πλαίσιο της αβροφροσύνης, σε επιστολές του Τζόσελσον και του Σλέιμαν για το «εξαιρετικό περιοδικό»,³⁹⁰ φαίνεται ότι το CCF, αρχικά τουλάχιστον, επενδύει στο περιοδικό. Αυτό υποδεικνύουν τόσο η αύξηση της χρηματοδότησης όσο και μια σειρά σκέψεις για εκδηλώσεις και άλλες δραστηριότητες, που υποβάλλουν τα στελέχη του προς τον Κόρακα. Για λόγους που δεν ξέρουμε, οι προτάσεις αυτές δεν υλοποιήθηκαν. Όπως θα δούμε στη συνέχεια, παρά τη χρηματοδότηση από το CCF και τη σχέση μαζί του, το σημείο αναφοράς του περιοδικού, στο διεθνές πεδίο, είναι η Σοσιαλιστική Διεθνής και τα κόμματα που μετέχουν σε αυτή – αυτό μας δείχνει το κέντρο βάρους του και το γιατί, ενδεχομένως, οι παραπάνω σκέψεις έμειναν απλώς σκέψεις.

Η ταυτότητα και οι στόχοι του περιοδικού

Η *Διεθνής Ζωή* είναι έντυπο πολιτικό και ιδεολογικό. Στην ύλη της συνυπάρχουν θεωρητικά κείμενα με αναλύσεις και σχόλια για την επικαιρότητα, ελληνική και διεθνή. Η διεθνής διάσταση, και κυρίως η ευρωπαϊκή, αποτελεί βασικό άξονα της ύλης. Μεγάλο μέρος καταλαμβάνουν οι μεταφράσεις (θεωρητικών και επίκαιρων άρθρων), αλλά και διάφορα

την οποία μαθαίνουμε ότι η εκτίμηση για διπλασιασμό του ελλείμματος προξενεί την έκπληξη του Scot Charles, ο οποίος ζητάει την τεκμηρίωσή της.

³⁸⁹ Aldrich προς Κόρακα, 6.1.1961, φ. 4, κ. 210, IACF Records/CHI.

³⁹⁰ Ορισμένες φορές, μάλιστα, τέτοιες θετικές αποστροφές αποτελούν την «εισαγωγή» για την απόρριψη κάποιου αιτήματος, όπως της αύξησης της χρηματοδότησης.

κείμενα (ανταποκρίσεις, συνεντεύξεις, ρεπορτάζ, τεκμήρια) που αναφέρονται στη δράση των ευρωπαϊκών σοσιαλιστικών κομμάτων (πιο συστηματικά του αυστριακού, του γερμανικού και του γαλλικού, καθώς και του ιταλικού), καθώς και των αμερικανικών συνδικάτων.

Η *Διεθνής Ζωή* εκφράζει την ομάδα Ελλήνων σοσιαλιστών, οι οποίοι τον Φεβρουάριο του 1959 δημιουργούν τη Σοσιαλιστική Λέσχη. Τακτικοί συνεργάτες, εκτός από τα μέλη της Συντακτικής της Επιτροπής, είναι πρόσωπα που αποτελούν μέλη της Σοσιαλιστικής Λέσχης ή συνδέονται στενά με αυτήν, όπως ο Αχιλλέας Γρηγορογιάννης, ο Γιάννης Κυριακάκος, ο Διονύσιος Μπενεάτος, ο Θεοφύλακτος Παπακωνσταντίνου, ο Γιώργος Βουκελάτος. Επίσης, συναντάμε άρθρα του παλαίμαχου συνδικαλιστή Αβραάμ Μπεναρόγια (που από το 1953 έχει εγκατασταθεί μόνιμα στο Τελ Αβίβ), του π. Γεωργίου Πηρουνάκη (που τα χρόνια εκείνα αναπτύσσει τη φιλανθρωπική και μορφωτική του δράση στο Περιστέρι), του ιδρυτικού μέλους του ΣΕΚΕ και εν συνεχεία σοσιαλιστή και καθηγητή πανεπιστημίου Αριστοτέλη Σίδηρη, του παλαίμαχου κομμουνιστή και μετέπειτα σοσιαλιστή Κώστα Σκλάβου. Όσον αφορά τις διεθνείς συνεργασίες, μερικά από τα ονόματα που εμφανίζονται πιο συχνά είναι ο Λυσιέν Λωρά και ο Αντρέ Φιλίπ. Όσον αφορά τα ζητήματα της διεθνούς επικαιρότητας, το πρώτο όνομα είναι του ηγέτη των Βρετανών Εργατικών Χιου Γκέιτσκελ, ενώ ακολουθούν ο Μπένεντικτ Κάουτσκυ και οι Αμερικανοί συνδικαλιστές ηγέτες Τζωρτζ Μήνυ και Ουώλτερ Ρούθελ (της AFL και της CIO, αντίστοιχα).

Μελετώντας το σώμα των τευχών της *Διεθνούς Ζωής*, μπορούμε να ξεχωρίσουμε έξι κύριους άξονες της θεματολογίας, οι οποίοι αποτελούν και βασικούς στόχους της πολιτικής κίνησης που εκδίδει το περιοδικό:

α) Βασική επιδίωξη του περιοδικού, όπως και της Σοσιαλιστικής Λέσχης, είναι η συγκρότηση αυτοτελούς σοσιαλιστικού κόμματος στην Ελλάδα, «της μόνης δυτικοευρωπαϊκής χώρας χωρίς σοσιαλιστικό κόμμα και συνεπές δημοκρατικό σοσιαλιστικό κίνημα». Η συγκρότηση ενός «ισχυρού, αυτοδυνάμου και συνεπούς σοσιαλιστικού κόμματος» χαρακτηρίζεται «το μέγα πολιτικό πρόβλημα της χώρας μας», γι' αυτό και «αμετακίνητος επιδίωξις της Σοσιαλιστικής Λέσχης είναι η δημιουργία σοβαρών οργανωτικών, πολιτικών και ιδεολογικών προϋποθέσεων διά την ίδρυσιν του ελληνικού σοσιαλιστικού κόμματος και την ενίσχυσιν του δημοκρατικού συνδικαλιστικού κινήματος».³⁹¹ Στα έξι χρόνια που εκδίδεται το περιοδικό παρακολουθούμε τη σταδιακή ανάπτυξη ενός δικτύου οργανώσεων (Σοσιαλιστική Κίνηση Νέων, Σοσιαλιστική Κίνηση Σπουδαστών, Σοσιαλιστική Συνδικαλιστική Επιτροπή)

³⁹¹ Τα αποσπάσματα από τα κύρια άρθρα των τχ. 81 (15.2.1961), 82 (1.3.1961) και 83 (15.3.1961), αντίστοιχα.

και παραρτημάτων της Σοσιαλιστικής Λέσχης (στη Θεσσαλονίκη και την Πάτρα), στην προσπάθεια αυτή.

Όλα αυτά τα χρόνια, η Σοσιαλιστική Λέσχη παρακολουθεί με συμπάθεια τις εξελίξεις στον χώρο του Κέντρου, από κάποια απόσταση. Ο κύκλος των προσπαθειών της για τη συγκρότηση αυτόνομου σοσιαλιστικού κόμματος αρχίζει να φθίνει μετά το 1962, καθώς η Σοσιαλιστική Λέσχη προσανατολίζεται ολοένα και περισσότερο στην ενεργό στήριξη της Ένωσης Κέντρου, με πρόσωπο αναφοράς τον Γεώργιο Παπανδρέου. Έτσι, τον Μάιο του 1962 (τχ. 98) δημοσιεύεται σε θέση κυρίου άρθρου το «εμπνευσμένο μήνυμα» του Παπανδρέου προς τις οργανώσεις νέων της Σοσιαλιστικής Λέσχης, το οποίο διαβάστηκε σε συγκέντρωση στις 4 Απριλίου «και προεκάλεσε ενθουσιώδεις και παρατεταμένες εκδηλώσεις υπέρ του διεξαγομένου δημοκρατικού αγώνος και κατά του κομματικού κράτους της ΕΡΕ», ενώ «διεβιβάστη στις μεγαλύτερες ευρωπαϊκές και αμερικανικές σοσιαλιστικές και συνδικαλιστικές εφημερίδες». Στις βουλευτικές εκλογές του 1963 και του 1964, η Σοσιαλιστική Λέσχη και η *Διεθνής Ζωή* θα υποστηρίξουν ένθερμα την Ένωση Κέντρου, «μετέχουν δραστηρίως εις τον προεκλογικό αγώνα» και θα πανηγυρίσουν το αποτέλεσμα. «Αρχίζει μια επανάσταση», επιγράφεται το κύριο άρθρο που υπογράφει ο Μανώλης Κόρακας (με τα αρχικά Μ.Κ.) στο τεύχος 116, για τη νίκη της Ένωσης Κέντρου, τον Φεβρουάριο του 1964.³⁹²

β) Στο πλαίσιο αυτό, ο αγώνας είναι διμέτωπος, εναντίον της ΕΡΕ και της ΕΔΑ, πράγμα που δηλώνεται ρητά. Συχνά, όμως, το βάρος πέφτει στο δεύτερο σκέλος. Είναι χαρακτηριστικό ότι στην ενότητα (αρχικά μονοσέλιδη και στη συνέχεια πολυσέλιδη – σε ορισμένα τεύχη καλύπτει μέχρι και οχτώ σελίδες) με τίτλο «Σχόλια – Απόψεις – Σοσιαλιστική Κριτική), η πιο σταθερή –και μαχητική– συνεισφορά είναι τα σχόλια εναντίον της ΕΔΑ, του ΚΚΕ ή της *Αυγής*, τα οποία ενίοτε συμπληρώνονται από αναλύσεις για το ΕΑΜ και την ιστορία του κομμουνιστικού κινήματος κλπ. Δεν είναι κάτι ασυνήθιστο στην πολιτική αντιπαράθεση: πολύ συχνά τα πυρά συγκεντρώνουν οι όμοροι πολιτικοί χώροι, για λόγους που ανάγονται όχι μόνο στις κοινές παλαιότερες καταβολές, τη ρήξη που ακολούθησε και τα ψυχολογικά παρεπόμενά της, αλλά και στις πολιτικές επιδιώξεις, καθώς τα ακροατήρια είναι εφραπτόμενα. Στην

³⁹² Οι εκλογές γίνονται στις 16 Φεβρουαρίου 1964 και το τεύχος 116 έχει ημερομηνία «Ιανουάριος 1964», προφανώς όμως κυκλοφορεί μετά τα μέσα Φεβρουαρίου. Αξίζει να σημειωθεί ότι στις προηγούμενες βουλευτικές εκλογές, το 1961, το κύριο άρθρο της *Διεθνούς Ζωής* σημείωνε ότι «οι Έλληνες σοσιαλιστές θ' αγωνισθούν με όλες τους τις δυνάμεις και με το τεράστιο ήδη κύρος τους για να ηττηθεί η ΕΡΕ και να καταστούν ενεργοί για τη δημοκρατία οι συμπτωματικοί ψηφοφόροι της ΕΔΑ του 1958» («Ένα βήμα εμπρός», τχ. 91, Οκτώβριος 1961), θέση που φωτογραφίζει σαφώς την ψήφο στην Ένωση Κέντρου, η οποία όμως δεν κατονομάζεται.

περίπτωσή μας, όμως, πρόκειται και για διαφορετικό: η αντιπαράθεση με τον κομμουνισμό αποτελεί, αυτοτελώς και πέραν του διμέτρου, στρατηγική επιλογή της *Διεθνούς Ζωής*, καθώς ο αντικομμουνισμός συνιστά συγκροτητικό ιδεολογικοπολιτικό στοιχείο της ομάδας αυτής. Έτσι, αρκετές φορές συναντάμε, εντός πλαισίου ή σαν μότο, αποσπάσματα όπως: «Δεν υπάρχει τίποτε το κοινό μεταξύ σοσιαλισμού και κομμουνισμού. Ο σοσιαλισμός αποκρούει κάθε συνεργασία με τα κόμματα της κομμουνιστικής δικτατορίας. Η ΣΟΣΙΑΛΙΣΤΙΚΗ ΔΙΕΘΝΗΣ».³⁹³

γ) Μια ειδικότερη μέριμνα, στο πλαίσιο της αντιπαράθεσης με τον κομμουνισμό, είναι η καταγγελία των «συνοδοιπόρων». Τα σφοδρότερα πυρά, ενίοτε και σφοδρότερα από ό,τι οι κομμουνιστές, θα τα δεχθούν προσωπικότητες του σοσιαλιστικού χώρου, οι οποίες συνεργάζονται ή απλώς συνυπάρχουν με κομμουνιστές, όπως λ.χ. ο Στράτης Σωμερίτης στην Ελληνική Επιτροπή για τη Διεθνή Ύφεση και Ειρήνη. Άποψη της *Διεθνούς Ζωής* και της Σοσιαλιστικής Λέσχης είναι ότι απαράβατος όρος για τη αυτόνομη πολιτική συγκρότηση του σοσιαλιστικού χώρου είναι η άρνηση κάθε συνεργασίας με τους κομμουνιστές και, μάλιστα, η σκληρή αντιπαράθεση μαζί τους.

δ) Η ομάδα της Σοσιαλιστικής Λέσχης αποδίδει μεγάλη βαρύτητα στις σχέσεις της με τα ευρωπαϊκά σοσιαλιστικά κόμματα, καθώς και με τη Σοσιαλιστική Διεθνή. Μας το φανερώνει, πρώτα απ' όλα, ο τίτλος του περιοδικού: *Διεθνής Ζωή*. Στο πεδίο αυτό, η Σοσιαλιστική Λέσχη, όπως διαπιστώνουμε μέσα από τις σελίδες της *Διεθνούς Ζωής*, σημειώνει αξιόλογες επιτυχίες, καθώς αναπτύσσει σχέσεις και εξασφαλίζει άρθρα, πολλά εκ των οποίων αποκλειστικά, από πολλά υψηλόβαθμα στελέχη σοσιαλιστικών κομμάτων, σε όλες τις ευρωπαϊκές χώρες. Η προσπάθεια αυτή γίνεται και λόγω της διεθνιστικής της αντίληψης, αλλά και επειδή η ομάδα από τις επαφές αυτές αντλεί κύρος και ισχύ στο εσωτερικό του ελληνικού σοσιαλιστικού χώρου, έναντι άλλων ομάδων:

«Είναι εξάλλου υπερήφανη η “Διεθνής Ζωή” γιατί την τιμούν με τη φιλία τους οι ιθύνοντες της Σοσιαλιστικής Διεθνούς, των Ελευθέρων Συνδικάτων, της Διεθνούς των Σοσιαλιστών Νέων, του Συνεδρίου για την Πνευματική Ελευθερία, καθώς και άνδρες της πολιτικής και του πνεύματος όπως ο Σιλόνε, ο Χουκ, ο Κάρθου, ο Κάουτσκι, ο

³⁹³ Μότο που προτάσσεται στο κύριο άρθρο του τχ. 55, 1.12.1959, με τίτλο «Ο σοσιαλισμός και η ΕΔΑ».

Μπράουνταλ, ο Μπώντ, ο Ναραγιάν και άλλες διεθνείς διασημότητες της δημοκρατικής και σοσιαλιστικής παρατάξεως». ³⁹⁴

Στον τομέα αυτό, διακρίνουμε και την προσωπική συμβολή του Κόρακα, του δικτύου επαφών και των προσωπικών σχέσεων που έχει δημιουργήσει με πολλούς, Ευρωπαίους κυρίως, σοσιαλιστές πολιτικούς και δημοσιογράφους, καθώς και με Αμερικανούς συνδικαλιστές, με πρώτο τον Ίρβινγκ Μπράουν. ³⁹⁵

ε) Στο διεθνές πεδίο, πέρα από την καλλιέργεια των σχέσεων και την προβολή των θέσεων των σοσιαλιστικών κομμάτων της Ευρώπης, δύο άλλοι βασικοί άξονες, συμπληρωματικοί μεταξύ τους, είναι: Πρώτον, η πλήρης απόρριψη του σοβιετικού μοντέλου ως δικτατορικού· σε κάθε τεύχος θα συναντήσουμε, κατά κανόνα, ένα άρθρο «σοβιετολογικού» περιεχομένου. Δεύτερον, η σαφής υποστήριξη προς τις ΗΠΑ και το ΝΑΤΟ, στον αγώνα μεταξύ των δύο υπερδυνάμεων· πιο διακριτικός σε σχέση με τον πρώτο, ωστόσο και ο δεύτερος αυτός άξονας είναι ισχυρός, και αναδεικνύεται τόσο ως καταστατική πολιτική αρχή όσο και μέσα από την παρακολούθηση της επικαιρότητας (υποστήριξη των Δημοκρατικών, ικανοποίηση για τη νίκη Κέννεντυ κλπ.). Η θεματική αυτή συχνά διαμεσολαβείται και παρουσιάζεται μέσα από την αρθρογραφία Αμερικανών συνδικαλιστών ή την παρακολούθηση της δράσης του αμερικανικού συνδικαλιστικού κινήματος.

στ) Σημαντικό μέρος της ύλης της *Διεθνούς Ζωής* καταλαμβάνουν άρθρα με θέμα τον συνδικαλισμό, κυρίως τον ελληνικό. Πέραν του ότι πρόκειται για κάτι αναμενόμενο, αφού μιλάμε για ένα σοσιαλιστικό περιοδικό, η επιλογή αυτή ενισχύεται από τη συστηματική ενασχόληση του Μανώλη Κόρακα με τον χώρο αυτό.

³⁹⁴ *Διεθνής Ζωή*, τχ. 53, 1.11.1959, σ. 867. Η έντονη διεθνής δραστηριότητα που αναπτύσσει η Σοσιαλιστική Λέσχη καταγράφεται και στο αρχείο της International Union of Socialist Youth (IUSY), της νεολαίας της Σοσιαλιστικής Διεθνούς, μέσα από τις επιστολές αλλά και άλλα τεκμήριά της που απόκεινται σε αυτό. Βλ. φ. 1807 και 1808 (Documents regarding Greece, 1956-1968 και 1957-1968, αντίστοιχα), IUSY Archives (ταξ. αρ. ARCH00656), International Institute of Social History, Amsterdam (εφεξής: IUSY Archives/AMS).

³⁹⁵ Οι έξι εκδόσεις της Σοσιαλιστικής Λέσχης που γνωρίζουμε (αρ. 1: [Σοσιαλιστική Διεθνής] *Το Σοσιαλιστικό Μανιφέστο*· αρ. 2: Μαξ Άντλερ, *Το πρόβλημα της Ιστορίας*· αρ. 3: Λεόν Μπλουμ, *Ο σοσιαλιστικός μετασχηματισμός*· αρ. 4: Ζων [=Τζων] Στράτσεϋ, *Η επιδίωξη της ειρήνης*· αρ. 5: Καρλ Ρέννερ, *Ο άνθρωπος στην οικονομία*· αρ. 6: Γιάννης Κυριακάκος, *Ταξίδια στη Ρωσία*), οι οποίες δίνονταν δωρεάν στους ενδιαφερόμενους, είναι κι αυτές ενδεικτικές για τη φροντίδα της ομάδας να συνδεθεί με το παρελθόν και παρόν της ευρωπαϊκής σοσιαλδημοκρατίας, σε επίπεδο πολιτικό αλλά και ιδεολογικο-θεωρητικό.

Κυκλοφορία: τα διαθέσιμα στοιχεία

Τα μόνα στοιχεία για την κυκλοφορία είναι όσα δίνει ο ίδιος ο Κόρακας στην αλληλογραφία του. Τον Ιανουάριο του 1959, σε γράμμα του προς τον Τζων Χαντ, δίνει πληροφορίες για τις πωλήσεις της *Διεθνούς Ζωής*, καθώς άλλων δύο περιοδικών, για λόγους σύγκρισης:

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Κυκλοφορία *Νέας Εστίας*, *Νέας Οικονομίας* & *Διεθνούς Ζωής* (στοιχεία Κόρακα)

	ΑΘΗΝΑ	ΕΠΑΡΧΙΕΣ	ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ	ΔΩΡΕΑΝ
ΝΕΑ ΕΣΤΙΑ	50	50	750	
ΝΕΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ	60	40	550	
ΔΙΕΘΝΗΣ ΖΩΗ	300	650	275	130

Πηγή: Κόρακας προς Hunt, 26.1.1959, φ. 3, κ. 210, IACF Records/CHI.

Έναν χρόνο αργότερα, τον Ιανουάριο του 1960, ο Κόρακας, γράφοντας στον Μπράουν, θα κάνει λόγο, όπως είδαμε, για 600-700 τεύχη που πουλιούνται σε περίπτερα και βιβλιοπωλεία, 400 συνδρομές, συν τα δωρεάν (που δεν προσδιορίζει). Τον Οκτώβριο του 1960, γράφοντας και πάλι προς τον Μπράουν, θα κάνει λόγο γενικά για 1.200 τεύχη.³⁹⁶ Το ίδιο νούμερο (1.240) αναφέρει και ο Νέλσον Ωλντριχ ο νεότερος,³⁹⁷ σε επιστολή του προς τον Κόρακα (βασισμένος στα στοιχεία του τελευταίου, βέβαια), όταν του ανακοινώνει ότι η επιχορήγηση του CCF δεν θα διπλασιαστεί (όπως είχε ζητήσει ο Κόρακας) αλλά θα παραμείνει σταθερή και του προτείνει να μειώσει το τιράζ από 3.500 αντίτυπα σε 2.500,³⁹⁸ για να πετύχει μείωση των εξόδων.³⁹⁹

³⁹⁶ Κόρακας προς Brown, 29.1.1960 και 19.10.1960, φ. 4, κ. 28, I. Brown Files, Αρχεία AFL-CIO/MD.

³⁹⁷ Ο δημοσιογράφος και συγγραφέας Νέλσον Γ. Ωλντριχ ο νεότερος (1935-) υπήρξε, τη δεκαετία του 1950, βοηθός εκδότης του θρυλικού λογοτεχνικού περιοδικού *Paris Review*, το οποίο χρηματοδοτείται και υποστηρίζεται από το CCF, χωρίς να ανήκει στον κύκλο των περιοδικών του. Το 1960 αναλαμβάνει καθήκοντα συντονιστή στο CCF σχετικά με τα έντυπά του. Για τον Ωλντριχ και το CCF, βλ. Frances Stonor Saunders, *Who Paid the Piper? The CIA and the Cultural Cold War*, Granta Books, Λονδίνο 1999, σ. 465-466 σημ. 44 και Joel Whitney, *Finks: How the CIA Tricked the World's Best Writers*, OR Books, Νέα Υόρκη 2016, passim.

³⁹⁸ Λίγο πριν, στον «απολογισμό» των δύο χρόνων της δεκαπενθήμερης έκδοσής της, η *Διεθνής Ζωή* («Η προσφορά μιας διετίας», τχ. 74, 1.11.1960, σ. 601) θα σημειώσει ότι «στα δύο αυτά χρόνια εξετυπώθησαν πάνω από 125.000 φύλλα». Αν διαιρέσουμε με τον αριθμό των φύλλων (τευχών), αυτό μας δίνει ένα τιράζ 2.840 αντιτύπων. Ασφαλώς και γι' αυτό τον αριθμό επιβάλλονται οι ίδιες

Με βάση λοιπόν τα στοιχεία του Κόρακα, τα οποία είναι και τα μόνα που διαθέτουμε, η *Διεθνής Ζωή* εμφανίζεται να πουλάει 1.000-1.250 τεύχη (και στέλνει δωρεάν περίπου 150). Έχουμε λόγους να είμαστε εξαιρετικά επιφυλακτικοί απέναντι στο νούμερο αυτό, το οποίο δεν μπορούμε να διασταυρώσουμε. Όχι μόνο επειδή γενικά το «φούσκωμα» των αριθμών είναι μια συνηθισμένη πρακτική όταν κάποιος θέλει να δείξει την απήχηση του εντύπου του, επιδιώκοντας χρηματοδότηση, αλλά και για ειδικότερους λόγους. Είναι δύσκολο να πιστέψουμε, λ.χ., ότι η *Διεθνής Ζωή* πουλάει 1.000-1.200 τεύχη και η *Νέα Εστία* μόλις 850 (ενώ η δυσπιστία μας αυξάνεται αν σταθούμε στα νούμερα που αναφέρονται για τις πωλήσεις σε περίπτερα και βιβλιοπωλεία: 50 και 50 τεύχη (σε Αθήνα και επαρχία) η *Νέα Εστία*, 300 και 650 αντίστοιχα η *Διεθνής Ζωή*). Τα 1.200 τεύχη, ως απόλυτο και κυρίως συγκριτικό νούμερο (40% μεγαλύτερο σε σχέση με τη *Νέα Εστία*, 90% σε σχέση με τη *Νέα Οικονομία*), δεν συνάδουν με κανένα από τα γνωστά σε μας δεδομένα: ούτε με την –πολύ μικρή– πολιτική επιρροή της ομάδας που το εκδίδει ούτε με την απήχηση του στον Τύπο ούτε, τέλος, με την ύλη και την τυπογραφική του εμφάνιση.⁴⁰⁰

Οι διαφημίσεις της *Διεθνούς Ζωής*

Παρά τη δήλωση Κόρακα, ότι το περιοδικό τα φέρνει δύσκολα, καθώς η κυβέρνηση, που ελέγχει τις διαφημίσεις, του τις αρνείται, ένα απλό ξεφύλλισμα των τευχών μάς αποκαλύπτει μια πραγματικότητα πολύ διαφορετική. Σε όλα τα τεύχη, δύο ή τρεις σελίδες (το οπισθόφυλλο και το εσωτερικό του, ενίοτε και η προηγούμενη σελίδα) καταλαμβάνονται από διαφημίσεις. Λίγες διαφημίσεις μικρότερου μεγέθους (1/4 της σελίδας ή και μικρότερες) συναντάμε και στις εσωτερικές σελίδες. Το αξιοσημείωτο δεν είναι τόσο η έκταση, που σίγουρα δεν είναι αμελητέα (αν συνυπολογίσουμε τον αριθμό των σελίδων, την κυκλοφορία και την εμβέλεια του περιοδικού), αλλά το είδος των διαφημίσεων.

επιφυλάξεις, πολλώ δε μάλλον που ένα τέτοιο συγκεντρωτικό και κάπως αόριστο νούμερο προσφέρεται για στρογγυλέματα προς τα πάνω· πάντως, το τιράζ που προκύπτει είναι μικρότερο από τις 3.500.

³⁹⁹ Aldrich προς Κόρακα, 6.1.1961, φ. 4, κ. 210, IACF Records/CHI.

⁴⁰⁰ Μια δειγματοληπτική, αλλά σχετικά εκτεταμένη έρευνα στο *Βήμα* και την *Ελευθερία*, τα έτη 1958-1964, αποδίδει πενιχρά αποτελέσματα: λίγες μόνο μονόστηλες αναγγελίες (ενδεχομένως και διαφημιστικές) για την κυκλοφορία τευχών της *Διεθνούς Ζωής*. Επίσης, η πλήρης σχεδόν απουσία της *Διεθνούς Ζωής* από τα σημερινά παλαιοβιβλιοπωλεία, σε αντίθεση με πολλά άλλα έντυπα της εποχής (προσωπικά, έπειτα από τριάντα χρόνια συστηματικών επισκέψεων, δεν έχω συναντήσει ποτέ τεύχος της *Διεθνούς Ζωής*, ενώ μια διαδικτυακή αναζήτηση σε καταλόγους παλαιοβιβλιοπωλείων απέδωσε ένα μόλις αποτέλεσμα), χωρίς να αποτελεί βεβαίως ασφαλή δείκτη, σίγουρα ενισχύει τις αμφιβολίες για το τιράζ και τη διάδοση του περιοδικού.

Αν εξαιρέσουμε λίγες φορές, που μετριούνται στα δάχτυλα των χεριών, οπότε το οπισθόφυλλο αφιερώνεται στην προβολή εκδόσεων της ίδιας της Σοσιαλιστικής Λέσχης,⁴⁰¹ η συντριπτική πλειονότητα των διαφημιζόμενων είναι κρατικοί φορείς, ενώ ακολουθούν με αισθητή απόσταση κάποιες μεγάλες ελληνικές ή ξένες επιχειρήσεις. Συγκεκριμένα, σε σύνολο 75 τευχών που αποδελτιώθηκαν, η κατανομή (σε σελίδες) είναι η εξής: Εθνικό Λαχείο 24, ΟΤΕ 20,5 (ανάμεσα στις οποίες και καταχωρήσεις του ισολογισμού του ή ανακοινώσεις), Λαχείο Συντακτών 18, Αγροτική Τράπεζα 17, ασφάλειες Φοίνιξ 15, ΔΕΗ 12, Τράπεζα της Ελλάδος 11 (5 καταχωρήσεις με αποσπάσματα από την έκθεση του διοικητή της), Λαϊκό Λαχείο 10, ΗΕΑΠ⁴⁰² 7, Εθνική Τράπεζα 6, Λαχειοφόρο Δάνειο (κρατικό) 5, κρατικός προϋπολογισμός (ένα δημοσίευμα, 6 σελίδες), 3 *Encounter* και *Preuves* 3, Ελληνοαμερικανικών Επιμορφωτικών Ινστιτούτον 3,⁴⁰³ από 2 (σελίδες και φορές) Κρατικά Λαχεία (γενικά), Αφοί Γουλανδρή, Siemens, Ανωτάτη Βιομηχανική Σχολή Πειραιώς (και αρκετές μικρότερες καταχωρήσεις της σε εσωτερικές σελίδες), και από μία (σελίδα και φορά) πετρελαιοειδή Fina, Lufthansa, Πειραιϊκή Πατραϊκή, ΣΕΚΕ.⁴⁰⁴

⁴⁰¹ Για τις εκδόσεις, βλ. *εδώ*, σημ. 394.

⁴⁰² Η Ηλεκτρική Εταιρεία Αθηνών Πειραιώς (ΗΕΑΠ) ήταν η μεγαλύτερη ηλεκτρική εταιρεία της χώρας πριν από τη ΔΕΗ. Ελεγχόταν και διοικούταν από τη White Hall Group του Λονδίνου και είχε αναλάβει με σύμβαση με το δημόσιο την ηλεκτροδότηση της περιφέρειας της Πρωτεύουσας και των περιχώρων της.

⁴⁰³ Το Ελληνοαμερικανικών Επιμορφωτικών Ινστιτούτον ιδρύεται το 1946. Στην ιδρυτική του ομάδα συναντάμε προσωπικότητες της εποχής, όπως οι καθηγητές του ΕΜΠ Δημήτριος Λαμπαδάριος (πρόεδρος του πρώτου ΔΣ) και Θεόδωρος Κουγιουμτζέλης, ο Στράτης Μυριβήλης, ο δημοσιογράφος Δημήτριος Β. Αβραμίδης (γ.γ. μέχρι και το 1979). Το Ινστιτούτο, με βασική αποστολή τη διδασκαλία των αγγλικών, εξαπλώνεται πανελλαδικά (σε διαφήμισή του το 1962 αναφέρεται ότι έχει 300 παραρτήματα σε όλη τη χώρα) και αναπτύσσει πολύ ευρύτερο ρόλο με διαλέξεις, πολιτιστικές και αθλητικές εκδηλώσεις, εκδρομές και εκδόσεις βιβλίων και περιοδικών. Μια ματιά στο «μηνιαίο όργανο των σπουδαστών του Ελληνοαμερικανικού επιμορφωτικού Ινστιτούτου» με τίτλο *Ελλάς Αμερική. The Student's Friend* (με άρθρα στα ελληνικά και τα αγγλικά) μας φανερώνει τον ιδεολογικό προσανατολισμό και έναν από τους βασικούς στόχους του οργανισμού, που είναι η συστηματική-προπαγανδιστική προβολή των επιτευγμάτων των ΗΠΑ, ιδίως στον τομέα του πολιτισμού – θυμίζοντας αντίστοιχες εκδόσεις της USIS/USIA. Το 1968 το Ελληνοαμερικανικών Επιμορφωτικών Ινστιτούτον και ενώ ο ευρύτερος ρόλος του είχε συρρικνωθεί, μετονομάστηκε σε «Όμηρος» (τα γνωστά φροντιστήρια που υπάρχουν έως σήμερα). Τα παραπάνω στοιχεία έχουν αντληθεί από εκδόσεις του Ινστιτούτου (όπως το *Ελλάς Αμερική. The Student's*) και την ιστοσελίδα των φροντιστηρίων Όμηρος. Βλ. επίσης για το Ινστιτούτο και τους ιδεολογικούς προσανατολισμούς του, βλ. Νικόλας Μανιτάκης, «Ξένες κρατικές υποτροφίες. Πολιτιστική προπαγάνδα στην Ελλάδα του Εμφυλίου», στο Χρήστος Χατζηωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τόμ. Δ2, σ. 149.

⁴⁰⁴ Το ζήτημα «διαφήμιση» εξαντλείται σχεδόν στο οπισθόφυλλο και τις δύο προηγούμενες σελίδες του περιοδικού. Στις εσωτερικές σελίδες υπάρχουν ελάχιστες διαφημίσεις, μικρότερου μεγέθους (ένα τέταρτο της σελίδας ή και μικρότερες) των ίδιων φορέων (κυρίως της ΔΕΗ, του ΟΤΕ και της Ανωτάτης Βιομηχανικής), καθώς και αρκετές καταχωρίσεις βιβλίων, οι οποίες στη συντριπτική τους πλειονότητα συνδέονται με συνεργάτες της *Διεθνούς Ζωής* (όπως βιβλίων Θεοφύλακτου Παπακωνσταντίνου ή του «σοβιετολογικού» *Το μεγάλο πείραμα* του Ανατόλ Σουμπ κ.ά., που έχει

Μια σύγκριση με άλλα περιοδικά της εποχής μάς φωτίζει καλύτερα την εικόνα. Έτσι, τα αντικομμουνιστικά *Γνώσεις* της Ελληνικής Επιμορφωτικής Εταιρίας και *Σύνορα των δύο κόσμων* του Σάββα Κωνσταντόπουλου⁴⁰⁵ δεν έχουν καθόλου διαφήμιση. Επίσης διαφημίσεις δεν έχει το λογοτεχνικό περιοδικό *Καινούργια Εποχή*, που εκδίδει ο Γιάννης Γουδέλης του Δίφρου. Ο σοβιετολογικός *Αγών των ιδεών* του Γρ. Γραμματικόπουλου έχει σταθερά (από το τεύχος 4 και μετά) στο οπισθόφυλλο μία ολοσέλιδη διαφήμιση της ΔΕΗ.

Στη *Νέα Εστία* η εικόνα είναι αρκετά παρόμοια με αυτή της *Διεθνούς Ζωής*:⁴⁰⁶ έχουμε μία ή δύο ολοσέλιδες διαφημίσεις στις τελευταίες σελίδες του τεύχους (όχι όμως στο οπισθόφυλλο, το οποίο είναι μονίμως κατειλημμένο, μπρος και πίσω, από το «Βιβλιογραφικόν Δελτίον» του βιβλιοπωλείου της Εστίας). Οι διαφημιζόμενοι στη *Νέα Εστία* είναι, με κάποιες διαφοροποιήσεις, πάνω-κάτω οι ίδιοι με εκείνους της *Διεθνούς Ζωής*: στις πρώτες θέσεις το Εθνικό Λαχείο, το Λαϊκό Λαχείο, το Λαχείο Συντακτών, η ΗΕΑΠ, οι Αφοί Γουλανδρή, ενώ ακολουθούν η ΔΕΗ, ο ΕΟΤ, η Ολυμπιακή Αεροπορία, ο Παπαστράτος, η Τράπεζα της Ελλάδος (με αποσπάσματα της έκθεσης του διοικητή της).

Πώς μπορεί να εξηγηθεί αυτή η «σοσιαλμανία», στην οποία μετέχουν μεταξύ άλλων, τράπεζες, οργανισμοί κοινής ωφέλειας, μεγάλες επιχειρήσεις αλλά και το Ελληνοαμερικανικόν Επιμορφωτικόν Ινστιτούτον; Και μάλιστα σε μια περίοδο πόλωσης, καθώς μετά την ανάδειξη της ΕΔΑ σε αξιωματική αντιπολίτευση, τον Μάιο του 1958, έχει σημάνει γενικός αντικομμουνιστικός συναγερμός από πλευράς του κράτους και της κυβέρνησης της ΕΡΕ;⁴⁰⁷

Ούτε η κυκλοφορία της *Διεθνούς Ζωής* (ακόμα και αν δεχτούμε τα πιθανότατα φουσκωμένα νούμερα Κόρακα) ούτε η επιρροή και η απήχησή της μπορούν να δικαιολογήσουν τη διαφήμιση. Οι προσωπικές σχέσεις των εκδοτών της *Διεθνούς Ζωής* (που κι αυτές δεν είναι ασφαλώς, «ουδέτερος» παράγοντας, αλλά δηλωτικές δικτύων, επαφών και

προλογίζει ο Θ. Παπακωνσταντίνου), οι οποίες όμως δεν πρέπει να θεωρηθούν διαφημίσεις με την εμπορική έννοια.

⁴⁰⁵ Περισσότερο πολιτικο-ιστορικό και ολίγον ποικίλης ύλης το πρώτο, πολιτικοϊδεολογικό το δεύτερο: αμφότερα εκδίδονται με σχεδιασμό και χρηματοδότηση της κυβέρνησης. Βλ. Ι.Δ. Στεφανίδης, «...*Η Δημοκρατία δυσχερής*; Η ανάπτυξη των μηχανισμών του “αντικομμουνιστικού αγώνος” 1958-1961», *Μνήμων*, τόμ. 29 (2008), σ. 199-241 και Στρατής Μπουρνάζος «Το κράτος των εθνοφρόνων: αντικομμουνιστικός λόγος και πρακτικές», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τόμ. Δ2, Αθήνα 2009, σ. 40-46.

⁴⁰⁶ Υπάρχουν δύο βασικές διαφοροποιήσεις. Πρώτον, στη *Νέα Εστία* συναντάμε και αρκετές μικρότερες διαφημίσεις, κυρίως βιβλίων (όχι μόνο του εκδοτικού οίκου της Εστίας, που δεν τις λογαριάζουμε για διαφημίσεις: άλλων οίκων) αλλά και ιδιωτών, λ.χ. γιατρών. Δεύτερον, η αναλογία είναι μικρότερη: έχουμε συνήθως μία ή δύο ολοσέλιδες διαφημίσεις, σε σύνολο 88 σελίδων που αριθμεί συνήθως το τεύχος. Η σύγκριση έγινε στα τεύχη που κυκλοφόρησαν κατά τη περίοδο που εκδιδόταν και η *Διεθνής Ζωή*, δηλαδή τα χρόνια 1958-1964.

⁴⁰⁷ Ι.Δ. Στεφανίδης, «...*Η Δημοκρατία δυσχερής*;», *ό.π.*

σχέσεων) παίζουν ρόλο, αλλά δεν αρκούν. Άλλωστε, με κριτήριο την ταυτότητα των διαφημιζόμενων αλλά και τα χαρακτηριστικά του εντύπου που φιλοξενεί τη διαφήμιση, δεν πρόκειται για κλασικές διαφημίσεις, που αποσκοπούν στην προσέλκυση πελατείας – και αυτό δεν ισχύει μόνο για τους ισολογισμούς του ΟΤΕ ή τις εκθέσεις του διοικητή της Τραπέζης της Ελλάδος, αλλά για όλες τις διαφημίσεις που είδαμε παραπάνω.

Η πρακτική αυτή, της διαφήμισης κρατικών φορέων και μεγάλων εταιρειών, στο πλαίσιο των δημοσίων σχέσεων, με στόχο και την ενίσχυση του εντύπου, μας είναι γνωστή και από μεταγενέστερες εποχές, ενώ το θέμα της κατανομής της κρατικής διαφήμισης εξακολουθεί να δημιουργεί πολιτικές αντιπαραθέσεις. Με μια σημαντική διαφορά: στην «καχεκτική δημοκρατία» του τέλους της δεκαετίας του 1950 και των αρχών της δεκαετίας του 1960, δεν υπάρχει περιθώριο για χαλαρότητα, για προσχηματική ή μικρότερη, έστω, ενίσχυση του αντιπάλου. Ένα ξεφύλλισμα της *Επιθεώρησης Τέχνης* της ίδιας περιόδου είναι ενδεικτική: δεν θα βρούμε ούτε μία διαφήμιση αυτού του είδους. Ακόμα πιο ενδεικτικό είναι ότι ολοσέλιδες διαφημίσεις του Εθνικού και του Λαϊκού Λαχείου θα εμφανιστούν στην *Επιθεώρηση Τέχνης* μόνο μετά το 1964, μετά την ανάληψη της κυβέρνησης από την Ένωση Κέντρου, δηλαδή.

Η ερμηνεία η οποία, κατά τη γνώμη μου, μπορεί να απαντήσει συνεκτικά το ερώτημα της διαφήμισης στη *Διεθνή Ζωή* είναι πολιτική. Κρατικοί φορείς και μεγάλες επιχειρήσεις, στη συγκυρία της νέας έξαρσης του αντικομμουνιστικού αγώνα, από το 1958 και μετά, διαφημίζονται συστηματικά στο περιοδικό, επειδή θέλουν να στηρίξουν την έκδοσή του. Μια ανάλυση της συγκυρίας και των δεδομένων της εποχής μάς δείχνει ότι η επιλογή αυτή δεν μπορεί να εξηγηθεί –μόνο ή κυρίως– με βάση τις προσωπικές ή τις δημόσιες σχέσεις, αλλά γίνεται για λόγους πολιτικούς: η *Διεθνής Ζωή* θεωρείται χρήσιμη στην αντικομμουνιστική εκστρατεία. Θα προσπαθήσω να δείξω στη συνέχεια το πώς και γιατί. Ας δούμε, λοιπόν, προηγουμένως, την πολιτική ταυτότητα των εκδοτών: τι είναι η Σοσιαλιστική Λέσχη, ποια είναι η πολιτική της φυσιογνωμία και οι πολιτικοί στόχοι.

Από τις σοσιαλιστικές κινήσεις του Μεσοπολέμου στη Σοσιαλιστική Λέσχη

Η Σοσιαλιστική Λέσχη ιδρύεται τον Φεβρουάριο του 1959, με βασικά στελέχη τον Μανώλη Κόρακα, τον Ευάγγελο Κυριακόπουλο, τον Βύρωνα Σταματόπουλο, τον Αχιλλέα Γρηγορογιάννη κ.ά. Οι ιδρυτές της μετράνε ήδη κάποια χρόνια παρουσίας στο ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα, στην σύντομη παράδοση του οποίου εντάσσεται και η ομάδα αυτή.

Το 1924, όταν το ΣΕΚΕ «μπολσεβικοποιείται», αποδεχόμενο τους 21 όρους της Κομμουνιστικής Διεθνούς, και μετονομάζεται σε ΚΚΕ, τα στελέχη που διαφωνούν με αυτή την

εξέλιξη αποχωρούν, συγκροτώντας αυτόνομες σοσιαλιστικές κινήσεις, με πολύ μικρή όμως απήχηση, τόσο γενικά όσο και ειδικότερα στο συνδικαλιστικό κίνημα. Μετά την 4η Αυγούστου 1936, ακολουθώντας την κοινή μοίρα των αριστερών ομάδων, θα τεθούν εκτός νόμου. Στα χρόνια της Κατοχής, η σημαντικότερη από αυτές, το Σοσιαλιστικό Κόμμα Ελλάδος (ΣΚΕ) και η Ένωση Λαϊκής Δημοκρατίας (ΕΛΔ), μαζί με άλλες μικρότερες σοσιαλιστικές συνιστώσες μετέχουν στο ΕΑΜ, χωρίς όμως να γνωρίσουν κάποια σοβαρή μαζικοποίηση, σε αντίθεση με το ΚΚΕ.⁴⁰⁸

Κατά τη διάρκεια της Κατοχής και των πρώτων μεταπολεμικών χρόνων,⁴⁰⁹ ένα ευρύτατο φάσμα κινήσεων και προσώπων αυτοπροσδιορίζονται με το επίθετο «σοσιαλιστικός».⁴¹⁰ Θα περιοριστώ σε μία εικόνα: μετά τη νίκη των Εργατικών, στις βουλευτικές εκλογές του Ιουλίου του 1945, στην έδρα του Διεθνούς Τμήματος του κόμματος στο Λονδίνο, «καταφθάνουν διαρκώς ευχετήρια τηλεγραφήματα, υπομνήματα, εκκλήσεις και δείγματα εντύπου υλικού, που καλύπτουν όλο το φάσμα του σοσιαλίζοντα μικρόκοσμου των Αθηνών, από τον (κάθε άλλο παρά αριστερό) εργατοπατέρα Φώτη Μακρή μέχρι τους αρχαιομαρξιστές και εκείνο το Σοσιαλιστικό Κόμμα, το οποίο είχε παραμείνει στο ΕΑΜ» – και ο καθένας από αυτούς υποστηρίζει ότι αυτός και μόνον εκπροσωπεί γνήσια τον σοσιαλιστικό χώρο.⁴¹¹

Εκτός από το ΣΚ-ΕΛΔ, το οποίο αποτελεί τη μεγαλύτερη δύναμη και θα αναγνωριστεί το 1946 ως μέλος της Comisco (Committee of the International Socialist Conference, ο

⁴⁰⁸ Βλ. Παναγιώτης Νούτσος (επιμ.), *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα από το 1875 ως το 1974*, τόμ. Δ', Γνώση, Αθήνα 1994, σ. 102.

⁴⁰⁹ Η διαδικασία έχει αρχίσει νωρίτερα. Βλ. Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Ο ελληνικός φιλελευθερισμός στο σταυροδρόμι: η «σοσιαλίζουσα» φάση, 1934-1944*, Ι. Σιδέρης, Αθήνα 2003.

⁴¹⁰ Ο Π. Νούτσος διακρίνει, μετά την Απελευθέρωση, πέντε ενότητες πολιτικών ομάδων που διεκδικούν τον χαρακτηρισμό σοσιαλιστικός: α) τον «Συνασπισμό Κομμάτων του ΕΑΜ» (ΚΚΕ, Σοσιαλιστικό Κόμμα Ελλάδας, Αγροτικό Κόμμα Ελλάδας, Δημοκρατικό Ριζοσπαστικό Κόμμα, Δημοκρατική Ένωση, Αριστεροί Φιλελεύθεροι), β) την Επιτροπή Συνεργασίας Σοσιαλιστικών και Αγροτικών Κομμάτων (ΕΛΔ-ΣΚΕ, Σοσιαλιστική Εργατική Ένωση, Ενιαίο Σοσιαλιστικό Κόμμα Ελλάδας, Ανεξάρτητο Αγροτικό Κόμμα Ελλάδας), γ) τη Σοσιαλιστική Ομοσπονδία (Κόμμα Εργασίας, Ανεξάρτητο Αγροτικό Κόμμα, Ενιαίο Σοσιαλιστικό Κόμμα, Ελληνική Σοσιαλιστική Ένωση, τμήμα της Σοσιαλιστικής Εργατικής Ένωσης, Ελληνικό Σοσιαλιστικό Κόμμα), δ) όσους αυτονομούνται από τα σχήματα αυτά, όπως η Ανεξάρτητη Σοσιαλιστική Ομάδα, που αποχωρεί από το ΣΚ-ΕΛΔ, ε) κόμματα ή συσπειρώσεις νεολαίας που κινούνται στη δεξιότερη γωνία αυτού του τοπίου (Ένωση Δημοκρατικών Αριστερών, Πανελλήνια Οργάνωση Δημοκρατικής Νεολαίας, Δημοκρατικό Σοσιαλιστικό Κόμμα, Εθνικό Ενωτικό Κόμμα). Βλ. Π. Νούτσος (επιμ.), *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα από το 1875 ως το 1974*, τόμ. Δ', ό.π., σ. 164.

⁴¹¹ Χάγκεν Φλάισερ, «Σε αναζήτηση της “δημοκρατικής Αριστεράς” στην Ελλάδα: Δυτικοί προβληματισμοί για έναν πολυδιεκδικούμενο χώρο, 1945-1958», στο *Ο Γεώργιος Καρτάλης και η δύσκολη δημοκρατία. Σαράντα χρόνια από το θάνατό του*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας (Ίδρυτής: Σχολή Μωραΐτη), Αθήνα 1998, σ. 147-148.

πρόδρομος της Σοσιαλιστικής Διεθνούς, η οποία θα (επαν)ιδρυθεί το 1951), ας μην ξεχνάμε ότι στους καταστατικούς στόχους του ΕΔΕΣ περιλαμβάνονταν και η δημιουργία της «Δημοκρατικής Σοσιαλιστικής Ελλάδος», ενώ το κόμμα (1946-1952) του Γεωργίου Παπανδρέου ονομάζεται «Δημοκρατικό Σοσιαλιστικό». Στα επόμενα χρόνια, τα χρόνια του Εμφυλίου, η γκάμα βέβαια θα στενέψει πολύ· ωστόσο, η περιήγηση στον γαλαξία των σοσιαλιστικών σχημάτων που εμφανίζονται, ανασυντίθενται, διασπώνται κλπ. υπερβαίνει τα όρια και τις δυνατότητες της παρούσας μελέτης. Θα περιοριστώ, έτσι, σε κάποιες επισημάνσεις που σχετίζονται πιο άμεσα με τη Σοσιαλιστική Λέσχη και τη *Διεθνή Ζωή*.

Το θέμα των σχέσεων με τον κομμουνισμό υπήρξε εξαρχής κομβικό για τους σοσιαλιστές, τόσο στην Ελλάδα όσο και διεθνώς, αφού η διαφωνία με τη «μπολσεβικοποίηση» το 1924 βρίσκεται στη ρίζα της αυτόνομης ύπαρξης και πορείας τους. Στα χρόνια της Κατοχής, παρότι το μεγαλύτερο μέρος τους θα συνυπάρξει με το ΚΚΕ στο πλαίσιο του ΕΑΜ, ένα κομμάτι δεν θα κάνει το ίδιο, την ίδια στιγμή που το θέμα της στάσης έναντι της εαμικής Αντίστασης, του ΚΚΕ και της ΕΣΣΔ διχάζει τον τροτσκιστικό χώρο,⁴¹² με τον οποίο διατηρούν σχέσεις οι σοσιαλιστές.⁴¹³

Μεταπολεμικά η σχέση κομμουνιστών και σοσιαλιστών θα εξακολουθήσει, στα νέα δεδομένα της εποχής (που ορίζουν η μεγάλη ενίσχυση του ΚΚΕ, το αντιφασιστικό μέτωπο και η προϊούσα πόλωση), να είναι καθοριστική για την πολιτική και τη φυσιογνωμία των ποικίλων σοσιαλιστικών ομάδων, ενώ θα γνωρίσει δραματική όξυνση στις συνθήκες του Εμφυλίου. Η ΕΛΔ-ΣΚΕ αποχωρεί από το ΕΑΜ, ενοποιείται και, μαζί με άλλες ομάδες, δημιουργεί το Σοσιαλιστικό Κόμμα-ΕΛΔ, το οποίο θα απέχει στις εκλογές του 1946, θα διαφοροποιηθεί από την επιλογή της ένοπλης πάλης του ΚΚΕ, αλλά θα κρατήσει σταθερή στάση απέναντι στη

⁴¹² Το φάσμα είναι ευρύ και καλύπτει από τον επαναστατικό ντεφετισμό, την επιδίωξη συμφιλίωσης με τους Γερμανούς φαντάρους και την καταγγελία του «πραξικοπήματος του Δεκέμβρη» (Σπύρος Στίνας) μέχρι τον «εισοδισμό» στο αντάρτικο (Μιχάλης Ράπτης) ή την αποδοχή του ΕΑΜ ως αντιστασιακής δύναμης που εκπροσωπεί την εργατική τάξη (Χρήστος Αναστασιάδης). Βλ. Μιχάλης Λυμπεράτος, *Από το ΕΑΜ στην ΕΔΑ*, Στοχαστής, Αθήνα 2011, σ. 241-245.

⁴¹³ Η επαφή δημιουργείται μέσα από δύο, κυρίως, διαύλους. Πρώτον, την κοινή αντίθεση με το ΚΚΕ, στο πλαίσιο της Αριστεράς. Δεύτερον, τη μετατόπιση αγωνιστών και διανοουμένων από τεταρτοδιεθνιστικές σε σοσιαλδημοκρατικές απόψεις. Ο Δημήτρης Γιωτόπουλος (που διατηρεί σχέσεις με τον Μανώλη Κόρακα, ο οποίος μιλάει ένθερμα γι' αυτόν στον Ίρβινγκ Μπράουν [βλ. *εδώ*, Κεφάλαιο 2] και γράφει στον *Νέο Μαχητή*, τον *Μαχητή* και τη *Διεθνή Ζωή*), αποτελεί ένα τέτοιο παράδειγμα. Βλ. σχετικά, Θεόδωρος Μπενάκης, *Δημήτρης Γιωτόπουλος. Μια πορεία από τον επαναστατικό στο φιλελεύθερο Σοσιαλισμό*, Κούριερ Εκδοτική, Αθήνα 2003.

«λευκή τρομοκρατία»: στις εκλογές του 1950 θα μετάσχει στο μετωπικό σχήμα της Αριστεράς, τη Δημοκρατική Παράταξη.⁴¹⁴

Και ενώ η πλειονότητα των σοσιαλιστικών και αριστερών ομάδων και κινήσεων θα πορευθούν συνεργαζόμενες και ταυτόχρονα αντιπαρατιθέμενες με το ΚΚΕ, μικρότερες ομάδες και μεμονωμένα άτομα που δρουν στον χώρο αυτό θα ανάγουν την αντιπαράθεση με τον κομμουνισμό σε πρωτεύον στοιχείο της πολιτικής τους. Ανάμεσά τους, η Σοσιαλιστική Ομοσπονδία (ιδρύεται το 1946, και το 1950 μετεξελισσεται στην ομάδα Σοσιαλιστική Ανασυγκρότηση και μετέχει στα ψηφοδέλτια της ΕΠΕΚ) και, κατεξοχήν, το Αρχαιομαρξιστικό Κόμμα Ελλάδος-ΑΚΕ⁴¹⁵ (το οποίο, στην τρίτη συνδιάσκεψή του, στέλνει χαιρετιστήριο τηλεγράφημα στον κυβερνητικό στρατό για τη νίκη του επί του ΔΣΕ) και η Πανελλήνια Οργάνωση Δημοκρατικής Νεολαίας (ΠΟΔΝ), η οποία εκδίδει τα περιοδικά *Νέος Μαχητής* και *Μαχητής*.⁴¹⁶

Στον κύκλο της ΠΟΔΝ και τους συνεργάτες των δύο αυτών περιοδικών θα συναντήσουμε πολλά από τα στελέχη της Σοσιαλιστικής Λέσχης και της *Διεθνούς Ζωής*. Ανάμεσά τους, τον Μανώλη Κόρακα, τον Βύρωνα Σταματόπουλο, τον Θεοφύλακτο Παπακωνσταντίνου. Η *Διεθνής Ζωή* μπορεί να θεωρηθεί πολιτική συνέχεια των δύο αυτών περιοδικών με δύο βασικές διαφοροποιήσεις – εκτός του ότι είναι πιο πλούσια σε περιεχόμενο: την πολύ εντονότερη διεθνή διάσταση στην ύλη της και τον διμέτωπο αγώνα εναντίον ΕΡΕ και ΚΚΕ-ΕΔΑ (θεωρητικά τον ίδιο προσανατολισμό έχουν και ο *Νέος Μαχητής* και ο *Μαχητής*, ωστόσο εκεί το βάρος πέφτει σαφώς στο δεύτερο σκέλος).

Πρέπει να τονίσουμε ότι η αντικομμουνιστική συνιστώσα είναι πολύ μικρή: σε μια τάση μειοψηφική, όπως είναι η σοσιαλιστική συνολικά (όσον αφορά την ελληνική πολιτική, το ελληνικό εργατικό και αριστερό κίνημα εν γένει), αποτελεί μειοψηφία: είναι η μειοψηφία της μειοψηφίας. Και τη χαρακτηρίζουμε «αντικομμουνιστική» ή «αντικομμουνιστικό

⁴¹⁴ Βλ. Π. Νούτσος (επιμ.), *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα από το 1875 ως το 1974*, τόμ. Δ', ό.π., σ. 102-108, 467-503. Επίσης, Ettore Costa, *The Socialist International in the Cold War (1945-1951)*, ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, La Sapienza-Πανεπιστήμιο της Ρώμης, Ρώμη 2015, σ. 327-359 κ.ε., 391 κ.ε., Palgrave MacMillan, Λονδίνο 2018. Βλ. ακόμα, Χάγκεν Φλάισερ, «Ο “τρίτος παράγοντας”: προσπάθειες για ανεξάρτητη σοσιαλιστική πολιτική στις συνθήκες του Εμφυλίου», στο Lars Baerentzen, Γιάννης Ο. Ιατρίδης, Ole L. Smith (επιμ.), *Μελέτες για τον Εμφύλιο Πόλεμο 1945-1959*, μετ. Αριστεά Παρίση, Ολκός, Αθήνα 2002, σ. 195-232.

⁴¹⁵ Βλ. για τη Σοσιαλιστική Ομοσπονδία, αλλά και γενικότερα τις σοσιαλιστικές ομάδες, Γιώργος Αλεξιάτος, *Ιστορικό Λεξικό του ελληνικού εργατικού κινήματος*, γ' έκδ., Ρωγμή, Θεσσαλονίκη [2012], στα οικεία λήμματα, καθώς και σ. 269-271.

⁴¹⁶ Βλ. Χαράλαμπος Πρωτοπαπιάς, *Το δημοκρατικό σοσιαλιστικό κίνημα στην Ελλάδα*, Ινστιτούτο Νίκος Πουλαντζάς, Αθήνα 2006 (bit.do/chpr) (ο Χ. Πρωτοπαπιάς ήταν γραμματέας της ΠΟΔΝ). Επίσης, Μιχάλης Λυμπεράτος, *Από το ΕΑΜ στην ΕΔΑ*, ό.π., σ. 234-236.

σοσιαλισμό», επειδή αυτή είναι η ειδοποιός διαφορά της, που καθορίζει την πολιτική και τη φυσιογνωμία της, διακρίνοντάς την από άλλες ομάδες του ίδιου χώρου.

Οι λόγοι που αξίζει να ασχοληθούμε με αυτή την ομάδα, πέρα από τη σχέση της με το CCF, είναι τρεις. Πρώτον, επειδή, παρά την πολύ μικρή πολιτική της δύναμη, στελέχη της ή πρόσωπα που διατηρούν στενές σχέσεις μαζί της, όπως ο Θεοφύλακτος Παπακωνσταντίνου, ο Άγγελος Προκοπίου αλλά και ο ίδιος ο Κόρακας, μέσα από τη δραστηριότητα ή τα πόστα που κατέχουν, κατακτούν πολλαπλάσια επιρροή. Δεύτερον, επειδή, σε αρκετά σημεία τουλάχιστον, συμπίπτουν με τον κυρίαρχο αντικομμουνισμό του κράτους των εθνικοφρόνων. Και, τρίτον, επειδή οι απόψεις αυτής της ομάδας, ενώ είναι περιθωριακές στην Ελλάδα, βρίσκονται σε αντιστοιχία με την –όχι με τη μειοψηφική αυτή τη φορά, αλλά– κυρίαρχη άποψη των σοσιαλιστικών κομμάτων της Ευρώπης, τη δεκαετία του 1960.

«The bitterest enemies of communism»

Το 1954, ο Χιου Γκέιτσκελ, ηγέτης των Βρετανών Εργατικών, εκφράζει τη λύπη του σε μια επιστολή του προς τον νομικό Χάρτλεϋ Σόκρος (γνωστό σε μας κυρίως με την ιδιότητα του Βρετανού αρχιεπισκοπικού στη δίκη της Νυρεμβέργης) για τη σύγχυση που κάνουν πολλοί Αμερικανοί μεταξύ του κομμουνισμού και του σοσιαλισμού» (σύγχυση που εκφράζει, όπως λέει, ο όρος «κόκκινοι» [reds]). Και συνεχίζει επισημαίνοντας ότι η στάση αυτή όχι μόνο συνιστά διαρκή πηγή προβλημάτων μεταξύ των εργατικών κινημάτων της Ευρώπης και του αμερικανικού λαού, αλλά επιπλέον είναι άδικη, αφού οι «σοσιαλδημοκράτες [...] είναι οι μεγαλύτεροι εχθροί του Κομμουνισμού».⁴¹⁷

Είναι μάλλον δύσκολο να συμφωνήσουμε σήμερα με τη ρήση αυτή. Κι αυτό μπορεί να οφείλεται τόσο στην άγνοιά μας (για τους προσανατολισμούς της ευρωπαϊκής σοσιαλδημοκρατίας μετά τον Πόλεμο) όσο και στη γνώση μας (της σχέσης σοσιαλιστών και κομμουνιστών, η οποία, από μια ευρύτερη χρονική οπτική, δύσκολα επιβεβαιώνει την παραπάνω τοποθέτηση). Ωστόσο, η αποστροφή του Γκέιτσκελ, με ρητορικό τρόπο, συνοψίζει την κυρίαρχη κατεύθυνση των ευρωπαϊκών σοσιαλιστικών κομμάτων στα πρώτα χρόνια του Ψυχρού Πολέμου, μια κατεύθυνση που πόρρω απέχει από τη στρατηγική και την τακτική των προπολεμικών λαϊκών μετώπων.

⁴¹⁷ Lawrence Black, «“The Bitterest Enemies of Communism”»: Labour Revisionists, Atlanticism and the Cold War», *Contemporary British History*, τόμ. 15, τχ. 3 (2010) σ. 42.

Έτσι, η σαφής υποστήριξη προς τις ΗΠΑ και το NATO, ο ατλαντισμός και ο αντικομμουνισμός, παρά τις εθνικές διαφοροποιήσεις⁴¹⁸ και τις αποχρώσεις, διαμορφώνουν σταδιακά, από τα τέλη της δεκαετίας του 1950 και μετά, ένα κοινό πολιτικοϊδεολογικό πλαίσιο όπου κινούνται οι Δυτικοευρωπαίοι σοσιαλιστές.

Στο πλαίσιο αυτό, στα ιδρυτικά μέλη της Λέσχης Μπίλντερμπεργκ, το 1954, συναντάμε, όπως είδαμε, μαζί με μεγάλους βιομήχανους και σχεδιαστές της αμερικανικής εξωτερικής πολιτικής, βουλευτές που καλύπτουν τόσο τον συντηρητικό όσο και τον σοσιαλιστικό χώρο. Ανάμεσα στους τελευταίους, Βρετανούς (Ντένις Χήλυ) και Νορβηγούς (Φιν Μόε) Εργατικούς, τον Ιταλό σοσιαλιστή Πάολο Ρότσι, τον γραμματέα του Γαλλικού Σοσιαλιστικού Κόμματος Γκυ Μολέ, καθώς και συνδικαλιστές, όπως τον Γερμανό σοσιαλδημοκράτη Μαξ Μπράουερ.

Η ιδεολογική διακήρυξη της Σοσιαλιστικής Διεθνούς –που ανασυστήνεται στη Φραγκφούρτη το 1951–, με τίτλο *Σκοποί και καθήκοντα του δημοκρατικού σοσιαλισμού*, γραμμένη κυρίως από τους Εργατικούς και τους Σκανδιναβούς σοσιαλδημοκράτες, δίνει έμφαση στην κοινοβουλευτική δημοκρατία, τις πολιτικές ελευθερίες και την υπεράσπιση της Δύσης.⁴¹⁹

NCL: η Non Communist Left – και η ελληνική περίπτωση

Αυτή είναι η μία όψη: τα σοσιαλιστικά κόμματα της Δυτικής Ευρώπης, τα οποία διαλέγουν με σαφήνεια στρατόπεδο στον Ψυχρό Πόλεμο, μετέχουν του ατλαντισμού, αντιπαρατίθενται στο σοβιετικό μοντέλο και εγκαταλείπουν, ακόμα και σε διακηρυκτικό επίπεδο, τον μαρξισμό. Η άλλη, συμπληρωματική όψη είναι ότι η αμερικανική πολιτική και διπλωματία αντιμετωπίζει τα κόμματα αυτά ως αντίπαλο δέος στον κομμουνισμό (χωρίς να απουσιάζει και η υποψία της συνοδοιπορίας).

⁴¹⁸ Δύο παραδείγματα βασικών διαφοροποιήσεων. Το Ιταλικό Σοσιαλιστικό Κόμμα, με ηγέτη το Πιέτρο Νένι, μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1950, θα παραμείνει πιστό στη γραμμή των συμμαχιών με το PCI. Το SPD θα αργήσει αρκετά (μέχρι τη δεκαετία του 1960) να αποδεχθεί το NATO, κάτι που δεν σχετίζεται με ιδεολογικές διαφοροποιήσεις αλλά με εθνικούς λόγους, όπως η ελπίδα επανένωσης της Γερμανίας. Βλ. Donald Sassoon, *One Hundred Years of Socialism. The West European Left in the Twentieth Century*, Κεφάλαιο 9 «Between Neutralism and Atlantism», I.B. Tauris, Λονδίνο-Νέα Υόρκη 2010, σ. 209-224 (α' έκδ.: 1996).

⁴¹⁹ Για τους ιδεολογικούς αναπροσανατολισμούς των σοσιαλιστικών κομμάτων της Ευρώπης, τις δεκαετίες του 1950 και 1960, βλ. D. Sassoon, *One Hundred Years of Socialism*, ό.π., σ. 210 κ.ε. [α' έκδ.: 1996], καθώς και, λίγο γενικότερα, Tony Judt, *Η Ευρώπη μετά τον Πόλεμο*, μετ. Νικηφόρος Σταματάκης, Ελένη Αστερίου, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2012 σ. 360-377 [α' αμερ. έκδ.: 2005]. Για τον ατλαντισμό των σοσιαλδημοκρατών, σε σχέση με το CCF, βλ. Giles Scott-Smith, *The Politics of Apolitical Culture: The Congress for Cultural Freedom, the CIA and Post-War American Hegemony*, Routledge, Λονδίνο 2002, σ. 76 κ.ε.

Θεωρητικά και ιδεολογικά, την άποψη αυτή, της Μη Κομμουνιστικής Αριστεράς (Non Communist Left) ως αποτελεσματικού αντιπάλου του κομμουνιστικού ολοκληρωτισμού και ως αξιόπιστου σύμμαχου των φιλελεύθερων, θεμελιώνει ο Αμερικανός ιστορικός και διανοούμενος Άρθουρ Σλέσινγκερ ο νεότερος, ο οποίος και εισάγει την έννοια του «ζωτικού κέντρου» (vital center).⁴²⁰ Η προσέγγιση αυτή δεν μένει σε αφηρημένο επίπεδο, αλλά θα υιοθετηθεί από κομμάτια της αμερικανικής κρατικής ελίτ, και ιδίως τη CIA,⁴²¹ στα τέλη της δεκαετίας του 1940. Η δράση του Ίρβινγκ Μπράουν στη Γαλλία και την Ιταλία, μετά το 1945, και οι τελεσφόρες προσπάθειές του, με μοχλό την ενίσχυση σοσιαλιστικών ομάδων, για τη διάσπαση των συνδικαλιστικών ομοσπονδιών τις οποίες ελέγχουν οι κομμουνιστές, αποτελεί πρώιμο και εξέχον παράδειγμα της τακτικής αυτής. Γενικότερα, η Γαλλία και η Ιταλία αποτελούν τις δύο κατεξοχήν ευρωπαϊκές χώρες όπου εφαρμόζεται αυτή η πολιτική.⁴²² Η γραμμή αυτή θα γνωρίσει αρκετές διακυμάνσεις (λ.χ. θα υποχωρήσει μετά το 1950 και την έναρξη του Πολέμου της Κορέας) και θα επανέλθει το 1961, με την ανάληψη της προεδρίας από τον Τζων Κέννεντυ.⁴²³

⁴²⁰ Αρχικά στο άρθρο του «Not Left, not Right, but a Vital Center», *The New York Times magazine*, 4.4.1948 και στη συνέχεια στο βιβλίο *The Vital Center. The Politics of Freedom*, Houghton Mifflin Co., Βοστώνη 1949, το οποίο θεωρείται θεμελιώδες κείμενο του φιλελεύθερου αντικομμουνισμού, αλλά και του μεταπολεμικού φιλελευθερισμού γενικότερα. Βλ. σχετικά, Stephen P. Depoe, *Arthur M. Schlesinger, Jr., and the Ideological History of American Liberalism*, University of Alabama Press, Τουσκαλούζα 1994, σ. 5 κ.ε. και Larry Ceplair, *Anti-communism in Twentieth-century America. A Critical History*, Praeger, Σάντα Μπάρμπαρα κ.α. 2011, σ. 154-157. Επίσης, σχετικά με το CCF, βλ. τις παρατηρήσεις στο Zinovia Lialiouti, «The “treason of the intellectuals”: the shadowy presence of the Congress for Cultural Freedom in Greece, 1950-1963», *Intelligence and National Security* (14.2.2018, doi.org/10.1080/02684527.2018.1436013), σ. 5. Βλ. και εδώ, Κεφάλαιο 4.

⁴²¹ Ο ένας λόγος που η αντίληψη αυτή υιοθετείται ασμένως από τη CIA είναι ότι η υπηρεσία, θεσμικά, μπορεί να δράσει χωρίς την έγκριση του Κογκρέσου, και έτσι να προχωρήσει σε κινήσεις, όπως λ.χ. η χρηματοδότηση και η ενίσχυση της γαλλικής Force Ouvrière, που αποσχίζεται από την κομμουνιστική CGT, οι οποίες αλλιώς όχι μόνο θα συναντούσαν σοβαρά εμπόδια για να εγκριθούν αλλά και θα ακυρώνονταν, αφού αναγκαία προϋπόθεση γι' αυτές ήταν η μυστικότητα. Ο δεύτερος είναι η ισχυρή παρουσία μελών της φιλελεύθερης ελίτ, απόφοιτων των πανεπιστημίων της *Ivy League* στην υψηλή στελέχωση της CIA, τα πρώτα χρόνια της λειτουργίας της (ιδρύεται το 1947).

⁴²² Βλ., ενδεικτικά, Irwin M. Wall, *The United States and the Making of Postwar France, 1945-1954*, Cambridge University Press, Καίμπριτζ-Νέα Υόρκη 1991 και Alessandro Brogi, *A Question of Self-Esteem: The United States and the Cold War Choices in France and Italy, 1944-1958*, Praeger, Γουέστπορτ 2002.

⁴²³ Ο Σλέσινγκερ από τις αρχές της δεκαετίας του 1950 δραστηριοποιείται έντονα υπέρ των Δημοκρατικών, στις προεκλογικές καμπάνιες τους και αλλού. Το 1961 θα παραιτηθεί από το Χάρβαρντ και θα αναλάβει ειδικός σύμβουλος του Κέννεντυ· μεταξύ άλλων, θα είναι λογογράφος του προέδρου, θα ασχοληθεί με τη Λατινική Αμερική και θα παίζει ρόλο στο λεγόμενο «άνοιγμα στην Αριστερά» στην Ιταλία, δηλαδή την υποστήριξη της συμμετοχής των σοσιαλιστών σε συμμαχικές κυβερνήσεις.

Όσον αφορά την Ελλάδα, το θέμα είναι ανοιχτό στην έρευνα. Μια πρώτη διερεύνηση, υποδεικνύει, καταρχάς, ορισμένες ιδιαιτερότητες, που δυσχεραίνουν την εφαρμογή μιας τέτοιας γραμμής στην Ελλάδα.

Πρώτον, και πολύ βασικό, ο σοσιαλιστικός χώρος, συνολικά, έχει πολύ μικρή εκλογική και πολιτική επιρροή στη χώρα μας, τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες. Σε πλήρη αντίθεση με τα κραταιά σοσιαδημοκρατικά κόμματα πολλών ευρωπαϊκών χωρών, στην Ελλάδα δρουν πολυάριθμες, αλλά ολιγοπληθείς και πολυδιασπασμένες ομάδες.⁴²⁴ Δεν πρόκειται όμως μονάχα γι' αυτό. Οι μικρές αυτές ομάδες, καθώς και μεμονωμένες προσωπικότητες του σοσιαλιστικού χώρου, τις δεκαετίες του 1950 και 1960 διατηρούν σχέσεις και συνεργάζονται με την ΕΔΑ, με ποικίλους τρόπους: συμμετέχοντας στα ψηφοδέλτια της σε βουλευτικές και δημοτικές εκλογές, συμμαχώντας στα συνδικάτα, στο κίνημα ειρήνης κ.α. Το αντικομμουνιστικό κομμάτι των Ελλήνων σοσιαλιστών, λοιπόν, είναι εξαιρετικά ισχύ,⁴²⁵ και έτσι δεν μπορεί να παίζει τον ρόλο του αναχώματος στους κομμουνιστές.⁴²⁶

Δεύτερον, η κυρίαρχη ιδεολογία και η πρακτική της εθνοφοροσύνης αποδεικνύεται αρκετά άκαμπτη για τέτοια ανοίγματα. Στο ασφυκτικό ιδεολογικοπολιτικό πλαίσιο που ορίζουν η άρνηση ακόμα και της λέξης «εμφύλιος» ή ο εξοβελισμός της λέξης «λαϊκός» από τον δημόσιο λόγο,⁴²⁷ όπου ο κομμουνισμός είναι η «βρόμικη λέξη», οι σοσιαλιστές θεωρούνται a priori και συλλήβδην «συνοδοιπόροι» και ύποπτοι επί φιλοκομμουνισμό, εξορίζονται (μεταφορικά αλλά και κυριολεκτικά) μαζί με τους κομμουνιστές, και κάθε άλλο παρά αντιομετωπίζονται ως χρήσιμοι και εν δυνάμει αντίπαλοί του.⁴²⁸

⁴²⁴ Για «σοσιαλιστές χωρίς Σοσιαλιστικό Κόμμα» θα κάνει λόγο ο Παναγιώτης Νούτσος, στην ενότητα του έργου του για τις δεκαετίες του 1950 και 1960, που επιγράφει «Ο αμήχανος “ελληνικός σοσιαλισμός”»: Π. Νούτσος, *Η σοσιαλιστική σκέψη*, ό.π., σ. 102 κ.ε.

⁴²⁵ Πολύ επιγραμματικά, σημειώνω ότι οι ρίζες και των δύο (καχεκτικότητα του σοσιαλιστικού χώρου συνολικά και υπεροχή της φιλοκομμουνιστικής του συνιστώσας) πρέπει να αναζητηθούν αφενός στη σαρωτική κυριαρχία του ΚΚΕ στο αντιστασιακό κίνημα, και αφετέρου στον Εμφύλιο που ακολούθη – δεδομένα, και τα δύο, που κονιορτοποιούν τις ενδιάμεσες στάσεις.

⁴²⁶ Χάγκεν Φλάισερ, «Ο “τρίτος παράγοντας”»: προσπάθειες για ανεξάρτητη σοσιαλιστική πολιτική στις συνθήκες του Εμφυλίου», στο Lars Baerentzen, Γιάννης Ο. Ιατρίδης, Ole L. Smith (επιμ.), *Μελέτες για τον Εμφύλιο Πόλεμο 1945-1959*, μετ. Αριστέα Παρίση, Ολκός, Αθήνα 2002, σ. 195-232.

⁴²⁷ Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, «Η ιδεολογική επίδραση του εμφυλίου πολέμου», στο Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Κράτος, κοινωνία, εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα*, Θεμέλιο, Αθήνα 1986, σ. 18 κ.ε.

⁴²⁸ Ακραίο παράδειγμα της λογικής του εμφυλιακού κράτους, που θεωρεί ύποπτο κάθε μη εθνικόφρονα, είναι ότι τον Φεβρουάριο του 1948 η κυβέρνηση Σοφούλη θέτει εκτός νόμου ακόμα και την ΠΟΔΝ, η οποία, λόγω του έντονου αντικομμουνισμού της, σύμφωνα με τη λογική της ενίσχυσης της ΝCL, όχι μόνο δεν έπρεπε να απαγορευθεί, αλλά να ενισχυθεί με κάθε τρόπο. Τελικά, η απόφαση ανακλήθηκε έπειτα από αντιδράσεις Ευρωπαίων σοσιαλιστών. Βλ. Θ. Μπενάκης, *Δημήτρης Γιωτόπουλος*, ό.π., σ. 158, σημ. 6.

Ένα εξαιρετικά ενδιαφέρον παράδειγμα της ελληνικής «απόκλισης» και των αντιφάσεων της είναι ο ίδιος ο Κόρακας – και γενικότερα ο κύκλος της Σοσιαλιστικής Λέσχης. Την ίδια στιγμή που ο ίδιος αυτοπροσδιορίζεται ως σοσιαλιστής, πρωτοστατώντας μάλιστα στις προσπάθειες για την ίδρυση σοσιαλιστικού κόμματος, συγκαταλέγει την Ελληνική Ένωση για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου και του Πολίτη (ΕΕΔΑΠ) στις μετωπικές οργανώσεις του ΚΚΕ (μαζί με τον Ελληνοσοβιετικό Σύνδεσμο ή διάφορες φιλειρηνικές κινήσεις), διαμαρτυρόμενος ότι αυτή ελέγχεται από «συνοδοιπόρους». ⁴²⁹ Οι «συνοδοιπόροι» αυτοί όμως είναι εξέχουσες προσωπικότητες του σοσιαλιστικού χώρου, αφού στο διοικητικό συμβούλιο και τους πρωτεργάτες της ΕΕΔΑΠ συναντάμε ονόματα όπως η Αγνή Ρουσοπούλου, ο Στράτης Σωμερίτης, ο Ηλίας Τσιριμώκος και ο Δημήτριος Καλλιτσουνάκης.

Παρά τα δύο αυτά δεδομένα, το ζήτημα της ενδεχόμενης υποστήριξης στην Ελλάδα μη κομμουνιστικών αριστερών ή γενικότερα προοδευτικών ομάδων, εκ μέρους των ΗΠΑ, ως αντίβαρο στο ΚΚΕ αξίζει να ερευνηθεί. Ανοίγοντας τη συζήτηση, θα σταθώ σε τρεις περιπτώσεις, που αξίζει να ιδωθούν και υπό το πρίσμα αυτό.

I. Η στάση των Αμερικανών έναντι της Ένωσης Κέντρον. Πέραν της μόνιμης προτίμησης των ΗΠΑ για κοινοβουλευτικές κυβερνήσεις ευρέος φάσματος, ήδη από τα χρόνια του Εμφυλίου, στα τέλη της δεκαετίας του 1950 αρχίζουν να δίνουν αυξημένη προσοχή στον κεντρώο χώρο, ως ενδεχόμενη εναλλακτική έναντι της ΕΡΕ, ειδικά μετά το αποτέλεσμα των εκλογών του 1958 (που εκπλήσσει την Ουάσινγκτον και οδηγεί σε επανεκτιμήσεις των προτάσεων και συμπερασμάτων της CIA για την Ελλάδα), ⁴³⁰ οπότε το θέμα της ανάσχεσης της επιρροής ΕΔΑ-ΚΚΕ έρχεται σε πρώτο πλάνο. Υιοθετώντας σχετικές εισηγήσεις της πρεσβείας στην Αθήνα (Σεπτέμβριος 1958), το Συμβούλιο Συντονισμού Επιχειρήσεων (Operations Coordinating Board-OCB) ⁴³¹ θα αναθεωρήσει το Επιχειρησιακό Σχέδιο για την Ελλάδα. Το αναθεωρημένο Σχέδιο, που παρουσιάζεται στον πρόεδρο Αϊζενχάουερ τον Ιανουάριο του 1959, αφού επισημάνει την «εντυπωσιακή επιτυχία» του «κομμουνιστικού μετώπου» της ΕΔΑ στις εκλογές του Μαΐου του 1958 και την αυξανόμενη πόλωση μεταξύ Δεξιάς και άκρας Αριστεράς, που ζημιώνει «το Κέντρο και τις μετριοπαθείς αριστερές ομάδες, που τείνουν να διασπαστούν και να αποδυναμωθούν», συνεχίζει:

⁴²⁹ Κόρακας προς Josselson, 2.3.1954, φ. 4, κ. 210, IACF Records/CHI.

⁴³⁰ Βλ. Αλέξης Παπαχελάς, *Ο βιασμός της ελληνικής δημοκρατίας και ο αμερικανικός παράγων, 1947-1967*, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα 2017, σ. 61-62 [α' έκδ.: 1997].

⁴³¹ Το OCB λειτουργεί στο πλαίσιο του Εθνικού Συμβουλίου Ασφαλείας (National Security Council-NSC), το οποίο ασχολείται με θέματα ασφάλειας, εξωτερικής πολιτικής και στρατού· αρμοδιότητα του OCB είναι ο συντονισμός των μυστικών επιχειρήσεων.

«Καταβάλλουμε προσπάθειες για να ταυτίσουμε τις ΗΠΑ, όσο γίνεται πιο αποτελεσματικά, με τις προσδοκίες των Ελλήνων για τη βελτίωση των οικονομικών και κοινωνικών συνθηκών, ενώ εξετάζουμε τον ρόλο που θα μπορούσαν να παίξουν οι ΗΠΑ στην επανοικοδόμηση του Κέντρου και των μετριοπαθών αριστερών ομάδων, καθώς και στην ανάπτυξη μιας μη κομμουνιστικής εναλλακτικής σε περίπτωση πτώσης της παρούσας κυβέρνησης Καραμανλή».⁴³²

Από τον Ιανουάριο του 1961 και μετά, ο Τζων Κέννεντυ αναλαμβάνει τριακοστός πέμπτος πρόεδρος των ΗΠΑ, το αμερικανικό ενδιαφέρον για το Κέντρο αυξάνεται και επικεντρώνεται στη νεοσύστατη Ένωση Κέντρου. Η εξέλιξη αυτή, που ανάγεται σε συνολικότερες επιλογές της κυβέρνησης Κέννεντυ για την ενίσχυση κεντρώων και σοσιαλδημοκρατικών λύσεων στην Ευρώπη, διευκολύνεται από τους προσωπικούς δεσμούς που έχει αναπτύξει ο Ανδρέας Παπανδρέου (ο οποίος και λειτουργεί ως σύνδεσμος μεταξύ του πατέρα του και συμβούλων της αμερικανικής κυβέρνησης) με μέλη της προοδευτικής αμερικανικής ελίτ, κατά τα χρόνια των σπουδών και της διδασκαλίας του σε αμερικανικά πανεπιστήμια.⁴³³ Έτσι, μετά το 1961, το ενδεχόμενο της ανάληψης της διακυβέρνησης από το Κέντρο αρχίζει να αποτελεί βασικό σενάριο για τους Αμερικανούς σχεδιαστές της πολιτικής, την πρεσβεία της Αθήνας και τη CIA. Δεν πρόκειται τόσο για πολιτική επιλογή, καθώς για την πλειονότητα των παραπάνω ιθυνόντων ο Καραμανλής εξακολουθεί να χαίρει εμπιστοσύνης,⁴³⁴ αλλά για ρεαλιστικό αναπροσανατολισμό.⁴³⁵ Τον Απρίλιο του 1963 πια, ο υφυπουργός

⁴³² «Operations Coordinating Board Report on Greece (NSC5718/1)», στο *Foreign Relations of the United States, 1958-60* [εφεξής: *FRUS*], τόμ. 10, μέρος 2, τεκμήριο 251, σ. 643-649· το έχει επισημάνει ο Stan Draenos, «United States Foreign Policy and the Liberal Awakening in Greece, 1958-1967», *The Historical Review / La Revue Historique*, τόμ. 5 (2008), σ. 126-127.

⁴³³ Βλ. για τους δεσμούς αυτούς, S. Draenos, «United States Foreign Policy», ό.π., σ. 128 κ.ε. (στη σ. 145, σημ. 44 για τις επαφές Σλέσινγκερ και Παπανδρέου) και Σπύρος Δράινας, *Ανδρέας Παπανδρέου. Η γέννηση ενός πολιτικού αντάρτη*, μετ. Χρήστος Οικονόμου, Ψυχογιός, Αθήνα 2013, σ. 136 κ.ε. [α' αμερ. έκδ.: 2012].

⁴³⁴ Οι απόψεις συμβούλων όπως του Καρλ Κέυζεν, που εισηγούνται μια πιο ενεργητική στήριξη του Κέντρου, παραμένουν μειοψηφικές. Ο Κέυζεν είναι παλιός γνώριμος του Ανδρέα Παπανδρέου από τα χρόνια των σπουδών τους στο Χάρβαρντ και το 1960 βρίσκεται στην Αθήνα, με υποτροφία του Ιδρύματος Φορντ, για να μελετήσει την επίπτωση του Σχεδίου Μάρσαλ στις υποδομές της ενέργειας και των τηλεπικοινωνιών (μαζί με τον Α. Παπανδρέου, θα υποβάλουν σχέδιο για την ίδρυση κέντρου οικονομικού προγραμματισμού, το οποίο θα ευοδωθεί καταλήγοντας στην ίδρυση του ΚΟΕ, του μετέπειτα ΚΕΠΕ). Τον επόμενο χρόνο, ως συνεργάτης του Μακτζώρτζ Μπάντνι (συμβούλου εθνικής ασφαλείας και ενός από τους «σοφούς» της νέας κυβέρνησης Κέννεντυ), θα εισηγηθεί μια αποστασιοποίηση από τον Καραμανλή και εμμέσως υποστήριξη του Κέντρου. Για παράδειγμα, ως αντιστάθμισμα στην επίσκεψη Καραμανλή στον Λευκό Οίκο τον Απρίλιο του 1961, θα προτείνει να προσκληθούν στην Ουάσινγκτον και να συναντηθούν με τον πρόεδρο, μια αντιπροσωπεία Ελλήνων κεντρώων ηγετών· η πρόταση δεν υιοθετείται. Βλ. S. Draenos, «United States Foreign Policy», ό.π., σ. 131, 134-136.

⁴³⁵ Οι αμερικανικές εκτιμήσεις για την άνοδο στην εξουσία της Ένωσης Κέντρου, το 1963-1964, δίστανται. Κάποιες προσεγγίσεις την αντιμετωπίζουν ως παράγοντα αστάθειας και κρίσης (Αριστοτελία Πελώνη, *Ιδεολογία κατά ρεαλισμού. Η αμερικανική πολιτική στην Ελλάδα, 1963-1976*,

Εξωτερικών για υποθέσεις της Μέσης Ανατολής και της Νότιας Ασίας, Φίλιπ Τάλμποτ, γράφοντας προς τον πρεσβευτή στην Αθήνα, Χένρυ Λαμπούις, αφού εκφράσει την αντίθεσή του στο ενδεχόμενο στρατιωτικού πραξικοπήματος εναντίον του μετώπου ΕΚ-ΕΔΑ, συμφωνώντας με τον Λαμπούις,⁴³⁶ θα επισημάνει:

«Προφανώς είναι αδύνατον να παραμείνει ο Καραμανλής επ' άπειρον στην εξουσία, και είμαστε έτοιμοι να συνεργαστούμε με μια άλλη κυβέρνηση, αν έρθει στην εξουσία με συνταγματικά μέσα. Δεν έχουμε ενδοιασμούς όσον αφορά την πιθανότητα να συνεργαστούμε με μια τέτοια κυβέρνηση, αρκεί αυτή να μην εμπλακεί με τους Κομμουνιστές και να μη συμμετέχουν εκπρόσωποί τους στην κυβέρνηση».⁴³⁷

II. Οι αναφορές τις CIA για τους αρχαιομαρξιστές και τους σοσιαλιστές. Πηγαίνοντας λίγο πίσω στον χρόνο, οι αναφορές του σταθμού της Αθήνας της CIA, από τα τέλη ήδη της δεκαετίας του 1940, για τις κινήσεις του σοσιαλιστικού και ευρύτερα μη κομμουνιστικού αριστερού χώρου (ακόμα και μικρών ομάδων, όπως η ΠΟΔΝ ή οι αρχαιομαρξιστές) δεν εγγράφονται μόνο στον γενικότερο κύκλο της ενημέρωσης και ανάλυσης για τη δράση του ευρύτερου φάσματος της Αριστεράς. Πέραν αυτού, οι παραπάνω αναφορές (όπως και οι αντίστοιχες για κινήσεις που αποδυναμώνουν την ΕΔΑ, όπως η αποχώρηση του Μιχάλη Κύρκου το 1951) εκφράζουν το ενδιαφέρον της CIA για έναν πολιτικό χώρο ο οποίος, παρά τις περιορισμένες δυνάμεις τους, αντιπολιτεύεται από τα μέσα, στο ενδοαριστερό μέτωπο, το ΚΚΕ. Κι αυτό φαίνεται από την εστίαση των αναφορών σε τούτη την όψη των κινήσεων των παραπάνω ομάδων· αλλιώς, η δράση και η επίδρασή τους είναι αρκούντως μικρή, για να αιτιολογήσει ένα τέτοιο ενδιαφέρον.⁴³⁸

Πόλις, Αθήνα 2010, σ. 119-120), ενώ κάποιες άλλες –μεταξύ των οποίων και της πρεσβείας της Αθήνας– τη βλέπουν θετικά, με την εκτίμηση ότι η νέα κυβέρνηση θα ακολουθήσει πιο φιλοαμερικανική πολιτική (James Edward Miller, *The United States and the Making of Modern Greece. History and Power, 1950-1974*, The University of North Carolina Press, Τσάπελ Χιλ 2009, σ. 113).

⁴³⁶ Στις 5.4.1963 ο Λαμπούις έχει θέσει υπόψη του υπουργού Εξωτερικών Ντιν Ρασκ και του Προέδρου «ανησυχητικές πληροφορίες» για κυοφορούμενο πραξικόπημα, σύμφωνα με ενημέρωση του πρώην αρχηγός ΓΕΣ Β. Καρδαμάκη προς τον στρατιωτικό ακόλουθο των ΗΠΑ στην Αθήνα, συνταγματάρχη Μπώλντρυ. Σημειώτεον ότι οι τρεις ηγέτες του πραξικοπήματος, σύμφωνα με σημείωμα του Μπώλντρυ προς τον Λαμπούις, ήταν ο Οδυσσέας Αγγελής, ο Αλέξανδρος Χατζηπέτρος και ο Γεώργιος Παπαδόπουλος: Επιστολή Labouisse προς Talbot, 5.4.1963, *FRUS*, τόμ. 16, τεκμήριο 343, σ. 664-666. Βλ. σχετικά και Α. Παπαχελάς, *Ο βιασμός της ελληνικής δημοκρατίας*, ό.π., σ. 82-84.

⁴³⁷ Επιστολή Talbot προς Labouisse (άκρως απόρρητη), 22.4.1963, *FRUS*, τόμ. 16, τεκμήριο 344, σ. 667-668.

⁴³⁸ Βλ., λ.χ., μια δισέλιδη αναφορά του Σεπτεμβρίου του 1950, με αντικείμενο τις τρέχουσες δραστηριότητες του «Αρχαιο-Μαρξιστικού» [sic· έτσι γράφεται σε όλο το κείμενο] Κόμματος. Το κείμενο σημειώνει ότι οι αρχαιομαρξιστές «έχουν πολύ στενές σχέσεις με την ΠΟΔΝ», και αναφέρει την αρθρογραφία του Σωτήρη Τσιγαρίδη και του «αρχηγού του Κόμματος» Δημήτρη Γιωτόπουλου, στον *Μαχητή*. Συνεχίζει λέγοντας ότι οι αρχαιομαρξιστές «συνεργάζονται στενά με ανεξάρτητους σοσιαλιστές όπως ο Μανώλης Κόρακας και ο άνθρωπος του Τύπου Γεώργιος [= Γρηγόριος]

III. Η αξιοποίηση της Διεθνούς Ζωής από το κράτος. Τρίτη, πιο περιορισμένη, αλλά άμεσα σχετιζόμενη με το θέμα μας περίπτωση: η αξιοποίηση της *Διεθνούς Ζωής* και των εκδόσεών της σε ένα διδακτικό εγχειρίδιο της Στρατιωτικής Σχολής Ευελπίδων (ΣΣΕ). Συγκεκριμένα, το 1959 εκδίδεται, για τις ανάγκες του μαθήματος της κοινωνιολογίας στη ΣΣΕ, το σύγγραμμα *Ο διεθνής κομμουνισμός* (479 σ.) του αντισυνταγματάρχη Παναγιώτη Σκαλούμπακα (διαβόητου ως διοικητή και βασανιστή στο στρατοπέδου Μακρονήσου, το 1947-1948). Παρά τον προπαγανδιστικό χαρακτήρα του, πρόκειται για εμπειριστατωμένο πόνημα, με χαρακτήρα περισσότερο ιστορικό και «σοβιετολογικό», παρά λιβελογραφικό, σε μια προσπάθεια να εξοπλίσει τον σπουδαστή με τη γνώση του αντιπάλου.

Στα «βοηθήματα» που παρατίθενται στη βιβλιογραφία, μαζί με όλα τα έργα του Γρ. Γραμματικόπουλου, έργα «διαφωνούντων» διάσημα και στη διεθνή αντικομμουνιστική φιλολογία (του Κραφτσένκο, του Τζίλας), και εκδόσεις του ΓΕΣ με ιδεολογικό-εκλαϊκευτικό περιεχόμενο γραμμένες από γνωστούς διανοούμενους (Κ.Δ. Γεωργούλης, Ε. Λεμπέσης, Μ. Στεφανίδης), θα συναντήσουμε τρία έργα του Θεοφύλακτου Παπακωνσταντίνου (*Ανατομία της Επαναστάσεως*, *Εγχειρίδιον του ελευθέρου πολίτου* και *Η νέα γραμμή του κομμουνισμού*), καθώς και το *Μεγάλο πείραμα* του Α. Σουμπ κ.ά., που έχει προλογίσει. Επίσης, δυο εκδόσεις της *Διεθνούς Ζωής* (*Το σοσιαλιστικό μανιφέστο* και *Το τέλος ενός μύθου. Εκθεσις προς την Σοσιαλιστικήν Διεθνή διά την εσωτερικήν κατάστασιν της ΕΣΣΔ* του Μπρούνο Κάνλιν), τον τόμο *Ελευθερία-Τέχνη-Επιστήμη* (τη μοναδική έκδοση του CCF στα ελληνικά, που είδαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο). Ακόμα, στην κατηγορία «Περιοδικά» ανάμεσα σε άλλα εφτά έντυπα (όπως τα *Σύνορα των δύο κόσμων* του Σάββα Κωνσταντόπουλου ή ο *Αγών των ιδεών* του Γρ. Γραμματικόπουλου), και τα εφτά πλήρως αντικομμουνιστικά, βρίσκουμε και τη *Διεθνή Ζωή*. Τέλος, σε παράρτημα παρατίθεται ολόκληρο το κείμενο του *Σοσιαλιστικού Μανιφέστου*, της διακήρυξης δηλαδή της Σοσιαλιστικής Διεθνούς, όπως την εξέδωσε η *Διεθνής Ζωή* το 1958, με εισαγωγή του Βύρωνα Σταματόπουλου.

Αν σταθούμε στον Θεοφύλακτο Παπακωνσταντίνου, ειδικότερα, τα παραδείγματα τέτοιων χρήσεων των σφοδρών αντικομμουνιστικών συγγραμμάτων του είναι πολλαπλάσια. Η γκάμα, μάλιστα, είναι εντυπωσιακή: για παράδειγμα, το έργο του *Ανατομία της επαναστάσεως* (1952) θα βραβευθεί τον 1953 από την Ακαδημία Αθηνών και περίληψή του θα μεταφραστεί στα αγγλικά, όπως είδαμε, από την Joint Administrative Service (JAS), την αμερικανική

Γραμματικόπουλος». Στη συνέχεια διατυπώνει την –μάλλον αμφιλεγόμενη– εκτίμηση ότι «αυτή τη στιγμή την πιο αξιοσημείωτη προσπάθεια για τον σχηματισμό ενός ενιαίου Σοσιαλιστικού Κόμματος την κάνουν οι Αρχαιο-μαρξιστές», ενώ οι αντίστοιχες προσπάθειες του ΣΚ-ΕΛΔ κρίνονται ανεπιτυχείς.

υπηρεσία που παίζει συντονιστικό ρόλο μεταξύ διαφόρων υπηρεσιών που διαχειρίζονται την αμερικανική βοήθεια.⁴³⁹ Κάποια χρόνια αργότερα, το έργο του *Ανατομία της συνοδοιπορίας* (1960), αποσπάσματα του οποίου προδημοσιεύονται στη *Διεθνή Ζωή*, συστήνεται στους Σταθμούς Χωροφυλακής, προς ενημέρωση των οργάνων.⁴⁴⁰ Τα παραδείγματα είναι τόσα, ώστε στην περίπτωση του Θ. Παπακωνσταντίνου, ο οποίος εμπλέκεται ενεργά στον αντικομμουνιστικό αγώνα (λ.χ. την ίδια εποχή, στα τέλη της δεκαετίας του 1950, πολιτικά του σχόλια, τα περισσότερα λαύρα κατά του κομμουνισμού, μεταδίδονται τακτικά από το Εθνικό Ίδρυμα Ραδιοφωνίας),⁴⁴¹ το ερώτημα τίθεται πλέον με όρους ταυτοτικούς. Είναι αμφίβολο αν πρέπει να μιλάμε για έναν σοσιαλιστή διανοούμενο που χρησιμοποιείται από το κράτος και συνεργάζεται με αυτό· με βάση τις απόψεις και τον ρόλο του, είναι ένας οργανικός διανοούμενος του κράτους των εθνικοφρόνων, και ο προσδιορισμός του ως σοσιαλιστή έχει δευτερεύουσα σημασία μπροστά στην ιδιότητα του μαχόμενου αντικομμουνιστή.

Το τέλος της σχέσης

«Αγαπητέ κύριε Κόρακα

Επιστρέφω από το Παρίσι όπου είχαμε μια συνεδρίαση της Διεθνούς Γραμματείας αφιερωμένης στην αναθεώρηση της οικονομικής μας υποστήριξης στα διάφορα περιοδικά και με λύπη μου σας πληροφορώ ότι σε αυτή τη συνάντηση αποφασίσαμε να σταματήσουμε την επιχορήγησή μας στη μικρή σας επιθεώρηση *Διεθνής Ζωή*. Η απόφαση αυτή βασίζεται σε εμπειριστατωμένη ανάλυση και ο κ. Χαντ θα σας ανακοινώσει επισήμως για την ημερομηνία την ημερομηνία της διακοπής της επιχορήγησής μας».⁴⁴²

Με αυτά τα λόγια, τα οποία ακολουθούν λίγες τυπικές αράδες, στις οποίες ο εκφράζει τη λύπη του για την εξέλιξη αυτή, ο Τζόσελσον ανακοινώνει, τον Ιούνιο του 1962, στον Κόρακα τη διακοπή της επιχορήγησης της *Διεθνούς Ζωής* από το CCF· η χρηματοδότηση, όπως τον ενημερώνει ο Τζων Χαντ, θα σταματήσει την 1η Σεπτεμβρίου 1962.⁴⁴³

Η διακοπή δεν πέφτει σαν κεραυνός εν αιθρία, όπως η αντίστοιχη της συνεργασίας με τον «Δεσμό» και τον Μάνο Παυλίδη, που είδαμε στο κεφάλαιο 4· αποτελεί συνέχεια της

⁴³⁹ Βλ. *εδώ*, Κεφάλαιο 3.

⁴⁴⁰ Βλ. υποφ. 8 ΑΔΧ Πρωτευούσης, Γραφείον Ασφαλείας, αρ. πρ. 102/9/202 (απόρρητο) 17 Μαΐου 1960, Αρχείο Δ. Σοϊμοίρη, ΕΛΙΑ, όπως το έχει επισημάνει ο Μ. Λυμπεράτος, *Από το ΕΑΜ στην ΕΔΑ*, ό.π., σ. 236, σημ. 671.

⁴⁴¹ Πολλά σχόλιά του, σε δακτυλόγραφη μορφή, έχουν σωθεί στον φ. «Σχόλια ΕΙΡ», Αρχείο Τριανταφυλλάκου, ΕΛΙΑ.

⁴⁴² Josselson προς Κόρακα, 18.6.1962, φ. 4, κ. 210, IACF Records/CHI.

⁴⁴³ Hunt προς Κόρακα, 26.6.1962, φ. 4, κ. 210, IACF Records/CHI.

χαλάρωσης της σχέσης του Κόρακα –και ως εκ τούτου και της *Διεθνούς Ζωής*– με το CCF. Η χαλάρωση αυτή είναι εμφανής, αν παρακολουθήσουμε την εξέλιξη της αλληλογραφίας μεταξύ Κόρακα και Χαντ (και άλλων στελεχών του CCF).⁴⁴⁴ Μετά το καλοκαίρι του 1961 η αλληλογραφία αραιώνει ενώ, ταυτόχρονα, οι επιστολές γίνονται πολύ συντομότερες και αποκτούν κυρίως διεκπεραιωτικό-γραφειοκρατικό χαρακτήρα. Το ίδιο διάστημα, οι αρμόδιοι του CCF ζητάν επίμονα από τον Κόρακα, χωρίς να λάβουν ικανοποιητικές απαντήσεις, από ό,τι φαίνεται,⁴⁴⁵ πληροφορίες τόσο για την κυκλοφορία της *Διεθνούς Ζωής* όσο και ακριβή στοιχεία για τη διάχυση των άρθρων του Forum Service στον ελληνικό Τύπο. Η ενόχληση από την έλλειψη πληροφόρησης είναι εμφανής στην παρακάτω λακωνική και κοφτή επιστολή:

«Αγαπητέ φίλε,
Πού είναι η *Διεθνής Ζωή*; Έχετε την καλοσύνη να μου στείλετε τα τελευταία τεύχη;
Ποιες είναι οι πωλήσεις; Το τιράζ; Ο αριθμός των συνδρομητών; Ελπίζω ότι η επίσκεψη του καθηγητή Bose πήγε καλά.

Χαιρετισμούς, Ιβάν Κατς
(cc.: κ. Σκοτ Τσαρλς).⁴⁴⁶

Η διακοπή της χρηματοδότησης της *Διεθνούς Ζωής* είναι η αρχή του τέλους. Όχι τόσο για το περιοδικό, το οποίο θα συνεχίσει την έκδοσή του για δύο ακόμα χρόνια (μέχρι τον Οκτώβριο του 1964), αλλά για τη σχέση Κόρακα και CCF. Λίγους μήνες μετά, τον Μάρτιο του 1963, ο Τζων Χαντ του ανακοινώνει ότι το CCF θα σταματήσει τη «μηνιαία πληρωμή» του μετά τις 31 Μαΐου.⁴⁴⁷ Αυτή τη φορά, πέρα από την αόριστη επίκληση των οικονομικών δυσκολιών του CCF (ίσως το πιο χρησιμοποιημένο και σταθερό μοτίβο, σε όλα τα πλάτη, τα μήκη και τις εποχές, όταν ένας οργανισμός αρνείται ή διακόπτει κάποια χρηματοδότηση), ο λόγος της διακοπής θα αναφερθεί συγκεκριμένα: είναι «η έλλειψη δραστηριοτήτων του CCF στην Ελλάδα».

⁴⁴⁴ Ο γενικός γραμματέας του CCF, Μάικλ Τζόσελσον, με τον οποίο αλληλογραφεί σταθερά και έχει αναπτύξει προσωπική σχέση ο Κόρακας, αποσύρεται από την ενεργό δράση για ένα διάστημα μετά το 1959, λόγω προβλημάτων με την καρδιά του· το 1960 θα εγκατασταθεί, για τον λόγο αυτό, στη Γενεύη, από όπου και θα ασκεί τα καθήκοντά του τα επόμενα χρόνια. Το διάστημα που έχει αποσυρθεί, ρόλο του αναλαμβάνει ο Τζων Χαντ.

⁴⁴⁵ Με κάποια επιφύλαξη, επειδή από τον φάκελο λείπουν ορισμένες επιστολές και έτσι δεν έχουμε απολύτως ακριβή εικόνα. Πάντως, το ότι οι αρμόδιοι του CCF δεν λαμβάνουν τις απαντήσεις που ζητάνε φαίνεται και από το γεγονός ότι επαναλαμβάνουν τις ίδιες ερωτήσεις.

⁴⁴⁶ Ivan Kats προς Κόρακα, 30.6.1961, φ. 4, κ. 210, IACF Records/CHI.

⁴⁴⁷ Hunt προς Κόρακα 5.3. 1963, φ. 4, κ. 210, IACF Records/CHI.

Αυτό είναι και το τέλος της σχέσης Κόρακα - CCF. Παρά τα στερεότυπα ευγενικά λόγια του Χαντ,⁴⁴⁸ δεν φαίνεται ότι υπήρξε κάποια συνέχεια, εκτός, ενδεχομένως, από κάποιες επαφές σε προσωπικό επίπεδο. Η διακοπή των σχέσεων επιβεβαιώνεται και από τον σχετικό φάκελο της αλληλογραφίας (φ. 4, κ. 210) στο αρχείο του CCF/IACF στο Σικάγο: μετά τις 8 Μαρτίου 1963, οπότε ο Χαντ ανακοινώνει στον Κόρακα τη διακοπή της χρηματοδότησης, τα επόμενα δύο χρόνια, θα βρούμε όλες κι όλες τρεις σύντομες επιστολές κι ένα τηλεγράφημα, για εντελώς ήσσοнос σημασία ζητήματα, όπως η επίσκεψη κάποιου ξένου στην Αθήνα ή ένα δώρο που στέλνει ο Κατς στον Κόρακα.

Πέρα από τη χαλάρωση της σχέσης του Κόρακα με το CCF και την έλλειψη δραστηριοτήτων του οργανισμού στην Ελλάδα, υπάρχει ένας ακόμα λόγος, εντελώς συγκεκριμένος, για τη διακοπή της χρηματοδότησης, τόσο προς τη *Διεθνή Ζωή* όσο και προς τον ίδιο τον Κόρακα: η έκδοση ενός άλλου περιοδικού που θα εκφράσει το CCF στην Ελλάδα. Ο Κόρακας το γνωρίζει, όπως δείχνει το γράμμα του προς τον Χαντ της 19ης Δεκεμβρίου 1962:

«Όσον αφορά την επιθεώρηση, πριν από μερικούς μήνες ο κ. Κασιμάτης μου μίλησε για την πρόθεση του κ. Λαμπράκη, ιδιοκτήτη του *Βήματος* κλπ. να εκδώσετε ένα περιοδικό παρόμοιο με το *Preuves* και το *Encounter* και τελευταία ο κ. Τερζάκης μου είπε ότι η έκδοση του περιοδικού αποφασίστηκε για την άνοιξη, θα υπάρξει συνεργασία χωρίς δέσμευση με το CCF, ότι η συντακτική επιτροπή θα απαρτίζεται από τον ίδιο, που θα είναι ταυτόχρονα διευθυντής και από τους κκ. Θεοτοκά, Δημαρά, Καραπαναγιώτη, Παπανούτσο κλπ., και μου πρόσφερε τη θέση του γραμματέα σύνταξης. Τον ευχαρίστησα, αλλά αρνήθηκα για διάφορους λόγους. Το περιοδικό θα είναι μεγάλου σχήματος, θα ονομάζεται *Εποχές* και θα συνεχίσει την έκδοσή του εφ' όσον μπορέσει να επιβληθεί. Ο κ. Λαμπράκης βρίσκεται σε επαφή μαζί σας για το θέμα αυτό και το ζήτημα της δημοσίευσης εκδόσεων του CCF».⁴⁴⁹

⁴⁴⁸ «Κλείνοντας, επιτρέψτε μου να εκφράσω τις ειλικρινείς ευχαριστίες μου για την πιστή και άψογη συνεργασία σας. Σίγουρα θα παραμείνουμε σε επαφή στο μέλλον και περιμένω να δω το όνομά σας, από καιρό εις καιρού, ανάμεσα στους συνεργάτες των διαφόρων news services που έχουμε» (Hunt προς Κόρακα, 26.6.1962, φ. 4, κ. 210, IACF Records/CHI). Αυτό που αξίζει να συγκρατήσουμε είναι ότι, ακόμα και στο πλαίσιο της αβροφροσύνης, ο Χαντ δεν συμπεριλαμβάνει τον Κόρακα στους πιθανούς συνεργάτες του «φιλέτου» των περιοδικών του CCF, αλλά μόνο στα ενημερωτικά δελτία, το Forum Service κλπ. Θυμίζω, απλώς, ότι όταν ο Μάνος Παυλίδης ήταν υπεύθυνος για το Forum Service στην Ελλάδα, ζητούσε να του στέλνουν αντίτυπα των περιοδικών του CCF, καθώς τα άρθρα τους «παρουσιάζουν μεγαλύτερο ενδιαφέρον», σε σχέση με το Forum Service, για τους εκδότες και τους διευθυντές των εφημερίδων» (Παυλίδης προς Schleimann, 9.1.1959, φ. 5, κ. 269, IACF Records/CHI).

⁴⁴⁹ Κόρακας προς Χαντ, 15.12.1962, φ. 4, κ. 210, IACF Records/CHI. Είναι ένα ερώτημα για ποιον λόγο ο Κόρακας ενημερώνει τον Χαντ σχετικά με κάτι που ο τελευταίος κατά τεκμήριο γνωρίζει. Για να ελέγξει και να επιβεβαιώσει τις πληροφορίες, για να διαπιστώσει τι γίνεται, για να δείξει ότι είναι ενήμερος; Σε κάθε περίπτωση, είναι εμφανής η αγωνία του για να κρατήσει κανάλια επικοινωνίας, όπως δείχνουν άλλα κομμάτια της ίδιας επιστολής, όπως ότι «παρακολουθεί πάντα με μεγάλο ενδιαφέρον τις δραστηριότητες του CCF», οι ερωτήσεις του για το σεμινάριο της Νάπολης («Οικονομικές και κοινωνικές εξελίξεις στις μεσογειακές χώρες», 28.10-2.11.1962), όπου δεν μετείχε

Με εξαίρεση την πληροφορία ότι στον Κόρακα προτάθηκε η θέση του γραμματέα! σύνταξης, για την οποία, όπως θα δούμε στο επόμενο κεφάλαιο, έχουμε λόγους να αμφιβάλλουμε, τα υπόλοιπα είναι ακριβή. Τον Ιούνιο του 1962 (τη στιγμή δηλαδή που ο Τζόσελσον ανακοινώνει τη διακοπή της χρηματοδότησης της *Διεθνούς Ζωής*), ο Χρήστος Λαμπράκης και ο Λέων Καραπαναγιώτης έχουν ήδη έρθει σε επαφή με τον Τζόσελσον, με αντικείμενο την υποστήριξη, χρηματική και γενικότερη, του CCF στο περιοδικό που θα εκδώσουν. Το πρώτο τεύχος του περιοδικού, που ονομάζεται *Εποχές*, θα κυκλοφορήσει τον Μάιο του 1963.

κανένας Έλληνας, η πρότασή του να δημοσιευθεί κάτι σχετικό στη *Διεθνή Ζωή*. Είναι χαρακτηριστικό ότι δεν λαμβάνει απάντηση σε κανένα από τα παραπάνω θέματα: ο Χαντ, σε μια σύντομη επιστολή, περιορίζεται να τον ευχαριστήσει για ένα απόκομμα που του έστειλε, εύχεται να τον δει στο Παρίσι και του εύχεται καλά Χριστούγεννα, αποφεύγοντας κάθε ουσιαστική συζήτηση. Προφανώς, το τέλος της σχέσης, από πλευράς CCF, έχει ήδη αποφασιστεί και δρομολογηθεί: Hunt προς Κόρακα, 20.12.1962, φ. 4, κ. 210, IACF Records/CHI.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΒΔΟΜΟ

Η ΕΠΟΧΗ ΤΩΝ *ΕΠΟΧΩΝ* ΚΑΙ ΤΟΥ ΧΡΗΣΤΟΥ ΛΑΜΠΡΑΚΗ⁴⁵⁰

«Πιστεύουμε ότι η έκδοση αυτού του περιοδικού θα συνεισφέρει, όσο είναι ανθρωπίνως δυνατό, στην ικανοποίηση των επειγουσών αναγκών και θα προσφέρει συγκεκριμένες μορφές και κατευθύνσεις στις προσδοκίες του νέου ελληνικού κοινού.

Από την άλλη, οι κατεστημένες ελίτ στις σφαίρες των γραμμάτων, των ιδεών και της επιστήμης θα αποκτήσουν ένα φόρουμ για να δημοσιεύουν τις απόψεις τους ή θα βρουν ένα φόρουμ που θα τους δίνει μια προοπτική πολύ ευρύτερη από τις καθημερινές εφημερίδες, ένα φόρουμ, επίσης, μέσω του οποίου θα συγκρίνουν τη δική τους έρευνα ή δουλειά με αυτή που γίνεται στο εξωτερικό.

Είναι, βέβαια, εμφανές, για μας, ότι το κοινό στο οποίο θα απευθύνεται το περιοδικό θα είναι, καταρχάς, κάπως περιορισμένο, δηλαδή θα είναι το κομμάτι του αναγνωστικού κοινού το οποίο, κατά το μάλλον ή ήττον, είναι εκπαιδευμένο να παρακολουθεί τις τρέχουσες πολιτισμικές, κοινωνικές και καλλιτεχνικές εξελίξεις. Στο μέτρο που ακολουθούμε τη σωστή πορεία ανάπτυξης και διανομής, ο σκοπός μας θα είναι να διευρύνουμε αυτό τον αρχικό πυρήνα αναγνωστών και να δημιουργήσουμε μια νέα πολιτισμική ελίτ. Έχουμε την πρόθεση να σχηματίσουμε τα αναγκαία κανάλια για τη διάχυση των ιδεών που θα τείνουν να αρδεύσουν ένα πεδίο αρκετά άγονο ακόμα.

[Χρήστος Λαμπράκης], «Προκαταρκτικές παρατηρήσεις για την έκδοση του σχεδιαζόμενου μηνιαίου περιοδικού»⁴⁵¹

Με τις παραπάνω παρατηρήσεις κλείνει ένα σημείωμα δύομισι σελίδων, το οποίο συντάσσει τον Ιούνιο του 1962 ο Χρήστος Λαμπράκης. Το σχεδιαζόμενο έντυπο είναι οι *Εποχές*, που θα κυκλοφορήσουν ένα περίπου χρόνο αργότερα, τον Μάιο του 1963. Το σημείωμα το στέλνει ο δημοσιογράφος Λέων Καραπαναγιώτης (1931-2006), στενός συνεργάτης του Λαμπράκη προς τον διοικητικό γραμματέα του CCF Μάικλ Τζόσελσον, στις 30 Ιουνίου 1962. Ο Καραπαναγιώτης είχε επισκεφθεί τον Τζόσελσον στη Γενεύη, για τον ίδιο λόγο, στις αρχές Ιουνίου, στη Γενεύη, και στη συνέχεια οι δύο άνδρες ανταλλάσσουν επιστολές.

⁴⁵⁰ Ο τίτλος του κεφαλαίου, εν μέρει δάνειος από το άρθρο του Ηλία Μαγκλίνη, «Η εποχή των *Εποχών*», *Η Καθημερινή* (ένθετο *Επτά ημέρες*), 15.2.2004.

⁴⁵¹ International Association for Cultural Freedom Records Special Collections Research Center, University of Chicago Library [εφεξής: IACF Records/CHI], κ. 348, φ. 7, «Preliminary remarks on the projected magazine», χ.η. Το σημείωμα δεν έχει ημερομηνία· για τη χρονολόγησή του, βλ. *εδώ*, λίγο παρακάτω. Η έμφαση από το πρωτότυπο.

Γενεύη, Ιούνιος 1962: η συνάντηση με τον Τζόσελσον και τον Μποντό

«Σήμερα, όλοι οι δρόμοι οδηγούν στη Γενεύη», λέει, στο πρώτο του λεπτό, το διαφημιστικό φιλμάκι «Γενεύη, η διεθνής πόλη» του Τουριστικού Γραφείου Γενεύης, που χρονολογείται στα μέσα της δεκαετίας του 1950. Και συνεχίζει: Είναι «η διεθνής πόλη, όπου κάθε αληθινός πολίτης του κόσμου, αργά ή γρήγορα, θέλει να βρεθεί· εδώ, στο λίκνο της ελευθερίας, του πολιτισμού, της έρευνας και του ιδεαλισμού [...]. Είναι ένα ευχάριστο θέρετρο και ταυτόχρονα ένα κέντρο πολιτισμού, έδρα του Ερυθρού Σταυρού, της Διεθνούς Οργάνωσης Εργασίας και ενός φημισμένου πανεπιστημίου, κοιτίδα της Μεταρρύθμισης», ενώ μετά μνημονεύει τα σπουδαία τέκνα της, με πρώτο τον Καλβίνο, καθώς και τους διάσημους ξένους που έζησαν εκεί, όπως ο Μίλτον, ο Γουέρντσγουερθ, ο Σοπέν, ο Μπράουνινγκ κ.ά.⁴⁵²

Ωστόσο, τον Ιούνιο του 1962 ο Λέων Καραπαναγιώτης δεν θα βρεθεί στη Γενεύη για να απολαύσει τα θέλγητρα της πόλης. Σκοπός του είναι να συναντήσει τον Μάικλ Τζόσελσον, ο οποίος είναι εγκατεστημένος εκεί από τα τέλη του 1960, για λόγους υγείας.⁴⁵³

Η πόλη είναι γνώριμη στον Καραπαναγιώτη, καθώς έχει σπουδάσει σ' αυτή πολιτικές επιστήμες. Στην επίσκεψη στον Τζόσελσον τον συνοδεύει ο διεθνολόγος Γιάγκος Σιώτης (1931-1994), κάτοικος Γενεύης, καθώς το ακαδημαϊκό έτος 1958-1959 αρχίζει να δουλεύει ως βοηθός έρευνας στο Institut universitaire de hautes études internationales (IUHEI), από το οποίο μόλις έχει λάβει το διδακτορικό του.⁴⁵⁴

⁴⁵² Παραγωγός: Maurice T. Groen, σενάριο: Dorothy P. Maulsby, αφηγητής: Peter Allen, D.P.M. Production, 10.20', χ.χ. [δεκαετία του 1950]· βλ. www.travelfilmarchive.com/item.php?id=12641.

⁴⁵³ Ο Τζόσελσον αντιμετωπίζει, ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 1950, καρδιολογικά προβλήματα. Τον Οκτώβριο του 1960, στην Ουάσινγκτον, κατά τη διάρκεια συνάντησής του με τον Κορντ Μάνερ και με μια ομάδα στελεχών του International Organizations Division (IOD) της CIA, παθαίνει μια σοβαρή καρδιακή προσβολή. Αφού νοσηλευθεί θα μετακομίσει, από το Παρίσι όπου ζει, στη Γενεύη, αποσυρόμενος εν μέρει από την ενεργό δράση· τον αντικαθιστά ο Τζων Χαντ. Τα επόμενα χρόνια ο Τζόσελσον θα επαναδραστηριοποιηθεί στο CCF, αλλά θα παραμείνει στη Γενεύη μέχρι τον θάνατό του, τον Ιανουάριο του 1978. Βλ. Frances Stonor Saunders, *Who Paid the Piper? The CIA and the Cultural Cold War*, Granta Books, Λονδίνο 1999, σ. 342-343.

⁴⁵⁴ Ο Σιώτης αποφοιτά το 1950 από το Πανεπιστήμιο του Σικάγο (στις ΗΠΑ πηγαίνει σε ηλικία 14 χρονών, το 1945, για θεραπεία από πολιομυελίτιδα). Συνεχίζει τις σπουδές του στο Sciences Po (Institut d'études politiques de Paris) και μετά στο IUHEI της Γενεύης, στο οποίο ολοκληρώνει το 1958 το διδακτορικό του, με τίτλο *Le Droit de la guerre et les conflits armés d'un caractère non international* (εκδίδεται στο Παρίσι την ίδια χρονιά). Θα παραμείνει στο IUHEI μέχρι το 1981 (από το 1967 έχει εκλεγεί τακτικός καθηγητής), οπότε και το εγκαταλείπει για να δουλέψει στην Ευρωπαϊκή Επιτροπή. Βλ. John Goormaghtigh, «Γιάγκος Σιώτης, ψηφίδες για μια προσωπογραφία», μετ. Δάφνη Θεοδωράκη, στο *Γλωσσομεταφραστικά σύμμεικτα. Μνήμη Γιάγκου Σιώτη*, επιμ. Άρης Αλεξιάκης, Ένωση Ελληνικών Τραπεζών – Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα 2002, σ. 17-24: 18.

Η συνάντηση γίνεται στις 5 Ιουνίου 1962. Ο Καραπαναγιώτης μετέχει σε αυτήν ως απεσταλμένος του Χρήστου Λαμπράκη, ενώ ο Σιώτης είναι εκείνος που έχει κάνει την πρώτη επαφή με τον Τζόσελσον. Ο τελευταίος, το 1970, θα εξηγήσει πώς ξεκίνησαν τα πράγματα:

«Ο Σιώτης ήταν εκείνος που με προσέγγισε με την ιδέα να βοηθήσουμε το ξεκίνημα ενός ελληνικού περιοδικού ιδεών. Όταν συμφώνησα καταρχήν με αυτό, στη συνέχεια ο Σιώτης ήρθε να με δει μαζί με τον Καραπαναγιώτη, στον οποίο ο Λαμπράκης είχε αναθέσει τις συνεννοήσεις μαζί μου».⁴⁵⁵

Χάρη στις επιστολές και τα άλλα τεκμήρια που περιλαμβάνονται στους σχετικούς φακέλους του αρχείου του CCF/IACF στη Βιβλιοθήκη Joseph Regenstein του Πανεπιστημίου του Σικάγου⁴⁵⁶ μπορούμε να παρακολουθήσουμε, σε σημαντικό βαθμό, τις επαφές των Ελλήνων πρωτεργατών του νέου περιοδικού με το CCF, καθώς και τις σκέψεις τους για τη φυσιογνωμία του. Η αξία αυτού του αρχειακού υλικού –και, ταυτόχρονα, το πρόβλημά του ή, ακριβέστερα, το όριό του– έγκειται στο ότι πρόκειται για τη μοναδική πηγή⁴⁵⁷ από την οποία μπορούμε να αντλήσουμε πληροφορίες για τα δύο παραπάνω ζητήματα,⁴⁵⁸ καθώς άλλα αρχεία που θα μπορούσαν να περιέχουν σχετικές πληροφορίες είτε δεν είναι διαθέσιμα (όπως του

⁴⁵⁵ IACF Records/CHI, φ. 7, κ. 348, Josselson προς Stone (memo), 1.5.1970.

⁴⁵⁶ Ο κύριος όγκος των τεκμηρίων περιλαμβάνεται στον φ. 7 («Greece-Epoches»), κ. 348, ενώ σποραδικά στοιχεία υπάρχουν και σε άλλους φακέλους, λ.χ. εκείνους που περιέχουν την αλληλογραφία Τζόσελσον ή τα οικονομικά που αφορούν την Ελλάδα· βλ. τις σημειώσεις στη συνέχεια του κεφαλαίου. Ο φ. 7, κ. 348 περιέχει 66 έγγραφα (στη μεγάλη τους πλειονότητα ολιγοσέλιδες δακτυλόγραφες επιστολές), από τις 14 Ιουνίου 1962 μέχρι τις 28 Οκτωβρίου 1973. Τις *Εποχές* αφορούν τα 31 τεκμήρια μέχρι και τον Ιούλιο του 1965. Τα υπόλοιπα 35, των ετών 1966-1973, αναφέρονται κυρίως στη συμμετοχή του Άγγελου Τερζάκη στην IACF, την ενίσχυση Ελλήνων διανοουμένων που διώκονται από τη Χούντα, και κάποιες επαφές για την έκδοση ενός νέου ελληνικού περιοδικού, το 1970, με την υποστήριξη της IACF. Στο τμήμα που αφορά τις *Εποχές*, τα πρόσωπα που αλληλογραφούν, στα αγγλικά ή τα γαλλικά, είναι από τη μια μεριά ο Τζόσελσον και ο Χαντ, από την άλλη ο Λέων Καραπαναγιώτης και ο Λαμπράκης αρχικά, ο Άγγελος Τερζάκης στη συνέχεια.

⁴⁵⁷ Κάποια έγγραφα λείπουν από τον φάκελο, όπως διαπιστώνουμε από αναφορές σε συνημμένα ή απαντήσεις σε επιστολές που οι ίδιες δεν περιλαμβάνονται. Από σποραδικές αναφορές σε άλλους φακέλους, αντιλαμβανόμαστε ότι λείπουν πολλές επιστολές (ενδεχομένως και ο κύριος όγκος για τα έτη 1962-1967, την περίοδο που εκδίδονται δηλαδή οι *Εποχές*) από και προς Τερζάκη. Δεν ξέρουμε πόσο σημαντικά κενά δημιουργούν οι ελλείψεις αυτές, εκτιμώ όμως ότι δεν μεταβάλλουν ουσιαδώς τη συνολική μας εικόνα.

⁴⁵⁸ Ο Τζόσελσον, γράφοντας στον Σέπαρντ Στόουν, διευθυντή της IACF, τον Ιανουάριο του 1968, αναφέρει ότι ο μεγάλος όγκος της αλληλογραφίας του με περιοδικά που σχετίζονται με το CCF, από το 1959 και μετά βρίσκονταν στο προσωπικό του αρχείο και ότι είχε καταστρέψει κατά την κρίση του κάποια, καθώς «στην πράξη κανένα από αυτά δεν είχε ενδιαφέρον πια». Βλ. IACF Records/CHI, κ. 356, φ. 9, Josselson προς Stone, 26.1.1968· το επισημαίνουν οι Giles Scott-Smith και Charlotte A. Lerg, «Introduction: Journals of Freedom?», στο Giles Scott-Smith και Charlotte A. Lerg, (επιμ.), *Campaigning Culture and the Global Cold War. The Journals of the Congress for Cultural Freedom*, Palgrave Macmillan, Λονδίνο 2017, σ. 12. Δεν ξέρουμε αν η εκκαθάριση αυτή εξηγεί κάποιες από τις ελλείψεις σε σχέση με τις *Εποχές*.

ΔΟΛ, των *Εποχών* ή του Χρήστου Λαμπράκη) είτε δεν αναφέρουν κάτι για το θέμα μας (όπως του Άγγελου Τερζάκη).⁴⁵⁹

Θα προσπαθήσουμε, με βασικό οδηγό το αρχείο του CCF/IACF, να ανασυστήσουμε την ιστορία, παρότι ξέρουμε εκ των προτέρων ότι το σενάριό μας παρουσιάζει κενά. Για να ξεκινήσουμε πρέπει να πάμε πέντε χρόνια πίσω, στον Αύγουστο του 1957. Τότε, μετά τον ξαφνικό θάνατο του Δημητρίου Λαμπράκη, ιδρυτή και πατριάρχη του δημοσιογραφικού συγκροτήματος Λαμπράκη, ο γιος του, Χρήστος, καλείται να αναλάβει τα ηνία σε ηλικία μόλις 23 ετών. Το συγκρότημα εκδίδει τις εφημερίδες *Το Βήμα* και *Τα Νέα* και τα περιοδικά *Ταχυδρόμος* (τον οποίο διευθύνει ο ίδιος ο Χρήστος Λαμπράκης από το 1954) και *Οικονομικός Ταχυδρόμος*. Ο νεαρός Χρήστος αναλαμβάνει δυναμικά τον νέο του ρόλο και την πρώτη κιόλας μέρα απολύει την ισχυρή ιδιαιτέρα γραμματέα του πατέρα του, Αθηνά Λοράνδου – σε μια κίνηση με πραγματικό αλλά και συμβολικό εκτόπισμα, θέλοντας να δείξει ότι δεν είναι απλώς ένας καλλιεργημένος, κοσμοπολίτης, ντελικάτος και γεμάτος καλλιτεχνικές ευαισθησίες νεαρός, όπως πίστευε, σε μεγάλο βαθμό, η κοσμική Αθήνα της εποχής.⁴⁶⁰ Τα επόμενα χρόνια, θα βάλει τη σφραγίδα του στον δημοσιογραφικό χώρο. Το 1959 εκδίδει την αθλητική εφημερίδα *Ομάδα*, ενώ στη συνέχεια δρομολογεί την έκδοση ενός ελληνικού περιοδικού στοχασμού, ιδεών και προβληματισμού – διαδικασία η οποία, τον Μάιο του 1963, θα δώσει καρπούς με την έκδοση των *Εποχών*.

Ο παιδικός φίλος του Λαμπράκη, Λέων Καραπαναγιώτης, τρία χρόνια μεγαλύτερός του, θα αποτελέσει εξαρχής έναν από τους στενότερους συνεργάτες του σε όλα του τα εκδοτικά εγχειρήματα. Στο *Βήμα* θα αρχίσει να δουλεύει το 1956, μετά το πέρας των σπουδών του στο Παρίσι και τη Γενεύη. Στο εγχείρημα του σχεδιασμού και των επαφών που χρειάζονται για το νέο περιοδικό αναλαμβάνει πρωταγωνιστικό ρόλο.

⁴⁵⁹ Στο Αρχείο Τερζάκη απόκειται μία σύντομη επιστολή του Josselson (14.11.1967), ευχαριστήρια για την αποστολή του τεύχους 5-6 (1966) του περιοδικού *Thespis*, δελτίου του Ελληνικού Κέντρου του Διεθνούς Ινστιτούτου Θεάτρου (ο Τερζάκης ήταν μέλος της συντακτικής επιτροπής του περιοδικού, το πρώτο τεύχος του οποίου κυκλοφόρησε στα γαλλικά και τα επόμενα στα αγγλικά). Επίσης υπάρχουν επιστολές άλλων στελεχών του CCF, όπως του François Bondy (10.9.1968, 23.12.1968), του Armand Gaspard (16.7.1964), του René Tavernier (20.7.1965) και του Manès Sperber (6.6.1966, 20.10.1966, 25.1.1968, 14.2.1968, 25.6.1968, 9.9.1968) που όμως δεν αναφέρονται στις *Εποχές*, αλλά κυρίως στα θεατρικά του Τερζάκη και στο θέατρο, επισκέψεις στην Ελλάδα κ.ά. Βλ. Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αρχείο Τερζάκη, φάκ. 29, υποφάκ. 3.

⁴⁶⁰ Βλ. Μαρινίκη Αλεβιζοπούλου, Αυγουστίνος Ζενάκος, «Η παντοδυναμία και η παρακμή του Δημοσιογραφικού Οργανισμού Λαμπράκη», μέρος α', *Unfollow*, τχ. 2, Ιανουάριος 2012 (bit.ly/2H11avl).

Η σχέση του Λαμπράκη με το CCF δεν ξεκινάει το 1962. Το όνομά του το συναντάμε στις λίστες με τους εκδότες, διευθυντές, δημοσιογράφους και άλλα δημόσια πρόσωπα στα οποία στέλνονται δωρεάν τεύχη των *Preuves*, ενώ ξέρουμε από μαρτυρία της αδελφής του, Λένας Σαββίδη, ότι ήταν αναγνώστης τόσο των *Preuves* όσο και του *Encounter*.⁴⁶¹ Τον Απρίλιο του 1958, όταν η Μάριον Μπίμπερ και ο Π. Μπολεμέ επισκέπτονται την Αθήνα, εκ μέρους του CCF, ενόψει του συνεδρίου στη Ρόδο, ο Λαμπράκης είναι ένα από τα δώδεκα πρόσωπα που συναντούν – η Μπίμπερ, μάλιστα, εντυπωσιάστηκε από τον Λαμπράκη, όπως αναφέρει η ίδια στην έκθεση που συνέταξε, επιστρέφοντας στο Παρίσι.⁴⁶² Το *Βήμα* στέλνει στη Ρόδο τη νεαρή δημοσιογράφο Γιολάντα Τερέντσιο, η οποία παρακολουθεί το συνέδριο και θα το καλύψει με εκτενή ρεπορτάζ. Όσον αφορά τον Καραπαναγιώτη, γνωρίζουμε ότι στο Παρίσι υπήρξε μαθητής του Ρεϋμόν Αρόν,⁴⁶³ ο οποίος μετά το 1955 αναλαμβάνει δραστήριο ρόλο στο CCF.

Ο Καραπαναγιώτης και ο Λαμπράκης, όπως όλη η υπόλοιπη ομάδα που θα πλαισιώσει το σχέδιο του ελληνικού περιοδικού (Κ.Θ. Δημαράς, Γιώργος Θεοτοκάς, Γιώργος Σεφέρης, Κωστής Σκαλιόρας), είναι συστηματικοί αναγνώστες τουλάχιστον των *Preuves* – πιθανότατα και του *Encounter*, και γνωρίζουν, τουλάχιστον, κάποια ακόμα από τα περιοδικά του CCF. Για κάποιους το ξέρουμε με βεβαιότητα,⁴⁶⁴ αλλά πρέπει να το θεωρήσουμε δεδομένο για όλους, λόγω του πολιτισμικού κεφαλαίου που κατέχουν και του πολιτικοϊδεολογικού κλίματος στο

⁴⁶¹ Συνέντευξη της Λένας Σαββίδη στον Στρ. Μπουρνάζο, Αθήνα, 22.2.2018.

⁴⁶² Βλ. *εδώ*, Κεφάλαιο 5.

⁴⁶³ Συνέντευξη της Λένας Σαββίδη, ό.π.

⁴⁶⁴ Τους συναντάμε στους καταλόγους των αποδεκτών των *Preuves*, κατά τη δεκαετία του 1950. Για παράδειγμα, το 1958 βρίσκουμε τα ονόματα του Κ.Θ. Δημαρά, του Γ. Θεοτοκά και του Χρ. Λαμπράκη στον κατάλογο όσων λαμβάνουν τιμητικά τις *Preuves*, ενώ τα ονόματα του Άγγελου Τερζάκη και του Γ. Θεοτοκά (ξανά) στον κατάλογο των συνδρομητών· βλ. Υ. Guilbert προς Μ. Παυλίδη, 20.11.1958, φ. 5, κ. 585, IACF Records/CHI. Όσον αφορά τον Σεφέρη, στη βιβλιοθήκη Γιώργου και Μαρώς Σεφέρη (σήμερα στη Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου Κρήτης) υπάρχει σειρά τευχών του *Encounter* 1955-1972, του *Diogene* (1952-1953), μεμονωμένα τεύχη του *Partisan Review* (1956) του *Paris Review* (1970) και ένα τεύχος των *Preuves* (1967). Ειδικά για τις *Preuves*, είναι δύσκολο να πιστέψουμε ότι στη βιβλιοθήκη Σεφέρη υπήρχε ένα μόνο τεύχος, και όχι πληρέστερη σειρά ή έστω τα τεύχη που περιέχουν αναφορές στον Σεφέρη, όπως το τεύχος του Νοεμβρίου του 1963 με το σχετικό άρθρο του Ρόδη Ρούφου· γι' αυτό, πιο εύλογη μοιάζει η υπόθεση ότι τεύχη των *Preuves*, για κάποιον λόγο, δεν περιελήφθησαν στη δωρεά στη Βικελαία. Για τα περιοδικά της βιβλιοθήκης Σεφέρη, βλ. Ε. Χαριτάκη, Β. Τουβελίου, «Κατάλογος περιοδικών Γιώργου και Μαρώς Σεφέρη», *Παλίμνηστον*, εξαμηνιαία έκδοση της Βικελαίας Δημοτικής Βιβλιοθήκης, τχ. 9-10 (Δεκέμβριος 1989-Ιούνιος 1990), σ. 263-299. Ο κατάλογος με άρθρα που έχουν δημοσιευθεί σε περιοδικά του CCF και ενδιαφέρουν τις *Εποχές* για μετάφραση, τον οποίο στέλνει ο Τερζάκης στον Τζόσελσον λίγο πριν κυκλοφορήσει το πρώτο τεύχος, επιβεβαιώνει τη συντριπτική κυριαρχία των *Preuves*. Περιλαμβάνει 34 άρθρα από τις *Preuves*, 11 από το δεύτερο και ένα μόλις άρθρο από το αυστριακό *Forum*. Βλ. IACF Records/CHI, κ. 348, φ. 7, Τερζάκης προς Josselson, 6.3.1963.

οποίο κινούνται. Ο Θεοτοκάς, ειδικότερα, έχει αρθρογραφήσει δύο φορές στις *Preuves*, το 1954.⁴⁶⁵

Ο Λαμπράκης, λοιπόν, κάποια στιγμή μετά το 1957, πιθανότατα στις αρχές της δεκαετίας του 1960, αρχίζει να μορφοποιεί την ιδέα για την έκδοση ενός εντύπου ιδεών και στοχασμού, στο πρότυπο των περιοδικών του CCF. Στη διαδικασία της προετοιμασίας απευθύνεται στο CCF για να εξασφαλίσει χρηματοδότηση, το δικαίωμα αναδημοσίευσης άρθρων από τα περιοδικά του, αλλά, μπορούμε να υποθέσουμε, και για λόγους γενικότερης ώσμωσης με τον οργανισμό αυτό.

Την κρούση προς τον Μάικλ Τζόσελσον αναλαμβάνει αρχικά ο Γιάγκος Σιώτης, ο οποίος τον γνωρίζει ήδη, καθώς μένουν και οι δύο στη Γενεύη.⁴⁶⁶ Η πρώτη επαφή γίνεται τον Μάιο του 1962. Ο Τζόσελσον γράφει στον Γρηγόρη Κασιμάτη:

«Ο κ. Σιώτης ήρθε να με δει, τις προάλλες, για να με συμβουλευτεί σχετικά με τη δυνατότητα μιας συνεργασίας ανάμεσα στο CCF και την εφημερίδα *Βήμα*, για την έκδοση μιας πολιτικο-πολιτιστικής επιθεώρησης του είδους του *Encounter*, των *Preuves*, και των άλλων επιθεωρήσεων που εκδίδει το CCF. Ακόμα, μου τηλεφώνησε χθες για να μου ανακοινώσει την επίσκεψη, την επόμενη εβδομάδα, του κυρίου Καραπαναγιούλου [=Καραπαναγιώτη], ενός από τους συνεργάτες του κυρίου Λαμπράκη. Καθώς μου είπε ότι είστε ενήμερος γι' αυτή την κίνηση, θα ήθελα να ρωτήσω την προσωπική σας γνώμη για το ζήτημα αυτό. Ασφαλώς δεν μπορώ να εμπλέξω το CCF χωρίς να συμβουλευτώ τα μέλη της Εκτελεστικής Επιτροπής και, προτού το πράξω, θα ήταν πολύ σημαντικό για μένα να γνωρίζω την άποψή σας».⁴⁶⁷

⁴⁶⁵ Georges Theotokas, «De Broadway au théâtre universitaire», *Preuves*, τχ. 39 (Μάιος 1954), σ. 76-79 και «Byzance et Occident», *Preuves*, τχ. 45 (Νοέμβριος 1954), σ. 98-102.

⁴⁶⁶ Δεν ξέρουμε τις σχέσεις του Σιώτη και του CCF, καθώς είναι η πρώτη φορά που τον συναντάμε στα τεκμήρια του Αρχείου του CCF/IACF που σχετίζονται με την Ελλάδα. Ο Τζόσελσον, τον Μάιο του 1962, γράφοντας στον Γρηγόρη Κασιμάτη, θα τον χαρακτηρίσει «φιλό» («μαθαίνω τα νέα σας [της Ελλάδας] από διάφορους φίλους, όπως ο κύριος Ταβερνιέ, ο κύριος Κόρακας και ο κύριος Σιώτης») – έκφραση-ομπρέλα που, όπως φαίνεται και από τα πρόσωπα στα οποία αναφέρεται, ανταποκρίνεται σε διάφορους βαθμούς σχέσεων, υποδηλώνει πάντως σίγουρα κάποιο βαθμό γνωριμίας· βλ. Josselson προς Κασιμάτη, 29 Μαΐου 1962, φ. 4, κ. 202, IACF Records/CHI. Ο Σιώτης είναι φοιτητής του ΙUHEI το 1950-1951 και το 1953-1958, οπότε και αναλαμβάνει και βοηθός έρευνας σε αυτό· βλ. Jean Siotis, «Curriculum vitae», φ. 9, κ. 348, IACF Records/CHI. Ο Τζόσελσον διατηρεί σχέσεις με το ΙUHEI, το οποίο συνεργάζεται με το CCF. Ένα παράδειγμα από την περίοδο για την οποία μιλάμε: Τον Φεβρουάριο του 1963, το ΙUHEI, έπειτα από πρόταση του Τζόσελσον προς τον διευθυντή του, *Jacques Freymond*, προσκαλεί τον Πακιστανό νομικό και πολιτικό A.K. Brohi, για τρεις διαλέξεις και ένα σεμινάριο. Το ΙUHEI καλύπτει το ξενοδοχείο και τα άλλα έξοδα διαμονής για τέσσερις μέρες και προσφέρει τη σταθερή αμοιβή που δίνει σε τέτοιες περιπτώσεις (800 ελβετικά φράγκα), ενώ το CCF πληρώνει τα εισιτήρια του Brohi. Τον Ιούνιο του 1962 ανάλογη σειρά διαλέξεων έχει δώσει το στέλεχος του CCF, Μπερνάρ ντε Ζουβενέλ. Βλ. φ. 9, κ. 348, IACF Records/CHI, Josselson προς Brohi, 10.9.1962, 24.4.1962, 21.12.1962.

⁴⁶⁷ Josselson προς Κασιμάτη, 29.5.1962, φ. 4, κ. 202, IACF Records/CHI. Το λάθος στο όνομα του Καραπαναγιώτη υποδηλώνει ότι δεν υπάρχει προηγούμενη –σοβαρή τουλάχιστον– γνωριμία του με

[216]

Αξίζει να σημειώσουμε ότι ο Τζόσελσον ζητάει τη γνώμη του Κασιμάτη. Παρότι η συμμετοχή του τελευταίου στις δημόσιες δραστηριότητες του CCF είναι σχετικά περιορισμένη,⁴⁶⁸ αποτελεί πρόσωπο εμπιστοσύνης του Τζόσελσον, ο οποίος αναπτύσσει προσωπική επαφή μαζί του και τον χρησιμοποιεί ως μυστικοσύμβουλο για τα ελληνικά ζητήματα.⁴⁶⁹ Γνωρίζουμε αρκετές άλλες περιστάσεις, παλιότερα, που έχει ζητήσει τη γνώμη του: για την πολιτική κατάσταση στην Ελλάδα (1954), την επιλογή των Ελλήνων που θα συμμετάσχουν στο συνέδριο του Μιλάνου (1955), για το αν ο Βάσος Βασιλείου είναι το κατάλληλο πρόσωπο προκειμένου να αναλάβει στην Ελλάδα το Forum Service του CCF (1958). Επίσης, τον Δεκέμβριο του 1962, και ενώ οι διεργασίες για την έκδοση των *Εποχών* συνεχίζονται εντατικά, ο Μανώλης Κόρακας, όπως έχουμε δει, γράφει στον Τζων Χαντ ότι ο Κασιμάτης τού μίλησε για το νέο περιοδικό.⁴⁷⁰ Στον βαθμό που, όσο γνωρίζουμε τουλάχιστον, ο Λαμπράκης, ο Καραπαναγιώτης και τα έντυπα του ΔΟΛ δεν διατηρούν ιδιαίτερες σχέσεις με τον Κασιμάτη, ενώ το όνομά του, στη συνέχεια, δεν θα εμφανιστεί στις *Εποχές*, οι λόγοι για τους οποίους οι πρώτοι τον προσεγγίζουν και τον ενημερώνουν για το νέο εγχείρημα πρέπει να αναζητηθούν στη σχέση του με τον Τζόσελσον και το CCF, η οποία μπορούμε να θεωρήσουμε δεδομένο ότι τους είναι γνωστή. Δεν ξέρουμε ποια ήταν η αντίδραση του Κασιμάτη στην ερώτηση του Τζόσελσον για τις *Εποχές*, καθώς στο Αρχείο του CCF/IACF δεν έχει εντοπιστεί απάντηση ή κάποια σχετική πληροφορία.

Ο Καραπαναγιώτης φτάνει στη Γενεύη στις 5 Ιουνίου 1962 (πιθανόν μαζί με τη μετέπειτα γυναίκα του, Ελένη Βαλαωρίτου⁴⁷¹ [1940-2014], η οποία έχει επίσης σπουδάσει στη

τον Τζόσελσον. Το ίδιο και η αναφορά του ως «υπεύθυνου πολιτιστικού» του *Βήματος*·, Josselson προς Bondy, 27.5.1962, φ. 3, κ. 202, IACF Records/CHI.

⁴⁶⁸ Ο Κασιμάτης παίρνει μέρος στο συνέδριο του Μιλάνου (1955) και του Βερολίνου (1960) του CCF, καθώς και στη συνέντευξη Τύπου που οργανώνεται στην Αθήνα, με τη συμμετοχή ξένων συνέδρων, που μόλις έχουν φτάσει ενόψει του Συνεδρίου της Ρόδου του CCF (Οκτώβριος 1958).

⁴⁶⁹ Έτσι, το 1962, ο Κασιμάτης (τον οποίο χαρακτηρίζει «πολύ καλό φίλο» μας) είναι το μοναδικό πρόσωπο που θα συστήσει ο Τζόσελσον στον Μάικλ Πολάνι, ο οποίος επισκέπτεται την Ελλάδα. Βλ. Josselson προς Polanyi, 30.5.1962φ. 9, κ. 202, IACF Records/CHI. Επίσης, κάποια χρόνια νωρίτερα, σε επιστολή του Αρμάν Γκασπάρ προς τον Φρανσουά Μποντύ, με συστάσεις και προτάσεις για πρόσωπα που μπορεί αν δει ενόψει του ταξιδιού του στην Ελλάδα, στο κάτω μέρος χειρόγραφα (από τον Μποντύ) έχουν συμπληρωθεί όλα κι όλα τρία ονόματα με τις διευθύνσεις τους: του αντιπροσώπου του CCF στην Ελλάδα, Μανώλη Κόρακα, της Ελληνίδας υπεύθυνης για το επικείμενο συνέδριο της Ρόδου Ιωάννας Λόντου και του Γρηγόρη Κασιμάτη. Βλ. Gaspard προς Bondy, 28.9.1958, φ. 4, κ. 602, IACF Records/CHI.

⁴⁷⁰ Κόρακας προς Hunt, 15.12.1962, φ. 4, κ. 210, IACF Records/CHI. Πβ. *εδώ*, Κεφάλαιο 6.

⁴⁷¹ Τον Ιούλιο του 1963, ο Καραπαναγιώτης γράφει στον Τζόσελσον: «Παντρεύτηκα, την ημέρα ακριβώς που παραιτήθηκε ο κ. Καραμανλής [11.6.1963], με τη νεαρή κοπέλα που μας είχε [217]

Γενεύη αρχαιολογία και κλασική φιλολογία). Μαζί με τον Σιώτη θα συναντήσουν τον Τζόσελσον, στο σπίτι του τελευταίου, στην οδό Florissant 47, απέναντι από το μεγάλο πάρκο Alfred Bertrand. Οι δυο Έλληνες θα γευματίσουν και θα συζητήσουν με τον Τζόσελσον και τη γυναίκα του Ντιάνα, καθώς και με τον εκδότη των *Preuves*, Φρανσουά Μποντού,⁴⁷² και τη γυναίκα του Λίλιαν Μπλουμενστάιν, που βρίσκονται επίσης στη Γενεύη. Δεν ξέρουμε τι ακριβώς ειπώθηκε,⁴⁷³ από την αλληλογραφία που ακολουθεί πάντως συμπεραίνουμε ότι αντικείμενο της συνάντησης είναι το ελληνικό περιοδικό ιδεών που σχεδιάζει ο Λαμπράκης. Συζητάνε τη χρηματοδότησή του και τη δυνατότητα αναδημοσίευσης άρθρων από τα περιοδικά του CCF και καταλήγουν καταρχάς σε συμφωνία. Η συμφωνία θα επικυρωθεί από την Εκτελεστική Επιτροπή του CCF, η οποία, έπειτα από κάποιες αναβολές, συνεδριάζει στα τέλη Σεπτεμβρίου του 1962. Εντωμεταξύ η ελληνική πλευρά έχει διευκρινίσει βασικά ζητήματα –όπως η φυσιογνωμία του νέου περιοδικού και τα ονόματα της συντακτικής του επιτροπής, καθώς και το ποσό που ζητάει από το CCF ως επιχορήγηση (1.000 δολάρια ανά τεύχος)– και έχει ενημερώσει σχετικά τον Τζόσελσον.⁴⁷⁴

Στις 2 Οκτωβρίου, ο Τζόσελσον γράφει στον Καραπαναγιώτη ότι το CCF θα προσφέρει στο νέο περιοδικό 15.000 δολάρια για δύο έτη (10.000 το πρώτο και 5.000 το δεύτερο), καθώς και τη δυνατότητα εκ των προτέρων επιλογής άρθρων από τα περιοδικά του CCF, για αποκλειστική δημοσίευση στα ελληνικά. Το θέμα των δικαιωμάτων αποτελεί αντικείμενο διαπραγμάτευσης, όπως φαίνεται από άλλες επιστολές: φαίνεται ότι η συμφωνία, τελικά, προβλέπει πως οι *Εποχές* δεν θα πληρώνουν δικαιώματα, καθώς για όσα άρθρα δεν μπορέσουν να απαλλαγούν από δικαιώματα, τα καταβάλει το CCF.⁴⁷⁵

επισκεφθεί στο σπίτι σας στη Γενεύη»· μπορούμε να υποθέσουμε ότι πρόκειται για τη συνάντηση της 5.6.1962, ενδεχομένως όμως και για κάποια άλλη, που δεν γνωρίζουμε. Βλ. Καραπαναγιώτης προς Josselson, 29.7.1963, φ. 7, κ. 348, IACF Records/CHI.

⁴⁷² Για τον Μποντού βλ. το κείμενο του φίλου του, διευθυντή του *Der Monat* και συνδιευθυντή του *Encounter*, Μέλβιν Λάσκι, «François Bondy: A Man of Letters», εισαγωγή στον τόμο με ανθολόγημα άρθρων του François Bondy, *European Notebook. New Societies and Old Politics, 1945-1985*, Transaction Publishers, Νιου Μπράνσγουικ 2005. Επίσης, Pierre Grémion, «François Bondy (1915-2003)», *Commentaire*, τόμ. 104, τχ. 4 (2003), σ. 971-974.

⁴⁷³ Λίγες μέρες μετά τη συνάντηση, ο Καραπαναγιώτης στέλνει μια σύνοψη των όσων ειπώθηκαν, η οποία όμως λανθάνει: Καραπαναγιώτης προς Τζόσελσον, 14.7.[=6.]1962], φ. 7, κ. 348, IACF Records/CHI.

⁴⁷⁴ Επιστολές Καραπαναγιώτη προς Josselson, 13.7.[=6.]1962 (οικονομικά ζητήματα, επιχορήγηση και συνημμένος προϋπολογισμός), 30.6.1962 (συντακτική επιτροπή και σημείωμα του Λαμπράκη για ζητήματα φυσιογνωμίας), φ. 7, κ. 348, IACF Records/CHI.

⁴⁷⁵ Josselson προς Gaspard, 10.10.1962, φ. 9, κ. 142, IACF Records/CHI.

Απαντάει ο Λαμπράκης, ενημερώνοντας ότι η έκδοση προγραμματίζεται για τα μέσα Φεβρουαρίου του 1963.⁴⁷⁶ Από τότε, και μέχρι την έκδοση του πρώτου τεύχους των *Εποχών* (που τελικά κυκλοφορεί τον Μάιο) στο αρχείο μας αποτυπώνεται η επικοινωνία μεταξύ Τζόσελσον, Καραπαναγιώτη και του διευθυντή των *Εποχών*, Άγγελου Τερζάκη, με βασικό αντικείμενο ενδεχόμενη επίσκεψη του πρώτου στη Γενεύη την άνοιξη, καθώς και η επαφή με το περιοδικό *Preuves* για αναδημοσίευση άρθρων.⁴⁷⁷ Η επίσκεψη του Τερζάκη τελικά δεν πραγματοποιείται, καθώς δεν βρίσκονται κατάλληλες ημερομηνίες που να εξυπηρετούν και τους δύο. Υπάρχουν πάντως και άλλες επαφές, όπως η συνάντηση του Καραπαναγιώτη, στην Οξφόρδη, το καλοκαίρι του 1963, με τον εκτελεστικό γραμματέα του CCF και στενό βοηθό του Τζόσελσον, Τζων Χαντ, ο οποίος έχει αναλάβει μεγάλο μέρος των καθηκόντων του τελευταίου, κατά το διάστημα της απόσυρσής του για λόγους υγείας.⁴⁷⁸

Ο Τζόσελσον συναντιέται με τον Καραπαναγιώτη στις 5 Ιουνίου 1962 και του απαντάει οριστικά στις αρχές Οκτωβρίου, καθώς, όπως τον έχει ενημερώσει, δύο συνεδριάσεις της Εκτελεστικής Επιτροπής (στις αρχές και τα τέλη Ιουλίου) αναβλήθηκαν για τον Σεπτέμβριο. Το καλοκαίρι είναι ικανός λόγος αναβολής, υπάρχουν ωστόσο και άλλοι λόγοι καθυστέρησης, καθώς, όπως φαίνεται, γίνονται διαβουλεύσεις μέχρι την τελική απόφαση, όπως δείχνει η παρακάτω αναφορά σε επιστολή του Τζόσελσον προς τον Χαντ, στις 18 Ιουνίου: «Θα του απαντήσω [στον Καραπαναγιώτη] σε λίγες μέρες, κάνοντάς του μια αντιπρόταση, όπως συζητήσαμε στο Παρίσι».⁴⁷⁹

Στην πινακοθήκη των προσώπων που παίζουν ρόλο στις επαφές μεταξύ και CCF και *Εποχών* πρέπει να προσθέσουμε και τον δημοσιογράφο Αρμάν Γκασπάρ (1924-2011), επαγγελματικό στέλεχος του CCF. Από τον Ιανουάριο του 1961 ο Γκασπάρ θα γίνει διευθυντής σύνταξης του *Preuves Informations* (γαλλόφωνο ενημερωτικό δελτίο –αντίστοιχο εν μέρει του *Forum Service*, που είδαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο– στενά συνδεδεμένο με το περιοδικό *Preuves* και τον σύλλογο *Amis de Liberté*, ο οποίος λειτουργεί ως γαλλικό παράρτημα του

⁴⁷⁶ Η επιστολή στέλνεται με μικρή καθυστέρηση, καθώς, όπως σημειώνει ο Λαμπράκης, ήλπιζε ότι θα συναντιόταν με τον Τζόσελσον στην Αθήνα. Ο τόνος είναι συγκρατημένος, πάντως ας σημειώσουμε ότι είναι η μία από τις δύο συνολικά φορές (τουλάχιστον στα τεκμήρια του αρχείου μας), που γράφει ο ίδιος ο Λαμπράκης (η άλλη είναι στις 16.5.1963, όταν ευχαριστεί τον Τζόσελσον για τα καλά του λόγια σχετικά με το πρώτο τεύχος των *Εποχών*). Βλ. Λαμπράκης προς Josselson, 17.10.1962, φ. 7, κ. 348, IACF Records/CHI.

⁴⁷⁷ Josselson προς Καραπαναγιώτη, 5.3.1963 (τηλεγράφημα) και 12.3.1963 (επιστολή), φ. 1, κ. 203, IACF Records/CHI· Τερζάκης προς Josselson (απάντηση στην επιστολή Josselson, 29.3.1963, η οποία λανθάνει), φ. 7, κ. 348, IACF Records/CHI.

⁴⁷⁸ Josselson προς Καραπαναγιώτη, 13.7.1963, κ. 3, φ. 203, IACF Records/CHI.

⁴⁷⁹ Josselson προς Hunt, 18.6.1962, φ. 5, κ. 202, IACF Records/CHI.

CCF) και θα μοιράζει τον χρόνο του μεταξύ Παρισιού και Ζυρίχης (το 1951-1975 είναι εντεταλμένος ερευνητής στο Διεθνές Ινστιτούτο Τύπου της Ζυρίχης). Ο Γκασπάρ ορίζεται και ρητά ως σύνδεσμος και αρμόδιος για τις επαφές μεταξύ *Εποχών* και CCF τον Μάιο του 1963, όταν κυκλοφορεί το πρώτο τεύχος του περιοδικού.⁴⁸⁰ Ωστόσο, πρέπει να θεωρήσουμε σχεδόν βέβαιο ότι είχε αναμιχθεί νωρίτερα στις συνεννοήσεις. Το ότι το 1948-1951 ζούσε στην Αθήνα, ως ανταποκριτής Βαλκανίων για τη *Journal de Genève*, ότι αρθρογραφεί και εκδίδει βιβλία για τα ελληνικά πράγματα ήδη από το 1950, αν συνεκτιμηθούν με το ότι η επαφή του με το CCF χρονολογείται ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1950 και την ευχέρεια επικοινωνίας με τον Τζόσελσον (λόγω της εγγύτητας Ζυρίχης και Γενεύης) – όλα αυτά μετατρέπουν την παραπάνω υπόθεση σε βεβαιότητα.⁴⁸¹

Στην πορεία για το πρώτο τεύχος: η διαμόρφωση της φυσιογνωμίας του νέου περιοδικού

Το τετράμηνο το οποίο μεσολαβεί ανάμεσα στις πρώτες επαφές και την οριστική απάντηση του CCF (από τις αρχές Ιουνίου μέχρι τις αρχές Οκτωβρίου 1962), ο Καραπαναγιώτης ενημερώνει τον Τζόσελσον για τρία βασικά ζητήματα που αποκρυσταλλώνονται, διαμορφώνοντας σταδιακά τη φυσιογνωμία του νέου περιοδικού.

I. Οικονομικά. Το κόστος του νέου περιοδικού υπολογίζεται σε 88.000 δρχ. ανά τεύχος, με τιράζ 5.000-6.000 αντίτυπα. Εκτός από τα κλασικά έξοδα (15.000 δρχ. για χαρτί, 15.000 για εκτύπωση, 3.000 για βιβλιοδεσία κ.ά.), ως σημειώσουμε τα ποσά για αμοιβή της συντακτικής επιτροπής (15.000 δρχ.), μεταφραστών (5.000) και κάποιων Ελλήνων συνεργατών (7.000). Όσον αφορά τα έσοδα, εκτιμάται ότι θα πωλούνται 2.000 τεύχη, με τιμή 20 δρχ. Έτσι υπολογίζεται ότι από τις πωλήσεις θα εισπράττονται (αν αφαιρεθεί η προμήθεια 33% του πρακτορείου διακίνησης) 28.000. Με αυτό το δεδομένο ζητείται επιχορήγηση 30.000 δρχ. (1.000 δολάρια) ανά τεύχος από το CCF, ενώ δεν διευκρινίζεται πώς θα καλύπτονται το κενό των 30.000 που απομένει μέχρι τις 88.000 δρχ. (από διαφημίσεις, άλλες χορηγίες ή από το ίδιο το συγκρότημα Λαμπράκη).⁴⁸²

Δεν χρειάζεται να επιμείνουμε στον παραπάνω προϋπολογισμό, καθώς δεν γνωρίζουμε τη σχέση του με την πραγματικότητα – κι αυτό από δύο απόψεις. Πρώτον, στον βαθμό που

⁴⁸⁰ Josselson προς Gaspard, 3.5.1963, κ. 3, φ. 203, IACF Records/CHI.

⁴⁸¹ Για τον Γκασπάρ (ψευδώνυμο του Armen Gasparian), βλ. Séta Kapoian, «Armand Gaspard, homme libre, ardent défenseur de la réconciliation des peuples», artzakank-echo.ch, 19.7.2011.

⁴⁸² Βλ. «Draft budget for projected magazine», συνημμένο στην επιστολή Καραπαναγιώτη προς Josselson, 13.7 [=6.]1962, φ. 7, κ. 348, IACF Records/CHI.

πρόκειται για προϋπολογισμό ο οποίος στέλνεται προκειμένου να υποστηριχθεί το αίτημα της επιχορήγησης, είναι πολύ πιθανό ότι τα μεγέθη του έχουν προσαρμοστεί αναλόγως. Δεύτερον, δεν γνωρίζουμε σε ποιον βαθμό υλοποιήθηκε. Αξίζει όμως, από τον προϋπολογισμό, να σημειώσουμε τα κονδύλια για αμοιβή των μελών της συντακτικής ομάδας και κάποιων συνεργατών (πιθανότατα των τακτικών). Είναι μια πρόβλεψη που δηλώνει μια επαγγελματική αντίληψη για τη λειτουργία του περιοδικού και εισάγει νέα ήθη στον χώρο του Τύπου, η οποία ξέρουμε ότι εφαρμόστηκε, προξενώντας αίσθηση.⁴⁸³

II. Συντακτική επιτροπή. Αρκετά νωρίς, ο Χρήστος Λαμπράκης έχει καταλήξει στα πρόσωπα που θα απαρτίσουν τη συντακτική επιτροπή. Ο Καραπαναγιώτης, μιλώντας εξ ονόματός του, θα σημειώσει τέσσερα βασικά κριτήρια για την επιλογή των μελών της: α) «πλατιά ενδιαφέροντα που εκτείνονται από τα πολιτιστικά μέχρι τα πολιτικά και κοινωνικά ζητήματα», β) να διαθέτουν από κοινού μια «θεμελιωδώς φιλελεύθερη πλατιά οπτική» και να επιτρέπουν στους συνεργάτες να εκφράζουν μια ευρύτατη γκάμα απόψεων και ιδεών, γ) η συμμετοχή τους να μην έχει ρόλο τιμητικό ή συμβουλευτικό, αλλά να είναι πραγματική, αφού θα μετέχουν σε μία σύσκεψη ανά εβδομάδα, δ) να μπορούν, παρά τις διαφορές στις απόψεις τους, να συνεργαστούν.

Αμέσως μετά, σημειώνει ότι ο ιδιοκτήτης του ΔΟΛ «έχει κατά νου» επτά ονόματα. Διευθυντής (πλήρους απασχόλησης): Άγγελος Τερζάκης· συντακτική επιτροπή: Χρήστος Λαμπράκης, Γιώργος Σεφεριάδης, Γιώργος Θεοτοκάς, Κωνσταντίνος Δημαράς, Λίνος Πολίτης, Λέων Καραπαναγιώτης (με τη σειρά που αναφέρονται). Με μία μόνο αλλαγή (τελικά, τη θέση του Λίνου Πολίτη, θα πάρει ο Κωστής Σκαλιόρας, ο οποίος και αναλαμβάνει καθήκοντα γραμματέα σύνταξης) αυτά είναι τα ονόματα που θα απαρτίσουν τη συντακτική επιτροπή του περιοδικού. Προβλέπεται, ακόμα, ότι τα τρία μέλη (Λαμπράκης, Τερζάκης και Καραπαναγιώτης) θα συνεργάζονται διαρκώς, ενώ τα άλλα τρία (Θεοτοκάς, Δημαράς, Σεφέρης) θα μετέχουν σε μία συνάντηση ανά εβδομάδα.⁴⁸⁴ Και μόνο η επιλογή των ονομάτων φανερώνει το στίγμα του περιοδικού: πρώτης τάξης ονόματα, διανοούμενοι περιωπής, με

⁴⁸³ Βλ. Κώστας Στεργιόπουλος (τακτικός βιβλιοκριτικός των *Εποχών*), συνέντευξη στην Ευαγγελία Σκούρα, 14.6.2005, όπως το αναφέρει η Ευαγγελία Σκούρα, «Το περιοδικό *Εποχές*», ό.π., σ. 7, σημ. 4. Πβ. και Ευριπίδης Γαραντούδης, «Τα μεταπολεμικά λογοτεχνικά περιοδικά: λογοτεχνία, κριτική και ιδεολογία», στο *1949-1967, Η εκρηκτική εικοσαετία*, επιστημονικό συμπόσιο (10-12 Νοεμβρίου 2000), Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας (Ιδρυτής: Σχολή Μωραΐτη), Αθήνα 2002, σ. 315-316.

⁴⁸⁴ Καραπαναγιώτης προς Josselson, 30.6.1962, φ. 7, κ. 348, IACF Records/CHI. Για τον Λίνο Πολίτη (ο οποίος αναμένεται να εξασφαλίσει συνεργάτες από τη Βόρεια Ελλάδα), σημειώνεται ότι δεν θα μετέχει σε όλες τις συναντήσεις, καθώς μένει στη Θεσσαλονίκη, όπου διδάσκει στο ΑΠΘ. Ο Γ. Σεφέρης, τον Αύγουστο του 1962, επιστρέφει μόνιμα στην Αθήνα.

φιλελεύθερο προοδευτικό προφίλ, που διατηρούν επαφές με την Ευρώπη και στενή σχέση με τις εφημερίδες του συγκροτήματος Λαμπράκη.⁴⁸⁵ Αξίζει να σημειωθεί η συμμετοχή, και μάλιστα στον στενό πυρήνα, του ίδιου του Λαμπράκη και του Καραπαναγιώτη.

Με βάση όλα τα παραπάνω, και ιδίως τα ονόματα της συντακτικής επιτροπής, είναι πολύ δύσκολο να θεωρήσουμε βάσιμη την πληροφορία του Κόρακα ότι ο Τερζάκης του πρότεινε να αναλάβει τη θέση του γραμματέα σύνταξης του νέου περιοδικού (βλ. *εδώ*, Κεφάλαιο 6). Ο Κόρακας έχει εντελώς διαφορετικό προφίλ (έντονη πολιτική δράση, αισθητά μικρότερο εκτόπισμα, δεν διαθέτει λογοτεχνικό ή δοκιμιακό έργο ούτε βαρύτητα και δημόσια παρουσία διανοούμενου), το οποίο τον κάνει ασύμβατο με την ομάδα που θα απαρτίσει τη συντακτική επιτροπή. Ο Κωστής Σκαλιόρας (1927-2013), που θα αναλάβει τον ρόλο του γραμματέα σύνταξης συναρμόζει στην εικόνα, καθώς οι σπουδές του στο Παρίσι (ψυχολογία στη Σορβόνη και κινηματογράφος), η προϋπηρεσία του στο γαλλικό ραδιόφωνο, η αρθρογραφία του ως κριτικού κινηματογράφου (στο *Βήμα* από το 1958) και θεάτρου (στον *Ταχυδρόμο* από το 1961) συνθέτουν την εικόνα ενός δυναμικού ανερχόμενου διανοούμενου δημοσιογράφου. Σε σχέση με όλα αυτά, η ιδιότητα του Κόρακα ως εκπροσώπου του CCF στην Ελλάδα (και μάλιστα τη στιγμή που αυτή βρίσκεται σε αποδρομή) είναι πολύ αδύναμος λόγος για να στηρίζει την ενδεχόμενη παρουσία του στη συντακτική επιτροπή – πολύ περισσότερο που δεν ανήκει στον κύκλο των στενότερων ή ευρύτερων συνεργατών των εντύπων του Συγκροτήματος Λαμπράκη ούτε διατηρεί, όσο ξέρουμε, επαφές μαζί τους.⁴⁸⁶

Το υπό έκδοση περιοδικό, σε αυτή τη φάση, είναι υπόθεση του Λαμπράκη με τον Καραπαναγιώτη σε ρόλο βοηθού· «δεξί χέρι του Λαμπράκη», τον χαρακτηρίζει και ο Τζόσελσον.⁴⁸⁷ Ο δεύτερος αναλαμβάνει τις επαφές και τη συνεννόηση με τον Τζόσελσον, και γενικότερα με το CCF, ωστόσο για όλα τα σοβαρά ζητήματα (όπως τα μέλη της συντακτικής επιτροπής ή η φυσιογνωμία του νέου περιοδικού) γράφει εξ ονόματος «του κ. Λαμπράκη», μεταφέροντας σκέψεις του. Τα υπόλοιπα πρόσωπα που θα απαρτίσουν τη συντακτική επιτροπή θα αναμιχθούν λίγο αργότερα.

⁴⁸⁵ Ο Τερζάκης, ο Θεοτοκάς και ο Δημαράς είναι σταθεροί επιφυλλιδογράφοι του *Βήματος*.

⁴⁸⁶ Όπως δείχνουν τα αρχεία του CCF/IACF, ο Κόρακας αναπτύσσει σχέσεις κυρίως με την *Καθημερινή* και την *Ελευθερία*, μέσω του Αιμίλιου Χουρμούζιου και του Θεοφύλακτου Παπακωνσταντίνου, αντίστοιχα. Σε αυτές κατά καιρούς δίνει προς δημοσίευση κείμενα στελεχών του CCF, άρθρα από το Forum Service κ.ο.κ. Είναι ενδεικτικό ότι το *Βήμα* και τα *Νέα*, όπως και τα δύο περιοδικά του ΔΟΛ, δεν εμφανίζονται καθόλου σε αυτό το πεδίο, ενώ στην περίπτωση του συνεδρίου του CCF στη Ρόδο (1958), όπου φιλοξενούν εκτενή ρεπορτάζ και συνεντεύξεις δεν φαίνεται να υπάρχει εμπλοκή του Κόρακα, αλλά η επαφή γίνεται κεντρικά.

⁴⁸⁷ Josselson προς Shepard Stone (memo), 1.5.1970, φ. 7, κ. 348, IACF Records/CHI.

Με εξαίρεση τον Τερζάκη και τον Σκαλιόρα, που ξέρουμε ότι θα παίξουν κεντρικό ρόλο, δεν γνωρίζουμε τον βαθμό ενασχόλησης των υπόλοιπων μελών της συντακτικής επιτροπής με το περιοδικό.⁴⁸⁸ Πάντως, με βάση το ότι το περιοδικό αποτελεί πνευματικό τέκνο του, αλλά και το ότι το ενδιαφέρον του για τέτοια εγχειρήματα είναι διαρκές,⁴⁸⁹ μπορούμε να θεωρήσουμε βέβαιο ότι ο Λαμπράκης παρακολούθει από κοντά τις *Εποχές* και ότι η συμμετοχή του στη συντακτική επιτροπή δεν είναι διόλου διακοσμητική.⁴⁹⁰ Το αντίθετο θα αποτελούσε έκπληξη, με βάση και το συνολικότερο μοντέλο ενασχόλησής του με τα έντυπα του Συγκροτήματος: όλες οι μαρτυρίες, και μάλιστα γραμμένες από φίλους και συνεργάτες σε στιγμές συναισθηματικές έντασης (λίγο μετά τον θάνατό του), επιβεβαιώνουν την καθημερινή ενεργό παρουσία του, σε έναν ρόλο που θυμίζει περισσότερο διευθυντή παρά εκδότη.⁴⁹¹

⁴⁸⁸ Ο γιος του Τερζάκη, Δημήτρης, γράφει σχετικά: «Ο Λαμπράκης δεν ανακατευόταν, απλώς του έπεφτε λόγος όταν ήταν κάποιο πολιτικό θέμα, και χωρίς να επιτρέπει ή να απαγορεύει· μόνο να γνωμοδοτεί. Σε θέματα πνευματικά δεν ανακατευόταν, και ο πατέρας μου ένιωθε καλά στις *Εποχές*. [Ο Τερζάκης] είχε δεξί του χέρι τον Κωστή Σκαλιόρα»: Δημήτρης Τερζάκης, «Ο Άγγελος Τερζάκης, ο Ριγκολέτο και ο Ληστής Γλειφαντέρης στο Καστρί», συνέντευξη στη Λαμπρινή Κουζέλη, *Το Βήμα της Κυριακής*, 30.8.2015. Ο Τάκης Καρβέλης θεωρεί τον Τερζάκη «ουσιαστικό διευθυντή και οργανωτή της ύλης, σε σημαντικό βαθμό), και όλους τους υπόλοιπους «απλούς σύμβουλους που συνέρχονταν κατ' αραϊά διαστήματα και έκαναν προτάσεις, οι οποίες και γίνονταν αποδεκτές»: *Η μεταπολεμική πεζογραφία. Από τον πόλεμο του '40 ως τη δικτατορία του 67*, τόμ. Α', Σοκόλης, Αθήνα 1992, σ. 275.

⁴⁸⁹ Βλ. στη συνέχεια, *εδώ*, σημ. 494, 495, 496.

⁴⁹⁰ Βλ. και Θωμάς Καλέσιος, «Εκλεκτικές συγγένειες πολιτικής και τύπου στη μετεμφυλιακή Ελλάδα (1950-1955): Η ίδρυση και η λειτουργία της ΕΙΗΕΑ και η περίπτωση του Βήματος», διπλωματική μεταπτυχιακή εργασία Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Φιλοσοφική Σχολή, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο 2018.

⁴⁹¹ Παρότι όλες οι παραπάνω μαρτυρίες αναφέρονται εμφατικά στην πλήρη ελευθερία που απολάμβαναν οι συντάκτες, οι ίδιες φανερόνουν την ανάμιξη και τον έλεγχο που ασκεί, αν μη τι άλλο διά της παρουσίας του, ο πανταχού και διαρκώς παρών Λαμπράκης. Δύο παραδείγματα: Ο Κώστας Μητρόπουλος («Πουλάτε εδώ αυγά;», *Το Βήμα*, 21.12.2010) τονίζει ότι ο Λαμπράκης δεν παρενέβη ποτέ στη δουλειά του, φανερόνώντας μας όμως ότι όλα τα σκίτσα –έστω για τυπικούς λόγους– τα υπέβαλλε σε αυτόν: «Με το σκίτσο στο χέρι, χτύπαγα την πόρτα, που ήταν ανοιχτή [...]. Σε ελάχιστο χρόνο άκουγα ένα μπερδεμένο “άστε το, καλό είναι” ή κάτι τέτοιο και νομίζω πως σημείωνε ένα ΝΑΙ στο πλάι του σχεδίου. [...]. Αυτό ακριβώς επί μισό αιώνα!». Ο Σταύρος Ψυχάρης («Το δραματικό καλοκαίρι του 1973», *Το Βήμα*, 21.12.2010) γράφει για την αντίδρασή του μόλις έγινε γνωστό το δημογήφισμα της χούντας: «Ο Λέων Καραπαναγιώτης, διευθυντής τότε του *Βήματος*, δεν άφησε περιθώρια για συζητήσεις. –Ο “μέσα” (δηλαδή ο έχων το “μέσα γραφείο”, που έβλεπε στην οδό Χρήστου Λαδά, ο Χρήστος Λαμπράκης) λέει όχι στο δημογήφισμα! [...] Από αύριο δουλειά στις 4 η ώρα (το πρωί!), μας είπε [...]. Φυσικά... συμφωνήσαμε. Για ενάμιση περίπου μήνα [ο Λαμπράκης] ήταν κάθε μέρα παρών στο γραφείο του την ίδια ώρα με εμάς, στις 4 το πρωί, ασκώντας καθήκοντα... αρχισυντάκτη».

Όσον αφορά τώρα πιο κλασικές παρεμβάσεις, ένα παράδειγμα από το Αρχείο Τερζάκη. Την Τρίτη 2 Νοεμβρίου 1965, ο Λαμπράκης, πληροφορείται από τρίτους τα παράπονα του Τερζάκη, ο οποίος θεωρεί «πως όλο το θέμα περί συμμετοχής ή μη των πνευματικών ανθρώπων εις τα πολιτικά πράγματα» (έρευνα του Γιώργου Πηλιχού, που δημοσιεύεται στα *Νέα*) «περιείχε υπαινιγμούς προσωπικούς» εναντίον του. Χωρίς να χάσει χρόνο, γράφει στον Τερζάκη: «Ειδοποίησα τον κύριο Πηλιχό να τερματίσει αμέσως την έρευνα τούτη, δίδοντας όποια δικαιολογία θέλει σ' εκείνους τους οποίους ήδη ειδοποίησε περί συμμετοχής των. Μέχρι μεθαύριο Πέμπτη θα έχει τερματισθή το θέμα».

III. Φυσιγνωμία και στόχοι. Οι «Προκαταρκτικές παρατηρήσεις για την έκδοση του σχεδιαζόμενου μηνιαίου περιοδικού» είναι ένα από τα σημαντικότερα κείμενα του φακέλου 7 στο κουτί 348, του αρχείου του CCF/IACF. Πρόκειται, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, για ένα σημείωμα που στέλνει, το καλοκαίρι του 1962, ο Καραπαναγιώτης στον Τζόσελσον, συνοψίζοντας τις απόψεις του Χρήστου Λαμπράκη για τις βασικές αρχές και επιδιώξεις του περιοδικού. Το παραθέτω ολόκληρο, καθώς πρόκειται για προγραμματικό κείμενο, το οποίο απεικονίζει με ακρίβεια και σαφήνεια τους στόχους των *Εποχών* και τις επιδιώξεις του εμπνευστή του, αλλά και επειδή πρόκειται για ένα από τα ελάχιστα κείμενα αυτού του είδους, με συντάκτη τον Χρήστο Λαμπράκη, που διαθέτουμε:

ΠΡΟΚΑΤΑΡΚΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΚΔΟΣΗ ΤΟΥ ΣΧΕΔΙΑΖΟΜΕΝΟΥ ΜΗΝΙΑΙΟΥ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΥ

I. ΜΕΡΙΚΑ ΓΕΝΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΑΝΑΓΝΩΣΤΙΚΟΥ ΚΟΙΝΟΥ ΚΑΙ ΟΙ ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ ΣΤΗ ΜΟΡΦΗ ΤΟΥ ΣΧΕΔΙΑΖΟΜΕΝΟΥ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΥ

Τόσο η μορφή όσο και τα περιεχόμενα του σχεδιαζόμενου μηνιαίου περιοδικού θα επηρεαστούν, σε πολύ μεγάλο βαθμό από τις πολιτιστικές συνθήκες και ανάγκες που χαρακτηρίζουν τη χώρα στην οποία θα κυκλοφορήσει αυτή η έκδοση.

Η σχεδιαζόμενη έκδοση πρέπει να εκπληρώνει, εντός του πλαισίου των σημερινών συνθηκών της Ελλάδας σήμερα, τους ακόλουθους σκοπούς:

Να προσφέρει στο ελληνικό αναγνωστικό κοινό όχι μόνο μια πλήρη εικόνα (ή πανόραμα) των σύγχρονων πολιτικών, κοινωνικών, πολιτιστικών και καλλιτεχνικών τάσεων, αλλά, επίσης, να το εξοπλίζει με τη δυνατότητα να κατανοεί και να παρακολουθεί αυτές τις τάσεις. Διότι είναι προφανές ότι η κατανόηση αυτών των τάσεων εξαρτάται από μια πολιτισμική διαπαιδαγώγηση, την οποία το ελληνικό κοινό, σε πολύ μεγάλο βαθμό, δεν διαθέτει.⁴⁹² Όταν μιλάμε για την Ελλάδα, ως χώρα υπανάπτυκτη, από κοινωνικο-οικονομική άποψη, πρέπει να έχουμε κατά νου ότι η ίδια ακριβώς έκφραση μπορεί να χρησιμοποιηθεί για πολλές όψεις της πολιτιστικής ζωής. Το κοινό στο οποίο πρέπει μετ' επιτάσεως να απευθυνθούμε είναι ένα κοινό το οποίο όχι μόνο αγνοεί την εξελικτική πολιτιστική διαδικασία, μέσω της οποίας έχει διαμορφωθεί η εποχή μας, αλλά είναι, επίσης, υπανάπτυκτο από την άποψη της κοινωνικής και πολιτισμικής διαπαιδαγώγησης. Κρίθηκε απαραίτητο να τονιστεί αυτό το σημείο, προκειμένου να προταθεί ότι το σχεδιαζόμενο περιοδικό θα κληθεί να καλύψει ένα πολύ ευρύτερο πεδίο σε σχέση με άλλες ανάλογες ευρωπαϊκές εκδόσεις, που απευθύνονται σε ένα πολιτισμικά διαμορφωμένο κοινό, καλά διαπαιδαγωγημένο να τα παρακολουθεί.

Πράγματι, την Πέμπτη 4.11.1965, η έρευνα «Πρέπει ο πνευματικός άνθρωπος να μετέχει στους ιδεολογικούς αγώνες;» ολοκληρώνεται εσπευσμένα και την επομένη δημοσιεύονται τα συμπεράσματά της. Δεν ξέρουμε τι λόγους μπορεί να επικαλέστηκε ο Πηλιχός σε όσους είχαν ήδη απαντήσει, πάντως στο φύλλο της 4.11.1965 γίνεται επίκληση στη «στενότητα του χώρου και άλλες τρέχουσες ανάγκες της εφημερίδας», ενώ σε μια προσπάθεια να διασωθούν τα προσχήματα, στο ίδιο φύλλο, δημοσιεύονται «με αποσπασματικό τρόπο» λίγες αράδες από τις απόψεις οχτώ συγγραφέων που είχα ήδη στείλει απαντήσεις. Βλ. Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αρχείο Αγγελου Τερζάκη, φάκ. 28, υποφ. 1, Σημείωμα Λαμπράκη προς Τερζάκη, χ.η. [=2.11.1965].

⁴⁹² Εδώ, όπως και σε όλο το σημείωμα, η έμφαση από το πρωτότυπο.

Αυτοί είναι οι λόγοι που μας οδήγησαν στην άποψη ότι θα είναι απαραίτητο για μας να προσφέρουμε στο ελληνικό αναγνωστικό κοινό όχι μόνο κείμενα σχετικά με σύγχρονα προβλήματα, αλλά, με μια ευρύτερη έννοια, με τον πολιτιστικό εξοπλισμό που λείπει. Θέλουμε να επισημάνουμε, απλώς ως μια ένδειξη της υπάρχουσας κατάστασης των πραγμάτων, ότι λογοτεχνικά, φιλοσοφικά και κοινωνιολογικά κείμενα, που συνιστούν ουσιαστικούς αρμούς στη μακρά ανάπτυξη της δυτικής σκέψης, δεν έχουν μεταφραστεί στα ελληνικά και, ως εκ τούτου, είναι γνωστά μόνο σε μια μικρή μερίδα του ελληνικού κοινού.

Γι' αυτό θα είναι απαραίτητο να κρατήσουμε τμήμα του σχεδιαζόμενου περιοδικού, περίπου το 20% του συνόλου, για τη δημοσίευση κειμένων, κύριος σκοπός των οποίων θα είναι η πολιτισμική διαπαιδαγώγηση του κοινού.

II. ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΕΣ ΔΟΜΕΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Ο Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος και ο Εμφύλιος Πόλεμος που ακολούθησε διέκοψε την ομαλή εξέλιξη των πραγμάτων στην Ελλάδα και δημιούργησε, αντιθέτως, ένα νέο κοινωνικό πλαίσιο, με νέα μέσα για τη διάχυση των ιδεών σε ένα νέο κοινό, που απαιτεί να συμμετάσχει συνειδητά και ενεργητικά, στη ζωή τόσο του κράτους όσο και της κοινωνίας.

Ενόψει της έκδοσης του σχεδιαζόμενου περιοδικού, πρέπει, επομένως, να έχουμε κατά νου:

α) Τον αυξανόμενο αριθμό φοιτητών σε ιδρύματα ανώτερης εκπαίδευσης. Αρκεί, εδώ, να πούμε ότι, ενώ πριν από τον πόλεμο η Ελλάδα είχε μόνο ένα πανεπιστήμιο, τώρα έχει δύο (στην Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη) και ετοιμάζεται δραστήρια για ένα τρίτο.

β) Την παρακμή της αγροτικής Ελλάδας και την εκπληκτική ανάπτυξη των μεγάλων πόλεων. Σε αυτό το πλαίσιο, οφείλουμε να επισημάνουμε ότι η δραστηριότητα της Άκρας Αριστεράς, ανεξάρτητα από το πόσο μπορεί να αντιτίθεται κανείς σε αυτή, είχε, εντούτοις, ως αποτέλεσμα την αφύπνιση της πολιτικής και κοινωνικής συνείδησης και των ενδιαφερόντων συγκεκριμένων κομματιών του κοινού. Αυτό ισχύει στο πολλαπλάσιο σήμερα, από ό,τι πριν ή αμέσως μετά τον πόλεμο, όταν η Άκρα Αριστερά δεν είχε νόμιμη υπόσταση.

Τα δύο παραπάνω σημεία αποδεικνύουν σχεδόν ότι η παραδοσιακή ελίτ, που κυριαρχούσε στην πολιτιστική ζωή ενός κράτους, το οποίο, πριν από τον πόλεμο, εκσυγχρόνισε ελάχιστα τις κρατικές και κοινωνικές δομές, δίνει τη θέση της σε δύο βασικές κατηγορίες ενεργών πολιτών:

i. τους φοιτητές

ii. Εκείνο το κομμάτι του αστικού και αγροτικού πληθυσμού, την αφύπνιση του οποίου δεν ακολούθησε κανενός είδους διαπαιδαγώγηση που απαιτούνταν. Αυτό είναι ένα σημείο θεμελιώδους σημασίας για την κατανόηση των σύγχρονων συνθηκών της Ελλάδας και το οποίο τείνει να οδηγήσει σε ένα επικίνδυνο στάδιο στην εξέλιξη της ελληνικής κοινωνίας.

III. ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ ΤΟΥ ΣΧΕΔΙΑΖΟΜΕΝΟΥ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΥ

Ενόψει των συνθηκών που αναφέρθηκαν παραπάνω, τα περιεχόμενα του σχεδιαζόμενου περιοδικού μπορούν να χωριστούν σε τρεις κατηγορίες:

α) Ελληνικές συνεισφορές

β) Συνεισφορές μεταφρασμένες από ανάλογες εκδόσεις του εξωτερικού

γ) Κλασικά κείμενα που ανήκουν στην ουμανιστική παράδοση της Δύσης και, μέχρι σήμερα, δεν έχουν μεταφραστεί στα ελληνικά (Αυτά τα κείμενα θα αποτελούν ένα μόνιμο παράρτημα σε κάθε τεύχος του περιοδικού).

Είναι ευνόητο ότι Έλληνες συνεργάτες του περιοδικού θα αντληθούν από το ευρύτερο δυνατό φάσμα και ασφαλώς δεν θα περιορίζονται στο προσωπικό του Lambrakis Press. Θα καταβληθεί προσπάθεια το περιοδικό να είναι αντιπροσωπευτικό

όλων των τάσεων, με μόνη εξαίρεση εκείνες οι οποίες, από την ίδια τους τη φύση, βρίσκονται πέρα από τη σφαίρα της ελεύθερης πολιτιστικής δραστηριότητας.

Θέλουμε να παρατηρήσουμε ότι, ενόψει των ιδιοσυγκρασιών της ελληνικής πολιτικής ψυχολογίας, πρέπει να ευχηθούμε ότι το περιοδικό θα αποφύγει κάθε άμεση ανάμιξη στην ελληνική εσωτερική πολιτική. Αυτό δεν σημαίνει ότι θα αποφεύγουμε συνεργασίες από αξιόπιστες προσωπικότητες της ελληνικής πολιτικής σε κοινωνικά ή άλλα πεδία.

IV. ΣΚΟΠΟΣ ΤΗΣ ΕΚΔΟΣΗΣ

Δεν πρέπει κανείς να ξεχνάει ότι το πεδίο το οποίο θα κληθεί να καλύψει αυτό το περιοδικό θα είναι ακόμα πιο ευρύ εξαιτίας του γεγονότος ότι στην Ελλάδα υπάρχουν λίγα, ή και καθόλου, άλλα περιοδικά που ειδικεύονται στις κοινωνικές, πολιτικές, διεθνείς ή ιδεολογικές υποθέσεις, τα οποία να συνεισφέρουν στη διαπαιδαγώγηση και την ενημέρωση του κοινού σε αυτά τα θέματα και στη σχέση τους με σύγχρονα ζητήματα.

V. ΤΕΛΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Πιστεύουμε ότι η έκδοση αυτού του περιοδικού θα συνεισφέρει, όσο είναι ανθρωπίνως δυνατό, στην ικανοποίηση των επείγουσών αναγκών και θα προσφέρει συγκεκριμένες μορφές και κατευθύνσεις στις προσδοκίες του νέου ελληνικού κοινού.

Από την άλλη, οι κατεστημένες ελίτ στις σφαίρες των γραμμάτων, των ιδεών και της επιστήμης θα αποκτήσουν ένα φόρουμ για να δημοσιεύουν τις απόψεις τους ή θα βρουν ένα φόρουμ που θα τους δίνει μια πολύ ευρύτερη προοπτική από τις καθημερινές εφημερίδες, ένα φόρουμ, επίσης, μέσω του οποίου θα συγκρίνουν τη δική τους έρευνα ή δουλειά με αυτή που γίνεται στο εξωτερικό.

Είναι, βέβαια, εμφανές, για μας ότι το κοινό στο οποίο θα απευθύνεται το περιοδικό θα είναι, καταρχάς, κάπως περιορισμένο, δηλαδή το τμήμα του αναγνωστικού κοινού το οποίο, κατά το μάλλον ή ήττον, είναι εκπαιδευμένο να παρακολουθεί τις τρέχουσες πολιτισμικές, κοινωνικές και καλλιτεχνικές εξελίξεις. Στο μέτρο που ακολουθούμε τη σωστή πορεία ανάπτυξης και διανομής, ο σκοπός μας θα είναι να διευρύνουμε αυτό τον αρχικό πυρήνα αναγνωστών και να δημιουργήσουμε μια νέα πολιτισμική ελίτ. Έχουμε την πρόθεση να σχηματίσουμε να αναγκαία κανάλια για τη διάχυση των ιδεών που θα τείνουν να αρδεύσουν ένα πεδίο αρκετά άγονο ακόμα.

*Οι παραπάνω παρατηρήσεις αποτελούν τη βάση των απόψεων και σκέψεων του κ. Χρήστου Λαμπράκη σχετικά με το σχεδιαζόμενο περιοδικό.*⁴⁹³

Πέρα από τα επιμέρους σημεία του, το κείμενο είναι εύγλωττο ως σύνολο: μας φανερώνει ότι υπάρχει ένα ολοκληρωμένο σχέδιο παρέμβασης στον χώρο των ιδεών και του πολιτισμού, με πολιτικό σκεπτικό και σαφείς στόχους. Είναι ενδιαφέρον ότι οι σκέψεις αυτές που έχουν σχηματοποιηθεί ήδη το καλοκαίρι του 1962 δεν θα αλλάξουν στη συνέχεια: τα

⁴⁹³ Το σημείωμα δεν έχει ημερομηνία· απόκειται στον φ. 7, κ. 348, IACF Records/CHI· με βάση τη σειρά των εγγράφων (που όμως δεν αποτελεί όμως κριτήριο, γιατί η χρονολογική σειρά των τεκμηρίων έχει διαταραχθεί σε αρκετές περιπτώσεις), το κείμενο χρονολογείται μεταξύ 13ης και 30ής Ιουνίου 1963. Είναι πιο πιθανό ότι επισυνάπτεται στην επιστολή Καραπαναγιώτη προς Josselson, 14.7.[=6].1962 και αντιστοιχεί στη σύνοψη, την οποία αναφέρει εκεί, όσων ανέπτυξε προφορικά ο πρώτος στη συνάντηση της 5ης Ιουνίου στη Γενεύη. Σε κάθε περίπτωση, με βάση το περιεχόμενο του σημειώματος και των σχετικών συνεννοήσεων που γίνονται μπορούμε να θεωρήσουμε με βεβαιότητα ότι έχει γραφεί το καλοκαίρι του 1963.

τεύχη των *Εποχών* (το πρώτο θα κυκλοφορήσει ένα σχεδόν χρόνο αργότερα, τον Μάιο του 1963), δείχνουν να υλοποιούν το παραπάνω σχέδιο.

Μπορούμε να σταθούμε σε τρία βασικά σημεία. Το πρώτο είναι ο ενεργός ρόλος που επιθυμεί να παίζει το περιοδικό, καθώς απευθύνεται στα νέα, δυναμικά στρώματα της κοινωνίας, με δεδηλωμένο στόχο να διαμορφώσει μια νέα πολιτισμική ελίτ (η λέξη «νέο» επαναλαμβάνεται μετ' επιτάσεως, πολλές φορές, στο κείμενο). Το δεύτερο σημείο είναι ο συνδυασμός πολιτικού και πολιτιστικού: πρόκειται, ουσιαστικά ένα πολιτικό σχέδιο για την κατάκτηση της ηγεμονίας στον χώρο του πολιτισμού και των ιδεών, με εργαλείο τη «διαπαιδαγώγηση» και τη διαμόρφωση του νέου κοινού. Τρίτον, η έκδοση του περιοδικού έχει δύο μέτωπα και έχει να ανταγωνιστεί δύο ομάδες, στην προσπάθεια, ακριβώς, για την κατάκτηση αυτής της ηγεμονίας: πρώτον τις κατεστημένες ελίτ, που πλέον είναι παρωχημένες και εξασθενημένες· δεύτερον την Αριστερά, η οποία παρεμβαίνει δυναμικά, κυριαρχώντας στο πεδίο. Αξίζει να καταγραφεί ο πραγματιστικός τρόπος με τον οποίο αντιμετωπίζεται η τελευταία: επισημαίνεται η συμβολή της στην κοινωνικοπολιτική αφύπνιση του πληθυσμού και με ανησυχία επισημαίνεται η απουσία διαπαιδαγώγησης των αφυπνισθέντων – αυτό ακριβώς είναι το πεδίο στο οποίο θέλει να παρέμβει το περιοδικό.

Η «νέα πολιτισμική ελίτ» βρίσκεται στο επίκεντρο. Η «νέα πολιτισμική ελίτ» δεν είναι σχήμα λόγου, αλλά προγραμματική θέση: «Νέα», με την έννοια ότι φιλοδοξεί να εκπροσωπήσει όχι μόνο τα παλαιά ονόματα αλλά και νέους διανοούμενους («φοιτητές»). «Πολιτισμική» με την έννοια ότι ενδιαφέρεται να εγχαράξει μια διαφορετική, αστική κουλτούρα. Η λέξη-κλειδί, πάντως, είναι η «ελίτ»: η αστική διανοήση πρέπει να παίζει το ρόλο καθοδήγησης της κοινωνίας.

Μια μόνιμη επιδίωξη του Χρήστου Λαμπράκη. Η επιδίωξη παρέμβασης στον χώρο των ιδεών, με σκοπό τη διαμόρφωση της ατζέντας, μέσα από τη σφαίρα του στοχασμού, του διαλόγου και της σκέψης, αποτελεί μόνιμη επιδίωξη του Λαμπράκη. Είναι μια αντίληψη στην οποία πολιτική και πολιτισμός συνδέονται στενά: μια πολιτική αντίληψη για τον πολιτισμό και ταυτόχρονα μια αντίληψη για την πολιτική που δίνει έμφαση στη διαπαιδαγωγική της διάσταση. Με βάση τις μαρτυρίες επανέρχεται σταθερά σε όλη τη διάρκεια του βίου του, τόσο με την προσπάθεια για έκδοση αυτοτελών εντύπων ή δημιουργίας θεσμών όσο και με τον επηρεασμό των εφημερίδων του Συγκροτήματος στην κατεύθυνση αυτή.

Η έκδοση των *Εποχών* (1963-1967) είναι η πρώτη απόπειρα, η οποία διακόπτεται βίαια από εξωγενείς λόγους (την επιβολή της Χούντας).⁴⁹⁴ Αμέσως μετά τη δικτατορία, ο Λαμπράκης οργανώνει συναντήσεις με σκοπό την έκδοση ανάλογου εντύπου ή τη δημιουργία πολιτικού ομίλου προβληματισμού, που απολήγουν στην ίδρυση της βραχύβιας «Δημοκρατικής Ενημέρωσης», η οποία οργάνωσε συμπόσια για τους θεσμούς, την εξωτερική πολιτική, την οικονομία και τον πολιτισμό.⁴⁹⁵ Οι ζυμώσεις συνεχίζονται και στα τέλη της δεκαετίας του 1970, με σκοπό την εκπόνηση «ενός πλήρους μεταρρυθμιστικού προγράμματος».⁴⁹⁶

Στη συνέχεια (εκτός, βέβαια, από την έντονη ενασχόλησή του με τον Σύλλογο Φύλων της Μουσικής από το 1977 και μετά, που καταλήγει στα εγκαίνια του Μεγάρου της Μουσικής το 1991,⁴⁹⁷ έτος το οποίο ξεκινάει να λειτουργεί και το Ίδρυμα (Μελετών) Λαμπράκη), πρέπει να σημειωθούν άλλες δύο εκδοτικές πρωτοβουλίες: το ένθετο ιδεών πολιτισμού και επιστημών που δημιουργείται με πρωτοβουλία του το φθινόπωρο το 1991 στο κυριακάτικο *Βήμα* με τον εύγλωττο τίτλο «Νέες Εποχές», καθώς και το μηνιαίο *Βήμα ιδεών*, το 2007, «έκδοση

⁴⁹⁴ Ας σημειώσουμε μια παράλληλη, τουλάχιστον χρονικά, διαδικασία: σύμφωνα με μαρτυρία του Αδαμάντιου Πεπελάση, στα τέλη του 1962 ο Λαμπράκης, σε συνεννόηση με τον Λέοντα Καραπαναγιώτη, δημιουργεί «μια ομάδα από πρόσωπα που εθεωρούντο τότε προοδευτικά για συζήτηση και μελέτη των προβλημάτων του τόπου μας· δεν επρόκειτο για ομάδα πολιτικής δράσης αλλά κοινωνικού προβληματισμού». Ανάμεσα στους συμμετέχοντες, εκτός από τον Πεπελάση και τον Καραπαναγιώτη, συγκαταλέγονται ο Σπύρος Δοξιάδης, ο Φαίδων Βεγλερής, ο Γ.Α. Μαγκάκης, η Β. Τσουδερού κ.ά. Οι συναντήσεις γίνονταν κάθε Τρίτη μεσημέρι, στο σπίτι των Λαμπράκηδων, στην οδό Αναγνωστοπούλου, και κράτησαν μέχρι το ξέσπασμα της αποστασίας. Βλ. Α. Πεπελάση, «Η άγνωστη πλευρά του», *ό.π.*

⁴⁹⁵ Σύμφωνα με τις μαρτυρίες, στις σχετικές συζητήσεις μετείχαν, μεταξύ άλλων, ο Ι. Μάνος, ο Γ. Κουμάντος, ο Γ. Μυλωνάς, ο Φ. Βεγλερής, ο Θ. Καρατζάς, ο Γ. Σουργιαδάκης, ο Γ. Κριμπάς, ο Χρ. Αργυρόπουλος, ο Χρ. Ροζάκης· βλ. Ιωάννης Μάνος, «Πώς δημιουργήθηκε το *Βήμα Ιδεών*», στο αφιέρωμα «In memoriam. Χρήστος Δ. Λαμπράκης. Ένας ανήσυχος διανοούμενος», *Βήμα Ιδεών*, τχ. 33, Ιανουάριος 2010. Πβ. και Γιάννης Μάνος, «Το όραμα και η πράξη», στο αφιέρωμα «Χρήστος Λαμπράκης, 1934-2009. Η ζωή ενός μύθου. Τι αφήνει πίσω ο μεγάλος Έλληνας», *Το Βήμα*, 25.12.2009 και Νίκος Φραγκάκης, «Από τη Χρήστου Λαδά στην Αναπαύσεως», στο αφιέρωμα «In memoriam. Χρήστος Δ. Λαμπράκης. Ένας ανήσυχος διανοούμενος», *Βήμα Ιδεών*, τχ. 33, Ιανουάριος 2010.

⁴⁹⁶ Βλ. Αθανάσιος Παπανδρόπουλος, «Η σοσιαλδημοκρατία και ο Χρήστος Δ. Λαμπράκης», www.europeanbusiness.gr, 9.3.2013· του ίδιου, «Ο ΔΟΛ ως θεσμός της ελληνικής κοινωνίας», www.mikrometoxos.gr, 4.10.2016.

⁴⁹⁷ Το Μέγαρο Μουσικής αναφέρεται, κατά κανόνα, ως το όνειρο ζωής του Λαμπράκη, λόγω του πάθους του για την κλασική μουσική. Εκτός αυτού όμως, που ισχύει, μπορούμε να το δούμε (ειδικά αν το σκεφτούμε ως σύνολο, μαζί με τη Μεγάλη Μουσική Βιβλιοθήκη, το πρόγραμμα εκδηλώσεων Megaron Plus κ.ο.κ.), σε ένα κοινό πλαίσιο με τις *Εποχές* και τις άλλες ανάλογες προσπάθειες, ως ένα ακόμα πολιτικο-πολιτισμικό εγχείρημα: ως δείγμα, δηλαδή, της σταθερής και επίμονης προσπάθειάς του Λαμπράκη για τη δημιουργία θεσμών που διαμορφώνουν πολιτική στον πολιτισμό και καθορίζουν την ατζέντα στον χώρο των ιδεών.

αναζήτησης και διαλόγου», που κυκλοφορούσε μαζί με το *Βήμα* την πρώτη Παρασκευή κάθε μήνα.⁴⁹⁸

Εποχές, «μηνιαία έκδοση πνευματικού προβληματισμού και γενικής παιδείας»

Το πρώτο τεύχος των *Εποχών* θα κυκλοφορήσει τον Μάιο του 1963.⁴⁹⁹ Ο υπότιτλος του είναι «μηνιαία έκδοση πνευματικού προβληματισμού και γενικής παιδείας».⁵⁰⁰ Έχει 100 σελίδες (όσες περίπου και τα τεύχη που θα ακολουθήσουν). Πωλείται 20 δρχ. και θεωρείται ακριβό (οι εφημερίδες, εκείνη την εποχή έχουν 1,5 δρχ. και η *Επιθεώρηση Τέχνης* 10 δρχ.). Διευθυντής είναι ο Άγγελος Τερζάκης και «σύμβουλοι έκδοσης» (με τη σειρά που αναγράφονται) ο Γιώργος Σεφέρης, ο Κ.Θ. Δημαράς, ο Γιώργος Θεοτοκάς, ο Κ. Σκαλιόρας, ο Λ.Β. Καραπαναγιώτης και ο Χ.Δ. Λαμπράκης.⁵⁰¹

Το δισέλιδο κύριο άρθρο, το οποίο υπηρετεί τις ανάγκες του πρώτου τεύχους (στα επόμενα τεύχη δεν υπάρχουν κύρια άρθρα) αποφεύγει τις διακηρύξεις, όπως λέει. Λιτό σαν γραφή, δίνει έμφαση στον μορφωτικό-διαπαιδαγωγικό ρόλο του περιοδικού, απηχώντας –με τις αναγκαίες προσαρμογές, για ένα κύριο άρθρο που απευθύνεται στο αναγνωστικό κοινό– το πνεύμα του σημειώματος του Λαμπράκη που είδαμε αμέσως παραπάνω. Το κείμενο ξεκινάει αναφερόμενο στον ευρωπαϊκό πολιτισμό, τον οποίο διαμόρφωσαν διαδοχικά ο αρχαίος ελληνικός κόσμος, ο ρωμαϊκός κόσμος και ο χριστιανισμός, και σε τρεις βασικές του αξίες: την ελευθερία του στοχασμού, τη σημασία του ατόμου έναντι της μάζας, την κριτική έναντι της αυθεντίας. Οι αξίες αυτές «απολήγουν σε μια βασική λειτουργία του ανθρώπινου συνόλου»: στην κυριαρχική εγκατάσταση του διαλόγου μέσα στις κοινωνίες». Αφού τονίσει τη σημασία του διαλόγου, το περιοδικό θα προσδιορίσει ως εξής τους στόχους του:

«Έναν τέτοιο αγώνα, ψυχικό και πνευματικό, φιλοδοξεί να εξεγείρει μέσα στις συνειδήσεις όλων μας το περιοδικό αυτό. Θ’ αντλήσει δυνάμεις από το χτες κι από το

⁴⁹⁸ Βλ. Γιάννης Πρετεντέρης, «Ένα “παράθυρο στον κόσμο”», *Το Βήμα της Κυριακής*, 19.2.2017· Γ. Μάνος, «Το όραμα και η πράξη», *ό.π.*

⁴⁹⁹ Ξεχωρίζω, από όσα έχουν γραφεί για τις *Εποχές*, τη μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία της Ευαγγελίας Σκούρα, «Το περιοδικό *Εποχές* (1963-1967). Ιδεολογικές αναζητήσεις και πολιτισμός», Πάντειο Πανεπιστήμιο, Πρόγραμμα μεταπτυχιακών σπουδών Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Αθήνα 2006 και τις αναφορές στη μελέτη της Ελισάβετ Αρσενίου, *Νοσταλγοί και πλαστουργοί*, Τυπωθήτω, Αθήνα 2003, σ. 84-91.

⁵⁰⁰ Στα επιστολόχαρτα με το λογότυπο του περιοδικού στα γαλλικά, ο υπότιτλος είναι: «Revue mensuelle de culture general».

⁵⁰¹ Θα υπάρξουν δύο αλλαγές στη συντακτική επιτροπή. Τον Μάρτιο του 1966 ο Σεφέρης σταματάει να μετάσχει σε αυτή, λόγω της «επιθυμίας του να συγκεντρωθεί στο προσωπικό του έργο» (τχ. 35, Μάρτιος 1965), ενώ τον Οκτώβριο του 1966 πεθαίνει ο Γιώργος Θεοτοκάς· το όνομά του παραμένει τιμητικά, με ένα σταυρό μπροστά, και στα επόμενα τεύχη.

σήμερα. Θα στραφεί με προσδοκία θερμή, με λαχτάρα, στο αύριο, σ' αυτούς που έρχονται, νέοι κι άφθαρτοι, με τα μηνύματά τους. [...]. Θα προσπαθήσουμε να συγκομίσουμε στις σελίδες μας όλων των εποχών τους καρπούς, προσέχοντας ιδιαίτερα στις φωνές του καιρού μας. Η πνευματική εγρήγορση δεν επιτρέπεται σε κανέναν καιρό –πολύ λιγότερο στον δικό μας– ν' αποτελεί αίρεση ή προνόμιο. Ο φωτισμός όλο και μεγαλύτερου αριθμού συνειδήσεων, η παροχή ενός μέσου να προσπελάζεται η υψηλή παιδεία, να επισημαίνονται και ν' αναλύονται χωρίς προκατάληψη τα ζητήματα του κόσμου, να προβάλλεται η ελευθερία του κριτικού στοχασμού, είναι νόμιμα πνευματικά αιτήματα του ανθρώπου. Θα τα υπηρετήσουμε. Το επίπεδο που θα σταθούν οι "Εποχές" θα είναι πλατύ, η συνεργασία στις σελίδες τους διεθνής: έχουν εξασφαλίσει την αποκλειστικότητα και την ανταλλαγή ύλης με ξένα περιοδικά διεθνούς κύρους, την απ' ευθείας συνεργασία από προσωπικότητες εξέχουσες του σημερινού κόσμου. Ζούμε σε μian εποχή όπου ο καλύτερος τρόπος να προβάλλονται οι εθνικές ιδιοτυπίες δεν είναι ο συνοικιακός απομονωτισμός. [...]

Επιδίωξή μας είναι να γίνει πλατύτερο το μορφωμένο κοινό της χώρας μας και να του προσφερθεί ένα μέσο πνευματικής επικοινωνίας που να μη γίνεται περιττό μετά το διάβασμα αλλά να παίρνει θέση στη βιβλιοθήκη».

Ο Χρήστος Λαμπράκης στέλνει –ένα ακόμα δείγμα του έντονου ενδιαφέροντός του για το νέο περιοδικό– το πρώτο τεύχος, μαζί με ένα σύντομο δακτυλόγραφο σημείωμά του, σε μια σειρά επιλεγμένα πρόσωπα, ζητώντας τους τη γνώμη τους για το νέο περιοδικό. Και εδώ δηλώνεται η πρόθεση για διαπαιδαγώγηση και διαμόρφωση ενός νέου κοινού:

«Είναι ένα νέο περιοδικό που, αν κατορθώσει να επιτελέσει τα όσα προσδοκούμε, θα φέρη μian ολόκληρη γενιά Ελλήνων πλησιέστερα προς τον σύγχρονο στοχασμό· και βοηθώντας την ν' ακονίσει την σκέψη της σ' ό,τι καλύτερο εμφανίζει η διανόηση της εποχής μας, ίσως δημιουργήσει στον τόπο μας πυρήνες δραστηρίων πνευματικών ανθρώπων».⁵⁰²

Το περιοδικό χωρίζεται σε τρία μέρη. Στο πρώτο κυριαρχούν δοκίμια, αναλύσεις και μελέτες για μια ευρεία γκάμα θεμάτων, που εστιάζεται στις ανθρωπιστικές επιστήμες – από τη φιλοσοφία και την ιστορία μέχρι την πολιτική επιστήμη, την οικονομία και την ψυχολογία. Το δεύτερο μέρος επιγράφεται «Χρονικά» και ανοίγει με τα Σχόλια (που αναφέρονται σε ζητήματα της ελληνικής κυρίως πολιτικής και πνευματικής πραγματικότητας). Όπως έχει σημειωθεί στο κύριο άρθρο του πρώτου τεύχους, τα Σχόλια «δεν έχουν προέλευση προσωπική· εκφράζουν απόψεις του περιοδικού». Σύμφωνα με τη μαρτυρία του Κ. Σκαλιόρα τα Σχόλια τα έγραφε «σχεδόν αποκλειστικά» ο Τερζάκης.⁵⁰³ Στο μέρος αυτό θα συναντήσουμε θεματολογικές ενότητες που εκκινούν από την επικαιρότητα, αλλά δεν μένουν σε αυτή, εμβαθύνοντας (Η εκπαίδευση, Η φιλοσοφία, Ο στοχασμός, Το θέατρο, Η αρχαιολογία, που ποικίλλουν ανά τεύχος) ανταποκρίσεις από την πνευματική κίνηση του εξωτερικού,

⁵⁰² Δεν ξέρουμε ποια είναι τα πρόσωπα αυτά. Την κίνηση τη γνωρίζουμε από το σημείωμα του Λαμπράκη προς την κ. [Βιργινία (:)] Ζάννα, 30.4.1965, Συλλογή Αλέκου Ζάννα.

⁵⁰³ Η. Μαγκλίνης, «Η εποχή των *Εποχών*», ό.π., όπως το παραθέτει η Ευ. Σκούρα, «Το περιοδικό *Εποχές* (1963-1967)», ό.π., σ. 6, σημ. 3.

εκτεταμένες βιβλιοκριτικές, το «σχόλιο» (=σκίτσο) του Κώστα Μητρόπουλου), το Δελτίο Διεθνούς Πολιτικής (που συντάσσει αρχικά, μέχρι το τεύχος 5, ο Λέων Καραπαναγιώτης και στη συνέχεια ο Χάρης Μπουσμπουρέλης). Το τρίτο μέρος, σταθερά (όπως το περιέγραφε ο Χρ. Λαμπράκης, στο σημείωμά του για τη φυσιογνωμία του περιοδικού), καταλαμβάνει μια ανθολογία με τη σχετική εισαγωγή. Πρόκειται για ανθολογία είτε από κείμενα ενός στοχαστή (συνήθως ξένου), κλασικού ή σύγχρονου (από τον Θουκυδίδη και τον Αριστοτέλη μέχρι τον Βολταίρο, τον Μαρξ, τον Νίτσε, τον Φρόντ, τον Χάιντεγκερ, τον Σαρτρ, αλλά και τον Κοραή ή τον Δ. Καταρζτή), είτε για κάποιο ιστορικό ζήτημα του νέου ελληνισμού – ανάλογα ποικίλει και ο κάθε φορά τίτλος της ενότητας: «Η ελεύθερη σκέψη», «Η σύγχρονη σκέψη», «Το φιλελεύθερο πνεύμα στη νεότερη Ελλάδα», «Σταθμοί προς τη νέα ελληνική κοινωνία (1790-1840)».

Σταθεροί συνεργάτες (εκτός από τα μέλη της συντακτικής επιτροπής, που γράφουν τακτικά) είναι, μεταξύ άλλων, ο Κώστας Στεργιόπουλος, ο Αλέξανδρος Αργυρίου, ο Τάκης Σινόπουλος, ο Γιάννης Μπαγιαννόπουλος ο Γιώργος Μουρέλος, ο Απόστολος Σαχίνης, ο Χ.Κ. Μπουσμπουρέλης. Κάποια ακόμα από τα ονόματα Ελλήνων συνεργατών: Άρης Αλεξάνδρου, Έλλη Αλεξίου, Μανόλης Ανδρόνικος, Κωνσταντίνος Δεσποτόπουλος, Αλέξης Δημαράς, Οδυσσέας Ελύτης, Ανδρέας Εμπειρικός, Παύλος Ζάννας, Ι.Θ. Κακριδής, Νίκος Κάσδαγλης, Αλέξανδρος Κοτζιάς, Μένης Κουμανταρέας, Αικατερίνη Κουμαριανού, Εμμ. Κριαράς, Έλλη Λαμπρίδη, Ζήσιμος Λορεντζάτος, Χρήστος Μαλεβίτσης, Παν. Μουλλάς, Λίνος Πολίτης, Ρόδης Ρούφος, Κώστας Ταχτσής, Στρατής Τσίρκας, Δημήτρης Φατούρος, Μανόλης Χατζηδάκης. Ας σημειώσουμε επίσης την παρουσία πολιτικών του Κέντρου όπως του Γεωργίου Μαύρου και –προ της αποστασίας– του Ηλία Τσιριμώκου, οι οποίοι δεν αρθρογραφούν για την επικαιρότητα, αλλά για ζητήματα όπως η μετανάστευση ή οι διεθνείς σχέσεις. Όσον αφορά τώρα τις ξένες συνεργασίες, μπορούμε να ξεχωρίσουμε τα κείμενα των Χάνα Άρεντ, Ρεϋμόν Αρόν, Τ.Σ. Έλιοτ, Γιαν Κοτ, Γκέοργκ Λούκατς, Τόμας Μαν, Λουί Μερσιέ, Ερνστ Μπλοχ, Μπόρις Πάστερνακ, Ζαν Ρουντώ, Ναταλί Σαρώτ, Ινιάτσιο Σιλόνε, Μ.Ι. Φίνλεϋ.

Ένα επιτυχημένο περιοδικό

Οι *Εποχές* υπήρξαν, και σε αυτό συμφωνούν φίλοι και αντίπαλοι, ένα περιοδικό επιτυχημένο. Το διαπιστώσει κανείς και σήμερα, είτε μιλώντας με αναγνώστες τους (ακόμα και η εξιδανίκευση, συνήθης σε τέτοιες περιπτώσεις, αποτελεί κι αυτή, κατά κάποιον τρόπο, ένας δείκτης της επιτυχίας) είτε ξεφυλλίζοντας τα ίδια τα τεύχη.

Η κυκλοφορία είναι το πιο μετρήσιμο στοιχείο για να ξεκινήσει κανείς μια αποτίμηση της επιτυχίας. Ωστόσο, προσκρούουμε ξανά στο γνωστό πρόβλημα που αντιμετωπίσαμε και με τη *Διεθνή Ζωή*: η μοναδική μας πηγή είναι οι ίδιοι οι συντελεστές του εντύπου, και δεν έχουμε τρόπους να ελέγξουμε την αξιοπιστία των αριθμών που δίνουν – και τα πράγματα επιδεινώνονται από το γεγονός ότι τους αριθμούς αυτούς τους στέλνουν προς τους χρηματοδότες τους. Πάντως, τα 2.700-3.700 αντίτυπα,⁵⁰⁴ ακόμα και αν θεωρήσουμε ότι ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα, χωρίς να είναι αμελητέα, μας δείχνουν ένα όριο.⁵⁰⁵

Προχωρώντας σε πιο ποιοτικά στοιχεία, παράγοντες που έχουν τονιστεί στη σχετική αρθρογραφία για να εξηγηθεί η επιτυχία των *Εποχών* είναι η ποιότητα των άρθρων, η εμβέλεια των ονομάτων της συντακτικής επιτροπής και των συνεργατών. Πρέπει, επίσης, να προσθέσουμε το γεγονός της ύπαρξης ενός ισχυρού εκδότη, όπως το συγκρότημα Λαμπράκη, και την προσωπική ενασχόληση του Χρ. Λαμπράκη. Ωστόσο, και οι τρεις αυτοί παράγοντες, που ασφαλώς είναι σημαντικοί, δεν αρκούν για να εξηγήσουν την επιτυχία. Οι *Εποχές* καταφέρνουν και είναι κάτι παραπάνω από όλα αυτά: κάτι περισσότερο από μια συναγωγή αξιόλογων άρθρων γραμμένων από έγκριτους συνεργάτες, υπό τη σκέπη ενός δυναμικού εκδότη. Ποια είναι τα στοιχεία που κάνουν τη διαφορά;

Πρώτον, η ύπαρξη συγκεκριμένων στόχων και ατζέντας που προωθεί το περιοδικό. Όπως ξέρουμε τώρα, με βάση τα τεκμήρια του Αρχείου του CCF/IACF, πρόκειται για ένα πολιτικοπολιτιστικό σχέδιο, που έχει αποκρυσταλλώσει ο Λαμπράκης ένα περίπου χρόνο την κυκλοφορία του περιοδικού, προτού ακόμα συγκροτηθεί η συντακτική επιτροπή και επιλεγεί ο διευθυντής (βλ. το σημείωμα Λαμπράκη, *εδώ*, παραπάνω). Η ατζέντα αυτή περιέχει δύο βασικά σημεία: Το ένα είναι η απεύθυνση κατά προτεραιότητα στο νέο κοινό που παράγει η

⁵⁰⁴ Τα στοιχεία είναι: τχ. 2 (Ιούνιος 1963): 2.714, τχ. 3 : 2.613, τχ. 4: 2.892, τχ. 5: 3.205, τχ. 6: 3368, τχ. 7: 3352, τχ. 8 (Δεκέμβριος 1963): 3.688 αντίτυπα. Τα στοιχεία για το πρώτο τεύχος προφανώς περιλαμβάνονταν σε κάποια επιστολή που λανθάνει. Βλ. IACF Records/CHI, κ. 348, φ. 7, Καραπαναγιώτης προς Hunt, 7.1.1964.

⁵⁰⁵ Σημειώνω τα στοιχεία που δίνει ο Μανώλης Παπουτσάκης, σε χειρόγραφες σημειώσεις του, συνταγμένες πιθανότατα το καλοκαίρι του 1966: *Εποχές* 2.500, *Επιθεώρηση Τέχνης* 5.000, *Νέα Εστία* 600, *Οικονομικός Ταχυδρόμος* 2.500, *Ταχυδρόμος* 30.000. Το κείμενο, γραμμένο στα αγγλικά, το έδωσε ο αδελφός του συντάκτη, εκδότης του Αντί, Χρήστος Παπουτσάκης, στον Μανώλη Χαιρετάκη, ο οποίος το μετέγραψε και το ανάρτησε στο www2.media.uoa.gr/lectures/ad/download.php?f=greek_press_before_coup.doc. Σημειώνω, ακόμα, την άποψη του τμήματος διακίνησης του συγκροτήματος Λαμπράκη, πριν την έκδοση (Ιούνιος 1962) ότι τα 2.000 τεύχη είναι μια «εύλογη εκτίμηση» για την κυκλοφορία στην αρχική φάση: IACF Records/CHI, κ. 348, φ. 7, Καραπαναγιώτης προς Josselson, 13.7.[=6.]1962. Ο Thomas Doulis (*The Iron Storm: The Impact on Greek Culture of the Military Junta, 1967-1974*, Xlibris, Μπλούμιγκτον 2013, σ. 24) αναφέρει, αντλώντας πιθανότατα από τα όσα του είπε ο Κωστής Σκαλιόρας, ότι σπάνια το τεύχος πουλούσε πάνω από 4.000.

μεταπολεμική αύξηση των πτυχιούχων και των κατοίκων των πόλεων, με στόχο τη διαπαιδαγώγησή του, και, σε δεύτερο χρόνο, διαμόρφωση μιας νέας πολιτιστικής ελίτ. Η απεύθυνση στο κοινό αυτό, μάλιστα, διευκολύνεται με συγκεκριμένους τρόπους: εξ αρχής προβλέπεται μειωμένη συνδρομή για τους σπουδαστές, η οποία στο δεύτερο τεύχος επεκτείνεται, καλύπτοντας και τους μαθητές και τους εκπαιδευτικούς.⁵⁰⁶ Ας σημειώσουμε επίσης τη νεαρή ηλικία πολλών από τους τακτικούς συνεργάτες, εκτός του Καραπαναγιώτη (32 ετών) και του Λαμπράκη (29): Μπακογιαννόπουλος (29), Σκαλιώρας (36), Στεργιόπουλος (37), Αργυρίου (42), Σινόπουλος (45). Και το άλλο στοιχείο είναι η παρέμβαση στα προβλήματα της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας, με κατάθεση προτάσεων και παραγωγή θετικού λόγου, που υπερβαίνει τις διχοτομήσεις του παρελθόντος και οδηγεί σε νέες συνθέσεις, με άξονα τον θεσμικό εκσυγχρονισμό, την κοινωνικοοικονομική ανάπτυξη και την υπεράσπιση των αξιών της φιλελεύθερης δημοκρατίας, στο πλαίσιο της Ευρώπης.⁵⁰⁷

Οι *Εποχές* διαφοροποιούνται εμφανώς, ως περιεχόμενο και ως ύφος γραφής, από το πρότυπο του στρατευμένου, και πολύ περισσότερο προπαγανδιστικού, εντύπου· η γκάμα των απόψεων και των συνεργατών είναι μεγάλη, οι συνεργάτες μπορούν να εκφραστούν ελεύθερα.⁵⁰⁸ Αυτό δεν σημαίνει ότι το περιοδικό στερείται ατζέντας· αντιθέτως, τα παραπάνω είναι κομμάτι της ατζέντας και του τρόπου με τον οποίου επιδιώκεται να επιτευχθεί.

Δεύτερον, ο ευρωπαϊκός προσανατολισμός του περιοδικού. Οι μεταφράσεις, κυρίως δοκιμίων, καταλαμβάνουν σταθερά ένα μέρος της ύλης του τεύχους (που κυμαίνεται μεταξύ του ενός έκτου και του ενός πέμπτου του συνόλου). Πέραν αυτού όμως, το περιοδικό ως σύνολο, επιδιώκει να μετάσχει στην ευρωπαϊκή κίνηση των ιδεών: έτσι, τα αφιερώματά του

⁵⁰⁶ Ας σημειωθεί εδώ και η σκέψη του Χρ. Λαμπράκη τα αδιάθετα τεύχη να στέλνονται σε πανεπιστήμια, φοιτητικούς συλλόγους, colleges, οργανώσεις νεολαίας, σχολικές και άλλες βιβλιοθήκες, με ένα σύστημα εναλλαγής, ούτως ώστε «το περιοδικό να γίνεται ευρύτερα γνωστό, χωρίς να δημιουργείται η εντύπωση ότι θα δίνεται πάντα δωρεάν»: IACF Records/CHI, κ. 348, φ. 7, Καραπαναγιώτης προς Josselson, 13.7.[=6.]1962.

⁵⁰⁷ Τα παραπάνω προκύπτουν όχι από μεμονωμένα άρθρα ή συνεργασίες (όπου η γκάμα είναι ευρύτερη), αλλά από μια ανάλυση των Σχολίων (που εκφράζουν τη σύνταξη), και εν συνόλω τη φυσιογνωμία των *Εποχών*, ενώ έχουν ληφθεί υπόψη και οι μόνιμες στήλες, όπως, λ.χ. το Δελτίο Διεθνούς Πολιτικής.

⁵⁰⁸ Παραθέτω τη μαρτυρία του Τ. Σινόπουλου: «Βράδυ ώρα 8, συνάντηση με τον κ. Άγγελο Τερζάκη, διευθυντή του περιοδικού “Εποχές”, στο γραφείο του, 3ος όροφος, αριστερά προτού φτάσεις στην πόρτα του “Ταχυδρόμου”. Χτυπάω με γωνία το δάχτυλο. Εμπρός. Μπαίνω. Χειραψία. Καθίστε. Κάθομαι. Το θέμα είναι ν’ αναλάβω την κριτική της ποίησης στο περιοδικό, εναλλάξ ή ταυτόχρονα με τον κ. Κώστα Στεργιόπουλο. Όλα αυτά μετά την παραίτηση του Αλέξ. Αργυρίου. Ο κ. Τερζάκης σοβαρός – σαν πάντα. Στο “σοβαρός” περιλαμβάνεται και το “αγέλαστος”. Διευκρινίζει ορισμένες λεπτομέρειες. Φροντίστε, λέει, αυτό, τούτο, εκείνο. Κατά τα άλλα είστε απολύτως ελεύθερος να διατυπώνετε τη γνώμη σας. Υποχρέωση καμία, προκατάληψη καμία. Ο κ. Τερζάκης σηκώνεται. Ευθυτενής. Από σήμερα, κ. Σινόπουλε, σας θεωρούμε ταχτικό συνεργάτη των *Εποχών*. Χειραψία. – Χαίρετε. – Χαίρετε» βλ. Τάκης Σινόπουλος, *Νυχτολόγιο*, Κέδρος, Αθήνα 1978, σ. 55.

τρίτου μέρους αφορούν στην πλειονότητά τους Ευρωπαίους στοχαστές, ενώ στο τμήμα των Χρονικών παρουσιάζεται και η διεθνής –και κυρίως ευρωπαϊκή– πνευματική και καλλιτεχνική επικαιρότητα– με τρόπο συστηματικό, αποτελώντας οργανικό τμήμα της ύλης. Ο προσανατολισμός αυτός αποτελεί, στην Ελλάδα του 1960, στοιχείο δυναμισμού και ενισχύει τους δεσμούς του με το νεότερο καλλιεργημένο κοινό. Μπορούμε να σκεφτούμε κάτι πιο συγκεκριμένο για αυτό το κοινό; Οι *Εποχές* αποτελούν ένα παράθυρο στον κόσμο, καθώς σε αυτές θα βρούμε ύλη που δεν υπάρχει σε άλλα ανάλογα ελληνικά περιοδικά της εποχής, λ.χ. άρθρα για τη γενετική, κείμενα του Ντερριντά ή της Χάνα Άρεντ [συμπλήρωση]. Μια σύγκριση με τη *Νέα Εστία* ή την *Καινούργια Εποχή* δείχνει την υπεροχή των *Εποχών*: το μόνο περιοδικό που τις ανταγωνίζεται σε αυτό τον τομέα είναι η *Επιθεώρηση Τέχνης*, όπου επίσης η διεθνής διάσταση και η μέριμνα για σύνδεση με την ευρωπαϊκή συζήτηση και τις εξελίξεις στον χώρο των ιδεών είναι επίσης έντονη.

Τρίτον, η στάση του περιοδικού έναντι της πολιτικής. Οι *Εποχές* θα κρατηθούν, όπως έχουν διακηρύξει εξαρχής, μακριά από την αμεσότητα της πολιτικής σκηνής και τις κομματικές αντιπαραθέσεις. Είναι κάτι απαραίτητο για την κατάκτηση της φυσιογνωμίας που επιδιώκουν, συστατικό στοιχείο της οποίας είναι η καλλιέργεια της αντικειμενικότητας και της ουδετερότητας. Ταυτόχρονα όμως είναι σαφής η γενικότερη πολιτική στάση τους: κριτική υποστήριξη της φιλελεύθερης αστικής δημοκρατίας και άρνηση του σοβιετικού μοντέλου. Στο εγχώριο πεδίο, το περιοδικό δεν θα κρύψει την πολιτική του συγγένεια και συμπάθεια για τον χώρο του Κέντρου, την οποία θα δηλώσει και ρητά στη στήλη των Σχολίων.⁵⁰⁹ Αρχικά, τα όποια πολιτικά σχόλια εντοπίζονται κυρίως στον τομέα του πολιτισμού και των γραμμάτων. Ωστόσο, η επιτάχυνση και η πύκνωση του πολιτικού χρόνου, χάρη στην άνοδο στην εξουσία της Ένωσης Κέντρου και ιδίως στην πολιτική κρίση του καλοκαιριού του 1965, θα αναγκάσουν το περιοδικό να τοποθετηθεί, προσεκτικά μεν αλλά με σαφήνεια.⁵¹⁰

⁵⁰⁹ Έτσι, τον Απρίλιο του 1965 το περιοδικό θα γράψει ότι, παρά τις αδυναμίες και τα λάθη της, η κυβέρνηση κάνει «το σωστό σε αρκετά μεγάλη κλίμακα» και η χώρα προσπαθεί να ξαναμπει στον κανόνα της «δημοκρατικής ζωής και της κοινωνικής προόδου», ενώ παράλληλα εκφράζει την αντίθεσή του στη Δεξιά, που επιδιώκει «να ξυπνήσει στις μάζες η παλαιά φοβία και να ξαναβρεθούμε στις συνθήκες του εμφυλίου πολέμου»: «Η φοβία», *Εποχές*, τχ. 24 (Απρίλιος 1965), σ. 59.

⁵¹⁰ Πρωτύτερα, οι *Εποχές* είχαν αφιερώσει στη δολοφονία Λαμπράκη ένα καταδικαστικό μεν, αλλά αμήχανο σχόλιο: «Αν επρόκειτο για προσχεδιασμένη πολιτική δολοφονία ή για απόπειρα τρομοκρατήσεως που προχώρησε πέρα από το αρχικό στάδιο, θα το αποδείξει η δικαστική έρευνα», γράφουν. Αυτή είναι και η μόνη συγκεκριμένη αναφορά: καθώς η δολοφονία, σε όλο το υπόλοιπο σχόλιο, θα πνιγεί μέσα σε γενικεύσεις, επικλήσεις και συλλογισμούς: η υπόθεση Λαμπράκη θεωρείται «ο “καταλύτης”, χάρη στον οποίο ήλθε σε φως ένα ολόκληρο σύστημα ανταγωνιζόμενων δυνάμεων, δράσεων και αντιδράσεων, που γίνονται τώρα προσδιοριστικός συντελεστής των εξελίξεων που θα ακολουθήσουν. [...] πρέπει να είμαστε διπλά προσεκτικοί, ιδιαίτερα σε μια στιγμή που η Ελλάδα

Τρία είναι τα βασικά πολιτικά μέτωπα όπου δίνει τη μάχη σταθερά, αν και σε χαμηλούς τόνους, το περιοδικό. Πρώτον, η (κριτική) στήριξη της Ένωσης Κέντρου. Δεύτερον, η αντιπαράθεση με την εθνικόφρονα Δεξιά και τον συντηρητισμό, ιδίως σε ζητήματα παιδείας και πολιτισμού. Τρίτον, ο ανταγωνισμός με την Αριστερά, και ιδίως την κομμουνιστική Αριστερά, τις ιδέες της και τους ανθρώπους της. Πρόκειται για μια σχέση αντιπαλότητας και ανταγωνισμού, αλλά και ανοιχτή. Εδώ οι *Εποχές* καινοτομούν, ακολουθώντας μια στάση πολύ διαφορετική από εκείνη που τηρούσαν τα μη αριστερά έντυπα– η σύγκριση με τη *Νέα Εστία* είναι καταλυτική. Θα σταθούμε λίγο περισσότερο, τεκμηριώνοντας ταυτόχρονα γιατί αυτή η στάση έχει καθοριστική σημασία και αποτελεί βασικό παράγοντα επιτυχίας του περιοδικού.

Η σχέση των *Εποχών* με την κομμουνιστική Αριστερά

Όσον αφορά τον κομμουνισμό σε διεθνές επίπεδο, οι *Εποχές* θα ακολουθήσουν τη γενική γραμμή των περιοδικών του CCF: καταγγελία των σοβιετικών καθεστώτων, ανάδειξη της ανελευθερίας και των αδικιών τους, προβολή των απόψεων των «διαφωνούντων». Η ένταση και η πυκνότητα όμως είναι σαφώς μικρότερη, ενώ είναι αισθητές κάποιες διαφοροποιήσεις: για παράδειγμα, οι *Εποχές* θα δώσουν χώρο και σε απόψεις που μιλάνε για την ειρηνική συνύπαρξη, ενώ με σχόλιό τους θα αποτιμήσουν θετικά την απονομή του Νόμπελ στον Σολόχοφ, ως πράξη δικαιοσύνης.⁵¹¹ Όσον αφορά την ευρωπαϊκή μαρξιστική θεωρία και

βρίσκεται μπροστά σε μια αλλοίωση και σε μια διαστροφή των καταστατικών βάσεων της δημόσιας ζωής. [...] Η λαϊκή κυριαρχία και ο νόμος σαν έκφραση της λαϊκής θελήσεως [...] έχουν καταντήσει να είναι σχεδόν νεκρά σχήματα. [...] Μέσα σ' αυτή την αποδιοργάνωση και την κατολίσθηση προς άμορφες καταστάσεις, αυξάνονται οι κίνδυνοι απροόπτων που μπορεί να ανακλύψουν από τη συνέχεια της υποθέσεως Λαμπράκη. Γι' αυτό η προσοχή όλων μας πρέπει να είναι άγρυπνη». «Η Δημοκρατία αναστέλλεται» (ανυπόγραφο, στη στήλη Σχόλια), τχ. 5 (Ιούλιος 1963), σ. 52. Όταν «ένα κομματικό όργανο της άκρας Αριστεράς» (πιθανόν η *Αυγή*, αλλά δεν έχουμε κατορθώσει να κάνουμε την ταύτιση) θα κατηγορήσει τις *Εποχές* ότι δεν «είπαν λέξη» για το «φρικαλέο έγκλημα», οι τελευταίες θα περάσουν στην αντεπίθεση, στηλιτεύοντας, εκτός του το ψευδές της καταγγελίας, την «ανίερη εκμετάλλευση του εγκλήματος της Θεσσαλονίκης [...] που εγγίζει τα όρια της τυμβωρυχίας»: «Η δημοκρατική συνέπεια» (ανυπόγραφο, στη στήλη Σχόλια), τχ. 8 (Δεκέμβριος 1963), σ. 56-57.

⁵¹¹ Βλ. «Το εφετινό Νομπέλ» (ανυπόγραφο, στη στήλη Σχόλια), *Εποχές*, τχ. 31 (Νοέμβριος 1965), σ. 52. Πβ. και Ευ. Σκούρα, «Το περιοδικό *Εποχές*», ό.π., σ. 188. Μάλιστα, το σχόλιο των *Εποχών* θα αφήσει να εννοηθεί ότι, με λογοτεχνικά κριτήρια, είναι ορθότερη η απονομή του Νόμπελ στον Σολόχοφ σε σχέση με τον Πάστερνακ, εφτά χρόνια νωρίτερα – άποψη σκανδαλώδης για το αντισοβιετικό στρατόπεδο, αρκεί αν σκεφτούμε ότι ο Σολόχοφ, ο «Σοβιετικός Τολστόι» σύμφωνα με τους υμνητές του, είχε τιμηθεί με το Βραβείο Στάλιν το 1941 και υπήρξε ένας από τα αγαπημένα παιδιά του καθεστώτος. Βρέθηκε νωρίς στο στόχαστρο πολλών αντικαθεστωτικών, που κατήγγειλαν –πράγμα που η σημερινή έρευνα δείχνει ότι δεν ευσταθεί– το *opus magnum* του, *Ο ήρεμος Ντον*, ως προϊόν λογοκλοπής. Η απονομή του Νόμπελ θεωρήθηκε ότι, πολιτικά, θέλησε να αντισταθμίσει την αντίστοιχη στον Μπόρις Πάστερνακ, το 1958. Οι *Εποχές*, επίσης, τον προηγούμενο χρόνο είχαν σταθεί ουδέτερα, αν όχι θετικά, απέναντι στην απονομή του Νόμπελ στον Ζαν-Πωλ Σαρτρ, *bête noire* για την αντικομμουνιστική και φιλελεύθερη ευρωπαϊκή διάνοηση.

παραγωγή, το περιοδικό θα επιλέξει την παρουσίασή της με κριτικό τρόπο, με έμφαση στις φωνές που αποκλίνουν από την ορθοδοξία, όπως ο Ερνστ Μπλοχ ή ο Γκέοργκ Λούκατς.⁵¹²

Η εικόνα είναι πιο πολύπλοκη όσον αφορά την εγχώρια Αριστερά. Οι *Εποχές* θα αποφύγουν συστηματικά να ασχοληθούν με την ΕΔΑ και το ΚΚΕ (σύμφωνα και με τη γενική τους κατεύθυνση περί μη ενασχόλησης με την πολιτική σκηνή), ωστόσο θα έρθουν σε έντονη αντιπαράθεση, αρκετές φορές με την *Επιθεώρηση Τέχνης* και την *Αυγή* – κατά κανόνα όμως όχι με δική τους πρωτοβουλία, αλλά απαντώντας σε σχόλια των δύο προηγούμενων εντύπων για τις *Εποχές*. Όσον αφορά την παραγωγή των αριστερών διανοουμένων, συγγραφέων και καλλιτεχνών, αυτή θα βρει τη θέση της στις στήλες κριτικής των *Εποχών* και θα παρουσιαστεί, άλλοτε θετικά και άλλοτε αρνητικά· το κρίσιμο όμως είναι ότι θα βρει τη θέση της στις σελίδες του περιοδικού, θα κριθεί ισότιμα και δεν θα αποκλειστεί.⁵¹³ Τέλος, ανάμεσα στους συνεργάτες των *Εποχών* συναντάμε γνωστά ονόματα που τοποθετούνται στον χώρο της κομμουνιστικής Αριστεράς ή διατηρούν στενές σχέσεις με αυτή,⁵¹⁴ όπως ο Στρατής Τσίρκας, ο Μανόλης Αναγνωστάκης, ο Παν. Μουλλάς, ο Αλέξανδρος Αργυρίου,⁵¹⁵ ο Βασίλης Βασιλικός, ο Μένης Κουμανταρέας, η Έλλη Αλεξίου· τους παραπάνω, όπως και τον Γ.Π. Σαββίδη, θα τους δούμε να γράφουν παράλληλα και στην *Επιθεώρηση Τέχνης*.⁵¹⁶ Εκτός αυτού, οι *Εποχές* θα δημοσιεύσουν σε προβεβλημένες θέσεις, επιστολές ή απαντήσεις σε άρθρα τους που

⁵¹² Ο Λούκατς είναι μέλος της κυβέρνησης Νάγκυ, εξορίζεται, και στα τέλη της δεκαετίας του 1960 θα κάνει έντονη κριτική στην ΕΣΣΔ και ΚΚ, ιδίως μετά τη σοβιετική εισβολή στην Τσεχοσλοβακία, ωστόσο παραμένει μέλος του κόμματος μέχρι τον θάνατό του. Στην Ελλάδα έχει ενδιαφέρον ότι τον «διεκδικούν» τόσο οι *Εποχές* όσο και η *Επιθεώρηση Τέχνης*, ενώ το πρώτο βιβλίο του στα ελληνικά, *Μελέτες για τον ευρωπαϊκό ρεαλισμό*, κυκλοφορεί σε μετάφραση Τίτου Πατρίκιου, το 1957, από τον αριστερό εκδοτικό οίκο Εκδοτικών Ινστιτούτων Αθηνών.

⁵¹³ Για παράδειγμα, στο τχ. 33 (Ιανουάριος 1966, σ. 70-71), ο Λέων Καραπαναγιώτης κρίνει τη μελέτη του Σπύρου Λιναρδάτου *Πώς εφτάσαμε στην 4η Αυγούστου*, Θεμέλιο, Αθήνα 1965. Παρότι η κριτική είναι σαφώς αρνητική, επισημαίνοντας διαφωνίες και αδυναμίες, ωστόσο δεν είναι πολεμική (μιλάει, λ.χ., για την «πείρα και το ταλέντο» του συγγραφέα), ενώ πέραν όσων λέει έχει σημασία ως διάβημα: ο Λιναρδάτος είναι μέλος της Διοικούσας Επιτροπής της ΕΔΑ, αναπληρωματικό μέλος της ΚΕ του ΚΚΕ και πολιτικός συντάκτης της *Αυγής*, ενώ το Θεμέλιο ο εκδοτικός οίκος της Αριστεράς. Η διαφωνία του Λιναρδάτου με την ηγεσία του ΚΚΕ, τον προηγούμενο χρόνο, σε ταξίδι του στο Βουκουρέστι (για θέματα που σχετίζονται με την ΕΔΑ και τον ρόλο του ΚΚΕ εντός της), ενδεχομένως γνωστή στον Καραπαναγιώτη, μας κάνει πιο σύνθετη την εικόνα, προσθέτοντας ένα ακόμα στοιχείο, χωρίς ωστόσο να ακυρώνει την κεντρική επιλογή, που είναι ο μη αποκλεισμός της αριστερής παραγωγής.

⁵¹⁴ Πρόκειται για κανονικές συνεργασίες, όχι για επιστολές ή απαντήσεις σε άρθρα.

⁵¹⁵ Ο Αλέξανδρος Αργυρίου γράφει κριτική ποίησης, στα τέσσερα πρώτα τεύχη, οπότε και παραιτείται· δεν ξέρουμε τους λόγους. Ο ίδιος αναφερόμενος στις *Εποχές*, πολλά χρόνια αργότερα, θα αναφέρει ξερά, χωρίς σχόλια, το γεγονός της παραίτησής του: Αλέξανδρος Αργυρίου, *Ιστορία της ελληνικής λογοτεχνίας και η πρόσληψή της όταν η δημοκρατία δοκιμάζεται, υπονομεύεται και καταλύεται (1964-1974 και μέχρι τις μέρες μας)*, τόμ. Ζ', Καστανιώτης, Αθήνα 2007, σ. 100.

⁵¹⁶ Το έχει επισημαίνει και ο Δημήτρης Ψυχογιός, «Το περιοδικό *Εποχές* και η κίνηση των ιδεών», *Το Βήμα*, 19.2.2017.

προέρχονται από θεσμικούς εκπροσώπους ή γνωστές προσωπικότητες της κομμουνιστικής Αριστεράς σε κλίμα αβρότητας και όχι αντιπαράθεσης: «δημοσιεύουν ευχαρίστως» το κείμενο του Σ. Ρομανόφκι, Σοβιετικού υπεύθυνου για τις πολιτιστικές σχέσεις με το εξωτερικό, με θέμα τις σοβιετοελληνικές πολιτιστικές ανταλλαγές ή την απάντηση του Μάρκου Αυγέρη σε μια κριτική, δηλώντας τον «ξεχωριστό σεβασμό τους».⁵¹⁷

Όλα τα παραπάνω συνθέτουν μια εικόνα αρκετά σύνθετη και ιδιόρρυθμη. Μια σύγκριση, με τα περιοδικά του CCF αναδεικνύει την απόκλιση.⁵¹⁸ Στις *Preuves*, λ.χ., θα ήταν απίθανο να βρει θέση ακόμα και μια ad hoc παρέμβαση του Λουί Αραγκόν⁵¹⁹ ή ενός Σοβιετικού αξιωματούχου. Όχι μόνο επειδή το περιοδικό δεν θα τη δημοσίευε, αλλά επειδή οι αποστολείς δεν θα έμπαιναν καν στη διαδικασία να δώσουν κείμενο σε ένα τόσο σφοδρά αντικομμουνιστικό περιοδικό. Κομμουνιστές και συμπαθούντες εμφανίζονται στις σελίδες των *Preuves*, κυρίως, αν όχι αποκλειστικά, ως αντικείμενο επικριτικού σχολιασμού. Έτσι, όταν διαβάζουμε τις *Εποχές* να εκφράζουν την ικανοποίησή τους για τη βράβευση με Νόμπελ του Μιχαήλ Σολόχοφ ως πράξη δικαιοσύνης ή να χαίρονται με τη θετική αναφορά σε άρθρο των *Temps Modernes* του Σαρτρ για τις *Εποχές* («Η απήχηση», τχ. 41, Σεπτέμβριος 1966, σ. 260) καταλαβαίνουμε ότι βρισκόμαστε σε ένα κλίμα πολύ διαφορετικό από εκείνο των *Preuves*, του *Encounter* και του *Der Monat* και του CFF γενικότερα. Τι συμβαίνει;

Θα ήταν λάθος να διαβάσουμε τις παραπάνω εκδηλώσεις του περιοδικού ως δείγματα μιας στάσης φιλικής προς την κομμουνιστική Αριστερή, μιας στάσης συμπάθειας ή έμμεσης υποστήριξης. Οι *Εποχές*, από όποια πλευρά και αν δούμε το ζήτημα (τον κορμό της ύλης τους, τη συντακτική επιτροπή, τον εκδότη, τον διευθυντή τους,⁵²⁰ τις καταστατικές αρχές) δεν έχουν

⁵¹⁷ Σεργκέι Ρομανόφκι, «Πολιτιστικές σχέσεις», *Εποχές*, τχ. 22 (Φεβρουάριος 1965), σ. 60-61.

⁵¹⁸ Η μηδενική ανοχή έναντι των υποστηρικτών και των «συνοδοιπόρων» του κομμουνισμού αποτελεί θεμελιώδη αρχή του CCF, κοινό παρονομαστή όλων των εκδηλώσεων και των εντύπων του. Η στάση αυτή εξειδικεύεται σε συγκεκριμένες ενέργειες όπως τη συστηματική πολεμική εναντίον του Ζαν-Πωλ Σαρτρ ή την υπονόμευση της υποψηφιότητας του Πάμπλο Νερούδα, το 1963, ώστε να μην πάρει το Νόμπελ λογοτεχνίας· βλ. Frances Stonor Saunders, *Who Paid the Piper? The CIA and the Cultural Cold War*, Granta Books, Λονδίνο 1999, σ. 349-351. Μοναδική, και σημαντική, εξαίρεση, το «άνοιγμα στην Αριστερά» και η παροδική υποστήριξη προς τον Φιντέλ Κάστρο, εκ μέρους του λατινοαμερικανικού περιοδικού του CCF, *Cuadernos*· βλ. Patrick Iber, *Neither Peace nor Freedom: The Cultural Cold War in Latin America*, Harvard University Press, Καίμπριτζ 2015, Κεφάλαιο 4 και Olga Glondys «Cuadernos del Congreso por la Libertad de Cultura (1953–1965) and the Failure of a Cold War Liberal Project for Latin America», στο Giles Scott-Smith και Charlotte A. Lerg (επιμ.), *Campaigning Culture and the Global Cold War. The Journals of the Congress for Cultural Freedom*, Palgrave Macmillan, Λονδίνο 2017, σ. 187-205.

⁵¹⁹ Χρησιμοποιώ ως παράδειγμα τον Αραγκόν, καθώς μεταπολεμικά, στους αριστερούς κύκλους της χώρας μας, ο Μάρκος Αυγέρης θεωρείται ο «Έλληνας Αραγκόν».

⁵²⁰ Για την εχθρότητα του Τερζάκη έναντι του κομμουνισμού, εύγλωττα είναι όσα γράφει σε επιστολή του προς τον Πιερ Εμμανυέλ το 1968· βλ. *εδώ*, σημ. 594. Ο Χρ. Λαμπράκης, σε μια από τις

καμία σχέση με τη «συνοδοιπορία»: άλλωστε, δεν είναι λίγες οι έντονες δημόσιες αντιπαραθέσεις μεταξύ *Αυγής* και *Επιθεώρησης Τέχνης* αφενός και *Εποχών* αφετέρου, με πρωτοβουλία των πρώτων (σχόλιο για τη δολοφονία Λαμπράκη, «αντικομμουνιστικό διήγημα» της Λίας Μεγάλου, διαμάχη για μετάφραση Λούκατς, καταγγελία για τις σχέσεις των *Εποχών* με το *Encounter*). Οι *Εποχές* στέκονται απέναντι στην κομμουνιστική Αριστερά. Αλλά το κάνουν με έναν τρόπο διαφορετικό σε σχέση με τους συνηθισμένους μέχρι τότε – και υπάρχει, όπως θα δούμε λίγο παρακάτω, ισχυροί λόγοι γι' αυτό.

Ταυτόχρονα, θα ήταν επίσης λάθος, να θελήσουμε να προσπεράσουμε ή να υποβαθμίσουμε τη σημασία της στάσης αυτής των *Εποχών*. Σίγουρα, η θετική υποδοχή του Αυγέρη και του Σοβιετικού πρεσβευτή οφείλονται σε αβρότητα και μόνον, η θετική αντίδραση στο σχόλιο των *Temps Modernes* ανταποκρίνεται στην ανάγκη των *Εποχών* για επιβράβευση από ευρωπαϊκά έντυπα. Ασφαλώς, επίσης, έχουν σημασία οι προσωπικές σχέσεις.⁵²¹ Τέλος, στην περίπτωση του Τσίρκα μπορούμε βέβαια να υποθέσουμε ότι παίζουν ρόλο οι διαφορίες του με την κομματική ορθοδοξία και οι αντιδράσεις της στο έργο του – αντίστοιχα και στον Αναγνωστάκη. Παρότι όλα τα παραπάνω ισχύουν, δεν αρκούν, αθροιζόμενα, για να μας ερμηνεύσουν τη στάση των *Εποχών* έναντι της κομμουνιστικής Αριστεράς. Δεν πρόκειται για μια συσσώρευση περιπτώσεων, αλλά για κεντρική επιλογή του περιοδικού. Ας δούμε σε τι συνίσταται αυτή και τους ισχυρούς λόγους της.

Κάθε περιοδικό, και γενικότερα εγχείρημα, που έχει αξιώσεις κυριαρχίας στον χώρο των ιδεών και του πολιτισμού στην Ελλάδα του 1960 πρέπει να διαχειριστεί ένα διπλό πρόβλημα: αφενός την κυριαρχία στους θεσμούς και στη δημόσια σκηνή μιας (αποστεωμένης, κλειστής εχθρικής έναντι της Ευρώπης, υπερσυντηρητικής και ελάχιστα ελκυστικής ειδικά στους νέους) εθνοπροσύνης, και αφετέρου την ισχυρή και δυναμική παρουσία των αριστερών ιδεών, εκτός των θεσμών, με ιδιαίτερη απήχηση στους νέους. Για όποιον δει

ελάχιστες ενυπόγραφες δημόσιες παρεμβάσεις του, τον Μάιο του 1966, θα γράψει: «Κανένας φιλελεύθερος πολίτης δεν μπορεί να πιστεύει στην χρησιμότητα τέτοιας συνεργασίας. Και το *Βήμα*, από πολλά ήδη χρόνια, δεν έχει παύσει να υποστηρίζει ότι συνεργασία των προοδευτικών δυνάμεων με την άκρα αριστερά, θα αποτελούσε συμφορά για τον τόπο μας, εφόσον θα έφθειρε, αντί να ενισχύσει τις δυνάμεις του δημοκρατικού πολιτικού μας κόσμου, εκείνες που αποτελούν το πραγματικό, το μοναδικό ανάχωμα εναντίον του κομμουνιστικού κύματος – αλλά και όσων ακόμη καταδολιεύονται την Δημοκρατία»: Χρ. Δ. Λαμπράκης, «Η ειρηνική επανάσταση και ο κομμουνισμός. Η ανάπηρη Βουλή» (τρίτο από τα τέσσερα άρθρα με γενικό θέμα την «ειρηνική επανάσταση»), *Το Βήμα*, 25.5.1966.

⁵²¹ Για παράδειγμα, ο Τσίρκας τη δεκαετία του 1960 θα αναπτύξει στενή σχέση με τον Σεφέρη· είναι ένας από τους λίγους φίλους στους οποίους ο ποιητής δίνει να διαβάσουν το δακτυλόγραφο, πριν πάει στο τυπογραφείο· βλ. Γιώργος Γεωργής, *Η συνάντηση Στρατή Τσίρκα Γιώργου Σεφέρη. Μια φίλια που βράδυνε*, Καστανιώτης, Αθήνα 2016, σ. 98 κ.ε. Επίσης, η παρουσία του Σπύρου Ι. Ασδραχά και του Βασίλη Παναγιωτόπουλου, ως ανθολόγων κειμένων στο τρίτο μέρος των *Εποχών*, είναι προφανές ότι προκύπτει από τη σχέση και τη συνεργασία τους με τον Κ.Θ. Δημαρά.

συγκριτικά τα έντυπα της εποχής, είναι σαφές ότι οι *Εποχές* έχουν να ανταγωνιστούν την παραδοσιακά συντηρητική *Νέα Εστία*, αλλά και την *Επιθεώρηση Τέχνης*: μια συστηματική συγκριτική μελέτη των *Εποχών* και της *Επιθεώρησης Τέχνης* μπορεί να δείξει ότι από αρκετές απόψεις (θεματολογία, κατανομή της ύλης, μόνιμες στήλες) οι *Εποχές* έχουν λάβει υπόψη όχι μόνο τις *Preuves* και το *Encounter*, αλλά και την *Επιθεώρηση Τέχνης*, η οποία κυκλοφορεί από τον Δεκέμβριο του 1954.

Ο Χρήστος Λαμπράκης, όπως φαίνεται από το σημείωμά του που παρατέθηκε παραπάνω, έχει σαφή συνείδηση της βαρύτητας των δύο παραπάνω, που αποτελούν, με μια έννοια, τις δύο όψεις του ίδιου νομίσματος. Μέχρι τότε, η βασική στάση για όσα εγχειρήματα τοποθετούνταν εκτός Αριστεράς οριζόταν από το τρίπτυχο: αποδοχή (ενεργητική ή σιωπηλή) της εθνοπροσύνης, μετωπική σύγκρουση με την Αριστερά, αποκλεισμός των αριστερών ιδεών και συνεργατών. Οι *Εποχές* συνιστούν μια ρήξη με αυτή την πρακτική επιλέγοντας τη διαφοροποίηση από την «εθνοπροσύνη» (και ενίοτε τη σύγκρουση μαζί της), π.χ. με τον μη αποκλεισμό των αριστερών ιδεών αλλά την κριτική τους καθώς και τη συμπερίληψη αριστερών συγγραφέων στους συνεργάτες τους.

Δεν πρόκειται απλώς για μια τακτική διεμβολισμού του αντιπάλου, που προσφέρει σημαντικά επιχειρήματα στη φαρέτρα του περιοδικού στις αντιπαραθέσεις του με την Αριστερά και του επιτρέπει να διακηρύσσει υπερήφανα την πολιτική του ανεξιθρησκία, όπως λ.χ. όταν ο Άγγελος Τερζάκης δηλώνει με υπερηφάνεια: «Ο διευθυντής των “Εποχών” [...] δεν ασκεί κανενός είδους λογοκρισία. Απόδειξη ότι, «συχνότερα, δημοσιεύονται στις “Εποχές” κείμενα καθαρώς μαρξιστικά».⁵²² Πρόκειται για κάτι βαθύτερο και σημαντικότερο: για την οργάνωση της αντιπαραθέσης σε άλλη βάση, στην επιδίωξη κυριαρχίας με νέους όρους. Οι *Εποχές* λοιπόν δεν θα οργανώσουν τον λόγο τους στη βάση της εθνοπροσύνης και του διπόλου «εθνικό / κομμουνιστικό», αλλά του άξονα «δεξιό – αντιδεξιό», «συντηρητικό – προοδευτικό», «απαρχαιωμένο – σύγχρονο».⁵²³ Το εγχείρημά τους καθορίζεται από τη διεκδίκηση του φιλελευθερισμού, την επιδίωξη να αποτυπωθεί η φιλελεύθερη ιδεολογία ως διακριτή από τον συντηρητισμό. Στα παραπάνω, οι *Εποχές* συναντιούνται εν πολλοίς με την πολιτική της Ένωσης Κέντρου. Βρισκόμαστε, άλλωστε, στα χρόνια του «ανένδοτου αγώνα, της ανόδου στην εξουσία της Ενώσεως Κέντρου και της πολιτιστικής άνθησης, που κυριαρχείται

⁵²² [Άγγελος Τερζάκης], «Ιδεολογικά» (ανυπόγραφο στη στήλη «Σχόλια»), *Εποχές*, τχ. 38 (Ιούνιος 1963), σ. 554. Πρόκειται για απάντηση σε σχόλιο της *Αυγής*, που θεωρούσε τη δημοσίευση του διηγήματος της Λίας Μεγάλου «Έντεκα γράμματα» στις *Εποχές* ως δείγμα αντικομμουνισμού του περιοδικού. Πβ. και Ευ. Σκούρα, «Το περιοδικό *Εποχές*», ό.π., σ. 12.

⁵²³ Βλ. και τις παρατηρήσεις της Ευ. Σκούρα, «Το περιοδικό *Εποχές*», ό.π., σ. 50-51.

από την Αριστερά. «Ο αέρας γύρισε», θα γράψει ο Γιώργος Θεοτοκάς για την εκλογική νίκη της Ένωσης Κέντρου, τον Νοέμβριο του 1963.⁵²⁴ Έτσι, σε αυτές τις συνθήκες ένα εγχείρημα που θέλει να διαπαιδαγωγήσει το ανερχόμενο και μορφωμένο νέο κοινό των πόλεων, στο οποίο πρωτίστως απευθύνεται, με απώτερο στόχο να διαμορφώσει μια νέα πολιτισμική ελίτ, δεν μπορεί να μιλήσει με τους όρους του «κονσερβοκουτιού», των «μητραλοιών», των «κόκκινων τσακαλιών», της καταστολής και της εθνικοφροσύνης. Μια νέα στρατηγική και τακτική του φιλελεύθερου αστικού χώρου, για να είναι αποτελεσματική, πρέπει να διεκδικήσει την ηγεμονία σε άλλη βάση.⁵²⁵

Η εικόνα, ωστόσο, δεν είναι μονοσήμαντη ούτε συμπαγής. Τα δεδομένα αυτά οδηγούν σε ωσμώσεις και επαφές πολύ διαφορετικές σε σχέση με άλλες ευρωπαϊκές χώρες. Η Κατερίνα Λαμπρινού έχει επισημάνει εύστοχα πώς ήδη από τη δεκαετία του 1940 «τα θεματικά ενδιαφέροντα σημειώνοντων εκπροσώπων της Γενιάς [του '30] διαμορφώνουν το έδαφος της σύγκλισης [με την Αριστερά]»: η σεφερική ανάγνωση του Μακρυγιάννη, η συσχέτιση του εμπόλεμου '40 με το '21 κ.ά.⁵²⁶ Ο πολιτικός παράγοντας θα παίξει καταλυτικό ρόλο, κι αυτό θα φανεί στα τέλη της δεκαετίας του 1950. Το 1958, ο Οδυσσέας Ελύτης⁵²⁷ επιλέγει να προδημοσιεύσει, αποκλειστικά στην *Επιθεώρηση Τέχνης* αποσπάσματα από το *Άξιον Εστί*,⁵²⁸ το οποίο θα κυκλοφορήσει από τον Ίκαρο το 1960, θα λάβει το κρατικό βραβείο

⁵²⁴ Στο άρθρο του «Οι νέοι ελπίζουν», σήμερα στο Γιώργος Θεοτοκάς, *Στοχασμοί και θέσεις. Πολιτικά κείμενα*, επιμ. Νίκος Αλιβιζάτος και Μιχάλης Τσαπόγας, τόμ. Β΄, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα 1996, σ. 1053-1056· το επισημαίνει ο Ευάνθης Χατζηβασιλείου, «Οι πίκρες της ωριμότητας: Ο Γιώργος Θεοτοκάς και το ελληνικό πολιτικό σύστημα, 1960-1966», *Νέα Εστία*, τχ. 1784, αφιέρωμα στον Γ. Θεοτοκά (Δεκέμβριος 2005), σ. 1027.

⁵²⁵ Για κινήσεις και των δύο πλευρών, που διαμορφώνουν ένα πεδίο ώσμωσης, παρά τις εκατέρωθεν αντιπαραθέσεις και αιμαμαχίες, βλ. Ελισάβετ Κοτζιά, *Ιδέες και αισθητική. Μεσοπολεμικοί και μεταπολεμικοί πεζογράφοι 1930-1974*, Πόλις, Αθήνα 2006, σ. 212-217.

⁵²⁶ Κατερίνα Λαμπρινού, *ΕΔΑ 1956-1967. Πολιτική και ιδεολογία*, Πόλις, Αθήνα 2017, σ. 486-488.

⁵²⁷ Μέλος της γενιάς του '30, ο Ελύτης δεν έχει σχέση με τον χώρο της Αριστεράς, όπως φαίνεται και από τα έντυπα με τα οποία έχει συνεργαστεί τακτικότερα: *Τα Νέα Γράμματα, Αγγλοελληνική Επιθεώρηση, Ελευθερία, Η Καθημερινή*.

⁵²⁸ Σύμφωνα με τον Μάριο Βίτι, η προδημοσίευση γίνεται έπειτα από συνάντηση του Αλέξανδρου Αργυρίου με τον Ελύτη, αποστολή την οποία του είχε αναθέσει ο Πέτρος Κουλουφάκος. Ο Βίτι συνεχίζει εκτιμώντας ότι έτσι «το σχέδιο που είχε σκηνοθετήσει ο Ελύτης, ποντάροντας για το *Άξιον Εστί* στην Αριστερά [...] έφερε τα αναμενόμενα αποτελέσματα»: Μάριο Βίτι, *Για τον Οδυσσέα Ελύτη. Ομιλίες και άρθρα*, Καστανιώτης, Αθήνα 1998, σ. 145. Βλ. συνολικότερα για το θέμα, Τάκης Καγιαλής, «Η μοντέρνα ποίηση και η αριστερή κριτική: η περίπτωση του *Άξιον Εστί*», *Νέα Εστία*, τχ. 1743, αφιέρωμα στον Γ. Θεοτοκά, σ. 415-435. Η Β. Αποστολίδου έχει επισημάνει ότι η «η επιθυμία του Ελύτη να δημοσιεύσει εκεί για πρώτη φορά το έργο του ήταν μια κίνηση εμπιστοσύνης αλλά και προσδοκίας ότι η Αριστερά ήταν ο φυσικός αποδέκτης ενός τέτοιου έργου και δείχνει, επιπλέον, ότι η καθιερωμένη αστική κριτική είχε περιέλθει σε ανυποληψία αναφορικά με τις δυνατότητές της να προσλάβει καινοτόμα έργα των ίδιων των λογοτεχνών, που ανδρώθηκαν στους κόλπους της»: Βενετία

το 1961 και το 1963 θα μελοποιηθεί από τον Μίκη Θεοδωράκη. Ακόμα, «η υποδοχή του Ελύτη, όπως άλλωστε και του Σεφέρη, στη φοιτητική Πανσπουδαστική είναι εξαιρετικά προνομιακή, με τη δημοσίευση ανέκδοτων κειμένων τους».⁵²⁹ Λίγα χρόνια αργότερα, το καλοκαίρι και το φθινόπωρο του 1965, ο Γιώργος Θεοτοκάς (ο ιδεοτυπικός Έλληνας φιλελεύθερος διανοούμενος και μέλος της συντακτικής Επιτροπής των *Εποχών*) θα αρθρογραφήσει μαχητικά στο *Βήμα* εναντίον του Παλατιού και των αποστατών – προξενώντας, μεταξύ άλλων, την μήνιν του Θεοφύλακτου Παπακωνσταντίνου και του Κωνσταντίνου Τσάτσου.⁵³⁰ Τον Ιανουάριο του 1966, τα άρθρα του Θεοτοκά θα κυκλοφορήσουν σε τομίδιο από το Θεμέλιο, τον ημεπίσημο εκδοτικό οίκο της ΕΔΑ,⁵³¹ ο οποίος επίσης θα επανεκδώσει το λογοτεχνικό έργο του ίδιου συγγραφέα *Ευριπίδης Πεντοζάλης και άλλες ιστορίες*.⁵³²

Ασφαλώς, οι προσωπικές επαφές και οι σχέσεις με ομοτέχνους υπερβαίνουν αρκετές φορές τα πολιτικά σύνορα, οι παραπάνω κινήσεις όμως δεν μπορούν να ερμηνευθούν –μόνο ή κυρίως– στο πλαίσιο αυτό. Μια σύγκριση με άλλες χώρες ίσως βοηθάει: Μπορούμε άραγε να φανταστούμε τον Ρεϋμόν Αρόν να συνεργάζεται με τα *Les Lettres Françaises* και τους *Temps Modernes*, τον Σαρτρ και τον Φρεντερίκ-Ζολιό Κιουρί να αρθρογραφούν στις *Preuves* ή τον Στήβεν Σπέντερ να εκδίδει τα βιβλία του στο Verso;

Η στάση αυτή συμπλέει με τη γενικότερη θέση που έχουν εκφράσει οι *Εποχές* για την αντιμετώπιση του κομμουνισμού:

«Ο κομμουνισμός, στην Ευρώπη, έχει από καιρό εγκαταλείψει τη μέθοδο της βίας και πολιτεύεται μες στο πλαίσιο της ειρηνικής συνύπαρξης. [...]. Αν ειλικρινά θέλουμε να έχουμε δημοκρατικό πολίτευμα, πρέπει να το πάρουμε απόφαση ότι θα έχουμε μιαν Άκρα Αριστερά που θα κάνει την πολιτική της, θα προπαγανδίζει τις απόψεις της και θα επηρεάζει ένα μέρος της κοινωνίας όπως γίνεται σε όλες τις δυτικές Δημοκρατίες. Όσοι διαφωνούν με την Άκρα Αριστερά ας φροντίσουν να την αποκρούσουν με πειστικά

Αποστολίδου, «Μεταπολεμική λογοτεχνία 1949-1974», στο *Ιστορία του νέου ελληνισμού*, επιμ. Βασίλης Παναγιωτόπουλος, τόμ. 9, Τα Νέα - Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σ. 208.

⁵²⁹ Κ. Λαμπρινού, *ΕΔΑ 1956-1967*. ό.π., σ. 487.

⁵³⁰ Βλ. τα κείμενα Θεοτοκά, Τσάτσου και Παπακωνσταντίνου στο Γιώργος Θεοτοκάς, *Στοχασμοί και θέσεις. Πολιτικά κείμενα, 1925-1966*, επιμ. Νίκος Κ. Αλιβιζάτος και Μιχάλης Τσαπόγας, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα 1996, τόμ. Β', Παράρτημα.

⁵³¹ Ο Τερζάκης, το 1968, σε επιστολή του στον Πιερ Εμμανυέλ, χαρακτηρίζει το Θεμέλιο «επίσημο εκδοτικό οίκο του κομμουνιστικού κόμματος» βλ. *εδώ*, σημ. 594.

⁵³² Η έκδοση γίνεται με τη μεσολάβηση του Βασίλη Βασιλικού, σύμφωνα με μαρτυρία του ίδιου, ο οποίος έφερε σε επαφή τον Θεοτοκά με τον ιδρυτή του Θεμελίου, Μίμη Δεσποτίδη· βλ. Βασίλης Βασιλικός, «Ο Γιώργος Θεοτοκάς και η Αριστερά. Μια μαρτυρία», *Νέα Εστία*, τχ. 1784, αφιέρωμα στον Γ. Θεοτοκά (Δεκέμβριος 2005), σ. 1032-1034. Σύμφωνα με προφορική μαρτυρία του καθηγητή του Παντείου Νίκου Θεοτοκά στον γράφοντα (Ιανουάριος 2019) ρόλο συνδέσμου, μεταξύ Δεσποτίδη και Γιώργου Θεοτοκά, είχε παίξει ο πρώτος ξάδελφος του τελευταίου, επίσης Γιώργος Θεοτοκάς (πατέρας τού Νίκου), δικηγόρος και Εαμίτης.

επιχειρήματα. Αλλά κυρίως ας συνειδητοποιήσουν ότι ο μόνος τρόπος να αποφύγουν τη διάδοση του επαναστατικού πνεύματος σε μια χώρα κοινωνικά καθυστερημένη, σαν την Ελλάδα, είναι η δημοκρατική προοδευτική πολιτική, που θα βελτιώσει τις συνθήκες ζωής των λαϊκών μαζών μες στην ελευθερία και τη νομιμότητα».⁵³³

Λίγες μέρες μετά την κυκλοφορία του πρώτου τεύχους των *Εποχών*, τον Μάιο του 1963, δημοσιεύεται στον Τύπο μια έκθεση της Υπηρεσίας Πληροφοριών του Υπουργείου Προεδρίας του 1962 σχετικά με την «εσωτερική κομμουνιστική προπαγάνδα»: σε αυτή εντάσσονται, μεταξύ άλλων, η πρόσκληση στον Μυριβήλη να επισκεφθεί την ΕΣΣΔ ή το ανέβασμα θεατρικού έργου του Νότη Περγιάλη στην Τιφλίδα. Η ίδια έκθεση συγκαταλέγει στις κομμουνιστικές εκδόσεις τη *Λυσιστράτη* του Αριστοφάνη (λόγω του προλόγου του Κ. Βάρναλη), τη μεταφρασμένη στη δημοτική από τον Νικηφόρο Βρεττάκο της *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* του Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου, ελληνορωσικά λεξικά, μεθόδους εκμάθησης της ρωσικής, κινέζικους μύθους κ.ο.κ.⁵³⁴ Τον προηγούμενο χρόνο η Ανωτάτη Στρατιωτική Διοίκησης Αττικής-Νήσων (ΑΣΔΑΝ), με εγκύκλιό της έχει απαγορεύσει την κυκλοφορία συγκεκριμένων τίτλων εντός των στρατοπέδων (και συνιστά σε κάθε στρατιωτικό να μην τα διαβάσει), με τη δικαιολογία ότι αναγγέλθηκαν μόνο από την *Αυγή* – ανάμεσα τους τα *Γράμματα στη Ραχήλ* του Κωστή Παλαμά, ο *Θούριος* του Ρήγα Βελεστινλή ή η *Προσευχή στην Ακρόπολη* του Ερνέστου Ρενάν.⁵³⁵ Ως γνωστόν, ακόμα, τα τραγούδια του Θεοδωράκη μέχρι το 1963 είναι αποκλεισμένα από το ραδιόφωνο.⁵³⁶

Τα παραπάνω είναι λίγα μόνο παραδείγματα, που απεικονίζουν εύγλωττα το καθεστώς απαγόρευσης, αποκλεισμού και λογοκρισίας στο οποίο κυκλοφορούν οι αριστερές ιδέες και η καλλιτεχνική παραγωγή των αριστερών. Η διάρρηξη αυτής της παρωχημένης συνθήκης αποκλεισμού είναι μεν πράξη στοιχειώδης (για την οργάνωση μιας νέας ηγεμονίας, γεγονός που αντιλαμβάνονται οι πιο προωθημένοι εκφραστές του αστισμού, όπως ο Χρ. Λαμπράκης), αλλά ταυτόχρονα τολμηρή (που κάνει τις *Εποχές* να χαρακτηρίζονται ακόμα και

⁵³³ «Η φοβία» (ανυπόγραφο, στη στήλη σχόλια), *Εποχές*, τχ. 24 (Απρίλιος 1965), σ. 59.

⁵³⁴ Την έκθεση, με ημερομηνία 31 Αυγούστου 1962, αποκαλύπτει και δημοσιεύει η *Αυγή* στις 19.5.1963. Βλ. Ανδρέας Λεντάκης, *Παρακρατικές οργανώσεις και 21η Απριλίου*, Καστανιώτης, Αθήνα 1975, σ. 70-72.

⁵³⁵ Τη διαταγή, με ημερομηνία 13.3.1961, αποκαλύπτει και δημοσιεύει η *Αυγή*, στις 2.6.1961.

⁵³⁶ Οι *Εποχές* καταφέρονται εναντίον τόσο του αποκλεισμού του Μίκη Θεοδωράκη όσο και του *Μηνιαίου Δελτίου Πληροφοριών* της Διεύθυνσης Εθνικής Ασφαλείας που επίσης περιέχει index με «κομμουνιστικά βιβλία», ως πράξη κακή που δείχνει «κακή πρόθεση, αγραμματοσύνη και μωρία», την οποία μάλιστα εκμεταλλεύεται ηθελημένα η άλλη πλευρά: «Μια ηλίθια υπόθεση» (ανυπόγραφο, στη στήλη «Σχόλια»), τχ. 14 (Ιούνιος 1964), σ. 57.

«κομμουνιστικό περιοδικό»),⁵³⁷ με ανεξέλεγκτα αποτελέσματα, που ενδεχομένως διαφοροποιούνται από τις προθέσεις του περιοδικού. Έτσι, ένα βασικό ερώτημα είναι: Πώς προσλαμβάνουν οι αναγνώστες τη δημοσίευση μιας σχολιασμένης ανθολογίας κειμένων του Μαρξ ή μαρξιστών θεωρητικών όπως ο Λυσιέν Γκολντμάν και ο Λούκατς; Με άλλα λόγια, αν το επιτελείο των *Εποχών* επιλέγει τα κείμενα αυτά στο πλαίσιο της παραπάνω στρατηγικής (και ειδικότερα τον Λούκατς λόγω των αποκλίσεών του από τη μαρξιστική ορθοδοξία και την αντιπαράθεσή του με το καθεστώς Καντάρ), τι θα κρατήσει ο νέος Έλληνας αναγνώστης από όλα αυτά, με τις προσλαμβανόμενες που έχει; πού τον οδηγεί πολιτικά και ιδεολογικά η διάρρηξη της συνθήκης του αποκλεισμού των αριστερών ιδεών; Το σπάσιμο του αποκλεισμού, που φέρνει σε επαφή τον αναγνώστη, πολιτικά και ιδεολογικά με την Αριστερά, αν σκεφτούμε τον δυναμισμό και την παρουσία της στο χώρο του πολιτισμού, μπορεί να έχει καθοριστική σημασία. Άραγε, ο απόφοιτος του «σχολείου της εθνοφροσύνης», που έρχεται από το χωριό του στην Αθήνα για να σπουδάσει στο πανεπιστήμιο, αντιλαμβάνεται την ενδομαρξιστική κριτική του Λούκατς και της δίνει σημασία, ή αυτά είναι «ψιλά γράμματα» και εκείνο που τον συνεπαίρνει είναι η φιγούρα του ως κομμουνιστή και η συμβολή του ως μαρξιστή θεωρητικού; Με άλλα λόγια, μπορεί οι *Εποχές*, με το σπάσιμο του πάγου που επιχειρούν, και παρά την ανταγωνιστική τους στάση έναντι της Αριστεράς, να λειτουργούν ως καλός αγωγός των αριστερών ιδεών και, άθελά τους, να τις πριμοδοτούν; Τα ερωτήματα είναι ανοιχτά.

Βέβαια, ο κύριος όγκος των άρθρων δεν έχουν σχέση με τον μαρξισμό. Η δημοσίευση κάποιων μαρξιστικών άρθρων προσδίδει κύρος και αντικειμενικότητα και είναι ρηξικέλευθη, στο επίσημο πολιτισμικό πλαίσιο των μετεμφυλιακών χρόνων, που ορίζεται από την εθνοφροσύνη. Ωστόσο, αυτό δεν πρέπει να διογκωθεί στην αποτίμησή μας: η βασική επιδίωξη του περιοδικού είναι η διαμόρφωση μιας φιλελεύθερης πολιτισμικής ελίτ.

⁵³⁷ Σύμφωνα με όσα λέει το (ανυπόγραφο) σχόλιο του τχ. 30 (Οκτώβριος 1965), σ. 58, ο χαρακτηρισμός ανήκει σε Έλληνα διπλωματικό υπάλληλο του εξωτερικού. Πβ. και όσα γράφει ο Καραπαναγιώτης: «Οι κομμουνιστές μας θεωρούν έως σήμερα κίνδυνο, ενώ οι υπερ-συντηρητικοί μας κατηγορούν ως “αριστερίζοντες”»: Καραπαναγιώτης προς Josselson, κ. 7, φ. 348, 23.1.1964, IACF Records/CHI.

Η σχέση των *Εποχών* με το CCF και τα περιοδικά του

Βιβλιοπωλείο H. Kaufmann
Σταδίου 28, Αθήνα (Ελλάδα)
6.6.63

ΕΠΕΙΓΟΝ ΠΑΡΑΚΑΛΟΥΜΕ ΑΠΟΣΥΡΑΤΕ ΑΠΟ ΑΓΟΡΑ ΤΕΥΧΟΣ ΙΟΥΝΙΟΥ
ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΥ PREUVES ΣΤΟΠ ΟΔΗΓΙΕΣ ΘΑ ΑΚΟΛΟΥΘΗΣΟΥΝ ΣΤΟΠ
PREUVES⁵³⁸

Το παραπάνω τηλεγράφημα στέλνεται επειγόντως στο Βιβλιοπωλείο Κάουφμαν, που πρακτορεύει στην Ελλάδα τις *Preuves* και τα άλλα περιοδικά του CCF. Την επόμενη μέρα ακολουθούν και οι «οδηγίες», με επιστολή του διαχειριστή των *Preuves* Ζ. Α. Μπουλαίν:

«Αγαπητέ κύριε [Κάουφμαν]

Επιβεβαιώνουμε το χθεσινό μας τηλεγράφημα σχετικά με την απόσυρση από την αγορά του τεύχους του Ιουνίου του περιοδικού μας. Εξαιτίας μιας λανθασμένης πληροφορίας που εμφανίζεται στο κείμενο (σελίδα 92, περιοδικό *Εποχές*), η Διεύθυνσή μας αποφάσισε να μην πουληθούν στην Ελλάδα τα αντίτυπα αυτού του τεύχους. Παρακαλούμε να μας επιστρέψετε, *με δικά μας έξοδα*, τα τεύχη που έχετε λάβει».⁵³⁹

Τι έχει συμβεί; Το περιοδικό *Preuves*, στο τεύχος Ιουνίου του 1963 αναγγέλλει με χαρά το πρώτο τεύχος των *Εποχών*, σημειώνοντας ότι «εκδίδεται υπό την αιγίδα του CCF»· την έκφραση αυτή («sous les auspices») χρησιμοποιούν σταθερά οι *Preuves*, στη σελίδα με τα στοιχεία ταυτότητας, στο εσώφυλλό τους, για να προσδιορίσουν και τη δική τους σχέση με το CCF.

Όταν το λάθος γίνεται αντιληπτό, το τεύχος έχει ήδη τυπωθεί και ταχυδρομηθεί στην Ελλάδα (στο βιβλιοπωλείο Κάουφμαν, που έχει την κεντρική διάθεση, στους συνδρομητές και τους δωρεάν αποδέκτες). Αμέσως σημαίνει συναγερμός. Η πρώτη ενέργεια είναι να σταλεί το τηλεγράφημα που είδαμε παραπάνω στον Κάουφμαν. Λίγο μετά, ο ο J.A. Boulain στέλνει ένα σημείωμα προς τον Ρενέ Ταβερνιέ⁵⁴⁰ όπου εισηγείται να σταλεί μια σύντομη διορθωτική επιστολή προς τους Έλληνες συνδρομητές και λοιπούς αποδέκτες (δώδεκα συνολικά), ενώ για

⁵³⁸ *Preuves* προς H. Kaufmann-Librairie (τηλεγράφημα), 6.6.1963, φ.5, κ. 585, IACF Records/CHI.

⁵³⁹ J.A. Boulain προς H. Kaufmann-Librairie, φ. 5, κ. 585, 7.6.1963, IACF Records/CHI. Η έμφαση από το πρωτότυπο.

⁵⁴⁰ Ο συγγραφέας και δημοσιογράφος René Tavernier, αντιστασιακός και φίλος του Αραγκόν στα χρόνια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, θα έρθει μεταπολεμικά σε ρήξη με την κομμουνιστική Αριστερά και τους διανοούμενους περί τον Σαρτρ. Θα γίνει επαγγελματικό στέλεχος του CCF (και ασχολείται ιδιαίτερα με τη Λατινική Αμερική), και θα δουλέψει για τις *Preuves*. Διατηρεί στενές σχέσεις με την Ελλάδα, την οποία επισκέπτεται αρκετές φορές.

τα τεύχη που διατίθενται μέσω του Κάουφμαν (δεκαπέντε) προτείνονται τρεις λύσεις: α) να αποσυρθούν, β) να κολληθεί ένα λευκό χαρτί πάνω στο επίμαχο σημείο γ) να κολληθεί ένα χαρτί με ένα διορθωτικό κείμενο (στις δύο τελευταίες περιπτώσεις το τεύχος, στη συνέχεια, μπορεί να πουληθεί). Επιλέγεται η απόσυρση: στο σημείωμα έχουν διαγραφεί η δεύτερη και η τρίτη εκδοχή, ενώ δίπλα στην πρώτη σημειώνεται χειρόγραφα: «Ναι – να ζητήσουμε να επιστραφούν. Αυτή είναι η λύση που υιοθετεί ο κ. Τζόσελσον».⁵⁴¹

Την επομένη θα σταλούν οι οδηγίες προς Κάουφμαν, ενώ λίγες μέρες αργότερα, στις 11 και τις 12 Ιουνίου, ταχυδρομείται μια επιστολή στους παραλήπτες των *Preuves* στην Ελλάδα. Σε αυτήν επισημαίνεται το λάθος και εξηγείται: «Στην πραγματικότητα, οι *Εποχές* έχουν μονάχα αποφασίσει να δημιουργήσουν με τις *Preuves*, όπως και με άλλα περιοδικά, σχέσεις ανταλλαγής και αμοιβαιότητας».⁵⁴² Τέλος, ο Τζόσελσον θα εκφράσει τη βαθιά λύπη του στον Καραπαναγιώτη και θα δηλώσει εξοργισμένος για το λάθος, το οποίο ελπίζει να μην έχει επιπτώσεις.⁵⁴³

Το σφάλμα, πιστεύω, είναι ενδεικτικό για την ασάφεια της σχέσης *Εποχών* και CCF, ακόμα και σε πολύ στενούς συνεργάτες του δεύτερου, όπως οι *Preuves*. Και η μέριμνα για την επανόρθωσή του ενδεικτική ότι τόσο για τη σχέση αυτή, αλλά κυρίως για την εικόνα που θέλει να καλλιεργεί το CCF γι' αυτήν. Ποια είναι, λοιπόν, η σχέση *Εποχών* και CCF;

Οι *Εποχές*, πράγματι, δεν ανήκουν στα περιοδικά που εκδίδει το CCF, ωστόσο αυτό εμπλέκεται και βοηθάει στην έκδοσή τους. Η σχέση δηλώνεται σαφώς και στην εσωτερική αλληλογραφία, που μπορούμε να θεωρήσουμε ότι απεικονίζει την πραγματικότητα, αφού στόχος της δεν είναι η φιλοτέχνηση κάποιας εικόνας, αλλά η εξυπηρέτηση λειτουργικών αναγκών. Έτσι, σε έγγραφο (πιθανόν εσωτερικό) του CCF, το 1963, οι *Εποχές* χαρακτηρίζονται «πολύ κοντινές στις επιθεωρήσεις του CCF» και το «εγκυρότερο ελληνικό περιοδικό», ενώ μνημονεύονται οι δεσμοί τους με τα περιοδικά *Preuves*, *Encounter*, *Der Monat*, *Tempo Presente*, καθώς και *Esprit* και *Diogenes*.⁵⁴⁴ Ο Τζόσελσον, το 1963, απευθυνόμενος στον Μέλβιν Λάσκι, διευθυντή του *Der Monat* και συνδιευθυντή (μαζί με τον

⁵⁴¹ J.A. Boulain προς Tavernier (memo), 6.6.1963, φ. 5, κ. 585, IACF Records/CHI.

⁵⁴² Επιστολές με υπογραφή «p. Preuves», προς δώδεκα συνολικά αποδέκτες των *Preuves* στην Ελλάδα, 11 και 12.6.1963, φ. 5, κ. 585 IACF Records/CHI. Οι αποδέκτες είναι οι εξής: Μανώλης Κόρακας, Γενικόν Επιτελείον Αεροπορίας, Ίων Δραγούμης, Homer Davis (πρόεδρος του Αμερικανικού Κολεγίου Αθηνών), Γρηγόριος Κασσιμάτης, Χρήστος Λαμπράκης, Sture Linner, J. Richer (καθηγητής του Γαλλικού Ινστιτούτου Αθηνών), Φαίδων Βεγλερής, Σπ. Ζουρνατζής (εφ. *Προπτική*), Jean Roudaut (*Lycée Française, Θεσσαλονίκη*), Κώστας Γαζής (Χανιά). Πέραν όλων των άλλων, ας σημειωθεί ότι όσοι προμηθεύονται τις *Preuves* στην Ελλάδα, συνολικά, είναι λιγότεροι από τριάντα.

⁵⁴³ Josselson προς Καραπαναγιώτη, 17.6.1963, φ. 1, κ. 203, IACF Records/CHI.

⁵⁴⁴ «Une nouvelle revue en Grèce: Epoque», φ. 4, κ. 152, IACF Records/CHI.

Στήβεν Σπέντερ) του *Encounter* θα γράψει: «Όπως ξέρεις (ή όπως θα έπρεπε να ξέρεις), βοηθάμε ένα ελληνικό περιοδικό του τύπου των περιοδικών του CCF να εκδοθεί».⁵⁴⁵ Επίσης το *Preuves Informations* θα μεταφράσει το πρώτο κύριο άρθρο των *Εποχών* και θα παρουσιάσει ξανά το περιοδικό, με την ευκαιρία της συμπλήρωσης ενός έτους: αναφέρεται ότι βρίσκεται σε «εξαιρετικά υψηλό διανοητικό και καλλιτεχνικό επίπεδο» και ότι «διατηρεί στενούς δεσμούς με τις *Preuves* και τα άλλα περιοδικά της ίδιας ομάδας».⁵⁴⁶

Μπορούμε να διακρίνουμε τρία επίπεδα στη σχέση των *Εποχών* με το CCF και τα περιοδικά του:

α) Το οικονομικό. Οι *Εποχές*, όπως είδαμε, θα λάβουν 15.000 δολάρια (10.000 για το 1963 και 5.000 για το 1964).⁵⁴⁷ Τα ποσά δεν είναι αμελητέα (ειδικά αν τα συγκρίνουμε λ.χ. με τα 920-1.200 δολάρια ανά έτος με τα οποία χρηματοδοτούσε το CCF τη *Διεθνή Ζωή*), ωστόσο δεν έχουν καμία σχέση με τα υψηλά ποσά που δίνει το CCF σε άλλα περιοδικά.⁵⁴⁸ Επίσης, ας σημειώσουμε την περιορισμένη χρονική διάρκεια. Επιπλέον, μια μορφή οικονομικής βοήθειας είναι ότι το CCF σε κάποιες περιπτώσεις πληρώνει τα συγγραφικά δικαιώματα για άρθρα που μεταφράζονται.⁵⁴⁹ Η πρακτική αυτή, πάντως, εκφράζει όχι μόνο την πρόθεση ενίσχυσης των *Εποχών* και άλλων αντίστοιχων περιοδικών, αλλά και τη μέριμνα του CCF να διαχυθούν σε όσο το δυνατόν περισσότερες χώρες κείμενα που θεωρεί σημαντικά για την ατζέντα του.

β) Οι ανταλλαγές με τα περιοδικά του CCF. Οι *Εποχές*, στο πρώτο τους τεύχος, αναγγέλλουν ότι «έχουν εξασφαλίσει αποκλειστικότητα συνεργασίας για την Ελλάδα των

⁵⁴⁵ Josselson προς Lasky (memo), 10.4.1963, Lasky Center for Transatlantic Studies, Μόναχο. Το σημείωμα έχει αντικείμενο τη δυνατότητα οι *Εποχές* να αναδημοσιεύσουν κάποια άρθρα από το *Encounter*, χωρίς να χρειαστεί να καταβάλουν δικαιώματα στους συγγραφείς. Ο Τζόσελσον θεωρεί ότι δεν θα υπάρχει πρόβλημα με τον Μάικλ Πολάνυι, τον Σίντνεϊ Χουκ, τον Τίμορ Ντέρυ και –βεβαίως– τον ίδιο τον Λάσκυ, ωστόσο σχετικά με τον Μπόρχες, τον Κένεθ Κλαρκ και τον Αϊζάια Μπέρλιν εκτιμά ότι θα πρέπει να «πάρουμε την άδειά τους ή, αν χρειαστεί, να πληρώσουμε όποια δικαιώματα πρέπει». Ευχαριστώ θερμά τον Giles Scott-Smith που εντόπισε το τεκμήριο και την Τζένη Λιαλιούτη, που μου το έθεσε υπόψη.

⁵⁴⁶ «La Revue Grecque “Epoches”», *Preuves Informations*, service de documentation de la revue “Preuves”, τχ. 33 (1.4.1964)· σελίδες του τεύχους επισυνάπτει ο Αρμάν Γκασπάρ (διευθυντής σύνταξης του δελτίου) σε επιστολή του προς τον Τερζάκη· βλ. Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αρχείο Τερζάκη, φάκ. 29, υποφάκ. 3, Armand Gaspard προς Τερζάκη, 16.7.1964.

⁵⁴⁷ Σε σχετικό φάκελο του Αρχείου με οικονομικά του (φ. 5, κ. 505) υπάρχουν παραστατικά, που δείχνουν ότι οι *Εποχές* λαμβάνουν (με έμβασμα στο όνομα του Λαμπράκη) το μισό του συνολικού ποσού, 7.500 δολάρια, στις 15.1.1964. Δεν ξέρουμε αν δεν εισέπραξαν το υπόλοιπο ποσό ή να τα σχετικά παραστατικά λανθάνουν.

⁵⁴⁸ Βλ. *εδώ*, σημ. 585.

⁵⁴⁹ Αναφέρεται ρητά σε επιστολή του Josselson προς Gaspard, φ. 9, κ. 142, IACF Records/CHI. Το συμπέρασμα αυτό συνάγεται επίσης σαφώς από τη σημείωμα Josselson προς Lasky, 10.4.1963, βλ. *εδώ*, σημ. 542.

περιοδικών: *Diogenes, Encounter, Esprit, Forum, Monat, Preuves, Tempo Presente*» – αναγγελία την οποία επαναλαμβάνουν και στα επόμενα τεύχη (μέχρι το τεύχος 15). Εκτός αυτού, στα πρώτα τους τεύχη οι *Εποχές* διαφημίζουν σταθερά τα παραπάνω περιοδικά, παραθέτοντας συχνά αναλυτικά τον πίνακα των περιεχομένων τους (μετά το τχ. 15, όμως, οι διαφημίσεις αραιώνουν και διατηρείται, μέχρι το τέλος, πιο αραιά και εκείνη, μόνο η διαφήμιση των *Preuves*).⁵⁵⁰ Πριν εκδοθεί το πρώτο τεύχος, ο Τερζάκης στέλνει στον Τζόσελσον έναν κατάλογο με 46 άρθρα (34 από τις *Preuves*, 11 από το *Encounter* και ένα από το *Forum*), τα οποία ενδιαφέρουν τις *Εποχές*. Τελικά από αυτά δεν δημοσιεύονται παρά μόνο 7, ενώ γενικότερα φαίνεται ότι στα 48 τεύχη των *Εποχών* δημοσιεύονται σχετικά λίγες μεταφράσεις κειμένων από τα περιοδικά του CCF.⁵⁵¹

γ) Η συνάφεια με τα περιοδικά του CCF: «a Greek Congress type magazine»:⁵⁵²

Οι *Εποχές* μοιάζουν, από πλευράς περιεχομένου αλλά και μορφής με τα περιοδικά του CCF, ιδίως τις *Preuves* και το *Encounter*,⁵⁵³ αλλά και το *Der Monat* και το *Tempo Presente*.

Πρώτον, όλα τους ανήκουν στον ίδιο τύπο εντύπου, το intellectual journal – περιοδικό ιδεών (αν θέλουμε να αποφύγουμε το δύσχηστο «περιοδικό στοχασμού») θα το πούμε, αναγκαστικά στα ελληνικά. Τα περιοδικά αυτά, παρότι έχουν (άλλα περισσότερο και άλλα λιγότερο) λογοτεχνική ύλη διαφοροποιούνται από τα κλασικά λογοτεχνικά ή φιλολογικά περιοδικά (όπως λ.χ. *Η Νέα Εστία* ή η *Καινούργια Εποχή*, στην ελληνική περίπτωση), όχι μόνο επειδή η λογοτεχνική ύλη είναι λιγότερη και η φιλολογική σχεδόν απουσιάζει, αλλά κυρίως

⁵⁵⁰ Μια από τις ελάχιστες παρατηρήσεις του Τζόσελσον («πολύ μικρής» σημασίας η συγκεκριμένη, όπως λέει ο ίδιος, αν και έχει γράψει για το ζήτημα και στον Τερζάκη) όταν λαμβάνει το δεύτερο τεύχος των *Εποχών*, είναι ότι οι διαφημίσεις των περιοδικών του CCF που περιέχουν μόνο τον τίτλο, τη διεύθυνση και το όνομα του διευθυντή αποτελούν «χαμένο χώρο». Συστήνει, έτσι, να δημοσιεύεται ολόκληρος ο πίνακας των περιεχομένων ή, έστω, τα σημαντικότερα άρθρα, αλλιώς, γράφει, «όταν δεν έχετε τον πίνακα των περιεχομένων προτείνω να μη δημοσιεύετε καθόλου διαφήμιση του περιοδικού». Βλ. Josselson προς Καραπαναγιώτη, 17.6.1963, κ. 1, φ. 203, IACF Records/CHI. Το περιοδικό, στα επόμενα τεύχη, δεν φαίνεται να ακολουθεί την υπόδειξη· για την ακρίβεια, δημοσιεύει τόσο διαφημίσεις (με τον λογότυπο και την ταυτότητα στοιχεία του περιοδικού) όσο και εκτενέστερες (με επιλογή κάποιων άρθρων) και αναλυτικές (με τον πλήρη πίνακα περιεχομένων) – αναλόγως, εκτιμώ, με τις ανάγκες της σελιδοποίησης, αλλά και τις διαθεσιμότητες των περιεχομένων (ο Τζόσελσον σημειώνει ότι ο «σύνδεσμος» CCF και *Εποχών*, Αρμάν Γκασπάρ, δυσκολεύεται, ενίοτε, να συγκεντρώσει εκ των προτέρων τους καταλόγους των περιεχομένων των διαφόρων περιοδικών).

⁵⁵¹ Η παρατήρηση με επιφύλαξη, επειδή οι *Εποχές* δεν σημειώνουν την πηγή των ξενόγλωσσων άρθρων τους: αν πρωτοδημοσιεύονται σε αυτές ή αν έχουν δημοσιευθεί αλλού. Το συμπέρασμα συνάγεται με βάση μια δειγματοληπτική αναζήτηση σε τεύχη των *Preuves* και του *Encounter*, της ίδιας περιόδου, και ενισχύεται από την αλληλογραφία Τζόσελσον - Καραπαναγιώτη και Τερζάκη.

⁵⁵² Η διατύπωση είναι του Τζόσελσον · βλ. *εδώ*, σημ. 550.

⁵⁵³ Ο Τζόσελσον γράφει στη δημοσιογράφο Π. Μπλέικ, εξηγώντας της τι είναι οι *Εποχές*: «ένα νέο ελληνικό περιοδικό, που δεν συνδέεται με το CCF, αλλά έχει πρότυπο το *Encounter*»: Josselson προς Blake, 10.5.1963, φ. 10, κ. 202.

επειδή το κέντρο βάρους, που καθορίζει τη φυσιογνωμία τους, είναι το δοκίμιο, ο πολιτικός στοχασμός, η ανάλυση. Παρότι παίρνουν θέση για τα μεγάλα προβλήματα της εποχής, πολιτικά και άλλα, αποφεύγουν να εμπλακούν στην άμεση πολιτική, και ιδίως κομματική, αντιπαράθεση.

Δεύτερον, μοιράζονται έναν κοινό πυρήνα αξιών (ελευθερία, μόρφωση, ευρωπαϊκός πολιτισμός, υπεράσπιση της φιλελεύθερης δυτικής δημοκρατίας και αντιπαράθεση στον σοβιετικό ολοκληρωτισμό), τις οποίες καλλιεργούν και προωθούν μέσα από δοκίμια υψηλής ποιότητας, αλλά και διάλογο – φροντίζοντας να απέχουν από το μοντέλο της κλασικής προπαγάνδας.⁵⁵⁴

Τρίτον, πρόκειται για έντυπα των οποίων οι διευθυντές, η συντακτική επιτροπή και οι συνεργάτες είναι διανοούμενοι περιωπής, που καλύπτουν μια ευρεία πολιτική γκάμα, με σαφώς προοδευτική χροιά και εξίσου σαφή αντισοβιετικό προσανατολισμό, από την οποία απουσιάζουν συνήθως οι συντηρητικοί και αποκλείονται οι κομμουνιστές ή οι «συνοδοιπόροι». Ταυτόχρονα, τα περιοδικά αυτά απευθύνονται σε ένα αντίστοιχο κοινό, τις πολιτισμικές και πολιτικές ελίτ κάθε χώρας, χωρίς αξιώσεις μαζικής κυκλοφορίας, αλλά με σοβαρές αξιώσεις καθορισμού της ατζέντας στο πεδίο των ιδεών.

Τέταρτον, πέραν όλων των παραπάνω, αν βάλει κανείς δίπλα δίπλα τα τεύχη, οι επιδράσεις είναι εμφανείς και πιο συγκεκριμένα: στην ύλη οι *Εποχές* θυμίζουν περισσότερο τις *Preuves* και το *Encounter* στο εξώφυλλο το *Encounter*, ενώ τα φωτογραφικά ένθετα σε ιλουστρασιόν χαρτί παραπέμπουν στο *Der Monat*. Με λίγα λόγια, οι *Εποχές* έχουν επηρεαστεί έντονα, ως περιεχόμενο αλλά και γραφιστικά, από τα περιοδικά του CCF.

Αξίζει να σημειωθεί, τέλος, ότι οι *Εποχές* έχουν περισσότερα κοινά με τον πυρήνα των περιοδικών του CCF, δηλαδή τα δυτικοευρωπαϊκά περιοδικά ιδεών που πρωτοεκδίδονται, τα περισσότερα, στις αρχές και τα μέσα της δεκαετίας του 1950 (*Der Monat* 1948· *Preuves* 1951· *Encounter* 1953· *Forum* 1954· *Cuardenos* 1956· *Tempo Presente* 1956) – κι αυτό ανεξάρτητα από τα άρθρα τους που μεταφράζουν. Αντίθετα, τα περιοδικά του CCF που ακολουθούν, στα τέλη της δεκαετίας του 1950 και στις αρχές της δεκαετίας του 1960, αφορούν κυρίως χώρες εκτός Ευρώπης και έχουν πιο έντονα τοπικό και λογοτεχνικό ή καλλιτεχνικό χαρακτήρα (*Black Orpheus*, Νιγηρία 1957· *Jiyu*, Ιαπωνία 1959· *Transition*, Ουγκάντα 1961· *Hiwār*, Λίβανος 1962).

⁵⁵⁴ *Preuves* σημαίνει αποδείξεις, στοιχεία, τεκμήρια· έτσι, ο Ντενί ντε Ρουζμόν έλεγε, χαριτολογώντας: *Preuves*, και όχι «*Preuvda*»· βλ. Nicolas Stenger, «*Preuves and the Congress for Cultural Freedom*», στο G. Scott-Smith και C.A. Lerg (επιμ.), *Campaigning Culture and the Global Cold War. The Journals of the Congress for Cultural Freedom*, ό.π., σ. 97.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1
Τα κυριότερα έντυπα του CCF/IACF

Τίτλος	Γλώσσα	Τόπος έκδοσης	Διάστημα έκδοσης
Der Monat	Γερμανικά	Βερολίνο/Μόναχο	1948-71(1978-86)
Preuves	Γαλλικά	Παρίσι	1951-1975
Freedom First	Αγγλικά	Βομβάη	1952-σήμερα
Encounter	Αγγλικά	Λονδίνο	1953-1990
Science & Freedom	Αγγλικά	Μάντσεστερ	1954-1961
Forum	Γερμανικά	Βιέννη	1954-1965
Quest	Αγγλικά	Βομβάη	1955-1976
Soviet Survey	Αγγλικά	Λονδίνο	1955-1989
Cuadernos	Ισπανικά	Παρίσι	1956-1965
Tempo Presente	Ιταλικά	Ρώμη	1956-1968
Quadrant	Αγγλικά	Σίδνεϋ	1956-σήμερα
Black Orpheus	Αγγλικά	Ιμπαντάν/Άκρα	1957-76 (1981-93)
Cadernos Brasileiros	Πορτογαλικά	Ρίο ντε Τζανέιρο	1959-1970
Jiyu	Ιαπωνικά	Τόκιο	1959-2009
China Quarterly	Αγγλικά	Λονδίνο	1960-σήμερα
Transition	Αγγλικά	Καμπάλα/Άκρα	1961-1968

Πηγή: G. Scott-Smith και C.A. Lerg, «Introduction: Journals of Freedom?», στο G. Scott-Smith και C.A. Lerg, (επιμ.), *Campaigning Culture and the Global Cold War*, ό.π., σ. 16.

Η συνέχεια της σχέσης. Μια βασική μέριμνα του CCF: η αναδημοσίευση βασικών άρθρων από τα περιοδικά του

Μετά την κυκλοφορία του πρώτου τεύχους, το κύριο σώμα της αλληλογραφίας που διαθέτουμε, από τον Μάιο του 1963 μέχρι και τον Ιούνιο του 1964 απαρτίζεται κυρίως από σημειώματα του Καραπαναγιώτη προς τον Τζόσελσον, που συνοψίζουν την ύλη κάθε τεύχους, έπειτα από την έκδοσή του. Μετά, για ένα εξάμηνο περίπου, από τον Ιούνιο του 1964 μέχρι τον Φεβρουάριο του επόμενου έτους στο αρχείο του CCF/IAC, δεν υπάρχουν σχετικές επιστολές. Στη συνέχεια και μέχρι και μέχρι τον Ιούλιο του 1965, αλληλογραφεί κυρίως ο Άγγελος Τερζάκης με τον Χαντ, τον Τζόσελσον και άλλους ιθύνοντες του CCF, για θέματα ύλης του περιοδικού. Ο Τερζάκης είναι το βασικό πρόσωπο, από ελληνικής πλευράς, και στο υπόλοιπο κομμάτι της αλληλογραφίας, μετά το 1965, που δεν αφορά όμως πλέον τις *Εποχές*, αλλά κυρίως τη συμμετοχή του στην IACF.

Το πρώτο τεύχος των *Εποχών*, μόλις τυπώνεται, ταχυδρομείται στον Τζόσελσον. Ο διοικητικός γραμματέας του CCF το παραλαμβάνει στις 2 Μαΐου 1963 και αντιδρά θετικά κάνοντας λόγο για την «εξαιρετική παρουσίαση» της ύλης (επιστολή στον Τερζάκη, 3.5.1963) και «εξαιρετικό ξεκίνημα» (επιστολή στον Λαμπράκη, 8.5.1963).

Για ένα περίπου χρόνο, μέχρι και τον Απρίλιο του 1964 εξελίσσεται η εξής επιστολογραφική ρουτίνα: ο Λέων Καραπαναγιώτης ταχυδρομεί, κάθε φορά, το νέο τεύχος των *Εποχών* και στη συνοδευτική επιστολή (στα αγγλικά) συνοψίζει το περιεχόμενο των άρθρων, ενίοτε προσθέτει κάποιες πληροφορίες (για τους συγγραφείς ή για κάποιο ειδικότερο θέμα που συνδέεται με αυτά) και σημειώνει κάποιες αντιδράσεις. Ο Τζόσελσον απαντά με λιγόλογα, αλλά εξαιρετικά θετικά σχόλια για το περιεχόμενο του περιοδικού και τη βελτίωση που παρουσιάζει, ενώ κάνει προτάσεις για μετάφραση άρθρων. Για το δεύτερο τεύχος μάλιστα θα γράψει ότι είναι «σχεδόν τέλειο» και ότι το έδειξε στους διευθυντές του *Encounter*, των *Preuves* και του *Der Monat*, οι οποίοι «πραγματικά εντυπωσιάστηκαν» (Τζόσελσον προς Καραπαναγιώτη, 17.6.1963), ενώ για το τεύχος Ιουλίου θα πει: «Είμαι πολύ εντυπωσιασμένος με τις *Εποχές*. Σκέφτομαι ότι το περιοδικό πραγματικά γίνεται καλύτερο από τεύχος σε τεύχος και η ομάδα σας αξίζει τα θερμότερα συγχαρητήρια».

Συνολικά, και παρά τις λιγοστές εξάρσεις ενθουσιασμού, όπως οι παραπάνω, πρόκειται για μια αλληλογραφία συγκρατημένη, που δεν χάνει τον τυπικό και επίσημο τόνο, ακόμα και στις στιγμές της επιδοκιμασίας. Σχεδόν όλη περιστρέφεται γύρω από την ύλη των *Εποχών*: ο Καραπαναγιώτης στέλνει τα τεύχη και ενημερώνει για την ύλη, ο Τζόσελσον κάνει κάποια σχόλια και προτείνει άρθρα για δημοσίευση – αυτός είναι ο γενικός καμβάς.

Δεν θα συναντήσουμε συζητήσεις για πιο προσωπικά, γενικότερα ή πολιτικά θέματα. Είναι χαρακτηριστικό ότι σε αντίθεση με τις συζητήσεις και τον εκτενή σχολιασμό της ελληνικής πραγματικότητας που συναντάμε στην αλληλογραφία Κόρακα-Τζόσελσον, εδώ θα βρούμε μόνο κάποιες σύντομες ή αόριστες αναφορές στην πολιτική κατάσταση: «Λυπάμαι βαθύτατα για τις νέες δυσκολίες που αντιμετωπίζει η χώρα σας», θα γράψει, λ.χ., ο Τζόσελσον στις αρχές Μαρτίου του 1964.⁵⁵⁵ Είναι λίγες οι αναφορές που ξεφεύγουν από αυτό το αυστηρό και τυπικό πλαίσιο, όπως λ.χ. όταν ο Τζόσελσον ρωτάει τον Καραπαναγιώτη τη γνώμη του για

⁵⁵⁵ IACF Records/CHI, κ. 348, φ. 7, Josselson προς Καραπαναγιώτη, 10.3.1964. Δεν είναι σαφές το τι εννοεί. Είναι πιθανό ότι αναφέρεται στην περίοδο που σηματοδοτούν οι εκλογές του Νοεμβρίου του 1963, ο μη σχηματισμός κυβέρνησης από την Ένωση Κέντρου, η διάλυση της Βουλής και οι νέες εκλογές τον Φεβρουάριο του 1964 και ο θάνατος του βασιλιά Παύλου (6.3.1964).

το *Dr Strangelove* του Στάνλεϊ Κιούμπρικ (που ο ίδιος βρήκε απογοητευτικό)⁵⁵⁶ ή όταν ο Καραπαναγιώτης αναφέρει τις πληροφορίες που έχει από τον Αρμάν Γκασπάρ, σχετικά με ανησυχία του Τζόσελσον για την έλλειψη πληροφόρησης σχετικά με την κυκλοφορία των *Εποχών*.⁵⁵⁷

Οι επιστολές του Καραπαναγιώτη, όπως είπαμε, εστιάζονται στην παρουσίαση του τεύχους, και μερικές φορές περιέχουν και άλλες πληροφορίες (λ.χ. για την κυκλοφορία). Θυμίζουν αναφορές, καθώς είναι συστηματικές και σχεδόν τυποποιημένες, κι έτσι μπορούμε να υποθέσουμε ότι η ενημέρωση για την ύλη αποτελεί υποχρέωση που απορρέει –ρητά ή υπόρρητα– από τη χρηματοδότηση.

Οι επιστολές του Τζόσελσον, πάλι, προς τον Καραπαναγιώτη ή τον Τερζάκη, εντοπίζονται σε ένα κυρίως ζήτημα, στο οποίο επικεντρώνει το ενδιαφέρον του: την προβολή των περιοδικών του CCF στις *Εποχές*, και ιδίως την αναδημοσίευση άρθρων από αυτά. Έτσι, ζητάει στις διαφημίσεις των *Preuves*, του *Encounter* και των άλλων περιοδικών να καταχωρούνται τα πλήρη περιεχόμενα (ή έστω μια εκτενής επιλογή τους) των τευχών, και όχι μόνο ο λογότυπος και η ταυτότητά τους.⁵⁵⁸ Επίσης, κάνει προτάσεις για τη μετάφραση και δημοσίευση συγκεκριμένων άρθρων, που έχουν δημοσιευθεί κατά κανόνα σε περιοδικά του CCF. Από μια αποδελτίωση της σχετικής αλληλογραφίας προκύπτουν τα εξής δώδεκα άρθρα που προτείνονται προς δημοσίευση, κατά τη διάρκεια τριών, περίπου, χρόνων:⁵⁵⁹ του Walter Laquer για τη Ρωσία και τη Γερμανία από το *Survey* και του Joseph Alsop από το *China Quarterly* (Josselson προς Καραπαναγιώτη, 16.10.1962)· του Robert Craft για το ταξίδι του Στραβίνσκι στη Ρωσία και του Herbert Luethy για την κουλτούρα του Ψυχρού Πολέμου, και τα δύο στο *Encounter* (Josselson προς Gaspard, 2.5.1963)· της Patricia Blake για τους νέους Ρώσους συγγραφείς μαζί με σχετικά ποιήματα του Αντρέι Βοζνεσένσκι που έχουν δημοσιευθεί στο *Encounter* (Τζόσελσον προς Τερζάκη, 24.5.1963)· του Τίμπορυ Ντέρυ (Καραπαναγιώτης προς Τζόσελσον, 10.6.1963)· του George Lichtheim για τον Λούκατς, από το *Encounter*

⁵⁵⁶ IACF Records/CHI, κ. 203, φ. 7, Josselson προς Καραπαναγιώτη, 10.3.1964. Οι *Εποχές* είχαν δημοσιεύσει, στη στήλη των Χρονικών ανυπόγραφο σύντομο ρεπορτάζ για την «σχεδόν ομόφωνα ενθουσιαστική υποδοχή» της ταινίας στην Αγγλία και της ΗΠΑ· βλ. «Στάνλεϊ Κιούμπρικ», *Εποχές*, τχ. 11 (Μάρτιος 1964), σ. 72-73. Στην Ελλάδα, η ταινία είναι γνωστή με τον τίτλο *SOS Πεντάγωνο καλεί Μόσχα*.

⁵⁵⁷ Josselson προς Καραπαναγιώτη, 2.5.1964, κ. 348, φ. 7, IACF Records/CHI.

⁵⁵⁸ Josselson προς Καραπαναγιώτη, 18.10.1962, κ. 348, φ. 7, IACF Records/CHI.

⁵⁵⁹ Όλα τα άρθρα προτείνονται για δημοσίευση στις *Εποχές*, με εξαίρεση τα δύο σχετικά με την υπόθεση Μιχάιλοφ που στέλνονται για δημοσίευση γενικώς σε κάποιο ελληνικό έντυπο.

(Τζόσελσον προς Γκασπάρ, 5.7.1963).⁵⁶⁰ άρθρο του Μιχαΐλο Μιχαΐλοφ⁵⁶¹ και σχετικό κείμενο του εκδότη του *Survey* Leo Labetz από το περιοδικό *Delo* (Τίμοθι Φουτς προς Τερζάκη, 19.3.1965)· άρθρο για την υπόθεση Σινιάφκσι (Αρμάν Γκασπάρ προς Ντέιβιντ Γκολντστάιν, 28.1.1965)· τεκμήρια για την αυτοβιογραφική μαρτυρία του σοβιετικού συγγραφέα Βαλέρι Τάρσις⁵⁶² *Θάλαμος 7* (Γκασπάρ προς Τερζάκη, 31.3.1965)· άρθρο του Ανατόλ Σουμπ για τις ρωσογιουγκοσλαβικές σχέσεις από το *Encounter* (Τίμοθι Φουτς προς Τερζάκη, 1.6.1965).

Δεν ξέρουμε πόσα ακόμα άρθρα προτάθηκαν και ποια ήταν η τύχη τους. Ωστόσο από τα δώδεκα παραπάνω μπορούμε να κάνουμε δύο ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις. Η πρώτη είναι ότι στις *Εποχές* δημοσιεύονται λίγα μόνο. Η δεύτερη είναι ότι όλα τους, δώδεκα στα δώδεκα, σχετίζονται με τις χώρες του «υπαρκτού σοσιαλισμού», γεγονός είναι απολύτως ενδεικτικό για τις προτεραιότητες του CCF. Η σημασία της συγκεκριμένης θεματικής επιβεβαιώνεται και αντίστροφα, από τα άρθρα των *Εποχών* για τα οποία ο Τζόσελσον ζητάει πληροφορίες ή να

⁵⁶⁰ Το άρθρο, με τον –ενδεικτικό– τίτλο «An intellectual disaster» αποτελεί μια σφοδρή επίθεση στον Λούκατς: «Σε ηλικία 78 ετών, και έπειτα από 60 περίπου χρόνια εντατικής και ευρείας δραστηριότητας, ο Γκέργκ Λούκατς δεν απέτυχε απλώς να γράψει τη μαρξιστική αισθητική που περίμεναν οι θαυμαστές του: απέτυχε επίσης ως υπεύθυνος συγγραφέας και, εντέλει, ως άνθρωπος. Είναι μια από τις μεγαλύτερες διανοητικές καταστροφές αυτής της καταστροφικής εποχής», είναι η κατακλείδα του. Δημοσιεύεται στο *Encounter*, τχ. 116 (Μάιος 1963), σ. 74-79. Στον Τερζάκη το στέλνει ο Αρμάν Γκασπάρ. Όπως μαθαίνουμε από την επιστολή του Τζόσελσον, θεωρεί το άρθρο προβληματικό, επειδή περιέχει «προσωπικές επιθέσεις». Έτσι, γράφει στον Γκασπάρ να συστήσει στον Τερζάκη να μην το δημοσιεύσει, ενώ τον ενημερώνει ότι ο Λάσκυ «προσπαθεί να επανορθώσει τη ζημιά, δημοσιεύοντας μια πληθώρα επιστολών που θα το κριτικάρουν έντονα»: Josselson προς Gaspard, 5.7.1963, φ. 9, κ. 142, IACF Records/CHI. Πράγματι, στο τχ. 119 του *Encounter* (Αύγουστος 1963), υπό τον τίτλο «Η περίπτωση του Γκέοργκ Λούκατς» και τον ενδεικτικότερο υπότιτλο «Σχετικά με τον αμφιλεγόμενο άρθρο του Γ. Λιχτχάιμ», δημοσιεύονται τέσσερις επιστολές που υπερασπίζονται το έργο του Λούκατς. Η ευαισθησία του Λάσκυ και του Τζόσελσον συνδέεται ασφαλώς με το γεγονός ότι η βασική γραμμή του CCF έναντι του Λούκατς, και γενικότερα όσων διανοουμένων διαφοροποιούνται με όποιον τρόπο από το καθεστώς, είναι η προβολή της διαφωνίας τους και όχι το σφυροκόπημά τους.

⁵⁶¹ Ο Μιχαΐλο Μιχαΐλοφ (1934-2010), καθηγητής της ρωσικής λογοτεχνίας στο Πανεπιστήμιο του Ζάγκρεμπ, καταδικάστηκε σε φυλάκιση, το 1965, εξαιτίας του άρθρου του «Καλοκαίρι στη Μόσχα», που δημοσίευσε μετά το ταξίδι του εκεί, και στο οποίο ασκούσε κριτική στο σοβιετικό καθεστώς. Ο Φουτς εκτιμά πως το ζήτημα μπορεί να αποκτήσει, στους κύκλους των διανοουμένων, διαστάσεις παρόμοιες με αυτές της υπόθεσης Τζίλας: Foots προς Τερζάκη, 19.3.1965, φ. 7, κ. 348, IACF Records/CHI.

⁵⁶² Ο *Θάλαμος 7* (1965) του Βαλέρι Τάρσις (1906-1983) αντλεί από την εμπειρία του συγγραφέα που έμεινε έγκλειστος σε σοβιετικό ψυχιατρείο και αποτελεί μια από τις πρώτα λογοτεχνικά έργα που καταγγέλλουν τη χρήση της ψυχιατρικής εναντίον αντιφρονούντων. Από το 1966 ο Ταρσίς πήρε την άδεια να μεταναστεύσει στη Δύση, όπου και αξιοποιείται από την αντικομμουνιστική προπαγάνδα, ενώ το σοβιετικό καθεστώς τον δυσφημεί ως «ψυχασθενή». Υπάρχει και ελληνική διάσταση στην υπόθεση, καθώς ο εφοπλιστής Λεμός, λόγω της απώτερης ελληνικής καταγωγής του Ταρσίς, δήλωσε ότι του παραχωρεί τη βίλα του για να μείνει. Βλ. σχετικό σχόλιο της *Επιθεώρησης Τέχνης*, «Ελλάδοσταν έτος 1966. Ο Δημήτρης Χατζής εξόριστος, χωρίς ιθαγένεια. Ο Βαλέρι Ταρσίς με τιμές και βίλες στην Ελλάδα», τχ. 137-138, Μάης-Ιούνης 1966, σ. 543-544), όπου ο συγγραφέας χαρακτηρίζεται «πρώην σοβιετικός ψυχοπαθής “συγγραφέας”».

μεταφραστούν στα αγγλικά – για την ενημέρωσή του ή και για ενδεχόμενη δημοσίευση στο *Encounter*· και πάλι, τα άρθρα αυτά αφορούν πρωτίστως τις ανατολικές χώρες.⁵⁶³

Η περίπτωση της Πατρίτσια Μπλέικ: η οργάνωση του δικτύου του CCF. Ας δούμε πιο αναλυτικά την περίπτωση ενός από αυτά, του άρθρου της Πατρίτσια Μπλέικ, που μας ξεδιπλώνει τον τρόπο λειτουργίας του CCF, όσον αφορά την προώθηση θεματικών στις οποίες δίνει σημασία.

Η Αμερικανίδα δημοσιογράφος Πατρίτσια Μπλέικ (1925-2010), ανταποκρίτρια του *Time Life* στη Σοβιετική Ένωση και σύμβουλος για τα σοβιετικά θέματα του περιοδικού *Time* (στο οποίο αργότερα ανήλθε σε διευθυντικές θέσεις), θεωρείται ήδη στον δυτικό κόσμο, τη στιγμή που γράφει ο Τζόσελσον στον Τερζάκη, την άνοιξη του 1963, πριν ακόμα κλείσει τα σαράντα της, αυθεντία για τη λογοτεχνική παραγωγή των «διαφωνούντων» στην ΕΣΣΔ. Έχει εκδώσει το 1960 μια επιλογή ποιημάτων του Μαγιακόφσκι και μία ανθολογία διαφωνούντων Σοβιετικών ποιητών (με κείμενα του Πάστερνακ, του Ζαμιάτιν, του Αλεξάντερ Γκράνιν, του Μπάμπελ, αλλά και του Έρεμπουργκ, το 1962⁵⁶⁴ και ξεκινάει τη συνεργασία της με το Russian Institute (μετέπειτα W. Averell Harriman Institute for the Advanced Study of the Soviet Union) του Πανεπιστημίου Columbia (τα επόμενα χρόνια και με το Center for Russian and Eurasian Studies του Harvard).

Ο Τζόσελσον γράφει στον Τερζάκη στις 24 Μαΐου 1963, στέλνοντάς του μια φωτοτυπία του άρθρου της Μπλέικ. Τον ενημερώνει ότι θα δημοσιευθεί στο *Encounter* και στο *Tempo Presente*, ενώ του θυμίζει ότι είχε κάνει σχετική μνεία στον Καραπαναγιώτη στην «τελευταία τους συνάντηση» στη Γενεύη. Παράλληλα, συστήνει στις *Εποχές*, όπως και στα περιοδικά του CCF, ότι η δημοσίευση του άρθρου είναι καλό να συνοδευθεί από κάποιες μεταφράσεις ποιημάτων, και ιδίως της «Παραβολικής μπαλάντας» και της «Μπαλάντας του

⁵⁶³ Ο Τζόσελσον ζητάει να μεταφραστούν στα αγγλικά ή τα γαλλικά (με δικά του έξοδα) για ενημέρωσή του τα σχόλια στο άρθρο του Θεοτοκά για τον σοβιετικό πατριωτισμό και η απάντησή του· επίσης, τα σχόλια στο κείμενο του Ζουβενέλ για τον Ένγκελς. Ακόμα ζητάει, στα αγγλικά ή τα γαλλικά, το κείμενο του Κάμενεφ για τον *Ηγεμόνα*. Τέλος, για ενδεχόμενη δημοσίευση στο *Encounter*, ζητάει τα «Γράμματα από τη Βαρσοβία» και το «Γράμμα από τη Μόσχα» του Φέλιξ Σβετόφ. Το μονοθεματικό σχεδόν στην περίπτωση της αλληλογραφίας μας ενδιαφέρον του CCF για τα τεκταινόμενα στις χώρες του «Παραπετάσματος» επιβεβαιώνεται και από άλλες ενδείξεις. Έτσι, τον Μάρτιο του 1966 θα ζητηθούν από τον Τερζάκη αποκόμματα για τις αντιδράσεις του ελληνικού Τύπου στην υπόθεση καταδίκης σε φυλάκιση των συγγραφέων Ντάνιελ και Σινιάφσκι, «ιδίως κύρια άρθρα, [άρθρα] των πιο σημαντικών εφημερίδων, και ειδικά του αριστερού Τύπου», μαζί με περιλήψεις τους στα γαλλικά: Goldstein προς Τερζάκη, 4.3.1966, φ. 7, κ. 348, IACF Records/CHI.

⁵⁶⁴ Vladimir Mayakovsky, *The Bedbug and Selected Poetry*, επιμ. Patricia Blake, Meridian, Νέα Υόρκη 1960· Patricia Blake and Max Hayward (επιμ.), *Dissonant Voices in Soviet Literature*, Pantheon Books, Νέα Υόρκη 1962 (έχουν δημοσιευθεί προηγουμένως στο περιοδικό *Partisan Review*, τόμ. 28, τχ. 3-4 (Μάιος 1961), σ. 333-518).

κρανίου» του Αντρέι Βοζνεσένσκι, όπως είχε γίνει στο *Encounter*. Το άρθρο δημοσιεύεται σε δύο συνέχειες στις *Εποχές*, τον Ιούνιο και τον Ιούλιο του 1963, σε μετάφραση Άρη Αλεξάνδρου, χωρίς όμως να συνοδεύεται από μεταφρασμένα ποιήματα.

Δεν πρόκειται απλώς για ένα κείμενο που ενδιαφέρει τον Τζόσελσον και το συστήνει επειδή ταιριάζει στις προτεραιότητες του CCF ή επειδή η δημοσιογράφος που το έγραψε είναι στενά συνδεδεμένη με το CCF (εκτός των άλλων, η Μπλέικ, το 1948-1952 ήταν παντρεμένη με τον Νικολά Ναμπόκοφ, υπό την καθοδήγηση του οποίου, μάλιστα, τελειοποίησε τα ρωσικά της). Ούτε πρόκειται μόνο για ένα άρθρο που το CCF το προωθεί, αλλά για κάτι παραπάνω: η Μπλέικ έχει γράψει το άρθρο σε συνεννόηση με τον Τζόσελσον (ίσως και κατά παραγγελίαν του), το CCF το έχει χρηματοδοτήσει και στη συνέχεια έχει οργανώσει τη δημοσίευσή του σε διάφορα περιοδικά και την έκδοσή του σε αυτοτελή τόμο, αναλαμβάνοντας και – κυριολεκτικά – τον ρόλο του ατζέντη⁵⁶⁵ για τη δημοσίευσή του σε περιοδικά και την έκδοσή του σε βιβλίο. Η συγκεκριμένη πρόταση προς τον Τερζάκη είναι η κορυφή του παγόβουνου, και η αλληλογραφία του Τζόσελσον μας αποκαλύπτει έναν ολόκληρο μηχανισμό. Συγκεκριμένα:

α) Οι ρίζες του άρθρου «Οι νέοι συγγραφείς της Ρωσίας» βρίσκονται στις αρχές του 1962. Την 1.3.1963 ο Τζόσελσον ενημερώνει την Μπλέικ ότι το CCF, έπειτα από συζήτηση του ιδίου με τον Λάσκυ και τον Χαντ, συμφωνούν στην πρότασή της για τη χρηματοδότηση ενός ταξιδιού στη Σοβιετική Ένωση, με θέμα τη λογοτεχνική παραγωγή των «διαφωνούντων».⁵⁶⁶ Η συμφωνία συνοδεύεται από τρεις όρους. Πρώτον, η Μπλέικ να συναντηθεί μαζί του στη Γενεύη, κατά προτίμηση επιστρέφοντας από τη Μόσχα.⁵⁶⁷ Δεύτερον, τα άρθρα που θα προκύψουν από το ταξίδι να δημοσιευθούν στα περιοδικά του CCF. Τρίτον, να γραφτούν τρία κείμενα: η (σχεδιασμένη) εισαγωγή στην ανθολογία του Ισαάκ Μπάμπελ, ένα γράμμα από τη Μόσχα ή το Λένινγκραντ σχετικά με τους συγγραφείς που συνάντησε εκεί η Μπλέικ και ένα κείμενο (σε συνέχεια παλαιότερων που είχε γράψει) για τους Σοβιετικούς

⁵⁶⁵ «Για τ' όνομα του Θεού, μην ανακατέψεις ατζέντηδες! Δεν υπάρχει λόγος. Το CCF θα παίζει τον ρόλο του ατζέντη σου έξω από τις ΗΠΑ και θα προσπαθήσουμε να διακινήσουμε το βιβλίο σε όσο το δυνατόν περισσότερες χώρες, σε συνεργασία με τον εκδότη»: Josselson προς Blake, 11.4.1963, φ. 10, κ. 202, IACF Records/CHI.

⁵⁶⁶ Το CCF έχει χρηματοδοτήσει και άλλες φορές την Μπλέικ, λ.χ. το 1963, για μια έρευνα σχετική με τη σοβιετική λογοκρισία στο εξωτερικό» (με 1.000 δολάρια).

⁵⁶⁷ Γράφει ο Τζόσελσον: «Ο πρώτος όρος, ασφαλώς, είναι να συναντηθούμε στη Γενεύη» (Josselson προς Blake, 1.3.1963, φ. 10, κ. 202, IACF Records/CHI). Με δεδομένη τη στενή σχέση των δύο, ίσως η διατύπωση να είναι χιουμοριστική, και να μην πρόκειται ακριβώς για όρο. Ωστόσο, ακόμα κι αν είναι έτσι, δεν πρόκειται για ευφυολόγημα άνευ αντικειμένου: το ζήτημα της συνάντησης θα επανέλθει επανειλημμένα το επόμενο διάστημα, στις επιστολές του Τζόσελσον που ακολουθούν.

Εβραίους και τον αντισημιτισμό στη χώρα.⁵⁶⁸ Το CCF θα χρηματοδοτήσει την Μπλέικ με 2.444,60 δολάρια για το ταξίδι της στην ΕΣΣΔ (η Μπλέικ θα μείνει στην ΕΣΣΔ για δύο μήνες το 1962, προκειμένου να συγκεντρώσει υλικό), καθώς και για άλλα έξοδα (όπως η δακτυλογράφηση του χειρογράφου).

β) Το διάστημα πριν και μετά δημοσίευση του άρθρου «New voices in Russian writing» στο *Encounter* (τχ. 115, Απρίλιος 1963), ο Τζόσελσον με την Μπλέικ ανταλλάσσουν δεκάδες επιστολές. Πέραν της πίεσης για την παράδοση του κομματιού, στις διάφορες μορφές του για να δημοσιευθεί εγκαίρως («έχω τέσσερις εκδότες που περιμένουν με κομμένη την ανάσα πάνω από τον σβέρκο μου», θα γράψει στις 14.5.1963 – είναι οι εκδότες των *Preuves*, του *Tempo Presente*, των *Cuadernos* και των *Εποχών*) η αλληλογραφία αφορά ευρύτερα θέματα που σχετίζονται με τη Σοβιετική Ένωση, όπως: η οργάνωση μιας μικρής γαλλικής επιτροπής που θα ασχολείται με την πρόσκληση διαφωνούντων συγγραφέων στην Ευρώπη, η οποία θα χρηματοδοτείται κρυφά από το Ίδρυμα Φορντ· την προετοιμασία μιας σχολιασμένης έκδοσης του λόγου του Χρυστόφ που θα κυκλοφορήσει το *Encounter*.⁵⁶⁹ τη σχεδιαζόμενη συνεργασία της Μπλέικ με τον εκδότη του *Survey* Leopold Labedz και τη σοβιετολόγο δημοσιογράφο Priscilla Johnson· τη χρηματοδότηση του μεταφραστή ρωσικών και στενού συνεργάτη της Μπλέικ Max Hayward για ένα ταξίδι στη Μόσχα κ.ά.

γ) Το άρθρο της Μπλέικ δημοσιεύεται στα τέσσερα από τα πέντε βασικά περιοδικά του CCF (*Encounter*, *Der Monat*, *Preuves*, *Cuadernos*), στις *Εποχές* και στο λιβανέζικο *Hivar*. Επίσης γίνεται προσπάθεια να δημοσιευθεί στο *Tempo Presente* και για το ιαπωνικό *Jiyu*,

⁵⁶⁸ Η Μπλέικ έχει γράψει και παλιότερα για την κατάσταση των Εβραίων στην ΕΣΣΔ· βλ «New agony for Russian Jews. Anti-semitic drive brings suppression and violence», *Life*, τόμ. 47, τχ. 23, 7.12.1959, σ. 63-73, άρθρο που προκαλεί την ημιεπίσημη σοβιετική απάντηση: Sofia Frey, *The Truth about Jews in the Soviet Union*, πρόλογος J.M. Budish, έκδοση της *Morning Freiheit*, Νέα Υόρκη 1960 (η *Morning Freiheit* ήταν καθημερινή εφημερίδα στα γίντις, στενά συνδεδεμένη με το Κομμουνιστικό Κόμμα των ΗΠΑ).

⁵⁶⁹ Πρόκειται για το παμφλέτο *Khrushchev on Culture: A Full Text, with Notes on Ehrenburg, Evtushenko, Sholokhov, Painting, Jazz, Cinema, Composers, etc.* (*Encounter* pamphlets, 9), Secker, 1963. Η CIA, στον δεκαπενθήμερο εσωτερικό οδηγό της για την προπαγάνδα, παρουσιάζει ως εξής την έκδοση: «Αυτό το φυλλάδιο απευθύνεται σε διανοούμενους στις χώρες του ελεύθερου κόσμου και είναι αξιοθαύμαστα σχεδιασμένο, για να εκθέσει την κατασταλτική στάση του ΚΚΣΕ στην τέχνη και τη λογοτεχνία, καθώς και τις προσπάθειες του Χρυστόφ να ξαναγράψει τη σοβιετική ιστορία. Συνιστούμε ενθέρμως στους assets που έχουν τη δυνατότητα να κυκλοφορήσουν το υλικό σε μορφωμένα άτομα, να λάβουν αντίγραφα του φυλλαδίου αυτού από το *Encounter*, 25 Haymarket, London SW1, και να το διακινήσουν. Επισυνάπτουμε αντίγραφα στον παρόντα οδηγό για επιλεγμένους σταθμούς [της CIA], και θα τροφοδοτήσουμε με μεμονωμένα αντίτυπα σε άλλους σταθμούς, αν ζητηθούν, αλλά δεν μπορούμε να προμηθεύσουμε αυτά τα φυλλάδια μαζικά από τα κεντρικά ... [ακολουθούν πέντε αράδες που δεν έχουν αποχαρακτηριστεί]: «Bi-weekly Propaganda Guidance», 17.6.1963 (απόρρητο), CIA-RDP78-03061A000200020003-6 (προσιτό στο ψηφιακό αρχείο της CIA: <https://bit.ly/2NcQHxg>).

καθώς και σε έντυπα που δεν συνδέονται με το CCF, όπως τα ιταλικά *Nord e Sud* ή το *Il Mulino*. Η Μπλέικ εισπράττει συγγραφικά δικαιώματα (200 δολάρια για τη δημοσίευση στις *Preuves*, 120 στο *Der Monat*, από 100 δολάρια για τη δημοσίευση στο *Cuadernos*, τις *Εποχές* και το *Hivar*· στις δύο τελευταίες περιπτώσεις, το ποσό το πληρώνει το CCF, και όχι τα ίδια τα περιοδικά. Το *Encounter* δεν καταβάλλει δικαιώματα, καθώς το CCF είχε καλύψει, όπως είδαμε ένα σοβαρό ποσό (είχε ξεπεράσει σημαντικά τον αρχικό προϋπολογισμό) για το ταξίδι στην ΕΣΣΔ και άλλα έξοδα.

δ) Το άρθρο δεν θα σταματήσει τη διαδρομή του με τις διαδοχικές δημοσιεύσεις του. Το 1964 θα αποτελέσει την εισαγωγή του τόμου *Half Way to the Moon. New Writing from USSR* με κείμενα Σοβιετικών διαφωνούντων, πολλά από τα οποία είχαν περιληφθεί στο ίδιο τεύχος του *Encounter*, όπου είχε πρωτοδημοσιευθεί το άρθρο της Μπλέικ (μεταξύ των οποίων του Βοζνεσένσκι, του Γιεφτουσένκο, του Νεκράσοφ, του Σολτζενίτσιν).⁵⁷⁰

ε) Ο μηχανισμός του CCF είναι πολυπλόκαμος – και συνεχίζει να ασχολείται με τη δυνατότητα περαιτέρω διάδοσης του άρθρου και μετά τη δημοσίευσή του. Έτσι, τον Αύγουστο του 1963, ο Τζόσελσον γράφει στον Καραπαναγιώτη: «Μιλώντας για το άρθρο της [Π. Μπλέικ], θυμάμαι ότι δεν έχει περάσει πολύς καιρός από τότε που είδα μια συνέντευξη του Αλέξη Πάρνη στον Γκασπάρ. Ακούγεται καλό πρόσωπο για να του ζητηθεί να σχολιάσει το άρθρο της κ. Μπλέικ στο περιοδικό σας».⁵⁷¹ Η παρατήρηση γίνεται *en passant*, σαν να έπεσε τυχαία το μάτι του Τζόσελσον σε μια κάποια συνέντευξη που έδωσε ο Πάρνης. Η πραγματικότητα είναι διαφορετική: ο Τζόσελσον είναι εκείνος που έχει οργανώσει, ουσιαστικά, τη συνέντευξη αυτή. Έχει γνωρίζει τον Πάρνη σε ένα πάρτι, τον Μάρτιο του 1963 και έχει συζητήσει τηλεφωνικά το θέμα με τον Αρμάν Γκασπάρ. Στη συνέχεια, βρίσκει τη διεύθυνση του Πάρνη στον Πειραιά και γράφει στον Γκασπάρ, παραγγέλλοντάς του να έρθει

⁵⁷⁰ Patricia Blake and Max Hayward (επιμ.), *Half-Way to the Moon. New Writing from Russia*, Holt, Rinehart and Winston, Νέα Υόρκη 1964.

⁵⁷¹ Josselson προς Καραπαναγιώτη, 21.8.1963, φ. 1, κ. 102, IACF Records/CHI. Πρόκειται για το εξής δημοσίευμα: Armand Gaspard, «Alexis Parnis, écrivain Grec, retour d'exil un USSR», *Preuves Informations*, service de documentation de la revue «Preuves», τχ. 55 (25.6.1963), σ. 1-4. Η συνέντευξη και η παρουσίαση δεν περιέχουν κριτική στο σοβιετικό καθεστώς παρά μόνο πολύ υπαινικτικά και έμμεσα (μάλιστα, ο Πάρνης μιλάει θετικά για τους Ρώσους). Το δημοσίευμα εστιάζεται στην παρουσίαση του έργου του συγγραφέα και στον νόστο της επιθυμίας στην πατρίδα και στην επιστροφή του σε αυτή, παρά τη «μεγάλη υλική θυσία» που σήμαινε αυτή, καθώς «άφησε το διαμέρισμά του στη Μόσχα και την ντάτσα του στην εξοχή» και όλα τα προνόμια. «Αλλά μέσα στη μικρή κατοικία της ακτής Θεμιστοκλέους, από όπου αντικρίζει τον κόλπο της Σαλαμίνας, σύμβολο της ελευθερίας, μέσα στην ομορφιά και την αγνότητα του σύμπαντος του Αιγαίου, ο Πάρνης αισθάνεται πραγματικά σπίτι του».

σε επαφή με τον Έλληνα συγγραφέα: «Ελπίζω ότι θα μπορέσετε να έρθετε σε επαφή μαζί του, γιατί έχω την εντύπωση ότι αυτό θα έχει μεγάλο ενδιαφέρον για μας».⁵⁷²

Ο Πάρνης, όσο τουλάχιστον ξέρουμε, δεν απέκτησε κάποια σχέση με το CCF και δεν έγινε ένα είδος Έλληνα Καίσελερ ή Σπερμπέρ.⁵⁷³ Ωστόσο, η προσέγγισή του από τον Γκασπάρ και η πρόταση του Τζόσελσον είναι ενδεικτικές του τρόπου με τον οποίο κινείται το CCF και της μέριμνάς του να προβάλλει και να αξιοποιήσει κάθε δυνατότητα κριτικής, κάθε ρωγμή στο σοβιετικό οικοδόμημα.⁵⁷⁴

Μια σχέση που έμεινε στο σκοτάδι

Η σχέση των *Εποχών* και του CCF έχει μείνει, μέχρι σήμερα, εντελώς άγνωστη. Στο ίδιο το περιοδικό δεν θα συναντήσουμε καμιά σχετική αναφορά, αλλά ούτε οι συντελεστές του, εκείνα ή τα επόμενα χρόνια, θα κάνουν κάποια μνεία. Μέχρι σήμερα, παρότι το περιοδικό επανέρχεται, αραιά-πυκνά στη δημόσια συζήτηση, με θετικό ή και υμνητικό τρόπο – τελευταία

⁵⁷² Josselson προς Gaspard, 29.3.1963, φ. 9, κ. 142, IACF Records/CHI.

⁵⁷³ Η περίπτωση του Πάρνη είναι περίπλοκη και χρειάζεται περαιτέρω έρευνα. Μαχητής του ΔΣΕ, θα βρεθεί ως πολιτικός πρόσφυγας στη Σοβιετική Ένωση το 1949. Θα ζήσει στην ΕΣΣΔ μέχρι το 1963, τιμάται με σοβιετικά λογοτεχνικά βραβεία και τα θεατρικά του γνωρίζουν μεγάλη επιτυχία· το 1956 διαγράφεται ως «ζαχαριαδικός» από το ΚΚΕ και αντιμετωπίζει προβλήματα από το καθεστώς. Με τον Ζαχαριάδη θα δημιουργήσει στενή προσωπική σχέση, ενώ μέχρι σήμερα παραμένει θαυμαστής του Ζαχαριάδη· βλ. Αλέξης Πάρνης, *Γεια χαρά – Νίκος*, Καστανιώτης Αθήνα 2011 (αφήγημα με πολλά αυτοβιογραφικά στοιχεία του Πάρνη, όπου ενσωματώνει και μεγάλο μέρος της αλληλογραφίας του με τον Ζαχαριάδη). Έπειτα από συνάντησή του με τον Γιώργο Θεοδοκά, τον Οδυσσέα Ελύτη και τον Ανδρέα Εμπειρίκο, που επισκέπτονται τη Μόσχα, ο Πάρνης θα έρθει στην Ελλάδα το 1963, με την ευκαιρία της παράστασης του έργου του *Το νησί της Αφροδίτης* και θα καταφέρει να επαναπατριστεί την ίδια χρονιά. Στα λογοτεχνικά έργα που γράφει μετά το 1963 ασκεί έντονη κριτική στον σταλινισμό και στο σοβιετικό καθεστώς, αλλά δεν τοποθετείται δημόσια με πιο καθαρά πολιτικό τρόπο με άλλο τρόπο για τα ζητήματα αυτά. Μετά την εγκατάστασή του στην Ελλάδα θα κρατηθεί σε απόσταση από την Αριστερά, χωρίς όμως να διαρρήξει πλήρως τους δεσμούς της μαζί της. Θα συνεργαστεί σταθερά με τη *Νέα Εστία*, όπου και θα πρωτοδημοσιευθεί το θεατρικό του *Λεωφόρος Πάστερνακ*. Στη *Νέα Εστία*, επίσης θα δημοσιεύσει κατά καιρούς εκτενή αποσπάσματα από την ανέκδοτη μέχρι σήμερα αυτοβιογραφία του «Τα χειρόγραφα του Τυρταίου» (τχ. 1558, 1561, 1570, 1572, 1574), που αναφέρονται κυρίως στα χρόνια της ΕΣΣΔ και το πρώτο διάστημα της επιστροφής στην Ελλάδα.

⁵⁷⁴ Η φυγή του Πάρνη από την ΕΣΣΔ, η διαγραφή του από το ΚΚΕ και η κριτική στο σοβιετικό καθεστώς που κάνει στα έργα του, προσελκύουν την προσοχή του αντικομμουνιστικού στρατοπέδου, στην Ελλάδα και διεθνώς. Δεν ξέρουμε την ανταπόκριση του Πάρνη σε αυτό. Ας σημειωθεί, πάντως, ότι το 1972 ο Πάρνης ταξιδεύει στο Λος Άντζελες για να διαπραγματευθεί τη με τον Σπύρο Σκούρα της «20th Century Fox» μεταφορά στη μεγάλη οθόνη του *Διορθωτή*, με πρωταγωνιστή τον Ντάστιν Χόμφαν – σχέδιο που τελικά δεν ευοδώθηκε. Σύμφωνα με μαρτυρία του ίδιου, τη *Λεωφόρο Πάστερνακ* την έγραψε ζώντας στο ελληνικό προξενείο στο Σικάγο· βλ. Αλέξης Πάρνης, «Είχα χρέος να εξιστορήσω την εποχή μου», συνέντευξη στον Απόστολο Φωτιάδη, *Η Καθημερινή*, 25.9.2009 και Alexis Parnis, «A partisan chat», συνέντευξη στον Alexander Billinis, www.neomagazine.com, Οκτώβριος 2013. Επίσης, κατά τη διάρκεια της Χούντας, ραδιοσκηνοθετούνται και μεταδίδονται από το ραδιόφωνο, ως θεατρικά, τα έργα του *Λεωφόρος Πάστερνακ* και *Μια Πράγα για τον καθένα*, το 1969 και το 1972 αντίστοιχα (βλ., για την τελευταία πληροφορία, Κώστας Τσαούσης, «Τα τιμημένα άρβυλα του αρχηγού», *The Books' Journal*, τχ. 12 (Οκτώβριος 2011), σ. 90-91).

φορά ήταν τον Μάρτιο του 2017, οπότε η εφημερίδα *Το Βήμα της Κυριακής* έδωσε ως προσφορά κάποια τεύχη τους— οι αναφορές στη σχέση του με το CCF μετριούνται στα δάχτυλα του ενός χεριού και είναι εξαιρετικά σύντομες.⁵⁷⁵ Χαρακτηριστικό είναι ότι μέχρι σήμερα ειδικά το γεγονός της χρηματοδότησης παραμένει άγνωστο ακόμα και σε έγκριτους δημοσιογράφους, που δούλεψαν χρόνια στις εφημερίδες του δημοσιογραφικού οργανισμού Λαμπράκη.⁵⁷⁶

Όσον αφορά τη διεθνή βιβλιογραφία, αν δεν υπήρχε η λακωνική αναφορά του Pierre Grémion στη μελέτη του για το CCF,⁵⁷⁷ η σχέση αυτή δεν θα είχε καταγραφεί πουθενά αλλού, εκτός των αρχείων. Δύο πολύ πρόσφατα παραδείγματα. Στον συλλογικό τόμο για τα περιοδικά του CCF, με επιμέλεια του Giles Scott-Smith και της Charlotte Lerg, που κυκλοφόρησε πολύ πρόσφατα, δεν γίνεται καμία μνεία στις *Εποχές*, ούτε καν σαν τίτλο.⁵⁷⁸ Ακόμα, στην έκθεση «Παραπολιτική: η πολιτισμική ελευθερία και ο Ψυχρός Πόλεμος», που οργανώθηκε στο Βερολίνο το φθινόπωρο και τον χειμώνα του 2017-2018,⁵⁷⁹ ο επισκέπτης αντίκριζε, μπαίνοντας, μια εντυπωσιακή στήλη με τους τίτλους 51 εντύπων, και στα διπλανά ταμπλό πολλά από τα εξώφυλλά τους: ήταν τα περιοδικά που εξέδιδε ή υποστήριζε το CCF. Οι *Εποχές* απουσίαζαν από τον κατάλογο.

Το ερώτημα των λόγων της απουσίας είναι κοινό σε όλες τις παραπάνω περιπτώσεις, η απάντηση όμως διαφοροποιείται στην καθεμιά.

Οι ίδιες οι *Εποχές* δεν αναφέρονται στο ζήτημα, διότι αυτή είναι η εκφρασμένη επιθυμία του CCF. Την απόφαση να μη μνημονευθεί το CCF στις *Εποχές* τη δηλώνει ρητά και χωρίς αιτιολογία ο Josselson προς τον Καραπαναγιώτη, σε επιστολή του στις 2.10.1962:

⁵⁷⁵ Όσο γνωρίζω, μέχρι το 2006 δεν συναντάμε κάποια μνεία στο CCF στην ελληνική βιβλιογραφία. Έκτοτε, σημειώνω τρεις αναφορές: της Δέσποινας Παπαδημητρίου (το 2006, και μετά το 2011 και το 2014) του υπογράφοντος (2013) και, βέβαια, στην εν εξελίξει η μεταδιδακτορική μελέτη της Τζένης Λιαλιούτη για το CCF στην Ελλάδα (2018). Βλ. αναλυτικά, *εδώ*, Εισαγωγή.

⁵⁷⁶ Έτσι, ο Ριχάρδος Σωμερίτης θα αναφερθεί εγκωμιαστικά στο CCF και τα περιοδικά του (ως «αδελφά» με τις *Εποχές*, χωρίς όμως κάποιο συγκεκριμένο συσχετισμό), για να καταλήξει: «Το συγκρότημα Λαμπράκη δεν είχε ανάγκη χρηματοδότησης για να εκδώσει ό,τι ο Χρήστος Λαμπράκης πίστευε ότι πρέπει να εκδοθεί. Πολλά από τα “αδελφά” του περιοδικά όμως δεν είχαν την ίδια δυνατότητα. [...] Ήταν γνωστό ότι, μεταξύ των χορηγών [των “αδελφών” περιοδικών], ήταν και η πλούσια και με πλούσια κοινωφελή φράση αμερικανική Ford Foundation [...]. Δυστυχώς, όμως, αποκαλύφθηκε ότι, ως προς το Συνέδριο [δηλ. το CCF], η Ford είχε δεχτεί μυστικά να διακινεί κεφάλαια της CIA» κλπ. Βλ. Ριχάρδος Σωμερίτης, «Οι *Εποχές* και η εποχή τους», *The Books' Journal*, τχ. 76 (Απρίλιος 2017), σ. 14-15: 15.

⁵⁷⁷ Pierre Grémion, *Intelligence de l'anticommunisme: le Congrès pour la Liberté de la Culture à Paris, 1950-1975*, Fayard, Παρίσι 1995, σ. 399.

⁵⁷⁸ G. Scott-Smith και C.A. Lerg (επιμ.), *Campaigning Culture and the Global Cold War. The Journals of the Congress for Cultural Freedom*, ό.π.

⁵⁷⁹ «Parapolitik: Kulturelle Freiheit und Kalter Krieg», στο Haus der Kulturen der Welt, Βερολίνο, 2.11.2017-8.1.2017 (goo.gl/XmKrBZ).

«Αποφασίσαμε», του γράφει, «να μην υπάρχει οποιαδήποτε μορφή ταύτισης του σχεδιαζόμενου περιοδικού με το CCF, ως εκ τούτου δεν επιθυμούμε να αναφέρετε το όνομά μας στο τεύχος».⁵⁸⁰ Τα ερώτημα που ανακύπτει, βέβαια, αμέσως, είναι οι λόγοι αυτής της επιθυμίας αυτής, καθώς το CCF, την ίδια χρονική στιγμή, στις αρχές της δεκαετίας του 1960, εκδίδει ή χρηματοδοτεί δεκάδες περιοδικά, στα οποία δηλώνεται η σχέση τους μαζί του (βλ. για το ερώτημα αυτό, *εδώ, παρακάτω*).

Προχωρώ στην περίπτωση της μη αναφοράς του δεσμού *Εποχών* και CCF στη βιβλιογραφία, ελληνική και ξένη. Το περιοδικό δεν περιλαμβάνεται στις επίσημες εκδόσεις του CCF και κανένα από τα δύο μέρη δεν αναφέρεται στη μεταξύ τους σχέση, η οποία, ως εκ τούτου, δεν είναι ορατή για τον μελετητή, εκτός από εκείνον που θα ερευνήσει στα αρχεία του Σικάγου. Αυτό αποτελεί και ισχυρό λόγο για την μη αναφορά του στη βιβλιογραφία, στον οποίο πρέπει να προσθέσουμε αφενός το πολύ μικρό ενδιαφέρον που δείχνει για τα ελληνικά πράγματα η ξενόγλωσση βιβλιογραφία, που αναφέρεται στο CCF και γενικότερα τον Πολιτιστικό Ψυχρό Πόλεμο,⁵⁸¹ και αφετέρου το πολύ μικρό ενδιαφέρον της ελληνικής βιβλιογραφίας για το CCF και τον Πολιτιστικό Ψυχρό Πόλεμο.

Μεγαλύτερη συζήτηση χρειάζεται το γιατί όσοι ενεπλάκησαν στην έκδοση των *Εποχών* δεν έκαναν –όσο γνωρίζω, τουλάχιστον– ποτέ την παραμικρή μνεία, ούτε πολλά χρόνια αργότερα.⁵⁸² Η απάντηση, κατά τη γνώμη μου, συνδέεται με τις αποκαλύψεις, το 1966-1967, που προξενούν διεθνώς σάλο, για τον σχεδιασμό και τη χρηματοδότηση του CCF από τη CIA. Ας σκεφτούμε, εκτός των άλλων, τη συγκυρία. Οι πρωταγωνιστές και οι συντελεστές των *Εποχών* είχαν κάθε λόγο, από την πρώτη στιγμή της αποκάλυψης, να μη θέλουν να κάνουν γνωστή τη χρηματοδότηση του εγχειρήματος από το CCF, με σύνδεσμο μάλιστα τον διοικητικό γραμματέα του, που ήταν έμμισθο στέλεχος της CIA – και πολύ περισσότερο

⁵⁸⁰ Josselson προς Καραπαναγιώτη, 2.10.1962, φ. 7, κ. 348, IACF Records/CHI.

⁵⁸¹ Το πολύ περιορισμένο αυτό ενδιαφέρον εξηγείται εύκολα, καθώς, εκτός από το φράγμα της γλώσσας που δυσχεραίνει τη μελέτη, η δραστηριότητα του CCF στην Ελλάδα είναι υποτονική και σαφώς μικρότερη σε σχέση με άλλες χώρες.

⁵⁸² Το μυστικό, πάντως, φυλάχτηκε καλά. Είναι χαρακτηριστικό το περιστατικό της επίθεσης της *Επιθεώρηση Τέχνης* την άνοιξη του 1964 («Στράτευση και σκοπιμότητα», τχ. 113, Μάιος 1964, σ. 462-463), στο πλαίσιο της αντιπαράθεσης για τη μετάφραση του κειμένου του Λούκατς που έχουν δημοσιεύσει οι *Εποχές*. Η *Επιθεώρηση Τέχνης* θα θέσει στο στόχαστρό της τη σχέση του περιοδικού με το *Encounter* (το οποίο βρίσκεται τότε σε διαδικασία διαπραγματεύσεων για να αγοραστεί από ιδιώτη), αλλά, καθώς στερείται κάθε άλλου τεκμηρίου ή στοιχείου, θα βασίσει την καταγγελία της για τις σχέσεις *Εποχών* και *Encounter* (και των *Preuves*) στις διαφημίσεις τους που φιλοξενεί το ελληνικό περιοδικό. Οι *Εποχές* θα απαντήσουν με ένα σύντομο σχόλιο που επικεντρώνεται στον πλουραλισμό τους (σε αντίθεση με την *Επιθεώρηση Τέχνης*) και στο ότι συνεργάζονται, εκτός από το *Encounter*, τις *Preuves* και με το *Esprit* και το *Diogenes* – περιοδικά δηλαδή που δεν σχετίζονται –άμεσα και δηλωμένα, τουλάχιστον– με το CCF (*Εποχές*, Ιούνιος 1964).

αργότερα, τόσο κατά τη διάρκεια της Χούντας όσο και μετά την πτώση της, στο κλίμα έντονου αντιαμερικανισμού και καταγγελίας της «αμερικανοκίνητης Χούντας».

Μια σχέση που δεν αναπτύχθηκε

Πιο δύσκολο, αλλά ουσιώδες να απαντηθεί είναι ένα δεύτερο ερώτημα: Γιατί η σχέση των *Εποχών* με το CCF και τα περιοδικά του δεν αναπτύχθηκε περισσότερο;

Το ότι ο Λαμπράκης και ο Καραπαναγιώτης απευθύνονται στο CCF όχι μόνο εξηγείται εύκολα, αλλά είναι και εντελώς αναμενόμενο, με βάση τις αντιλήψεις, τα αναγνώσματα και τις σπουδές, τους πολιτικούς, ιδεολογικούς και κοινωνικούς κύκλους όπου κινούνται, τη στενή παρακολούθηση εκ μέρους του των ευρωπαϊκών εξελίξεων. Το ότι το CCF, με τη σειρά του, ανταποκρίνεται θετικά, είναι επίσης εύλογο: αυτοί είναι οι φυσικοί ισότιμοι συνομιλητές του στην Ελλάδα, και όχι ο Κόρακας – ας θυμηθούμε, άλλωστε, τα κολακευτικά λόγια του Νικολά Ναμπόκοφ για τον Γιώργο Θεοτοκά, το 1955, και της Μπίμπερ για τον Λαμπράκη, το 1958.

Όλα αυτά θα μας προδιέθεταν για την ανάπτυξη μιας σχέσης πλούσιας και στενής. Και όμως κάτι τέτοιο δεν συνέβη: η χρηματοδότηση εξαρχής ήταν περιορισμένη και είχε αυστηρό χρονικό ορίζοντα, οι *Εποχές* ποτέ δεν εντάχθηκαν κανονικά στον αστερισμό των περιοδικών του CCF, οι αναδημοσιεύσεις άρθρων ήταν λίγες, η αλληλογραφία μεταξύ των δύο πλευρών συγκρατημένη. Ακόμα, αν εξαιρέσουμε τις σταθερές διαφημίσεις των περιοδικών του CCF (που και αυτές σταματάνε μετά το τχ. 15, και παραμένει μόνο η διαφήμιση των *Preuves*), είναι εντυπωσιακό –και δεν μπορεί να θεωρηθεί τυχαίο– ότι στο περιοδικό δεν γίνεται καμία μνεία στις δραστηριότητες του CCF – στα τέσσερα χρόνια που κυκλοφορούν οι *Εποχές* το CCF θα οργανώσει περίπου 30 συνέδρια και σεμινάρια.⁵⁸³ Τέλος, οι άνθρωποι των *Εποχών* όχι μόνο δεν θα γίνουν «αντιπρόσωποι» του οργανισμού στην Ελλάδα, στη θέση του Κόρακα, αλλά ούτε καν θα αναπτύξουν στενή σχέση – δεν θα κληθούν λ.χ. σε κάποιο από τα συνέδρια και σεμινάρια του CCF. Η γνώμη που εκφράζει ο Τζόσελσον σε σημείωμά του προς τον Σέπαρντ Στόουν τον Μάιο του 1970, διευθυντή τότε της IACF (όπως έχει μετονομαστεί το CCF) είναι ένα ακόμα τεκμήριο της απόστασης, αν μη τι άλλο, μεταξύ των δύο πλευρών, μιας σχέσης μάλλον ματαιωμένης:

⁵⁸³ Βλ. *εδώ*, Κεφάλαιο 5, Πίνακας 1.

Παρότι η ομάδα του Λαμπράκη ήταν πανευτυχής με το περιοδικό, πίστευα ότι ήταν πολύ διανοουμενίστικο και στεγνό. Παρότι υποτίθεται ότι θα μετέφραζαν άρθρα από το *Encounter*, τις *Preuves* κ.ο.κ., δεν το έκαναν σχεδόν καθόλου.⁵⁸⁴

Το παράδοξο και άξιο συζήτησης, λοιπόν –και το ερώτημα τίθεται και για τις δύο πλευρές– είναι γιατί η σχέση αυτή δεν αναπτύχθηκε, όπως επίσης θα ήταν αναμενόμενο: γιατί οι *Εποχές* δεν ανέπτυξαν πιο στενούς δεσμούς με το CCF, γιατί δεν έλαβαν μεγαλύτερη και διαρκέστερη χρηματοδότηση, γιατί δεν δημοσίευσαν συστηματικότερα και περισσότερα κείμενα περιοδικών και συνεργατών του CCF, γιατί δεν πρόβαλαν εντονότερα τη δράση του, γιατί το CCF δεν ενέταξε το περιοδικό και τους ανθρώπους του στον ιστό των δραστηριοτήτων του, γιατί δεν θέλησε να αναθέσει στους ανθρώπους του τον ρόλο του Κόρακα:

Το πρώτο που χρειάζεται να αναρωτηθούμε μήπως είναι φτώχη η εικόνα που έχουμε, και όχι η σχέση CCF και *Εποχών*. Με άλλα λόγια, μήπως, εξαιτίας των ελλείψεων του αρχαιακού υλικού μας, χάνουμε πολλά και ουσιώδη κομμάτια της σχέσης. Η απάντηση είναι αρνητική.

Ασφαλώς, το γεγονός ότι η μοναδική άμεση πηγή πληροφόρησής μας είναι το αρχείο του CCF/IACF στη Regenstein Library μας κάνει να χάνουμε αρκετές ψηφίδες, είτε επειδή αυτές δεν αποτυπώθηκαν σε αυτό είτε εξαιτίας των κενών που παρουσιάζει σήμερα. Για παράδειγμα, για έναν από τους δύο παραπάνω λόγους, δεν αναφέρεται στην επίσκεψη του Μποντού στην Αθήνα και τις επαφές του με το επιτελείο των *Εποχών*.⁵⁸⁵ Ωστόσο, η φτώχη εικόνα για τις σχέσεις *Εποχών* και CCF δεν μπορεί να εξηγηθεί πρωτίστως από τις ελλείψεις του υλικού μας, όσο μεγάλες κι αν είναι αυτές, αλλά αντανακλά την πραγματικότητα. Όσες και όποιες και αν είναι οι ελλείψεις, δεν οφείλεται σε αυτές ότι στις *Εποχές* δεν καλύπτεται κανένα συνέδριο του CCF, ότι κανένας από το επιτελείο των *Εποχών* δεν μετέχει σε συνέδριο του CCF. (Ένα πλουσιότερο αρχαιακό υλικό δεν θα ανέτρεπε, πιθανότατα την εικόνα μας, ωστόσο θα την εμπλούτιζε, βοηθώντας μας ενδεχομένως να κατανοήσουμε πληρέστερα τους λόγους για τους οποίους δεν καλύπτονται τα συνέδρια του CCF, γιατί κάποιοι από το επιτελείο των *Εποχών* δεν μετέχουν σε αυτά).

⁵⁸⁴ Josselson προς Stone (memo), 1.5.1970, φ. 7, κ. 348, IACF Records/CHI. Η κρίση αυτή του Τζόσελσον, βέβαια, έρχονται σε αντίφαση με τις πολύ επαινετικές διατυπώσεις του, όταν λαμβάνει τα τεύχη του περιοδικού. Πρόκειται είτε για τη –συνήθη– απόκλιση μεταξύ του τι λες σε κάποιον για το εγγερίμα του και του τι σκέφτεσαι πραγματικά γι' αυτό, είτε για αλλαγή άποψης και πιο κατασταλαγμένη σκέψη. Πάντως, πρέπει να θεωρήσουμε τη γνώμη του 1970 πιο ισχυρή και ειλικρινή, καθώς πρώτον είναι μεταγενέστερη (και άρα ο Τζόσελσον έχει συνολική εικόνα της διαδρομής του περιοδικού και της σχέσης όπως εξελίχθηκε) και, δεύτερον, επειδή ο Τζόσελσον γράφει εμπιστευτικά σε έναν συνεργάτη του, και όχι στους συντελεστές των *Εποχών*.

⁵⁸⁵ Προφορική συνέντευξη της Λένας Σαββίδη στον Στρ. Μπουρνάζο, ό.π.

Και αυτό διότι επιπλέον στοιχεία και αν αποκτήσουμε, αυτά δεν θα αναιρέσουν τον τυπικό και συγκρατημένο τόνο που διαπερνά τον κύριο κορμό της αλληλογραφίας, καθρεφτίζουν μια αντίστοιχη σχέση, μεταξύ Καραπαναγιώτη και Τζόσελσον. Διαλέγω, τυχαία, από την αλληλογραφία του ίδιου διαστήματος (1962-1963), τις επιστολές που ανταλλάσσει ο Τζόσελσον με τον Ούλι Μπάιερ, Γερμανό εκδότη του *Black Orpheus*, περιοδικού που εκδίδεται στη Νιγηρία με τη στήριξη του CCF. Η σύγκριση είναι αποκαλυπτική, για τη διαφορά του τόνου αλλά της ουσίας: ο Τζόσελσον προτρέπει τον Μπάιερ να συναντηθεί επειγόντως με πρόσωπα τα οποία γνώρισε και εκτιμά ότι απόψεις τους συγγενεύουν με εκείνες του δεύτερου (με τον Jacques Guillet του Πανεπιστημίου του Ντακάρ και τον T.R.M. Creighton του Πανεπιστημίου του Φρίταουν στη Σιέρα Λεόνε), ενόψει ενός επικείμενου συνεδρίου του CCF για την αφρικανική λογοτεχνία: του ζητάει ένα κομμάτι για το *Encounter*: τον προτρέπει να του περιγράψει για το ταξίδι του στη Βραζιλία και τις ενδεχόμενες σχέσεις βραζιλιάνικης και αφρικανικής κουλτούρας: ζητάει τη γνώμη του για το κέντρο αφρικανικής τέχνης που ίδρυσε ο Frank McEwen στο Σαλίςμπουρι: τον καθησυχάζει σχετικά με τις ανησυχίες του σχετικά με την παρέμβαση τρίτων σε ένα πρόγραμμα του Ναμπόκοφ και τον διαβεβαιώνει ότι θα κάνει ό,τι πρέπει. Ο Μπάιερ, με τη σειρά του, κάνει προτάσεις για επισκέψεις του Ναμπόκοφ στην Αφρική: περιγράφει τις δυσκολίες του *Black Orpheus* και των εκδόσεων Mbari (ο Τζόσελσον ανταποκρίνεται αμέσως, υποσχόμενος μεταξύ άλλων ότι το CCF θα αναζητήσει και θα εκπαιδεύσει έναν νεαρό Αφρικανό, για να αναλάβει τη διακίνηση των εκδόσεων): στέλνει στον Τζόσελσον φωτογραφίες, αποκόμματα και άλλο υλικό για το έργο Αφρικανών λογοτεχνών, καθώς και ανάγλυφα χάλκινα πιάτα (τα οποία ο Τζόσελσον έχει τοποθετήσει στο γραφείο του και επισκέπτες του εκδηλώνουν τον θαυμασμό τους και τη διάθεσή τους να έρθουν σε επαφή με τους καλλιτέχνες για να αγοράσουν).⁵⁸⁶ Την ίδια στιγμή η ανταλλαγή επιστολών Καραπαναγιώτη, Τερζάκη και Τζόσελσον εστιάζεται, σχεδόν αποκλειστικά, σε ζητήματα χρηματοδότησης, στα περιεχόμενα των *Εποχών*, στην υπόδειξη άρθρων για δημοσίευση κ.ο.κ. Η διαφορά είναι φανερή.

Μια σχέση λοιπόν παγωμένη, ακόμα και ματαιωμένη. Γιατί; Καθώς το αρχειακό υλικό μας δεν μας προσφέρει απαντήσεις (ούτε και έμμεσες και έμμεση, καθώς δεν καταγράφει διαφωνίες ή κάποια ρήξη, που θα εξηγούσαν το πάγωμα της σχέσης), ενώ οι σχετικές

⁵⁸⁶ Josselson προς Beier, 29.1.1962, 5.3.1962, 7.5.1962, 29.5.1962, 17.7.1962, 2.10.1962, 22.10.1962, φ. 3, κ. 202, IACF Records/CHI.

μαρτυρίες και μελέτες αγνοούν πλήρως το θέμα «Εποχές και CCF», αναγκαστικά θα κινηθούμε στη σφαίρα των υποθέσεων. Είμαστε υποχρεωμένοι να το κάνουμε γιατί, όπως ήδη είπαμε, το προφίλ των δύο πλευρών, οι στόχοι, οι ιδεολογικοπολιτικοί προσανατολισμοί τους προοιωνίζονταν μια στενή σχέση – άρα πρέπει να βρούμε τι συνέβη. Μπορούμε να ψάξουμε σε τρεις κατευθύνσεις.

α) Το πρώτο που πρέπει να παρατηρήσουμε είναι ότι οι *Εποχές* δεν αποτελούν περιοδικό του CCF. Η πρωτοβουλία για την έκδοσή τους δεν ξεκινάει από το CCF ούτε αυτοί που πρωτοστατούν είναι στελέχη του, συνθήκες που ισχύουν, είτε η μία είτε η άλλη είτε και οι δύο μαζί, στα υπόλοιπα περιοδικά του CCF. Ο Λαμπράκης και ο Καραπαναγιώτης είναι εκείνοι που προσεγγίζουν το CCF, με ένα διαμορφωμένο σχέδιο και σκεπτικό για τη φυσιγνωμία του περιοδικού· το σκεπτικό αυτό είναι πολύ κοντινό στο αντίστοιχο των περιοδικών του CCF, πράγμα που έχει σημασία, ωστόσο έρχεται από έξω, από κάποιους που δεν έχουν σοβαρούς δεσμούς μαζί με το CCF, πράγμα που επίσης έχει τη σημασία του. Όταν η συμφωνία έχει επιβεβαιωθεί, ο Τζόσελσον γράφει στον Μποντύ:

«Ο Λέων Καραπαναγιώτης του Συγκροτήματος Λαμπράκη, τον οποίο είχες συναντήσει σπίτι μου και με τον οποίο τώρα καταλήξαμε σε συμφωνία για το περιοδικό που θα αρχίσει να εκδίδει τον επόμενο χρόνο (τους δίνω λιγότερα από τα μισά της βοήθειας που ζήτησαν, κι αυτά για μια περίοδο δύο ετών χωρίς ανανέωση) θα ήθελε να λάβει τους πίνακες περιεχομένων των *Preuves*, των δύο τελευταίων χρόνων».⁵⁸⁷

Το ενδιαφέρον, εδώ, δεν είναι η πληροφορία ότι ο Καραπαναγιώτης ζητάει τα περιεχόμενα των *Preuves*, για να διαλέξει άρθρα, αλλά η παρένθεση: Γιατί ο Τζόσελσον δίνει λιγότερα από τα μισά και για δύο μόνο χρόνια χωρίς ανανέωση; Ο λόγος, σίγουρα, δεν πρέπει να αναζητηθεί στην έλλειψη ρευστότητας: το CCF δεν διανύει –ούτε διένυσε ποτέ κατά τη διάρκεια όλης της διαδρομής του– περίοδο ισχνών αγελάδων· δίνει 15.000 στις *Εποχές* για δύο χρόνια (10.000 για τον πρώτο χρόνο και 5.000 για τον δεύτερο), τη στιγμή που χρηματοδοτεί με πολλαπλάσια ποσά άλλα περιοδικά με την ίδια κυκλοφορία,⁵⁸⁸ ενώ διαχειρίζεται ποσά που υπερβαίνουν 2 εκατομμύρια δολάρια ανά έτος.⁵⁸⁹ Το γεγονός της χρηματοδότησης με το μισό

⁵⁸⁷ Josselson προς Bondy, 11.10.1962, φ. 3, κ. 202, IACF Records/CHI.

⁵⁸⁸ Ας δούμε τη χρηματοδότηση από το CCF κάποιων περιοδικών με ανάλογο τιράζ, το 1966: το ιταλικό *Tempo Presente* λαμβάνει 45.000 (τιράζ: 3.500), το ιαπωνικό *Jiyu* 50.000 (τιράζ: 5.000-7.000), το λιβανέζικο *Hiwar* 30.000 (τιράζ: 3300). Τα στοιχεία για τα ποσά από το Peter Coleman, *The Liberal Conspiracy*, The Free Press, Λονδίνο 1989, σ. 275-276, ενώ για το τιράζ από το G. Scott-Smith και C.A. Lerg (επιμ.), *Campaigning Culture and the Global Cold War*, ό.π., passim.

⁵⁸⁹ Peter Coleman, *The Liberal Conspiracy*, The Free Press, Λονδίνο 1989, σ. 276

ποσό από αυτό που ζητείται μπορεί, λοιπόν, να υποδηλώνει μια απόσταση ή επιφύλαξη του CCF έναντι ενός εγχειρήματος που δεν είναι δικό του.

β) Αναζητώντας τους λόγους που η αρχική απόσταση δεν γεφυρώθηκε αλλά οι *Εποχές* παρέμειναν πάντα ένα περιοδικό εξωτερικό σε σχέση με τα υπόλοιπα έντυπα του CCF αξίζει να υπογραμμίσουμε δύο σημεία.

Το πρώτο είναι ότι οι *Εποχές* δημοσιεύουν, τελικά, πολύ λίγα άρθρα από τις *Preuves* και το *Encounter*. Δεν ξέρουμε τους λόγους, ωστόσο μπορούμε να είμαστε σίγουροι ότι αυτό αποτελεί ένα αγκάθι στις σχέσεις των δύο πλευρών. Εκτός από την εκφρασμένη δυσαρέσκεια του Τζόσελσον για αυτόν ακριβώς τον λόγο, ξέρουμε ότι η αναδημοσίευση άρθρων (και ειδικά ορισμένων βασικών άρθρων) αποτελεί σταθερή επιδίωξη του CCF: η ενθάρρυνση των περιοδικών του να έρχονται σε επαφή και να αλληλοπροβάλλονται, μέσα από διαφημίσεις, αναδημοσιεύσεις και κοινά θέματα είναι βασική τακτική του CCF στην προσπάθειά του να οικοδομήσει μια διεθνή κοινότητα διανοουμένων, που προάγει τις δυτικές αξίες.⁵⁹⁰

Το δεύτερο είναι η στάση των *Εποχών* έναντι της Αριστεράς, που είδαμε παραπάνω. Εκτός από το ζήτημα της συνεργασίας αριστερών αρθρογράφων με στενούς δεσμούς με την κομμουνιστική Αριστερά,⁵⁹¹ η φιλοξενία στις *Εποχές* μιας επιστολής του Σοβιετικού αξιωματούχου ή άρθρων που προβάλλουν την αξία της ειρήνης εξίσου με της ελευθερίας και μιλάνε για την ειρηνική συνύπαρξη των δύο συνασπισμών⁵⁹² συνιστούν μια ουσιώδη απόκλιση από τη γραμμή του CCF, την οποία εκφράζει πλήρως το σύνθημα «Καλύτερα νεκρός παρά κόκκινος».⁵⁹³ Οι *Εποχές*, με άλλα λόγια, θα μπορούσαν να θεωρηθούν «μαλακές έναντι του κομμουνισμού» και αυτό θα ήταν, ασφαλώς, πηγή ενόχλησης για τους ιθύνοντες του CCF – αρκεί, βέβαια, το ζήτημα να είχε έχει υποπέσει στην αντίληψή τους και να είχαν ασχοληθεί με αυτό.

γ) Το τρίτο σημείο είναι οι προσωπικότητες και οι σχέσεις των εμπλεκόμενων, και ειδικά του Λαμπράκη, του Καραπαναγιώτη και του Τερζάκη, του Τζόσελσον από τη μία και

⁵⁹⁰ G. Scott-Smith και C. A. Lerg, «Introduction: Journals of Freedom?», στο G. Scott-Smith και C.A. Lerg (επιμ.), *Campaigning Culture and the Global Cold War*, ό.π., σ. 8

⁵⁹¹ Το ζήτημα αποτελεί «κόκκινη γραμμή για το CCF»: «Κανένα από τα περιοδικά δεν απομακρύνεται από τη “γραμμή” που αποκλείει τους κομμουνιστές –ή εκείνους που δρουν στην «κπηρεσία» της υποστήριξης της αριστερής κομμουνιστικής θέσης– από την κοινότητα εκείνων που νομιμοποιούνται να παράγουν πολιτισμό»: *στο ίδιο*, σ. 9.

⁵⁹² Βλ. και Ευ. Σκούρα, «Το περιοδικό *Εποχές*», ό.π., σ. 66. Οι δύο έννοιες είναι ασύμβατες στο πλαίσιο του μεταπολεμικού φιλελεύθερου δυτικού λόγου, που πριμοδοτεί την έννοια της ελευθερίας. Η αναφορά στην ειρήνη ή τον αποπλισμό παραπέμπει σε φιλοσοβιετική ή ουδετερόφιλη στάση – μια από τις βασικές στάσεις που βρίσκεται στο στόχαστρο του CCF.

⁵⁹³ Σε άρθρο του ο Γ. Μαύρος ασπάζεται το αντίπαλο σύνθημα, «Καλύτερα κόκκινος παρά νεκρός»: Γεώργιος Μαύρος, «Πέραν της ισορροπίας του τρόμου», *Εποχές*, τχ. 3 (Ιούλιος 1963), σ. 3-7.

του Αρμάν Γκασπάρ, από την άλλη. Δεν γνωρίζουμε τίποτα για τον τομέα αυτό, με εξαίρεση μια αναφορά στις κακές σχέσεις και την καχυποψία μεταξύ Αρμάν και Καραπαναγιώτη· όπως συνάγεται από τις επιστολές Καραπαναγιώτη, ο Αρμάν διαμαρτύρεται επειδή ο Καραπαναγιώτης συνεννοείται πίσω από την πλάτη του με τον Τζόσελσον· επίσης, από την ίδια πηγή μαθαίνουμε ότι ο Γκασπάρ διαδίδει ότι ο Τζόσελσον είναι ανήσυχος επειδή δεν έχει επαρκή ενημέρωση για την κυκλοφορία των *Εποχών*.⁵⁹⁴

Εδώ κινούμαστε πλέον εντελώς στη σφαίρα των υποθέσεων, ωστόσο το θέμα είναι κρίσιμο, όχι μόνο επειδή αναγκαστικά η σχέση *Εποχών* και CCF διαμεσολαβείται και διαμορφώνεται μέσα από τις σχέσεις των παραπάνω προσώπων, αλλά και επειδή τα δύο κεντρικά πρόσωπα της εκκίνησης, ο Τζόσελσον και ο Λαμπράκης, κάθε άλλο παρά τυχαία είναι. Για τον Λαμπράκη, είναι χαρακτηριστικές οι μαρτυρίες των συνεργατών του, που κάνουν λόγο για τον δυναμικό χαρακτήρα, τις ισχυρές απόψεις και την ουσιαστική του ενασχόληση, ακόμα και με τις λεπτομέρειες, των εγχειρημάτων στα οποία εμπλέκεται.⁵⁹⁵ Όσον αφορά τον Τζόσελσον, μέσα από την αλληλογραφία του αναδεικνύεται μια εντυπωσιακή προσωπικότητα, που συνάδει με όσα ήδη γνωρίζουμε για το πρόσωπο: πολυσχιδία, αποφασιστικότητα, οργανωτικότητα, δημιουργία προσωπικών σχέσεων. Στο πολύπλοκο σύμπαν του CCF, με δεκάδες εθνικές επιτροπές και περιοδικά, με εκατοντάδες στενούς συνεργάτες σε όλο τον κόσμο, υπάρχει ένας ισχυρός οργανωτικός νους: ο διοικητικός γραμματέας Μάικλ Τζόσελσον.

Ο συγγραφέας και εκτελεστικός διευθυντής του Ιδρύματος Farfield, Τζων Τόμσον θα πει: «Το πραγματικό μυστήριο είναι πώς δούλευαν αυτά τα περιοδικά. Όλοι αυτοί οι διανοούμενοι δεν θα βρίσκονταν σε ένα κοκτέιλ πάρτυ μαζί, αλλά συνυπήρχαν όλοι στις *Preuves*, το *Tempo Presente*, το *Encounter*. Δεν θα μπορούσε να συμβεί στην Αμερική. Το *Harpers* δεν θα μπορούσε να το κάνει, το *New Yorker* δεν θα μπορούσε να το κάνει. Δεν θα μπορούσαν να έχουν τον Αϊζάια Μπέρλιν και τη Νάνσυ Μίτφορντ και όλους τους άλλους [...].

⁵⁹⁴ Καραπαναγιώτης προς Josselson, 4.10.1963, κ. 348, φ. 7, IACF Records/CHI. Ο Καραπαναγιώτης πληροφορείται για τις ακριτομυθίες του Γκασπάρ από τον Μαρκ Μαρσώ, μόνιμο ανταποκριτή (από το 1946 μέχρι τη μεταπολίτευση) της *Monde* στην Αθήνα. Ο Μαρσώ και η εφημερίδα που εκδίδει στην Αθήνα, *Revue d'Athènes*, ανήκουν στον κύκλο των προσώπων και των εντύπων με τα οποία διατηρεί επαφή το CCF στην Αθήνα.

⁵⁹⁵ Βλ. το αφιέρωμα «Χρήστος Λαμπράκης, 1934-2009. Η ζωή ενός μύθου. Τι αφήνει πίσω ο μεγάλος Έλληνας», *Το Βήμα*, 25.12.2009, ιδίως τα κείμενα του Γιάννη Πρετεντέρη («Ο “μύθος Λαμπράκη”») και του Αδαμάντιου Πεπελάση («Η άγνωστη πλευρά του»). Πβ. *εδώ*, σημ. 493, 494, 495.

Πιστεύω ότι η απάντηση ακούει στο όνομα: Μάικλ Τζόσελσον». ⁵⁹⁶ Διατρέχοντας την αλληλογραφία του Τζόσελσον και παρακολουθώντας μέσα από αυτή την πυρετώδη και πολυσχιδή δράση του, μπορούμε να πειστούμε ότι η παραπάνω διαπίστωση, σε μεγάλο βαθμό, ισχύει.

Οφείλουμε λοιπόν να αναρωτηθούμε αν κάτι δεν πήγε καλά σε προσωπικό επίπεδο ή αν υπήρχε διαφορά απόψεων. Η υποψία αυτή ενισχύεται σημαντικά από το γεγονός ότι ο Άγγελος Τερζάκης είναι ο μόνος που αναπτύσσει μια στενότερη και πιο προσωπική σχέση με το CCF, μετά το 1967: τον Σεπτέμβριο του 1968, μάλιστα, γίνεται μέλος της IACF, ενώ στις επιστολές του, από το 1967 και μετά, κυρίως με τον Πιερ Εμανυέλ, πρόεδρο IACF θα βρούμε αυτά ακριβώς που λείπουν από όλο το προηγούμενο σώμα της αλληλογραφίας Τζόσελσον-Καραπαναγιώτη και Τερζάκη: εκτενείς επιστολές, σκέψεις, ακόμα και προσωπικά παράπονα. ⁵⁹⁷ Ας σημειωθεί ότι ο Τερζάκης αναπτύσσει τη σχέση αυτή ως άτομο και όχι ως διευθυντής του περιοδικού, άλλωστε αυτή ξεκινάει την άνοιξη του 1968, ένα χρόνο μετά το κλείσιμο του περιοδικού. ⁵⁹⁸

⁵⁹⁶ Τηλεφωνική συνέντευξη του John Thompson στη F. Saunders, όπως παρατίθεται στο F.S. Saunders, *Who paid the piper?*, ό.π., σ. 216. Η Saunders θα παρατηρήσει ότι αυτή είναι μόνο «η μισή απάντηση», καθώς η άλλη μισή είναι ο Μέλβιν Λάσκου.

⁵⁹⁷ Τον Νοέμβριο του 1968, ο Τερζάκης θα διατυπώσει την πικρία του για ένα αφιέρωμα του «Supplement litteraire» της *Monde* (25.11.1968) στην ελληνική λογοτεχνία: «Στις δύο σελίδες αυτής της εφημερίδας, που είναι αφιερωμένες στο ελληνικό μυθιστόρημα, το όνομά μου δεν υπάρχει πουθενά, παρότι μπορεί να βρει κανείς [στο αφιέρωμα], ανάμεσα σε ονόματα άξια κάθε σεβασμού, άλλα που ανήκουν σε εντελώς φαντασιόπληκτους ή πρόσωπα που δεν έχουν να παρουσιάσουν κανένα άλλον τίτλο παρά την πολιτική τους δραστηριότητα, που διευθύνεται από αλλού, από ένα πασίγνωστο ξένο κέντρο. [...] Γνωρίζω, βέβαια, ότι τα δύο πρόσωπα στα οποία η *Monde* ανέθεσε τη σύνταξη αυτών των σελίδων είναι: ο πρώην διευθυντής του επίσημου εκδοτικού οίκου του ελληνικού κομμουνιστικού κόμματος και ένας κύριος της ίδιας κατηγορίας, μεταφραστής και λογοτεχνικός σύμβουλος ένα μεγάλο εκδοτικό οίκο στο Παρίσι. Ας είναι! Κατάφεραν να με διαγράψουν. Είναι πολύ φυσικό: δεν υπήρξα ποτέ ένας από αυτούς, τους πολέμησα πάντα και –παρακαλώ επιτρέψτε μου να είμαι ειλικρινής– το κομμουνιστικό πνεύμα, μεταμφιεζόμενο κάτω από ένα περίβλημα αορίστως λογοτεχνικό, ιδεολογικό, ουμανιστικό, είναι έτοιμο να πλήξει πολύ σκληρά τη Γαλλία. Αυτοί είναι οι οπαδοί του που λύνουν και δένουν στο Παρίσι». Και εξαιτίας αυτού, ανακοινώνει την παραίτησή του από μέλος της IACF, αφού «δεν αισθάνεται ότι έχει το δικαίωμα να βρίσκεται πλέον μαζί τους». Βλ. Τερζάκης προς Emmanuel, 25.11.1968, IACF Records/CHI, φ. 7, κ. 348. Για την ιστορία του πράγματος, ο «πρώην διευθυντής» είναι ο Μίμης Δεσποτιδής. Στο αφιέρωμα προβάλλονται ξεχωριστά (με μικρές στήλες) ο Βασίλης Βασιλικός, ο Σπύρος Πλασκοβίτης και ο Νίκος-Γαβριήλ Πεντζίκης, ενώ αναφέρονται πολλά άλλα ονόματα (Κ. Κοτζιάς, Α. Φραγκιάς, Κ. Μητροπούλου, Τ. Μιλλιέξ, Κ. Πλασαρά, Π. Παπασιώπης, Μ. Παπαδημητρίου, Α. Θεοφίλου, Γ. Χειμωνάς). Ο προφανής λόγος που δεν αναφέρεται ο Τερζάκης είναι ότι το αφιέρωμα έχει θέμα τους νέους συγγραφείς και το νέο ελληνικό μυθιστόρημα. Ο Ντ. Γκολντστάιν, που παραλαμβάνει το γράμμα, θα σημειώσει, διαβιβάζοντάς το: «Είναι ένα γράμμα πολύ παράξενο και δεν μπορώ να καταλάβω τη λογική του» (στο ίδιο).

⁵⁹⁸ Κάποιες επιστολές στο Αρχείο Τερζάκη (κυρίως με τον *François Bondy* (10.9.1968, 23.12.1968) και τον *Manès Sperber* (6.6.1966, 20.10.1966, 25.1.1968, 14.2.1968, 25.6.1968, 9.9.1968) επιβεβαιώνουν τη σχέση αυτή. Επίσης, το γεγονός ότι ο γιος του συγγραφέα, Δημήτρης Τερζάκης, αναφέρει τον Μανές Σπέρμπερ ως έναν από τους λίγους ξένους λογοτέχνες με τον οποίο είχε

Μια ακόμα ένδειξη θα μπορούσε να είναι ότι το όνομα του Λαμπράκη και του Καραπαναγιώτη δεν θα το συναντήσουμε ξανά, την άνοιξη του 1970, στις μακρές συνεννοήσεις για την έκδοση ενός νέου ελληνικού περιοδικού ιδεών, με έδρα την Ευρώπη και αντιδικτατορικό χαρακτήρα. Τις επαφές με τον διευθυντή της IACF, Σέπαρντ Στόουν, κάνουν ο Γιάγκος Σιώτης και ο Μάριος Πλωρίτης. Συναντάμε ένα μεγάλο εύρος ονομάτων, αναφέρεται ότι έχει ενημερωθεί ο Σεφέρης και «πιθανότατα» ο Τερζάκης, δεν γίνεται όμως καμία αναφορά στον Λαμπράκη ή τον Καραπαναγιώτη.⁵⁹⁹

Διαδρομές στο νέο τοπίο μετά την 21η Απριλίου

Το να συγκρίνει κανείς τις *Εποχές* με τη *Διεθνή Ζωή* μοιάζει, εκ πρώτης όψεως, αδόκιμο. Πράγματι, αν θέλει κανείς να αποτιμήσει κανείς την ποιότητα ή την εμβέλεια των δύο περιοδικών, η σύγκριση δεν έχει νόημα, αφού το αποτέλεσμα είναι εκ των προτέρων γνωστό και συντριπτικά υπέρ των *Εποχών* – το χάσμα είναι μεγάλο. Μεγαλύτερο ενδιαφέρον έχει η σύγκριση με τη *Νέα Εστία*, το μακροβιότερο –και τότε και τώρα– ελληνικό περιοδικό, καθώς υπάρχουν σημαντικές διαφορές αλλά και κοινά, από πλευράς ύλης, συνεργατών και κύρους. Ωστόσο, από τη σκοπιά που μας ενδιαφέρει σε αυτή τη μελέτη, υπάρχουν λόγοι τα τρία έντυπα να εξεταστούν από κοινού, καθώς, και τα τρία, παρά τις σοβαρές διαφορές τους, και με διαφορετικούς τρόπους, ήρθαν σε επαφή με το CCF. Η επαφή, και στις τρεις περιπτώσεις, δεν αποδείχθηκε ιδιαίτερα καρποφόρα – και θα προσπαθήσω συνολικότερα να εξετάσω το γιατί στο επόμενο κεφάλαιο.

Δεν ξέρουμε ποια θα ήταν η εξέλιξη του εγχειρήματος των *Εποχών*, καθώς μετά το πραξικόπημα της 21ης Απριλίου 1967 το περιοδικό αναστέλλει την έκδοσή του. Αξίζει να παρατηρήσουμε ότι πάνω από τους μισούς συνεργάτες της πρώτης εμβληματικής αντιδικτατορικής έκδοσης με κείμενα λογοτεχνών και διανοουμένων, τα *Δεκαοχτώ Κείμενα* (εκδίδονται το 1970, μετά την άρση της προληπτικής λογοκρισίας), είχαν υπάρξει και συνεργάτες, τακτικά ή σποραδικά, των *Εποχών* (Αναγνωστάκης, Αργυρίου, Βαλτινός, Κάσδαγλης, Κοτζιάς, Κουμανταρέας, Μαρωνίτης, Ρούφος, Σινόπουλος, Τσίρκας). Το γεγονός απεικονίζεται και στους «υπεύθυνους εκδότες» του τόμου: Αναγνωστάκης, Αργυρίου, Κάσδαγλης, Κοτζιάς, Κουφόπουλος, Ρούφος, Φραγκόπουλος. Ωστόσο, παρά τις κοινές παρουσίες, δεν πρόκειται για προέκταση ή συνέχεια: η δικτατορία οδηγεί σε νέες πρωτόγνωρες

προσωπική επαφή («έκανε πολλή παρέα με τον Μανές Σπέρμπερ στο Παρίσι»): Δημήτρης Τερζάκης, «Ο Άγγελος Τερζάκης, ο Ριγκολέτο και ο Ληστής Γλειφαντέρης στο Καστρί», *ό.π.*

⁵⁹⁹ φ. 9, κ. 348, IACF Reocrds/CHI.

για τα μεταπολεμικά δεδομένα συνθέσεις, σηματοδοτώντας μια συμμαχία φιλελεύθερων αστών, αριστερών και κομμουνιστών διανοουμένων και καλλιτεχνών.

Δεν πρόκειται για μεμονωμένη περίπτωση, αλλά για νέα συμμαχία, που θα αποδειχθεί σταθερή και ανθεκτική. Άλλες εποχές, νέα καθήκοντα και συγκλίσεις με πρώτο και ενοποιητικό στόχο την αντίσταση στη Χούντα. Τη νέα συμμαχία αυτή θα επιβεβαιώσει ο επόμενος τόμος (*Νέα Κείμενα*, χειμώνας 1971), που ανοίγει με τον *Αφανισμό της Μήλος* του Ρίτσου (τα *18 Κείμενα* άνοιξαν με το ποίημα *Οι γάτες τ' Άη νικόλα*), ενώ σε αυτόν συνυπάρχει ο Μάρκος Αυγέρης, ο Αλέξανδρος Αργυρίου, ο Κώστας Βάρναλης, ο Π.Α. Ζάννας και ο Ανδρέας Λεντάκης με τον Ρόδη Ρούφο, τον Αλέξανδρο Ξύδη, τον Θ.Δ. Φραγκόπουλο και τον Γιάγκο Πεσμαζόγλου. Θα ακολουθήσουν *Νέα Κείμενα 2* (φθινόπωρο 1971) και, ακόμα πιο καθαρά, το περιοδικό *Συνέχεια* (1973).⁶⁰⁰ Έχουν προηγηθεί πρωτοβουλίες όπως το τηλεγράφημα αλληλεγγύης στους Καταλανούς διανοούμενους που διαμαρτύρονται κατά του Φράνκο (12.112.1970, στους υπογράφοντες θα βρούμε τον Σεφέρη, τον Τσίρκα, τον Ρίτσο, τον Σινόπουλος, τον Αναγνωστάκη, την Άννα Συνοδινού και άλλους), η διακήρυξη για τα 150 χρόνια της Επανάστασης του 1821 που δίνει έμφαση στη διάστασή της ως αγώνα κατά της τυραννίας (23.3.1971 – εδώ το φάσμα είναι ακόμα ευρύτερο).⁶⁰¹ Όπως έχει σημειώσει επιγραμματικά η Ελισάβετ Κοτζιά, η έκδοση των *Δεκαοχτώ Κειμένων* και των *Νέων Κειμένων* 1 και 2 «επισφραγίζ[ουν] το πραγματικό τέλος του Εμφυλίου στον χώρο της λογοτεχνίας, καθώς για πρώτη φορά τόσο πολλοί συγγραφείς αντιμαχόμενων ιδεολογικών αντιλήψεων δημοσίευσαν στο ίδιο έντυπο βήμα, υιοθετώντας κοινούς πολιτικούς στόχους».⁶⁰²

Εδώ δεν μιλάμε πια απλώς για άρση του αποκλεισμού των αριστερών και «νομιμοποίηση» της παρουσίας τους, αλλά για μετατόπιση του κέντρου βάρους με κυριαρχία της Αριστεράς. Η αλλαγή καθορίζεται πρώτα και κύρια από τη βίαιη αλλαγή της κατάστασης, ωστόσο αξίζει να διερευνήσουμε αν οι *Εποχές*, σε επίπεδο επαφής προσώπων και αμφισβήτησης της εθνικοφροσύνης, είχαν συντελέσει σε αυτή την κατεύθυνση.

Σε αυτό το σημείο, μια σύγκριση με τη *Διεθνή Ζωή* μπορεί να έχει την αξία της. Κανένας από τους συνεργάτες των *Εποχών* δεν θα συνεργαστεί με τη Χούντα· θα σταθούν αντίθετοι, με ποικίλες διαβαθμίσεις: ενεργητικά, δημόσια, ιδιωτικά, με ψευδώνυμο (όπως ο Άγγελος Τερζάκης, που αρθρογραφεί ως «Εραμιστής» στο *Βήμα*). Αντίθετα, στη *Διεθνή Ζωή*

⁶⁰⁰ Οι τρεις τόμοι και το περιοδικό έχουν εκδότη τον Κέδρο της Νανάς Καλλιανέση.

⁶⁰¹ Βλ. σχετικά Γιώργος Γεωργής, *Η συνάντηση Στρατή Τσίρκα Γιώργου Σεφέρη. Μια φιλία που βράδυνε*, Καστανιώτης, Αθήνα 2016, σ. 98-110.

⁶⁰² Ελισάβετ Κοτζιά, *Ιδέες και αισθητική. Μεσοπολεμικοί και μεταπολεμικοί πεζογράφοι 1930-1974*, Πόλις, Αθήνα 2006, σ. 215.

υπάρχει ένας βαθύς διχασμός. Κάποιοι από τους συνεργάτες θα αγωνιστούν –πάλι με διαβαθμίσεις– κατά της χούντας (Βουκελάτος, Πρωτόπαπας, Φίλιας, ενώ ο Κόρακας αρθρογραφεί στο εξωτερικό, με το ψευδώνυμο *Kassandra*), ενώ δύο σημαντικοί συντελεστές του περιοδικού όχι απλώς θα συνεργαστούν, αλλά θα γίνουν προβεβλημένα στελέχη της Χούντας: ο εκδότης της Βύρων Σταματόπουλος θα γίνει υφυπουργός παρά τω πρωθυπουργώ (αρμόδιος για τον Τύπο), ενώ ο αρθρογράφος Θεοφύλακτος Παπακωνσταντίνου θα γίνει υφυπουργός Προεδρίας (αρμόδιος για τον Τύπο) και στη συνέχεια υπουργός Παιδείας. Παρότι φυσικά θα ήταν πολύ απλουστευτικό να αναζητήσουμε τις ρίζες αυτής της εξέλιξης στην πολιτική των δύο εντύπων, εκτιμώ ότι η στάση τους έναντι της κομμουνιστικής Αριστεράς (αδιάλλακτος αντικομμουνισμός, που κόβει κάθε γέφυρα και φτάνει συχνά στην ταύτιση με την εθνοφοροσύνη, στην περίπτωση της *Διεθνούς Ζωής* – σπάσιμο του αποκλεισμού, ιδεολογικοπολιτική αντιπαράθεση και ανταγωνισμός με την Αριστερά, και ταυτόχρονα ρήξη με την εθνοφοροσύνη στην περίπτωση των *Εποχών*) δεν είναι αμέτοχες της εξέλιξης αυτής.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΟΓΔΩΟ

ΠΕΡΑ ΑΠΟ ΤΟ CCF: ΤΑΞΙΔΙΑ ΣΤΗΝ ΑΜΕΡΙΚΗ, ΕΚΔΟΣΕΙΣ, ΣΥΝΑΥΛΙΕΣ ΤΖΑΖ Κ.Α. ΟΨΕΙΣ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΟΥ ΨΥΧΡΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

«Στείλαμε αυτοκίνητα στους έξι σημαντικότερους εκδότες εφημερίδων της Βορείου Ελλάδας και τους φέραμε στη Θεσσαλονίκη, με πληρωμένο το ξενοδοχείο τους [...]. Το [Αμερικανικό] Ναυτικό συνεργάστηκε άψογα. Τους δώσαμε δελτία Τύπου στα ελληνικά και οργανώσαμε συνεντεύξεις με Ελληνοαμερικανούς πάνω στα πλοία. Σίγουρα, εκείνο που τους έκανε μεγαλύτερη εντύπωση ήταν το πλοίο που φάνταζε σαν πλωτή πολιτεία και οι πρες κόνφερανς με τον ναύαρχο. Όλοι οι εκδότες φωτογραφήθηκαν με τον ναύαρχο. Επίσης παρατήρησαν, παρόλο που δεν σκέφτηκαν ότι το είχαμε οργανώσει από τα πριν, τα ορφανά Ελληνόπουλα που ανέβαιναν στα πλοία για μικρές γιορτές, τους Έλληνες επισκέπτες, καθώς και το γεγονός ότι Νέγροι και Λευκοί ναύτες δούλευαν πλάι πλάι πάνω στο πλοίο. Όταν κατέβηκαν από το πλοίο, τους δώσαμε όλες τις φωτογραφίες που είχαν βγάλει, τις καλύτερες από τις οποίες τις είχαμε κορνιζάρει για την κάθε εφημερίδα. Σίγουρα, όταν επιστρέψουν στην πόλη τους θα γράψουν για την αμερικανική ναυτική ισχύ, τη φροντίδα των Αμερικανών για κάθε ναυτικό πάνω στο πλοίο, τη θαυμαστή μείξη εθνικοτήτων και φυλών πάνω στο πλοίο, τους Νέγρους που χειρίζονται τον ηλεκτρονικό εξοπλισμό. Ο ένας από τους εκδότες, που ήταν χλιαρός απέναντι στις ΗΠΑ, όταν έφυγε είχε γίνει εντελώς φιλοαμερικανός, ενώ ο άλλος ήταν πιο περισσότερο υπέρ παρά κατά».

Ο Leo Bogart για τη USIS/USIA στην Ελλάδα, στις αρχές της δεκαετίας του 1950⁶⁰³

Αυτά γράφει ο Λήο Μπόγκαρτ (ένας από τους πιο γνωστούς Αμερικανούς επικοινωνιολόγους και «εφαρμοσμένους κοινωνιολόγους» –έτσι χαρακτήριζε τον εαυτό του– των πρώτων μεταπολεμικών χρόνων και στενός συνεργάτης της USIS/USIA, όχι σε κάποια απόρρητο ή εμπιστευτικό έγγραφο, αλλά στο βιβλίο του *Premises for Propaganda*, που κυκλοφορεί το 1976. Αντικείμενο του βιβλίου, το οποίο αποτελεί συντομευμένη μορφή μιας μελέτης που είχε εκπονήσει ο Bogart το 1953-1954 για λογαριασμό της /USIA/USIA, είναι η αξιολόγηση της δράσης της υπηρεσίας, ενόψει του επανασχεδιασμού της. Το απόσπασμα μας δίνει μια χαρακτηριστική εικόνα τόσο για το πρίσμα μέσα από το οποίο αντιμετωπίζουν τους «θαγενείς» παράγοντες οι υπεύθυνοι της USIS/USIA στην Ελλάδα και σε άλλες χώρες όπου εκδιπλώνεται η δράση της όσο και για τον ίδιο τον τρόπο δράσης. Στις εσωτερικές εκθέσεις της

⁶⁰³ Leo Bogart (με τη συνεργασία της Agnes Bogart), *Premises for Propaganda. The United States Information Agency's Operating Assumptions in the Cold War*, Free Press, Νέα Υόρκη 1976, σ. 160 (και β' αναθεωρημένη έκδοση: *Cool Words, Cold War: A New Look at USIA's Premises for Propaganda*, American University Press, Ουάσινγκτον 1995).

USIS/USIA, τα πράγματα λέγονται ακόμα πιο ευκρινώς. Διαβάζουμε σε μια αναφορά της USIS/USIA της Αθήνας προς τα κεντρικά της υπηρεσίας, στην Ουάσινγκτον, τον Φεβρουάριο του 1960:

«Μια ημερήσια [ελληνική] εφημερίδα με επιρροή ήταν για χρόνια εξαιρετικά επικριτική για τη λεγόμενη ετεροδικία, που απολαμβάνουν οι Αμερικανοί εδώ, μεγεθύνοντας σχεδόν κάθε αυτοκινητικό ή άλλο επεισόδιο, στο οποίο εμπλέκονταν Αμερικανοί. Ο εκδότης έγραφε σχεδόν καθημερινά βιτριολικά και γεμάτα υπερβολές κύρια άρθρα για τέτοια πράγματα. Η USIS πήρε την απόφαση να αρχίσει να επιστά αμέσως την προσοχή του εκδότη σε κάθε υπερβολή και διαστρέβλωση. Αυτό συνήθως γινόταν με προσωπική επίσκεψη στο γραφείο του από κάποιο υψηλόβαθμο μέλος του προσωπικού της USIS. Σταδιακά, καθώς ο εκδότης άρχισε να κατανοεί καλύτερα την κατάσταση, έγινε λιγότερο βιτριολικός. Σήμερα είναι σπάνια επικριτικός και, αντίθετα, σε πολλά κύρια άρθρα του επαινεί τις ΗΠΑ. Θα αναχωρήσει για τις ΗΠΑ με υποτροφία ηγέτη (leader grant) την άνοιξη του 1960».⁶⁰⁴

Μιλώντας για τον Πολιτιστικό Ψυχρό Πόλεμο (είτε για την πολιτιστική διπλωματία είτε για τη δημόσια διπλωματία είτε για την προπαγάνδα)⁶⁰⁵ στον δυτικό κόσμο, τις δεκαετίες του 1950 και του 1960, πρέπει αναγκαστικά να κάνουμε λόγο για την USIS/USIA,⁶⁰⁶ που βρίσκεται στην καρδιά του. Οι δραστηριότητές της ξεκινάνε το 1947, ενώ η USIS/USIA ως οργανισμός συγκροτείται το 1953. Ενορχηστρώνει και οργανώνει ένα μεγάλο φάσμα δραστηριοτήτων, αποκλειστικά εκτός ΗΠΑ – από βιβλιοθήκες και ραδιοφωνικούς σταθμούς όπως η Voice of America, παραγωγή φιλμ, μέχρι μεταφράσεις αμερικανικών βιβλίων, εκθέσεις αφηρημένης τέχνης και συναυλίες τζαζ και παραστάσεις χορού, την ενίσχυση των αμερικανικών αρχαιολογικών σχολών ινστιτούτων και σχολείων ανά τον κόσμο, την προώθηση των αμερικανικών σπουδών και προγράμματα υποτροφιών, καθώς και εκτεταμένα προγράμματα επισκέψεων και ανταλλαγών (ιδίως πολιτικών, δημοσίων προσώπων, καλλιτεχνών, ειδικών, φοιτητών).

Η συστηματική ενασχόληση με τη δραστηριότητα της USIS/USIA, και γενικότερα με τον Πολιτιστικό Ψυχρό Πόλεμο στην Ελλάδα, στην Ελλάδα εκφεύγει των ορίων του συγκεκριμένου κειμένου, καθώς συνιστά αντικείμενο αυτοτελούς έρευνας και πραγμάτευσης. Για τον λόγο αυτό, και επιπροσθέτως επειδή, όπως έχει ήδη αναφερθεί, διαθέτουμε πλέον τέτοιες μελέτες (με βασικότερες της Τζένης Λιαλιούτη, του Ευγένιου Μαθιόπουλου, του

⁶⁰⁴ Το παραθέτει η Ζηνοβία Λιαλιούτη, *Προπαγάνδα, δίκτυα επιρροής και πολιτισμός. Η αμερικανική πολιτιστική διπλωματία στην Ελλάδα, 1953-1973*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης (υπό έκδοση), σ. 150 [NARA, RG 306, Entry 1047, Box 5, USIS Athens to USIA Washington, Country Assessment Report, 26 February 1960].

⁶⁰⁵ Για τους όρους αυτούς, που αναφέρονται στο ίδιο πεδίο, βλ. *εδώ*, Εισαγωγή.

⁶⁰⁶ Για την USIS/USIA, βλ. *εδώ*, Εισαγωγή, σημ. 26.

Γιάννη Στεφανίδη και της Δέσποινας Λαλάκη),⁶⁰⁷ στις σελίδες που ακολουθούν θα εστιάσω την προσοχή μου σε λίγες μόνο κεντρικές όψεις, όπως τα προγράμματα ανταλλαγών και οι μεταφράσεις βιβλίων, οι οποίες βρίσκονται πιο κοντά στις δραστηριότητες του CCF, για να αποκτήσουμε μια συνολικότερη αίσθηση του τοπίου και για να μπορέσουμε να διερευνήσουμε συνάψεις σε επίπεδο δραστηριοτήτων, ιδεών και προσώπων με το CCF.

Το CCF έχει χαρακτηριστεί, από φίλους και αντιπάλους, ως ένα από τα αποτελεσματικότερα εργαλεία του Πολιτιστικού Ψυχρού Πολέμου. Ωστόσο, ο Πολιτιστικός Ψυχρός Πόλεμος είναι ασφαλώς πολύ περισσότερα από τη δράση του CCF, όσο πλούσια κι αν είναι αυτή. Γιατί, εκτός από τη δράση αυτή (που μπορεί να ενταχθεί στην κατηγορία είτε της μυστικής δράσης αν τη δούμε σε σχέση με τη CIA, που το ιδρύει και χρηματοδοτεί, είτε του δεύτερου σκέλους του συμπλέγματος κρατικού-ιδιωτικού, αν εξετάσουμε αυτοτελώς το CCF), υπάρχει ο μεγάλος πόλος της επίσημης και φανεράς κρατικής δράσης που αναπτύσσει το αμερικανικό κράτος για την προώθηση των αμερικανικών αξιών και του αμερικανικού πολιτισμού στο εξωτερικό.

Παρά την ονομασία του, ο Πολιτιστικός Ψυχρός Πόλεμος στην ομπρέλα του περιλαμβάνει και δραστηριότητες που εντάσσονται στον πολιτισμό μόνο με μια πολύ ευρεία και αόριστη έννοια ή δεν σχετίζονται καθόλου μαζί του. Πρόκειται για δραστηριότητες με σαφές πολιτικό πρόσημο, όπως το Πρόγραμμα Ξένων Ηγετών (στο οποίο πολιτικοί, δημοσιογράφοι και άλλα δημόσια πρόσωπα, κατά κανόνα στα πρώτα βήματα της σταδιοδρομίας τους, καλούνται να επισκεφθούν τις ΗΠΑ), οι δημοσκοπήσεις και οι έρευνες κοινής γνώμης για την εικόνα των ΗΠΑ στο εξωτερικό ή η πριμοδότηση των μη κομμουνιστικών δυνάμεων (και ιδίως των σοσιαλιστικών ως «αναχωμάτων»), σε συνδικάτα και φοιτητικές ενώσεις, στο πλαίσιο του αντικομμουνιστικού αγώνα.

Το CCF, διεθνώς, δρα πρωτίστως στο πεδίο των ιδεών και της πολιτικής, ωστόσο εκτός αυτού –σε διαφορετικό βαθμό, ανάλογα με τη χώρα και η χρονική περίοδο– παρεμβαίνει και στο πεδίο του πολιτισμού. Κατεξοχήν παράδειγμα, η έκθεση «Αριστουργήματα του 20ού αιώνα» που οργανώνει το 1952 στο Παρίσι, και περιλαμβάνει συναυλίες, έκθεση ζωγραφικής

⁶⁰⁷ Ζ. Λιαλιούτη, *Ο άλλος Ψυχρός Πόλεμος*, ό.π.· Ευγένιος Ματθιόπουλος, «Η πρόσληψη της αφηρημένης τέχνης στην Ελλάδα (1945-1960), στο πεδίο της κριτικής της τέχνης», στο Νίκος Δασκαλοθανάσης (επιμ.), *Πρακτικά Β' Συνεδρίου Ιστορίας της Τέχνης*, Αθήνα 2008, σ. 67-108· Ioannis Stefanidis, «Telling America's Story: US Propaganda Operations and Greek Public Reactions», *Journal of the Hellenic Diaspora*, τόμ. 30, τχ. (2004), σ. 39-95· Despina Lalaki, *Digging for Democracy in Greece. Intra-civilization Processes during the "American Century"*, ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, New School for Social Research, Νέα Υόρκη 2014. Βλ. αναλυτικότερα, *εδώ*, Εισαγωγή.

και ομιλίες. Στην Ελλάδα, το CCF δεν παρουσιάζει δράση στον τομέα των τεχνών, και γενικότερα του πολιτισμού.

Θα εστιάσω στη συνέχεια την προσοχή μου σε τρεις βασικούς πυλώνες της αμερικανικής πολιτισμικής διπλωματίας στην Ελλάδα, τις δεκαετίες του 1950 και του 1960: τα προγράμματα ανταλλαγών, τις μεταφράσεις αμερικανικών βιβλίων και τις συναυλίες τζαζ.

Προγράμματα επισκέψεων: από τις ΗΠΑ στην Ελλάδα και από την Ελλάδα στις ΗΠΑ

Τα προγράμματα ανταλλαγών της αμερικανικής κυβέρνησης βρίσκονται στην καρδιά της πολιτιστικής διπλωματίας. Αρχής γενομένης από τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια, οπότε ψηφίζονται τα δύο βασικά νομοθετήματα, γνωστά ως νόμοι Φουλμπράιτ (1946) και Σμιθ-Μουντ (1948), χιλιάδες πολίτες ξένων χωρών θα βρεθούν στις ΗΠΑ και χιλιάδες Αμερικανοί στο εξωτερικό με υποτροφίες, σε οργανωμένες επισκέψεις, μικρής ή μεγαλύτερης διάρκειας, με περιεχόμενο εκπαιδευτικό, πολιτιστικό, τεχνικό ή πολιτικό.

Μπορούμε να διακρίνουμε δύο μεγάλες κατηγορίες: τις υποτροφίες Fulbright και τα Προγράμματα Ξένων Επισκεπτών.⁶⁰⁸ Και τα δύο ανήκουν στην αρμοδιότητα του State Department, ενώ η USIS/USIA έχει άμεσο και καθοριστικό ρόλο: με εισήγηση των τοπικών σταθμών της ανά χώρα γίνεται η επιλογή των υποψηφίων, ενώ στη συνέχεια διατηρεί επαφή με όσους μετέχουν σε αυτά.

α) Με τις υποτροφίες Fulbright, Αμερικανοί ερευνητές, φοιτητές, καθηγητές κ.ά. διεξάγουν έρευνα στην Ελλάδα, και το αντίστροφο. Από το 1949, οπότε εγκαινιάζεται το πρόγραμμα, μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1960, πάνω από 1.000 Έλληνες πηγαίνουν στις ΗΠΑ και περίπου 800 Αμερικανοί έρχονται στην Ελλάδα με αυτό.⁶⁰⁹ Η Ελλάδα, μαζί με την (προ του Μάο) Κίνα, τη Βιρμανία και τις Φιλιππίνες είναι μια από τις πρώτες χώρες όπου εφαρμόζεται το πρόγραμμα.

β) Με τα Προγράμματα Ξένων Επισκεπτών νεαροί, που εκτιμάται ότι θα πρωταγωνιστήσουν τα επόμενα χρόνια στη χώρα τους, ο καθένας στον τομέα του, καλούνται να επισκεφθούν, για σύντομο διάστημα (συνήθως δύο ή τρεις μήνες) τις ΗΠΑ. Την επιλογή

⁶⁰⁸ Το έργο αναφοράς για τα προγράμματα Επισκεπτών (και ιδίως το Πρόγραμμα Ξένων Ηγετών) είναι το Giles Scott-Smith, *Networks of Empire. The US State Department's Foreign Leader Program in the Netherlands, France and Britain, 1950-70*, Peter Lang, Βρυξέλλες 2008.

⁶⁰⁹ Στέφανος Πεσμαζόγλου, *Εκπαιδευτικές ανταλλαγές και τεχνική βοήθεια στη μεταπολεμική Ελλάδα. Η διπλωματία των εκσυγχρονιστικών ιδεών*, Αντ. Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή 1995, σ. 63.

την κάνει η Πρεσβεία και η USIS/USIA των Αθηνών⁶¹⁰ και οι προσκεκλημένοι είναι πολιτικοί, καλλιτέχνες, πανεπιστημιακοί, δημοσιογράφοι και φοιτητές. Οι βασικοί στόχοι των προγραμμάτων είναι, σε γενικές γραμμές, τρεις: α) η γνωριμία των επισκεπτών με την κοινωνία, το πολιτικό σύστημα και τον πολιτισμό των ΗΠΑ, σκοπός για τον οποίο παρακολουθούν σεμινάρια και επισκέπτονται αξιοθέατα και ιδρύματα, β) η επαφή και η καλλιέργεια σχέσεων με παράγοντες του αμερικανικού δημόσιου βίου (ανάλογα με το αντικείμενο του κάθε επισκέπτη), γ) μετά το πέρας του ταξιδιού και την επιστροφή στην Ελλάδα, η προβολή, από τους επισκέπτες, των επιτευγμάτων των ΗΠΑ, η διατήρηση του δικτύου σχέσεων που έχουν δημιουργήσει κατά τη διάρκεια της επίσκεψής τους και η συνέχιση της επαφής με την USIS/USIA στην Ελλάδα.

Το τρίτο σκέλος έχει μεγάλη σημασία· είναι ο απώτερος σκοπός. Παρά τη μικρή διάρκεια των ταξιδιών, η σχέση με την USIS/USIA και τις ΗΠΑ συνεχίζεται και αναπτύσσεται –ή, τουλάχιστον, αυτό επιδιώκεται– μετά την επιστροφή. Έτσι, εκτός από την άμεση υποχρέωση των υποτρόφων να γράψουν για το ταξίδι τους, οι «follow up activities» καλύπτουν ένα ευρύ φάσμα: ομιλίες και διαλέξεις που δίνουν για το ταξίδι τους ή και γενικότερα για τις ΗΠΑ, συμμετοχή τους σε εκθέσεις, δεξιώσεις και άλλες εκδηλώσεις που οργανώνει η πρεσβεία ή η USIS/USIA, αποστολή ενημερωτικού υλικού σε αυτούς, προσωπική αλληλογραφία:

«Ο πολιτιστικός ακόλουθος [της Πρεσβείας] ετοιμάζει συγκεντρωτικές λίστες όλων των σημαντικών πρώην υποτρόφων για χρήση του Γραφείου Πρωτοκόλλου, ώστε να στέλνονται σε αυτούς προσκλήσεις σε κατάλληλες περιστάσεις και αντιπροσωπευτικές δραστηριότητες του πρεσβευτή και άλλων αξιωματούχων της Πρεσβείας. Ο πολιτιστικός ακόλουθος προσκαλεί πρώην υποτρόφους σε δεξιώσεις, εκθέσεις, συναυλίες κ.ο.κ., τις οποίες σπονσοράρει [η USIS] και επίσης τους συμπεριλαμβάνει σε κατάλληλες λίστες αλληλογραφίας για τα υλικά της USIS. [...] Ο ACAO [Assistant Chief Administrative Officer] κρατάει ενήμερους τους αξιωματούχους της Πρεσβείας για την επιστροφή ηγετών και ειδικών που έχουν υποδειχθεί από αυτούς ως υπότροφοι, και τους υπενθυμίζει τη σημασία να βοηθάνε την απόδειξη της αποτελεσματικότητας, καθώς αυτοί οι αξιωματούχοι πρέπει να διατηρούν διαρκή επαφή με αυτά τα άτομα-κλειδιά και πρέπει να είναι ενήμεροι των εξελίξεων στα ιδιαίτερα πεδία τους.»⁶¹¹

Δίνεται μεγάλη σημασία στη δημιουργία δικτύων προσώπων, ιδίως όσων θεωρούνται διαμορφωτές της κοινής γνώμης, τα οποία επιδιώκεται εν συνεχεία να λειτουργήσουν ως

⁶¹⁰ Ο πολιτιστικός ακόλουθος της Πρεσβείας είναι ο επικεφαλής της USIS/USIA, ενώ τα στελέχη της εντάσσονται στο προσωπικό της Πρεσβείας.

⁶¹¹ Amembassy Athens προς The Department of State, «Educational Exchange: Post's Annual Report», 5.3.1958, φάκ. 20, κουτί 315, Bureau of Educational and Cultural Affairs Collection, University of Arkansas Libraries, Special Collections [εφεξής: CU/ARK].

«τοπικοί προπαγανδιστές» των ΗΠΑ.⁶¹² Το 1966, η Αμερικανική Πρεσβεία της Αθήνας σημειώνει ότι κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου πολιτικής αβεβαιότητας με την πτώση της κυβέρνησης Παπανδρέου, «το Πρόγραμμα Εκπαιδευτικών Ανταλλαγών παραμένει ένα από τα πιο αποτελεσματικά εργαλεία με το οποίο μπορούμε να δείξουμε το συνεχιζόμενο αμερικανικό ενδιαφέρον για την Ελλάδα.⁶¹³

Πολιτικοί. Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής (1951-1952),⁶¹⁴ ο Γεώργιος Ράλλης (το 1953 και 1958), ο Αχιλλέας Γεροκωστόπουλος (1953), ο Κωνσταντίνος Τσάτσος (1952), ο Αλέξανδρος Μπαλτατζής (1958), ο Κωνσταντίνος Μητσοτάκης (1959) είναι μερικοί από τους γνωστότερους Έλληνες πολιτικούς που μετείχαν στο πρόγραμμα τη δεκαετία του 1950.

Το πρόγραμμα δεν απευθύνεται σε διαμορφωμένους και φτασμένους πολιτικούς, αλλά σε φερέλπιδες νεαρούς, οι οποίοι έχουν κάνει δυναμικά την είσοδό τους στην πολιτική σκηνή και αναμένεται τα επόμενα χρόνια να πρωταγωνιστήσουν.⁶¹⁵ Ο Ουίλσον Π. Ντίζαρντ ο νεότερος είναι αξιωματούχος του Στέιτ Ντιπάρτμεντ και της USIS/USIA το 1951-1980, και συγγραφέας πολλών βιβλίων με θέμα την αμερικανική προπαγάνδα. Στις αρχές της δεκαετίας του 1950 υπηρέτησε στην Αθήνα ως επικεφαλής αξιωματούχος της USIS/USIA. Γράφει στο βιβλίο του *The Strategy of Truth*, μια από τις πρώτες καταγραφές και αποτιμήσεις της δράσης της USIS/USIA, που κυκλοφόρησε το 1961:

«Το πρόγραμμα ηγετών, όπως είναι γνωστό, υπήρξε το πιο επιτυχές πείραμα στις επιχειρήσεις μας των ανταλλαγών. Καμιά άλλη χώρα –ούτε καν η Σοβιετική Ένωση, που θεωρείται ο παλιότερος δάσκαλος της προπαγάνδας – είχε αναπτύξει ένα τόσο συνεκτικό πρόγραμμα για να επιδείξει τον εαυτό της στις ηγεσίες άλλων χωρών. [...] Το πρόγραμμα ηγετών δεν απευθύνεται στην ανώτατη ηγεσία των ξένων χωρών, όπως σε πρωθυπουργούς ή προέδρους [...]· στοχεύει στην ανερχόμενη ηγεσία των υπερπόντιων χωρών. Ο ιδεώδης επισκέπτης που μετέχει στο πρόγραμμα μπορεί να περιγραφεί ως ο άνδρας που πρόκειται να γίνει πρωθυπουργός της χώρας του τα επόμενα πέντε ή δέκα χρόνια. Μπορεί να είναι μέλος του κόμματος που κυβερνά ή

⁶¹² Πβ. και Giles Scott-Smith, *Networks of Empire*, ό.π., σ. xx.

⁶¹³ Amembassy Athens προς Department of State, «Annual Educational Exchange Report», 20.6.1966, φάκ. 20, κουτί 315, CU/UARK.

⁶¹⁴ Το γεγονός, που παραμένει σχεδόν άγνωστο (και πάντως δεν μνημονεύεται καν, όσο γνωρίζω, στις διάφορες βιογραφίες ή μελέτες για τον Καραμανλή) αξίζει να εξεταστεί στο πλαίσιο της συζήτησης για τον ρόλο των Αμερικανών στην ανάδειξή του ως πρωθυπουργού, λίγα χρόνια αργότερα. Στις αναφορές της Πρεσβείας της Αθήνας για την πολιτική κατάσταση στην Ελλάδα, ο Καραμανλής αναφέρεται σταθερά ως «returned leader grantee» ή απλώς «leader grantee» Βλ. διάφορες εκθέσεις στον φάκ. 20, κουτί 315, CU/UARK.

⁶¹⁵ 217 από τους συμμετέχοντες τα έτη 1949-2004 έγιναν αργότερα πρωθυπουργοί ή αρχηγοί κράτους στη χώρα τους. Ανάμεσά τους, ο Βίλυ Μπραντ, ο Χέλμουτ Σμιτ, ο Βαλερύ Ζισκάρ ντ' Εστέν, ο Ανουάρ Σαντάτ, η Μάργκαρετ Θάτσερ, ο Τόνυ Μπλαιρ, ο Χαμίντ Καρζάι κ.ά.

εκείνου που βρίσκεται στην αντιπολίτευση. Στη δεύτερη περίπτωση, η επιλογή του ως υποτρόφου μερικές φορές προξενεί την αντίδραση της κυβέρνησης, η οποία ερμηνεύει την επιλογή του ως πολιτική πράξη εκ μέρους μας. [...]

Στην περίπτωση των πολιτικών ηγετών η επιλογή εξισορροπείται κατά τη διάρκεια των χρόνων, ώστε να περιλαμβάνει αντιπροσώπους των μεγάλων πολιτικών κομμάτων κάθε χώρας· το πρόγραμμα δεν αποτελεί “ανταμοιβή” για τους φιλοαμερικανούς πολιτικούς. Οι πιο αποτελεσματικές στιγμές του συχνά είναι όταν ένας ουδέτερος ή σε κθε περίπτωση σκεπτικός ξένος ηγέτης αλλάζει την αρνητική του γνώμη για μας εξαιτίας όσον βλέπει και ακούει στο ταξίδι του». ⁶¹⁶

Στη συνέχεια, ο Ντίζαρντ εξειδικεύει τα παραπάνω γενικά κριτήρια και εξαιρεί την Ελλάδα ως παράδειγμα «καλής επιλογής»:

«Τα αποτελέσματα είναι συχνά εντυπωσιακά. Το να προβλέψεις τη μελλοντική ηγεσία μιας ξένης χώρας είναι μια υπόθεση με ρίσκο, αν μη τι άλλο, αλλά το πρόγραμμα έχει καταγράψει καλές επιδόσεις. Ένα δυνατό παράδειγμα καλής επιλογής έχουμε στην Ελλάδα, όπου η νέα κυβέρνηση η οποία ανέλαβε το 1955 περιλαμβάνει έναν πρωθυπουργό και τρεις υπουργούς που επισκέφθηκαν την Αμερική, στο πλαίσιο του προγράμματος ηγετών. Τα εύσημα για αυτές τις επιλογές ανήκουν, πρωτίστως, στο δρ William Weld, έναν ξερακιανό Νεοϋορκέζο, ο οποίος υπηρέτησε ως πολιτιστικός ακόλουθος στην Ελλάδα το 1950-55, ενώ τώρα [1961] είναι αναπληρωτής διευθυντής των επιχειρήσεων της USIS στη Μεγάλη Βρετανία». ⁶¹⁷

Ο πρωθυπουργός είναι, βέβαια, ο Κωνσταντίνος Καραμανλής, ενώ οι δύο υπουργοί είναι ο Γεώργιος Ράλλης (Προεδρίας) και ο Αχιλλέας Γεροκωστόπουλος (Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων), οι οποίοι έχουν βρεθεί στις ΗΠΑ το 1951 ο πρώτος και το 1953 ο δεύτερος. Όσον αφορά τον τρίτο, αυτός θα μπορούσε να είναι είτε ο υφυπουργός Οικονομικών Λεωνίδα Δερτιλής (που ταξίδεψε όμως στις ΗΠΑ το 1957) είτε ο Κωνσταντίνος Τσάτσος, υπουργός Προεδρίας όμως στην επόμενη κυβέρνηση Καραμανλή, που ορκίζεται τον Φεβρουάριο του 1956 (έχει βρεθεί στις ΗΠΑ το 1952). ⁶¹⁸ Ας σημειώσουμε ότι τον Ουίλιαμ Ουέλντ τον έχουμε συναντήσει σε προηγούμενο κεφάλαιο, κατά τη διάρκεια της επίσκεψης του Νικολά Ναμπόκοφ στην Αθήνα, οπότε, χωρίς να εμφανίζεται στο προσκήνιο, φέρνει σε επαφή τον γ.γ. του CCF με Έλληνες διανοούμενους και καλλιτέχνες και του κάνει ανάλογες προτάσεις για το μέλλον. ⁶¹⁹

⁶¹⁶ Wilson P. Dizard, *The Strategy of Truth. The Story of the U.S. Information Service*, Public Affairs Press, Ουάσινγκτον 1961, σ. 155-156.

⁶¹⁷ Στο ίδιο, σ. 156.

⁶¹⁸ Τα στοιχεία αυτής της παραγράφου αντλούνται από τη μελέτη της Ζ. Λιαλιούτη, *Ο άλλος Ψυχρός Πόλεμος*, ό.π., σ. 216-217.

⁶¹⁹ Βλ. *εδώ*, Κεφάλαιο 3.

Το πρόγραμμα ξένων ηγετών περιλαμβάνει κατά 60% πολιτικούς – τουλάχιστον σύμφωνα με την εκτίμηση του W.P. Dizard, για τη δεκαετία του 1950. Το υπόλοιπο 40% καταλαμβάνουν μη πολιτικοί, με έμφαση σε ανθρώπους του Τύπου (εκδότες, διευθυντές και δημοσιογράφους), συγγραφείς και καλλιτέχνες.

Λογοτέχνες. Ο Ηλίας Βενέζης, το 1949, εγκαινιάζει το πρόγραμμα εκπαιδευτικών και πολιτιστικών ανταλλαγών όχι μόνο για την Ελλάδα, αλλά και για την ευρύτερη περιοχή της Μέσης Ανατολής.⁶²⁰ Θα αποτυπώσει την εμπειρία του σε εκπομπές στη Φωνή της Αμερικής, σε σειρά άρθρων στο *Βήμα* και, τέλος, στο βιβλίο του *Αμερικανική Γη* (Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 1954). Ακολουθεί ο Μ. Καραγάτσης (1950), ο οποίος δημοσιεύει σειρά άρθρων στη *Βραδυνή*.⁶²¹ Ο Γιώργος Θεοτοκάς, το 1952, θα περιοδεύσει στις ΗΠΑ για ένα εξάμηνο· καρπός της επίσκεψής του είναι το *Δοκίμιο για την Αμερική* (Ίκαρος, 1954), τμήματα του οποίου είχαν δημοσιευθεί προηγουμένως στην *Καθημερινή*, τη *Νέα Εστία* και την *Αγγλοελληνική επιθεώρηση*.⁶²² Ο Γιώργος Δέλιος θα επισκεφθεί την Αμερική το 1952· το επόμενο έτος κυκλοφορεί πολυγραφημένο το *Ταξιδεύοντας στην Αμερική* (έκδοση της USIS/USIA),⁶²³ ενώ αρκετά χρόνια αργότερα τα *Γράμματα από την Αμερική. Οδοιπορικό* (έκδοση του περιοδικού «Νέα Πορεία», Θεσσαλονίκη 1970). Ο Στράτης Μυριβήλης, το 1956 και το 1959· θα διηγηθεί τις εντυπώσεις του στις ραδιοφωνικές του εκπομπές, στο ΕΙΡ το 1956 (επανάληψη 1961). Ο Ανδρέας Καραντώνης, το 1962· θα αποτυπώσει την εμπειρία του στο βιβλίο του *Θυμάμαι την Αμερική* (Το Ελληνικό Βιβλίο, 1963).⁶²⁴

⁶²⁰ Ζ. Λιαλιούτη, *Ο άλλος Ψυχρός Πόλεμος*, ό.π., σ. 218.

⁶²¹ Τα κείμενα είναι τώρα προσιτά στο, Μ. Καραγάτσης, *Περιπλάνηση στον κόσμο. Ταξιδιωτικές εντυπώσεις*, επιμ. Άντεια Φραντζή, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα 2002.

⁶²² Στην *Καθημερινή* δημοσιεύονται από τις 18 Μαρτίου έως τις 29 Απριλίου 1954, στη *Νέα Εστία* τον Ιούνιο του 1953 και τον Ιανουάριο του 1954, στην *Αγγλοελληνική Επιθεώρηση* το καλοκαίρι του 1954. Για τις ακριβείς παραπομπές, βλ. Νίκος Κ. Αλιβιζάτος, «Εισαγωγή. Ένα ταξίδι στο... μέλλον», στο Γιώργος Θεοτοκάς, *Δοκίμιο για την Αμερική*, εισαγωγή Ν.Κ. Αλιβιζάτος, επίμετρα: Ιωάννα Λαλιώτου, Βασίλης Λαμπρόπουλος, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα 2009, σ. 16-17, σημ. 28.

⁶²³ Το κείμενο (62 σελ.) κυκλοφορεί πολυγραφημένο, σε περιορισμένα αντίτυπα. Δεν έχει χρονολογία έκδοσης, αλλά το γεγονός ότι το ταξίδι γίνεται το 1952, ενώ στις 12 Φεβρουαρίου 1954 ο διευθύνων της USIA Θεσσαλονίκης Μπαρτ Στήβενς το στέλνει στον Νίκο Γαβριήλ Πεντζίκη («ελπίζω», του γράφει, ότι «εκ του περιεχομένου θα αποκομίσετε μίαν καλλιτέραν εικόνα περί Αμερικής»), μας οδηγούν στη χρονολόγησή του το 1953. Βλ. Stevens προς Πεντζίκη, 12.2.1954, Βιβλιοθήκη Γ.Π. Σαββίδη (η επιστολή βρίσκεται μέσα στο αντίτυπο του βιβλίου). Ευχαριστώ την Κατερίνα Γκίκα, στην οποία οφείλονται όλες οι πληροφορίες για τον Δέλιο.

⁶²⁴ Η παράγραφος (εκτός από τα στοιχεία για τον Γ. Δέλιο, για τα οποία βλ. την προηγούμενη σημείωση) βασίζεται στην έρευνα της Ζ. Λιαλιούτη, *Ο άλλος Ψυχρός Πόλεμος*, ό.π., σ. 218-225. Βλ. και Βασίλης Λαμπρόπουλος, «Το ταξίδι του Έλληνα διανοούμενου στην Αμερική», στο Γ. Θεοτοκάς, *Δοκίμιο για την Αμερική*, ό.π., σ. 237-257.

Οι λογοτέχνες ξεχωρίζουν όχι μόνο επειδή είναι πρόσωπα πιο αναγνωρίσιμα, σε σχέση, λ.χ., με τμηματάρχες των υπουργείων, φοιτητές ή καθηγητές πανεπιστημίου, αλλά και γιατί, μετά την επιστροφή τους δημοσιεύουν σε άρθρα ή και –κατά κανόνα– σε βιβλίο τις εντυπώσεις τους, πράγμα που φαίνεται ότι αποτελεί –ρητά ή άρητα– σαφή υποχρέωσή τους. Κάποια από τα βιβλία αυτά μεταφράζονται σε ξένες γλώσσες. Στην πρόσφατη επανέκδοση (2009) του *Δοκιμίου για την Αμερική* του Γιώργου Θεοτοκά, την προσοχή του αναγνώστη προσελκύει ένα εικονογραφικό δισέλιδο με πολύχρωμα εξώφυλλα (σε πολλά από αυτά δεσπόζει το Άγαλμα της της Ελευθερίας), σε γλώσσες τις οποίες, πιθανότατα, δεν καταλαβαίνει: είναι τα εξώφυλλα των εκδόσεων του έργου στα κορεατικά, τα βιρμανικά, τα χίντι, τα φαρσί και τα ουρντού (1956), τα ιαπωνικά και αραβικά (1957), τα γκουγιαράτι και τα μαράθι (1958).⁶²⁵ Πρέπει να θεωρήσουμε δεδομένο ότι η έκδοση, η διακίνηση, και η χρηματοδότηση των εκδόσεων αυτών οργανώνεται από τη USIS/USIA, καθώς ο Θεοτοκάς απλώς ενημερώνεται, από καιρού εις καιρόν, από τους ξένους εκδότες του για την πορεία τους.⁶²⁶

Εκτενείς καταλόγους με τα ονόματα των συμμετεχόντων μπορεί να βρει κανείς στη μελέτη της Τζένης Λιαλιούτη. Ξεχωρίζω ορισμένα ονόματα που έχουμε ήδη συναντήσει και κάποια γενικότερης σημασίας: Ελένη Βλάχου (1957), Μανώλης Κόρακας (1959), Κωνσταντίνος Δοξιάδης (1959), Ι.Θ. Κακριδής (1964), Ευάγγελος Παπανούτσος (1965), Λέων Καραπαναγιώτης (1965). Διατρέχοντας τα ονόματα όσων συμμετέχουν στο Πρόγραμμα Επισκεπτών διακρίνουμε ότι βασικές κατηγορίες απαρτίζουν, εκτός από τους πολιτικούς, τους λογοτέχνες και τους καλλιτέχνες ή τους καθηγητές πανεπιστημίου, οι δημοσιογράφοι και οι εκδότες (με ιδιαίτερη μέριμνα για τις επαρχιακές εφημερίδες), οι κρατικοί αξιωματούχοι (διευθυντές υπηρεσιών υπουργείων, καθώς και αστυνομικοί), διευθυντές ή ανώτεροι υπάλληλοι βιβλιοθηκών. Πολιτικά, καλύπτουν το φάσμα της Δεξιάς και του Κέντρου. Η επιλογή των προσώπων παρακολουθεί τις αλλαγές της πολιτικής συγκυρίας. Έτσι, το 1963 μετά την άνοδο στην εξουσία της Ένωσης Κέντρου, η ετήσια έκθεση της Αμερικανικής Πρεσβείας της Αθήνας αναφέρει ότι «τα δέκα πρόσωπα που επελέγησαν αντιπροσωπεύουν ένα ευρύτερο φάσμα του ελληνικού κοινού και της διανοητικής ζωής, σε σχέση με τα πρόσφατα έτη» – ένας κομψός τρόπος για να ειπωθεί ότι έχει δοθεί έμφαση στους κεντρώους.⁶²⁷

⁶²⁵ Το έργο μεταφράζεται και στα αγγλικά από την Conn Hatjilia, δεν κυκλοφόρησε όμως. Ο Ν.Κ. Αλιβιζάτος εκτιμά ότι η μετάφραση ενδεχομένως έγινε κατ' ανάθεση του συγγραφέα. Βλ. για τις μεταφράσεις του *Δοκιμίου* συνολικά, Νίκος Κ. Αλιβιζάτος, «Εισαγωγή. Ένα ταξίδι στο... μέλλον», *ό.π.*, σ. 17-18.

⁶²⁶ Στο ίδιο.

⁶²⁷ Amembassy Athens προς Department of State, «Educational and Cultural Exchange: Annual Report on the Educational and Cultural Exchange Program», 2.6.1964, φάκ. 20, κουτί 315, CU/UARK.

Μόνιμη μέριμνα των σχεδιαστών είναι να αντιμετωπίσουν την κομμουνιστική δραστηριότητα στα ίδια πεδία. Διαβάζουμε, για παράδειγμα, στην ετήσια έκθεση της Πρεσβείας της Αθήνας για τις εκπαιδευτικές δραστηριότητες του 1964:

«Ο Σταθμός έχει προτείνει και αναθέσει, με υψηλή προτεραιότητα, ένα νέο πρότζεκτ για το οικονομικό έτος 1965: Εκπαιδευτικό Ταξίδι για Νεαρούς Συγγραφείς και Διανοούμενους. Είναι μια ζωτικά σημαντική ομάδα, την οποία το Πρόγραμμα Εκπαιδευτικών Ανταλλαγών δεν έχει αγγίξει σημαντικά τα πρόσφατα έτη. Είναι ένα πεδίο όπου οι κομμουνιστές δίνουν ιδιαίτερη προσοχή και δεν μπορούμε να αρνηθούμε ότι έχουν πετύχει να διεισδύσουν. Ένα επιτυχημένο πρότζεκτ, που θα εμπλέξει ίσως μισή δωδεκάδα Έλληνες διανοούμενους, θα είναι ένα αξιόλογο βήμα για την αντιστάθμιση των κομμουνιστικών προσπαθειών στο πεδίο».⁶²⁸

Η μέριμνα αυτή επηρεάζει όχι μόνο τη σύνθεση των συμμετεχόντων αλλά και το περιεχόμενο των προγραμμάτων. Διαβάζουμε στην ετήσια έκθεση της πρεσβείας της Λευκωσίας για το έτος 1958:

«Ειδική έμφαση δόθηκε, το περασμένο έτος στο θέμα *Διαμαρτυρία και διαφωνία στην Αμερική*. Η USIS προγραμματίισε το θέμα στη λογοτεχνία, τη μουσική, την τέχνη, το πανεπιστήμιο και την πολιτική, κυρίως στο Κέντρο, με εξαιρετική ανταπόκριση από τη νεότερη γενιά, τη διάνοηση, τους ανθρώπους του επιχειρηματικού και επαγγελματικού κόσμου. Το πρόγραμμα έδειξε την επιθυμία του Κέντρου να πειραματιστεί, να εμπλακεί στον διάλογο σε κρίσιμα ζητήματα του καιρού μας, ευελπιστώντας να θέσει κάποια από τα φλέγοντα ζητήματα στη σωστή τους προοπτική».⁶²⁹

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Τα «ταξιδιωτικά»: βιβλία που γράφουν υπότροφοι του Προγράμματος Ξένων Ηγετών μετά την επιστροφή τους από την Αμερική

- Ηλίας Βενέζης, *Αμερικανική Γη*, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 1954
Γιώργος Θεοδοκάς, *Δοκίμιο για την Αμερική*, Ίκαρος, 1956
Ανδρέας Καραντώνης, *Θυμάμαι την Αμερική*, Το Ελληνικό Βιβλίο, 1963
Γιώργος Δέλιος, *Ταξιδεύοντας στην Αμερική*, USIS χ.χ. (δακτυλόγραφο)
Ευάγγελος Παπανούτσος, *Αμερική : Ένα κεφάλαιο της ιστορίας του ανθρώπου*, Ίκαρος, 1966
Μιχάλης Παπακωνσταντίνου, *Αμερική : Ταξίδι και γνωριμία. Εισαγωγή στη μελέτη μιας υπερδυνάμεως*, χ.ε. 1969
Γιώργος Δέλιος, *Γράμματα από την Αμερική. Οδοιπορικό, Νέα Πορεία*, Θεσσαλονίκη 1970

Πηγές: Ζ. Λιαλιούτη, *Προπαγάνδα, δίκτυα επιρροής και πολιτισμός*, ό.π.: Λαμπρόπουλος, «Το ταξίδι του Έλληνα διανοούμενου στην Αμερική», ό.π.: ηλεκτρονικοί δελτιοκατάλογοι της Εθνικής Βιβλιοθήκης και της Βιβλιοθήκης της Βουλής.

⁶²⁸ Amembassy Athens προς The Department of State, «Educational Exchange: Annual Report on the Educational and Cultural Exchange Program», 30.9.1964, φάκ. 20, κουτί 315, CU/UARK.

⁶²⁹ Amembassy Nicosia προς Department of State-CU, «Educational and Cultural Exchange. Annual Report for Cyprus for the Fiscal Year 1969», [3.12.1969], φάκ. 20, κουτί 315, CU/UARK.

Αξίζει να σημειωθεί ότι η άμεση πολιτική στόχευση των προγραμμάτων ανταλλαγών δεν είναι κάτι που ανακαλύπτουμε εκ των υστέρων, μελετώντας τα: συνιστούν οργανικό κομμάτι τους, που δηλώνουν ρητά οι σχεδιαστές τους, ενώ αποτελεί και σημαντικό κριτήριο για την αποτίμηση της επιτυχίας τους. Είναι οι ίδιοι οι σχεδιαστές τους εκείνοι που μιλάνε γι' αυτή. Διαβάζουμε στην ετήσια έκθεση της Πρεσβείας της Αθήνας για τις εκπαιδευτικές ανταλλαγές, το 1958:

«Επιπροσθέτως, στον γενικό στόχο του αλληλοσεβασμού και της αλληλοκατανόησης [...] το Πρόγραμμα Ανταλλαγών είναι ιδιαίτερα σημαντικό στην υποβοήθηση των στόχων της Αποστολής ενόψει της συνεχιζόμενης έντασης στις σχέσεις που συνδέεται με το ρευστό καθεστώς της Κύπρου και την αυξανόμενη επιθετικότητα της Σοβιετικής Ένωσης στα πεδία της προπαγάνδας, των πολιτιστικών και αθλητικών ανταλλαγών, καθώς και του εμπορίου. Η σημασία αυτού του σπουδαίου μέσου στη δημιουργία και τη διατήρηση της οικονομικής σταθερότητας, στην ανάπτυξη μεταξύ προσώπων-κλειδί συμπεριφοράς ευνοϊκής προς τις Ηνωμένες Πολιτείες, και στην αποδοχή των πολιτικών των ΗΠΑ που επηρεάζουν τον ρόλο της Ελλάδας στην ελεύθερη κοινότητα των εθνών δεν πρέπει να υποτιμάται. [...] Το Πρόγραμμα Ανταλλαγής Προσώπων είναι, λοιπόν, εξαιρετικά κατάλληλο για να καταπολεμήσει τις εσφαλμένες συμπεριφορές και εντυπώσεις σε πρόσωπα που ήταν σκεπτικά ως προς τα κίνητρα και τις επιδιώξεις των ΗΠΑ, διαμέσου της έκθεσής τους στη σοβιετική και εθνικιστική αντι-αμερικανική προπαγάνδα, και είναι επιρρεπή σε συναισθηματικές εκκλήσεις».⁶³⁰

Και στην αντίστοιχη έκθεση, τον επόμενο χρόνο, το 1959, διαβάζουμε:

«2. Το Πρόγραμμα στην Ελλάδα έχει βοηθήσει στην αντιμετώπιση μεγάλου μέρους της κομμουνιστικής επιρροής στα πεδία αυτά, καθώς αφιερώθηκε σε ένα εντατικό πρόγραμμα αποστολής στις ΗΠΑ προσωπικοτήτων με επίδραση, πολιτικών, οικονομολόγων, εκπαιδευτικών και ειδικών της επικοινωνίας και των μέσων. Κατά τη διάρκεια των προηγούμενων δέκα χρόνων, αυτά τα πρόσωπα-κλειδί έκαναν σπουδαία δουλειά όσον αφορά την αναχαίτιση και τον εκμηδενισμό πολλών προσπαθειών του κομμουνισμού.

3. Η Ελλάδα είναι, επίσης, ένας πολύτιμος σύμμαχος στο NATO. Με σκοπό να βοηθήσει την παραμονή της, το Πρόγραμμα Εκπαιδευτικών Ανταλλαγών έχει προσπαθήσει να προωθήσει και να ενισχύσει την πεποίθηση ότι τα ενδιαφέροντα, οι εμπνεύσεις και τα όνειρα της Ελλάδας, τόσο ως λαού όσο και ως έθνος, είναι τοποθετημένα σταθερά στο πλαίσιο που ορίζει το NATO και οι άλλες δυτικές συμμαχίες της.

[...]

Πιο συγκεκριμένα, το Πρόγραμμα Διεθνών Εκπαιδευτικών Ανταλλαγών στην Ελλάδα εργάζεται σταθερά για την επίτευξη τεσσάρων σημαντικών στόχων των διεθνών ανταλλαγών, που συνιστούν τις πληρέστερες και ισχυρότερες αιτιολογήσεις του προγράμματος. Είναι οι εξής:

1) να συνεισφέρει σε μια μεγαλύτερη κατανόηση των Ηνωμένων Πολιτειών εκ μέρους της Ελλάδας, σε μια μεγαλύτερη εμπιστοσύνη προς τις ΗΠΑ και, ως εκ τούτου, σε μια πιο πρόθυμη και αποτελεσματική αποδοχή και υποστήριξη της εξωτερικής πολιτικής των ΗΠΑ

⁶³⁰ Amembassy Athens προς Department of State, «Educational Exchange: Post's Annual Report», 5.3.1958, φάκ. 20, κουτί 315, CU/UARK.

- 2) να συνεισφέρει στην ανάπτυξη στην Ελλάδα ενός ευρύτερου και πιο αποτελεσματικού πνεύματος ενότητας, ελπίδας, θάρρους και αποφασιστικότητας εντός της κοινότητας των ελευθέρων εθνών
- 3) να συνεισφέρει στην οικοδόμηση ισχυρών ηθικών και ψυχολογικών διαθέσεων που θα αντιμετωπίσουν επιτυχώς και τελικά θα ματαιώσουν τον στρατευμένο κομμουνισμό εντός των συνόρων της Ελλάδας
- 4) να ενσταλάξει την αναγκαία πίστη στη δυτική συμμαχία, καθοριστική ώστε η Ελλάδα να συνεχίσει να ασκεί τον ρόλο και τις ευθύνες της ως μέλος του NATO και του ΟΗΕ».⁶³¹

Παρένθεση: Ένας ξεχωριστός επισκέπτης. Ο καθηγητής Μπερκς και τα πειράματα ψυχολογικού πολέμου σε κρατούμενους κομμουνιστές

Ο καθηγητής του Princeton Ρίτσαρντ Μπερκς φτάνει στην Ελλάδα το 1952, με το πρόγραμμα Fulbright, όπως γνωρίζουμε χάρη στην έρευνα του Χάγκεν Φλάισερ.⁶³² Με τη βοήθεια των ελληνικών αρχών, έρχεται σε επαφή με πολιτικούς κρατούμενους σε δέκα φυλακές, και ιδίως τις Φυλακές Αβέρωφ. Εκεί πραγματοποιεί 593 συνεντεύξεις με ερωτηματολόγιο, με «μεταμεληθέντες» κομμουνιστές, επιδιώκοντας να προσδιορίσει το «στατιστικό προφίλ» του Έλληνα κομμουνιστή: κοινωνική καταγωγή, ηλικία, μόρφωση κλπ. Ο Burks συνοψίζει τα αποτελέσματα της έρευνάς του σε ένα άρθρο το 1955, ενώ θα τα χρησιμοποιήσει και στο μεταγενέστερο βιβλίο του για τον κομμουνισμό στην Ανατολική Ευρώπη.⁶³³

Η αλληλογραφία του καθηγητή με το State Department μάς αποκαλύπτει πως η έρευνά του συνδέεται με ένα πρόγραμμα «ψυχολογικού πολέμου».⁶³⁴ Γράφει στον Ρόμπερτ Π. Τζόους του Επιτελείου Σχεδιασμού Πολιτικής (Policy Planning Staff) του State Department, στις 27 Αυγούστου 1952:

⁶³¹ Amembassy Athens προς The Department of State, «Educational Exchange: Post's Annual Report», 2.10.1959, φ. 20, κ. 315, CU/UARK.

⁶³² Βλ. Χάγκεν Φλάισερ, «Μακρόνησος 1950: πρότυπο για τη Γερμανία του Ψυχρού Πολέμου; Αμερικανικοί προβληματισμοί και συνταγές για τη δημοκρατική “αναμόρφωση”», στο *Ιστορικό τοπίο και ιστορική μνήμη. Το παράδειγμα της Μακρονήσου*, Φιλίστωρ, Αθήνα 2000, σ. 211-213, 223-224.

⁶³³ R.V. Burks, «Statistical Profile of the Greek Communist», *The Journal of Modern History*, τ. 27, τχ. 2, Ιούνιος 1955, σ. 153-158· του ίδιου, *The Dynamics of Communism in Eastern Europe*, Princeton University Press, Πρίνστον 1961. Την εποχή αυτή (1961-1965) ο Burks είναι διευθυντικό στέλεχος του Radio Free Europe, στο Μόναχο.

⁶³⁴ Η συμμετοχή των επιστημόνων, ατομικά και θεσμικά, αποτελεί θεμελιώδες στοιχείο του «ψυχολογικού πολέμου» – από το πρόγραμμα Troy μέχρι τις ερευνητικές ομάδες για τη μελέτη του κομμουνισμού στο Χάρβαρντ, το Πρίνστον κ.α. Βλ., ενδεικτικά, Ron Robin, *The Making of the Cold War Enemy: Culture and Politics in the Military-Intellectual Complex*, Princeton University Press, Πρίνστον 2001, σ. 19 κ.ε.

«Ίσως ακόμα πιο σημαντικό από το στατιστικό προφίλ είναι ένα πρόγραμμα που βοήθησα την USIS να ξεκινήσει και αφορά την προπαγανδιστική δουλειά στις ελληνικές φυλακές, όπου κρατούνται περίπου το 50% των στελεχών του ΚΚΕ. Ανακάλυψα ότι το συνηθισμένο ποσοστό απωλειών του ΚΚΕ είναι πολύ υψηλό, πιθανόν μέχρι και 40%, και νομίζω ότι θα ήταν ενδιαφέρον να δούμε εάν τα ποσοστά αυτομόλησης και παρέκκλισης μπορούν να αυξηθούν με τη χρήση μεθόδων ψυχολογικού πολέμου. Οι μέθοδοι που μάθαμε με τη δουλειά στις ελληνικές φυλακές μπορούν να βρουν εφαρμογή και σε άλλα κομμουνιστικά κόμματα. Με τη βοήθεια του κ. Yost,⁶³⁵ αξιωματούχοι της USIS και εγώ ξεκινάμε ένα πειραματικό πρόγραμμα στις Φυλακές Αβέρωφ (Αθήνα). Το πρόγραμμα θα συνεχιστεί για άλλους έξι μήνες. Θα εξετάσουμε πόση αποδιοργάνωση και ηττοπάθεια μπορεί να προκληθεί από ειδικά ετοιμασμένα φυλλάδια και άλλους ψυχολογικούς μηχανισμούς [...]».⁶³⁶

Στη συνέχεια, ο Μπερκς ζητάει τη συνεργασία της USIS, του OIR (Office of Intelligence Research) και του Ιδρύματος Fulbright, ώστε η πρεσβεία να έχει στη διάθεσή της έναν-δυο ειδικούς κάθε χρόνο και προτείνει την εφαρμογή ενός προπαγανδιστικού πειράματος σε χωριά που ψηφίζουν 60-70% κομμουνιστές, ώστε να μετρηθεί η αποτελεσματικότητά του στις επόμενες εκλογές. Τέλος, ως κορυφαίο μέσον «ψυχολογικού πολέμου» προτείνει την ελεύθερη διακίνηση στη φυλακή λαϊκών περιοδικών όπως το *Ρομάντζο* ή ο *Θησαυρός*, με στόχο τη «διάβρωση» των κρατούμενων κομμουνιστών.⁶³⁷

Τα βιβλία ως όπλα: Ψυχρός Πόλεμος και θερμά βιβλία⁶³⁸

Τα πρώτα χρόνια της παρουσίας της στην Ελλάδα,⁶³⁹ στα τέλη της δεκαετίας του 1940, η USIS είναι συγχωνευμένη με το τμήμα πληροφοριών της AMAG (American Mission for Aid to Greece) και η δραστηριότητά της αφιερώνεται κυρίως στην προβολή του Σχεδίου Μάρσαλ και τη βοήθεια που δίνεται προς την Ελλάδα.⁶⁴⁰ Λειτουργεί ως όργανο της Πρεσβείας, της

⁶³⁵ Charles W. Yost, διπλωμάτης καριέρας, σύμβουλος με βαθμό υπουργού στην αμερικανική πρεσβεία της Αθήνας (1950-1953).

⁶³⁶ Το έγγραφο, που απόκειται στα Εθνικά Αρχεία των ΗΠΑ (NARA), έχει δημοσιεύσει ο Χ. Φλάισερ, «Μακρόνησος 1950;», ό.π., σ. 223-224.

⁶³⁷ Στο ίδιο, σ. 211-213, 223-224.

⁶³⁸ Ο τίτλος δάνειος από το Alfred Reisch. *Hot Books in the Cold War. The CIA-Funded Secret Western Book Distribution Program Behind the Iron Curtain.*, Central European University Press, Βουδαπέστη 2013.

⁶³⁹ Για την USIS/USIA στην Ελλάδα, βλ. I.D. Stefanidis, «Telling America's story», ό.π.· Γιάννης Στεφανίδης, *En onόματι του έθνους. Πολιτική κουλτούρα, αλτρωτισμός και αντιαμερικανισμός στη μεταπολεμική Ελλάδα, 1945-1967*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2010 (ιδίως σ. 417-440, όπου παρατίθενται και σχολιάζονται αναλυτικά έρευνες της ελληνικής κοινής γνώμης που είχε παραγγείλει η USIS/USIA τα έτη 1950-1965)· και, βέβαια, Ζ. Λιαλιούτη, *Ο άλλος Ψυχρός Πόλεμος*, ό.π., passim.

⁶⁴⁰ Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στην προβολή, με κινητά συνεργεία, ταινιών του Σχεδίου Μάρσαλ. Πλήρης φιλομορφία των σχετικών ταινιών έχει κάνει η Linda R. Christenson στο www.marshallfilms.org/mpf.asp. Στην ιστοσελίδα του Γερμανικού Ιστορικού Μουσείου μπορεί να παρακολουθήσει κανείς 22 από τις ταινίες αυτές, μεταξύ των οποίων και η ελληνικού ενδιαφέροντος

Αμερικανικής Αποστολής και της Joint United States Military Advisory and Planning Group to Greece (της μετέπειτα JUSMAGG).⁶⁴¹

Τα κεντρικά γραφεία της βρίσκονται στην Αθήνα, παραρτήματα στη Θεσσαλονίκη και την Πάτρα, ενώ υποπαραρτήματα στα κέντρα της ECA (European Cooperation Administration) στη Φλώρινα, τα Ιωάννινα, την Κομοτηνή, τη Λαμία, τη Λάρισα, τον Πειραιά και την Τρίπολη. Το προσωπικό είναι 48 άτομα, στα τέλη του 1948, 170 (από τους οποίους 148 Έλληνες) στα μέσα του 1953 και 110 μετά την ίδρυση της USIA το 1953, ενώ τα κονδύλια για τα λειτουργικά έξοδα κυμαίνονται μεταξύ 443.680 δολαρίων (1951) και 340.000 (1953).⁶⁴² Στην USIS/USIA, ακόμα, υπάγονται οι σταθμοί της Φωνής της Αμερικής (VOA): η Ελλάδα, για την οποία αναπτύσσεται το Project Dog, είναι, μαζί με το Μόναχο, τον Περσικό Κόλπο, την Οκινάουα και τις Φιλιππίνες, μία από πέντε περιοχές όπου υπάρχουν, στις αρχές τις δεκαετίας του 1950, αναμεταδότες της VOA εκτός ΗΠΑ.

Εξαρχής, η έκδοση εφημερίδων ή περιοδικών (*Αμερικανική εφημερίς*, *Αμερικανική επιθεώρησης*, περ. *Ελεύθερος κόσμος* – που διανέμονται δωρεάν σε μεγάλα τράζ, της τάξης των 30.000), καθώς και η παραγωγή ταινιών και ενημερωτικών φυλλαδίων αποτελούν βασική δραστηριότητα της USIS/USIA. Όσο προχωράμε στον χρόνο, η USIS/USIA αυτονομείται από την AMAG και αναπτύσσει αυτοτελή δράση. Στις αρχές της δεκαετίας του 1950, βιβλιοθήκες της USIA λειτουργούν στην Αθήνα, την Πάτρα, τη Θεσσαλονίκη και την Καβάλα (στα τέλη της δεκαετίας του 1950 λειτουργούν 161 βιβλιοθήκες της USIS/USIA σε 65 χώρες). Η βιβλιοθήκη της USIS/USIA παίζει ρόλο ευρύτερου πληροφοριακού κέντρου όπου οι επισκέπτες παίρνουν πληροφορίες για τις σπουδές στις ΗΠΑ και τον αμερικανικό πολιτισμό, ακούνε δίσκους με αμερικανική μουσική σε ένα είδος «συναυλιών από γραμμοφώνου»,⁶⁴³ παρακολουθούν μαθήματα αγγλικών κ.ο.κ.

«Μια βιβλιοθήκη είναι εξαιρετικά αποτελεσματική στη διάδοση των ιδεών, επειδή είναι μια δεξαμενή, την οποία το κοινό μπορεί να επισκέπτεται ξανά και ξανά, και επειδή μια συλλογή βιβλίων επιτρέπει και μια ατομική προσέγγιση. Κάθε επισκέπτης μπορεί να διαλέξει το αναγνωστικό ζήτημα που τον ενδιαφέρει.

«The Story of Koula» (www.dhm.de/filmarchiv). Βλ. επίσης, Φωτεινή Τομαή-Κωνσταντοπούλου, «Η κινηματογραφική παραγωγή γύρω από το Σχέδιο Marshall», *Η Ελλάδα στο μεταίχμιο ενός νέου κόσμου*, επιμ. Φωτεινή Τομαή-Κωνσταντοπούλου, Υπουργείο Εξωτερικών της Ελλάδος - Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου - Καστανιώτης, Αθήνα 2002, σ. 99-130, όπου επίσης αναλυτική φιλομορφία (όπου και 9 ταινίες με θέμα την Ελλάδα σε σύνολο 132)

⁶⁴¹ I.D. Stefanidis, «Telling America's story», *ό.π.*, σ. 49.

⁶⁴² Στο ίδιο, σ. 50.

⁶⁴³ Βλ. Μαρτυρία Γιώργου Αντωνακάκη, εργαζόμενου στη βιβλιοθήκη της USIS/USIA, στην Αθήνα, τη δεκαετία του 1950, συνέντευξη στον γράφοντα, Αθήνα, Μάρτιος 2018.

Ένας Έλληνας υπάλληλος της USIS που είναι υπεύθυνος για τη λειτουργία της βιβλιοθήκης μας στην επαρχιακή πόλη της Καβάλας, μου έδωσε μια λίστα που είχε φτιάξει με κάποιες από τις ερωτήσεις που του έκαναν στη διάρκεια μιας τυπικής μέρας. Ένας δικηγόρος ήθελε να μάθει για τον γάμο και το κόστος του διαζυγίου στις ΗΠΑ. Ένας φοιτητής βρήκε τα ονόματα των πρώτων εξερευνητών και τις ημερομηνίες των εξερευνήσεων. Ένας απόφοιτος εμπορικής σχολής που σχεδίαζε να σπουδάσει στις ΗΠΑ πήρε πληροφορίες για τα πανεπιστήμιά μας στην Ινδιάννα. Ένας ερασιτέχνης ψαράς που ήθελε να κατασκευάσει μια βάρκα βρήκε ενδιαφέροντα μοντέλα στο βιβλίο *Boating is Fun*». ⁶⁴⁴

Πέραν των βιβλιοθηκών, μια από τις βασικές δραστηριότητες της USIS/USIA στον χώρο του βιβλίου είναι το πρόγραμμα μετάφρασης αμερικανικών βιβλίων που εκδίδονται από εγχώριους εκδότες: «Τα βιβλία ως όπλα», επιγράφει ο Wilson P. Dizard το σχετικό κεφάλαιο του βιβλίου του για την ιστορία της USIS/USIA. Το μεταφραστικό πρόγραμμα της USIA, το διάστημα 1952-1956, χρηματοδότησε τη μετάφραση στα ελληνικά 70 τίτλων (βλ. Πίνακα 2).

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Βιβλία που εκδόθηκαν με χρηματοδότηση της USIS/USIA στα ελληνικά, 1952-1956

(σε αγκύλες, το όνομα του Έλληνα εκδότη – σε όσες εκδόσεις έχει εντοπιστεί)

1952

America, Benet [εκδότης: USIS]

Arrowsmith, Lewis [Ίκαρος]

Animal Farm, Orwell [Γραφικαί Τέχναι Ασπιώτη-Έλκα]

Roosevelt in Hetrospect, Gunther [Αετός]

Our Foreign Policy, Department of State

U.S.A.: The Permanent Revolution, editors of Fortune with the collaboration of Russell Davenport [διανέμεται δωρεάν «υπό του Οργανισμού Κοινής Ωφελείας και της Αμερικανικής Υπηρεσίας Πληροφοριών»]

1953

Anthology of American Short Stories 1800-1900

The Epic of America, Adams (condensation). 1953.

The Spirit of American Democracy, [Γ.Δ.] Daskalakis (locally written) [χωρίς εκδότη, 1952]

The Bridge of San Luis Rey, Wilder [Ίκαρος]

Benito Cereno, Melville [Ίκαρος]

What is American Litterature, Van Doren [Ίκαρος]

Tom Sawyer, Twain [Πεχλιβανίδης-Ατλαντίς]

Anthology of Contemporary American Short Stories

Huckleberry Finn, Twain [Πεχλιβανίδης-Ατλαντίς]

One Who Survived, Barmine (Serialization)

Eleven Years in Soviet Prison Camps (Serialization)

The God that Failed, Crossman (Serialization)

1954

Selected Tales of Edgar Allan Poe, Poe

The Doctors Mayo, Clapesattle [Ίκαρος]

Washington Square, James

America Without Fantasy, Syriotis [Αετός]

George Washington, Foster [Ίκαρος]

Journalism, Olson [Δημητράκος]

⁶⁴⁴ W.P. Dizard, *The Strategy of Truth*, ό.π., σ. 143.

The Eagle and the Bear, Haile [Ίκαρος, με τίτλο: Δύο κόσμοι, Αμερική και Ρωσία]
The Spirit of Liberty, Hand [Αετός]
Fair Play, Leaf

1955

I led three lives, Philbrick [Ίκαρος]
The Man from Abilene McCann [Πεχλιβανίδης-Ατλαντίς]
A Man Called Peter, Marshall
The Sea around Us, Carson [Ίκαρος]
My Antonia, Cather [Ίκαρος]
The Art of Teaching, Highet [Ίκαρος]
Future of the West, De Beus [Βιβλιοπωλείον της «Εστίας»]
Captive in Korea, Deane [Ίκαρος]
The Anatomy of Communism, Scott [Βιβλιοπωλείον της «Εστίας»]
And Now Miguel, Krumgold [Πεχλιβανίδης-Ατλαντίς]
The Just and the Unjust, Cozzens [Ίκαρος]
All Hope Abandon, Odoevzen [χωρίς εκδότη]
The Modern Novel in America, Hoffman [Αετός]
The Philosophy of Labor, Tannenbaum [Ίκαρος]
Avraam Lincoln, Thomas [Ίκαρος]
Autobiography, Franklin [Εκδοτικός οίκος Γεωργίου Παπαδημητρίου]
Freedom and Culture, Dewey [Εκδοτικός οίκος Γεωργίου Παπαδημητρίου]
Penrod, Tarkington [Ίκαρος]

1956

Walden, Thoreau [Πεχλιβανίδης-Ατλαντίς]
The Scarlet Letter, Hawthorne [Πεχλιβανίδης-Ατλαντίς]
Historical Sketch of American Culture, Harkness [Ίκαρος]
The Last of the Mohicans, Cooper [εκδοτικός οίκος Γεωργίου Παπαδημητρίου]
Know Your Enemy, Delia Mares [χωρίς εκδότη, με τίτλο: Γνωρίστε τον κομμουνισμό]
Children of Noah, Burman (Serialization)
This I Remember, Roosevelt (Serialization)
Victory in My Hands, Russell (Serialization)
Abraham Lincoln's World, Foster [Ίκαρος]
Our Town, Wilder [Ίκαρος]
Life with Father Lindsay and Crouse [Ίκαρος]
I See the Philippines Rise, Romulo
The Fall of a Titan, Gouzenko [Βιβλιοπωλείον της «Εστίας»]
9:15 to Freedom, Fiala (Newspaper)
The Big Change, Allen (Serialization)
9:15 to Freedom, Fiala
Capitalism in America, Stern
Thomas Jefferson, Padover [Ιωάν. Ν. Ζαχαρόπουλος]
Selected Writings, Jefferson [Ιωάν. Ν. Ζαχαρόπουλος]
The Boy's Life of Edison, Meadowcroft [Ν. Αλικιώτης]
Johny Tremain, Forbes
The Big Change, Allen [Ίκαρος]
The US Political System, Coyle [Ιωάν. Ν. Ζαχαρόπουλος]
Dance to the Piper, Agnes De Mille [Ίκαρος]
The Way West, Guthrie [Πεχλιβανίδης-Ατλαντίς]

Πηγές: Για τους πρωτότυπους τίτλους: *Overseas Information Programs of the United States. Hearings before a Subcommittee of the Committee on Foreign Relations United States Senate... November 20 and 21, Government Printing Office, Ουάσινγκτον 1953, σ. 953 και USIA, Books Published Abroad July 1, 1950- June 30, 1956, Ουάσινγκτον 1956, σ. [46-47].*

Δεν έχω καταφέρει να εντοπίσω αντίστοιχα αναλυτικά στοιχεία για τα χρόνια μετά το 1956. Ωστόσο, είναι βέβαιο ότι η σειρά «[H] Σύγχρονη Αμερική», που κυκλοφορεί μετά το 1957 από δύο εκδοτικούς οίκους (Πεχλιβανίδης-Ατλαντίς, 1957 κ.ε. και Φέξης, 1964-1967) εντάσσεται σε αυτή την κατηγορία. Τα βιβλία που εκδίδονται από τον Πεχλιβανίδη είναι κυρίως λογοτεχνικά, ενώ αυτά του Φέξη περιλαμβάνουν και αρκετές εκλαϊκευμένες μελέτες για την αμερικανική τέχνη, το δίκαιο κλπ.

Μια πρώτη εξέταση δείχνει:

α) Τα ελληνικά συγκαταλέγονται στις γλώσσες με τον υψηλότερο αριθμό τίτλων (69 την πενταετία 1952-1956). Άλλες τέτοιες γλώσσες είναι τα κινέζικα, τα ιαπωνικά, το κορεατικά, τα γερμανικά και τα πορτογαλικά.⁶⁴⁵

β) Στο «ελληνικό πρόγραμμα» είναι έντονη η παρουσία της αμερικανικής λογοτεχνίας, κλασικής (Μαρκ Τουέιν, Μέλβιλ, Χόθορν) αλλά και νεότερης (Χ. Τζέιμς, Κάθερ κ.ά.). Οι σύγχρονοι τίτλοι κυριαρχούν στη σειρά «Η σύγχρονη Αμερική» (βλ. Πίνακα 2), όπου θα συναντήσουμε, μεταξύ άλλων, έργα του Φώκνερ, του Μάλαμουντ, της Φλάνερν Ο'Κόνολ.

γ) Η λογοτεχνία κυριαρχεί, χωρίς όμως να απουσιάζουν τα δοκίμια και οι μελέτες. Στην κατηγορία αυτή θα συναντήσουμε έργα που αποσκοπούν στη γνωριμία με βασικές όψεις των ΗΠΑ (επιστήμη, νομικό σύστημα), προσωπικότητες (Ρούζβελτ, Ουάσινγκτον, Λίνκολν κ.ά.), και –λιγότερο– κάποια ιδεολογικά αντικομμουνιστικού περιεχομένου.

δ) Όσον αφορά τους εκδότες παρατηρούμε μια αξιοσημείωτη πρόοδο στον χρόνο. Ενώ το πρώτο έτος αρκετοί τίτλοι εκδίδονται ουσιαστικά από την USIS/USIA, τα επόμενα χρόνια αναπτύσσονται δεσμοί με ένα ευρύ φάσμα εκδοτών. Ανάμεσά τους θα δούμε τόσο νέους και δραστήριους οίκους, όπως ο Ίκαρος, αλλά και παραδοσιακούς, όπως η Εστία και ο I.N Ζαχαρόπουλος. Μετά το 1956 κυριαρχούν δύο οίκοι, οι οποίοι και αναλαμβάνουν τη σειρά «[H] Σύγχρονη Αμερική»: Φέξης και Πεχλιβανίδης-Ατλαντίς.

ε) Αν θέλουμε να έχουμε πλήρη εικόνα της εκδοτικής δραστηριότητας της USIS/USIA στην Ελλάδα, στους Πίνακες 2 και 3 πρέπει να προσθέσουμε και άλλους τίτλους. Πρώτον, μια σειρά βιβλία ή φυλλάδια με εκδότη την ίδια την USIS/USIA (βλ. Πίνακα 4, παρακάτω). Πρόκειται κυρίως για μικρά βιβλία με την ευκαιρία κάποιου γεγονότος της επικαιρότητας (λ.χ. επίσκεψη Αϊξενχάουερ στην Ελλάδα, εκλογή Κέννεντυ κλπ.) ή για βιβλία με γενικές πληροφορίες σχετικά με τις ΗΠΑ. Δεύτερον, πρέπει να προσθέσουμε τα βιβλία που γράφουν λογοτέχνες κυρίως, αλλά και δημοσιογράφοι και πολιτικοί, μετά την επιστροφή τους από το

⁶⁴⁵ Βλ. Greg Barnhisel, *Cold War Modernists*, Columbia University Press, Νέα Υόρκη 2015, σ. 120.

ταξίδι τους στις ΗΠΑ ως υπότροφοι του Προγράμματος Ξένων Ειδικών (βλ. Πίνακα 1): μπορούμε να είμαστε βέβαιοι ότι χρηματοδοτήθηκαν και προωθήθηκαν από την USIS/USIA. Μάλιστα, αξίζει να αναρωτηθούμε αν εδώ εντάσσονται ακόμα και «ταξιδιωτικά» συγγραφών που δεν είχαν ταξιδέψει στις ΗΠΑ ως υπότροφοι του Προγράμματος, όπως, λ.χ. το βιβλίο του Σπύρου Μελά *Αμερική. Αναμνήσεις ενός ταξιδιού*, Αετός, Αθήνα 1952. Τόσο ο εκδοτικός οίκος (είναι ένας από αυτούς με τους οποίους συνεργάζεται η USIS/USIA) όσο και η παρουσίαση του βιβλίου στον *Ελεύθερο Κόσμο* (τχ. 3, Αύγουστος 1952), το ελληνόφωνο περιοδικό της USIS/USIA, κάνουν εύλογο το παραπάνω ερώτημα.

στ) Οι εκδόσεις Γαλαξίας ξεκινάν τη διαδρομή τους το 1961, με ένα εντυπωσιακό πρόγραμμα ποιοτικού και φτηνού βιβλίου τσέπης. Παρότι η συνεκδότρια (μαζί με τον Αντώνη Βουσβούνη) Ελένη Βλάχου έχει γράψει «τυχερό παιδί από τα πρώτα του βήματα, ο “Γαλαξίας” δεν χρειάστηκε ούτε βοήθεια ούτε διαφήμιση»,⁶⁴⁶ οφείλουμε να θέσουμε το ερώτημα αν κάποιες από τις εκδόσεις του χρηματοδοτήθηκαν από την USIS/USIA. Για παράδειγμα, τίτλοι όπως *Το μηδέν και το άπειρο* και *Ο κομισάριος και ο γιόγκι* του Άρθουρ Κάιςλερ και *Η σκιαγραφία των γενναίων* του Τζων Κέννεντυ. Το ερώτημα ενισχύουν η συμμετοχή της Βλάχου στο Πρόγραμμα Ξένων Ηγετών, καθώς και η προηγούμενη συνεργασία της με τη Αγγλοελληνική Υπηρεσία Πληροφοριών (το 1950 η Βλάχου έρχεται σε συνεννόηση με την AGIS και αγοράζει από αυτή τον τίτλο του περιοδικού *Εκλογή*, συνεχίζοντας την έκδοσή του) συνηγορούν στο να θέσουμε το ερώτημα αυτό. Δεν έχουμε όμως συγκεκριμένα στοιχεία ούτε οι τίτλοι είναι τόσοι –όπως στην περίπτωση του Φέξη και του Πεχλιβανίδη– που να μπορούν να οδηγήσουν σε μια στέρεη απάντηση.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

Εκδόσεις της USIS/USIA στα ελληνικά, 1951-1964

Για να μιλήσετε με τους Αμερικανούς: χρήσιμες λέξεις και φράσεις της καθημερινής ζωής, χ.χ.

Αθάνατα κείμενα της αμερικανικής ιστορίας, χ.χ.

Η Ατομική ενέργεια για την ειρήνη, χ.χ.

Αμερική. Γενικά στοιχεία, χ.χ.

Κωνσταντίνος Αγγελόπουλος, *Σύντομη ιστορία των Ηνωμένων Πολιτειών, χ.χ.*

NATO, χ.χ.

Σύνοψη της γεωγραφίας της Αμερικής, χ.χ.

Πινακοθήκη διασήμων Αμερικανών, χ.χ.

Michael Davenport, *Ηνωμένες Πολιτείες: Η αέναη επανάσταση, χ.χ.*

Στήβεν Βίνσεντ Μπένετ, *Αμερική*, 1951

Ραλφ Μπαντς, *175 χρόνια ελευθερίας*, [1952;]

Στοιχεία περί των Ηνωμένων Πολιτειών, 1954

Έκθεσις αμερικανικής ζωγραφικής, 1955

⁶⁴⁶ Ελένη Βλάχου, *Πενήντα και κάτι...*, τόμ. Β', Ζήδρος, Αθήνα 1992, σ. 282.

Ιω Δεκουλάκου, *Εγχειρίδιον οργανώσεως βιβλιοθηκών*, 1956

Ελλάς-Αμερική. Ημερολόγιον, 1957

Ο πρόεδρος Αϊζενχάουερ εις την Ελλάδα, 14-15 Δεκεμβρίου 1959, 1960.

Αντριου Χ. Μπέρτιγκ, *Κρίσις διά της προπαγάνδας: ανώτατος εκπρόσωπος του Στέιτ Ντηπάρτμεντ εκθέτει τας αμερικανικὰς απόψεις επί της προσφοράτου τακτικής της ΕΣΣΔ*, 1960

D. Eisenhower, *Δίκαιη ειρήνη για όλους τους λαούς: μία διακήρυξις των αρχών των Ηνωμένων Πολιτειών*, χ.χ.

Ο πρόεδρος της Αμερικής, 1961

Τζων Φιτζέραλντ Κέννεντυ, *Το πολιτικό «πιστεύω» του νέου Αμερικανού Προέδρου*, [1961]

Αντλάι Στήβενσον, *Η αξιοπρέπεια του ανθρώπου*, 1962

Ανωτέρα εκπαίδευσις εις Ηνωμένας Πολιτείας, [1964]

Αμερικανικὲς εκλογές [1964]

Πηγές: Βλ. Πίνακα 2.

Ας δούμε, τώρα, έναν διαφορετικό κατάλογο: τα βιβλία που διανέμουν δωρεάν τα κινητά συνεργεία βιβλιοθηκών του υπουργείου Προεδρίας, το 1957, σε όλη την Ελλάδα, και κυρίως σε χωριά (Πίνακας 4). Τα κινητά συνεργεία, πρωτοβουλία που συλλαμβάνει ο υπουργός Προεδρίας Κωνσταντίνος Τσάτσος, υλοποιούν «την παροχήν μέσωσιν επιμορφώσεως και ψυχαγωγίας εις τους κατοίκους της υπαίθρου χώρας», με σκοπό την «ανύψωσιν της μορφωτικής στάθμης του λαού της υπαίθρου».⁶⁴⁷

Τα συνεργεία, που περιοδεύουν σε όλη την Ελλάδα, έχουν τρεις βασικούς άξονες δραστηριότητας: α) δανεισμό και χορήγηση δωρεάν βιβλίων, β) προβολή ταινιών, γ) την ευθεία προβολή του κυβερνητικού έργου, με οργάνωση φωτογραφικών εκθέσεων.⁶⁴⁸ Τα κινηματογραφικά μηχανήματα τα προσφέρει η USIS/USIA «επί δανεισμών», ενώ τις ταινίες η USIS/USIA (τις μορφωτικές) και το Υπουργείο Παιδείας (τις ψυχαγωγικές).⁶⁴⁹ Τα βιβλία προέρχονται από αγορές που κάνει η Γενική Διεύθυνσις Τύπου και από τα αποθέματα της Υπηρεσίας Μελετών.

Στον Πίνακα 5 βλέπουμε τα βιβλία που μοιράστηκαν δωρεάν, σε όλη την Ελλάδα, το δεύτερο εξάμηνο του 1957:

⁶⁴⁷ Υπουργείον Προεδρίας Κυβερνήσεως, Γενική Διεύθυνσις Τύπου, «Εγκύκλιος», 13.9.1957, υποενότητα III: «Κινητές Δανειστικές Βιβλιοθήκες», υποφάκ. 4, φάκ. 56, Αρχείο Κωνσταντίνου Τσάτσου, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη.

⁶⁴⁸ Υπουργείον Προεδρίας Κυβερνήσεως, Γενική Διεύθυνσις Τύπου, Διεύθυνσις Μελετών, «Εκθεσις πεπραγμένων των κινητών συνεργείων δανειστικής βιβλιοθήκης και κινηματογράφου, από 15ης Αυγούστου έως 31ης Δεκεμβρίου 1957», 1.1.1958, στο ίδιο.

⁶⁴⁹ «Τα κινηματογραφικά προγράμματα εγένοντο ενθουσιωδώς δεκτά, πλην το περιεχόμενο των ταινιών δεν ικανοποιεί πλήρως του θεατάς»: στο ίδιο, σ. 12. Πιθανότατα ένας από τους λόγους είναι ότι μεγάλο μέρος των φιλμ (τα φιλμ της USIA) θα αναφέρονταν σε θέματα όπως το Σχέδιο Μάρσαλ, οι ΗΠΑ κλπ.

ΠΙΝΑΚΑΣ 5

Τίτλοι βιβλίων που διένειμαν δωρεάν τα Κινητά Συνεργεία Βιβλίων και Περιοδικών [του Υπουργείου Προεδρίας], Αύγουστος-Δεκέμβριος 1957
(σε Πελοπόννησο, Στερεά, Ήπειρο, Θεσσαλία, Μακεδονία, Θράκη, Εύβοια, Βοιωτία και Αττική)

Τίτλος	Αριθμός αντιτύπων
Σπίτι του παιδιού	2.350
Νέα Εστία (Αποδήμου)	800
Φυλλάδια γεωργικής εταιρείας	550
Ελλάς, Φυλάξου	515
Εχθρός του Λαού	375
Πώς Ζη ο Αγρότης στη Ρωσία	350
Οι Ρώσσοι και η ιστορία τους	300
Κόκκινοι Πράκτορες και η Ελληνική Εργατιά	210
Γνωρίστε τον Κομμουνισμό	200
Τουριστικά φυλλάδια & δελτία του Υπουργείου Προεδρίας	200
Μάρκος, η Κομινφόρμ και η Ελλάς	195
Σύντομος ιστορία της Κύπρου	166
Η ατομική ενέργεια με απλά λόγια	166
Χρονικά της Κύπρου	150
Τα Κόκκινα Τσακάλια	150
Εικονογραφημένος σχολικός άτλας της Ελλάδος	138
Κατηγορώ το ΚΚΕ	105
Ηθική Αγωγή	95
Κομμουνισμός και Θρησκεία	85
Φιλελληνικά	75
Νέα γραμμή του κομμουνισμού	50
Τρεις άγιοι της Επτανήσου	50
Τι είδα στην Ελλάδα το 1950	45
Η Ζωή του Έλληνα στην Αμερική	40
Δύναμις διά την Ελλάδα από την Αμερική	30
Στα κάτεργα της Σιβηρίας	25
Νέα Εστία (1453-1953)	20
Ελληνικόν Αποδημικόν Πρόβλημα	15
Ανατομία της Επανάστασεως	15
Απόδημος ελληνισμός	15
Απλές ιστορίες	15
Πρόγραμμα Εργασίας Παραγωγής Υγιεινού & καθαρού γάλακτος	10
Βασίλισσα Φρειδερίκη	10
Μάχη της Κύπρου	10
Σερραϊκά χρονικά	10
Η ξυλοκερατέα	5
Επιστροφή στο χωριό	5

Πηγή: Υποενοότητα III: «Κινητές Δανειστικές Βιβλιοθήκες», Παράρτημα β1, υποφάκ. 4, φάκ. 56, Αρχείο Κ. Τσάτσου, Αρχείο Κωνσταντίνου Τσάτσου, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη (ένα τμήμα, αυτό που αφορά το πρώτο από τα τέσσερα συνεργεία –που κινείται στην Πελοπόννησο– έχει δημοσιεύσει και η Ζ. Λιαλιούτη, *Προπαγάνδα, δίκτυα επιρροής και πολιτισμός*, ό.π., σ. 169).

Ο Πίνακας 5, σε σύνολο 37 τίτλων, περιλαμβάνει 4 με περιεχόμενο φιλοαμερικανικό ή και ευθέως προπαγανδιστικό υπέρ των ΗΠΑ (ένας από τους οποίους υπάρχει και στον Πίνακα 1, με τις μεταφράσεις που χρηματοδοτεί η USIS/USIA: το *Γνωρίστε τον κομμουνισμό* της Delia S. Mares. Το πιο ενδιαφέρον είναι να δούμε συνολικά τη θεματολογία των τίτλων του Πίνακα 3: ελάχιστοι ιστορικού (2) αγροτικού (2) ή τοπικού (2) ενδιαφέροντος, λίγοι εθνικού (5) ή γενικού περιεχομένου (3)· τον βασικό κορμό καταλαμβάνουν καθαρά προπαγανδιστικά αντικομμουνιστικά φυλλάδια και βιβλία (16). Εντυπωσιακή είναι η πλήρης απουσία λογοτεχνικών έργων.⁶⁵⁰ Βρισκόμαστε στο 1957, οχτώ χρόνια μετά το τέλος του Εμφυλίου και (αν συνυπολογίσουμε και τον αριθμό των αντιτύπων) τα βασικά έργα που μοιράζουν δωρεάν οι κινητές βιβλιοθήκες δεν αφορούν ούτε την ιστορία (εθνική ή τοπική) ούτε τις παραδόσεις και τα έθιμα ούτε με τη ζωή της υπαίθρου (αν εξαιρέσουμε τα φυλλάδια του υπουργείου Γεωργίας) όπως ίσως θα αναμέναμε, αλλά τον κομμουνισμό: είναι, σε ποικίλες εκδοχές, αδιάλλακτα αντικομμουνιστικά, με ισχυρή αναφορά στη Σοβιετική Ένωση: *Ελλάς, Φυλάξου· Πώς Ζη ο Αγρότης στη Ρωσία· Οι Ρώσοι και η ιστορία τους· Κόκκινοι Πράκτορες και η Ελληνική Εργατιά· Μάρκος, η Κομινφόρμ και η Ελλάδα* κ.ο.κ. Μια εξέταση των τίτλων θα μας αποκαλύψει δύο γνώριμες μορφές ως συγγραφείς τεσσάρων από αυτούς: Τον Θεοφύλακτο Παπακωνσταντίνου, συγγραφέα της *Ανατομίας της Επαναστάσεως* και της *Νέας γραμμής του κομμουνισμού*, και τον Γρηγόριο Γραμματικόπουλο, συγγραφέα των έργων *Πώς ζη ο αγρότης στη Ρωσία, Οι Κόκκινοι Πράκτορες και η Ελληνική Εργατιά, Ο Μάρκος, η Κομινφόρμ και η Ελλάδα* (και τα τρία από τις «Ελληνικές Εργατικές Εκδόσεις»).

Επίσης, αξιοσημείωτο είναι ότι δεν υπάρχουν εκδόσεις που να αφορούν την αγροτική οικονομία και την κτηνοτροφία, π.χ. καλλιεργητικές μέθοδοι, αρρώστιες φυτών και ζώων. Με λίγα λόγια, είναι σαφές ότι ο άξονας δεν είναι η «πρακτική γνώση» ούτε η εν γένει διαπαιδαγώγηση, αλλά η ιδεολογική κατήχηση.

Οι παραπάνω πίνακες δεν είναι συγκρίσιμοι, από τη φύση τους: οι Πίνακες 2, 3 και 4 έχουν ως άξονα και στόχο να γνωρίσει ένα ξένο κοινό, όπως το ελληνικό, την αμερικανική λογοτεχνία, κοινωνία και πολιτική – επομένως θα μπορούσαν να συγκριθούν μόνο με έναν αντίστοιχο, αν υπήρχε, με ελληνικά βιβλία που θα απευθύνονταν στο εξωτερικό. Ωστόσο, και η απλή συνεξέτασή τους μας δείχνει πόσο έντονη είναι η κυριαρχία ενός συγκεκριμένου τύπου αντικομμουνισμού (εμφυλιοπολεμικού, σοβιετοφοβικού, συνωμοσιολογικού και χωρίς γείωση

⁶⁵⁰ Ας σημειωθεί ότι στον κατάλογο των βιβλίων που τα δανείστηκαν από τα ίδια συνεργεία την ίδια περίοδο, τις πρώτες θέσεις κατέχουν η νεοελληνική λογοτεχνία (1613 τίτλοι), η παιδική λογοτεχνία (1295), η ξένη λογοτεχνία (1132), τα αγροτικά (1512), η ιστορία (1112).

στις ελληνικές πραγματικότητες) στον επίσημο λόγο και την προπαγάνδα του ελληνικού κράτους, σε όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του 1950.⁶⁵¹ Το είδος των βιβλίων που επιλέγονται σε μια τέτοια γενική εξόρμηση στην ελληνική επαρχία, με διακηρυγμένο σκοπό την επιμόρφωση, την άνοδο του μορφωτικού επιπέδου, την ψυχαγωγία, και βαθύτερο στόχο (διατυπωμένο εσωτερικά, αλλά όχι διακηρυγμένο δημόσια) «να δημιουργήσουν συνειδητήν την πίστιν του πολίτου προς το κράτος και τον εαυτόν του», καθώς και να γνωστοποιήσουν τα επιτεύγματα της «εθνικής κυβερνήσεως», είναι αποκαλυπτικό για τις αντιλήψεις, τις προτεραιότητες, και τους ανθρώπους που κυριαρχούν στη Διεύθυνση Μελετών, και γενικότερα στο Υπουργείο Προεδρίας.⁶⁵²

«Dizzy in Greece»

«Το αποκορύφωμα [της περιοδείας], μουσικά και διπλωματικά, ήταν η Αθήνα, όπου η μπάντα ξεσήκωσε τους Έλληνες φοιτητές που πριν πετούσαν πέτρες. Ο Τζων “Ντίττς” Γκιλέσπι και οι άλλοι πρεσβευτές της τζαζ έφτασαν λίγο μετά τις ταραχές του Μαΐου του 1956, οπότε τα αντιαμερικανικά αισθήματα ήταν έντονα. Καλώς ή κακώς, οι Έλληνες αισθάνονταν ότι οι Ηνωμένες Πολιτείες θα έπρεπε να τους βοηθήσουν να πάρουν ξανά πίσω την Κύπρο από τους Βρετανούς. Οι εφημερίδες ρωτούσαν γιατί οι Αμερικανοί έστελναν τζαζ μπάντες αντί για όπλα. Και η εναρκτήρια συναυλία οργανώθηκε και απευθυνόταν στους ίδιους μαθητές που πέταγαν πέτρες στα παράθυρα της United States Information Service.

Στην αρχή υπήρχε ένταση. Ενώ οι φοιτητές γιούχαραν, η μπάντα άρχισε να παίζει. Αμέσως, σιωπή. Και μετά, σαν να γύρισε κανείς απότομα τον διακόπτη – ένας βρυχηθμός επιδοκιμασίας έπνιξε τη μεγάλη μπάντα· καπέλα, τζάκετ, τα πάντα πετάγονταν μέχρι το ταβάνι· ακόμα και οι τοπικοί χωροφύλακες χόρευαν στους διαδρόμους. Μεταξύ των κομματιών, ο Γκιλέσπι, αξιοθαύμαστα, κρατούσε τα παιδιά υπό έλεγχο. Μετά τη συναυλία, τον κουβάλησαν στους ώμους τους, φωνάζοντας ρυθμικά “Dizzy, Dizzy, Dizzy”, σταματώντας την κυκλοφορία για μισή ώρα, σε μια δωδεκαριά τετράγωνα. Αυτή η μουσική απεικονίζει την ευτυχισμένη, φιλική και γενναϊόδωρη πλευρά της αμερικανικής ζωής με εκρηκτική δύναμη και έκανε να ξεχυθεί ένας Νιαγάρας απίστευτης ενέργειας».

Από το οπισθόφυλλο του δίσκου «Dizzy in Greece»⁶⁵³

⁶⁵¹ Αξίζει να σημειωθεί ότι βρισκόμαστε μισό περίπου χρόνο πριν τις εκλογές του Μαΐου 1958, που αναδεικνύουν την ΕΔΑ αξιωματική αντιπολίτευση και πυροδοτούν μια νέα έξαρση του αντικομμουνισμού σε όλα τα επίπεδα. Ο κατάλογος αποτελεί μια ακόμα ένδειξη για το ότι ο αντικομμουνισμός αποτέλεσε σταθερά της κρατικής πολιτικής και προπαγάνδας σε όλη τη δεκαετία του 1950, και πριν το 1958.

⁶⁵² Υπουργείον Προεδρίας Κυβερνήσεως, Γενική Διεύθυνσις Τύπου, Διεύθυνσις Μελετών, «Συνοπτική έκθεσις πεπραγμένων των κινητών συνεργειών δανειστικής βιβλιοθήκης-κινηματογράφου-εκθέσεω (από 27-7-57 μέχρι 31-12-58)», Ιανουάριος 1959, υποενότητα III: «Κινητές Δανειστικές Βιβλιοθήκες», υποφάκ. 4, φάκ. 56, Αρχείο Κωνσταντίνου Τσάτσου, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη.

⁶⁵³ Το κείμενο του οπισθόφυλλου έχει γράψει ο μελετητής της τζαζ Marshal Stearns, ο οποίος συνόδευσε την μπάντα στην περιοδεία της στη Μέση Ανατολή. Την ίδια ακριβώς εικόνα για τη συναυλία στην Αθήνα δίνει και ο Γκιλέσπι: Dizzy Gillespie, «Jazz is too good for Americans», *Esquire*, 1.6.1957, σ. 55-69. Στα δημοσιεύματα της εποχής, αλλά και σε μεταγενέστερα, η συναυλία του

Στο εξώφυλλο του δίσκου, ο Ντίζυ Γκιλέσπι ντυμένος τσολιάς και φορώντας γυαλιά ηλίου, με μια τρομπέτα πάνω στα σταυρωμένα χέρια του να ακουμπάει τις πτυχές της φουστανέλας, ποζάρει χαμογελαστός μπροστά σε αρχαιοελληνικές κολώνες, που παραπέμπουν στον Παρθενώνα.⁶⁵⁴ Η σημειολογία του εξωφύλλου είναι αξιοπρόσεκτη: ένας Αφροαμερικανός μουσικός της τζαζ, ντυμένος τσολιάς, σε δήθεν αρχαιοελληνικό φόντο – να ένα εύγλωττο παράδειγμα όπου επινοημένη παράδοση συναντά την σύγχρονη, ξένη τέχνη με ένα μάλλον βέβηλο –ή, τουλάχιστον, περιπαικτικό τρόπο, όπως δείχνουν τα γυαλιά ηλίου και η τρομπέτα αντί του όπλου.

Ο δίσκος επιγράφεται «Dizzy in Greece» και κυκλοφόρησε το 1958, στον απόηχο των συναυλιών του στην Αθήνα. Είναι μάλλον δύσκολο να φανταστούμε τους χωροφύλακες ή τους συναδέλφους τους της Αστυνομικής Διευθύνσεως Αθηνών να λικνίζονται υπό τους ήχους της τζαζ στους διαδρόμους του Θεάτρου Κοτοπούλη, ωστόσο η περιγραφή, ανεξάρτητα από την ακρίβειά της,⁶⁵⁵ είναι εύγλωττη για την πολιτική διάσταση της περιοδείας του Γκιλέσπι.

Η Αθήνα ήταν ο τελευταίος σταθμός του ταξιδιού.⁶⁵⁶ Προηγουμένως, από τον Μάρτιο μέχρι τον Μάιο του 1956, η μπάντα είχε δώσει συναυλίες στο Ιράν, το Πακιστάν, τον Λίβανο,

Γκιλέσπι στην Αθήνα θεωρείται μεγάλη επιτυχία, «η μεγαλύτερη διπλωματική της στιγμή». Στο πλαίσιο αυτό, η παραπάνω περιγραφή αναπαράγεται στερεοτυπικά και σε πολλές μελέτες και θεωρείται δεδομένη, ωστόσο η πραγματολογική της βάση είναι ισχνή, αφού βασίζεται μόνο στη μαρτυρία του Γκιλέσπι και όσων τον συνόδευαν. Πβ. επίσης, την αντίθετη άποψη της Αμερικανικής Πρεσβείας της Αθήνας, *εδώ*, σημ. 651.

⁶⁵⁴ Όπως σημειώνει ο Darren Mueller, «The ambassadorial LPs of Dizzy Gillespie: *World Stateman and Dizzy in Greece*», *Journal of the Society for American Music*, τόμ. 10, τχ. 3 (2016), σ. 257, σημ. 84, η φωτογραφία πιθανότατα έχει τραβηχτεί στις ΗΠΑ, μετά το ταξίδι, καθώς δεν υπάρχει καμιά ένδειξη ότι ο φωτογράφος, Herman Leonard, ταξίδεψε μαζί με την μπάντα. Υπάρχουν φωτογραφίες του Γκιλέσπι από την Ακρόπολη, αλλά (εκτός του ότι οι κολώνες του εξωφύλλου είναι πολύ νεότερες) σε καμιά από αυτές, όπως και σε καμιά άλλη φωτογραφία από την Ελλάδα, δεν φοράει... φουστανέλα.

⁶⁵⁵ Ο David Emirch, acting PAO της Πρεσβείας στην Αθήνα, σε αναφορά του προς το State Department (4.6.1956) αντιθέτως, εκτιμά ότι η εμφάνιση ήταν «σχετικά μη επιτυχής», καθώς η μπάντα μερικές φορές έπαιζε σε μισοάδειες αίθουσες, και ο Ντιλέσπι «αλαζόνας» και «προσβλητικός». βλ. Lisa E Davenport, *Jazz Diplomacy. Promoting America in the Cold War Era*, University Press of Mississippi, Τζάκσον 2009, σ. 50. Ωστόσο και αυτή η εκτίμηση πρέπει να σταθμιστεί προσεκτικά, υπάρχει αμοιβαία καχυποψία μεταξύ των δύο πλευρών. Έτσι, σύμφωνα με τη μαρτυρία του μουσικού παραγωγού και μουσικού Quincy Jones, που συνοδεύει την μπάντα (Quincy Jones, *Q: The Autobiography of Quincy Jones*, Doubleday, Νέα Υόρκη 2001), σ. 114) ο Emrich συμβούλευσε το προσωπικό της πρεσβείας, στο πάρτυ που οργανώθηκε, να μην ανακατευθεί με τους μουσικούς, «καθώς στις ΗΠΑ τα αξιοσέβαστα κορίτσια δεν συγχρωτίζονται μαύρους τζαζίστες». Βλ. Penny Marie von Eschen, *Satchmo Blows Up the World. Jazz Ambassadors Play the Cold War*, Harvard University Press, Μασαχουσέτη 2006.

⁶⁵⁶ Τις δεκαετίες του 1950 και 1960 (και ουσιαστικά μέχρι τη δεκαετία του 1990) η Ελλάδα βρίσκεται εντελώς εκτός των δρομολογίων των περιοδειών για τους ξένους θιάσους, συγκροτήματα και καλλιτέχνες. Ο Γκιλέσπι και όσοι ακολούθησαν, όπως ο Λιούις Άρμστρονγκ (Απρίλιος 1959) ή ο Ρεντ

τη Συρία, την Τουρκία και τη Γιουγκοσλαβία. Τον Ιούλιο-Αύγουστο της ίδιας χρονιάς ακολούθησε ταξίδι στη Νότια Αμερική, με σταθμούς το Εκουαδόρ, την Αργεντινή, την Ουρουγουάη και τη Βραζιλία.⁶⁵⁷ Τον ίδιο χρόνο, στον απόηχο του ταξιδιού, κυκλοφορεί το LP *Dizzy Gillespie: World Statesman* και, τον επόμενο χρόνο, το *Dizzy in Greece*. Οι δύο δίσκοι, παρότι μέσω των τίτλων, των οπισθοφύλλων και του όλου πλασαρίσματός τους αναφέρονται ευθέως στην περιοδεία, στην πραγματικότητα έχουν μικρή σχέση μ' αυτή: δεν είναι ζωντανές ηχογραφήσεις από την περιοδεία αλλά σε στούντιο, στη Νέα Υόρκη (τον Ιούνιο του 1956 και τον Απρίλιο του 1957), ενώ περιλαμβάνουν πολύ λίγα από τα κομμάτια που παίχτηκαν κατά τη διάρκειά της. Ο λόγος είναι το διαφορετικό κοινό (το αμερικανικό) στο οποίο απευθύνονται: ωστόσο, η δισκογραφική εταιρεία του Γκιλέσπι επιλέγει να τα συνδέσει με την περιοδεία και τη «μουσική διπλωματία», θεωρώντας ότι αυτό θα αποτελέσει αβαντάζ για τις πωλήσεις.⁶⁵⁸

Η περιοδεία του Γκιλέσπι εισάγει μια νέα φάση στη «μουσική διπλωματία» του Στέιτ Ντιπάρτμεντ, που μέχρι τότε βασιζόταν στις συναυλίες κλασικής μουσικής, τις οποίες έδιναν μεγάλες συμφωνικές ορχήστρες. Με αυτή εγκαινιάζεται το πρόγραμμα Jazz Ambassadors, στο οποίο, τα επόμενα χρόνια κορυφαίοι τζαζίστες, όπως ο Λούις Άρμστρονγκ, οπ Ντίτζου Γκιλέσπι, ο Μπέννυ Γκούντμαν, ο Ντιουκ Έλινγκτον, ο Ντέιβ Μπρούμπεκ θα περιοδεύσουν σε όλο τον πλανήτη, ως «πρεσβευτές» των ΗΠΑ. Η τζαζ είναι μια τομή, η οποία μάλιστα αντιμετωπίζεται αρνητικά από αρκετούς γερουσιαστές στις σχετικές συνεδριάσεις της αρμόδιας επιτροπής. Έτσι, λ.χ., ο γερουσιαστής Έλεντερ της Λουιζιάνας θα τη χαρακτηρίσει «σκέτο θόρυβο». Καθώς στα επίσημα τεκμήρια που αιτιολογούν το πρόγραμμα αναφέρεται πως ένας βασικός λόγος της περιοδείας είναι να καταπολεμηθεί η «κομμουνιστική προπαγάνδα που παρουσιάζει τις ΗΠΑ ως έθνος πολιτισμικά βαρβάρων», ο γερουσιαστής θα πει, σε μια αποστροφή του λόγου του: «Στέλνοντας μπάντες τζαζ όπως του κ. Γκιλέσπι, μπορώ να σας διαβεβαιώσω ότι, αντί να δείξουμε καλή πρόθεση, θα κάνουμε ζημιά και ο κόσμος θα πιστέψει ότι είμαστε πραγματικά βάρβαροι».⁶⁵⁹

Νίκολς (Ιανουάριος 1960) δεν θα είχαν βρεθεί στην Ελλάδα αν δεν ήταν ενταγμένοι στο πρόγραμμα του State Department.

⁶⁵⁷ Βλ. για την περιοδεία του Γκιλέσπι (και τις συναυλίες στην Αθήνα): L. Davenport, *Jazz Diplomacy*, ό.π., σ. 44-53· P.M. von Eschen, *Satchmo Blows Up the World*, ό.π., σ. 33-36· Danielle Fosler-Lussier, *Music in America's Cold War Diplomacy*, University of California Press, Όκλαντ 2015, σ. 96-99. Βλ. και τη μαρτυρία της Καίτης Μυριβήλη, συνέντευξη στον Θάνο Φωσκαρίνη, «Βιβλιοθήκη» της *Ελευθεροτυπίας*, 23.10.2010.

⁶⁵⁸ Για τα δύο LP, με αρκετές αναφορές στην πρώτη περιοδεία του Γκιλέσπι (και στην Αθήνα), βλ. Darren Mueller, «The ambassadorial LPs of Dizzy Gillespie», ό.π., σ. 239-169.

⁶⁵⁹ Παρατίθεται στο Reinhold Wagnleitner, *Coca-colonization and the Cold War: The Cultural Mission of the United States in Austria after the Second World War*, Τσάπελ Χιλ, University of North Carolina Press 1994, σ. 212.

Η τζαζ συνδυάζει μια σειρά σημαντικά πλεονεκτήματα, γι' αυτό και επιλέγεται. Καταρχάς, μια μπάντα τζαζ απευθύνεται, a priori σε ένα κοινό πιο νεανικό σε σχέση με μια συμφωνική ορχήστρα – και αυτό ισχύει ακόμα για χώρες όπως το Ιράν, το Πακιστάν ή η Συρία, όπου το συγκεκριμένο είδος είναι σχεδόν άγνωστο. Ακόμα, το γεγονός ότι στις μπάντες είναι έντονη η παρουσία Αφροαμερικανών, οι οποίοι συνυπάρχουν με Λευκούς, παρουσιάζεται ως μια έμπρακτη διαφήμιση της φυλετικής ισότητας στις ΗΠΑ και ζωντανή απάντηση σε μια βασική αιχμή της σοβιετικής προπαγάνδας: τις καταγγελίες για την κατώτερη θέση και τις συνθήκες ζωής των Αφροαμερικανών στις ΗΠΑ, τον ρατσισμό που αντιμετωπίζουν κ.ο.κ.

Επιπλέον, το γεγονός ότι η τζαζ στη Σοβιετική Ένωση, μετά την άνοδο που γνωρίζει στα χρόνια του Μεσοπολέμου, θα βρεθεί «υπό δυσμένεια» στα μεταπολεμικά χρόνια, αντιμετωπιζόμενη ως προϊόν «εκφυλισμού της αστικής κουλτούρας»⁶⁶⁰ αυξάνει την αποτελεσματικότητά της ως όπλου για την αμερικανική εξωτερική πολιτική. Ειδικότερα, η τζαζ προβάλλεται ως κατεξοχήν αμερικανική μουσική και αντίστοιχο της δημοκρατίας: Η τζαζ είναι το «μυστικό μουσικό όπλο» της χώρας, όπως γράφει ένας τίτλος των *New York Times* το 1955:

«Ο μυθιστοριογράφος Ραλφ Έλισον αποκαλούσε την τζαζ ομόλογο, στον χώρο των τεχνών, του αμερικανικού πολιτικού συστήματος. Ο σολίστας μπορεί να παίξει οτιδήποτε θέλει εφόσον παραμένει μέσα στο ρυθμό ενώ η συγχορδία αλλάζει – όπως, σε μια δημοκρατία, το άτομο μπορεί να πει ή να κάνει ό,τι θέλει, εφόσον υπακούει στον νόμο. Ο Ουίλις Κόννοβερ του οποίου η εκπομπή τζαζ στη Voice of America ξεκίνησε το 1955 και σύντομα προσείλκυσε 100 εκατομμύρια ακροατές, πολλοί από τους οποίους πίσω από το Σιδερούν Παραπέτασμα, είχε πει κάποτε ότι οι άνθρωποι “αγαπάνε την τζαζ επειδή αγαπάνε την ελευθερία”».⁶⁶¹

Το τζαζ μιούζικαλ «The Real Ambassadors» του Ντέιβ και της Ιόλα Μπρούμπεκ, σε συνεργασία με τον Λιούις Άρμστρονγκ και την μπάντα του, εμπνέεται ακριβώς από τον ρόλο των μουσικών της τζαζ ως «αληθινών πρεσβευτών». Η προσέγγιση είναι κριτική, χιουμοριστική, ανάλαφρη αλλά δεν αρνείται την κεντρική ιδέα της τζαζ ως διαβατηρίου για τις ΗΠΑ σε όλο τον πλανήτη. Στο μιούζικαλ η δράση εκτυλίσσεται σε ένα φανταστικό αφρικανικό

⁶⁶⁰ «Η τζαζ είναι το προϊόν του εκφυλισμού της αστικής κουλτούρας των ΗΠΑ», γράφει η *Μεγάλη Σοβιετική εγκυκλοπαίδεια*, στην έκδοση του 1952. Βλ. David Caute, *The Dancer Defects. The Struggle for Cultural Supremacy during the Cold War*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη 2003, σ. 441-452: 446.

⁶⁶¹ Felix Belair Jr, «United States Has Secret Sonic Weapon – Jazz», *The New York Times*, 6.11.1955.

κράτος, ονόματι Ταλγκάλα, ενώ ο κεντρικός χαρακτήρας βασίζεται στον Άρμστρονγκ, την εποχή που περιοδεύει συμμετέχοντας στο πρόγραμμα «Jazz ambassadors»:

«The Real Ambassadors

Who's the real ambassador?

It is evident we represent American society

Noted for its etiquette, its manners and sobriety

We have followed protocol with absolute propriety.

[...]

Louis [Armstrong]:

I'm the real ambassador.

It is evident I was sent by government to take your place

All I do is play the blues and meet the people face-to-face

[...]

From reports on Dizzy Gillespie

It was clear to the local press, he

Quelled the riots in far-off Greece

Restored the place to comparative peace

[...]

That's what we call, cultural exchange

That's what we call, cultural exchange

That's What We Call, Cultural Exchaaaaaange!

Yeeeeeeeah, I remember when Diz was in Greece back in '56.

He did such a good job we started sending Jazz all over the world.

The State Department has discovered Jazz

It reaches folks like nothing ever has

[...]

No commodity – is quite so strange

As this thing called cultural exchange

Say that our prestige needs a tonic

Export the Philharmonic

That's what we call cultural exchange

That's what we call cultural exchange

(Armstrong trumpet solo)

Yeeeees, and if the world goes wacky

We'll get John to send out Jackie

You mean Jackie Robinson?!

No man, I mean the First Lady!

That's what we call cultural exchange

Whoooooa, that's what we call cultural exchange

Woooooo, yeeeees».⁶⁶²

Τα επόμενα χρόνια στην Ελλάδα θα δώσουν συναυλίες, μετέχοντας στο ίδιο πρόγραμμα ο Λούις Άρμστρονγκ (Απρίλιος 1959), ο Ρεντ Νίκολς (Ιανουάριος 1960), ενώ η

⁶⁶² Από το μιούζικαλ «The Real Ambassadors», μουσική Dave Brubeck, στίχοι: Iola Brubeck, τραγούδι: Lambert, Hendricks, Ross and Armstrong

συναυλία του Ντιουκ Έλινγκτον ματαιώνεται την τελευταία στιγμή λόγω της δολοφονίας του Τζων Κέννεντυ. Η USIS της Αθήνας πάντως διαμαρτύρεται ότι χρειάζεται μεγαλύτερη ποσότητα δημοφιλούς αμερικανικής μουσικής για τη νεολαία των πόλεων: «Αυτό που χρειαζόμαστε, σε αστείρευτες ποσότητες, είναι από Σινάτρες και οι Νατ Κινγκ Κόλινς και οι Έλα Φιζέραλντ».⁶⁶³

Οι σχέσεις με το CCF

Όλες οι προσεγγίσεις (από τις πιο φιλικές μέχρι τις πιο εχθρικές) και οι μελέτες (περισσότερο ή λιγότερο κριτικές) για το CCF εντάσσουν τις δραστηριότητές του στη γενικότερη ομπρέλα του Πολιτιστικού Ψυχρού Πολέμου ή της πολιτιστικής διπλωματίας. Σε αυτό το γενικό πλαίσιο, ανακύπτει ένα συγκεκριμένο ερώτημα, τόσο για την Ελλάδα όσο και για άλλες χώρες: Υπάρχουν σχέσεις, δηλωμένες ή μη, μεταξύ των δραστηριοτήτων της USIS/USIA και γενικότερα του αμερικανικού κράτους αφενός, και του CCF αφετέρου; Επαφές και σχέσεις σε όλα τα επίπεδα: δράσης, συντονισμού, προσώπων, επιδιώξεων κ.ο.κ.

Σε ένα πρώτο επίπεδο, το θεσμικό, η απάντηση είναι εύκολη: και είναι αρνητική. Θεσμικά και ρητά δεν υπάρχουν επαφές μεταξύ του CCF και της αμερικανικής κυβέρνησης, όπως δείχνουν τόσο τα τεκμήριά μας όσο και τα ίχνη που αφήνουν οι δραστηριότητές τους στο δημόσιο πεδίο. Πιο συγκεκριμένα:

α) Οι δύο κύκλοι δραστηριότητας είναι αυτοτελείς – ακόμα και αν εφάπτονται σε λίγα ή περισσότερα σημεία (λογοτέχνες ή καλλιτέχνες που μετέχουν στις εκδηλώσεις των δύο φορέων, θεματικά αντικείμενα κλπ.). Παρά τη χρηματοδότηση του CCF από τη CIA, την ανάληψη διευθυντικών θέσεων από στελέχη της υπηρεσίας (όπως ο Τζόσελσον και ο Χαντ), η κανονικότητα του CCF είναι η αυτόνομη και αυτοτελής λειτουργία του, χωρίς ανάμιξη και παρεμβάσεις της CIA, χωρίς σχέσεις με την USIA, το State Department και άλλους φορείς του αμερικανικού κράτους. Το καθεστώς αυτό διασφαλίζεται μέσα από πρακτικές και κώδικες αυτολογοκρισίας, ελέγχου και λογοκρισίας ενώ οι όποιες –λίγες πάντως– στιγμές κρίσης⁶⁶⁴ δεν αρκούν για να το κλονίσουν.

β) Η αυτονομία και η ανεξαρτησία από κρατικές δραστηριότητες αποτελούν βασικό, ίσως το βασικότερο, στοιχείο της δημόσιας εικόνας που καλλιεργεί το CCF για τον εαυτό του, σε όλες τις χώρες – και ουσιώδες κομμάτι της αποτελεσματικότητάς του. Στην περίπτωση της Ελλάδας χαρακτηριστική επ’ αυτού, όπως είδαμε, είναι η κατηγορηματική απόρριψη από τον Τζόσελσον της πρότασης του

⁶⁶³ Από την ετήσια έκθεση της USIS/USIA της Αθήνας του 1964, όπως την παραθέτει ο I. Stefanidis, «Telling America’s Story», *ό.π.*, σ. 59.

⁶⁶⁴ Βλ. *εδώ*, Κεφάλαιο 9.

Κόρακα η ομιλία του Νικολά Ναμπόκοφ, κατά τη διάρκεια της επίσκεψής του στην Αθήνα, να γίνει είτε στην αίθουσα της USIS είτε της Ευρωπαϊκής Καμπάνιας.⁶⁶⁵ Το CCF δεν έχει –και ακόμα περισσότερο δεν πρέπει να φαίνεται ότι έχει– σχέσεις με τις δυτικές κυβερνήσεις, αφού βασικό στοιχείο της φυσιογνωμίας, αλλά και της τακτικής του, είναι να εμφανίζεται ως ανεξάρτητος οργανισμός, μια εθελοντική ένωση διανοουμένων και καλλιτεχνών. Επομένως, και όποιες τέτοιες σχέσεις, για οποιονδήποτε λόγο, υπάρχουν πρέπει να μείνουν άγνωστες.

Πιο δύσκολη είναι η απάντηση σε δύο άλλα επίπεδα: Πρώτον, στο μη θεσμικό, το επίπεδο των άτυπων, διαπροσωπικών ή και μυστικών σχέσεων. Εδώ τα πράγματα, όπως συμβαίνει πάντα σε αυτό το πεδίο, είναι δύσκολο να ανιχνευθούν. Δεύτερον, στο επίπεδο των κοινών προσώπων, τα οποία πλαισιώσουν το CCF και τις δραστηριότητες της USIA και της Πρεσβείας στην Ελλάδα, των συμπτάσεων στη δράση ή τους δεσμούς που πιθανόν δημιουργούνται.

Η διεθνής βιβλιογραφία για το CCF συνολικά⁶⁶⁶ και οι επιμέρους μελέτες για περιοχές ή χώρες που διαθέτουμε (Γερμανία, Λατινική Αμερική, Δανία),⁶⁶⁷ καθώς και για την USIA,⁶⁶⁸ ενώ μας παρέχει στοιχεία για τις σχέσεις του CCF με τη CIA και άλλες μυστικές υπηρεσίες (κυρίως τη βρετανική)⁶⁶⁹ δεν μας προσφέρει πληροφορίες τις σχέσεις CCF και αμερικανικού κράτους και, πάνω από όλα, δεν θεματοποιεί το ζήτημα. Θα προσπαθήσω, στη συνέχεια, μέσα από τις πηγές που διαθέτουμε, να καταγράψω κάποιες ενδείξεις για την Ελλάδα, σημειώνοντας εκ των προτέρων ότι η κατάσταση των πηγών, η απουσία έρευνας και η φύση του θέματος δεν μας επιτρέπει να αποκτήσουμε μια αξιόπιστη συνολική εικόνα.

Τα πρόσωπα. Ας ξεκινήσουμε από το κεντρικό πρόσωπο του CCF στην Ελλάδα, τον εκπρόσωπό του τα χρόνια 1952-1961 στη χώρα μας, τον Μανώλη Κόρακα. Ο Κόρακας ταξιδεύει στις ΗΠΑ το 1960, ως υπότροφος του Προγράμματος Ξένων Ηγετών.⁶⁷⁰ Η Αμερικανική Πρεσβεία της Αθήνας αποτιμά ως ιδιαίτερα παραγωγική την παραμονή του στις ΗΠΑ:

«α) Ο κ. Εμμανουήλ Κόρακας, συντάκτης επί των εργατικών και εκδότης της νέας ελληνικής σοσιαλιστικής επιθεώρησης “Διεθνής Ζωή”, ήταν εξαιρετικά ενθουσιώδης

⁶⁶⁵ Βλ. *εδώ*, Κεφάλαιο 3.

⁶⁶⁶ Ενωώ κυρίως τις τρεις βασικές μελέτες για το CCF, του Pierre Grémion, της Frances Stonor Saunders και του Giles Scott-Smith (βλ. *εδώ*, Εισαγωγή).

⁶⁶⁷ Michael Hochgeschwender, *Freiheit in der Offensive?: der Kongress für Kulturelle Freiheit und die Deutschen*, Oldenbourg, Μόναχο 1998· Patrick Iber, *Neither Peace nor Freedom: The Cultural Cold War in Latin America*, Harvard University Press, Κάιμπριτζ 2015· Ingeborg Philipen, «Out of tune: the CCF in Denmark, 1953-1960», στο Giles Scott-Smith και Hans Krabbendam (επιμ.), *The Cultural Cold War in Western Europe, 1945-1960*, Frank Cass, Λονδίνο-Πόρτλαντ 2003, σ. 237-253

⁶⁶⁸ Simona Tobia, *Advertising America. The United States Information Service in Italy (1945-1956)*, LED - Ed. Universitarie di Lettere Economia Diritto, Μιλάνο 2008.

⁶⁶⁹ F.S. Saunders, *Who Paid the Piper?*, ό.π.

⁶⁷⁰ Ζ. Λιαλιούτη, *Ο άλλος Ψυχρός Πόλεμος*, ό.π., σ. 212-213.

για τις πολλές ευκαιρίες που είχε να συναντήσει φίλους και συναδέλφους, από το πεδίο του εργατικού Τύπου στην Αμερική. Μετά την επιστροφή του στην Ελλάδα έχει ετοιμάσει μια έκθεση για την αμερικανική σκηνή της εργασίας, που θα δημοσιευθεί σε ένα από τα επόμενα τεύχη του περιοδικού του. Στο εγγύς μέλλον σχεδιάζει μια πλήρη σειρά άρθρων που περιγράφουν ποικίλες όψεις της αμερικανικής ζωής. Ο αριθμός των διανοομένων και ειδικών στα εργατικά ζητήματα και τον Τύπο που μπόρεσε να συναντήσει ο κ. Κόρακας στις ΗΠΑ είναι εντυπωσιακός και έκανε τη συμμετοχή του στο σεμινάριο του CCF που θα διεξαχθεί στο Βερολίνο κατά τη διάρκεια του Ιουνίου “πολύ πιο επωφελή από ό,τι θα ήταν αλλιώς”. Επίσης, στο συνέδριο του Βερολίνου του CCF είχε την ευκαιρία να ανανεώσει πολλές φιλίες που έκανε στην Αμερική, κατά τη διάρκεια της παραμονής του χάρη στην υποτροφία του προγράμματος ηγετών.

β) Ο κ. Κόρακας έχει πληροφορήσει την USIS ότι σχεδιάζει να διατηρήσει στενή προσωπική επαφή με την πληθώρα των προσώπων που συνάντησε στις ΗΠΑ και με τα οποία αντάλλαξε ιδέες. Έχει ήδη κανονίσει με μια γκάμα συγγραφέων και εκδοτών στην Αμερική να εγκαθιδρύσει ένα τακτικό σύστημα ανταλλαγής άρθρων για πολιτικά, οικονομικά και κοινωνικά θέματα, τα οποία θα μπορούν να δημοσιεύονται στα αντίστοιχα περιοδικά. Ο σταθμός [της Αθήνας] έχει την πεποίθηση ότι η παραμονή του κ. Κόρακα στις ΗΠΑ υπήρξε εξαιρετικά ανταποδοτική για τον ίδιο και τον εξόπλισε περαιτέρω για τη δουλειά του με το νέο περιοδικό “Διεθνής Ζωή” και την επίμονη και αποτελεσματική του επίθεση στον κομμουνισμό». ⁶⁷¹

Πέρα από ελάχιστα άρθρα στη *Διεθνή Ζωή* –και πάντως πολύ λιγότερα από όσα εξαγγέλλονται στην παραπάνω αναφορά–, δεν συναντάμε στον δημόσιο χώρο και λόγο, απόηχους της επίσκεψης Κόρακα στις ΗΠΑ. Οι λόγοι είναι δύο. Αφενός, ο Κόρακας, σε όλους τους τομείς της δράσης του που γνωρίζουμε, είναι άνθρωπος των παρασκηνίων: η παρουσία του στο προσκήνιο της ελληνικής δημόσιας ζωής είναι πολύ περιορισμένη, μέχρι και μηδαμινή, ενώ βασικό στοιχείο της δράσης του –και το ταλέντο του– είναι η δημιουργία προσωπικών δικτύων, όπως δείχνουν οι δημοσιεύσεις του σε δεκάδες ξένα έντυπα, καθώς και η αλληλογραφία του με ξένους πολιτικούς και συνδικαλιστές. ⁶⁷² Έτσι, μπορούμε να υποθέσουμε ότι και στους τρεις μήνες που έμεινε στην Αμερική κινήθηκε με τον οικείο σε αυτόν τρόπο: έκανε γνωριμίες και επαφές, τις οποίες αξιοποίησε τα επόμενα χρόνια, αναπτύσσοντας κι άλλο το προσωπικό του δίκτυο. Αφετέρου, το γεγονός ότι τα εξαγγελόμενα (σύστημα ανταλλαγής άρθρων κλπ.) δεν υλοποιούνται, μας υπενθυμίζει σαφώς ένα ζήτημα που έχουμε ξαναδεί (λ.χ. στην περίπτωση του Forum Service): την αναποτελεσματικότητα του Κόρακα. Έτσι, τα περισσότερα από τα εξαγγελόμενα στην έκθεση της Πρεσβείας το 1960 πρέπει να θεωρηθούν απλώς προθέσεις, αν όχι ευσεβείς πόθοι, καθώς εξυπηρετούν και τις δύο πλευρές (τον Κόρακα

⁶⁷¹ American Embassy Athens προς The Department of State, «Educational Exchange: Post's Annual Report», 12.8.1960, CU/UARK. Πβ. και Ζ. Λιαλιούτη, *Ο άλλος Ψυχρός Πόλεμος*, ό.π., σ. 213.

⁶⁷² Ενδεικτικά, βλ. την αλληλογραφία του με τον Irving Brown, τον Marceau Pivert, τον Julius Braunthal, τον Benedikt Kautsky, την Elisabeth Fisher-Spanjer. Για τις δημοσιεύσεις του σε ξένα έντυπα, βλ. *εδώ*, Κεφάλαιο 2.

και την Πρεσβεία), στην προσπάθειά τους να δικαιώσουν και να εμφανίσουν αποτελεσματικό το Πρόγραμμα.

Το γεγονός ότι η ενασχόληση του Κόρακα με το CCF φθίνει μετά το 1960 (γεγονός που οδηγεί και στην απόφαση του CCF να διακόψει την έμμισθη σχέση μαζί του στις 31 Μαΐου 1962), με αποτέλεσμα η αλληλογραφία να είναι αραιή και λακωνική, και πολλές φορές διεκπεραιωτική, δεν μας επιτρέπει να παρακολουθήσουμε αν και πώς αξιοποιούνται τέτοιες επαφές.

Ποιους συναντάει ο Κόρακας τους τρεις μήνες που μένει στις ΗΠΑ; Στην έκθεση της Πρεσβείας δεν αναφέρονται ονόματα. Ο ίδιος ο Κόρακας, στις επιστολές του προς Μπράουν και Τζόσελσον περιορίζεται, μάλλον σκόπιμα, σε λίγες, λακωνικές και αόριστες, διατυπώσεις για τους δύο λόγους που αναφέρθηκαν παραπάνω. Ωστόσο, από την αλληλογραφία αυτή προκύπτουν δύο πρόσωπα που συνάντησε ο Κόρακας στις ΗΠΑ, έπειτα από σύσταση του Ίρβινγκ Μπράουν: τον Jay Lovestone και τον Arnold Beichman, δύο κεντρικές μορφές του αμερικανικού αντικομμουνισμού. Ο Lovestone (1897-1990), προπολεμικά γ.γ. του ΚΚ ΗΠΑ, στη συνέχεια διαφωνών εξ αριστερών, μεταπολεμικά σφοδρός αντικομμουνιστής και συνεργάτης της CIA, είναι, μαζί με τον Ίρβινγκ Μπράουν, του οποίου αποτελεί τον μέντορα, οι πρωτεργάτες του αντικομμουνιστικού αγώνα στα συνδικάτα των ΗΠΑ και της Ευρώπης.⁶⁷³ Ο Άρνολντ Μπάιχμαν (1913-2010), συγγραφέας, δημοσιογράφος και πολιτικός αναλυτής, θα αναδειχθεί τις δεκαετίες του 1950 και 1960 σε έναν από τους κορυφαίους «cold warriors». Με την αρθρογραφία, τα δοκίμια και τα βιβλία του θα αντιπαρατεθεί μετωπικά στον κομμουνισμό και θα υπερασπιστεί τις ΗΠΑ.⁶⁷⁴ Είναι γνωστός για τον λεγόμενο «νόμο του Μπάιχμαν»: «Με τη μοναδική εξαίρεση της Αμερικανικής Επανάστασης, το μόνο που κατάφεραν όλες οι επαναστάσεις από το 1789 και μετά ήταν να επιδεινώσουν την ανθρώπινη κατάσταση».⁶⁷⁵

Αυτά είναι τα δυο ονόματα που ξέρουμε με σιγουριά ότι συνάντησε ο Κόρακας· το λέει ο ίδιος στην αλληλογραφία του. Επιπλέον, ένα ξεφύλλισμα των τευχών της *Διεθνούς Ζωής* μάς δείχνει κάποια –πολύ λίγα, πάντως– άρθρα που θα μπορούσαν να εγγραφούν στον απόηχο της επίσκεψής του στις ΗΠΑ και των επαφών του εκεί: τέτοια είναι τα κείμενα του Τζωρτζ Κέναν για την εξωτερική πολιτική των ΗΠΑ, του ηγέτη της AFL Τζωρτζ Μήνυ για το αμερικανικό

⁶⁷³ Αναλυτικά, βλ. Ted Morgan, *A Covert Life. Jay Lovestone, Communist, Anti-Communist, and Spymaster*, Random House, Νέα Υόρκη 1999. Βλ. επίσης βιβλιοκρισία του Arnold Beichman (του δεύτερου προσώπου που ξέρουμε ότι συνάντησε ο Κόρακας) για το βιβλίο αυτό: Arnold Beichman, *The life of Jay Lovestone*, *The Weekly Standart*, 21.3.1999.

⁶⁷⁴ Βλ. David Brooks, «The happy cold warrior», *Hoover Digest* 3 (2003), 30.6.2003.

⁶⁷⁵ Βλ. Arnold Beichman, «The lesser evil», *The Washington Times*, 4.11.2004.

συνδικαλιστικό κίνημα, του Τζων Χέρλινγκ για το ελληνικό εργατικό κίνημα (με την ευκαιρία της επίσκεψής του στην Ελλάδα. Από τα παραπάνω λιγοστά ίχνη που αφήνει το ταξίδι μπορούμε να υποθέσουμε ότι συναντιέται κυρίως με συνδικαλιστές – άλλωστε το κύριο ενδιαφέρον και αντικείμενο του Κόρακα είναι ο συνδικαλισμός και ο αντικομμουνισμός.

Για τους λόγους που ανέφερα παραπάνω, απέχουμε πολύ από το να αποκτήσουμε μια γενική έστω εικόνα των σχέσεων του Κόρακα με την USIS/USIA και το αμερικανικό κράτος. Οι αναφορές στην αλληλογραφία του είναι εντελώς σποραδικές και παρεμπόπτουσες. Ωστόσο είναι αποκαλυπτικές. Ας δούμε τρεις τέτοιες στιγμές, που συμπυκνώνουν και προϋποθέτουν πολλές άλλες:

Κόρακας προς Ναμπόκοφ: «Μπορούμε ακόμα εύκολα να οργανώσουμε μια ιδιωτική επίσκεψη με αυτοκίνητο, ειδικά στην Επίδαυρο, χάρη σε έναν φίλο Αμερικανό, τον εργατικό ακόλουθο της Αμερικανικής Πρεσβείας κ. Γκουντ, φίλο δικό μου και του Μπράουν, και που επιθυμεί να σας γνωρίσει» (2.9.1954)

Κόρακας προς Ναμπόκοφ: «Αδύνατον να βρεθεί ένα δωμάτιο στο Ναύπλιο και όλα τα δωμάτια είναι κλεισμένα μέχρι το τέλος του μήνα. Ο κ. Γκουντ πριν από λίγες ημέρες, μπόρεσε να κλείσει για τον ίδιο και τη σύζυγό του ένα δωμάτιο στο ξενοδοχείο Αμφιτρύων για τις 26» (10.9.1954)

Κόρακας προς Τζόσελσον: «Μίλησα επίσης με τον Γκόλντμπλουμ, ο οποίος είναι παλιός φίλος από τα χρόνια που βρέθηκε στην Ελλάδα με την Αμερικανική Αποστολή» (29.3. 1955)

Κόρακας προς Μπράουν: «Ξέχασα να σας πω ότι στην Πρεσβεία ήρθε ως σύμβουλος κ. Σαμ Μπέρτζερ, τον οποίο γνωρίζετε καλά. Μου είπαν ότι ενδιαφέρεται πολύ για το συνδικαλιστικό κίνημα και ελπίζω να τον συναντήσω μια μέρα για να μιλήσω μαζί του» (28.10.1958)⁶⁷⁶

Ο Ντ. Ε. Γκουντ είναι εργατικός ακόλουθος της Αμερικανικής Πρεσβείας, ο Μόρις Γκόλντμπλουμ, Labour Information Officer της Αμερικανικής Αποστολής, ο Σαμ Μπέρτζερ senior political officer και DCM, υπ' αρ. 2 στην Πρεσβεία, Τα τέσσερα παραπάνω αποσπάσματα είναι τέσσερις παρεμπόπτουσες αναφορές, τέσσερις μόνο στιγμές, οι οποίες όμως δεν είναι τυχαίες. Για παράδειγμα, το γεγονός ότι ο Κόρακας γνωρίζει πως το ζεύγος Good μπόρεσε να βρει δωμάτιο στον «Αμφιτρύωνα» του Ναυπλίου για τις 26 Νοεμβρίου 1954 υποδηλώνει είτε προσωπική επαφή με τον ίδιο είτε με τον μηχανισμό της Πρεσβείας που ασχολείται με τα ζητήματα αυτά.

⁶⁷⁶ φ. 2 και φ. 3, κ. 210, IACF Records/CHI.

Πέρα από τον Κόρακα, υπάρχουν πολλά πρόσωπα που θα συναντήσουμε να συμμετέχουν και στους δύο κύκλους δραστηριοτήτων, του CCF και του αμερικανικού κράτους. Πριν όμως αρχίσουμε να φτιάχνουμε μακρούς καταλόγους με ονόματα, πρέπει να διευκρινίσουμε ένα ποιοτικό ζήτημα: πώς ορίζουμε αυτή τη συμμετοχή. Υπάρχουν διαβαθμίσεις που πρέπει να κάνουμε: το ότι κάποιος είναι ομιλητής σε μια εκδήλωση του CCF ή της USIA ή περιλαμβάνεται στα πρόσωπα που συναντάει ο Ναμπόκοφ όταν επισκέπτεται την Αθήνα συνιστά κριτήριο για να τον εξετάσουμε εδώ. Καθώς δεν υπάρχουν κεντρικά πρόσωπα για το CCF στην Ελλάδα, εκτός από τον Κόρακα, που μονοπωλεί το σχετικό πεδίο τη δεκαετία του 1950, θα εστιαστούμε στα πρόσωπα που εμφανίζονται συχνά στις δράσεις του: τον Γιώργο Θεοτοκά, τον Στράτη Μυριβήλη και τον Ηλία Βενέζη (και οι τρεις αναφέρονται στις επιστολές Τζόσελσον, στα πρόσωπα που θα στελεχώσουν την ελληνική επιτροπή του CCF, αν δημιουργηθεί· ειδικότερα, ο πρώτος δημοσιεύσει άρθρα στις *Preuves*, τον αναφέρει εγκωμιαστικά ο Ναμπόκοφ και θα μετάσχει στη συντακτική επιτροπή των *Εποχών*), τον Γιώργο Κατσίμπαλη (συγκαταλέγεται στα πρόσωπα με τα οποία έρχονται σε επαφή τα στελέχη του CCF στις επισκέψεις τους στην Ελλάδα), τον Κωνσταντίνο Δοξιάδη (συμμετέχει στο συνέδριο του Μιλάνου), τον Λέοντα Καραπαναγιώτη (που κάνει την αρχική συνάντηση με τον Τζόσελσον για τις *Εποχές* και στη συνέχεια είναι αυτός που κρατάει την επαφή), τον Πέτρο Χάρη (το 1956 έχει έρθει σε επαφή με το CCF μέσω Κόρακα και αποδέχεται την πρόταση να αναλάβει το Forum Service, η οποία τελικά δεν ευοδώνεται, όπως και οι προτάσεις το CCF να αποκτήσει προνομιακή σχέση με τη *Νέα Εστία*).

Ο Γιώργος Θεοτοκάς, όπως είδαμε, ταξιδεύει το 1953 στις ΗΠΑ. Το απότοκο του ταξιδιού του, *Δοκίμιο για την Αμερική*, αξιολογείται προφανώς από τους Αμερικανούς ιθύνοντες ως πρόσφορο για τις χώρες της Ασίας και της Άπω Ανατολής, γι' αυτό και μεταφράζεται σε εννιά γλώσσες. Η σχέση του Θεοτοκά με τις πολιτιστικές δραστηριότητες του αμερικανικού κράτους δεν σταματάει εδώ. Το 1955 συγκαταλέγεται στα μέλη της οργανωτικής επιτροπής για την έκθεση αμερικανικής τέχνης,⁶⁷⁷ ενώ στα τέλη του 1956 ή τις αρχές του 1957 συμμετέχει στη σειρά διαλέξεων της USIS/USIA.⁶⁷⁸ Ακόμα σύμφωνα με μια πληροφορία, την

⁶⁷⁷ Τα άλλα μέλη της επιτροπής είναι ο πρεσβευτής Τζων Πιουριφόνι, ο τεχνοκρίτης Μαρίνος Καλλιγιάς, ο αρχαιολόγος Χρήστος Καρούζος, ο χαράκτης Γιάννης Κεφαλληνός, ο τεχνοκρίτης Άγγελος Προκοπίου, ο γλύπτης Μιχάλης Τόμπρος, ο λογοτέχνης Πέτρος Χάρης και ο βυζαντινολόγος Μανόλης Χατζηδάκης. Η έκθεση γίνεται στη ΧΕΝ, στις 26 Σεπτεμβρίου-16 Οκτωβρίου 1955. Βλ. Ευ. Ματθιόπουλος, «Η πρόσληψη της αφηρημένης τέχνης στην Ελλάδα», *ό.π.*, σ. 101, σημ. 48. Πβ. και Ζ. Λιαλιούτη, *Ο άλλος Ψυχρός Πόλεμος*, *ό.π.*, σ. 202.

⁶⁷⁸ Ζ. Λιαλιούτη, *Ο άλλος Ψυχρός Πόλεμος*, *ό.π.*, σ. 202.

οποία μπορούμε να δεχθούμε με επιφύλαξη, είχε αναπτύξει στενές φιλικές σχέσεις με τον Μπιλ Οέλντ, πολιτιστικό ακόλουθο της Πρεσβείας των ΗΠΑ στις αρχές της δεκαετίας του 1950.⁶⁷⁹

Ο Στράτης Μυριβήλης και ο Ηλίας Βενέζης θα επισκεφθούν τις ΗΠΑ ως υπότροφοι του Προγράμματος Ξένων Ηγετών. Ο Βενέζης τα επόμενα χρόνια θα διατηρήσει στενή σχέση με τη USIA/USIA και την Ελληνοαμερικανική Ένωση στον απόηχο του ταξιδιού αυτού: θα κάνει σειρά εκπομπών το 1949 στη Voice of America με αφετηρία το ταξίδι του στις ΗΠΑ, θα μιλήσει σε εκδήλωση του Ελληνοαμερικανικού Ινστιτούτου στα Τρίκαλα, είναι ο κεντρικός ομιλητής όταν η Ακαδημία Αθηνών απονέμει το αργυρό μετάλλιο στον Ουίλιαμ Φώκνερ που επισκέπτεται την Ελλάδα στο πλαίσιο των Προγραμμάτων Επισκεπτών, θα μιλήσει για το αμερικανικό μυθιστόρημα στην USIS (1957) και για τον Πόε στην Ελληνοαμερικανική Ένωση (22.1.1960), ενώ η Ελληνοαμερικανική Ένωση θα οργανώσει μια βραδιά αφιερωμένη στο έργο του, όπου και θα μιλήσει ο ίδιος (8.4.1968).⁶⁸⁰ Ο Γιώργος Κατσίμπαλης θα βρεθεί με το Πρόγραμμα Ξένων Ηγετών στις ΗΠΑ το 1955, όπως και ο Κωνσταντίνος Δοξιάδης το 1959, ο οποίος θα χρηματοδοτηθεί δύο φορές (1960, 1965) από το Ford Foundation, ενώ το 1966 θα λάβει το Aspen Award. Ο Λέων Καραπαναγιώτης των *Εποχών* θα βρεθεί στις ΗΠΑ το 1965, επίσης με το ίδιο Πρόγραμμα.

Ο Πέτρος Χάρης, όπως φαίνεται από τα δείγματα που αποτυπώνονται στη *Νέα Εστία*, έχει μακροχρόνια σχέση με την USIA. Το 1957, δύο κύκλοι διαλέξεων (στην USIS και την Ελληνοαμερικανική Ένωση) θα απαρτίσουν την ύλη δύο αφιερωμάτων του περιοδικού στον αμερικανικό πολιτισμό, αλλά και όλα τα επόμενα χρόνια μια σειρά αφιερώματα (στον ελληνισμό των ΗΠΑ, στον Σολτζενίτιν, σε Σοβιετικούς διαφωνούντες) και άρθρα είναι πολύ

⁶⁷⁹ Σύμφωνα με τον Ρένο Αποστολίδη, ο Θεοτοκάς έπαιξε ρόλο άτυπου συμβούλου του Ουέλντ στην επιλογή των υποτρόφων. Ο Αποστολίδης το αναφέρει σε σχόλιο στο περιοδικό του *Τα Νέα Ελληνικά* (τχ. 1, 1952) και το επαναλαμβάνει, πολλά χρόνια αργότερα, στο αυτοβιογραφικό του βιβλίο *Ουλάν Μπατόρ*, Πατάκης, Αθήνα 1999. Οφείλουμε, πάντως, να είμαστε πολύ επιφυλακτικοί απέναντι σε όσα γράφει ο Αποστολίδης και λόγω της μεγάλης εμπάθειάς του (ο «Θεοκοτάς» ή «Θεοκουτάς», όπως τον αποκαλεί, βρίσκεται διαρκώς στο στόχαστρό του), αλλά και επειδή, σε συγκεκριμένες περιπτώσεις, έχει αποδειχθεί αναξιόπιστος (γράφει, λ.χ. ότι το περ. *Γνώσεις* της Ελληνικής Επιμορφωτικής Εταιρείας κλείνει «την άλλη μέρα», εξαιτίας του άρθρου που δημοσιεύει σε αυτό ανώνυμα ο Αποστολίδης, εναντίον του Θεοτοκά – κάτι που δεν είναι ακριβές, αφού το περιοδικό εκδίδεται για έξι ακόμα μήνες μετά το άρθρο αυτό.) Ωστόσο, γενικότερα, έλεγχος όσων στοιχείων μπόρεσα να ελέγξω δείχνει ότι, παρά τις εξαιρετικά εμπαιθείς κρίσεις του, δεν είναι συνολικά αναξιόπιστος στα γεγονότα που αναφέρει.

⁶⁸⁰ Όλα τα σχετικά τεκμήρια στο Αρχείο Ηλία Βενέζη (κυρίως στην ενότητα VII: Ταξίδια, αλλά και στην ενότητα XVIII: Ηχητικές εγγραφές), Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη.

δύσκολο να θεωρήσουμε ότι γίνονται με εγχώριους πόρους και αναζήτηση: η υποβοήθηση από την USIS/USIA ή την Ελληνοαμερικανική Ένωση είναι η πιο εύλογη υπόθεση.⁶⁸¹

Όσον αφορά άλλα πρόσωπα που εμπλέκονται με το CCF, όπως ο Γρηγόριος Κασιμάτης, ο Βάσος Βασιλείου, ο Θεοφύλακτος Παπακωνσταντίνου, ο Άγγελος Τερζάκης, δεν έχουμε εντοπίσει στοιχεία συμμετοχής τους στις δραστηριότητες της αμερικανικής πολιτικής προπαγάνδας. Δεν ξέρουμε τους λόγους και, εκτός αυτού, πρέπει να διατηρήσουμε την επιφύλαξη ότι τέτοια στοιχεία ενδεχομένως υπάρχουν, αλλά λανθάνουν.

Αν μετακινήσουμε τώρα τον φακό στην άλλη πλευρά, για τα πρόσωπα που είναι κεντρικά για την οργάνωση της αμερικανικής πολιτιστικής προπαγάνδας στην Ελλάδα, αυτά που ξέρουμε είναι ακόμα λιγότερα. Από τις λίγες και σποραδικές πληροφορίες πρέπει να αναφέρουμε πρώτα απ' όλα ένα όνομα: τον Ουίλιαμ Ουέλντ πολιτιστικό ακόλουθο και επικεφαλής της USIS/USIA, στις αρχές του 1950. Ο Ουέλντ αναπτύσσει δραστήριο ρόλο και κάνει εύστοχες επιλογές προσώπων στο Πρόγραμμα Ξένων Ηγετών,⁶⁸² ενώ φέρνει σε επαφή τον Ναμπόκοφ, όταν επισκέπτεται την Αθήνα, με Έλληνες διανοούμενους και οργανώνει πάρτι προς τιμήν του. Γενικότερα, είναι ένα πρόσωπο-κλειδί για την αμερικανική πολιτιστική διπλωματία στις αρχές της δεκαετίας του 1950, αναπτύσσει έντονη εξωστρεφή δράση και σχέσεις με Έλληνες λογοτέχνες και διανοούμενους.

Ο Homer Davis, πρόεδρος και ιθύνων νους του Κολεγίου Αθηνών για τριάντα τουλάχιστον χρόνια (1930-1960, με το διάλειμμα της Κατοχής), αποτελεί, τόσο θεσμικά όσο και ως πρόσωπο, κεντρική μορφή για τις αμερικανικές σπουδές στην Ελλάδα. Παρότι δεν ξέρουμε την έκταση και το βάθος της επιρροής της είναι σίγουρο ότι έχει επαφή με το ελληνικό CCF, καθώς στην αλληλογραφία του 1958-1959 αναφέρεται επανειλημμένο η «λίστα Davis», ένας κατάλογος με πρόσωπα στην Ελλάδα, στα οποία πρέπει να απευθυνθεί το CCF.

Ο Άγγελος Προκοπίου, τέλος, ο οποίος ουσιαστικά δεν διατηρεί σοβαρή σχέση με το CCF (απλώς βρίσκουμε το όνομά του στους καταλόγους με όσους ενδεχομένως θα συναντούσε ο Ναμπόκοφ στην Αθήνα) είναι το βασικό πρόσωπο για την προώθηση της αμερικανικής τέχνης στην Ελλάδα.⁶⁸³

⁶⁸¹ Η σχέση με τη *Νέα Εστία* καταγράφεται και στις αναφορές της USIS/USIA της Αθήνας το 1958 και το 1960· βλ. I.D. Stefanidis, «Telling America's Story», *ό.π.*, σ. 87, σημ. 103.

⁶⁸² W.P. Dizard, *The Strategy of Truth*, *ό.π.*, σ. 155-156. Βλ. *εδώ*, σημ. 613.

⁶⁸³ Για τον Προκοπίου σε σχέση με τις ΗΠΑ, βλ. αναλυτικά Ευ. Ματθιόπουλος, «Η πρόσληψη της αφηρημένης τέχνης στην Ελλάδα», *ό.π.*, σ. 85-91. Πβ. και ο Ευγένιος Ματθιόπουλος, «Ιδεολογία και τεχνοκριτική τα χρόνια 1949-1967: Ελληνοκεντρισμός, σοσιαλιστικός ρεαλισμός, μοντερνισμός», στο *1949-1967: Η εκρηκτική εικοσαετία*, επιστημονικό συμπόσιο, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 2002, σ. 363-400, ιδίως σ. 385-389.

Πηγαίνοντας λίγα χρόνια πίσω, στα μέσα και τα τέλη της δεκαετίας του 1940, όταν η αντίστοιχη δραστηριότητα των Βρετανών στον πολιτισμό, με βασικούς βραχίονες το Βρετανικό Συμβούλιο και την AGIS, την Αγγλοελληνική Υπηρεσία Πληροφοριών,⁶⁸⁴ βρίσκεται σε ακμή,⁶⁸⁵ θα συναντήσουμε αρκετούς από όσους βρίσκουμε και αργότερα στους κύκλους του CCF ή της USIA. Ένας γρήγορος και έγκυρος τρόπος για να δούμε βασικά ονόματα είναι να διατρέξουμε τα τεύχη της *Αγγλοελληνικής Επιθεώρησης*, που εκδίδεται αρχικά από τον AGIS και στη συνέχεια από το Βρετανικό Συμβούλιο. Εκεί θα συναντήσουμε πρώτα απ' όλα τον Γιώργο Κατσίμπαλη, διευθυντή της *Αγγλοελληνικής Επιθεώρησης* στην πρώτη της περίοδο (1945-1953), και επίσης, ως τακτικούς συνεργάτες, τον Γιώργο Θεοτοκά, τον Κ.Θ. Δημαρά, τον Γ. Σεφέρη,⁶⁸⁶ τον Ανδρέα Καραντώνη, τον Άγγελο Προκοπίου, τον Άγγελο Τερζάκη, τον Πέτρο Χάρη και τον Αιμίλιο Χουρμούζιο και –πιο σποραδικά– τον Βάσο Βασιλείου, τον Λέοντα Καραπαναγιώτη, τον Κωστή Σκαλιόρα.

Μπορούμε νομίζω να θεωρήσουμε ότι στο πλαίσιο της βρετανικής πολιτισμικής διπλωματίας αναπτύσσεται ένας καμβάς σχέσεων και ανθρώπων το οποίο στη συνέχεια θα θελήσουν να αξιοποιήσουν και ο Αμερικανοί. Ειδικά η *Αγγλοελληνική επιθεώρηση* αποτέλεσε έναν τόπο συνύπαρξης, όπου δημιουργήθηκαν νέοι δεσμοί και επαναβεβαιώθηκαν, δημιουργώντας έτσι ένα δίκτυο και ένα ανθρώπινο δυναμικό, το οποίο σε μεγάλο βαθμό θα

⁶⁸⁴ Ως γνωστόν, όταν το 1947 οι Βρετανοί αποχωρούν στρατιωτικά από την Ελλάδα, τους διαδέχονται, σε στρατιωτικό αλλά και πολιτικό επίπεδο οι Αμερικανοί. Αντίστοιχα, η μορφωτική-πολιτιστική δράση του Βρετανικού Συμβουλίου και της AGIS σταδιακά υποχωρούν ενώ ενισχύεται η δράση της USIS/USIA – μέχρι τότε η αμερικανική παρουσία, στον τομέα αυτό είναι υποτονική. Επιπλέον, κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1950 η βρετανική δράση θα γνωρίσει προβλήματα λόγω της όξυνσης του Κυπριακού, που προκαλεί εντεινόμενα αντιβρετανικά αισθήματα στην ελληνική κοινή γνώμη. Είναι χαρακτηριστικό ότι «το κακοφόρμισμα του Κυπριακού και οι οργανωμένες βιαιότητες εναντίον των Ελλήνων της πόλης» οδηγούν τον Γ.Π. Σαββίδη, σύμφωνα με την μαρτυρία του ίδιου, να «πέσει» το Βρετανικό Συμβούλιο να αναστείλει την έκδοση του περιοδικού [*Αγγλοελληνική Επιθεώρηση*]: από το υπόμνημα του Γ.Π. Σαββίδη προς τη Φιλοσοφική Σχολή του ΑΠΘ για την υποψηφιότητα στην έδρα της νεοελληνικής φιλολογίας (1966), όπως το παραθέτει η Μαρίνα Κοκκινίδου, *Το περιοδικό «Αγγλοελληνική Επιθεώρηση» (1945-1955): περίοδοι, στόχοι και συμβολή του στη μεταπολεμική πολιτισμική ζωή*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Τμήμα Φιλολογίας ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη 2002, σ. 65.

⁶⁸⁵ Για τη βρετανική δραστηριότητα στον τομέα του πολιτισμού στην Ελλάδα, *The British Council and Anglo-Greek literary interactions, 1945-1955*, επιμ. Peter Mackridge και David Ricks, British School at Athens – Modern Greek and Byzantine Studies, Routledge, Άμπινγκτον και Νέα Υόρκη, 2018· Μ. Μ. Κοκκινίδου, *Το περιοδικό «Αγγλοελληνική Επιθεώρηση»*, ό.π., σ. 36 κ.ε. Επίσης, ειδικότερα για τον τέχνη, βλ. Ευγένιος Ματθιόπουλος, «Οι εικαστικές τέχνες στην Ελλάδα τα χρόνια 1945-1953», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τόμ. Δ1-Δ2: *Ανασυγκρότηση-Εμφύλιος-Παλινόρθωση 1945-1952*, Βιβλόραμα, Αθήνα 2009, σ. 218-221.

⁶⁸⁶ Εκτός από τα ποιήματα και τα άλλα κείμενα του ίδιου του Σεφέρη, υπάρχει πληθώρα άρθρων για το έργο του. Είναι εμφανές ότι περιοδικό επιδίδεται σε μια συστηματική προσπάθεια προβολής του Σεφέρη – αφού σε όλα σχεδόν τα τεύχη του υπάρχει κείμενο του ή κείμενο γι' αυτόν.

ξανασυντήσουμε στο επιτελείο και τους συνεργάτες των *Εποχών*. Όπως σημειώνει ο Ευγένιος Ματθιόπουλος, επικεντρωνόμενος στην περίπτωση του Άγγελου Προκοπίου, μπορεί «να υποθέσει κανείς ότι οι φιλικά προσκείμενοι στη Μεγάλη Βρετανία διανοούμενοι, όπως ο Προκοπίου, πέρασαν αυτονόητα στη σφαίρα άμεσης επιρροής των ΗΠΑ, όταν αυτές τη διαδέχθηκαν στον ηγεμονικό τους διεθνή ρόλο».⁶⁸⁷ Το πώς γίνεται η «μετάβαση» αυτή από τους Βρετανούς στους Αμερικανούς θα το εξετάσουμε στο επόμενο κεφάλαιο.

Ελλείψεις και σκέψεις

Μερικά πρώτα συμπεράσματα:

Το πρώτο –και βασικότερο, κατά τη γνώμη μου– που μας δείχνουν emphaticά όλα τα παραπάνω είναι μια σοβαρή έλλειψη: ότι μας λείπουν ακόμα αρκετά κομμάτια του παζλ. Ας σταθούμε στο παράδειγμα των εκδόσεων. Ξέρουμε μόνο τους δεκάδες τίτλους που μεταφράζονται και κυκλοφορούν στα ελληνικά, με τη φροντίδα και χρηματοδότηση της USIS/USIA. Αυτή η διαδικασία όμως απαιτεί έναν συγκεκριμένο μηχανισμό εκ μέρους της USIS/USIA, με συμμετοχή ασφαλώς και Ελλήνων που γνωρίζουν το πεδίο· έναν μηχανισμό ο οποίος αποφασίζει την κατανομή των τίτλων σε συγκεκριμένους εκδότες, αναλαμβάνει την επαφή μαζί τους, τη χρηματοδότηση κ.ο.κ. Ποιοι επιλέγουν τους συγκεκριμένους εκδότες; Ποιοι κάνουν τις επαφές μαζί τους; Με ποιον τρόπο (καταβολή χρηματικών ποσών, αγορά αντιτύπων) ενισχύονται οι εκδόσεις; Τι ποσά καταβάλλονται; Μέσα από ποιες διαδικασίες κυριαρχούν τελικά ο Ίκαρος, ο Φέξης και ο Πεγλιβανίδης; Όλα αυτά τα ερωτήματα μένουν, προς το παρόν, αναπάντητα.

Από εκεί και πέρα, τα –ελλιπή, το επαναλαμβάνω– στοιχεία που διαθέτουμε δεν αρκούν για να στοιχειοθετήσουν μια στενή και συγκεκριμένη σχέση ή συνεργασία μεταξύ USIS/USIA και CCF στην Ελλάδα ούτε των ανθρώπων τους μεταξύ τους – αν εξαιρέσουμε, ίσως, την περίπτωση του Μανώλη Κόρακα.

Παρά ταύτα, υπάρχουν αρκετά πρόσωπα που μετέχουν σε σημαντικές δράσεις τόσο του CCF όσο και της USIS/USIA – και δεν μιλάμε, προφανώς, για κάποιον που παρευρέθηκε απλώς σε μία δεξίωση. Πρέπει, λοιπόν, καταρχάς, να κάνουμε μια σειρά διακρίσεις, που είναι αναγκαίες: η παρουσία κάποιων είναι σχεδόν αυτονόητη και δεν δηλώνει κάτι ιδιαίτερο. Για παράδειγμα, είναι αναμενόμενο ότι τον Πέτρο Χάρη, τον διευθυντή της *Νέας Εστίας*, του παλαιότερου, εγκυρότερου και πιο κατεστημένου λογοτεχνικού περιοδικού της χώρας, θα

⁶⁸⁷ Ευ. Ματθιόπουλος, «Η πρόσληψη της αφηρημένης τέχνης στην Ελλάδα», *ό.π.*, σ. 85.
[305]

επιδιώξει να τον προσεγγίσει όποιος θελήσει να παρέμβει με αξιώσεις στον χώρο των ιδεών και της (μη κομμουνιστικής) διανόησης.

Πέραν τέτοιων περιπτώσεων όμως, οι συμπτώσεις σε ονόματα διανοουμένων⁶⁸⁸ που είδαμε παραπάνω να κινούνται και στα δύο πεδία, του CCF από τη μια, της USIA και του αμερικανικού κράτους από την άλλη –από τον Θεοτοκά και τον Βενέζη μέχρι τον Δοξιάδη και τον Καραπαναγιώτη–, μπορούν να ερμηνευθούν με δύο τρόπους.

Πρώτα από όλα, με βάση εκείνους οι οποίοι επιλέγουν τα πρόσωπα. Ξέρουμε ότι, όσον αφορά το CCF, βασικό πρόσωπο που εισηγείται ονόματα με τα οποία πρέπει να καλλιεργήσει σχέσεις το CCF είναι ο Μανώλης Κόρακας: το κάνει για τις αρχικές επαφές το 1952, για την επίσκεψη Ναμπόκοφ στην Αθήνα, καθώς και σε πολλές άλλες περιστάσεις (λ.χ. συμμετοχή σε συνέδρια) σε όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του 1950. Στην ίδια διαδικασία ξέρουμε ότι εμπλέκονται και άλλα πρόσωπα, όπως ο Ουίλιαμ και ο Χόμερ Ντέιβις. Ο Ουέλντ ως πολιτιστικός ακόλουθος και επικεφαλής της USIS, κάνει επίσης τις προτάσεις για το ποιοι θα επιλεγούν στα Προγράμματα Ανταλλαγών, ενώ είναι απολύτως εύλογο να θεωρήσουμε ότι έχει λόγο στη διαδικασία της έκδοσης βιβλίων – και το αντίστοιχο να υποθέσουμε για τον Ντέιβις με βάση τη θέση του και τη μακροχρόνια παρουσία του στην Ελλάδα. Το σκεπτικό, το προφίλ και η ιδιότητα των παραπάνω εξηγεί εύκολα την κοινότητα προσώπων μεταξύ CCF και USIS/USIA.

Υπάρχει όμως και ένας δεύτερος, βαθύτερος λόγος: η κοινότητα στόχων. Βασικοί στόχοι τόσο του CCF όσο και της πολιτιστικής δράσης του αμερικανικού κράτους στο εξωτερικό είναι η αντιμετώπιση του κομμουνισμού και της σοβιετικής επιρροής, ιδίως στον χώρο των ιδεών, των γραμμάτων και των τεχνών, καθώς και η προβολή του δυτικού, και ιδίως αμερικανικού πολιτισμού, η ενίσχυση των δεσμών μεταξύ Ελλάδας και δυτικού κόσμου.

Με αυτούς τους στόχους, και αφού, αναπόφευκτα, αποκλειστούν οι κομμουνιστές, και ευρύτερα οι συμπαθούντες ή «συνοδοιπόροι», τότε, στο τοπίο της ελληνικής διανόησης του 1950 και του 1960, οι επιλογές δεν είναι απεριόριστες. Πάντως, δεν αποτελούν μια τυχαία επιλογή από τους διανοούμενους της εποχής. Ενδεικτική είναι η πλήρης απουσία προσώπων που σχετίζονται με την κομμουνιστική Αριστερά, αλλά και ευρύτερα όσων θα μπορούσαν να θεωρηθούν συμπαθούντες ή «συνοδοιπόροι».

⁶⁸⁸ Το σύνολο όσων μετέχουν στα προγράμματα ανταλλαγών, βέβαια, δεν περιλαμβάνει μόνο διανοούμενους, αλλά, όπως είδαμε, και πολιτικούς, δημοσιογράφους, ανώτερους δημόσιους υπαλλήλους κ.ά. Περιορίζομαι στους διανοούμενους, γιατί είναι η ομάδα που προσφέρεται πιο εύκολα για σύγκριση, καθώς τους συναντάμε τόσο στη δραστηριότητα του CCF όσο και στις πολιτιστικές δράσεις του αμερικανικού κράτους.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΝΑΤΟ

ΤΟ ΤΕΛΟΣ: Η CIA ΚΑΙ ΤΟ ΣΚΑΝΔΑΛΟ ΤΟΥ 1967

- «1. Πρόσφατα, ο αντικομμουνισμός της Αριστεράς θεωρήθηκε ότι ήταν, σε κάποιο βαθμό, υπεύθυνος ή βοήθησε στη δημιουργία ευνοϊκού κλίματος για τον πόλεμο στο Βιετνάμ. Ποιο έρεισμα βρίσκετε, αν βρίσκετε, στην κατηγορία αυτή; Ως κάποιος το όνομα του οποίου έχει συνδεθεί με την αντικομμουνιστική Αριστερά, αισθάνεστε, με οιονδήποτε τρόπο, υπεύθυνος για τις αμερικανικές πολιτικές στο Βιετνάμ;
2. Θα αποκαλούσατε τον εαυτό σας αντικομμουνιστή σήμερα; Εάν ναι, εξακολουθείτε να είστε διατεθειμένοι να υποστηρίζετε μια πολιτική ανάσχεσης (containment) της διάδοσης του κομμουνισμού; Εάν όχι, γιατί αλλάξατε στάση; Υποθέτοντας ότι κάποτε υποστηρίζατε την πολιτική της ανάσχεσης, επειδή ήσασταν αντίθετοι, για ηθικούς, και όχι στενά πολιτικούς λόγους στη διάδοση ενός ολοκληρωτικού συστήματος, γιατί θεωρείτε λάθος να εφαρμοστεί η ίδια αρχή στο Βιετνάμ;
3. Οι πρόσφατες αποκαλύψεις σχετικά με την κρυφή υποστήριξη από τη CIA εγχειρημάτων, κάποια από τα οποία πιθανότατα αντιμετωπίζετε με συμπάθεια ή έχετε ίσως εμπλακεί σε αυτά, αποδεικνύουν άραγε ότι ο φιλελεύθερος αντικομμουνισμός υπήρξε αφελής ή υποχείριο των σκοτεινότερων τάσεων της αμερικανικής εξωτερικής πολιτικής;».

περ. *Commentary*, Σεπτέμβριος 1967⁶⁸⁹

«Liberal Anti-Communism Revisited»

Τα τρία παραπάνω ερωτήματα τα απευθύνει το περιοδικό *Commentary* σε 21 προοδευτικούς αντικομμουνιστές διανοούμενους των ΗΠΑ, στο πλαίσιο του πολυσέλιδου έντυπου «συμποσίου» του, με τίτλο «Liberal Anti-Communism Revisited», στο τεύχος του Σεπτεμβρίου του 1967. Ο πόλεμος του Βιετνάμ βρίσκεται στην ακμή του, όπως και το κίνημα εναντίον του, στις ΗΠΑ και όλο τον δυτικό κόσμο, δημιουργώντας σοβαρές αντιθέσεις και ρήγματα στην αμερικανική κοινωνία. Ακόμα, από την άνοιξη του προηγούμενου χρόνου, μια σειρά δημοσιογραφικές έρευνες έχουν αρχίσει να ξετυλίγουν και να φέρνουν στο φως τη μυστική χρηματοδότηση της CIA σε φοιτητικές και συνδικαλιστικές οργανώσεις, πανεπιστήμια, ιδρύματα, επιστημονικά προγράμματα και θεσμούς, μεταξύ των οποίων και το CCF. Τα δύο παραπάνω, η αυξανόμενη αντίθεση στον πόλεμο του Βιετνάμ και η αποκάλυψη της μυστικής δράσης της CIA, δεν συμπίπτουν απλώς χρονικά· όπως θα δούμε στη συνέχεια, συνδέονται στενά και άμεσα μεταξύ τους. Ανάμεσα στους 21 διανοούμενους που απαντάνε στο αφιέρωμα του *Commentary* περιλαμβάνονται επιφανή στελέχη του CCF, όπως ο Ντάνιελ Μπελ, ο Σίντνεϋ Χουκ, ο Άρθουρ Σλέσινγκερ Jr, ο Ίρβινγκ Χάου, η Ντιάνα και ο Λάιονελ Τρίλινγκ, ο Στήβεν Σπέντερ.

⁶⁸⁹ Norman Podheretz (επιμ.), «Liberal anti-Communism Revisited», *Commentary*, Σεπτέμβριος 1967, σ. 31-78.

Το περιοδικό δεν είναι τυχαίο ούτε ουδέτερο. Ιδρυμένο το 1945 από την American Jewish Committee, το *Commentary*, μετά το 1960, οπότε τη διεύθυνσή του αναλαμβάνει ο Αμερικανοεβραίος διανοούμενος Νόρμαν Πόντχερετζ, θα αποτελέσει μια από τις ισχυρότερες φωνές της εβραϊκής, αντισταλινικής και σταδιακά αντικομμουνιστικής Αριστεράς των ΗΠΑ και έναν από τους εκφραστές της φιλελεύθερης ελίτ, στα χρόνια της προεδρίας του Τζων Κέννεντυ και του Λύντον Τζόνσον.⁶⁹⁰ Μετά το 1970, σταδιακά, το περιοδικό, όπως και ο ίδιος ο Πόντχερετζ, θα προσανατολιστεί στη Δεξιά και τους Ρεπουμπλικάνους.⁶⁹¹

Ο πόλεμος στο Βιετνάμ είναι το ζήτημα που κυριαρχεί στο αφιέρωμα, καθώς, όπως τονίζει ο Πόντχερετζ στο εισαγωγικό του σημείωμα, επαναλαμβάνοντας τη διατύπωση του δημοσιογράφου Ρίτσαρντ Ρόβερ, «δημιούργησε ή έφερε στο φως μεγάλες αλλαγές στις στάσεις και τις απόψεις, στους κόλπους των κοινοτήτων των προοδευτικών φιλελεύθερων και των διανοούμενων». Η βασική αλλαγή την οποία εντοπίζει ο εκδότης και διευθυντής του *Commentary* είναι ότι οι κοινότητες αυτές έχασαν την πίστη που είχαν αναπτύξει, «στο απόγειο του Ψυχρού Πολέμου», ότι οι ΗΠΑ, «το βασικό προπύργιο ενάντια στον σταλινισμό, θα μπορούσαν να δράσουν ως δύναμη που παλεύει για το καλό στις διεθνείς υποθέσεις».⁶⁹² Οι απαντήσεις των διανοουμένων ποικίλλουν ως προς τα δύο πρώτα ερωτήματα. Ωστόσο, οι συντριπτικά περισσότεροι απορρίπτουν την ιδέα μιας στρατιωτικής αντιμετώπισης ενός «πολυκεντρικού κομμουνισμού στον αναπτυσσόμενο κόσμο» (για λόγους πολιτικούς, ηθικούς αλλά και αποτελεσματικότητας) και αρνούνται την ευθύνη τους για τον Πόλεμο στο Βιετνάμ, ενώ διχάζονται στο αν θεωρούν τον εαυτό τους αντικομμουνιστή ή όχι.

⁶⁹⁰ Για το περιοδικό, βλ. τον συλλογικό τόμο Murray Friedman (επιμ.), *Commentary in American Life*, Temple University Press, Φιλαδέλφεια 2005 και τη βιογραφική μελέτη του Nathan Abrams, *Norman Podhoretz and Commentary Magazine. The Rise and Fall of the Neocons*, Continuum, Νέα Υόρκη-Λονδίνο 2010.

⁶⁹¹ Το δρομολόγιο αυτό, με αφετηρία, μεσοπολεμικά, τον ορθόδοξο μαρξισμό ή τον τροτσκισμό, επόμενο σταθμό τον αριστερό αντισταλινισμό και κατάληξη τον μαχητικό νεοσυντηρητισμό μάς είναι γνώριμο και από άλλες περιπτώσεις διανοουμένων, όπως, λ.χ., ο Τζέιμς Μπάρναμ.

⁶⁹² «Liberal anti-Communism Revisited», *ό.π.* Βλ. μια σχολιασμένη σύνοψη του αφιερώματος στο Ari Nathan Cushner, *Cold War Comrades: Left-Liberal Anticommunism and American Empire, 1941-1968*, διδακτορική διατριβή, University of California, Santa Cruz, Σεπτέμβριος 2017, σ. 273 κ.ε. Το Κεφάλαιο 6 της ίδιας διατριβής («Falling Apart: Liberalism, the New Left, and Neoconservatism», σ. 251-283), αποτελεί μια καλή παρουσίαση των αποκαλύψεων για τη σχέση CCF-CIA, εστιασμένη στο πεδίο των διανοουμένων, με εκτενείς αναφορές στον Κρίστοφερ Λας και τον Άρθουρ Σλένινγκερ τον νεότερο· μάλιστα περιέχει μια σημαντική αποκάλυψη, καθώς τεκμηριώνει με αρχειακό υλικό την (άγνωστη πριν από αυτή τη διατριβή) συνεργασία του Σλένινγκερ ως έμμισθου συμβούλου, με τη CIA· βλ. 18-19, σ. 196 κ.ε. Εκτός αυτού, η διατριβή του Cushner είναι θεμελιώδης για τους αριστερούς αντικομμουνιστές διανοούμενους των ΗΠΑ και τη σχέση τους με το κράτος, πιάνοντας το νήμα από παλαιότερες σημαντικές συνεισφορές, όπως Alexander Bloom, *Prodigal Sons, the New York Intellectuals and their world*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη 1986.

Όσον αφορά το τρίτο ερώτημα, οι απόψεις συγκλίνουν και σχεδόν ταυτίζονται. Σύμφωνα και με τη σύνοψη που κάνει ο Πόντχερετζ, οι ερωτώμενοι συμφωνούν ότι η εμπλοκή της CIA και η χρηματοδότηση εκ μέρους της ιδρυμάτων, εντύπων και οργανισμών όπως το CCF «υπήρξε εν συνόλω μια καταστροφή». Ταυτόχρονα, συμφωνούν ότι οι διανοούμενοι συμμετείχαν σε τέτοια εγχειρήματα «δεν υφίσταντο, στην πράξη, κανέναν έλεγχο και σε κάθε περίπτωση, καλώς ή κακώς, έκαναν και έλεγαν ό,τι θα έκαναν και θα έλεγαν ούτως ή άλλως». Η άποψη αυτή διαρθρώνεται σε τρία σκέλη: α) πλήρης αποδοχή της εμπλοκής της CIA, β) συμφωνία ότι υπήρξε προβληματική, ακόμα και καταστροφική, γ) ομοφωνία ότι η χρηματοδότηση αυτή δεν επηρέασε στο παραμικρό το CCF και τους διανοούμενούς του, που έδρασαν με πλήρη ελευθερία και αυτονομία. Ας τη συγκρατήσουμε, επειδή αποτελεί τον πυρήνα και τη βασική γραμμή άμυνας στις απαντήσεις όλων όσοι, τότε ή αργότερα, τοποθετήθηκαν, εκ μέρους του CCF.

«A literary Bay of Pigs»

Ας δούμε με συντομία το χρονικό της αποκάλυψης. Στα τέλη Απριλίου του 1966 οι *New York Times* δημοσιεύουν σειρά πέντε άρθρων σχετικά με τη CIA.⁶⁹³ Με αφετηρία την εμπλοκή πέντε πρακτόρων της υπηρεσίας σε ένα πρόγραμμα ξένης βοήθειας προς το Νότιο Βιετνάμ, υπό την ευθύνη του Κρατικού Πανεπιστημίου του Μίσιγκαν, η έρευνα θέτει ερωτήματα σχετικά με τους σκοπούς και τις μεθόδους της CIA, καθώς και τις σχέσεις της με άλλους κρατικούς τομείς και μη κυβερνητικούς οργανισμούς – ανάμεσά τους πανεπιστήμια, ιδρύματα, το CCF και το *Encounter*.

Οι αποκαλύψεις συνεχίζονται τον χειμώνα του επόμενου χρόνου, με δημοσιεύματα των *New York Times* για τη μυστική χρηματοδότηση της CIA σε ομάδες φοιτητών, και κορυφώνονται την άνοιξη, όταν το προσκείμενο στη Νέα Αριστερά καλιφορνέζικο περιοδικό *Ramparts*⁶⁹⁴ δημοσιεύει μια έρευνα, η οποία αποκαλύπτει τις σχέσεις της CIA με τη National

⁶⁹³ Δημοσιεύονται στις 25-29 Απριλίου 1969. Τα άρθρα υπογράφει μια ομάδα δημοσιογράφων των *New York Times* και είναι, όπως αναφέρεται στο εισαγωγικό σημείωμα, προϊόν πολύμηνης έρευνας. Είναι σαφές ότι πρόκειται για κεντρική επιλογή της εφημερίδας και όχι για μεμονωμένη ή εξωτερική συνεργασία.

⁶⁹⁴ Το περιοδικό ξεκινάει τη διαδρομή του το 1962, με προοδευτικές καθολικές καταβολές, αλλά γρήγορα μετατρέπεται σε εκφραστή της Νέας Αριστεράς. Ο συνδυασμός ερευνητικής δημοσιογραφίας και ριζοσπαστικού ακτιβισμού, όπως και η συστηματική αντίθεσή του στον Πόλεμο του Βιετνάμ, κάνουν την κυκλοφορία του περιοδικού να εκτιναχθεί από 100.000 στα τέλη του 1966 στα 250.000 αντίτυπα το 1968 (υπερδιπλάσια από ό,τι το *Nation*, η ναυαρχίδα της αμερικανικής προοδευτικής σκέψης στον χώρο των περιοδικών). Το τεύχος του *Ramparts* του Μαρτίου του 1967, με τις αποκαλύψεις για τον δεσμό CIA και NSA, διαφημίζεται ολοσέλιδα στους *New York Times* και τη *Washington Post*. Το άρθρο λειτουργεί ως θρυαλλίδα και τη σκυτάλη των ερευνών παραλαμβάνουν

Student Association (NSA), τη μεγαλύτερη φοιτητική ομοσπονδία της εποχής, με ριζοσπαστικό προσανατολισμό.⁶⁹⁵

Το θέμα γνωρίζει μεγάλη δημοσιότητα σε έντυπα και τηλεοπτικές εκπομπές και παίρνει διαστάσεις σκανδάλου, καθώς αποκαλύπτεται ότι μια σειρά ανεξάρτητοι οργανισμοί και θεσμοί έχουν χρηματοδοτηθεί από τη CIA, συνήθως μέσω φιλανθρωπικών ιδρυμάτων, που συχνά είχαν φτιαχτεί από την υπηρεσία για τον σκοπό αυτό. Ανάμεσά τους, εκτός του CCF και του *Encounter*, το Πανεπιστήμιο του Μαιάμι, το Κέντρο Διεθνών Σπουδών του MIT (Massachusetts Institute of Technology), Αμερικανοί εκδότες, η American Society of African Culture (AMSAC), η International Commission of Jurists (ICJ), το American Newspaper Guild (ANG), καθώς και η μεγάλη συνδικαλιστική ομοσπονδία American Federation of Labor (AFL).

Από τα δεκάδες δημοσιεύματα ξεχωρίζει ένα, τον Μάιο του 1967 – λόγω του περιεχομένου του, της ταυτότητας του συντάκτη, αλλά και λόγω του προκλητικού τίτλου του: «Είμαι ευτυχής που η CIA είναι “ανήθικη”».⁶⁹⁶ Το υπογράφει ο Τομ Μπρέιντεν, επικεφαλής του International Organizations Division (IOD) του Office of Policy Coordination της CIA (που είναι επιφορτισμένο με τις μυστικές επιχειρήσεις). Ο συντάκτης, με πραγματισμό και κυνισμό, υπερασπίζεται πλήρως τις μυστικές δράσεις της CIA. Στον υπέρτατο αγώνα κατά του κομμουνισμού, θα υποστηρίξει, ήταν όχι μόνο θεμιτές, αλλά και επιβεβλημένες: η CIA θα ήταν ανήθικη, αντιστρέφει το επιχείρημα ο αρθρογράφος, εάν έμενε αδρανής και δεν στήριζε, με κάθε τρόπο, τις φιλελεύθερες δημοκρατικές φωνές, τη στιγμή που η Σοβιετική Ένωση έδινε πακτωλούς χρημάτων για να φτιάξει και να στηρίξει τα δικά της μετωπικά σχήματα σε όλο τον πλανήτη. Ο Μπρέιντεν μιλάει συγκεκριμένα και σε πρώτο πρόσωπο:

«Μπροστά μου, στο γραφείο μου, καθώς γράφω αυτές τις αράδες βρίσκεται ένα τσαλακωμένο και ξεθωριασμένο κίτρινο χαρτί. Πάνω του είναι σημειωμένο με μολύβι:

εθνικής εμβέλειας περιοδικά, όπως το *Time* και κανάλια όπως το CBS. Για το περιοδικό, βλ. Peter Richardson, *A Bomb in Every Issue. How the Short, Unruly Life of Ramparts Magazine Changed America*, New Press, Νέα Υόρκη 2009· Sol Stern, «The Ramparts I Watched: Our Storied Radical Magazine did Transform the Nation, for the Worse», *City Journal*, χειμώνας 2010. Πλήρες ηλεκτρονικό αρχείο του περιοδικού, από το 1962 μέχρι το 1975, στο www.unz.com/print/Ramparts.

⁶⁹⁵ Βλ. Sol Stern, «NSA and the CIA», *Ramparts Magazine*, Μάρτιος 1967, σ. 29-39. Την πιο πλήρη περιγραφή και ανάλυση όλης της διαδρομής που καταλήγει στις αποκαλύψεις των *Ramparts* μας προσφέρει η Karen M. Paget, *Patriotic Betrayal: The Inside Story of the CIA's Secret Campaign to Enroll American Students in the Crusade against Communism*, Yale University Press, Νιου Χέιβεν 2015, σ. 313 κ.ε. Βλ. επίσης, Joël Kotek, *Students and the Cold War*, St. Antony's College, Οξφόρδη 1996, σ. 200-209.

⁶⁹⁶ Thomas Braden, «I'm glad that the CIA is “immoral”», *The Saturday Evening Post*, 20.5.1967.

“Ελήφθησαν από τον Ουώρεν Τζ. Χάσκινς, \$ 15.000 (υπογραφή) Νόρις Α. Γκράμπο”. Είχα αρχίσει να αναζητώ αυτό το χαρτί από τη μέρα που οι εφημερίδες αποκάλυψαν το “σκάνδαλο” των συνδέσεων της CIA με Αμερικανούς φοιτητές και συνδικαλιστές ηγέτες. Ήταν μια μελαγχολική αναζήτηση, και όταν τελείωσε ήμουν λυπημένος. Γιατί εγώ ήμουν ο Ουώρεν Τζ. Χάσκινς. Ο Νόρις Α. Γκράμπο ήταν ο Ίρβινγκ Μπράουν της American Federation of Labor.

Τα 15.000 δολάρια από τα θησαυροφυλάκια της CIA και το κίτρινο χαρτί είναι το τελευταίο ενθύμιο που έχω από μια τεράστια και μυστική επιχείρηση, η οποία εξέπνευσε εξαιτίας στενοκέφαλων και μνησικάκων ανθρώπων.

Ήταν δικιά μου ιδέα μου να δώσουμε 15.000 δολάρια στον Ίρβινγκ Μπράουν. Τα χρειάστηκε για να πληρώσει τις ομάδες με τους μπρατσαράδες στα μεσογειακά λιμάνια, ούτως ώστε να μπορέσουν να εκφορτωθούν οι αμερικανικές προμήθειες, παρά την αντίθεση των κομμουνιστών λιμενεργατών. Ήταν επίσης δικιά μου ιδέα να δώσουμε μετρητά, μαζί με συμβουλές, σε άλλους συνδικαλιστές ηγέτες, σε φοιτητές, σε καθηγητές και άλλους που θα μπορούσαν να βοηθήσουν τις Ηνωμένες Πολιτείες στον αγώνα τους ενάντια στα κομμουνιστικά μέτωπα. [...]

Του είπα [στον Άλαν Ντάλες, αρχηγό της CIA] ότι η CIA πρέπει να υπερισχύσει των Ρώσων, και να δημιουργήσει έναν μηχανισμό διείσδυσης. Του είπα ότι σκέφτηκα πως πρέπει να είναι μια παγκόσμια επιχείρηση με ένα και μοναδικό αρχηγείο. [...] Έτσι γεννήθηκε το International Organization Division της CIA, και έτσι ξεκίνησε η πρώτη συγκεντρωτική προσπάθεια να πολεμήσουμε τα κομμουνιστικά μέτωπα. [...]

Ήταν καλό να δημιουργήσουμε ένα τέτοιο όπλο; Κατά τη γνώμη μου τότε –και τώρα– ήταν απαραίτητο.

Ήταν “ανήθικο”, “λάθος”, “ατιμωτικό”; Μόνο υπό την έννοια ότι αυτός καθαυτός ο πόλεμος είναι ανήθικος, λάθος και ατιμωτικός. Γιατί ο Ψυχρός Πόλεμος ήταν και είναι ένας πόλεμος, στον οποίο τα όπλα είναι οι ιδέες αντί για τις βόμβες. Και η χώρα μας είχε μια ξεκάθαρη επιλογή: Είτε κερδίζουμε τον πόλεμο είτε τον χάνουμε». ⁶⁹⁷

Ο Μπρέντεν περιγράφει τη χρηματοδότηση και στήριξη συνδικαλιστικών οργανώσεων (στη Γαλλία η Force Ouvrière, ναυτεργατικές ενώσεις στη Βαλτική και την Ινδία) με κεντρικά πρόσωπα τον Τζέι Λοβστόουν και τον Ίρβινγκ Μπράουν, φοιτητικών ομάδων, συναυλιών και, επίσης, του *Encounter* και του CCF:

«Θυμάμαι την τεράστια χαρά μου όταν η Συμφωνική Ορχήστρα της Βοστώνης έκανε τους Παριζιάνους να δώσουν πολύ μεγαλύτερη σημασία στις ΗΠΑ από ό,τι θα μπορούσαν να πετύχουν ο Τζων Φόστερ Ντάλες ή ο Ντουάιτ Ντ. Αϊζενχάουερ με εκατό ομιλίες. Και μετά υπήρξε το *Encounter*, το περιοδικό που εκδόθηκε στην Αγγλία και ανέδειξε την αντίληψη ότι τα πολιτιστικά επιτεύγματα και η πολιτική ελευθερία ήταν αλληλένδετα. Τα χρήματα τόσο για την περιοδεία της ορχήστρας όσο και για την έκδοση του περιοδικού προέρχονταν από τη CIA, και λίγοι έξω από τη CIA το γνώριζαν.

Είχαμε βάλει έναν πράκτορα σε έναν οργανισμό διανοούμενων, με έδρα την Ευρώπη, που ονομάζονταν Congress for Cultural Freedom. Ένας άλλος πράκτορας έγινε ένας από τους εκδότες του *Encounter*. Οι πράκτορες δεν μπορούσαν μόνο να προτείνουν αντικομμουνιστικά προγράμματα δράσης στους επίσημους ηγέτες των οργανισμών, αλλά επίσης να εισηγηθούν τρόπους και μέσα για την αντιμετώπιση των αναπόφευκτων οικονομικών προβλημάτων. Γιατί να μη δούμε αν τα απαραίτητα χρήματα θα μπορούσαν να ληφθούν από “αμερικανικά ιδρύματα”; Όπως ήξεραν οι πράκτορες, τα

⁶⁹⁷ Στο ίδιο.

ιδρύματα που χρηματοδοτούνταν από τη CIA ήταν αρκούντως γενναιοδωρα όταν επρόκειτο για το εθνικό συμφέρον».⁶⁹⁸

Από την πρώτη στιγμή που ξέσπασε το σκάνδαλο,⁶⁹⁹ ένα βασικό ερώτημα κυριάρχησε στη δημόσια σφαίρα: Πόσοι και ποιοι, από τους εμπλεκόμενους, γνώριζαν τον ρόλο της CIA. Ακόμα: Τι ακριβώς γνώριζαν όσοι γνώριζαν; Και, αμέσως μετά: Ποιες επιπτώσεις είχε, ενδεχομένως, η χρηματοδότηση και η εμπλοκή της CIA – λογοκρισία, αυτολογοκρισία, έλεγχος; Και, παραπέρα: ένα έντυπο ή ένας οργανισμός που αγωνίζεται για την ελευθερία του πνεύματος δικαιούται να λαμβάνει τέτοιου είδους χρηματοδοτήσεις;

Στη σφοδρή αντιπαράθεση που ακολούθησε κανένας δεν αμφισβήτησε τον ρόλο της CIA. Οι απαντήσεις, με μία αξιοσημείωτη εξαίρεση,⁷⁰⁰ ήταν απολογητικές, με όλα τα στελέχη ή τους συνεργάτες του CCF –όσους τοποθετήθηκαν– να αρνούνται, με διάφορες αποχρώσεις, ότι γνώριζαν περί CIA. Τα βασικά στοιχεία, που συνθέτουν έναν κοινό κορμό των απαντήσεων είναι: α) κανένας δεν αμφισβητεί την εμπλοκή της CIA ως γεγονός β) οι περισσότεροι τη θεωρούν αρνητική, τουλάχιστον εκ του αποτελέσματος, ωστόσο αρκετοί τη δικαιολογούν, με το σκεπτικό ότι πρώτον δεν παρενέβαινε και δεν επηρέαζε στη δράση του CCF και δεύτερον επειδή με ανάλογο (και μάλιστα πολύ πιο εκτεταμένο και ισχυρό) τρόπο δρούσαν και ο Σοβιετικοί, γ) όλοι συμφωνούν ότι η αποκάλυψη της χρηματοδότησης είχε σοβαρές αρνητικές επιπτώσεις στο CCF, δ) όλοι, ακόμα και τα ανώτατα στελέχη του στενού πυρήνα, από τον Νικόλα Ναμπόκοφ μέχρι τα μέλη της Εκτελεστικής Επιτροπής και τους εκδότες των περιοδικών, με μοναδική εξαίρεση τον Μάικλ Τζόσελσον, αρνούνται ότι γνώριζαν οτιδήποτε, δ) οι πάντες, επίσης, δηλώνουν ρητά ότι δρούσαν σε καθεστώς πλήρους ελευθερίας. Μερικά χαρακτηριστικά παραδείγματα:

Στις 30 Απριλίου 1966, μία μέρα μετά το τελευταίο άρθρο της σειράς, οι *New York Times* δημοσιεύουν μια επιστολή του γενικού γραμματέα του CCF, Νικόλα Ναμπόκοφ:

⁶⁹⁸ Στο ίδιο.

⁶⁹⁹ Βλ. Tity de Vries, «The 1967 Central Intelligence Agency Scandal: Catalyst in a Transforming Relationship between State and People», *The Journal of American History*, τ. 98, τχ. 4 (2012), σ. 1075-1092. Ένα σχολιασμένο χρονικό της αποκάλυψης, από σκοπιά αντίπαλη, βλ. στο Christopher Lasch, «The Cultural Cold War: A Short History of the Congress for Cultural Freedom» στο Christopher Lasch, *The Agony of The American Left*, Vintage Books, Νέα Υόρκη 1969, σ. 61-114.

⁷⁰⁰ Η εξαίρεση ήταν το άρθρο του Thomas Braden, βλ. *εδώ*, σημ. 695.

«Το CCF ποτέ δεν έλαβε, εν γνώσει του,⁷⁰¹ βοήθεια, άμεσα ή έμμεσα, από καμιά μυστική πηγή, αμερικανική ή άλλη. Χορηγίες και συνεισφορές που ελήφθησαν κατά τη διάρκεια των χρόνων είχαν τη μορφή της ανιδιοτελούς χρηματικής βοήθειας και δεν υπήρξε προσπάθεια εκ μέρους κανενός δωρητή να επηρεάσει τον τρόπο με τον οποίο υλοποιούσε το CCF το διεθνές πρόγραμμά του.

Πάντα ακολουθούσαμε μονοπάτια της δικής μας επιλογής και όλοι οι διάλογοι και οι συζητήσεις μας –στην πραγματικότητα ολόκληρο το πρόγραμμά μας– γίνονταν δημόσια. Είμαστε απόλυτα ικανοποιημένοι που η ιδιωτική αμερικανική και ευρωπαϊκή φιλανθρωπία ήταν ανεξάρτητη και μη κυβερνητική».⁷⁰²

Εννιά μέρες αργότερα, στις 9 Μαΐου 1966, η εφημερίδα δημοσιεύει μια επιστολή την οποία υπογράφουν ο Τζων Κένεθ Γκαλμπρείθ, ο Τζωρτζ Κέναν, ο Ρόμπερτ Οπενχάιμερ και ο Άρθουρ Σλέσινγκερ Jr. Οι τέσσερις επιφανείς αυτοί φιλελεύθεροι δεν αρνούνται ότι η CIA χρηματοδοτούσε το CCF, αλλά δίνουν όλο τους το βάρος στο ότι το CCF «υπήρξε ένα εντελώς ελεύθερο σώμα, που δρούσε σύμφωνα μόνο με τις επιθυμίες των μελών και συνεργατών του και τις αποφάσεις της Εκτελεστικής Επιτροπής». Την επόμενη, η ίδια εφημερίδα δημοσιεύει επιστολή που συνυπογράφουν οι εκδότες του *Encounter*, Στήβεν Σπένσερ και Μέλβιν Λάσκυ, και ο παλιότερος εκδότης του, Ίρβινγκ Κρίστολ. Και οι τρεις αρνούνται οποιαδήποτε γνώση σχετικά με οικονομικές σχέσεις μεταξύ του CCF και του *Encounter*.

Ο Μάικλ Τζόσελσον, ο εγκέφαλος του CCF, θα παραμείνει σιωπηλός για ένα περίπου χρόνο. Θα τοποθετηθεί δημόσια με μια συνέντευξή του στη *Sunday Telegraph* στις 14 Μαΐου 1967, τις μέρες ακριβώς που συνεδριάζει η Εκτελεστική Επιτροπή του CCF. Επιλέγει να αναλάβει αυτός, και μόνον αυτός, την πλήρη ευθύνη. Δηλώνει ότι ήταν το μοναδικό πρόσωπο, σε όλο το CCF, που γνώριζε σχετικά με τη χρηματοδότηση από τη CIA (στην ίδια συνέντευξη καλύπτει πλήρως τον Τζων Χαντ, λέγοντας ότι έμαθε λίγα μόνο πράγματα, και πολύ καθυστερημένα). Εξηγεί ότι «η υπηρεσία έδινε χρήματα για τέτοιες δραστηριότητες, επειδή, για το Αμερικανικό Κογκρέσο, η λέξη “διανοούμενος” ήταν μια βρόμικη λέξη» και «δεν θα βρίσκαμε ποτέ χρήματα αλλιώς». Και συνεχίζει:

«Ο λόγος για τη μυστικότητα [της χρηματοδότησης] [...] ήταν να αποτρέψει το αμερικανικό Κογκρέσο να την ανακαλύψει, και όχι να παραπλανήσει τους εκδότες και τους διανοούμενους. [Εφόσον] δεν ήξεραν από πού προέρχονταν τα χρήματα, δεν μπορούσαν να επηρεαστούν από την πηγή, καθώς μάλιστα οι συγκεκριμένοι εκδότες και οι λοιποί ήταν όλοι τους άνθρωποι που δεν μπορούσαν να αγοραστούν ή να

⁷⁰¹ Η έμφαση είναι πρόσθετη στο κείμενο. Όπως σημειώνει ο Vincent Giroud, *Nicolas Nabokov: A Life in Freedom and Music*, Oxford University Press, Οξφόρδη-Νέα Υόρκη 2015, σ. 367, η κρίσιμη λέξη, από την οποία εξαρτάται όλη η δήλωση είναι το επίρρημα «knowingly» (εν γνώσει του).

⁷⁰² Αποσπάσματα της επιστολής παραθέτει ο V. Giroud, *Nicolas Nabokov: A Life in Freedom and Music*, ό.π., σ. 367, ο οποίος εκτιμάει ότι είναι αποτέλεσμα συνεννόησης του Ναμπόκοφ με τον Τζόσελσον και τον Χαντ.

δωροδοκηθούν προκειμένου να κάνουν κάτι διαφορετικό από εκείνο που θα έκαναν και μόνοι τους».

Τέλος, ο Τζόσελσον διαψεύδει κατηγορηματικά την πληροφορία του Μπρέιντεν ότι υπήρχε κάποιος πράκτορας της CIA στο CCF και στο *Encounter*. Και καταλήγει: «Κοιτάζοντας, προς τα πίσω δεν νομίζω ότι ήταν καλή ιδέα. Παρότι δεν κάναμε οτιδήποτε κακό, στο παραμικρό, η εικόνα κάποιων ανθρώπων τσαλακώθηκε».⁷⁰³

Από τα εκατοντάδες σχετικά δημοσιεύματα (άρθρα, σχόλια, επιστολές, συνεντεύξεις), κατά κύριο λόγο στον αμερικανικό Τύπο, ας σημειώσουμε δύο άρθρα: του εκδότη και συνιδρυτή του *New York Review of Books* Τζέισον Επστάιν («The CIA and the intellectuals» τον Απρίλιο του 1967) και του ιστορικού Κρίστοφερ Λας («The Cultural Cold War», τον Σεπτέμβριο του ίδιου χρόνου).⁷⁰⁴ Τα δύο παραπάνω δοκίμια σηματοδοτούν και το σταδιακό κλείσιμο ενός πρώτου κύκλου, του κύκλου των ερευνητικών και αποκαλυπτικών δημοσιευμάτων. Ταυτόχρονα, αποτελούν πρώιμους εκπροσώπους ενός δεύτερου κύκλου, με πιο ερμηνευτικές και στρατευμένες κριτικές προσεγγίσεις του ζητήματος (ειδικά ο Λας είναι ένας από τους εκφραστές της Νέας Αριστεράς στον ακαδημαϊκό χώρο). Είκοσι χρόνια αργότερα, το έργο αναφοράς της Σόντερς, *Who Paid the Piper?*, παρότι κινείται στο πεδίο της μελέτης, μπορεί να θεωρηθεί τεθλασμένη συνέχεια της οπτικής του Επστάιν και του Λας.

Το σκάνδαλο, παρά τις υπόγειες αλλά έντονες προσπάθειες της CIA (που επιδιώκει να το υποβαθμίσει και να κάνει τους δημοσιογράφους να σιωπήσουν, ασκώντας πιέσεις ή αναζητώντας ενοχοποιητικά στοιχεία, ιδίως εις βάρος του περιοδικού *Ramparts*), παίρνει μεγάλες διαστάσεις και πλήττει σοβαρά τόσο τη CIA όσο και τους αποδέκτες. Ο Αμερικανός πρόεδρος Λύντον Τζόνσον αναγκάζεται να συγκροτήσει επιτροπή (που απαρτίζεται από τον υφυπουργό Εσωτερικών Νικόλας Κάτζενμπαχ, τον υπουργό Υγείας, Παιδείας και Πρόνοιας Τζων Γκάρντνερ και τον αρχηγό της CIA Ρίτσαρντ Χελμς) για τη διερεύνηση του ζητήματος. Καταρχάς, στόχος της επιτροπής είναι να κρατήσει χαμηλά τους τόνους και να διαχειριστεί ανώδυνα την όλη υπόθεση. Έξι εβδομάδες αργότερα καταλήγει στην πρόταση να απαγορευθεί

⁷⁰³ «Secret of CIA funds kept for 17 years», *The Sunday Telegraph*, 14.5.1967, όπως το παραθέτει η Sarah Miller Harris, *The CIA and the Congress for Cultural Freedom in the Early Cold War: The Limits of Making Common Cause*, Taylor and Francis, Λονδίνο 2016, σ. 177.

⁷⁰⁴ Jason Epstein, «The CIA and the intellectuals», *New York Review of Books*, 20.4.1967 και Christopher Lash, «The Cultural Cold War», *The Nation*, 11 September 1967, σ. 198-212· το κείμενο αναδημοσιεύεται με μικρές αναθεωρήσεις και τίτλο «The Cultural Cold War: A Short History of the Congress for Cultural Freedom» στο Christopher Lasch, *The Agony of The American Left*, ό.π., σ. 61-114 (έχει προηγηθεί δημοσίευσή του, επίσης με αλλαγές, το 1968 και τον ίδιο τίτλο με το 1969, στο *Towards a New Past: Dissenting Essays in American History*, επιμ. Barton J. Bernstein, Pantheon, Νέα Υόρκη 1968, σ. 322-359).

στη CIA να συνεχίσει την κρυφή χρηματοδότηση «εκπαιδευτικών ή ιδιωτικών εθελοντικών οργανισμών».⁷⁰⁵

Ο τίτλος «Literary Bay of Pigs», που χρησιμοποιείται σε άρθρα του *Nation*, αλλά και των *Sunday Times* (καθώς το σκάνδαλο είναι μεν αμερικανικό αρχίζει να έχει αντίκτυπο και στην Ευρώπη)⁷⁰⁶ είναι εύγλωττος, καθώς παραπέμπει σε ένα από τα μεγαλύτερα φιάσκα της CIA: στην επιχείρηση, το 1961, εναντίον του Φιντέλ Κάστρο στον Κόλπο των Χοίρων. Τριάντα χρόνια αργότερα, ο «επίσημος ιστορικός» της CIA, Μάικλ Ουώρνερ, έγραφε χαρακτηριστικά:⁷⁰⁷

Τα άρθρα στα *Ramparts* και στους *The New York Times* προξένησαν μια από τις χειρότερες υπηρεσιακές καταστροφές στην ιστορία της CIA. Οι υπάλληλοι της Υπηρεσίας αναγκάστηκαν να ματαιώσουν δεκάδες προγραμματισμένες επιχειρήσεις με συνολικό προϋπολογισμό εκατομμυρίων δολαρίων. Απαγορεύσεις στον εκτελεστικό κλάδο και το εσωτερικό της CIA, που θεσπίστηκαν ως αποτέλεσμα της καταστροφής, έθεσαν αποφασιστικό τέλος στην κρυφή βοήθεια σε αμερικανικές «ιδιωτικές εθελοντικές οργανώσεις», όπως η NSA [National Student Association].⁷⁰⁸

Ειδικά όσον αφορά το CCF, οι αποκαλύψεις του 1966-1967 πλήττουν ανεπανόρθωτα το κύρος του και οδηγούν στο τέλος του. Στον αγγλοσαξονικό διανοητικό κόσμο, το σκάνδαλο είναι πρωτίστως η μυστικότητα, η απόκρυψη και η ανειλικρίνεια εκ μέρους του CCF, με άλλα λόγια ένα ζήτημα εντιμότητας πολύ περισσότερο από αυτή καθαυτή τη χρηματοδότηση από τη CIA. Με τα δεδομένα και τα μέτρα της προτεσταντικής ηθικής, αυτό είναι κάτι ανεπίτρεπτο και θρυμματίζει την εικόνα των ελεύθερων διανοούμενων και δυσφημίζει το όλο εγχείρημα. Η κατάσταση αυτή κλονίζει την υπεροχή της αυτόνομης/αδέσμευτης/ελεύθερης σκέψης του

⁷⁰⁵ Peter Coleman, *The Liberal Conspiracy*, The Free Press, Νέα Υόρκη 1989, σ. 226. Ωστόσο τέτοιες χρηματοδοτήσεις συνεχίστηκαν και κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1970, σε αρκετές περιπτώσεις, όπως στον σταθμό Radio Liberty (εγκατεστημένος στο Μόναχο, ο σταθμός αποτελεί κόμβο της αντικομμουνιστικής προπαγάνδας προς τις «λαϊκές δημοκρατίες») ή στο «σοβιετολογικό» Ινστιτούτο του Μονάχου.

⁷⁰⁶ Βλ. «CIA culture: the story of a literary Bay of Pigs», *The Sunday Times*, 14.5.1967. Alexander Werth, «Literary Bay of Pigs», *The Nation*, 5.6.1967, σ. 710-711. Τη φράση αυτή χρησιμοποιεί και η F. S. Saunders, *Who Paid the Piper?*, ως τίτλο του σχετικού κεφαλαίου της. Τον τίτλο «Μια πολιτική βόμβα υδρογόνου» χρησιμοποιεί για το σχετικό κεφάλαιο ο Tim Weiner, *Legacy of Ashes: The History of the Central Intelligence Agency*, Doubleday, Νέα Υόρκη 2007, σ. 270 [βλ. και ελλ. έκδ. *Η ιστορία της CIA. Ερείπια και στάχτες*, μετ. Γ. Βογιατζής, Γκοβόστης, Αθήνα 2018].

⁷⁰⁷ Ο Michael Warner διετέλεσε αναπληρωτής διευθυντής του τομέα ιστορίας της CIA, ενώ υπήρξε για χρόνια συνεργάτης του Center for the Study of Intelligence της CIA και αναλυτής της διεύθυνσης Πληροφοριών της υπηρεσίας. Ο ίδιος σε ένα άρθρο του (βλ. *εδώ*, σημ. 704) χαρακτηρίζει τον εαυτό του «Agency historian».

⁷⁰⁸ Michael Warner, «Sophisticated spies: CIA's links to liberal anticommunists, 1949-1967», *International Journal of Intelligence and CounterIntelligence* (1996), 9:4, σ. 426.

«ελεύθερου κόσμου» πάνω στην «στρατευμένη/στρατοπεδική/ολοκληρωτική» σκέψη του σοσιαλιστικού στρατοπέδου.

Σε άλλο μήκος κύματος κινούνται οι –εξαιρετικά έντονες– αντιδράσεις στις χώρες της Ασίας και της Αφρικής, όπου τον τόνο δίνει η αντίθεση στον ιμπεριαλισμό και τις παρεμβάσεις των ΗΠΑ. Έτσι, στη Βυρηττό, η αστυνομία ανακρίνει τον εκδότη του περιοδικού *Hiwar* που συνδέεται με το CCF. Στην Ινδία, το θέμα συζητιέται στο Κοινοβούλιο και διεξάγεται έρευνα από την αστυνομία για τις διασυνδέσεις της Ινδικής Επιτροπής του CCF με τη CIA. Στην Ιαπωνία στο σπίτι του Χόκι Ισιχάρα, εκδότη του ιαπωνικού περιοδικού του CCF *Jiyu*, εκρήγνυται βόμβα. Στις Φιλιππίνες, ο εκδότης του περιοδικού *Solidarity*, που κατηγορείται ως πράκτορας, δηλώνει ότι δεν θα χρησιμοποιεί πλέον το όνομα CCF. Στην Ουγκάντα ο Rajat Neogy, εκδότης του περιοδικού *Transition*, συλλαμβάνεται και φυλακίζεται για μήνες ως πράκτορας της CIA. Γενικότερα, πολλοί φοιτητές, διπλωμάτες και άλλοι Αμερικανοί πολίτες στο εξωτερικό αντιμετωπίζονται με καχυποψία και εχθρότητα, ως πράκτορες της CIA συλλήβδην.⁷⁰⁹

Το καλοκαίρι του 1967, σε μια προσπάθεια περιορισμού των αντιδράσεων ο Τζόσελσον και ο Χαντ παραιτούνται και το CCF το διαδέχεται ένας άλλος οργανισμός, η International Association for Cultural Freedom (IACF), ούτως ώστε να διασκεδαστούν οι εντυπώσεις. Το πλήγμα, ωστόσο, είναι συντριπτικό και η IACF, η οποία δεν μπόρεσε ποτέ να φτάσει το κύρος και το εύρος του CCF, μπήκε σύντομα σε φθίνουσα χρονιά. Το 1977 έκλεισε τα γραφεία της στο Παρίσι, ενώ το 1979 διαλύθηκε και τυπικά.⁷¹⁰

Η έρευνα, ιδίως τον 21ο αιώνα, ασχολείται έντονα με τον Πολιτιστικό Ψυχρό Πόλεμο στο πλαίσιο της γενικότερης –και προγενέστερης, βέβαια– «πολιτισμικής στροφής» στην ιστοριογραφία.⁷¹¹ Στο πλαίσιο αυτό έχουν αναδειχθεί, με αφετηρία το CCF, ζητήματα όπως η δημιουργία δικτύων, η σχέση κρατικού και ιδιωτικού τομέα ή η ιδεολογία του ατλαντισμού.

⁷⁰⁹ Βλ. μεταξύ άλλων, S. Miller Harris, *The CIA and the Congress for Cultural Freedom in the Early Cold War*, ό.π., σ. 179· P. Coleman, *The Liberal Conspiracy*, ό.π., σ. 223, 229.

⁷¹⁰ Επιπλέον, η IACF, με πρόεδρο τον Σέπαρντ Στόουν και γενικό γραμματέα τον Πιερ Εμμανουέλ, θα ακολουθήσει γραμμή αρκετά πιο διαλλακτική έναντι του κομμουνισμού και πιο ανοιχτή σε κινήματα όπως το νεολαιίστικο – σε μια προσπάθεια ανάκτησης κύρους μετά το σοκ του 1967. Βλ. σχετικά με την IACF, Volker Rolf Berghahn, *America and the Intellectual Cold Wars in Europe: Shepard Stone between Philanthropy, Academy, and Diplomacy*, Princeton University Press, Πρίνστον 2002.

⁷¹¹ Ειδικά για τον Ψυχρό Πόλεμο, βλ. Gordon Johnston, «Revisiting the cultural Cold War», *Social History*, 35:3 (2010), σ. 290-307· Robert Griffith, «The Cultural Turn in Cold War Studies», *Reviews in American History*, 29, 1 (2001), σ. 150-157 (στο τέλος του οποίου και εκτενής σχετική βιβλιογραφία).

Ωστόσο, το ερώτημα του ρόλου της CIA και των συνεπειών της παραμένει επίκαιρο και πανταχού παρόν.

Τα παραπάνω ερωτήματα, για τις σχέσεις του CCF με τη CIA, και ευρύτερα για την αυτονομία και τις δεσμεύσεις των διανοουμένων είναι πανταχού παρόντα· ακόμα και αν δεν συζητιούνται ρητά σε όλες τις μελέτες, τις διατρέχουν υπόρρητα. Επίσης, επανεμφανίζονται στο προσκήνιο του δημόσιου λόγου κάθε φορά που γίνεται λόγος για το CCF ή γενικότερα τον Πολιτιστικό Ψυχρό Πόλεμο – με την ευκαιρία, λ.χ., ενός σχετικού βιβλίου, μιας έκθεσης ή ενός δημοσιογραφικού άρθρου. Γιατί, άραγε, τα ερωτήματα αυτά δείχνουν αξιοσημείωτη ανθεκτικότητα και συχνά μονοπωλούν τη δημόσια συζήτηση;

Μπορούμε να απαριθμήσουμε ορισμένους βασικούς λόγους – εκτός βέβαια από τη σαγήνη, βέβαια, που ασκούσαν και συνεχίζουν να ασκούν οι θεωρίες συνωμοσίας, καθώς κάθε αναφορά στη CIA αποκτά, κατά κανόνα, και αυτή τη διάσταση στον δημόσιο λόγο.

Ο πρώτος είναι η έκπληξη, η εντύπωση και το σοκ που εξακολουθεί να προξενεί η αποκάλυψη ότι η CIA χρηματοδοτούσε κρυφά το CCF, εργατικά σωματεία ή περιοδικά κύρους όπως τα *Encounter*, *Preuves* κ.ά. Μάλιστα η έκπληξη εντείνεται όσο απομακρυνόμαστε από την εποχή, καθώς αφενός δεν γίνονται κατανοητές οι πραγματικότητες των πρώτων χρόνων Ψυχρού Πολέμου (λ.χ. η πανστρατιά του «Ελεύθερου Κόσμου» εναντίον του σοβιετικού κομμουνισμού) και αφετέρου έχει σβήσει πια και έχει λησμονηθεί η εικόνα της πρώιμης CIA, ως διαδόχου του OSS του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου και των χρόνων του αντιφασιστικού αγώνα, που στελεχώνεται από προοδευτικούς φιλελεύθερους αποφοίτους των πανεπιστημίων της Ivy League.

Ένας δεύτερος λόγος είναι ότι το ζήτημα παραμένει ακόμα και σήμερα ουσιαστικά μετέωρο. Όπως είδαμε, κανένας δεν αμφισβήτησε την ανάμιξη της CIA, όλοι αρνήθηκαν, –τη στιγμή της αποκάλυψης τουλάχιστον– ότι γνώριζαν, το CCF μετονομάστηκε σε IACF και άρχισε να φθίνει, αλλά τα ερωτήματα δεν συζητήθηκαν ποτέ επί της ουσίας. Το γεγονός ότι τα αρχεία της CIA για το ζήτημα παραμένουν κλειστά συντείνει στην αίσθηση αυτή.

Ένας τρίτος λόγος, τέλος, είναι ότι τα ερωτήματα αυτά ανακινούν γενικότερα ζητήματα, όπως ο ρόλος των διανοουμένων, η ανεξαρτησία και τα όρια της ελευθερίας τους, οι δεσμεύσεις και οι εξαρτήσεις τους, τα οποία παραμένουν ζωντανά και συζητιούνται μέχρι σήμερα.

Μεγάλο ρόλο, στα παραπάνω, έχει παίξει η μονογραφία η οποία επέδρασε καθοριστικά στην ανάδειξη του CCF ως αντικειμένου επιστημονικής και ευρύτερης συζήτησης: η μελέτη

της Βρετανής ιστορικού και δημοσιογράφου Francis Stonor Saunders *Who Paid the Piper? The CIA and the Cultural Cold War*.⁷¹²

Θα προσπαθήσω, στη συνέχεια, να συνοψίσω τις βασικές απαντήσεις σε τέσσερα μεγάλα ερωτήματα που διατρέχουν όλη τη βιβλιογραφία και τη δημόσια συζήτηση:

Γνώριζαν οι εμπλεκόμενοι στο CCF την ανάμιξη της CIA;

Όπως είδαμε, όλοι όσοι τοποθετούνται δημόσια, το 1966-1967, με εξαίρεση τον Τζόσελσον, αρνούνται ότι γνώριζαν. Ωστόσο μεταγενέστερες μαρτυρίες πολλών από τους πρωταγωνιστές του CCF αναδεικνύουν μια πραγματικότητα διαφορετική. Αρκετοί (ανάμεσά τους ο Έντουαρντ Σιλς, ο Στήβεν Σπέντερ, ο Ντάνιελ Μπελ κ.ά.) ομολογούν ότι είχαν υποψίες, είχαν ακούσει κάποιες φήμες ή αναρωτιόντουσαν σχετικά με την ανάμιξη της CIA.⁷¹³ Ο Σίντνεϋ Χουκ, από τα ιδρυτικά μέλη του CCF, λέει για τον εαυτό του, στις αρχές της δεκαετίας του 1950:

«είχα ακούσει, όπως σχεδόν όλοι, ότι η CIA, με κάποιον τρόπο ήταν αναμεμιγμένη στη χρηματοδότηση του CCF. Σχεδόν οι πάντες το ανέφεραν, αν και κανένας δεν διέθετε αδιάσειστες αποδείξεις. Είχα μείνει κατάπληκτος και με απωθούσε κάπως η παντελής αδιαφορία των περισσότερων μελών για τις οικονομικές εκθέσεις του εκάστοτε ταμιά [...]. Στο μυαλό μου δεν είχαν αμφιβολίες ότι η CIA συνεισέφερε στα οικονομικά του CCF».⁷¹⁴

Τέλος, ειδικά εκτός Ευρώπης, στην Ινδία για παράδειγμα, σύμφωνα με αρκετές μαρτυρίες, οι σχέσεις CIA και CCF αποτελούσαν κοινό μυστικό.⁷¹⁵

⁷¹² Βλ. σχετικά, *εδώ*, Εισαγωγή.

⁷¹³ Ένα παράδειγμα είναι ο Έντουαρντ Σιλς, ο οποίος στη μαρτυρία του για το CCF, το 1990, αναφέρεται εκτενώς στο ζήτημα. Σημειώνει, μεταξύ άλλων, ότι το 1955 ο A. D. Gorwala στη Βομβάη του κάνει λόγο για τις φήμες σχετικά με τις σχέσεις CCF και CIA. Ο Σιλς τότε γράφει στον Ναμπόκοφ, ο οποίος αποφεύγει να του απαντήσει και του στέλνει απλώς μια λογιστική έκθεση για τα οικονομικά του CCF. Στις αρχές της δεκαετίας του 1960 ο Χέρμπερτ Πασίν λέει στον Σιλς πως ένας φίλος του, ο οποίος δούλευε στην Αμερικανική Πρεσβεία στο Παρίσι, είχε δει ένα σημείωμα του Τζων Χαντ, που έδινε αναφορά στη CIA για τη δραστηριότητα του CCF. Ο Σιλς, κατά την αφήγησή του, γράφει ανήσυχος στον Τζόσελσον. Εκείνος αρχικά δεν απαντάει και κάποια στιγμή στέλνει ένα τηλεγράφημα (στον Πασίν ή/και στον Σιλς – ο δεύτερος δεν θυμάται), ζητώντας από τον Πασίν να σταματήσει να διαδίδει κουτσομπολιά. Στη συνέχεια ο Σιλς εξηγεί emphatically ότι είχε απόλυτη ελευθερία κινήσεων, με δύο άνευ σημασίας εξαιρέσεις: μία παρέμβαση του Τζόσελσον για το συνέδριο της Ρόδου (βλ. *εδώ*, Κεφάλαιο 5, σημ. 347) και μία του Σέπαρντ Στόουν, μετά το 1967 όμως. Βλ. Edward Shils, «Remembering the Congress of Cultural Freedom», *Encounter*, Σεπτέμβριος 1990, σ. 53-65: 62-63.

⁷¹⁴ Jim Smyth, *Cold War Culture. Intellectuals, the Media and the Practice of History*, I.B. Tauris, Λονδίνο 2016, σ. 20.

⁷¹⁵ Margery Sabin, *Dissenters and Mavericks: Writings About India in English, 1765-2000*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2002, σ. 139-156.

Το ενδιαφέρον και το σημαντικό, περισσότερο και από την ομολογία αρκετών ότι είχαν ακούσει κάποιες φήμες, είναι η παραδοχή πως το ζήτημα δεν τους απασχόλησε περαιτέρω. Γράφει για παράδειγμα ο Ουώλτερ Λακέρ, ένας από τους βασικούς «σοβιετολόγους» του CCF:

«Κυκλοφορούσαν φήμες εδώ και καιρό ότι η CIA χρηματοδοτούσε το CCF ή, ακριβέστερα, λάμβανε ένα σημαντικό μέρος του προϋπολογισμού του με χορηγίες που διοχέτευε η CIA μέσω διαφόρων αμερικανικών ιδρυμάτων. Η εντύπωσή μου είναι ότι δεν ήταν πάνω από τρεις ή τέσσερις εκείνοι που γνώριζαν για το ζήτημα. Όπως πολλοί άλλοι, δεν ήξερα, αλλά και ούτε προσπάθησα σοβαρά να μάθω. Δεν φαινόταν κομβικό ζήτημα στο απόγειο του Ψυχρού Πολέμου, καθώς η οικονομική βοήθεια ήταν απαραίτητη. Παρόμοιες χορηγίες έδιναν οι κυβερνήσεις σε όλες τις μεγάλες και τις περισσότερες μικρές χώρες».⁷¹⁶

Ανεξάρτητα από τους συγκεκριμένους λόγους (λ.χ. το θεωρούσαν αναπόφευκτο, δεν έδωσαν σημασία επειδή απολάμβαναν πλήρους ελευθερίας, τους έπεισε η στάση του Τζόσελσον κλπ.), υπάρχει μια βαθύτερη ερμηνεία, που καλύπτει τους πάντες, και αυτούς που δεν ήξεραν, και αυτούς που αναρωτιόντουσαν αλλά δεν προχώρησαν παραπάνω, και αυτούς που ήξεραν, και αυτούς που αδιαφόρησαν: όλοι τους, δεν έμαθαν γιατί δεν θέλησαν να μάθουν· δεν ήξεραν γιατί δεν ήθελαν να ξέρουν.

«Όλοι σχεδόν ήξεραν ότι υπήρχαν τα χρήματα της CIA», θα πει, τα τελευταία χρόνια της ζωής του, ο Ντάνιελ Μπελ.⁷¹⁷ Και λίγα έτη νωρίτερα είχε διηγηθεί στη Σάρα Μίλερ Χάρις την ακόλουθη σκηνή από μια συζήτησή του με τον Τζόσελσον:

«Ο Τζόσελσον, ένας απολύτως έντιμος άνθρωπος, μου είπε ένα βράδυ, μετά το δείπνο: –“Νταν, θέλω να σου πω από πού έρχονται τα χρήματα για το Congress»”. –“Μάικ”, του απάντησα, “δεν θέλω να ξέρω· αν το μάθαινα, θα έχανα την ανεξαρτησία μου”».⁷¹⁸

Ας μετακινήσουμε λίγο τον φακό, διατρέχοντας ερωτήματα που παρουσιάζουν κάποια κοινά και έχουν απασχολήσει σοβαρά τον ιστορικό και τον δημόσιο λόγο. Τι ξέρουν για τα βασανιστήρια στη Μακρόνησο οι ποικίλοι υμνητές της, το διάστημα 1947-1950; Αγνοούν την πραγματικότητα, δεν δίνουν σημασία στις καταγγελίες, πέφτουν θύματα της προπαγάνδας

⁷¹⁶ Walter Laqueur, *Best of Times, Worst of Times: Memoirs of a Political Education*, Brandeis University Press, Γουόλθαμ 2009, σ. 93.

⁷¹⁷ Σε συνέντευξή του στη Sarah Miller Harris· βλ. S. Miller Harris, *The CIA and the Congress for Cultural Freedom in the Early Cold War*, ό.π., σ. 10. Η Miller δεν προσδιορίζει πότε δόθηκε η συνέντευξη· με δεδομένο ότι η διατριβή της συγγραφέως (στην οποία βασίζεται το βιβλίο της και για την οποία δόθηκε η συνέντευξη) ολοκληρώθηκε το 2014 και ο Μπελ είχε πεθάνει στις 25.1.2011, το πιθανότερο είναι ότι η συνέντευξη δόθηκε τα έτη 2009-2010.

⁷¹⁸ Daniel Bell, «Souvenirs: Paris, 1956-57», *Tocqueville Review*, τ. 21 (2000), σ. 22-23, όπως το παραθέτει η S. Miller Harris, *The CIA and the Congress for Cultural Freedom in the Early Cold War*, ό.π., σ. 11.

αντικρίζοντας μια καλοφτιαγμένη βιτρίνα ή, αντίθετα, γνωρίζουν τι συμβαίνει, αλλά ψεύδονται;⁷¹⁹

Προφανώς η σχέση CIA και CCF δεν είναι ούτε, κατ' ελάχιστον, ομολογητή ή παραπλήσια τη Μακρόνησο. Τα κοινά –και η χρησιμότητα για μας– δεν έγκειται στις καταστάσεις, αλλά στους τρόπους και τους μηχανισμούς με τους οποίους κάποιος γνωρίζει ή δεν γνωρίζει, επιλέγει να μάθει, να διερευνήσει ή όχι. Η σύγκριση, λοιπόν, μπορεί να μας προσφέρει ένα κλειδί για ένα σύνθετο ψυχοπολιτικό φαινόμενο: οι άνθρωποι, ειδικά σε συνθήκες στράτευσης και έντονης πόλωσης, βλέπουν μόνο όσα θέλουν να δουν – επιλογή στην οποία, στην περίπτωση μας, παίζει καθοριστικό ρόλο ο «κόκκινος κίνδυνος» και η έντονη πόλωση μεταξύ των δύο στρατοπέδων, ιδίως τα πρώτα χρόνια του Ψυχρού Πολέμου.

Ποιοι γνώριζαν; Αν επανέλθουμε στο CCF, είναι απαραίτητο να κάνουμε έναν διαχωρισμό. Ο Τζόσελσον, ως εγκέφαλος του όλου εγχειρήματος και στέλεχος της CIA, όχι μόνο γνωρίζει σε βάθος και με λεπτομέρειες, αλλά φροντίζει μεθοδικά για την απόκρυψη της προέλευσης της χρηματοδότησης.⁷²⁰ Το ίδιο, πιθανόν σε μικρότερο βαθμό, ισχύει για κάποιους ακόμα που βρίσκονται στον πυρήνα του CCF. Οι υπόλοιποι κολυμπάνε σε μια ασαφή κατάσταση όπου κάτι γνωρίζουν, κάτι έχουν ακούσει ή υποψιαστεί και, κυρίως, επιλέγουν να μη μάθουν περισσότερα, να μην ξέρουν, συνειδητά και ασυνείδητα. Κι αυτό γιατί η χρηματοδότηση από την αμερικανική κυβέρνηση και τη CIA είναι, κατά βάθος, συμβατή με τις πεποιθήσεις τους: στον υπέρ πάντων αγώνα κατά του κομμουνισμού, όπου μάλιστα η ΕΣΣΔ χρησιμοποιεί όλα τα μέσα, είναι κάτι επιτρεπτό ή και επιθυμητό. Κι αυτό όχι ως αναγκαίο κακό ή ως έσχατη λύση: βρίσκονται στο ίδιο στρατόπεδο, η CIA είναι συμμαχητής. «Θα είχα υπηρετήσει τη CIA (αν ήξερα την ύπαρξή της) τα χρόνια μετά τον Πόλεμο, με χαρά», θα πει ο Μάικλ Πολάνι.⁷²¹

Ο Ρίτσαρντ Πελς ένας από τους σημαντικότερους εκπροσώπους της σύγχρονης αμερικανικής ιστορίας των ιδεών, στη μελέτη του *Not Like Us*, για τις πολιτισμικές σχέσεις ΗΠΑ και Ευρώπης, μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο θα γράψει για τη σχέση CIA και CCF:

⁷¹⁹ Πιο αναλυτικά για τη Μακρόνησο, βλ. Πολυμέρης Βόγλης και Στρατής Μπουρνάζος, «Στρατόπεδο Μακρονήσου 1947-1950. Βία και προπαγάνδα», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τόμ. Δ2, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2009, σ. 51-81: 77-80.

⁷²⁰ Η χρηματοδότηση προς το CCF δεν γίνεται απευθείας από τη CIA, αλλά μέσω ιδρυμάτων, κάποια από τα οποία, όπως το Farfield Foundation (βασικός χρηματοδότης του CCF), έχουν ιδρυθεί (από τη CIA) με βασικό στόχο τη διοχέτευση των χρημάτων.

⁷²¹ P. Coleman, *The Liberal Conspiracy*, ό.π., σ. 219· ο συγγραφέας παραπέμπει γενικά στα αρχεία της IACF/CHI, χωρίς αναφορά σε συγκεκριμένο έγγραφο και φάκελο.

«η ανάμιξη της CIA στο CCF παρέμενε συνειδητά κρυφή, αν και κάποια μέλη την υποψιάζονταν, ωστόσο διάλεξαν να μην ερευνήσουν στενά την προέλευση των χρημάτων. Ακόμα και αν οι πάντες αποκτούσαν γνώση, πόσοι θα είχαν αρνηθεί τη βοήθεια της CIA;

Στην πραγματικότητα, οι περισσότεροι από τους διανοούμενους που είχαν δεσμούς με το CCF δεν θεωρούσαν τη CIA μια σκοτεινή επιρροή στον πλανήτη. Εκτός αυτού, οι αντικομμουνιστικές πεποιθήσεις τους είχαν διαμορφωθεί πολύ προτού οι μυστικοί πράκτορες της Ουάσινγκτον αρχίζουν να σκορπίζουν χρήμα για τον Πολιτιστικό Ψυχρό Πόλεμο. Η CIA δεν αγόρασε ούτε τα μυαλά ούτε τις ψυχές των διανοουμένων, παρά την αμνηχανία τους όταν αποκαλύφθηκε, τη δεκαετία του 1960, η ταυτότητα του ευεργέτη τους. Ωστόσο, κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1950, οι Αμερικανοί και οι Ευρωπαίοι συγγραφείς που ανήκαν στο CCF πίστευαν ότι έχουν ενταχθεί σε ένα εγχείρημα πολιτικά αναγκαίο, ηθικά εξευγενιστικό και υπό τον πλήρη έλεγχό τους. Δεν ένοιωθαν καμιά τύψη και αισθάνονταν μια αίσθηση δύναμης ότι οι ιδέες και οι δραστηριότητές τους συνέβαινε να συμπίπτουν με τις ανάγκες της κυβέρνησης των ΗΠΑ».⁷²²

Αντίστοιχα, ο Μίκαελ Χογκκεσβέντερ, στον οποίο χρωστάμε μια αναλυτική και εμπειριστατωμένη μελέτη για τη δράση του CCF στη Γερμανία, θα κάνει λόγο για αντιστοιχία μεταξύ των επιδιώξεων της CIA και των φιλελεύθερων διανοουμένων, για μια σχέση που επιθυμούν και οι δύο πλευρές, καθώς από αυτήν αντλούν οφέλη και οι δύο:

«Είναι σημαντικό να κατανοήσουμε την αντιστοιχία των συμφερόντων της CCF και της CIA, επειδή ο ρόλος της CIA προκάλεσε εδώ και καιρό συζητήσεις για την ηθική ακεραιότητα των διανοουμένων που συνεργάστηκαν με την CCF. Πρώτον, ήταν μια σχέση που βασίστηκε σε αμοιβαία συμφέροντα, και όχι στη βάση εντολών της CIA. Υπήρχαν μόνο τρία δευτερεύοντα περιστατικά, στα οποία ο Τζόσελσον, ως μακρύ χέρι της CIA, παρενέβη στην πολιτική δημοσίευσης των περιοδικών του CCF, που αποτελούσε το σημαντικότερο μέρος του έργου του CCF. Επομένως, είναι λάθος να πιστεύουμε ότι αυτοί οι διανοούμενοι διεφθάρησαν από την αμερικανική υπηρεσία πληροφοριών. Και οι δύο πλευρές χρησιμοποίησαν η μία την άλλη, ανεξάρτητα από τις όποιες ηθικές συνέπειες αυτής της ιστορίας».⁷²³

Τα πράγματα όμως αρχίζουν να ανατρέπονται σταδιακά μετά το 1965 και ο καταλύτης είναι ο πόλεμος στο Βιετνάμ. Έτσι, δεν είναι μόνο το βάρος της δημόσιας πίεσης και του σκανδάλου, όταν σκάει η αποκάλυψη το 1966-1967, που εξηγεί την αμνηχανία, την έκπληξη και την ομόθυμη παραδοχή ότι η εμπλοκή της CIA ήταν αρνητική· είναι και οι αλλαγές που έχουν συντελεστεί: πολλοί από αυτούς που το 1955 λ.χ. μπορούσαν να αδιαφορήσουν, να θεωρήσουν αναγκαία ή να επιδοκιμάσουν την εμπλοκή της CIA, το 1967 αισθάνονται την ανάγκη να

⁷²² Richard Pells, *Not Like Us: How Europeans Have Loved, Hated, and Transformed American Culture Since World War II*, Basic Books, Νέα Υόρκη 1997, σ. 73.

⁷²³ Michael Hochgeschwender, «The cultural front of the Cold War: The Congress for Cultural Freedom as an experiment in transnational warfare», *Ricerche di Storia Politica*, τχ. 1 (2003), σ. 35-60: 14-15.

πάρουν αποστάσεις, να διαφοροποιηθούν ή να καταγγείλουν – και αυτό ισχύει τόσο για όσους τοποθετούνται όσο και για τους ακροατές τους.

Παρενέβαινε η CIA στη δραστηριότητα του CCF και την ύλη των περιοδικών του;

Στο σημείο αυτό εμφανίζεται πλήρης ομοφωνία όσων τοποθετήθηκαν εκ μέρους του CCF. Όλοι είναι κατηγορηματικοί: καθ' όλη τη διάρκεια της συνεργασίας τους με το CCF (όποια και αν ήταν η σχέση τους, είτε υπήρξαν συνεργάτες είτε απλοί αρθρογράφοι σε ένα περιοδικό είτε ομιλητές σε συνέδριο είτε στελέχη, διευθυντές των εντύπων ή οργανωτές) δεν αντιλήφθηκαν –και δεν υπήρξε, κατά την άποψή τους– καμιά παρέμβαση της CIA· δρούσαν σε πλήρη ελευθερία και η όποια ανάμιξη της CIA δεν επηρέασε στο παραμικρό τη δραστηριότητα του CCF. Ωστόσο, οφείλουμε να είμαστε επιφυλακτικοί: όπως έχει δείξει η μελέτη ανάλογων περιπτώσεων, οι λογοκρίνοντες είναι σύνηθες να αρνούνται τη λογοκρισία που ασκούν, ενώ και οι λογοκρινόμενοι, με τη σειρά τους, μπορεί να σιωπούν είτε για λόγους προστασίας της αυτοεικόνας τους είτε εξαιτίας δεσμεύσεων.

Οι κριτικές μελέτες για το CCF έχουν δώσει μεγάλη έμφαση στην αμφισβήτηση της εικόνας αυτής. Έτσι, σήμερα γνωρίζουμε ότι η λογοκρισία δεν ήταν ανύπαρκτη στα έντυπα του CCF. Η έρευνα έχει αναδείξει τουλάχιστον τέσσερις τέτοιες περιπτώσεις σε περιοδικά του CCF· και στις τέσσερις αυτές που παρεμβαίνει και έχει τον τελικό λόγο είναι ο Μάικλ Τζόσελσον. Οι τρεις πρώτες (με πιο διάσημο το άρθρο του Ντουάιτ Μακντόναλντ «America! America!» το 1958) αφορούν το *Encounter*, τη «ναυαρχίδα» των περιοδικών του CCF, και ο λόγος του κοψίματος είναι κοινός: η κριτική στις ΗΠΑ και ιδίως στην εξωτερική τους πολιτική.⁷²⁴ Η τέταρτη περίπτωση είναι διαφορετική: αφορά τις παρεμβάσεις, και πάλι του Τζόσελσον, στον εκδότη του *Forum*, του αυστριακού περιοδικού του CCF, για να μετριάσει τον σφοδρό αντικομμουνιστικό του τόνο.⁷²⁵

Βέβαια, εκτός από τη λογοκρισία, ακόμα πιο κρίσιμο είναι το ζήτημα της αυτολογοκρισίας:⁷²⁶ σε ποιο βαθμό οι συνεργάτες, τακτικοί ή έκτακτοι, απέχουν από ορισμένα θέματα, με βασικότερο την κριτική στις ΗΠΑ, και ιδίως την εξωτερική τους πολιτική;

⁷²⁴ Οι άλλες δύο περιπτώσεις αφορούν άρθρα της Emily Hahn (για την Κίνα, το 1954), και του Boris Guldenberg (το 1961). Βλ. F.S. Saunders, *Who Paid the Piper?*, ό.π., σ. 315-325· Joel Whitney, *Finks: How the CIA Tricked the World's Best Writers*, OR Books, Νέα Υόρκη 2016, σ. 153 κ.ε.· M. Hochgeschwender, «The cultural front of the Cold War», ό.π., σ. 14.

⁷²⁵ M. Hochgeschwender, «The cultural front of the Cold War», ό.π., σ. 14.

⁷²⁶ Η αυτολογοκρισία είναι ακόμα δυσκολότερο να τεκμηριωθεί καθώς εδώ λογοκριτής και λογοκρινόμενος ταυτίζονται· το διπλό αυτό υποκείμενο (που ασκεί το ίδιο στον εαυτό του τη λογοκρισία, συνδυάζοντας ταυτόχρονα και στην ίδια πράξη την ιδιότητα του λογοκριτή και του

Η ανάδειξη των περιπτώσεων λογοκρισίας, καθώς και η έρευνα για ενδεχόμενες άλλες, είναι χρήσιμη και αποκαλυπτική, καθώς φανερώνει ότι η εικόνα της «απόλυτης ελευθερίας» και «πλήρους αυτονομίας» των περιοδικών και των δράσεων του CCF έχει σκιές και γνωρίζει περιορισμούς, λίγους έστω, σε κρίσιμα όμως ζητήματα, και κυρίως αυτά που άπτονται της κριτικής στις ΗΠΑ. Και ασφαλώς η συνέχιση της έρευνας μπορεί να αναδείξει και άλλα λογοκριτικά και αυτολογοκριτικά περιστατικά.

Ωστόσο, η συζήτηση δεν πρέπει και δεν μπορεί να εξαντληθεί εκεί. Αναζητώντας αποκλειστικά και στοιχειοθετώντας τα περιστατικά λογοκρισίας, όση σημασία κι αν έχουν, κινδυνεύουμε να χάσουμε την ουσία. Τα λογοκριτικά περιστατικά που αναφέραμε (και παρότι ενδεχομένως να υπάρχουν και άλλα, που δεν γνωρίζουμε) δεν αναιρούν τον χαρακτήρα τους: το ότι περιοδικά όπως το *Encounter*, οι *Preuves*, το *Tempo Presente*, το *Der Monat* είναι από τα πιο πλούσια, πλουραλιστικά άξια λόγου περιοδικά ιδεών των πρώτων μεταπολεμικών χρόνων στον δυτικό κόσμο. Όπως μπορούμε να κρίνουμε και από το αποτέλεσμα, υπάρχει σημαντικό περιθώριο αυτονομίας, άλλωστε η λογοκρισία και η αυτολογοκρισία είναι μια παράμετρος που θα συναντήσουμε γενικότερα στον τύπο της εποχής και σε πάμπολλα άλλα έντυπα, χωρίς δεσμούς με τη CIA ή χρηματοδότηση από αυτήν.

Ας δούμε τα παραπάνω μέσα από ένα παράδειγμα: Ο Τζόελ Ουίτνεϋ, ιδρυτής του *Guernica: A Magazine of Global Arts & Politics* και συγγραφέας μιας πρόσφατης σημαντικής μελέτης για τους συγγραφείς και τη CIA, θα επιχειρήσει κάποιες αναλογίες της απόρριψης του άρθρου του ΜακΝτόναλντ με την αντίστοιχη που υπέστη ο *Δόκτωρ Ζιβάγκο* του Πάστερνακ στη Σοβιετική Ένωση.⁷²⁷ Πέρα από τις προφανείς ποιοτικές διαφορές (διωγμός, συνέπειες για τον συγγραφέα, καθεστώς ελευθερίας κλπ.), η σύγκριση είναι ενδιαφέρουσα, πέρα από τις όποιες ομοιότητες,⁷²⁸ κυρίως γιατί μας φανερώνει ένα κρίσιμο ανόμοιο στοιχείο: στην

λογοκρινόμενου) πολύ συχνά σιωπά συνειδητά ή και ασυνείδητα, καθώς μπορεί ακόμα και να μην αντιλαμβάνεται την κατάσταση, έχοντάς την εσωτερικεύσει, ασπαστεί ή ιδεολογικοποιήσει. Βλ. Daniel Bar-Tal, «Self-Censorship: The Conceptual Framework», στο Daniel Bar-Tal, Rafi Nets-Zehngut και Keren Sharvit, *Self-Censorship in Contexts of Conflict Theory and Research*, Springer, Νέα Υόρκη 2017, σ. 1-18.

⁷²⁷ «This was not unlike the roller coaster of rejection that Pasternak had faced»: J. Whitney, *Finks. How the CIA Tricked the World's Best Writers*, ό.π., σ. 77.

⁷²⁸ Αμέσως μετά ο Whitney θα αναδείξει ως «τη δυτική περίπτωση που μοιάζει περισσότερο με αυτή του Πάστερνακ» την υπόθεση του μυθιστορήματος του John Berger, *A Painter of Our Time*, Secker & Warburg, Λονδίνο 1958 [ελλ. έκδ.: *Ένας ζωγράφος του καιρού μας*, μετ. Γιώργος Δ. Ματθιόπουλος, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2002], το οποίο κυκλοφορεί από τον ίδιο οίκο που εκδίδει και το *Encounter*. Κατά τον Whitney, το έργο, επειδή θεωρείται φιλικό προς τον Γιάνος Κάνταρ (το μυθιστόρημα έχει ήρωα έναν Ούγγρο ζωγράφο· ο Κάνταρ αναλαμβάνει πρωθυπουργός και γ.γ. μετά την κατάπιξη της Ουγγρικής εξέγερσης του 1956), ωθείται κυκλοφοριακά

περίπτωση του *Encounter* και των άλλων περιοδικών του CCF, η λογοκρισία, οι παρεμβάσεις του κεντρικού μηχανισμού και η αυτολογοκρισία αποτελούν την εξαίρεση, που εφαρμόζεται σε έκτακτες περιστάσεις ανάγκης, και όχι το καθεστώς. Αντίθετα, στην περίπτωση της *Λιτενατούρναγια Γκαζέτα*, λ.χ., ο έλεγχος και η παρέμβαση άνωθεν, η λογοκρισία και η αυτολογοκρισία αποτελούν ουσιώδη στοιχεία, που ορίζουν την καθημερινή λειτουργία του εντύπου. Με λίγα λόγια, και κάπως σχηματικά, είναι αμφίβολο αν το περιεχόμενο του *Encounter* θα ήταν πολύ διαφορετικό χωρίς τη λειτουργία των εποπτικών και λογοκριτικών μηχανισμών· αντιθέτως, είναι βέβαιο ότι χωρίς την ύπαρξη τέτοιων μηχανισμών το περιεχόμενο της *Λιτενατούρναγια Γκαζέτα* θα ήταν πολύ διαφορετικό.

Το σχέδιο και η κύρια λειτουργία της CIA, όσον αφορά το CCF, δεν είναι η λογοκρισία, αλλά η χρηματοδότηση· παρότι η λογοκρισία λειτουργεί ως δικλίδα ασφαλείας/κόφτης σε κρίσιμες περιπτώσεις, δεν είναι αυτός ο βασικός τρόπος που η CIA προάγει τα συμφέροντά της στην περίπτωση του CCF. Στο ερώτημα λοιπόν τι θα άλλαζε αν το *Encounter*, τα άλλα περιοδικά και το CCF δεν χρηματοδοτούνταν και δεν στηρίζονταν από τη CIA, η απάντηση καταρχάς είναι ότι η χρηματοδότηση από τη CIA δεν είναι κάποιο παρεμπίπτον γεγονός, αλλά εκ των ων ουκ άνευ συστατικό του σχεδιασμού. Χωρίς τη χρηματοδότηση από τη CIA, το πιο πιθανό είναι ότι το περιεχόμενο των περιοδικών δεν θα άλλαζε σοβαρά. Θα άλλαζε, όμως, κάτι ακόμα πιο βασικό: απλούστατα, τα περιοδικά αυτά δεν θα μπορούσαν καν να υπάρξουν. Και το να υπάρξουν ήταν κρίσιμο, για να μπορέσουν να αποκτήσουν οι αντικομμουνιστικές πνευματικές ελίτ τα δικά τους έντυπα και δίκτυα.

Τι επιδίωκε η CIA με τη χρηματοδότηση του CCF και με ποιον τρόπο διασφάλιζε τις επιδιώξεις της;

Μπορούμε, μέσα από τις μαρτυρίες και τα ορατά ίχνη του, να ανασυγκροτήσουμε ως εξής το σχέδιο με το οποίο η CIA χρηματοδοτεί και στηρίζει το CCF:

Εξ αρχής, η κεντρική επιλογή της CIA, που υλοποιείται με βασικό όχημα το CCF, είναι να βρει τα κατάλληλα –φερέγγυα και αποτελεσματικά– πρόσωπα, που θα αποδομήσουν την ΕΣΣΔ (κυρίως στους τομείς δημοκρατίας, ελευθεριών και της τέχνης) και θα ενισχύσουν το δυτικό μοντέλο (επίσης στους ίδιους τομείς). Οι σχεδιαστές του εγχειρήματος θεωρούν την κριτική στις ΗΠΑ, μέχρι ενός σημείου, όχι μόνο ανεκτή, αλλά και επιθυμητή, μια που αυξάνει

στο περιθώριο από τον εκδοτικό οίκο και δέχεται σφοδρή κριτική. Βλ. J. Whitney, *Finks. How the CIA Tricked the World's Best Writers*, ό.π., σ. 78.

τη φερεγγυότητα και την πειστικότητα του εγχειρήματος.⁷²⁹ Όπως γράφει ο Άντζελο Κοντεβίλα, «ο Τζόσελσον πίστευε ότι όσο πιο αντιαμερικανικό εμφανιζόταν το CCF τόσο πιο αξιόπιστος θα ήταν ο αντικομμουνισμός του».⁷³⁰ Για τον ίδιο ακριβώς λόγο η άμεση και κραυγαλέα προπαγάνδα υπέρ των ΗΠΑ αποκλείεται, καθώς θα αδυνάτιζε την ισχύ του εγχειρήματος και θα περιόριζε την ευρύτητα και την ελκτικότητα του. Άλλωστε, κάθε άλλο παρά λείπουν τα εργαλεία και τα κανάλια για την άμεση προβολή των ΗΠΑ, όπως η USIA, που δρουν ταυτόχρονα.

Με αυτό ακριβώς το σκεπτικό στελεχώνεται το CCF. Επιθυμητά κριτήρια για τα πρόσωπα που το στελεχώνουν είναι το κύρος τους στον χώρο των γραμμάτων και των τεχνών, ο φιλοαμερικανισμός, ο αντισοβιετισμός (με σαφή προτίμηση, όπως έχουμε δει, στους σοσιαλδημοκράτες και τους πρώην κομμουνιστές, και όχι τους συντηρητικούς, καθώς αυτοί θεωρούνται πιο ικανοί για την ανάσχεση της κομμουνιστικής Αριστεράς). Αξίζει να σημειωθεί, εν παρόδω, ότι τα ανώτατα στελέχη του πυρήνα του CCF (Μάικλ Τζόσελσον, Νικολά Ναμπόκοφ, Μέλβιν Λάσκυ), αλλά και άλλα πρόσωπα του στενού περιβάλλοντος (Άρθουρ Σλέσινγκερ, Μάριον Μπίμπερ), έχουν συνεργαστεί με το OSS (τον πρόδρομο της CIA), στα χρόνια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου και στη συνέχεια με την αμερικανική κατοχική διοίκηση της Γερμανίας. Τα δυο αυτά περιβάλλοντα αποτελούν φυτώρια όπου θα βρούμε τα σπέρματα του φιλελεύθερου αντικομμουνισμού που θα αποτελέσει κορμό του CCF.⁷³¹

Ανοίγοντας μια παρένθεση, ας σημειώσουμε ότι ο Τζόσελσον σε μια επιστολή του του 1972 θέτει το ζήτημα της σημασίας του OSS:

⁷²⁹ Και ας μην ξεχνάμε, βέβαια, ότι αυτή καθαυτή η συνθήκη της πόλωσης του Ψυχρού Πολέμου είναι ικανός λόγος ώστε οι συμμετέχοντες στο CCF από μόνοι τους, να περιστείλουν την κριτική στις ΗΠΑ.

⁷³⁰ Angelo Codevilla, *Informing Statecraft: Intelligence for a New Century*, The Free Press, Νέα Υόρκη 1992, σ. 255.

⁷³¹ «Τα αποχαρακτηρισμένα έγγραφα καθιστούν σαφές ότι οι αρχιτέκτονες της πολιτικής του αμερικανικού ψυχολογικού πολέμου στήριξαν το όραμά τους για τον πολιτισμό στην ανθρωπολογία, και όχι στη Σχολή της Φρανκφούρτης. Κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, η πολεμική προσπάθεια των ΗΠΑ άντλησαν σοβαρά από την εμπειρία των ανθρωπολόγων. Η νέα έννοια του “εθνικού χαρακτήρα” που εισάγει η Μάργκαρετ Μηντ προσφέρει έναν τρόπο να μεταφραστεί το παραδοσιακό σώμα γνώσεων των ανθρωπολόγων για την οικογένεια, την κοινότητα και την κοινωνική τάξη σε πολιτικά θεμελιωμένα συμπεράσματα σχετικά με το ηθικό, την πολιτική ηγεσία και τους εθνικούς στόχους. Η ίδια η Μηντ πέρασε το μεγαλύτερο μέρος του πολέμου μεταξύ της Νέας Υόρκης και της Ουάσινγκτον, σε ρόλο συμβούλου των συναδέλφων της που εργάστηκαν στο OSS, το Στέιτ Ντιπάρτμεντ, τον Στρατό και το Office of War Information»· βλ. Audra J. Wolfe, *Freedom's Laboratory: The Cold War Struggle for the Soul of Science*, Johns Hopkins University Press, Βαλτιμόρη 2018, σ. 10.

«Αλλά το *Sunday Time Magazine* δεν ενδιαφέρεται για το CCF per se ούτε για το γεγονός ότι το CCF λάμβανε χρηματοδότηση από τη CIA. Αυτά είναι περσινά ξινά σταφύλια τώρα. Αυτό το οποίο κυνηγάνε είναι να μπορέσουν να δείξουν ότι όλη η μεταπολεμική εποχή κυριαρχήθηκε από μια ομάδα ανθρώπων που σχημάτισαν το «master plan» την εποχή του OSS. Θέλουν να απαξιώσουν ακόμα περισσότερο την ήδη απαξιωμένη και ασταθή ομάδα. Γιατί νομίζεις προλογίζουν το κείμενό τους για τον Μουσολίνι, δείχνοντας ότι ήταν οι ίδιοι εκείνοι Agnelli, Pirelli, που ανέβασαν τον Μουσολίνι στην εξουσία, οι οποίοι «παραμένουν ισχυροί στην Ιταλία και την Κοινή Αγορά (δική μου υπογράμμιση [σημείωση του Μ.Τζ.]) μέχρι σήμερα»; Το Congress τους ταιριάζει κουτί στην προσπάθειά τους [των δημοσιογράφων που επιτίθενται στο CCF εξ αριστερών] να απαξιώσουν όχι μόνο την Κοινή Αγορά, αλλά όλα τα Σοσιαλιστικά Κόμματα, από τους Βρετανούς Εργατικούς μέχρι το SPD. Όλα τα παραπάνω [λένε] οφείλουν την ύπαρξή τους σε μια μικρή ομάδα και το καλοσχεδιασμένο πλάνο της, αρχής γενομένης από την εποχή του OSS. Όλα αυτά μου έγιναν σχεδόν ξεκάθαρα από τη συζήτησή μου με τον άνθρωπο που με επισκέφθηκε και μου συστήθηκε με το όνομα Ρίτσαρντ Φλέτσερ⁷³² (που νομίζω ότι είναι πραγματικά το αληθινό του όνομα). [...] Οι άνθρωποι για τους οποίους ενδιαφερόταν ήταν ο Τζέι Λοβστόουν και ο Ίρβινγκ Μπράουν, ο Σολ Λέβιτας και οι παράξενες τακτικές επισκέψεις του στους ηγέτες του Εργατικού Κόμματος, ο Άλαν Ντάλες και ο Μπρέντεν – πώς η American Committee for a United Europe είχε επικεφαλής τον Ντόνοβαν ως πρόεδρο, τον Μπρέντεν ως διευθυντή, τον Άλαν Ντάλες και τον Μπέντελ Σμιθ ως μέλη του προεδρείου. Και ο Στόουν; Ήταν κι αυτός στο OSS; Πώς βρέθηκε στο Ίδρυμα Φορντ; Γιατί ενδιαφερόταν για την Ευρώπη; Γιατί το CCF πρόβαλλε συστηματικά ηγέτες των Εργατικών (Γκέιτσκελ, Κρόσμαν, Κρόσλαντ κ.ο.κ.), του SPD (Μπραρντ και άλλοι); Ο ρόλος του *Der Monat* δεν ήταν να βοηθήσει το SPD στις απαρχές του μετά τον πόλεμο;»⁷³³

Τα χρήματα ρέουν άφθονα στο CCF. Τη διάσταση της άνεσης, της πολυτέλειας και της έλξης που ασκεί αυτή, ακόμα και του εκμαυλισμού, την έχει περιγράψει η Σόντερς με γλαφυρές εικόνες, όπως αυτές που περιγράφουν τον παραθερισμό διανοουμένων και καλλιτεχνών στη Villa Serbelloni, στο Μπελάτζιο της βόρειας Ιταλίας, στη λίμνη Κόμο, η οποία είχε περιέλθει στο Ίδρυμα Ροκφέλερ, ως κληρονομιά της Principessa della Torre e Tasso:

«Το Ίδρυμα [Ροκφέλερ] έθεσε τη βίλα στη διάθεση του CCF, που τη χρησιμοποιούσε ως ανεπίσημο θέρετρο για τα πιο διακεκριμένα μέλη του [...]. Τους συγγραφείς, τους καλλιτέχνες και τους μουσικούς που θα φιλοξενούνταν εκεί τους έφερνε ένας σοφέρ που φορούσε μια γαλάζια στολή με τα μικρά διακριτικά “V.S.” στο πέτο του. Οι επισκέπτες δεν λάμβαναν καμία επιχορήγηση, αλλά η διαμονή ήταν δωρεάν, όπως όλα τα ταξιδιωτικά έξοδα, τα γεύματα και η χρήση του γηπέδου τένις και της πισίνας. Γράφοντας στο κοινό γραφείο της βίλας, η Χάνα Άρεντ έλεγε στη Μαίρνυ ΜακΚάρθου: “Αισθάνεσαι σαν να έχεις καταλύσει ξαφνικά σε ένα είδος Βερσαλλιών. Το μέρος έχει 53 υπαλλήλους, συμπεριλαμβανομένων των ανδρών που φροντίζουν τους κήπους. [...] Το προσωπικό διοικείται από ένα είδος επικεφαλής, σύστημα που χρονολογείται από

⁷³² Ο Τζόσελσον έχει δίκιο: πρόκειται για τον δημοσιογράφο Richard Fletcher. Βλ. Richard Fletcher, «How CIA money took the teeth out of British socialism», στο Philip Agee και Louis Wolf (επιμ.), *Dirty Work: The CIA in Western Europe*, Lule Stuart Inc., Secaucus Νιου Τζέρσεϊ 1978, σ. 188-200.

⁷³³ Josselson προς Stone, 18.5.1972, φ. 9, κ. 356, IACF Record/CHI.

την εποχή της *principessa* και έχει την όψη και τους τρόπους ενός Φλωρεντινού ευγενούς του 15ου αιώνα”. Η ΜακΚάρθου της απάντησε ότι είχε ανακαλύψει πως ένα τέτοιο πολυτελές περιβάλλον δεν ευνοούσε σκληρή δουλειά». ⁷³⁴

Υπάρχει όμως κάτι ακόμα πιο σημαντικό. Τα χρήματα συνιστούν εκ των άνευ στοιχείο για την ύπαρξη του CCF, όχι για να ελκύσουν, να εκμαυλίσουν και να εξαγοράσουν τους μετέχοντες, για να τους κάνουν να πουν άλλα από εκείνα που πιστεύουν, αλλά για να εξασφαλίσουν ότι μπορούν να πουν αυτά που θέλουν· και όχι μόνο ότι θα τα πουν, αλλά και θα ακουστούν

Οι πόροι δεν είναι διόλου αδιάφορο ή ήσσονος σημασίας, αλλά πρώτης τάξης ζήτημα, όπως γνωρίζει καλά όποιος έχει εμπλακεί έστω και λίγο, σε συλλογικά εγχειρήματα – από την έκδοση εντύπων μέχρι και την οργάνωση εκδηλώσεων. Δεν πρόκειται απλώς για ποσοτικό μέγεθος, για μια διευκόλυνση απλώς, αλλά για κρίσιμο ποιοτικό ζήτημα. Πολύ απλά, χωρίς τη χρηματοδότηση της CIA, τίποτα δεν θα είχε γίνει: διεθνή συνέδρια και σεμινάρια με συμμετέχοντες από όλο τον κόσμο, εθνικά παραρτήματα και γραφεία σε 35 χώρες, βιβλία και περιοδικά, εκθέσεις και εκδηλώσεις.

Για να πραγματοποιηθούν όλα αυτά, σε τέτοια κλίμακα, και μάλιστα διεθνώς, εκτός από τις ιδέες (τις οποίες διέθεταν σε αφθονία οι διανοούμενοι), εκ των ων ουκ άνευ ήταν η ύπαρξη χρημάτων, όχι μόνο για την κάλυψη των εξόδων, αλλά και αυτή καθαυτή τη δημιουργία και συντήρηση ενός εκτεταμένου και πολυσύνθετου διοικητικού μηχανισμού. ⁷³⁵

Η CIA, με λίγα λόγια, πρόσφερε σε αφθονία τους πόρους για να πάρει σάρκα και οστά το εγχείρημα. Ένα εγχείρημα της κλίμακας του CCF δεν μπορούσε να βασιστεί, λ.χ., σε εθελοντικές συνεισφορές. Χωρίς σταθερή, σε τακτά διαστήματα και σοβαρή χρηματοδότηση, θα μιλάγαμε για κάποιους απομονωμένους διανοούμενους ή αγωνιστές, πολλοί από αυτούς θα παρέμεναν σχεδόν περιθωριακοί, συντεθλιμμένοι καθώς ήταν εκτός τόσο της κομμουνιστικής Αριστεράς όσο και των κυρίαρχων πολιτικών ρευμάτων· χάρη στα χρήματα, οι πρώην «περιθωριακοί» όχι μόνο εξασφάλισαν τα προς το ζην, τους όρους να κάνουν τα μεγαλεπήβολα οράματά τους πράξη, αλλά και βγήκαν από το περιθώριο, καθώς

⁷³⁴ F.S. Saunders, *Who Paid the Piper?*, ό.π., σ. 346. Για τις επιστολές Άρεντ και ΜακΚάρθου (22.8.1972 και 3.9.1972, αντίστοιχα) που παραθέτει η Saunders, βλ. Carol Brightman (επιμ.), *Between Friends: The Correspondence of Hannah Arendt and Mary McCarthy, 1949-1975*, Harcourt Brace & Co, Νέα Υόρκη 1995, σ. 317-321.

⁷³⁵ Ένα μικρό αλλά εντυπωσιακό παράδειγμα αυτού του μηχανισμού, που έχει αναφερθεί ήδη: τον Μάρτιο του 1961, ο Ναμπόκοφ γράφει στην πρώτη κυρία, Ζακλίν Κένεντυ, ότι βρίσκεται στο Τόκιο και θα επιστρέψει στην Ευρώπη μέσω ΗΠΑ. Και συνεχίζει: «Ένα μήνυμα που θα σταλεί σε αυτό το γραφείο θα φτάσει οπωσδήποτε σε μένα εντός 24 ωρών [όπου κι αν βρίσκομαι]»: Nabocov προς Jacqueline Kennedy, 10.3.1961, φ. 8, κ. 408, IACF Records/CHI· βλ. *εδώ*, Κεφάλαιο 5.

δημιουργήθηκε ο χώρος όπου ήρθαν σε επαφή με σοσιαλδημοκράτες, φιλελεύθερους και άλλες προσωπικότητες με επιφάνεια. Γιατί το CCF δημιουργεί –ή, έστω, επιδιώκει να δημιουργήσει– ένα νέο πεδίο όπου συνυπάρχουν όλοι αυτοί.

Ο Πήτερ Κόλμαν, εκδότης του αυστραλέζικου περιοδικού του CCF, το περιγράφει πολύ εύγλωττα:

«Ζούσαν στο πουθενά, άστεγες Κασσάνδρες που έβγαζαν τα δελτία και τα μικρά περιοδικά τους σε κάτι δωμάτια-τρύπες, σχηματίζοντας γκρουπούσκουλα χωρίς επιρροή, που προέκυπταν από διασπάσεις. Αυτοί οι ιδεολογικοί ακροβάτες ξεπηδούσαν σε σχεδόν κάθε πόλη του πλανήτη – από το Λονδίνο μέχρι τη Βομβάη, από το Μανχάταν μέχρι τη Μελβούρνη. Είχαν παρόμοιες εμπειρίες και ιδέες, αλλά δεν γνωρίζονταν μεταξύ τους ή δεν ήξερε καν ο ένας την ύπαρξη του άλλου. Όλα αυτά άλλαξαν – στο Βερολίνο τον Ιούνιο του 1950».⁷³⁶

Γιατί το σκάνδαλο ξεσπάει το 1967;

Οι αποκαλύψεις για την ανάμιξη της CIA στο CCF και άλλους φορείς δημιουργούν σάλο και παίρνουν, όπως είδαμε, μορφή χιονοστιβάδας. Φαίνεται να πέφτουν σαν κεραυνός εν αιθρία, όμως αυτό δεν ισχύει. Νωρίτερα, τη δεκαετία του 1960 ο κλοιός είχε αρχίσει να σφίγγει: τα δημοσιεύματα έγιναν πιο συγκεκριμένα και τεκμηριωμένα, Πιο γνωστό παράδειγμα, τα οχτώ μη κερδοσκοπικά ιδρύματα γνωστά ως «Patman Eight»: τον Απρίλιο του 1964 ο Δημοκρατικός βουλευτής Ράιτ Πάτμαν κατά τη διάρκεια μιας έρευνας για τη φοροδιαφυγή, εντοπίζει οχτώ ιδρύματα που χρηματοδοτούνται μυστικά από τη CIA. Η είδηση δημοσιεύεται στην εφημερίδα *The New York Times*, δεν θα προχωρήσει όμως, έπειτα από επαφή της CIA με τον βουλευτή.⁷³⁷ Κανένας δεν θέλει να δώσει συνέχεια και να πάει σε βάθος. Τα αυτιά παραμένουν κλειστά.

Το 1967 όμως υπάρχει ένας καταλύτης: ο πόλεμος στο Βιετνάμ, και η αυξανόμενη εμπλοκή των ΗΠΑ σε αυτόν. Το αντιπολεμικό κίνημα που διογκώνεται δημιουργεί έντονες αντιδράσεις και συγκρούσεις στο εσωτερικό της αμερικανικής κοινωνίας, οδηγώντας στη διάρρηξη του ψυχροπολεμικού consensus.⁷³⁸ Στις αρχές του 1967, όταν ξετυλίγονται οι αποκαλύψεις για τη σχέση CIA και CCF, η Νέα Αριστερά βρίσκεται σε φάση ανόδου· φοιτητές στο Πανεπιστήμιο του Μέρυλαντ και το Williams College μπλοκάρουν δωμάτια που προορίζονταν για στρατολογημένους από τη CIA· ο Νόαμ Τσόμσκι στο *The New York Review*

⁷³⁶ Peter Coleman, «How I wrote the *Liberal Conspiracy*», στο *The Last Intellectuals. Essays on Writers and Politics*, Quadrant Books, Balmain, New South Wales, 2010 (www.the-rathouse.com/2013/Liberal-Conspiracy.html).

⁷³⁷ H. Wilford, *The Mighty Wurlitzer*, ό.π., σ. 239.

⁷³⁸ Στο ίδιο.

of Books κατηγορεί την παλιά φρουρά της ελίτ των διανοουμένων (ανάμεσά τους τον Σλέσινγκερ, τον Κρίστολ και τον Μπελ) για «αφέλεια σχετικά με την αμερικανική δράση στο Βιετνάμ» και στόμωμα του κριτικού ρόλου των διανοουμένων· δήμαρχοι μεγάλων πόλεων φοβούνται ότι το καλοκαίρι θα ξεσπάσουν ταραχές: με δυο λόγια, «η Αμερική είναι μια χώρα διχασμένη».⁷³⁹ Σε αυτό το κλίμα, οι αποκαλύψεις του χειμώνα και της άνοιξης του 1967 θα βρεθούν στο επίκεντρο της προσοχής: όσοι –δημοσιογράφοι, αναγνώστες, διανοούμενοι– λίγα χρόνια πριν θα αδιαφορούσαν για τις αποκαλύψεις ή θα δικαιολογούσαν τον ρόλο της CIA, τώρα βρίσκονται σε εντελώς διαφορετική φάση.

Ο Τ. ντε Βριες συνοψίζει ως εξής το ζήτημα:

«Η αλλαγή το πολιτικού κλίματος και της δημοσιογραφικής κουλτούρας το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1960 έπαιξαν κομβικό ρόλο στην έκθεση του πρώτου σκανδάλου της CIA. Οι αρχικές ιστορίες το 1964 και το 1966 σχετικά με τη μυστική χρηματοδότηση της CIA προξένησαν κάποια αναταραχή, αλλά δεν δημιούργησαν σκάνδαλο. Ένα πολιτικό κλίμα που δεν ήταν ακόμα πολωμένο, ένα κοινό που εμπιστευόταν την κυβέρνηση και ένας κατεστημένος τύπος χωρίς κριτικές αιχμές μπορούν να εξηγήσουν αυτή την ηρεμία. Μια νέα γενιά ερευνητών δημοσιογράφων, η άνοδος του εναλλακτικού τύπου, η ταχύτερη αύξηση της αντίδρασης στον Πόλεμο του Βιετνάμ και η συνδεόμενη με αυτή πολιτική ριζοσπαστικοποίηση υπήρξαν οι καταλύτες για μια ριζική διαφορετική πρόσληψη και προσέγγιση της κυβέρνησης από το κοινό».⁷⁴⁰

Η αλλαγή της συγκυρίας και η διάρρηξη της συναίνεσης διαπερνάει και το CCF. Ο Τζόσελσον χαρακτηριστικά θα γράψει για «το πρόβλημα [...] να παραμένεις Αμερικανός πολίτης ενόψει του πολέμου στο Βιετνάμ». Αρκετά στελέχη του CCF στέκονται κριτικά έναντι της αμερικανικής επέμβασης, ενώ μερικά, όπως η Μαίρυ ΜακΚάρθου, τοποθετούνται και δημοσίως εναντίον της αμερικανικής εμπλοκής στο Βιετνάμ. Στις συνθήκες αυτές, η περίφημη συμμαχία με την Non Communist Left καταρρέει. Καθώς η NCL τάσσεται κατά του πολέμου στο Βιετνάμ, η συμμαχία αυτή παύει να έχει αξία και να είναι χρήσιμη για τη CIA. Επικρατούν πλέον, στο εσωτερικό της CIA άλλες απόψεις.

Πολύ χαρακτηριστικά ο Τζέιμς Μπάρναμ, από τα στελέχη του αρχικού πυρήνα του CCF το 1950, που απομακρύνθηκε διαφωνώντας ακριβώς με τη γραμμή της NCL και της «μαλακής» αντιμετώπισης του κομμουνισμού, γράφει:

⁷³⁹ S. Miller Harris, *The CIA and the Congress for Cultural Freedom in the Early Cold War*, ό.π., σ. 170.

⁷⁴⁰ T. de Vries, «The 1967 Central Intelligence Agency Scandal», ό.π., σ. 1089-1090.

«Το βασικό σφάλμα ήταν πολιτικό. Η CIA ενίσχυσε τις περισσότερες από αυτές τις δραστηριότητες με την προοπτική της “Μη Κομμουνιστικής Αριστεράς” (NCL). Η CIA εκτιμούσε ότι η NCL συνιστά μια αξιόπιστη αντικομμουνιστική δύναμη, αυτή η πολιτική εκτίμηση είναι εσφαλμένη. Η NCL δεν είναι αξιόπιστη. Κάτω από την πίεση των κρίσιμων γεγονότων, η NCL χαλάρωσε. Ένα μεγάλο μέρος –σε αυτή τη χώρα όπως και σε άλλες– στράφηκε προς μια αντιαμερικανική θέση και σχεδόν όλη η NCL μαλάκωσε τη στάση της απέναντι στον κομμουνισμό και τις κομμουνιστικές χώρες. Έτσι, η οργανωτική κατάρρευση είναι παράγωγο του πολιτικού σφάλματος. Το πολιτικό λάθος είναι το δόγμα ότι ο παγκόσμιος αγώνας εναντίον του κομμουνισμού πρέπει να βασίζεται στη NCL – ένα δόγμα που στερεοποιήθηκε στη CIA από τον Άλαν Ντάλες. Η Κούβα, η Δομινικανή Δημοκρατία και πάνω από όλα το Βιετνάμ θέτουν το δόγμα και την πρακτική της NCL και σε μια αποφασιστική δοκιμασία. Ένα μεγάλο μέρος των οργανώσεων και των ατόμων που γαλουχήθηκαν από τη CIA βάσει της συνταγής του NCL κατέληξε να υπονομεύει την ασφάλεια του έθνους».⁷⁴¹

Στο πλαίσιο αυτό, έχει υποστηριχτεί με πειστικά επιχειρήματα ότι το άρθρο-καταπέλτης του Μπρέιντεν, που ρίχνει τη χαριστική βολή στο CCF, δεν είναι μια ατομική πρωτοβουλία του συντάκτη, αλλά γράφεται με την έγκριση της CIA και αποτελεί ένα δείγμα της νέας γραμμής της υπηρεσίας και της απόφασής της να διακόψει τους δεσμούς της με τη NCL, «καίγοντας» τόσο την παλιά γραμμή όσο και εκείνους που την είχαν υλοποιήσει.

Δύο βασικά επιχειρήματα που ενισχύουν την άποψη είναι: Πρώτον, δεν καταγράφεται καμιά αντίδραση της CIA στο άρθρο, η δημοσίευση του οποίου, εκτός των άλλων, αν ήταν ατομική πρωτοβουλία θα παραβίαζε κατάφωρα τον όρκο εχεμύθειας που έδιναν όλα τα στελέχη· ο Μπρέιντεν έχει συνταξιοδοτηθεί, αλλά δεν έχει διαρρήξει τις σχέσεις του με τη CIA. Δεύτερον, το γραφείο του Αμερικανού προέδρου είχε ενημερωθεί εγκαίρως για το άρθρο, χωρίς να προβεί σε καμία ενέργεια⁷⁴²

⁷⁴¹ James Burnham, «Notes on the CIA Shambles», *National Review*, 21.3.1967, σ. 294, όπως παρατίθεται στο P. Coleman, *The Liberal Conspiracy*, ό.π., σ. 231.

⁷⁴² Βλ. F. S. Saunders, *Who paid the Piper*, σ. xx.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 10

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ: ΓΙΑΤΙ ΔΕΝ ΥΠΗΡΞΕ, ΤΕΛΙΚΑ, ΕΛΛΗΝΙΚΟ CCF

«Το τελευταίο κύμα αποκαλύψεων αφορά [...] την δραστηριότητα της αμερικανικής ΚΥΠ [=CIA] στο εσωτερικό: την χρηματοδότηση αμερικανικών οργανώσεων και ιδρυμάτων για την διενέργεια προπαγάνδας στο εξωτερικό. Η εξέγερση που σημειώθηκε ήταν μια εντελώς φυσική και υγιής αντίδραση μιας ανοικτής κοινωνίας, συνηθισμένης στην ιδέα της χρηματοδότησεως επιστημονικών και άλλων ιδρυμάτων από μεγάλες ιδιωτικές επιχειρήσεις, αλλά ποτισμένης από βαθυτάτη καχυποψία απέναντι στην κρατική δραστηριότητα στον τομέα αυτόν. [...]

Το κείμενο ερώτημα που προκαλούν όλες αυτές οι αποκαλύψεις δεν είναι ηθικής μορφής, αν είναι σωστό ή όχι οι Ηνωμένες Πολιτείες να ενεργούν παραδιπλωματικά. [...] Το κείμενο ερώτημα είναι άλλο: Γιατί και πώς έγιναν όλες αυτές οι αποκαλύψεις. Στοιχεία δεν υπάρχουν για να δοθεί απάντηση. Μοιραία δεν μένουν παρά οι εικασίες. [...] η αμερικανική ΚΥΠ πραγματικά μοιάζει ν' απλώθηκε τόσο που να ενόχλησε πολλές επίσημες ή ημιεπίσημες υπηρεσίες με την δράση της και την μερίδα του λέοντος που παίρνει από τα σχετικά κονδύλια. Έπειτα η αμερικανική ΚΥΠ κατήντησε πια να είναι αντί για μυστική υπηρεσία, μαζικά διαφημιστικό προϊόν. Η φωτογραφία του διευθυντή της φηγορράει στο εξώφυλλο του αμερικανικού περιοδικού *Time* σαν να ήταν ένας διάσημος επιχειρηματίας, αθλητής ή ηθοποιός του κινηματογράφου.

Χ.Κ. Μπουσμπουρέλης, *Εποχές*, Μάρτιος 1967.⁷⁴³

Με αυτό το μάλλον αμήχανο, ήπια επικριτικό και αρκετά γενικόλογο κείμενο, σχολιάζει ο Χ. Κ. Μπουσμπουρέλης, στη μόνιμη ολοσέλιδη στήλη του «Δελτίο Διεθνούς Πολιτικής», στις *Εποχές*, τον Μάρτιο του 1967 τις αποκαλύψεις για τα μυστικά κονδύλια της CIA. Δεν μπορούμε να ξέρουμε αν θα δινόταν συνέχεια, καθώς αυτό υπήρξε το τελευταίο τεύχος του περιοδικού: το πραξικόπημα της 21ης Απριλίου σήμανε τη βίαιη πτώση της αυλαίας για τις *Εποχές*, όπως και για πολλά άλλα.

Την ίδια περίπου εποχή, στα τέλη Φεβρουαρίου του 1967, το *Βήμα* και τα *Νέα*, όπως και η *Ελευθερία* καλύπτουν το ζήτημα με καταγγελτικά δημοσιεύματα, αρκετά από τα οποία είναι πρωτοσέλιδα και έχουν εντυπωσιακούς τίτλους όπως «Πελώριον ηθικόν πρόβλημα τίθεται διά την αμερικανικήν κοινωνία. Η ΚΥΠ [= CIA] εχρηματοδοτεί και τους σοσιαλιστάς διά να οργανώσουν Κέντρα Ερευνών εις Ν. Αμερικήν»· «ΚΥΠ. Εθνική και διεθνής συνωμοσία εναντίον της ελευθερίας και της Δημοκρατίας. Σάλος στην Αμερική»· «Το δύσσομο σκάνδαλο της αμερικανικής ΚΥΠ»⁷⁴⁴ κ.ά. Πορόκειται κυρίως για ρεπορτάζ βασισμένα σε

⁷⁴³ Χ. Κ. Μπουσμπουρέλης, «Παροχές και ανταλλάγματα», *Εποχές*, τχ. 47 (Μάρτιος 1967), σ. 271.

⁷⁴⁴ *Το Βήμα*, 22.2.1967· *Τα Νέα*, 27 και 28.2.1967 1 και 2.3.1967· *Ελευθερία*, 26.2.1967, αντίστοιχα.

ειδησεογραφικά πρακτορεία ή δημοσιεύματα εφημερίδων των ΗΠΑ, και έχουν χαρακτήρα αποκαλυπτικό και μαχητικό.

Σε κανένα από τα ελληνικά δημοσιεύματα δεν αναφέρεται το CCF. Πέρα από τις επιμέρους υποθέσεις που μπορούμε να κάνουμε (από τη βασική ότι οι αποκαλύψεις για τη διείσδυση της CIA στις φοιτητικές ενώσεις κυριαρχούν επειδή είναι πιο εντυπωσιακές μέχρι την –πιο εξεζητημένη– για την ενδεχόμενη διάθεση προστασίας κάποιων που έχουν εμπλακεί με το CCF στην Ελλάδα), υπάρχει ένας βαθύτερος λόγος: το πολύ μικρό ενδιαφέρον που υπάρχει συνολικά για το CCF στη χώρα. Χαρακτηριστική, από την άποψη αυτή, είναι η πλήρης απουσία αντιδράσεων. Τη στιγμή που, όπως είδαμε, σε πολλές χώρες, ιδίως της περιφέρειας (Ινδία, Λίβανος, Ουγκάντα), εκδηλώνονται βίαιες αντιδράσεις, επιθέσεις κλπ. εναντίον των τοπικών συνεργατών του CCF, στην Ελλάδα η υπόθεση δεν απασχόλησε καν τη δημόσια συζήτηση. Ασφαλώς, εδώ παίζουν καθοριστικό ρόλο και οι ραγδαίες πολιτικές εξελίξεις στη χώρα, την εποχή που κορυφώνεται στο σκάνδαλο (άνοιξη του 1967), και ιδίως το πραξικόπημα της 21ης Απριλίου.

Ωστόσο, δεν είναι μόνο τα παραπάνω, με προεξάρχοντα βέβαια τα καταγιστικά πολιτικά γεγονότα, εκείνα που εξηγούν την απουσία του CCF από τα ελληνικά δημοσιεύματα των αρχών του 1967. Ας δούμε και τη διαμάχη που ξεσπάει στην Ελλάδα μέσα στη χούντα, στα τέλη του 1972-αρχές του 1973, σχετικά με τη χρηματοδότηση αριστερών διανοουμένων και καλλιτεχνών με αντιδικτατορική τοποθέτηση από το Ίδρυμα Ford. Η αντιπαράθεση είναι σφοδρή, μάλιστα κάποιοι αναγκάζονται, εξαιτίας της κατακραυγής, να δηλώσουν ότι θα επιστρέψουν τα χρήματα της επιχορήγησης. Στο πλαίσιο της διαμάχης αυτής –που παρουσιάζει ομοιότητες αλλά και διαφορές με την υπόθεση της CIA το 1966-1967– ανακύπτουν ερωτήματα ηθικού και πολιτικού τύπου, κάποια ομόλογα με εκείνα που έχουν τεθεί το 1967, όπως το αν ένας αριστερός ή αντιστασιακός καλλιτέχνης και διανοούμενος δικαιούται να παίρνει χρηματοδότηση από τις ΗΠΑ, ειδικά στην Ελλάδα της δικτατορίας, αλλά και γενικότερα ερωτήματα, όπως η ελευθερία και οι εξαρτήσεις του διανοούμενου, ο ρόλος του αμερικανικού κράτους κ.ά.⁷⁴⁵ Ωστόσο, ούτε και τότε θα συναντήσουμε αναφορές στο CCF και τη

⁷⁴⁵ Στον συλλογικό τόμο *ΜΚΟ και παγκοσμιοποίηση*, επιμ. Γιώργος Καραμπελιάς, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα 2014, υπάρχουν συγκεντρωμένα σημαντικά τεκμήρια της διαμάχης. Επίσης, η Συλλογή Γιώργου Χατζόπουλου (εκδότη του Κάλβου και από αυτούς που πήραν ενεργό μέρος στην αντιπαράθεση) στην Εταιρεία Μελέτης Ιστορίας της Αριστερής Νεολαίας (ΕΜΙΑΝ) περιέχει πλήθος σχετικών αποκομμάτων από εφημερίδες της εποχής (κυρίως 1972-1973). Με το θέμα των χορηγιών των ιδρυμάτων στην Ελλάδα ασχολείται ο Χρίστος Μάης: βλ. την αδημοσίευτη ανακοίνωσή του, «Η προδοσία των διανοουμένων»; Οι χορηγίες του Ιδρύματος Φορντ στην Ελλάδα της Επταετίας», στο συνέδριο «Πενήντα χρόνια μετά: νέες προσεγγίσεις στη δικτατορία των [332]

χρηματοδότησή του από τη CIA. Το πιο πιθανόν, επειδή η «υπόθεση CCF», και ειδικά του ελληνικού CCF, αποτελούσε θέμα άγνωστο ή αδιάφορο στην Ελλάδα, ακόμα και για όσους κατήγγειλαν τις χρηματοδοτήσεις από το Ίδρυμα Ford.

Η αποκάλυψη του ομφάλιου λώρου CCF και CIA μοιάζει σαν να μην αγγίζει καθόλου τους Έλληνες, εμπλεκόμενους και μη. Έτσι, μετά το 1967 –και ενώ ο διάδοχος του CCF, η IACF, παίρνει σαφή στάση εναντίον της χούντας–, πρόσωπα με αντιδικτατορική τοποθέτηση, στο πλαίσιο των δραστηριοτήτων τους υπέρ της δημοκρατίας δεν έχουν κάποιο δισταγμό για να έρθουν σε επαφή με την IACF, επιδιώκοντας τη στήριξή της.⁷⁴⁶ Παρά τις καταγγελίες και τον σάλο που είχε ξεσηκωθεί διεθνώς κατά του CCF μόλις τρία χρόνια πριν, ο Μάριος Πλωρίτης και ο Γιάγκος Σιώτης, λ.χ., συναντιούνται επανειλημμένα με τον γ.γ. της IACF Σέπαρντ Στόουν, τον χειμώνα και την άνοιξη του 1970, διερευνώντας τις δυνατότητες χρηματοδότησης και στήριξης ενός ελληνικού αντιστασιακού περιοδικού στον χώρο των γραμμάτων και των τεχνών, προσπάθεια η οποία τελικά δεν ευδοχώθηκε.⁷⁴⁷

Τι μας φανερώνει η μελέτη της ελληνικής περίπτωσης για το CCF συνολικά

Να λοιπόν το κεντρικό ζήτημα που τίθεται με αφορμή και το σκάνδαλο του 1967 και πρέπει να ερμηνεύσει κανείς όσον αφορά τη σχέση CCF και Ελλάδας: Γιατί οι καταγγελίες περνάνε και δεν αγγίζουν την Ελλάδα, γιατί το CCF εν συνόλω περνάει και δεν αφήνει το ίχνος του στη χώρα; Για ποιους λόγους το CCF στην Ελλάδα δεν αποτέλεσε ποτέ θέμα άξιο λόγου, γιατί η δράση και η παρουσία του παρέμειναν ασθενικές;

Πριν εγκύψουμε, λίγο παρακάτω, στην ελληνική περίπτωση αυτή καθαυτή και στην καχεξία του ελληνικού CCF, αξίζει να εξετάσουμε τι μπορούμε να συναγάγουμε συνολικότερα για το CCF, μέσα από τη μελέτη της ελληνικής περίπτωσης και των συναφών αρχείων – έχοντας βέβαια πάντα κατά νου ότι η Ελλάδα δεν βρίσκεται στην «πρώτη ταχύτητα» του CCF

συνταγματάρχων, που οργάνωσαν τα ΑΣΚΙ και το Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών του ΕΙΕ, Αθήνα, 20-22 Απριλίου 2017. Παρότι εστιάζεται στην περίπτωση του Θεάτρου Τέχνης, εξετάζει γενικότερα το θέμα η μελέτη της Αρετής Βασιλείου, «Η τέχνη στο τέλος της ιδεολογίας: το Ίδρυμα Ford και το Θέατρο Τέχνης του Κάρολου Κουν», *Σκηνή*, τχ. 9 (2017), σ. 56-90, ιδίως σ. 56-61 και 77-80, όπου και εκτενής σχετική βιβλιογραφία.

⁷⁴⁶ Η IACF δεν χρηματοδοτείται από τη CIA. Ωστόσο, το σκάνδαλο του 1967 οδήγησε πολλούς, σε όλο τον κόσμο (ανάμεσά τους και πρόσωπα όπως ο Στήβερν Σπέντερ), όχι μόνο να διακόψουν τις σχέσεις τους με το CCF, αλλά να αρνηθούν κάθε συνεργασία με τον διάδοχό του, την IACF.

⁷⁴⁷ Βλ. Shepard Stone, «Memorandum on IACF and Greece (Confidential)», 17.2.1970, φ. 9 («Greece, Siotis, Jean), κ. 345, IACF Records/CHI (όπου γίνεται αναφορά σε συνάντησή του με τον Γιάγκο Σιώτη)· Shepard Stone, «Proposed Greek Quarterly (Confidential)», 6.4.1970, φ. 9, κ. 345, IACF Records/CHI (όπου γίνεται αναφορά σε συνάντησή του με τον Μάριο Πλωρίτη και του Γιάγκου Σιώτη στο Παρίσι).

(όπως η Γαλλία και η Ιταλία, αλλά και χώρες όπως η Ινδία). Ορισμένες βασικές παρατηρήσεις που προκύπτουν:

α) *Το CCF είναι ένας οργανισμός συγκεντρωτικός και μη δημοκρατικός, κατ' ουσίαν, στη σύλληψη και τη λειτουργία του*, καθώς οι αποφάσεις παίρνονται από μια ολιγομελή ομάδα διευθυνόντων. Υπάρχει ένα κεντρικό πρόσωπο, ο εμπνευστής και εγκέφαλος του όλου εγχειρήματος: ο Μάικλ Τζόσελσον, που φέρει τον τίτλο του διοικητικού γραμματέα· δίπλα του, ο Νικολά Ναμπόκοφ, γενικός γραμματέας. Οι δύο αυτοί πλαισιώνονται από ένα μικρό επιτελείο, το οποίο τροποποιείται μέσα στον χρόνο, παρακολουθώντας και τις αλλαγές της γραμμής του CCF (έτσι, ο Άρθουρ Καίσελερ, ο Σίντνεϋ Χουκ, ο Ίρβινγκ Μπράουν και, λιγότερο, ο Τζέιμς Μπάρναμ, που μετέχουν στην πρώτη ηγετική ομάδα, σταδιακά απομακρύνονται ή αποστασιοποιούνται μετά το αρχικό διάστημα, στο πλαίσιο και της «κεντρώας» στροφής του CCF). Στα πρόσωπα που απαρτίζουν την ηγετική ομάδα του CCF, περιλαμβάνονται ο πρόεδρος της Εκτελεστικής Επιτροπής, Ντενί ντε Ρουζμόν, οι εκδότες των βασικών περιοδικών (και κυρίως ο Φρανσουά Μποντύ των *Preuves*, ο Ινιάτσιο Σιλόνε του *Tempo Presente* και ο Μέλβιν Λάσκυ του *Der Monat*), ο Ντάνιελ Μπελ, ο Μάικλ Πολάνυι, ο Έντουαρντ Σιλς, ο Ρεϋμόν Αρόν, οι οποίοι και αναλαμβάνουν δραστήριο ρόλο ιδίως στον σχεδιασμό των σεμιναρίων και των συνεδρίων, μετά τα μέσα της δεκαετίας του 1950. Την ομάδα συμπληρώνουν κάποια ακόμα πρόσωπα που στελεχώνουν τον διοικητικό οργανισμό του CCF, όπως ο (αναπληρωτής του Τζόσελσον) Τζων Χαντ, ο Γιώρεν Σόρεμαν ή ο Ιβάν Κατς, καθώς και ορισμένοι ισχυροί τοπικοί εκπρόσωποι ή συνεργάτες, όπως οι Ινδοί Μίνου Μαζάνι και Τζαϊπρακάς Ναραγιάν.

Ακόμα και θεσμικά, το έλλειμμα δημοκρατίας είναι φανερό στον πυρήνα της λειτουργίας του οργανισμού. Δεν προβλέπονται συλλογικές διαδικασίες ούτε εκλογή οργάνων. Το ιδρυτικό συνέδριο του Βερολίνου, το 1950, εκλέγει μια Εκτελεστική Επιτροπή και στη συνέχεια δημιουργείται και μια Διεθνής Γραμματεία. Δεν είναι σαφές αν και πού λογοδοτούν τα όργανα αυτά, πώς συγκροτούνται και πώς ανανεώνονται.

Η μελέτη 150 περίπου φακέλων από το αρχείο του CCF/IACF στη Regestein Library του Σικάγου (32 που έχουν ως βασικό θέμα την Ελλάδα και 120 που περιέχουν αναφορές σε αυτή ή γενικότερο ενδιαφέρον) επιβεβαιώνει και εμπλουτίζει την παραπάνω εικόνα. Είναι ελάχιστες, μετρημένες στα δάχτυλα, οι αναφορές σε αποφάσεις της Εκτελεστικής Επιτροπής ή

άλλων οργάνων του CCF.⁷⁴⁸ Ο Τζόσελσον και λίγα ακόμα πρόσωπα –αυτά που αναφέρθηκαν παραπάνω– αποφασίζουν για τα πάντα, ανάμεσά τους και για όσα θα γίνουν στην Ελλάδα.

Υπάρχει ελευθερία έκφρασης, όχι όμως δημοκρατία. Τα στελέχη εκφράζουν συχνά διαφορετικές γνώμες, στα έντυπα και τα περιοδικά επικρατεί –εντός του πλαισίου που καθορίζει το στίγμα τους– αξιοσημείωτος πλουραλισμός και η φυσιολογία των κατά τύπους εθνικών γραφείων ποικίλλει σημαντικά,⁷⁴⁹ ανάλογα με τις συνθήκες και τα πρόσωπα, ωστόσο συνολικά το εγχείρημα έχει δύο βασικά χαρακτηριστικά. Πρώτον, ισχυρός συγκεντρωτισμός ως προς τη λήψη αποφάσεων, δεύτερον απουσία όλων των στοιχείων που ορίζουν τη δημοκρατία: εκλογή οργάνων, αντιπροσώπευση, συλλογικά σώματα, λογοδοσία. Οι αποφάσεις δεν παίρνονται ούτε από εκλεγμένους εκπροσώπους ούτε με πλειοψηφία ή με ρητά θεσπισμένες διαδικασίες, αλλά άτυπα, με συνεννοήσεις μεταξύ των ισχυρών ανδρών (ας μην ξεχνάμε ότι πρόκειται αποκλειστικά για άντρες) του ηγετικού πυρήνα⁷⁵⁰ κ.ο.κ.

Χαρακτηριστικό και για τα δύο παραπάνω είναι η διαδικασία πρόσκλησης συνέδρων στα συνέδρια και τα σεμινάρια του CCF, την οποία μπορούμε να παρακολουθήσουμε βήμα

⁷⁴⁸ Μια από αυτές είναι στις αρχές της επικοινωνίας Τζόσελσον και Καραπαναγιώτη, το καλοκαίρι του 1962, εν όψει της έκδοσης των *Εποχών*, όταν ο πρώτος αναφέρει ότι πρέπει να θέσει υπόψη της Εκτελεστικής Επιτροπής το ζήτημα. Και πάλι όμως, από άλλες συναφείς επιστολές, φαίνεται ότι πρόκειται πολύ περισσότερο για κίνηση τυπική, καθώς την ουσιαστική απόφαση παίρνει ο ίδιος ο Τζόσελσον. Βλ. Josselson προς Καραπαναγιώτη, 17.7.1962 και Josselson προς Bondy 20.8.1962, φ. 3 κ. 201, IACF Records/CHI.

⁷⁴⁹ Έτσι το λατινοαμερικάνικο CCF που φτάνει στη θετική αντιμετώπιση του Φιντέλ Κάστρο την πρώτη περίοδο της Κουβανικής Επανάστασης, στάση όμως η οποία είναι αντίστοιχη με εκείνη της CIA την ίδια εποχή, η οποία αντιμετωπίζει με επιφυλακτικά θετικό τρόπο τον Κάστρο. Βλ. Patrick Iber, *Neither Peace nor Freedom The Cultural Cold War in Latin America*, Harvard University Press, Κέμπριτζ 2015, σ. 152 κ.ε.· Marta Ruiz Galbete, «¿“Fidelismo sin Fidel”? El Congreso por la Libertad de la Cultura y la Revolución Cubana», *Historia Crítica*, 40/67, σ. 111-132.

⁷⁵⁰ Στα –μεγάλα τουλάχιστον– συνέδρια του CCF, οι σύνεδροι, σε ποσοστά άνω του 90%, είναι άντρες, όπως δείχνει μια μελέτη των σχετικών καταλόγων (Για τα μεγάλα συνέδρια, όπως το ιδρυτικό του 1950, του Αμβούργου το 1953, του Μιλάνου το 1955 και του Βερολίνου το 1960 καταλόγους συνέδρων παραθέτει ο Pierre Grémion, *Intelligence de l'anticommunisme: le Congrès pour la Liberté de la Culture à Paris, 1950-1975*, Fayard, Παρίσι 1995). Επίσης όλο το υψηλό και μεσαίο στελεχικό δυναμικό του CCF αποτελείται αποκλειστικά από άντρες με μία μόνη εξαίρεση. Δεν πρόκειται για τυχαίο γεγονός ή για κάτι που αντανάκλα απλώς τις πραγματικότητες της πολύ μικρής εκπροσώπησης γυναικών σε υψηλά πόστο, την εποχή εκείνη. Είναι κάτι σαφώς περισσότερο, όπως μας δείχνει εμφανώς η μία και μοναδική εξαίρεση, η μόνη γυναίκα συνεργάτρια που εντάσσεται στον στενό κύκλο: η Μάριον Μπίμπερ, υπεύθυνη για τα σεμινάρια του CCF, από το 1957 και μετά. Αφενός ο ρόλος της αρχικά είναι τεχνικός-βοηθητικός και αφετέρου το φύλο της συνιστά ένα εμπόδιο που πρέπει να ξεπεράσει. Όπως γράφει η ίδια στο απομνημόνευμά της, τη συστήνει ο Ρίτσαρντ Λόβενταλ (δημοσιογράφος και πολιτειολόγος, ιδρυτικό στέλεχος του CCF) στον Τζόσελσον (τον οποίο χαρακτηρίζει «ωραίο και αξιοπρεπή τύπο»): «Ο Μάικ του απάντησε “δεν θέλω γυναίκα, γιατί δεν θα μπορώ να της βάζω τις φωνές”, αλλά ο Ριζ [Λόβενταλ] του είπε ότι θα μπορούσε να της βάζει τις φωνές και εγώ θα καταλάβαινα»: Marion Bieber, *On the Sidelines of History. Fragments of a life*, χ.ε., χ.χ. [= post 2007], σ. 52.

βήμα χάρη στους φακέλους που αφορούν το σεμινάριο/συνέδριο της Ρόδου.⁷⁵¹ Στα μικρά θεματικά συνέδρια/σεμινάρια, που έχουν απολύτως συγκεκριμένο στόχο και θεματολογία, οι ομιλητές επιλέγονται από τους εκάστοτε οργανωτές, σε συνεργασία με τους τοπικούς «συνδέσμους» του CCF – ο Τζόσελον είναι πανταχού παρών στην όλη διαδικασία. Έτσι, στο σεμινάριο/συνέδριο της Ρόδου, το 1958, ο Έντουαρντ Σιλς και ο Χέρμπερτ Πασίν (σε ρόλο βοηθού του) αλληλογραφούν μεταξύ τους και με δεκάδες πρόσωπα σε επιμέρους χώρες· όχι μόνο με εκπροσώπους του CCF, αλλά κυρίως με άτομα με τα οποία διατηρούν, οι ίδιοι ή το CCF, σχέσεις. Ενίοτε μάλιστα, όπως συμβαίνει και στην περίπτωση της Ρόδου, οι τοπικοί εκπρόσωποι παρακάμπτονται: οι επαφές με το Πανεπιστήμιο Αθηνών και την Πάντειο για ενδεχόμενη συνδιοργάνωση, η οργάνωση συνέντευξης Τύπου στην Αθήνα πριν από το ξεκίνημα των εργασιών, οι Έλληνες σύνεδροι που θα συμμετέχουν, όλα αυτά κανονίζονται, χωρίς τη μεσολάβηση του Μανώλη Κόρακα, από τον κεντρικό μηχανισμό του CCF: τον Σιλς, τον Πασίν, την οργανωτική υπεύθυνη για τα συνέδρια Μάριον Μπίμπερ και την Ελληνίδα βοηθό της (ειδικά για την περίπτωση αυτή) Ιωάννα Λόντου. Ο Τζόσελσον παρεμβαίνει με προτάσεις και, ενίοτε, υποδείξεις στη διαδικασία.⁷⁵²

Στα μεγάλα συνέδρια, που αποτελούν και κεντρικά γεγονότα με τα οποία το CCF προβάλλεται προς τα έξω (Επιστήμη και Ελευθερία, Αμβούργο 1953· Το Μέλλον της Ελευθερίας, Μιλάνο 1955· Πρόοδος στην Ελευθερία, Βερολίνο 1960), ο ρόλος του Τζόσελσον είναι κεντρικός. Προετοιμάζοντας το συνέδριο του Αμβούργου και του Μιλάνου, ο διοικητικός γραμματέας του CCF ζητάει από τον Κόρακα τη γνώμη του για διάφορα πρόσωπα. Οι ερωτήσεις είναι είτε γενικές (ποιοι οικονομολόγοι, λ.χ., θα μπορούσαν να συμμετάσχουν) είτε στοχευμένες (τι γνώμη έχει για το ένα ή το άλλο πρόσωπο). Ο Τζόσελσον διατυπώνει τις ερωτήσεις, συλλέγει πληροφορίες και, βέβαια, παίρνει τις αποφάσεις.

β) Η σχέση μεταξύ του διεθνούς και του «ελληνικού» CCF είναι απολύτως ιεραρχική. Όπως δείχνουν με σαφήνεια κυρίως οι επιστολές Τζόσελσον, αλλά και Σόρεσεν και Κατς, προς Κόρακα, η πλευρά του CCF είναι εκείνη που αποφασίζει ρητά, και επίσης αυτή ζητάει πληροφορίες, στέλνει εντολές. Η ιεραρχική σχέση είναι ξεκάθαρη. Η άλλη πλευρά, ο

⁷⁵¹ Βλ. φ. 1-12, κ. 408· φ. 1-6, κ. 409, IACF Records/CHI.

⁷⁵² Μια τέτοια περίπτωση, που αφορά τη συμμετοχή του Robert Maynard Hutchins, αναφέρει ο E. Shils, «Remembering the Congress of Cultural Freedom», ό.π., σ. xx. Βλ. και την επιστολή Πασίν στον Μπελ για το ίδιο θέμα: Herbert Passin προς Daniel Bell 3.7.1958, κ. 408, φ. 8, IACF Records/CHI· πβ. και εδώ, Κεφάλαιο 5.

Κόρακας δηλαδή, είναι εκείνη που στέλνει ενημέρωση, απαντάει σε ερωτήματα, υλοποιεί, με μεγαλύτερη ή μικρότερη επιτυχία, τα αιτήματα και λογοδοτεί.

Ο Κόρακας είναι ένας εξαιρετικά δραστήριος αντιπρόσωπος, που απευθύνει, ειδικά το πρώτο διάστημα, πολυσέλιδες επιστολές στα κεντρικά του CCF, προς τον Τζόσελσον, με εκτενείς αναλύσεις της πολιτικής κατάστασης στην Ελλάδα – και μόνιμη αιχμή τον κίνδυνο από την απήχηση των κομμουνιστικών ιδεών. Ωστόσο, η εργώδης αυτή δραστηριότητα δεν αναιρεί τον απολύτως οριοθετημένο και εκτελεστικό ρόλο του Έλληνα αντιπροσώπου. Πολύ χαρακτηριστικά, όταν, σε κάποιες περιπτώσεις, θα αναλάβει μόνος του πρωτοβουλίες που υπερβαίνουν τον ρόλο του, ο συνομιλητής του τον επαναφέρει στη θέση του, υπενθυμίζοντάς του τα όρια.

Έτσι, όταν την άνοιξη του 1955 ο Κόρακας παρατηρεί ότι η σύνθεση της γερμανικής και της αυστριακής αντιπροσωπείας για το επικείμενο συνέδριο του Μιλάνου του CCF είναι φτωχή και προσφέρεται να βοηθήσει με τις γνωριμίες του, θα λάβει μια ψυχρή απάντηση από τον Τζόσελσον:⁷⁵³ «Όσον αφορά τις επισημάνσεις σας για το ζήτημα της αυστριακής και της γερμανικής αντιπροσωπείας θα ήθελα να σας επισημάνω ότι οι λίστες που έχετε δει είναι ακόμα ανολοκλήρωτες. Η γερμανική αντιπροσωπεία είναι ήδη πολύ καλή και ελπίζουμε να έχουμε μια εξίσου καλή αυστριακή».⁷⁵⁴ Με λίγα λόγια, «ουχί πέραν του σανδάλου».

γ) Το CCF δίνει πολύ μικρή σημασία στα τοπικά προβλήματα, τις ιδιαίτερες συνθήκες που επικρατούν στην Ελλάδα. Η Ελλάδα είναι μια ακόμα περίπτωση, ανάμεσα στις πολλές, στον παγκόσμιο χάρτη, όπου το CCF θέλει να εφαρμόσει το πρόγραμμά του και να υλοποιήσει τους σκοπούς του. Αυτό αποτυπώνεται καθαρά και στην αλληλογραφία. Είναι εντυπωσιακό, αλλά και χαρακτηριστικό, ότι στις επιστολές Τζόσελσον, Χαντ, Κατς, Σόρενσεν και των άλλων στελεχών του CCF προς τον Κόρακα κυρίως (αλλά και προς τον Παυλίδη και αργότερα τον Καραπαναγιώτη, τον Λαμπράκη και τον Τερζάκη) δεν θα συναντήσουμε, λ.χ., μνείες στον πρόσφατο Εμφύλιο, την κυριαρχία της γεωργικής οικονομίας, τις αναπτυξιακές προσπάθειες, στην ορθόδοξη Εκκλησία ή σε όποια άλλα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της Ελλάδας. Ενδεικτική της εργαλειακής αντιμετώπισης των θεμάτων είναι η περίπτωση του Κυπριακού, ζητήματος που κατέχει βασική θέση στην ελληνική πολιτική ζωή και τις αντιπαραθέσεις. Το CCF θα ασχοληθεί με το ζήτημα μόνο τις παραμονές του συνεδρίου της Ρόδου για έναν πολύ συγκεκριμένο, και απολύτως διαχειριστικό, λόγο: από τον φόβο ότι το

⁷⁵³ Βλ. Κόρακας προς Josselson, φ. 2, κ. 210, 29.3.1955.

⁷⁵⁴ Josselson προς Κόρακα, 1.4.1955, φ. 2, κ. 210, IACF Records/CHI.

θέμα μπορεί να τεθεί με διάφορες αφορμές (λ.χ. στη συνέντευξη Τύπου της Αθήνας ή και στο ίδιο το συνέδριο), φέρνοντας σε δύσκολη θέση τους Βρετανούς συνέδρους, και ιδίως τον ηγέτη των Εργατικών, Χιου Γκέιτσκελ, που αναμένεται να συμμετάσχει. Τέλος, ακόμα και η μεγάλη εκλογική επιτυχία της ΕΔΑ, το 1958, που συνταράσσει το εγχώριο αστικό μπλοκ και πυροδοτεί ένα νέο κύμα αντικομμουνισμού το αμέσως επόμενο διάστημα, δεν φαίνεται να απασχοληθεί σχεδόν καθόλου το CCF.

Από όλη την ανταλλαγή επιστολών φαίνεται ότι αποκλειστική μέριμνα των κεντρικών του CCF είναι να ευθυγραμμιστεί με γενικότερο πρόγραμμά του, καθώς και να πραγματοποιηθούν οι αποφασισμένες και συγκεκριμένες δράσεις και στην Ελλάδα: λ.χ., να σταλεί τηλεγράφημα και Ελλήνων διανοουμένων υπέρ του Πάστερνακ, να βγει και στην Ελλάδα διαμαρτυρία κατά της κινεζικής επιθετικότητας έναντι της Ινδίας, να μεταφραστούν βασικά άρθρα από τα έντυπα του CCF στα ελληνικά και να δημοσιευθούν στον Τύπο κ.ο.κ.: οι τοπικές συνθήκες δεν μελετώνται ούτε καν ως περίγραμμα. Μια πρώτη συγκριτική έρευνα, με τη δραστηριότητα του CCF στην Τουρκία, όπως αποτυπώνεται στους σχετικούς φακέλους του Αρχείου της IACF/CCF στη Regenstein Library στο Σικάγο, δείχνει ότι η πολύ μικρή ενασχόληση με τις τοπικές συνθήκες είναι το γενικό μοντέλο με το οποίο δρα το CCF, όχι μόνο στην Ελλάδα, αλλά και γενικότερα.

Λίγες αναφορές στις ελληνικές καταστάσεις και ιδιαιτερότητες, αλλά και πάλι χωρίς οργανική διασύνδεση με τους στόχους και τη δράση του CCF στη χώρα, συναντάμε, εκ των πραγμάτων, όταν επισκέπτεται ο Ναμπόκοφ την Αθήνα, τον Νοέμβριο του 1954 ή σε άλλες ανάλογες επισκέψεις (π.χ. Μπίμπερ στην Αθήνα, Απρίλιος 1958).⁷⁵⁵ Βέβαια, η έκθεση του απεσταλμένου του CCF, Μπόγδαν Ράντισα, με θέμα την Ελλάδα (1959), αναπόφευκτα, ως εκ του αντικειμένου και της φύσης του, ασχολείται με την κατάσταση στη χώρα, στους τομείς της πολιτικής και της διανοήσης κυρίως, η οποία όμως δεν έχει καμία συνέχεια.

Το συνέδριο της Ρόδου, τον Οκτώβριο του 1958, αποτελεί ένα καλό παράδειγμα που δείχνει πόσο άγονη υπήρξε η συνάντηση, και για τις δύο πλευρές. Αφενός, όπως έχουμε δει, οι οργανωτές περιορίστηκαν στα ελάχιστα και εντελώς αναγκαία ως προς την επαφή με τους Έλληνες: μια (εντελώς τυπική και όχι ουσιαστική) συνδιοργάνωση με την Πάντειο, απλώς για να εμφανίζεται και ένας ελληνικός φορέας ως συνδιοργανωτής και τη συμπερίληψη τριών

⁷⁵⁵ Βλ. λ.χ. Nabocov προς Josselson, 23.9.1954, φ. 4, κ. 152, Nabocov προς Diana and Michael Josselson, 25.9.1955, φ. 4, κ. 152, IACF Records/CHI. Επίσης, βλ. τις δύο εκθέσεις της Marion Bieber, [Marion Bieber], «General Report in Visit to Greece, March 31-April 16th», χ.χ., φ. 8, κ. 408, IACF Records/CHI και [Marion Bieber], «Visit to Athens and Rhodes by Marion Bieber and Pierre Bolomey March 30th to April», χ.χ., φ. 5, κ. 409, IACF Records/CHI.

Ελλήνων πανεπιστημιακών ως συνέδρων. Εκτός από αυτά, και εκτός από ορισμένα τουριστικού τύπου δρώμενα στη Ρόδο για την ψυχαγωγία των συνέδρων, δεν υπάρχει καμία σχέση του συνεδρίου με την Ελλάδα. Και από την άλλη πλευρά, όμως, από την πλευρά των Ελλήνων συμμετεχόντων, δεν υπάρχει καμιά ενεργητική στάση ή ενδιαφέρον για να αξιοποιηθεί η εμπειρία του· δεν δίνεται καμία συνέχεια ούτε θα υπάρξει ώσμωση και ανταλλαγή.

Το CCF στην Ελλάδα: μια συνάντηση άγωνα και για τις δυο πλευρές

Όπως έχει αναφερθεί, γνωρίζουμε ελάχιστα για το CCF στην Ελλάδα. Πέρα από όσα σημειώσαμε ήδη (η μεταγενέστερη «συνωμοσία σιωπής» όσων ενεπλάκησαν, μικρό ενδιαφέρον, για διαφορετικούς λόγους, της διεθνούς και της ελληνικής βιβλιογραφίας για το ζήτημα),⁷⁵⁶ υπάρχει ένα αναμφισβήτητο γεγονός, στην καρδιά του θέματος: η δράση του CCF στην Ελλάδα είναι υποτονική και μικρή. Σε διάστημα μιας δεκαετίας (1952-1961), τα ίχνη της δράσης του είναι λιγοστά και ήσσονος σημασίας: κάποια διάσπαρτα δημοσιεύματα σε εφημερίδες, ελάχιστες εκδηλώσεις (και αυτές με την ευκαιρία επισκέψεων στελεχών του CCF στη χώρα), έκδοση ενός βιβλίου με μεταφρασμένα κείμενα Ευρωπαίων διανοουμένων, υποστήριξη ενός –μάλλον περιθωριακού– πολιτικού περιοδικού, όπως η *Διεθνής Ζωή*, ελάχιστες δράσεις διανοουμένων, όπως το τηλεγράφημα υποστήριξης για τον Πάστερνακ.

Το ζήτημα όμως δεν είναι μόνο ποσοτικό, πόσες δράσεις και εκδηλώσεις οργάνωσε το ελληνικό CCF. Η Τζένη Λιαλιούτη, η βασική, μέχρι σήμερα, ερευνήτρια του CCF στην Ελλάδα και ταυτόχρονα, εκείνη που έχει ασχοληθεί συστηματικά με τον Πολιτιστικό Ψυχρό Πόλεμο στην Ελλάδα, θέτει ως εξής την ποιοτική του διάσταση:

«Το επιχείρημα της αδύναμης παρουσίας του [CCF] δεν στηρίζεται μόνο στην αδυναμία σχηματισμού επίσημης ελληνικής επιτροπής –που αντικατοπτρίζει ουσιαστικά την αδυναμία σχηματισμού ενός ισχυρού και ενεργού δικτύου– αλλά και στην έλλειψη πρωτότυπης πνευματικής και πολιτιστικής παραγωγής στα ελληνικά. Επιπλέον, το CCF στην Ελλάδα δεν κατόρθωσε να συνδεθεί με κάποιον κομματικό σχηματισμό ή πολιτική ομάδα κεντρώου ή σοσιαλδημοκρατικού προσανατολισμού. Έτσι, το CCF δεν είχε σημαντικό πνευματικό αντίκτυπο στη μεταπολεμική Ελλάδα».⁷⁵⁷

⁷⁵⁶ Βλ. *εδώ*, Εισαγωγή.

⁷⁵⁷ Zinovia Lialioti, «The “treason of the intellectuals”: The shadowy presence of the Congress for Cultural Freedom in Greece, 1950-1963», *Intelligence and National Security* (14.2.2018, doi: org/10.1080/02684527.2018.1436013), σ. 9-10.

Οι παρατηρήσεις είναι καίριες και θέτουν το πλαίσιο και τους όρους της συζήτησης. Πράγματι, η αδυναμία δημιουργίας ελληνικής επιτροπής, ανεξάρτητα από τις αιτίες και τις ενδεχόμενες περιπτώσιολογικές ερμηνείες της (αμφιθυμία του Τζόσελσον και των κεντρικών του CCF για τη χρησιμότητα της δημιουργίας εθνικών επιτροπών, διάθεση του Κόρακα να μονοπωλήσει ο ίδιος την εκπροσώπηση του οργανισμού στην Ελλάδα, επιφυλακτικότητα διανοουμένων έναντι του Κόρακα), σηματοδοτεί την αποτυχία του CCF στην Ελλάδα να συγκροτηθεί και να αποκτήσει αυτόνομη δράση. Είναι ενδεικτικό ότι και η πιο συστηματική προσπάθεια, στα χρόνια που επιδιώκεται ένα είδος «επαγγελματοποίησης» του CCF (με την έκδοση στα ελληνικά του *Forum Service*, τη μέριμνα για τη διάχυση και δημοσίευση των άρθρων του *Forum Service* σε εφημερίδες, την οργάνωση κλειστού κύκλου συζητήσεων), το 1959, δεν θα κρατήσει πάνω από έναν χρόνο.⁷⁵⁸

Η αδυναμία αυτή, όπως ακριβώς επισημαίνει η Λιαλιούτη, αντικατοπτρίζει την έλλειψη δημιουργίας ισχυρού δικτύου: οι Έλληνες διανοούμενοι και γενικότερα οι προσωπικότητες με τις οποίες έρχεται σε επαφή το CCF ανήκουν σε διάφορα δίκτυα, παλαιότερα και νεότερα (για παράδειγμα, της αγγλικής πνευματικής επιρροής και της *Αγγλοελληνικής Επιθεώρησης* [Θεοτοκάς, Κατσίμπαλης]· του ΔΟΛ και του Χρήστου Λαμπράκη [Καραπαναγιώτης, Τερζάκης, Θεοτοκάς]), ωστόσο δεν αποκαθιστούν μεταξύ τους δεσμούς που θα δημιουργούσαν ένα νέο δίκτυο, αυτό του CCF στην Ελλάδα. Τα πρόσωπα λοιπόν δεν συγκροτούν μια ομάδα με την οποία το CCF αποκαθιστά σταθερούς δεσμούς: πρόκειται για κατάσταση που δεν έχει μόνο οργανωτικές αλλά και ουσιαστικές επιπτώσεις, καθώς έτσι το CCF δεν παράγει αυτοτελή λόγο και, συνακόλουθα, δεν δημιουργεί τις συνθήκες για να παραγάγει και να αφήσει το αυτοτελές διακριτό στίγμα του στο διανοητικό πεδίο. Τέλος, η μη σύνδεση του CCF με κάποια άξια λόγου πολιτική ομάδα επισφραγίζει την αποτυχία. Το κατεξοχήν επιτυχημένο παράδειγμα, σε ευρωπαϊκό επίπεδο, είναι η Βρετανία, όπου το CCF συνδέεται προνομιακά με τους Εργατικούς, και μάλιστα τον ηγέτη τους Χιου Γκείτσκελ και την «δεξιά» τάση του κόμματος. Σε άλλες χώρες τα παραδείγματα δεν είναι εξίσου εντυπωσιακά, ωστόσο η περίπτωση της Ελλάδας, όπου ο μόνος πολιτικός φορέας με τον οποίο το CCF αποκτάει σχέσεις είναι η Διεθνής Ζωή (μια ομάδα με αμελητέο κοινωνικό και πολιτικό εκτόπισμα), αποτελεί από τα πλέον ηχηρά παραδείγματα αποτυχίας.

Το ερώτημα που τίθεται αμέσως, έπειτα από όλα αυτά, είναι: Γιατί; Γιατί η παρουσία του CCF στην Ελλάδα ήταν καχεκτική; Και, ειδικότερα: Γιατί το CCF δεν βρήκε αξιόλογη

⁷⁵⁸ Βλ. *εδώ*, Κεφάλαιο 4.

απήχηση ακόμα και εκεί όπου θα μπορούσε, λ.χ. στους κόλπους των φιλελεύθερων διανοουμένων ή κεντρικών και φιλελεύθερων πολιτικών;

Ο ρόλος των προσώπων: Μανώλης Κόρακας

Ας ξεκινήσουμε από τα πρόσωπα. Η ιστορία του CCF στην Ελλάδα, σε όλη τη δεκαετία του 1950, συνδέεται αναπόσπαστα με την κεντρική μορφή του στη χώρα μας: τον επίσημο εκπρόσωπό του, Μανώλη Κόρακα. Παρά την έντονη δραστηριότητά του και το πλήθος των προσωπικών γνωριμιών και σχέσεων του στους κύκλους των διανοουμένων, των δημοσιογράφων, των συνδικαλιστών και των πολιτικών, ο Κόρακας δεν διαθέτει το κύρος που απαιτεί το εγχείρημα, το στίγμα του οποίου, όπως έχουμε ήδη πει, κινείται αυστηρά στο πεδίο της υψηλής κουλτούρας. Δεν διαθέτει έργο ούτε εμβέλεια ως διανοούμενος, η δημόσια παρουσία του συνολικά είναι εξαιρετικά μικρή και, επίσης, όπως έχει αναλυθεί, είναι ένας άνθρωπος πρωτίστως, αν όχι αποκλειστικά, των παρασκηνίων.⁷⁵⁹ Όπως συνοψίζει το ζήτημα και πάλι η Λιαλιούτη:

«Η ιστορία του CCF στην Ελλάδα είναι σε μεγάλο βαθμό η ιστορία της αφοσιωμένης στράτευσης του Μανώλη Κόρακα –σοσιαλιστή και παθιασμένου αντικομμουνιστή– ο οποίος, ωστόσο, παρέμεινε στη σκιά εξαιτίας της ελιτίστικης προκατάληψης του CCF. Τα κίνητρό του και η αντίληψή του για τον ρόλο του CCF ήταν σαφώς πολιτικά και ταυτίζονταν με την καταπολέμηση της απήχησης των κομμουνιστικών ιδεών στην Ελλάδα. Από την άλλη πλευρά, ο Κόρακας δύσκολα μπορούσε να προσφέρει πνευματική δραστηριότητα κατάλληλη για τα πρότυπα του CCF».⁷⁶⁰

Στην εικόνα αυτή συγκλίνουν και οι εντυπώσεις του Νικολά Ναμπόκοφ κατά το ταξίδι του στην Αθήνα, τον Οκτώβριο του 1954. Αντιμετωπίζει τον Κόρακα με συμπάθεια αλλά και συγκατάβαση, ως παρακατιανό. Η αντιμετώπιση αυτή εκπορεύεται βέβαια από μια γενικότερη αποικιακή λογική του Ναμπόκοφ προς τους διανοούμενους, και γενικότερα τους κατοίκους μιας χώρας όπως η Ελλάδα,⁷⁶¹ αλλά συνδέεται ειδικότερα και με την άποψή του για το πρόσωπο και τις ικανότητες του Έλληνα αντιπροσώπου του CCF, όπως φανερώνουν τα πολύ θετικότερα, ακόμα και θερμά σχόλιά του για άλλα πρόσωπα όπως ο Γιώργος Θεοτοκάς ή ο

⁷⁵⁹ Βλ. *εδώ*, Κεφάλαιο 2.

⁷⁶⁰ Z. Lialioti, «The “treason of the intellectuals”», *ό.π.*, σ. 13.

⁷⁶¹ Είναι χαρακτηριστικός ο τρόπος που μιλάει γενικά για τους Έλληνες διανοούμενους και συγγραφείς που συνάντησε. Για παράδειγμα: «Τα καημένα τα αγόρια και τα κορίτσια του διανοητικού γκέτο της Αθήνας ονειρεύονται μονάχα συνέδρια σαν έναν τρόπο να κρατήσουν επαφή με τον έξω κόσμο»· βλ. Nabocov προς Josselson, 23.9.1954, φ. 4, κ. 152, IACF Records/CHI. Πβ. Z. Lialioti, «“The treason of the intellectuals”», *ό.π.*, σ. 8 και *εδώ*, Κεφάλαιο 3.

Γρηγόριος Ν. Γραμματικόπουλος.⁷⁶² Πάντως, πέρα από τις αποτιμήσεις, τις εκτιμήσεις και την πιθανή προκατάληψη εις βάρος του Κόρακα, και αυτά καθαυτά τα στοιχεία συνηγορούν σαφώς υπέρ της αναποτελεσματικότητας του Κόρακα: τα όσα καταφέρει το CCF στην Ελλάδα, όλη τη δεκαετία του 1950, είναι, όπως είδαμε, πενιχρά, ενώ ταυτόχρονα τα ελλείμματα και οι αποτυχίες πολλές.

Ωστόσο, όσο ρόλο κι αν παίζουν το πρόσωπο του Κόρακα, τα όρια και οι αδυναμίες του –και παίζουν βαρύνοντα–, η συζήτηση δεν μπορεί να εξαντληθεί στα παραπάνω. Είναι χαρακτηριστικό, άλλωστε, ότι, παρά την ανεπάρκεια του Κόρακα, το CCF δεν αναζήτησε σοβαρά άλλα πρόσωπα για να τον αντικαταστήσουν κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1950, ενώ και οι όποιες εναλλακτικές (π.χ. Μάνος Παυλίδης) δεν μακροήμερευσαν. Ούτε μετά το 1960, οπότε το CCF σταματάει τη συνεργασία του με τον Κόρακα, θα αναζητήσει άλλο εκπρόσωπο στην Ελλάδα, και έτσι τερματίζεται και η αυτοτελής παρουσία του στην Ελλάδα. Επιπλέον, τα νέα πρόσωπα που αποκτούν άμεση επαφή με τον Τζόσελσον και τον Χαντ, όπως ο Λέων Καραπαναγιώτης, ο Χρήστος Λαμπράκης και ο Άγγελος Τερζάκης, δεν θα αποκτήσουν στενή σχέση και δεν θα παίζουν –ούτε θεσμικά αλλά ούτε άτυπα– ρόλο εκπροσώπου του CCF στην Ελλάδα.⁷⁶³

Αναζητώντας λοιπόν απαντήσεις που υπερβαίνουν τα πρόσωπα και αγγίζουν πιο βαθιά χαρακτηριστικά του ελληνικού διανοητικού και πολιτικού τοπίου στην Ελλάδα, τις δεκαετίες του 1950 και του 1960, πρέπει καταρχάς να διατρέξουμε ξανά ορισμένα βασικά χαρακτηριστικά του CCF. Αφενός, ας θυμηθούμε τους άξονες της πολιτικής του: σκληρή κριτική στην ΕΣΣΔ και το σοβιετικό μοντέλο, υπεράσπιση της δυτικής δημοκρατίας, με έμφαση στα δικαιώματα και την ελευθερία, έμφαση στην οικοδόμηση και την υπεράσπιση μιας ευρωατλαντικής συμμαχίας. Και αφετέρου, τις ομάδες οι οποίες συγκροτούν τον κορμό του CCF σε άλλες χώρες: διανοούμενοι, κυρίως φιλελεύθεροι και λιγότεροι συντηρητικοί, καθώς και πολιτικοί, με έμφαση στον σοσιαλδημοκρατικό χώρο και την αποκαλούμενη Μη Κομμουνιστική Αριστερά (NCL).

Σε όλα τα παραπάνω σημεία, ένα προς ένα, το CCF συναντάει στην Ελλάδα σοβαρά εμπόδια.

⁷⁶² Βλ. *εδώ*, Κεφάλαιο 3.

⁷⁶³ Εξαίρεση αποτελεί ο Άγγελος Τερζάκης, ωστόσο αυτό αφορά την περίοδο μετά το 1967 και τον διάδοχο του CCF, την IACF (της οποίας γίνεται μέλος ο Τερζάκης), καθώς και τον γενικό γραμματέα της, τον λογοτέχνη Πιερ Εμμανουέλ (ψευδώνυμο του Noël Mathieu) (με τον οποίο αναπτύσσει στενή σχέση).

Ο αντιαμερικανισμός στη μεταπολεμική Ελλάδα: πολιτικός και πολιτισμικός, νέος και παλιός

Το CCF έχει ως βασικό στόχο την καλλιέργεια του ατλαντισμού, τη διαμόρφωση, σε πολιτικό και πολιτισμικό πεδίο, ενός κοινού δυτικού (αμερικανικο-ευρωπαϊκού) μοντέλου.⁷⁶⁴ Έτσι, μάλιστα, εκλαμβάνεται από φίλους και αντιπάλους, καθώς και την κοινή γνώμη: «cette fête américaine», ονομάζει ο γαλλικός Τύπος τη μεγάλη εκδήλωση του CCF στο Παρίσι το 1951, που περιλαμβάνει συναυλίες, ομιλίες και εκθέσεις,

Ο (φιλο)αμερικανικός αυτός χαρακτήρας δημιουργεί για το CCF έναν βασικό φραγμό, τον οποίο πρέπει να ξεπεράσει σε πολλές χώρες. Στην Ινδία, για παράδειγμα, η Indian Committee for Cultural Freedom (ICCF), αντιμετωπίζει τη σταθερή καχυποψία και εχθρότητα των αρχών και του πρωθυπουργού Τζαβαχαρλάλ Νεχρού, που την αντιμετωπίζουν ως μακρύ χέρι των ΗΠΑ στη χώρα.⁷⁶⁵ Έτσι, το 1958, ενώ αρχικά επιδιώκεται το συνέδριο για τη δημοκρατία και την αντιπροσώπευση στις αναπτυσσόμενες χώρες να γίνει στην Ινδία, λόγω ακριβώς αυτής της στάσης, και παρά τις προσπάθειες του CCF (ανάμεσά τους και συνάντηση του Σιλς με τον Νεχρού), θα πραγματοποιηθεί τελικά, όπως ξέρουμε, στη Ρόδο.⁷⁶⁶

Στην Ελλάδα, ο χαρακτήρας αυτός του CCF προσκρούει σε δύο σοβαρά εμπόδια τη δεκαετία του 1950.

Το πρώτο είναι η άνοδος του πολιτικού αντιαμερικανισμού. Τα μέσα της δεκαετίας του 1950, με εναρκτήριο σημείο την απόρριψη της πρώτης ελληνικής προσφυγής για το Κυπριακό στον ΟΗΕ, στα τέλη του 1954, είναι μια φάση ανάπτυξης του αμερικανισμού. Ο αντιαμερικανισμός, την εποχή αυτή, τροφοδοτείται πρωτίστως από τον εθνικισμό, που εκφράζεται με σημείο αναφοράς το Κυπριακό (και δευτερευόντως τα αιτήματα εκδημοκρατισμού και κοινωνικής ανεξαρτησίας).⁷⁶⁷ Οι διαδηλώσεις, με έντονη συμμετοχή της νεολαίας για το Κυπριακό, βρίσκονται στην ημερήσια διάταξη και παίρνουν μαχητικό και

⁷⁶⁴ Giles Scott-Smith, «The Congress for Cultural Freedom: Constructing an Intellectual Atlantic Community», στο Marco Mariano (επιμ.), *Defining the Atlantic Community: Culture, Intellectuals, and Policies in the mid-20th Century*, Routledge, Λονδίνο 2010, σ. 132-145: 137-142.

⁷⁶⁵ Για τη στάση αυτή και τη συνέχισή της και μετά τα μέσα της δεκαετίας του 1960, στα χρόνια της διακυβέρνησης της Ίντιρα Γκάντι, βλ. Paul Michael McGarr, «“Quiet Americas in India”: the CIA and the politics of intelligence in Cold War South Asia», *Diplomatic History*, τόμ. 38, τχ. 5 (Νοέμβριος 2014), σ. 1046-1082.

⁷⁶⁶ Βλ. *εδώ*, Κεφάλαιο 5.

⁷⁶⁷ Βλ. Ιωάννης Στεφανίδης, *Εν ονόματι του έθνους. Πολιτική κουλτούρα, αλτρωτισμός και αντιαμερικανισμός στη μεταπολεμική Ελλάδα, 1945-1967*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2010, σ. 313 κ.ε.

βίαιο χαρακτήρα· οι ΗΠΑ και η πολιτική τους γίνονται στόχος επιθέσεων, μεταφορικά και κυριολεκτικά.⁷⁶⁸

Το ρεύμα αυτό, ακριβώς στη φάση της ανάπτυξης και της διεύρυνσής του, βρίσκεται πλέον απήχηση και σε ακροατήρια πέραν της Αριστεράς.⁷⁶⁹ Όπως σημειώνεται σε ένα σχόλιο των *Νέων*, η αντιτουρκική και η (παλιότερη) αντιβρετανική διάθεση μετατρέπονται τώρα σε αντιαμερικανικές:

«Εσημειώθη μία απρόβλεπτος μετατόπιση του κέντρου της Ελληνικής αγανακτίσεως κατά την διάρκεια του χθεσινού ημιάρου: [...] Ενώ αι διαμαρτυρία εστρέφοντο, καθώς είχε προαναγγελθή, κατά των Τούρκων διά τας κτηνώδεις βαρβαρότητας που διέπραξαν και κατά των Άγγλων διά τας δολίας, τας απεχθείς μεθόδους που χρησιμοποιούν εναντίον μας, έξαφνα τόσον οι Τούρκοι όσον και οι Άγγλοι παρεμερίσθησαν σχεδόν, διά να καταλάβουν οι Αμερικανοί την θέσιν των».⁷⁷⁰

Μάλιστα, η δυσαρέσκεια εναντίον των ΗΠΑ, για το Κυπριακό, καθίσταται πολύ εντονότερη από οποιοδήποτε αντιβρετανικό αίσθημα.⁷⁷¹ Το κλίμα αυτό ευνοεί την ενίσχυση των τάσεων ουδετεροφιλίας, ενώ η Σοβιετική Ένωση και οι « τρίτες χώρες », ιδίως οι αραβικές, αντιμετωπίζονται θετικά, για τη στάση τους στο ζήτημα, και από μεγάλο μέρος της κοινής γνώμης, ακόμα και του μη αριστερού Τύπου.⁷⁷²

Η έξαρση αυτή του αντιαμερικανισμού συμπίπτει με τα πρώτα βήματα του CCF στην Ελλάδα. Όπως έχουμε δει, ο Κόρακας αρχίζει να δραστηριοποιείται στις αρχές του 1953, ενώ τον Οκτώβριο του επόμενου χρόνου γίνεται η επίσκεψη Ναμπόκοφ στην Αθήνα· το 1954, σύμφωνα με τον Γιάννη Στεφανίδη έναν από τους βασικούς μελετητές του αντιαμερικανισμού στην Ελλάδα, είναι έτος-ορόσημο: «Ως στάση που τη συμεριζόταν μεγάλη μερίδα της κοινής γνώμης και διαπερνούσε όλους τους κομματικούς σχηματισμούς, ο αντιαμερικανισμός κατέστη πραγματικό πρόβλημα το 1954».⁷⁷³

⁷⁶⁸ Οι λιθοβολισμοί των κτιρίων όπου στεγάζεται η USIS/USIA και η βιβλιοθήκη της στην Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη είναι μόνιμο χαρακτηριστικό των διαδηλώσεων διαμαρτυρίας για το Κυπριακό ή εναντίον της Τουρκίας (για τα Σεπτεμβριανά), το 1954-1955· επίσης το 1955 έχουμε έκρηξη βομβών στη βιβλιοθήκη της USIS/USIA και στην αμερικανική βάση του Ελληνικού. Για τις βομβιστικές επιθέσεις, βλ. Ι. Στεφανίδης, *Εν ονόματι του έθνους*, ό.π., σ. 335-336.

⁷⁶⁹ Βλ. Ι. Στεφανίδης, *Εν ονόματι του έθνους*, ό.π., ιδίως σ. 279-356· Ζηνοβία Λιαλιούτη, *Ο αντιαμερικανισμός στην Ελλάδα, 1947-1989*, Ασίνη, Αθήνα 2016, σ. 65, 213-230.

⁷⁷⁰ «Νέοι προσανατολισμοί» (κύριο άρθρο), *Τα Νέα*, 21.9.1955, όπως παρατίθεται στο Ζ. Λαλιούτη, *Ο αντιαμερικανισμός στην Ελλάδα*, ό.π., σ. 218.

⁷⁷¹ Ι. Στεφανίδης, *Εν ονόματι του έθνους*, ό.π., σ. 307.

⁷⁷² Στο ίδιο, σ. 313-325, 348.

⁷⁷³ Ι. Στεφανίδης, *Εν ονόματι του έθνους*, ό.π., σ. 297.

Το διάχυτο αυτό κλίμα έχει άμεση επίπτωση και στο πολιτιστικό πεδίο. Είναι χαρακτηριστικό ότι οι βιβλιοθήκες της USIA, τόσο στην Αθήνα όσο και στη Θεσσαλονίκη, αποτελούν μόνιμο στόχο των διαδηλωτών, τη δεκαετία του 1950. Επίσης, η περίπτωση της Βρετανίας, που έχει μελετηθεί περισσότερο, μας δείχνει ότι οι διαμαρτυρίες κατά της πολιτικής της στο Κυπριακό έχουν άμεση επίπτωση στον τομέα του πολιτισμού.⁷⁷⁴ Έτσι, στις 26 Μαρτίου 1954, δυο μέρες μετά τη μεγάλη φοιτητική και μαθητική διαδήλωση για την Κύπρο, η Βρετανική Πρεσβεία αποφασίζει την αναβολή της σχεδιαζόμενης έκθεσης για την Ελληνική Επανάσταση και τους Βρετανούς φιλέλληνες.⁷⁷⁵ Ένα χρόνο μετά ο διευθυντής της *Αγγλοελληνικής Επιθεώρησης*, Γ.Π. Σαββίδης, πείθει το Βρετανικό Συμβούλιο να αναστείλει – οριστικά, όπως θα φανεί στη συνέχεια – την έκδοσή της, λόγω του «κακοφορίσματος του Κυπριακού».⁷⁷⁶

Το δεύτερο εμπόδιο είναι ο πολιτισμικός αντιαμερικανισμός που κυριαρχεί στον χώρο της διανόησης, των γραμμάτων και των τεχνών στην Ελλάδα και διαπερνά όλους τους χώρους.⁷⁷⁷ Οι Έλληνες διανοούμενοι έχουν ισχυρούς δεσμούς με την Ευρώπη, κυρίως με τις δύο μεγάλες ευρωπαϊκές δυνάμεις, τη Γαλλία και τη Γερμανία· είναι μια παράδοση που ξεκινάει από τα χρόνια της ίδρυσης του ελληνικού κράτους και διατηρείται ισχυρή μέχρι και την περίοδο που μιλάμε. Τα γαλλικά και γερμανικά πανεπιστήμια αποτελούν την *alma mater* για τους περισσότερους Έλληνες διανοούμενους και πανεπιστημιακούς. Μολονότι η Αμερικανική Πρεσβεία και η USIA καταβάλλουν έντονες και συστηματικές προσπάθειες, οι ΗΠΑ δεν καταφέρνουν να κληρονομήσουν την ισχυρή παράδοση στο πολιτιστικό πεδίο της Ελλάδας.⁷⁷⁸ Μολονότι αναπτύσσουν έντονη δραστηριότητα (μεταφράσεις βιβλίων, έκδοση εντύπων, υποτροφίες, ταξίδια στην Αμερική, εκδηλώσεις κ.ά.), ο ευρωπαϊκός προσανατολισμός της ελληνικής διανόησης παραμένει, σε αναντιστοιχία με την πολιτική παρουσία των ΗΠΑ, κυρίαρχος και τα μεταπολεμικά χρόνια.⁷⁷⁹ Η επιφυλακτικότητα έναντι της

⁷⁷⁴ Βλ., μεταξύ άλλων, Robert Holland, «The end of an affair: Anglo-Greek relations, 1939-1955», στο Peter Mackridge και David Ricks, *The British Council and Anglo-Greek Literary Interactions, 1945-1955* (σειρά: British School at Athens: Modern Greek and Byzantine Studies, αρ. 6), Routledge, Αμπικτον-Νέα Υόρκη 2018, ιδίως σ. 45-46.

⁷⁷⁵ Επιστολή του Βρετανού πρεσβευτή στην Αθήνα Charles Peake προς Γ.Π. Σαββίδη, 26.3.1954, Σπουδαστήριο Νέου Ελληνισμού.

⁷⁷⁶ Κατά μαρτυρία του ίδιου του Γ.Π. Σαββίδη, βλ. *εδώ*, Κεφάλαιο 7.

⁷⁷⁷ Ι. Στεφανίδης, *Εν ονόματι του έθνους*, ό.π., σ. 397-409.

⁷⁷⁸ Βλ. Peter Mackridge, «Introduction», στο P. Mackridge και D. Ricks, *The British Council and Anglo-Greek Literary Interactions*, ό.π. σ. 13-31

⁷⁷⁹ Για τη συνολικότερη αμερικανική παρουσία στην Ελλάδα τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια, πέρα από τις κλασικές προσεγγίσεις της ξένης επέμβασης, και μια οπτική που εστιάζεται στην επέκταση και την πλανητική κυριαρχία του αμερικανικού μοντέλου, βλ. Πολυμέρης Βόγλης, «Νέες μορφές

Αμερικής, στο πολιτισμικό πεδίο, είναι κάτι που περιορίζεται στην Ελλάδα, αλλά αφορά και πολλές άλλες ευρωπαϊκές χώρες.

Παρά τις έντονες προσπάθειες της αμερικανικής διπλωματίας, στον τομέα αυτό, οι σχέσεις που καλλιεργούνται δεν καταφέρουν να υπερβούν το επίπεδο των ατόμων και να συγκροτήσουν ένα ισχυρό και αυτοτελές φιλοαμερικανικό δίκτυο διανοουμένων και καλλιτεχνών στην Ελλάδα, με πρωτεύουσα αναφορά τις ΗΠΑ. Η ευρωπαϊκή επίδραση μετράει πολλές δεκαετίες στην Ελλάδα και τα λίγα χρόνια που έχουν μεσολαβήσει από το τέλος του Β΄ Παγκοσμίου δεν αρκούν για να μπορέσει η αμερικανική επιρροή να αποκτήσει προβάδισμα. Επίσης, το ταξίδι ή οι σπουδές στις ΗΠΑ, ειδικά εκείνη την εποχή σημαίνουν πολύ μεγαλύτερο κόστος σε σχέση με τη Γαλλία ή τη Γερμανία λ.χ. και ξενιτεμό – ένας ακόμα αρνητικός παράγοντας.

Οι παραπάνω παράγοντες, σε διαφορετικές ταχύτητες, δημιουργούν ένα αρνητικό τοπίο για την ανάπτυξη του CCF. Στο προϋπάρχον έδαφος της προτίμησης της Ευρώπης έναντι της Αμερικής και του αναφύομενου πολιτισμικού αντιαμερικανισμού, έρχεται να προστεθεί ορμητικά ο πολιτικός και γενικότερος αντιαμερικανισμός, με αιχμή δόρατος το Κυπριακό, πεδίο στο οποίο αναπτύσσεται μαζί με τον εθνικισμό και την ουδετεροφιλία. Και αυτό δημιουργεί ένα περιβάλλον πολλαπλά αρνητικό, ακόμα και απαγορευτικό, για το CCF που κινείται καταστατικά εναντίον όλων των παραπάνω: πρωτίστως ο αντιαμερικανισμός και η ουδετεροφιλία, αλλά και ο εθνικισμός, βρίσκονται κατεξοχήν στο στόχαστρο του CCF.

Αξίζει να αναφερθούμε, εδώ, στον Γιώργο Θεοτοκά, τον μόνο διανοούμενο που παίρνει δημόσια θέση, το 1958, εναντίον της «υφέρπουσας ουδετεροφιλίας» και της αναζήτησης στήριξης στην ΕΣΣΔ ή τον αραβικό κόσμο, στην περίπτωση του Κυπριακού. Και, αντιθέτως, υπερασπίζεται σθεναρά τη δυτική, και ειδικά ευρωπαϊκή, προοπτική, της χώρας.⁷⁸⁰ Ο Θεοτοκάς, σίγουρα, δεν είναι ο μόνος Έλληνας διανοούμενος που έχει τέτοιες απόψεις· οι υπόλοιποι όμως επιλέγουν να σιωπήσουν. Οι σφοδρές επιθέσεις που δέχεται ο πρώτος, εκ δεξιών και αριστερών για τη θέση του αυτή μας εξηγούν και τους λόγους της σιωπής πολλών άλλων.

κυριαρχίας. Κρατική ανασυγκρότηση και αμερικανική πολιτική στην Ελλάδα, 1945-1952», στο Πολυμέρης Βόγλης, Ιωάννα Λαλιώτου, Γιάννης Παπαθεοδώρου (επιμ.), *Ο πειρασμός της Αυτοκρατορίας*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2005, σ. 105-247.

⁷⁸⁰ Νίκος Κ. Αλιβιζάτος, «Πρόλογος», στο Γιώργος Θεοτοκάς, *Στοχασμοί και θέσεις*, 2 τόμοι, επιμ. Νίκος Κ. Αλιβιζάτος, Μιχάλης Τσαπόγας, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα 1996, τόμ. 1, σ. xx· Λυκούργος Κουρκουβέλας, *Γιώργος Θεοτοκάς (1905-1966): Πολιτικός στοχαστής*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2013, σ. 184 κ.ε.

Πολλά από τα παραπάνω, με βασικότερο την αδυναμία αυτοτελούς και ισχυρής παρουσίας στη χώρα, δεν αποτελούν ελληνική αποκλειστικότητα. Ο αντιαμερικανισμός και η συνακόλουθη ουδετεροφιλία ως σοβαρό εμπόδιο που συντελεί στην ανάσχεση της επιρροής του CCF αποτελούν δεδομένα που θα συναντήσουμε και σε πολλές χώρες του λεγόμενου Τρίτου Κόσμου, ιδίως μάλιστα στη συγκυρία της ανάπτυξης των εθνικοαπελευθερωτικών και αντιιμπεριαλιστικών κινήσεων. Ο Πήτερ Κόλεμαν, που γνώρισε από πρώτο χέρι το CCF, ως εκδότης του *Quadrant*, του αυστραλέζικου περιοδικού του, και στη συνέχεια έγραψε μια από τις πρώτες μελέτες γι' αυτό, σημειώνει:

«Η μεγαλύτερη αποτυχία [...] του [CCF] ήταν ότι δεν μπόρεσε να ασκήσει σοβαρή επιρροή στην Ασία, την Αφρική και τη Μέση Ανατολή. Το 1955, η Γραμματεία του Παρισιού διοργάνωσε ένα διεθνές συνέδριο στη Ρανγκούν (σαράντα διακεκριμένοι διανοούμενοι από δέκα ασιατικές χώρες) με την ιδέα ότι θα μπορούσε να είναι ένα ασιατικό Βερολίνο,⁷⁸¹ με αποκορύφωμα τη δημιουργία ενός ζωντανού διεθνούς Ασιατικού CCF. Αλλά ήταν μια αποτυχία. Δεν είχε καμία επιρροή και ξεχάστηκε γρήγορα και σχεδόν πλήρως.

Την επόμενη χρονιά η Γραμματεία του Παρισιού ζήτησε από το «Ασιατικό Γραφείο» της να εκδώσει μια ανακοίνωση που να καταδικάζει την καταστολή της εξέγερσης του Πόζναν στην Πολωνία. Αλλά ούτε ένας διανοούμενος στην Ιαπωνία, την Ινδονησία ή την Ταϊλάνδη ήταν πρόθυμος να υπογράψει. Την ίδια χρονιά το περιοδικό του CCF στην Ινδία, το *Quest*, δεν μίλησε, ούτε και εν παρόδω, για την Ουγγρική Επανάσταση ή για τη βίαιη καταστολή της. [...] Κάποιοι υποστηρικτές του CCF κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι οι διανοούμενοι της Ασίας και της Αφρικής είναι τόσο θεμελιωδώς αντι-Αμερικανοί που δεν θα υποστήριζαν ποτέ μια οργάνωση ή κίνηση που χρηματοδοτείται από τις Ηνωμένες Πολιτείες. Άλλοι, λίγο πιο αισιόδοξοι, προειδοποίησαν ότι δεν πρέπει να αναμένονται γρήγορα αποτελέσματα, να διατηρήσουν μια χαμηλών τόνων φιλελεύθερη παρουσία και να ενθαρρύνουν την αίσθηση ότι ανήκουν σε μια διεθνή κοινότητα. Συγκρατημένοι, αλλά εφικτοί στόχοι. Εν ολίγοις, η μεγάλη επιτυχία του Κογκρέσου κατά τη δεκαετία του 1950 σημειώθηκε στη Δύση».⁷⁸²

Η ανυπαρξία μη κομμουνιστικής, και ιδίως αντικομμουνιστικής, Αριστεράς

Το CCF στην Ελλάδα αντιμετωπίζει σοβαρό δομικό πρόβλημα και με τις δύο βασικές ομάδες, στις οποίες απευθύνεται προνομιακά: τη μη κομμουνιστική Αριστερά και τους φιλελεύθερους αστούς διανοούμενους – και το πρόβλημα αυτό δεν ανάγεται αποκλειστικά στον αντιαμερικανισμό.

Η μη κομμουνιστική Αριστερά, η περίφημη NCL, είναι μικρή στην Ελλάδα και, ακόμα χειρότερα για το CCF, έχει σαφώς φιλοκομμουνιστικό, και όχι αντικομμουνιστικό, προσανατολισμό, ενώ η καθαυτό αντικομμουνιστική της τάση είναι σχεδόν ανύπαρκτη. Όπως

⁷⁸¹ «Ένα ασιατικό Βερολίνο»: εννοεί κάτι αντίστοιχο με το ιδρυτικό συνέδριο του CCF στο Βερολίνο, το 1950.

⁷⁸² Peter Coleman, «How I wrote the *Liberal Conspiracy*», στο *The Last Intellectuals. Essays on Writers and Politics*, Quadrant Books, Balmain, New South Wales, 2010 (www.the-rathouse.com/2013/Liberal-Conspiracy.html).

έχουμε δει, η αντικομμουνιστική Αριστερά περιορίζεται σε πολύ μικρές ή περιθωριακές ομάδες, όπως η *Διεθνής Ζωή* και ο κύκλος της, ή σε μεμονωμένα πρόσωπα (Μανώλης Κόρακας, Θεοφύλακτος Παπακωνσταντίνου κ.ά.). Εν συνόλω, η μη κομμουνιστική Αριστερά απαρτίζεται από μικρές και περιορισμένης πολιτικής εμβέλειας ομάδες, οι οποίες, κατά κανόνα δεν κατεβαίνουν αυτόνομα σε βουλευτικές εκλογές, ενώ τις ελάχιστες φορές που το έκαναν τα αποτελέσματα είναι συντριπτικά. Αν και δεν χρειάζεται να ενδώσουμε στον πειρασμό της εντυπωσιοθηρίας, οι αριθμοί λένε πολλά, για αυτές τις λίγες φορές. Έτσι, στις 9 Σεπτεμβρίου 1951 το σημαντικότερο σοσιαλιστικό κόμμα, το Σοσιαλιστικό Κόμμα Ένωση Λαϊκής Δημοκρατίας (ΣΚ-ΕΛΔ), λαμβάνει 3.912 ψήφους και ποσοστό 0,23%, ενώ το Σοσιαλιστικό Αρχαιομαρξιστικό Κίνημα, 53 ψήφους και ποσοστό 0,003%. Στις 3 Νοεμβρίου 1963 το Κίνημα της Δημοκρατίας και του Σοσιαλισμού (με επικεφαλής τον Στράτη Σωμερίτη και τον Ηλία Μπρεδήμα) θα πάρει 1.090 ψήφους και 0,02%.⁷⁸³

Οι αριθμοί λένε πολλά, όχι όμως τα πάντα. Κάποιες ομάδες, όπως το ΣΚ-ΕΛΔ ή το Δημοκρατικό Κόμμα Εργαζόμενου Λαού (ΔΚΕΛ), με επικεφαλής τον Αλέξανδρο Σβώλο και τον Γεώργιο Καρτάλη, που κατεβαίνουν σε συμμαχικά σχήματα, διατηρούν, λόγω και της προσωπικότητας των ηγετών τους (οι οποίοι διατελούν βουλευτές, υπουργοί, έχουν σημαντική ακτινοβολία), αξιόλογη επίδραση στην πολιτική ζωή, τον δημόσιο λόγο και την κοινή γνώμη. Τα ποσοστά κάτω του 0,5% είναι ασφαλώς ενδεικτικά, αλλά ταυτόχρονα μπορεί να γίνουν παραπλανητικά, αν περιοριστούμε σε αυτά: παρότι δεν μπορούμε να την αποτιμήσουμε ποσοτικά, είναι σίγουρο ότι η επιρροή των σοσιαλιστικών κομμάτων και των ηγετών τους δεν είναι αμελητέα, όπως δείχνει ακόμα και μια πρόχειρη έρευνα στον Τύπο της εποχής.

Εδώ όμως έρχεται να προστεθεί ένα άλλο, οξύτερο πρόβλημα, για το CCF: τα κόμματα αυτά διατηρούν στενές σχέσεις, σχέσεις συμμαχίας, και όχι αντιπαλότητας με την κομμουνιστική Αριστερά. Έτσι, στις εκλογικές αναμετρήσεις, όπως είπαμε, οι σοσιαλιστικοί ή σοσιαλιζόντες αυτοί σχηματισμοί δεν κατεβαίνουν αυτόνομα· κατεβαίνουν εντασσόμενα σε συμμαχικά εκλογικά της ΕΔΑ: αυτό συμβαίνει σε όλες τις εκλογικές αναμετρήσεις μετά το 1952 και μέχρι την επιβολή της χούντας – και μέσα από αυτά τα συμμαχικά σχήματα καταφέρνουν να εκλέξουν κάποιους εκπροσώπους στο Κοινοβούλιο. Η εκλογική αυτή τακτική αντανακλά γενικότερα την πολιτική και τη στάση της ελληνικής σοσιαλιστικής ή σοσιαλιζουσας Αριστεράς, καθώς και ενός κομματιού του Κέντρου. Μια τέτοια πολιτική

⁷⁸³ Βλ. αναλυτικά, Ηλίας Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία. Κόμματα και εκλογές 1946-1967*, Πατάκης, Αθήνα 2001.

ταυτότητα και γραμμή, βέβαια, ανταποκρίνεται πολύ περισσότερο στις κατηγορίες του «μετώπου με την Αριστερά» ή των «συνοδοιπόρων», και όχι της NCL.

Το CCF λοιπόν αντιμετωπίζει ένα δομικό πρόβλημα στην περίπτωση αυτή στην Ελλάδα. Το θέμα οξύνεται ακόμα περισσότερο, λόγω της άποψης και της στάσης του Κόρακα, ο οποίος χάρη στα ιδιαίτερα οξυμμένα, και μέχρι εμπάθειας, αντικομμουνιστικά του κριτήρια και αντανακλαστικά κόβει τις όποιες γέφυρες θα μπορούσαν να δημιουργηθούν. Έτσι, θα αντιμετωπίσει ως «μετωπική οργάνωση» του ΚΚΕ την Ελληνική Ένωση για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου και του Πολίτη (ΕΕΔΑ), διαμαρτυρόμενος ότι αυτή ελέγχεται από «συνοδοιπόρους».⁷⁸⁴ Πρόκειται για πρόσωπα όπως η Αγνή Ρουσσοπούλου, ο Στράτης Σωμερίτης, ο Ηλίας Τσιριμώκος και ο Δημήτριος Καλλιτσούνακας, που πρωτοστατούν στην ΕΕΔΑ τη δεκαετία του 1950. Το αδιέξοδο είναι φανερό.

Η γραμμή και η λογική αυτή έχει τις βάσεις της στα χρόνια του Εμφυλίου, αλλά συνεχίζεται και μετά το τέλος της πολεμικής αναμέτρησης. Έτσι, ο μέντορας του Κόρακα και ηγετικό στέλεχος του CCF στην αρχική του περίοδο, Ίρβινγκ Μπράουν, θα αρνηθεί κάθε συνεργασία, αλλά και θα κάνει ό,τι μπορεί για να αποκλειστούν από το 9ο Συνέδριο της ΓΣΕΕ το 1948, όχι μόνο οι κομμουνιστές, αλλά και η σοσιαλιστική παράταξη του παλαίμαχου Δημήτρη Στρατή, ενός από τους σημαντικότερους συνδικαλιστές του Μεσοπολέμου, καθώς, όπως γράφει στην έκθεσή του, θεωρεί το ΣΚ-ΕΛΔ το πλέον σοβιετόφιλο σοσιαλιστικό κόμμα της Δυτικής Ευρώπης.⁷⁸⁵

Ο Κόρακας, σε ένα υπόμνημά του προς τον Μπράουν, τον Απρίλιο του 1952, γράφει ότι η πολιτική του κόμματος του Πλαστήρα και των εφημερίδων του «ευθυγραμμίζονται με την πολιτική του κομμουνισμού» και ότι «ο Πλαστήρας και το κόμμα του προσφέρουν ένα θαυμάσιο πλαίσιο προστασίας για την κομμουνιστική agitation, που απολαμβάνει ασυλίας και ατιμωρησίας».⁷⁸⁶ Η καταγγελία των κομμουνιστών και, ακόμα περισσότερο των «συνοδοιπόρων» ή των προοδευτικών πολιτικών και διανοουμένων που είναι ενδοτικοί προς τον κομμουνισμό αποτελεί μόνιμη μέριμνα του Κόρακα και εκδηλώνεται τόσο στην ενασχόλησή του με τον συνδικαλισμό όσο και στην επιστολογραφία του, με τον Τζόσελσον,

⁷⁸⁴ Κόρακας προς Josselson, 2.3.1953, φ. 4, κ. 210, IACF Records/CHI.

⁷⁸⁵ Irving Brown, «Greece, February 1, 1948» (έκθεση, φ. 15 κ. 56, I. Brown Files, Αρχεία AFL-CIO/MD. Βλ. και Γιώργος Κουκουλές, *Το ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα και οι ξένες επεμβάσεις (1944-1948)*, Οδυσσεάς, Αθήνα 1995, σ. 211, σημ. 22.

⁷⁸⁶ Κόρακας προς Brown, 23.4.1952, φ. 5, κ. 28, I. Brown Files, Αρχεία AFL-CIO/MD.

τον Μπράουν, αλλά και Ευρωπαίους σοσιαλιστές της αντικομμουνιστικής τάσης, όπως ο Μαρσώ Πιβέρ.⁷⁸⁷

Ο Κόρακας, πολύ συχνά, λόγω της αντικομμουνιστικής του προκατάληψης, φτάνει σε παροξυσμό. Ωστόσο, παρά την οξύτητα και τις υπερβολές του, το ζήτημα το οποίο καταγγέλλει είναι απολύτως υπαρκτό: η πρόσδεση των Ελλήνων σοσιαλιστών στην κομμουνιστική Αριστερά.

Ο βασικός λόγος για την ελληνική αυτή «ιδιοτυπία» πρέπει να αναζητηθεί στα χρόνια της Κατοχής και της Αντίστασης. Μετά το 1941, το κενό που δημιουργεί η ανυπαρξία του συντριπτικού μέρους του κυρίαρχου προπολεμικού αστικού προσωπικού (απουσία στο εξωτερικό ή αδρανοποίηση στο εσωτερικό, και, σε κάποιες περιπτώσεις, συνεργασία με τους κατακτητές), σε συνδυασμό με την κυριαρχία του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ θα ανατρέψουν τους προπολεμικούς συσχετισμούς και θα τροποποιήσουν ριζικά το μεταπολεμικό πολιτικό τοπίο. Το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ αποτέλεσε τον χώρο όπου συνυπήρξαν και συστεγάστηκαν κομμουνιστές και σοσιαλιστές, με αδιαμφισβήτητη κυριαρχία των πρώτων, υφαίνοντας πολιτικούς, κοινωνικούς και προσωπικούς δεσμούς που θα αντέξουν για χρόνια.⁷⁸⁸ Οι δεσμοί αυτοί θα ενισχυθούν τα επόμενα χρόνια, καθώς το κράτος των εθνοκοφρόνων θα αντιμετωπίσει ομοιόμορφα, χωρίς διάκριση, ως πολιτικούς αντιπάλους και θα διώξει όχι μόνο τους κομμουνιστές, αλλά ένα πολύ μεγαλύτερο σύνολο, που περιλαμβάνει πάσης φύσεως αριστερούς και δημοκράτες.⁷⁸⁹

Η σύγκλιση αυτή, στα χρόνια του «ανένδοτου αγώνα» θα σφυρηλατηθεί, αφορώντας πλέον όχι μικρές σοσιαλιστικές ομάδες, αλλά τους δύο σχηματισμούς που κυριαρχούν πλήρως στο Κέντρο και την Αριστερά: την Ένωση Κέντρου και την ΕΔΑ. Κορυφαία δείγματά της είναι

⁷⁸⁷ Η αλληλογραφία Κόρακα-Τζόσελσον (IACF Records/CHI, φ. 2, 3, 4, κ. 210), Κόρακα-Μπράουν (Αρχεία AFL-CIO/MD, κ. 28, 29, φ. 5) και Κόρακα-Πιβέρ (Fonds Marceau Pivert, Archives nationales (France) Pierrefitte-sur-Seine, φ. 7 [Grèce. 1940-1957], κ. 559AP/31) προσφέρεται για συγκριτική μελέτη, καθώς ένα τμήμα της χρονικά συμπίπτει. Έτσι, μέσα από τη μελέτη του υλικού για τις αρχές της δεκαετίας του 1950 μπορούμε να δούμε πώς εκδηλώνεται σε τρία διαφορετικά πεδία (CCF, συνδικάτα, σοσιαλιστικός χώρος, αντίστοιχα) η μέριμνα αυτή και η προσπάθεια δημιουργίας (χωρίς σπουδαία επιτυχία όμως), και στα τρία, αυτοτελούς αντικομμουνιστικής τάσης της Αριστεράς.

⁷⁸⁸ Οι επαφές που απολήγουν στην ίδρυση του ΕΑΜ είναι πολύ εύλωττες τόσο για την αδράνεια του αστικού πολιτικού κόσμου, όσο και για συμμαχία κομμουνιστών και σοσιαλιστών και την υπεροχή των πρώτων. Όπως είναι γνωστό, τον Ιούλιο του 1941 εκπρόσωποι της ΚΕ του ΚΚΕ συναντιούνται με τους πολιτικούς αρχηγούς που βρίσκονται στη χώρα· θα αντιμετωπίσουν την άρνηση και την αδιαφορία. Έτσι, στην ίδρυση του Εθνικού Απελευθερωτικού Μετώπου (ΕΑΜ), τον Σεπτέμβριο, εκτός από το ΚΚΕ, θα μετάσχουν τέσσερα μικρά κόμματα του σοσιαλιστικού χώρου: το Σοσιαλιστικό Κόμμα Ελλάδας (ΣΚΕ), το Αγροτικό Κόμμα Ελλάδας (ΑΚΕ) και η Ένωση Λαϊκής Δημοκρατίας (ΕΛΔ).

⁷⁸⁹ Χαρακτηριστικό παράδειγμα, ότι στην Μακρόνησο το 1947-1950 εκτοπίζονται όχι μόνο κομμουνιστές, αλλά και σοσιαλιστές, καθώς και εν γένει πολίτες αριστερών φρονημάτων είτε πολίτες που είχαν –οι ίδιοι ή άτομα της οικογένειάς τους– αριστερά φρονήματα.

η παροχή ψήφου εμπιστοσύνης από την ΕΔΑ στην κυβέρνηση της Ένωσης Κέντρου, τον Νοέμβριο του 1963,⁷⁹⁰ καθώς και η απόφαση της πρώτης, στις αμέσως επόμενες εκλογές, του Φεβρουαρίου του 1964 να μην κατεβάσει υποψηφίους σε κάποιες περιφέρειες, ευνοώντας την Ένωση Κέντρου. Επόμενα στάδια όπου η σχέση αυτή θα στερεοποιηθεί είναι η συμμαχία κατά της αποστασίας, που θα φέρει κοντά, ιδίως στο επίπεδο της «βάσης» και των μαζών, αλλά και των διανοούμενων, Ένωση Κέντρου και ΕΔΑ, στον κοινό αγώνα με αιχμή το Παλάτι και τους αποστάτες.

Οι φιλελεύθεροι δημοκράτες και κεντρώοι μετά τον Εμφύλιο: η αποστασιοποίηση και σταδιακή αντιπαράθεσή τους με τους «εθνικόφρονες»

Μαζί με τη μη κομμουνιστική Αριστερά, οι προοδευτικοί φιλελεύθεροι, πολιτικοί και κυρίως διανοούμενοι είναι η δεύτερη βασική ομάδα-στόχος για το CCF. Εδώ, για τη σχετικά μικρή ανταπόκριση που θα βρει στην Ελλάδα το CCF παίζει καθοριστικό ρόλο η χρονική στιγμή. Οι φιλελεύθεροι αστοί δημοκράτες, οι οποίοι στα χρόνια του Εμφυλίου συμπλέουν και φτάνουν στην ταύτιση με τους ταγούς της εθνοφροσύνης,⁷⁹¹ μετά το 1949 τίθενται σε τροχιά απομάκρυνσης από τη Δεξιά. Σταδιακά, για την ομάδα αυτή, η οποία τη δεκαετία του 1960 θα συμπορευθεί πολιτικά, με διαφορετικούς βηματισμούς, με την Ένωση Κέντρου, βασικός αντίπαλος θα είναι η Δεξιά (και ιδίως η παραδοσιακή, μοναρχική Δεξιά) και η εθνοφροσύνη, και όχι η Αριστερά, με την οποία, ιδίως στο πεδίο των γραμμάτων και των τεχνών, παρά την αμοιβαία δυσπιστία, αναπτύσσονται επαφές, σε προσωπικό και γενικότερο επίπεδο.

Θα προσφύγω και πάλι στον Γιώργο Θεοτοκά, ο οποίος με τη στάση του εικονογραφεί την πορεία αυτή. Και επανέρχομαι σε αυτόν, όχι μόνο επειδή είναι ο ιδεοτυπικός φιλελεύθερος διανοούμενος της προπολεμικής και της μεταπολεμικής εποχής, αλλά και λόγω της σχέσης του με το CCF. Δημοκράτης και αντιμαρξιστής από τα χρόνια του Μεσοπολέμου, το 1944-1945

⁷⁹⁰ Ταυτόχρονα, ενδεικτικό των ορίων, του φόβου έναντι του κομμουνισμού και του «διμέτωπου» εναντίον ΕΡΕ και ΕΔΕ είναι ότι ο Γεώργιος Παπανδρέου επιλέγει να μη στηριχτεί στις ψήφους στις ΕΔΑ, αλλά επιδιώκει και επιβάλλει νέες εκλογές, οι οποίες και διεξάγονται τον Φεβρουάριο του 1964, με στόχο να εξασφαλίσει κοινοβουλευτική αυτοδυναμία – πράγμα που επιτυγχάνει.

⁷⁹¹ Έτσι, στις 20 Ιουνίου 1948, τα μέλη της νεοϊδρυθείσας Εθνικής Εταιρείας Λογοτεχνών, διευκρινίζοντας ότι «στέκονται έξω από κάθε πολιτικό ανταγωνισμό», διακηρύσσουν ότι η «ανταρσία» «είναι ένας αντεθνικός αγώνας, που υποδαυλίζεται από ξένους και που από τους ίδιους ξένους συντηρείται», ενώ «πράξεις σαν το παιδομάζωμα, την αρπαγή των γυναικών και το σταύρωμα των ιερωμένων βρίσκονται σε βαθειάν αντίθεση με τις ευγενικές παραδόσεις της Φυλής μας». Οι υπογραφές απεικονίζουν χαρακτηριστικά τη συστράτευση των φιλελευθέρων, πρώην και νυν, έναντι του εχθρού: του κομμουνισμού. Σε αυτές συναντάμε, μεταξύ άλλων, ονόματα όπως ο Η. Βενέζης, ο Κ.Θ. Δημαράς, ο Γ. Θεοτοκάς, η Ά. Θυρόλος, ο Π. Κανελλόπουλος, ο Μ. Καραγάτσης, ο Α. Καραντώνης, η Μελισσάνθη, ο Γ. Μπεράτης, ο Σ. Μυριβήλης, η Λ. Νάκου, ο Κ. Ουράνης, ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, ο Θ. Πετσάλης, ο Μ. Στασινόπουλος, ο Α. Τερζάκης, ο Κ. Τσάτσος και ο Π. Χάρης.

αναζητά τον «μετρημένο, αρμονικό» ελληνικό σοσιαλισμό, ενώ το 1948 καλεί «φιλελεύθερους, δημοκρατικούς, σοσιαλιστές, αντιφασίστες» σε πανστρατιά εναντίον μιας «εξωτερικής ιδιότυπης επιδρομής», χαρακτηρίζοντας «την Κυβέρνηση των Βουνών» «παράρτημα της Σλαβικής Ομοσπονδίας», πράγμα που σημαίνει «καθαρά και επισημότητα, πολιτική, οικονομική και φυλετική υπαγωγή στο σλαβισμό» – τα ίδια χρόνια, ταυτόχρονα, δέχεται έντονη πολεμική από τον δεξιό Τύπο ως «εαμίζων». Εξίσου ενδεικτική είναι και η συνέχεια: όσο απομακρυνόμαστε από τον Εμφύλιο, ο Θεοτοκάς θα αναπτύξει έναν φιλελεύθερο δημοκρατικό λόγο και πολιτικά ακολουθεί σταθερά τον Γεώργιο Παπανδρέου, συγκρουόμενος μάλιστα σφοδρά με στυλοβάτες του αντικομμουνισμού, όπως ο Κ. Τσάτσος και ο Θ. Παπακωνσταντίνου. Αποκορύφωμα, η περίοδος των Ιουλιανών, οπότε αρθρογραφεί μαχητικά εναντίον των αποστατών και του Παλατιού. Μάλιστα, όταν συγκεντρώνει τα σχετικά άρθρα στον τόμο *Η εθνική κρίση*, το 1966, θα επιλέξει να τα εκδώσει στον ημιεπίσημο οίκο της κομμουνιστικής Αριστεράς, το Θεμέλιο.⁷⁹²

Καθώς προχωράει η δεκαετία του 1950, οι επαφές μεταξύ αριστερών και κεντρών φιλελεύθερων πυκνώνουν. Τον Απρίλιο του 1956, ο Γιώργος Θεοτοκάς θα καταθέσει ως μάρτυρας υπεράσπισης στη δίκη του εξόριστου Μενέλαου Λουντέμη και των τριών εκδοτών του μυθιστορήματος *Βουρκαωμένες μέρες*, οι οποίοι κατηγορήθηκαν για προπαρασκευαστικές πράξεις εσχάτης προδοσίας. Επίσης, ο Θεοτοκάς και ο Τερζάκης καταθέτουν ως μάρτυρες υπεράσπισης της *Επιθεώρησης Τέχνης*, για το αφιέρωμά της στην Οκτωβριανή Επανάσταση, ενώ σχετικό κείμενο υπογράφουν, μαζί με πολλούς αριστερούς, ο Οδυσσέας Ελύτης, ο Μ. Καραγάτσης, ο Σ. Μελάς, ο Σ. Μυριβήλης και ο Π. Χάρης.⁷⁹³ Στις αρχές πια της δεκαετίας του 1960 έχει διαμορφωθεί ένα διανοητικο-καλλιτεχνικό τοπίο πολύ διαφορετικό από εκείνο του Εμφυλίου. Παρά τον ανταγωνισμό, τις εκατέρωθεν δυσπιστίες και τις διαμάχες, διανοίγεται σταδιακά ένα κοινό πεδίο, όπου συνυπάρχουν φιλελεύθεροι κεντρώοι, εν γένει αριστεροί και κομμουνιστές. Οι επαφές, οι συναντήσεις και οι συνεργασίες είναι πια πολλές, και δεν αιτιολογούνται μόνο από τα μικρά μεγέθη του κύκλου των γραμμάτων στη μεταπολεμική Αθήνα, που κάνουν αναπόφευκτες τις προσωπικές σχέσεις, αλλά αποτελούν δείγματα της πολιτισμικο-πολιτικής ώσμωσης, η οποία πυκνώνει και σταθεροποιείται τη δεκαετία του 1960. Εκτός από όσα αναφέρθηκαν παραπάνω (για τον Θεοτοκά) και, σε προηγούμενο κεφάλαιο (για

⁷⁹² Για όλη τη διαδρομή του, βλ. Γ. Θεοτοκάς, *Στοχασμοί και θέσεις*, ό.π.

⁷⁹³ Βλ. Ελισάβετ Κοτζιά, *Ιδέες και αισθητική. Μεσοπολεμικοί και μεταπολεμικοί πεζογράφοι 1930-1974*, Πόλις, Αθήνα 2006, σ. 217. Εξαιρετικά ενδιαφέρον είναι ότι ο Τερζάκης και Θεοτοκάς την ίδια περίοδο στο αφιέρωμα της *Νέας Εστίας* στη Ρωσική Επανάσταση, τοποθετούμενοι εναντίον της: βλ. *εδώ*, Κεφάλαιο 4.

τη συνεργασία του Οδυσσέα Ελύτη στην *Επιθεώρηση Τέχνης* και γνωστών αριστερών λογοτεχνών και κριτικών στις *Εποχές*),⁷⁹⁴ ο επιβλητικός αφιερωματικός τόμος *Για τον Σεφέρη: τιμητικό αφιέρωμα στα τριάντα χρόνια της* Στροφής, το 1961, είναι ένα καλό παράδειγμα. Ο τόμος φτιάχνεται με πρωτοβουλία του Γ.Π. Σαββίδη, ο οποίος τον επιμελείται μαζί με τον Λεωνίδα Ζενάκο, ενώ στους συνεργάτες συναντάμε, ανάμεσα σε άλλους, μαζί με τον Κ.Θ. Δημαρά, τον Γιώργο Κατσίμπαλη, τον Λ.Β. Καραπαναγιώτη, τον Ζήσιμο Λορεντζάτο, σημαντικά ονόματα των αριστερών γραμμάτων, όπως ο Αλέξανδρος Αργυρίου, ο Μάρκος Αυγέρης, ο Νικηφόρος Βρεττάκος, ο Γιάννης Δάλλας, η Νόρα Αναγνωστάκη, ο Στρατής Τσίρκας. Τα ονόματα είναι τόσα και τέτοια που δεν μπορούν να αποδοθούν μόνο στο εύρος της απήχησης του Σεφέρη ως «εθνικού ποιητή» (ιδιότητα, άλλωστε, η οποία του αποδίδεται μετά το φθινόπωρο του 1963 και την απονομή του Νόμπελ Λογοτεχνίας). Επίσης: η μελοποίηση ποιημάτων του Σεφέρη από τον Μίκη Θεοδωράκη, οι προσωπικές σχέσεις και η φιλία του Σεφέρη με τον Τσίρκα, τον Μανώλη και τη Νόρα Αναγνωστάκη⁷⁹⁵ ή το γεγονός ότι το αφιέρωμα της *Επιθεώρησης Τέχνης* στον Καβάφη, τον Δεκέμβριο του 1963 το επιμελούνται ο Γ.Π. Σαββίδης και ο Στρατής Τσίρκας· σχεδιάζοταν να γίνει κρούση και στον Ο. Ελύτη και τον Γ. Σεφέρη, η οποία όμως τελικά δεν τελεσφόρησε.⁷⁹⁶

Στα χρόνια της σύντομης διακυβέρνησης της Ένωσης Κέντρου (Νοέμβριος 1963-Ιούλιος 1965) οι συγκλίσεις αυτές σταθεροποιούνται, ενώ ανακύπτει μια βασική διχοτομία ανάμεσα σε κεντρικούς δημοκράτες και δεξιούς συντηρητικούς. Σε κορυφαίο πεδίο αντιπαράθεσης στον τομέα της εκπαίδευσης και του πολιτισμού αναδεικνύεται, τα χρόνια αυτά, η Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση του 1964. Η Μεταρρύθμιση, με πρωτεργάτη τον γενικό

⁷⁹⁴ Βλ. *εδώ*, Κεφάλαιο 7. Βλ. τις καίριες παρατηρήσεις του Τάκη Καγιαλή, που δεν είναι μόνο αποκαλυπτικές για τη σχέση της Αριστεράς (και των αριστερών) με το *Άξιον Εστί*, αλλά έχουν γενικότερη αξία: Τάκης Καγιαλής, «Η μοντέρνα ποίηση και η αριστερή κριτική: η περίπτωση του *Άξιον Εστί*», *Νέα Εστία*, τχ. 1743, αφιέρωμα στον Γ. Θεοτοκά, σ. 415-435.

⁷⁹⁵ Για τον Τσίρκα βλ. Γιώργος Γεωργής, *Η συνάντηση Στρατή Τσίρκα - Γιώργου Σεφέρη. Μια φιλία που βράδυνε*, Καστανιώτης, Αθήνα 2016. Για τους Αναγνωστάκηδες, βλ. Νόρα Αναγνωστάκη, «Γ. Σεφέρης. Ο ποιητής μου φορούσε κίτρινα πάνινα παπούτσια...», *Το Βήμα*, 27.2.2000 (αφιέρωμα στον Γ. Σεφέρη)· από τη μαρτυρία αυτή της Αναγνωστάκη: «Το επόμενο μεσημέρι Σεφέρηδες, Σαββίδηδες και εμείς [Μανώλης και Νόρα Αναγνωστάκη] στη Νεράιδα του γιαλού. Ο Σαββίδης παραγγέλνει συνέχεια και τρώμε ό,τι εκλεκτό παράγει ο Θερμαϊκός και η μαγειρική τέχνη της Σαλονίκης. Η ατμόσφαιρα οικεία. [Ο Σεφέρης] μας επαινεί το περιοδικό μας, την *Κριτική*, πρώτον, γιατί ήταν ανοιχτό στις αξίες καταργώντας τις κομματικές ταυτότητες και, δεύτερον, για την παρακολούθηση των εκτός Ελλάδος, σύγχρονων πνευματικών ρευμάτων».

⁷⁹⁶ Βλ. Αμιλία Κάραλη, *Μια ημιτελής Άνοιξη... Ιδεολογία, πολιτική και λογοτεχνία στο περιοδικό Επιθεώρηση Τέχνης (1954-1967)*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2005, σ. 135-136, σημ. 372. Επίσης συνολικότερα για τις συγκλίσεις φιλελευθέρων και αριστερών διανοούμενων και λογοτεχνών, βλ. Ε. Κοτζιά, *Ιδέες και αισθητική*, ό.π., σ. 212 κ.ε., καθώς και Κατερίνα Λαμπρινού, *ΕΔΑ 1965-1967. Πολιτική και ιδεολογία*, Πόλις, Αθήνα 2017, σ. 489 κ.ε., ιδίως 486-488.

γραμματέα του Υπουργείου Παιδείας Ευάγγελο Παπανούτσο, θα στηριχτεί κριτικά από την ΕΔΑ, ενώ θα δεχθεί τα σφοδρά πυρά των κορυφαίων συντηρητικών θεσμών, όπως η Φιλοσοφική Αθηνών, και των επιφανών διανοουμένων του χώρου (Κ.Δ. Γεωργούλης, Π. Μπρατσιώτης, Ι.Ν. Θεοδωρακόπουλος). Όπως συμπυκνώνει και δείχνει και η αντιπαράθεση αυτή, ο βασικός αντίπαλος των κεντρώων και φιλελεύθερων δεν είναι η κομμουνιστική Αριστερά, η οποία συστρατεύεται (με επιμέρους αντιρρήσεις και αποστάσεις) αλλά οι συντηρητικοί. Ο αρχιτέκτονας της Μεταρρύθμισης του 1964, Ευάγγελος Παπανούτσος, θα το συνοψίσει επιγραμματικά στο κείμενό του για τον μεγάλο μεταρρυθμιστή της προπολεμικής περιόδου, τον Αλέξανδρο Δελμούζο, σκιαγραφώντας την αντίδραση, και γενικότερα την αντιδραστική αστική τάξη της Ελλάδας:

«Η ελληνική αστική τάξη είναι αντιδραστική. Δεν εγνώρισε και δεν έζησε καμιά από τις αρετές που αποτελέσανε την αξία, τον υπαρκτικό λόγο των αστικών τάξεων της Δύσης. Ούτε τη δίψα της απροκατάληπτης αλήθειας, ούτε το γενναίο πέταγμα της ελεύθερης έρευνας, ούτε το σεβασμό της ελευθερίας της συνείδησης, ούτε την τιμή προς τους δημιουργούς του καλύτερου μέλλοντος. Η ελληνική αστική τάξη φέρνει μέσα της βαθύτατα τα σπέρματα της αδυναμίας. Παραγνώρισε και παραγνωρίζει πεισματικά τις βασικές αλήθειες που έφεραν την Αναγέννηση στη Δύση, τη μετάβαση από το σκοτεινό μεσαίωνα στον ανοιχτό ορίζοντα της σκέψης, της φιλοσοφίας, της επιστήμης και της καλλιτεχνικής δημιουργίας των Νεωτέρων Χρόνων. Η ελληνική αστική τάξη είναι προορισμένη να στολίζεται με φράκο και κολλαριστό πουκάμισο και να 'χει τη στεγνή ψυχή μεσαιωνικού καλόγερου. Υποκρισία, σεμνοτυφία, ηθική κούφια, αρετή των λόγων και εκμετάλλευση. Αν η τάξη αυτή, που κυβερνάει το δύσμοιρο λαό και τον εξαπατά εκατό χρόνια τώρα, είχε κόκκο μυαλού, θα είχε αγκαλιάσει την Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση. [...]

Μα οι Νεοέλληνες αστοί, πότε με τις κατηγορίες για τσαρικά ρούβλια, πότε με αθεΐες, πότε με μπολσεβικισμούς, πότε με ανηθικότητες, κλοτσοβόλησαν κάθε φορά, έφτυσαν, ερύπαναν κάθε “άνθρωπο” που αγαπώντας πλατιά το λαό του ήρθε για να τους μεταδώσει λίγο φως».⁷⁹⁷

Ο αγώνας κατά της αποστασίας, από το καλοκαίρι του 1965 και μετά, θα ενισχύσει και θα επιταχύνει τη σύγκλιση αριστερών και κεντρώων έναντι του κοινού εχθρού, που συμπυκνώνεται τώρα κυρίως στους αποστάτες και το Παλάτι. Η «έκτακτη έκδοση» τεύχους της *Επιθεώρησης Τέχνης*, τον Ιούλιο του 1965 με τίτλο «Οι πνευματικοί άνθρωποι στη μάχη για τα δημοκράτια» είναι ενδεικτική για την αλλαγή των δεδομένων και τις νέες καταστάσεις. Στο τεύχος αυτό, όπως και σε αφιερώματα επόμενων τευχών για το ίδιο ζήτημα, θα δούμε να συνυπάρχουν, μαζί με όλα τα γνωστά ονόματα της αριστερής διάνοησης (Νικηφόρος

⁷⁹⁷ Ε.Π. Παπανούτσος, *Αλέξανδρος Δελμούζος. Η ζωή του, επιλογή από το έργο του*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1978, σ. 96-97. Αποσπάσματα παραθέτει και ο Κων. Γερ. Γιαννόπουλος «Μια διαμάχη του Κ. Τσάτσου με τρεις κεντρώους διανοούμενους», constitutionalism.gr, 20.9.2010 (bit.do/tsa-dia).

Βρεττάκος, Στρατής Τσίρκας, Αλέξανδρος Αργυρίου, Ρόζα Ιμβριώτη κ.ά.), ο Άγγελος Τερζάκης, η Μελισσάνθη, ο Στράτης Μυριβήλης, ο Νίκος Εγγονόπουλος.⁷⁹⁸

Στα όσα συνδέονται με CCF, ο Κόρακας, όταν αποτυχαίνει το 1962 να συγκεντρώσει υπογραφές Ελλήνων διανοουμένων εναντίον της «κινεζικής επιθετικότητας» προς την Ινδία, όπως του έχει ζητήσει ο Τζόσελσον, θα προσφύγει στην κλασική φράση του Ζυλιέν Μπεντά: θα κάνει λόγο για «προδοσία των διανοουμένων».⁷⁹⁹ Ο Κόρακας μιλάει με υποκειμενισμό και πάθος, που τροφοδοτούν τόσο η προσωπική του αποτυχία όσο και ο σφροδρός αντικομμουνισμός του, ωστόσο, για άλλη μια φορά, αναφέρεται σε μια υπαρκτή πραγματικότητα:

«Οι Έλληνες διανοούμενοι, όπως οι κ.κ. Τερζάκης και Θεοτοκάς έχουν αρνηθεί για να υπογράψουν μια τέτοια διαμαρτυρία, με διάφορα προσχήματα, όπως ότι “τον τελευταίο καιρό έχει γίνει κατάχρηση τέτοιων διαμαρτυριών, οι οποίες, εξαιτίας του μεγάλου αριθμού και της επανάληψής τους έχουν χάσει το ενδιαφέρον και το κύρος τους”. Αν δεν κάνω λάθος στο παρελθόν, σας έχω μιλήσει και γράψει για την έλλειψη Ελλήνων διανοουμένων. Πρόκειται για ένα φαινόμενο εξαιρετικά σοβαρό, διότι αυτή τη συμπεριφορά δεν τη βλέπουμε μόνο στις εξωτερικές υποθέσεις, αλλά και στις εσωτερικές. Πράγματι, μπορούμε να μιλήσουμε για μια αληθινή προδοσία των διανοουμένων στην Ελλάδα, προδοσία που καταδείχθηκε με εντυπωσιακό τρόπο πριν από ένα χρόνο, όταν ξεκίνησε ο αγώνας για την αποκατάσταση της δημοκρατίας στην κοινωνική και πολιτική ζωή της Ελλάδας ενάντια στην κυβέρνηση και το καθεστώς της, επιστέγασμα των οποίων ήταν οι χειρισμοί και οι λαθροχειρίες των εκλογών της 29.10.61.

Όλα αυτά τα πρόσωπα δεν παίρνουν καμιά θέση στα φλέγοντα προβλήματα της εποχής μας (κομμουνισμός και αντίδραση). Είναι αλήθεια ότι μέχρι κάποια χρονική στιγμή μιλούσαν εναντίον του κομμουνισμού· σήμερα, με τις προσκλήσεις στην ΕΣΣΔ μένουν σιωπηλοί· αυτή είναι η περίπτωση του κ. Θεοτοκά, που αναχωρεί αυτές τις μέρες για τη Ρωσία!». ⁸⁰⁰

Οι συντηρητικοί διανοούμενοι και οι κυρίαρχες τάσεις του ελληνικού αντικομμουνισμού

Οι καθαυτό συντηρητικοί διανοούμενοι δεν είναι η πρωταρχική ομάδα στην οποία απευθύνεται το CCF, ωστόσο στους κόλπους του περιλαμβάνονται και εκπρόσωποι της τάσης αυτής. Για παράδειγμα, η αμερικανική συνιστώσα του CCF, η American Committee for

⁷⁹⁸ Βλ. Δημήτρης Παπανικολάου, «Η τέχνη της χειρονομίας: ξαναδιαβάζοντας τα *Δεκαοχτώ Κείμενα*», *Νέα Εστία*, τχ. 1743 (Μάρτιος 2003), σ. 447· Ε. Κοτζιά, *Ιδέες και αισθητική*, ό.π., σ. 217.

⁷⁹⁹ Η φράση τιτλοφορεί και τη μελέτη της Τζένης Λιαλιούτη για το CCF· βλ. Ζ. Lialliouti, «The “treason of the intellectuals”: The shadowy presence of the Congress for Cultural Freedom in Greece, 1950-1963», ό.π.

⁸⁰⁰ Κόρακας προς Hunt, 13.12.1962, φ. 4, κ. 210, IACF Records/CHI.

Cultural Freedom (ACCF)⁸⁰¹ έχει πιο έντονα συντηρητικό και αντικομμουνιστικό χαρακτήρα, σε σχέση με την κεντρική κατεύθυνση του CCF, γεγονός που αποτελεί πηγή μόνιμης τριβής. Ούτε, από την άλλη, οι ακραιφνείς φιλελεύθεροι, οι οποίοι μετέχουν στο CCF, είναι εκείνοι που κυριαρχούν. Όπως έχει παρατηρηθεί, στο οικονομικό πεδίο, στο CCF μετέχουν τόσο ο Φρίντιχ Χάγιεκ όσο και Τζων Κένεθ Γκαλμπρέιθ, κορυφαίοι εκπρόσωποι του νεοφιλελευθερισμού και του κεϋνσιανισμού, αντίστοιχα, τον τόνο όμως τον δίνει ο δεύτερος.⁸⁰²

Στην ελληνική περίπτωση, η δυσπιστία είναι αμοιβαία. Ο πολιτικοϊδεολογικός λόγος των ιδεολογικών στυλοβατών του κράτους των «εθνικοφρόνων», όπως λ.χ. του Κωνσταντίνου Τσάτσου και του Κ.Δ. Γεωργούλη, απέχει πολύ από τον λόγο των εκπροσώπων του CCF – είτε μιλάμε για τον Αρόν είτε για τον Σιλόνε ή για τον Σιλς ή τον Μπελ (κι αυτό ανεξάρτητα από τις διαφορές τους).

Χρειάζεται εδώ να δούμε την κυρίαρχη σημασία της έννοιας του «αντικομμουνισμού» στη μεταπολεμική Ελλάδα, καθώς καλύπτει ένα ευρύ φάσμα. Όπως έχει επισημάνει η Δέσποινα Παπαδημητρίου, ο όρος «αντιολοκληρωτικός/αντικομμουνιστικός» μπορεί να αναφέρεται στους «φιλελεύθερους, τους συντηρητικούς, τη μη κομμουνιστική αριστερά, πρώην κομμουνιστές, ακόμα και σε εξτρεμιστές της Δεξιάς, όπως συμβαίνει στην ελληνική περίπτωση».⁸⁰³

Την απόσταση, εδώ, μεταξύ ελληνικών συντηρητικών διανοουμένων και CCF δεν τη δημιουργεί τόσο ο ακραιφνής αντικομμουνισμός όσο τα ιδεολογικά θεμέλια του λόγου της εθνικοφροσύνης: έντονος εθνικισμός στα όρια του φυλετισμού και του ρατσισμού, επιφυλακτικότητα έναντι της Δύσης, εχθρότητα στην Αριστερά συνολικά, συντηρητισμός, υπεράσπιση και εφαρμογή του τριπτύχου Πατρίς-Θρησκεία-Οικογένεια.

⁸⁰¹ Η ACCF διαφέρει από όλα τα άλλα εθνικά γραφεία του CCF, επειδή προϋπάρχει, γεγονός που της εξασφαλίζει αυτοτέλεια· μάλιστα, ηγετικά της στελέχη όπως ο Σίντνεϋ Χουκ, ο Τζέιμς Μπάρναμ ή ο Λάιονελ Τρίλινγκ, διαδραματίζουν πρωταγωνιστικό ρόλο στη συγκρότηση του CCF. Οι αποκλίσεις της ACCF αποτελούν μόνιμο πονοκέφαλο για τον κεντρικό μηχανισμό, και ιδίως τον Τζόσελσον, ο οποίος –σε μια από τις πολλές ανάλογες παρεμβάσεις του– επιμένει πειστικά το 1953, προς την ACCF, η οποία είναι απρόθυμη, ότι πρέπει, για λόγους αξιοπιστίας, να εκδώσει (όπως και κάνει τελικά) ανακοίνωση διαμαρτυρίας για την επικείμενη εκτέλεση του ζεύγους Ρόζενμπεργκ. Λίγο αργότερα, οι δύο πλευρές τελικά οδηγούνται σε ρήξη και το 1957 η ACCF εγκαταλείπει το CCF. Βλ. Angelo Codevilla, *Informing Statecraft: Intelligence for a New Century*, The Free Press, Νέα Υόρκη 1992, σ. 254-255.

⁸⁰² P. Coleman, «How I wrote the *Liberal Conspiracy*», *ό.π.*

⁸⁰³ Despina Papadimitriou, «Establishing the cultural identity of the west in the early Cold War: a conceptual approach», *Historein*, τόμ. 14, τχ. 2 (2014), σ. 76.

Τις φιλοσοφικές και θεωρητικές προϋποθέσεις αυτού του λόγου τις συναντάμε ήδη στον Μεσοπόλεμο, στο έργο των Ελλήνων νεοκαντιανών, και κατεξοχήν του Κ. Τσάτσου, όπως και στον κύκλο του περιοδικού *Ιδέα* του Σπύρου Μελά. Εκεί εντοπίζουμε ένα ολόκληρο σύμπλεγμα ιδεών που θα αξιοποιηθεί, στα εμφυλιακά και μετεμφυλιακά χρόνια, στον αντικομμουνιστικό αγώνα για τη θεωρητική και ιδεολογική θεμελίωση του ελληνικού αντικομμουνισμού. Ανάμεσα τους, κεντρικό ρόλο κατέχει η εγγενής αντιπαλότητα ελληνισμού κομμουνισμού, η οποία ανάγεται στην αντίθεση ελληνισμού - μαρξισμού και εν τέλει ελληνισμού - υλισμού, καθώς ο ελληνισμός συνιστά την υποστασιοποίηση της Ιδέας, του παγκοσμίου πνεύματος, ενώ ο κομμουνισμός τον εκπρόσωπο του ασιατικού δεσποτισμού και βαρβαρισμού.⁸⁰⁴ Η αντιπαλότητα αυτή συνάπτεται με πολύ παλαιότερα, κεντρικά για τη συγκρότηση του «εθνικού μύθου» του νεότερου ελληνικού κράτους, ιδεολογήματα: την υπερχρόνια και πανανθρώπινη αποστολή του ελληνισμού, την ιδιαιτερότητα, μοναδικότητα και εν τέλει ανωτερότητα της ελληνικής φυλής, του ελληνισμού ως υλικού και πνευματικού θεματοφύλακα και υπερασπιστή της ελευθερίας εναντίον των βαρβάρων.

Το έργο του Κ. Τσάτσου αποτελεί μια από τις συστηματικότερες, σε φιλοσοφικό, ιδεολογικό και πολιτικό επίπεδο, πολεμικές κατά του μαρξισμού στον χώρο της ελληνικής διανόησης.⁸⁰⁵ Από τη συλλογή δοκιμίων του *Ελληνική Πορεία*, το 1952, ο αναγνώστης μπορεί να αποκτήσει μια πρώτη, αντιπροσωπευτική εικόνα βασικών ιδεών και επεξεργασιών για τη θεωρητική θεμελίωση του ελληνικού αντικομμουνισμού: η εγγελιανή θεωρία περί ιστορικών και μη ιστορικών λαών, π.χ., μετατρέπεται σε πολιτικοϊδεολογικό όπλο για την απόδειξη της ανωτερότητας του ελληνικού λαού σε αντίθεση με τους Σλάβους. Η βάση της επιχειρηματολογίας ανάγεται, εν τέλει, σε ένα είδος πολιτισμικού ρατσισμού, καθώς η φυλή ορίζεται με βάση όχι το αίμα αλλά τον πολιτισμό. Ο Τσάτσος ανάγει τον μαρξισμό στο «ασιατικό πάθος» και τον μυστικισμό των ανατολικών λαών, ενώ ταυτίζει το κλασικό με το ελληνικό. Τέλος, το «ελληνικό πνεύμα», καθοδηγούσα αρχή και βασική μέριμνα των δοκιμίων,

⁸⁰⁴ Πβ. και Κατερίνα Πάπαρη, *Ελληνικότητα και αστική διανόηση στον Μεσοπόλεμο. Το πολιτικό πρόγραμμα των Π. Κανελλόπουλου, Ι. Θεοδωρακόπουλου και Κ. Τσάτσου* Ασίνη, Αθήνα 2017, ιδίως σ. 341 κ.ε.

⁸⁰⁵ Βλ. και Στρατής Μπουρνάζος, «Στρατόπεδο Μακρονήσου, 1947-1950. Εθνική και αντικομμουνιστική αγωγή», στο *Οι χρόνοι της Ιστορίας για μια ιστορία της παιδικής ηλικίας και της νεότητας*, Πρακτικά συνεδρίου, ΙΑΕΝ, Αθήνα 1998, σ. 134-136· D. Papadimitriou, «Establishing the cultural identity of the west in the early Cold War: a conceptual approach», *ό.π.*, σ. 77-79.

το αναδεικνύει σε αυταξία, πολύ ανώτερο όχι μόνο από το ασιατικό αλλά και από ποικίλες άλλες εκδοχές, όπως το δυτικό, το μοντέρνο κ.ο.κ.⁸⁰⁶

Το «ζωτικό κέντρο» του Άρθουρ Σλέσινγκερ, η ανοιχτή κοινωνία του Καρλ Πόπερ, το τέλος των ιδεολογιών του Ντάνιελ Μπελ, η θεωρία του αντιολοκληρωτισμού της Χάνα Άρεντ, για να αναφέρουμε τέσσερα βασικά έργα από τα οποία εμπνέεται το CCF, βρίσκονται πολύ μακριά από τις παραπάνω προσεγγίσεις. Γενικότερα, στον κυρίαρχο ελληνικό αντικομμουνιστικό λόγο που διαμορφώνεται από τα χρόνια του Εμφυλίου και μετά, κυριαρχούν τα «κονσερβοκούτια», το φυλετικό μίσος (οι Εαμο-σλαβο-βούλγαροι), η τερατοποίηση του αντιπάλου, με τον Στάλιν και τον Ζαχαριάδη να μοιάζουν με κακούς δράκους και ενσάρκωση του απόλυτου κακού. Οι υποδοχές για τον σκληρό αλλά επεξεργασμένο και εμπειριστατωμένο αντισοβιετισμό του CCF, με την έμφαση στο μοντέλο της δυτικής δημοκρατίας και τη θεωρία του ολοκληρωτισμού, δεν υπάρχουν στην Ελλάδα.

Μετά το 1950 στην Ελλάδα αναπτύσσεται και μια πιο πραγματιστική τάση, όσον αφορά την αντιμετώπιση του κομμουνισμού, που απομακρύνεται από τον «πολεμικό αντικομμουνισμό» των χρόνων του Εμφυλίου, με αναφορές σε συγκεκριμένα ζητήματα, όπως η έλλειψη ελευθερίας και δημοκρατίας ή το χαμηλό βιοτικό επίπεδο στη Σοβιετική Ένωση. Βασικοί εκπρόσωποι της τάσης αυτής, που μπορούμε να την ονομάσουμε «σοβιετολογική», είναι ο Γρηγόριος Γραμματικόπουλος, ο Σάββας Κωνσταντόπουλος, ο Θεοφύλακτος Παπακωνσταντίνου και ο Γεώργιος Γεωργαλάς, καθώς και τα περιοδικά *Πίσω από το Παραπέτασμα* και *Αγών των Ιδεών*, τα *Σύνορα των Δύο Κόσμων*, και η –γνωστότερη όλων– *Σοβιετολογία*. Μελετώντας τα, μπορούμε να δούμε κοινά σημεία και σημεία επαφή με τις αναλύσεις και την οπτική των επιφανών «σοβιετολόγων» του CCF, για παράδειγμα των δύο εκδοτών του περιοδικού *Survey* (και μετέπειτα *Soviet Survey*) Ουόλτερ Λακέρ και Λέοπολντ Λάμπεντζ.⁸⁰⁷

Ωστόσο, η τάση αυτή του «σοβιετολογικού» αντικομμουνισμού δεν θα γίνει κυρίαρχη στην Ελλάδα. Ακόμα και μετά τη λήξη του Εμφυλίου, ο «πολεμικός αντικομμουνισμός» διατηρεί αμείωτη την ισχύ του, καθώς τον τόνο στον επίσημο λόγο εξακολουθούν να δίνουν οι «εαμοβούλγαροι» και οι «κληστοσυμμορίται». Εκτός αυτού, με εξαίρεση τον Θεοφύλακτο Παπακωνσταντίνου, οι Έλληνες σοβιετολόγοι δεν αποκαθιστούν σταθερή σχέση με το CCF.

⁸⁰⁶ Για τον σκληρό μεταπολεμικό αντικομμουνισμό του Τσάτσου και τις διαμάχες του με τον Φαίδωνα Βεγλερή, τον Γιώργο Θεοδοκά και τον Ευάγγελο Παπανούτσο, βλ. Κων. Γερ. Γιαννόπουλος «Μια διαμάχη του Κ. Τσάτσου με τρεις κεντρικούς διανοούμενους», ό.π.

⁸⁰⁷ Για το περιοδικό, βλ. Giles Scott-Smith, «Tracking the Bear: *Survey*», στο Giles Scott-Smith και Charlotte A. Lerg, *Campaigning Culture and the Global Cold War*, Palgrave Macmillan, Νέα Υόρκη 2017, σ. 167-183.

Έτσι, η πρώτη επαφή του Γρηγόριου Γραμματικόπουλου με το CCF το 1954, παρά την ενθουσιώδη ανταπόκριση του Νικολά Ναμπόκοφ, δεν θα συνεχιστεί, για λόγους που δεν γνωρίζουμε. Ακόμα, ούτε ο Σάββας Κωνσταντόπουλος και ο Γεώργιος Γεωργαλάς καλλιεργούν σχέσεις με το CCF. Ο Γεωργαλάς, όπως αναφέρει ο ίδιος στο βιογραφικό του, αλλά και σύμφωνα με μαρτυρία του,⁸⁰⁸ διατηρεί σχέσεις με το Ινστιτούτο του Μονάχου για τη Μελέτη της ΕΣΣΔ, πληροφορία την οποία επιβεβαιώνουν στην πράξη και τα περιεχόμενα των τευχών της *Σοβιετολογίας*. Όπως δείχνουν και μια σειρά άλλες ενδείξεις, το Ινστιτούτο του Μονάχου⁸⁰⁹ και τα έντυπα του,⁸¹⁰ και όχι τα περιοδικά του CCF που αναφέρονται στη Σοβιετική Ένωση και την Κίνα (το *Soviet Survey* και το *The China Quarterly*), είναι η βασική διεθνής αναφορά για τον κρατικό αντικομμουνισμό. Έτσι, απόρρητα έγγραφα της CIA δείχνουν τις επαφές στελεχών της ΚΥΠ με το Ινστιτούτο του Μονάχου,⁸¹¹ ενώ στο «Περιληπτικόν Πρόγραμμα Δραστηριότητας της Υπηρεσίας Πληροφοριών διά το 1962» εκτιμάται ως πρώτη προτεραιότητα η «μετεκπαίδευσις ωρισμένων στελεχών της Υπηρεσίας εις τας ειδικάς σοβιετολογικάς σχολάς του Μονάχου (Ινστιτούτον Σοβιετολογίας) και των Παρισίων».⁸¹²

Με λίγα λόγια, ο κυρίαρχος ελληνικός αντικομμουνισμός, στις ποικίλες εκδοχές του, με βασικούς πυλώνες του τον εθνικισμό και τον συντηρητισμό, δεν μπορεί να υιοθετήσει την πολιτική του CCF. Η αδυναμία των ελληνικών αντικομμουνιστικών ελίτ να ταυτιστούν με τον κοινωνικό και πολιτισμικό εκσυγχρονισμό, όπως σημειώνει η Τζένη Λιαλιούτη, καθώς στη

⁸⁰⁸ Το προτάσσει στα βιβλία του· βλ., λ.χ., Γεώργιος Κ. Γεωργαλάς, *Η προπαγάνδα. Μεθοδική και τεχνική της αγωγής των μαζών*, Γεωργιάδης – Εκδοτική Εταιρεία, Αθήνα 1967. Την πληροφορία ότι είχε επισκεφθεί και διατηρούσε σχέσεις με το Ινστιτούτο του Μονάχου την είχε επιβεβαιώσει και ο ίδιος, σε συνέντευξη στον γράφοντα, 2008.

⁸⁰⁹ Το Ινστιτούτο του Μονάχου παίζει σημαντικό ρόλο στις σοβιετολογικές σπουδές και, παρότι βρίσκεται στη Δυτική Γερμανία, μετέχει κυρίως στην κοινότητα των Αμερικανών και Βρετανών σοβιετολόγων και κρεμινολόγων. Στην ίδρυση και τη λειτουργία του έχουν παίξει ρόλο Ρώσοι εμικρέδες, ενώ χρηματοδοτείται από τη CIA, μέσω των Φίλων του Radio Liberty. Βλ. Charles T. O'Connell, *The Munich Institute for the Study of the USSR: Origin and Social Composition*, University of Pittsburgh Center for Russian and East European Studies, Πίτσμπουργκ 1990, σ. 4-5.

⁸¹⁰ Τα αγγλόφωνα *Problems on the Soviet Union, Soviet Affairs Analysis Service* (εβδομαδιαίο), *Bulletin* και το γαλλόφωνο *Problèmes soviétiques*, εκδόσεις όλες του Ινστιτούτου για τη Μελέτη της ΕΣΣΔ, περιλαμβάνονται στον «βιβλιογραφικό οδηγό» για τη μελέτη του κομμουνισμού ο οποίος παρατίθεται σε ένα από τα βασικά αντικομμουνιστικά εγχειρίδια που διδάσκεται στις σχολές της Αστυνομίας και του Στρατού: Αθανάσιος Παυλόπουλος [= Θανάσης Λυκογιάννης], *Ιστορία διεθνούς κομμουνισμού*, Αθήνα 1965 με εκδότες τόσο το Γενικόν Επιτελείον Στρατού/Σχολή Γενικής Μορφώσεως όσο και την Αστυνομία Πόλεων/Σχολή Υπαστυνόμων (και πολλές ανατυπώσεις τα επόμενα έτη).

⁸¹¹ «DTDORICAKACTIVE/Operations, John Athanassoulis» (απόρρητο), 26.9.1958, αρ. 5197c263993294098d50dcfd, στην ιστοσελίδα της CIA (bit.ly/2ugCN1w).

⁸¹² Παύλος Πετρίδης, *Εξουσία και παραεξουσία στην Ελλάδα 1957-1967: Απόρρητα ντοκουμέντα*, Προσκήνιο, Αθήνα 2000, σ. 228.

οπτική τους τα αιτήματα εκδημοκρατισμού και κοινωνικού εκσυγχρονισμού θεωρούνται φιλοκομμουνιστικά,⁸¹³ έχει καθοριστική σημασία όχι μόνο για το CCF και την περίπτωση που συζητάμε, αλλά συνολικότερα για τη διαμόρφωση του ιδεολογικού και πολιτικού τοπίου στη μεταπολεμική Ελλάδα.

Μπορούμε, εν κατακλείδι, να συνοψίσουμε ως εξής το τριπλό αδιέξοδο της απεύθυνσης του CCF στην Ελλάδα:

Πρώτον, δεν μπορεί να συνεργαστεί με σοσιαλιστές, καθώς η συντριπτική πλειονότητά τους εμπίπτει στην κατηγορία των «συνοδοιπόρων».

Δεύτερον, βρίσκει μικρή ανταπόκριση στους φιλελεύθερους διανοούμενους, καθώς όσο προχωράμε στη δεκαετία του 1950, οι προτεραιότητές τους αποκλίνουν όλο και περισσότερο από εκείνες του CCF: η ανάπτυξη και η κατίσχυσή τους απαιτεί πρωτίστως την οριοθέτηση από την κυρίαρχουσα εθνικοφροσύνη και τη σύγκρουση με αυτή, καθώς και την ανάπτυξη σχέσεων με την Αριστερά, που έχει ισχυρή παρουσία στον χώρο των γραμμάτων και των τεχνών.

Τρίτον, η ατζέντα του φιλελεύθερου αντικομμουνισμού και του ζωτικού κέντρου του CCF είναι ασύμβατη με τον κυρίαρχο «πολεμικό αντικομμουνισμό» που κυριαρχεί στην Ελλάδα, όχι μόνο στην εμφυλιακή αλλά τη μετεμφυλιακή περίοδο, δίνοντας έμφαση σε στοιχεία όπως το «ψεύδος» και οι «κακουργίες» του κομμουνισμού.

Αν σε όλα αυτά προσθέσουμε τον γρήγορα αναπτυσσόμενο πολιτικό αντιαμερικανισμό, από τα μέσα της δεκαετίας του 1950 και μετά, το υπόβαθρο του υπάρχοντος πολιτισμικού αντιαμερικανισμού, καθώς και την ανεπάρκεια, σε πολλά επίπεδα, του Έλληνα εκπροσώπου του CCF, Μανώλη Κόρακα, έχουμε σκιαγραφήσει, νομίζω, το πλαίσιο και τους λόγους της καχεκτικής παρουσίας και ανάπτυξης του CCF στην Ελλάδα.

⁸¹³ Τζένη Λιαλιούτη, «Ο “άλλος” αντικομμουνισμός και ο Πολιτιστικός Ψυχρός Πόλεμος: ο Μανώλης Κόρακας και το Congress for Cultural Freedom», ανακοίνωση στα Προσχέδια Ιστορίας των ΑΣΚΙ, Αθήνα, 9.6.2017, σ. 37. Βλ., πιο αναλυτικά, Zinovia Lialiouti, «American Cultural Diplomacy in Greece 1953-1968», *Journal of Transatlantic Studies*, 15(3), 2017, ιδίως σ. 230-231, 244-245.

ΠΗΓΕΣ-ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΑΡΧΕΙΑΚΕΣ ΠΗΓΕΣ

University of Chicago Library (Regenstein Library), Special Collections Research Center,
Σικάγο

International Association for Cultural Freedom Records

The George Meany Memorial Archives, Special Collections, University of Maryland, Μέρυ
λαντ

Irving Brown Files, 1943-1989

Jay Lovestein Files

Harry Ransom Center, The University of Texas at Austin, Ώστιν

Michael Josselson Papers 1914-1991

University of Arkansas Libraries, Special Collections, Αρκάνσας

Bureau of Educational and Cultural Affairs Collection

International Institute of Social History (IISH), Αμστερνταμ

Julius Braunthal Papers

Elisabeth Fisher-Spanjer Archive

Benedict Kautsky Papers

International Union of Socialist Youth (IUSY) IUSY Archives

Archives Nationales (France), Site de Pierrefitte-sur-Seine, Παρίσι

Fonds Marceau Pivert

Stanford University, Hoover Institution Archives, Στάνφορντ

Leopold Labeledz Papers

Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας, Αθήνα

Αρχείο ΕΔΑ

Αρχείο Μανώλη Κόρακα

Αρχείο Στράτη Σωμερίτη

Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αθήνα

Αρχείο Άγγελου Τερζάκη

Αρχείο Ηλία Βενέζη
Αρχείο Γιώργου Θεοδοκά
Αρχείο Ιωάννας και Κωνσταντίνου Τσάτσου/Αρχείο Κ. Τσάτσου

Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο-ΜΙΕΤ (ΕΛΙΑ-ΜΙΕΤ), Αθήνα

Αρχείο Τρύφωνος Τριανταφυλλάκου
Αρχείο Δημητρίου Σαμοΐρη
Αρχείο Νίκου Δημητράτου
Αρχείο περιοδικού *Νέας Εστίας* - Πέτρου Χάρη

Σπουδαστήριο Νέου Ελληνισμού, Αθήνα

Κατάλογος Βιβλιοθήκης Γ.Π. Σεφέρη
Κατάλογος Βιβλιοθήκης Κ.Θ. Δημαρά

ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΕΝΕΣ ΠΗΓΕΣ ΚΑΙ ΠΗΓΕΣ ΣΤΟ ΔΙΑΔΙΚΤΥΟ

CIA, *Freedom of Information Act Electronic Reading Room*
(www.cia.gov/library/readingroom/home).

Department of State, *Foreign Relations of the United States (FRUS)*, Ουάσινγκτον, 1989-2002:
1945-1950: Emergence of the Intelligence Establishment. 1955-1957, τόμ. XXIV· *1958-1960*, τόμ. X,
μέρος 2· *1961-1963*, τόμ. XVI· *1964-1968*, τόμ. XVI (history.state.gov/historicaldocuments/ebooks).

Aid Matthew (επιμ.), *Cold War Intelligence. The Secret War Between the U.S. and the USSR, 1945-1991* (primarysources.brillonline.com/browse/cold-war-intelligence).

NATO Archives Online (archives.nato.int).

The Association for Diplomatic Studies and Training Foreign Affairs Oral History Project
(adst.org/oral-history).

U.S. Declassified Documents Online (DDRS) (www.gale.com/intl/c/us-declassified-documents-online).

Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αρχείο Ιωάννας και Κωνσταντίνου Τσάτσου (ψηφιοποιημένη η υποενοότητα III.3. 1945-1950, βλ. www.ascsa.edu.gr/index.php/archives/konstantinos-tsatsos-finding-aid-series-iii).

ΚΚΕ, *Τα επίσημα κείμενα*, τόμ. 7-9 (1949-1967), Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1995-2002.

Σβολόπουλος Κωνσταντίνος (επιμ.), *Αρχείο Καραμανλή*, τόμ. 1-6 (1946-1967), Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1997.

ΠΡΟΦΟΡΙΚΕΣ ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΕΙΣ

Γεώργιος Γεωργαλάς, Αθήνα
Χαράλαμπος Κόρακας, Αθήνα
Γιώργος Αντωνοκάκης, Αθήνα
Λένα Σαββίδη, Αθήνα

ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ

Der Monat

Preuves

Encounter

Forum

Η Αυγή, 1952-1967

Ο Αγών των ιδεών 1959-1962

Το Βήμα, 1950-1967

Γνώσεις, 1958-1959

Διεθνής Ζωή, 1958-

Διεθνείς Σχέσεις, 1962-1969

Ελευθερία, 1950-1967

Ελεύθερος Κόσμος (περ.)

Εποχές, 1963-1967

Επιθεώρηση Τέχνης, 1954-1967

Μαχητής, 1950-1951

Νέος Μαχητής, 1947-1949

Τα Νέα, 1950-1967

Τα Νέα Ελληνικά, 1952, 1957, 1966-1967

Παραγωγικότητα

Πίσω από το παραπέτασμα, 1951-1953

Ρωσικά Νέα

Νέα Εστία, 1950-1967

Νέα Οικονομία

Σπουδαί

Σύνορα των δύο κόσμων, 1954-1955

ΚΕΙΜΕΝΑ ΤΗΣ ΕΠΟΧΗΣ

Aron Raymond, *The Opium of the Intellectuals*, W. W. Norton & Company, Νέα Υόρκη 1962 [α' γαλλική έκδ.: 1955].

Bell Daniel, *The End of Ideology: On the Exhaustion of Political Ideas in the Fifties*, Free Press, Γκλένκοου (Ιλλινόις) 1960.

Burks R.V., «Statistical profile of the Greek communist», *The Journal of Modern History*, τόμ. 27, τχ. 2 (Ιούνιος 1955), σ. 153-158.

Burks R.V., *The Dynamics of Communism in Eastern Europe*, Princeton University Press, Πρίνστον 1961.

Crossman Richard (επιμ.), *The God that Failed*, Harper & Brothers, Νέα Υόρκη 1949.

Dizard Wilson P., *The Strategy of Truth. The Story of the U.S. Information Service*, Public Affairs Press, Ουάσινγκτον 1961.

Jelenski K. A. (επιμ.), *History and Hope: Progress in Freedom; The Berlin Conference of 1960*, Routledge & Kegan Paul, Λονδίνο 1962.

Padhye Prabhakar (επιμ.), *Democracy in the new states. Rhodes seminar papers*, Office for Asian Affairs, Congress for Cultural Freedom, Νέο Δελχί 1959.

Padhye Prabhakar (επιμ.), *Afro-Asian Attitudes*, Office for Asian Affairs, Congress for Cultural Freedom, Νέο Δελχί 1961.

Podheretz Norman (επιμ.), «Liberal anti-Communism revisited», *Commentary*, τόμ. 44 (Σεπτέμβριος 1967), σ. 31-78.

Schlesinger Jr. Arthur M., *The Vital Center. The Politics of Freedom*, Houghton Mifflin Co., Βοστόνη 1949.

Shils Edward, «Old societies, new states. A dialogue at Rhodes», *Encounter*, τόμ. 12, τχ. 3 (Μάρτιος 1959), σ. 32-41.

Shils Edward, *Portraits: A Gallery of Intellectuals*, University of Chicago Press, Σικάγο 1997.

Arendt Hannah, *Οι απαρχές του ολοκληρωτισμού*, μέρος τρίτο: *Το ολοκληρωτικό κράτος*, μτφρ. Βασίλης Τομανάς, Νησίδες, Θεσσαλονίκη 2017 [α' αμερικ. έκδ.: 1951]

[Γραμματικόπουλος Γρηγόριος], *Το μεγάλο ψέμμα: Ο κομμουνισμός στη Ρωσσία, στον κόσμο και στην Ελλάδα*, Εκδόσεις Εθνικής Διαφωτίσεως, Αθήνα [1948].

Ελληνικόν Who's Who. Βιογραφικό λεξικόν προσωπικοτήτων: τις, πόθεν, Εκδοτικός Οργανισμός Who's Who, β' έκδ., Αθήνα χ.χ.

Θεοτοκάς Γ., Γ.Κ. Κατσίμπαλης, *Αλληλογραφία 1930-1966*, επιμ. Χ.Λ. Καραόγλου, Αμαλία Ξυνογαλά, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα 2008.

Θεοτοκάς Γιώργος, *Δοκίμιο για την Αμερική*, εισαγωγή: Ν.Κ. Αλιβιζάτος, επίμετρα: Ιωάννα Λαλιώτου, Βασίλης Λαμπρόπουλος, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα 2009.

Θεοτοκάς Γιώργος, *Στοχασμοί και θέσεις. Πολιτικά κείμενα*, επιμ. Νίκος Αλιβιζάτος και Μιχάλης Τσαπόγας, 2 τόμοι, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα 1996.

Κασιμάτης Γρηγόριος, *Η Ελλάς και ο κόσμος. Δοκίμια-λόγοι-άρθρα*, χ.ε., Αθήνα 1961.

Κατσίμπαλης Γ. Κ., Γιώργος Σεφέρης, «*Αγαπητέ μου Γιώργο*», *αλληλογραφία (1924-1970)*, 2 τόμοι, Ίκαρος, Αθήνα 2009.

Κώστα Ευαγγελία, *Από την αλληλογραφία Ρόδη Ρούφου και Θ. Δ. Φραγκόπουλου (1946-1959)*, ανέκδοτη μεταπτυχιακή εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Φιλολογίας, Θεσσαλονίκη 2015.

Malraux André, André Breton, Ignazio Silone, Arthur Koestler, Sidney Hook, Raymond Aron, *Τέχνη, Επιστήμη και Ελευθερία*, πρόλογος Θεοφύλακτος Παπακωνσταντίνου, έκδοσις του Συνεδρίου διά την Πνευματικήν Ελευθερίαν, Αθήνα 1955.

Μοσχονάς Εμμ., *Βιβλιογραφία Γιώργου Θεοτοκά 1922-1973*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2004 (α' έκδ.: 1978).

Παπακωνσταντίνου Θεοφύλακτος, *Ανατομία της επαναστάσεως: θεωρητική και ιστορική ανάλυσις της δυναμικής του κομμουνισμού: οι τρεις «γύροι» του Κ.Κ.Ε., χ.ε.*, Αθήνα 1952.

Σκαλούμπακας Παναγιώτης, *Ο διεθνής κομμουνισμός*, Στρατιωτική Σχολή Ευελπίδων, Αθήνα 1959.

Τσάτσος Κωνσταντίνος, *Ελληνική πορεία*, Ίκαρος, Αθήνα 1952 (β' έκδ., συμπληρωμένη: Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα χ.χ. [= 1968]).

ΜΕΛΕΤΕΣ

Abrams Nathan, *Norman Podhoretz and Commentary Magazine. The Rise and Fall of the Neocons*, Continuum, Νέα Υόρκη και Λονδίνο 2010.

Aldrich Richard J., «OSS, CIA and European unity: The American committee on United Europe» 1948-60», *Diplomacy & Statecraft*, τόμ. 8, τχ. 1 (1997), σ. 184-227.

Angster Julia, «“The finest labour network in Europe”. American labour and the Cold War», στο Helen Laville, Hugh Wilford (επιμ.), *The US Government, Citizen Groups, and the Cold War: The State-Private Network*, Routledge, Λονδίνο 2006, σ. 100-115.

Arndt Richard, *The First Resort of Kings: American Cultural Diplomacy in the Twentieth Century*, Potomac Books, Ουάσινγκτον 2005.

Barnhisel Greg, *Cold War Modernists: Art, Literature, and American Cultural Diplomacy*, Columbia University Press, Νέα Υόρκη 2015.

Bar-Tal Daniel, «Self-censorship: The conceptual framework», στο Daniel Bar-Tal, Rafi Nets-Zehngut, Keren Sharvit, *Self-Censorship in Contexts of Conflict Theory and Research*, Springer, Νέα Υόρκη 2017, σ. 1-18.

Berghahn Volker, *America and the Intellectual Cold Wars in Europe: Shepard Stone between Philanthropy, Academy, and Diplomacy*, Princeton University Press, Πρίνστον 2001.

Bieber Marion, *On the Sidelines of History. Fragments of a Life*, χ.ε., χ.χ. [= post 2007].

Black Lawrence, «“The bitterest enemies of Communism”: Labour revisionists, Atlanticism and the Cold War», *Contemporary British History*, τόμ. 15, τχ. 3 (2010), σ. 26-62.

Bloom Alexander, *Prodigal Sons: The New York Intellectuals and Their World*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη 1986.

Bogart Leo (με τη συνεργασία της Agnes Bogart), *Premises for Propaganda: The United States Information Agency's Operating Assumptions in the Cold War*, Free Press, Νέα Υόρκη 1976 [β' αναθεωρημένη έκδοση: *Cool Words, Cold War: A New Look at USIA's Premises for Propaganda*, American University Press, Ουάσινγκτον 1995].

Bogart Leo, «Measuring the effectiveness of an overseas information campaign: A case history», *The Public Opinion Quarterly*, τ. 21, τχ. 4 (χειμώνα 1957-1958), σ. 475-498.

Bondy François, *European Notebook. New Societies and Old Politics, 1945-1985*, Transaction Publishers, Νιου Μπράνσγουικ 2005.

Brogi Alessandro, *A Question of Self-Esteem: The United States and the Cold War Choices in France and Italy, 1944-1958*, Praeger, Γουέστπορτ 2002.

Caute David, *The Dancer Defects: The Struggle for Cultural Supremacy during the Cold War*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη 2003.

Ceplair Larry, *Anti-Communism in Twentieth-Century America. A Critical History*, Praeger, Σάντα Μπάρμπαρα κ.α. 2011.

Charpier Frédéric, *La CIA en France: 60 ans d'ingérence dans les affaires françaises*, Seuil, Παρίσι 2008.

Coleman Peter, «How I wrote the *Liberal Conspiracy*», στο *The Last Intellectuals. Essays on Writers and Politics*, Quadrant Books, Μπέλμαν, Νιου Σάουθ Ουέλς 2010 (www.the-rathouse.com/2013/Liberal-Conspiracy.html).

Coleman Peter, *The Liberal Conspiracy. The Congress for Cultural Freedom and the Struggle for Mind of Postwar Europe*, The Free Press, Νέα Υόρκη 1989.

Costa Ettore, *The Labour Party, Denis Healey and the International Socialist Movement during the Cold War (1945-1951)*, Palgrave Macmillan, Μπέισινγκστοουκ 2018.

Cull Nicholas, *The Cold War and the United States Information Agency. American Propaganda and Public Diplomacy, 1945-1989*, Cambridge University Press, Νέα Υόρκη 2008.

Cushner Ari Nathan, *Cold War Comrades: Left-Liberal Anticommunism and American Empire, 1941-1968*, ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, University of California, Σάντα Κρουζ, Σεπτέμβριος 2017.

Davenport Lisa E., *Jazz Diplomacy. Promoting America in the Cold War Era*, University Press of Mississippi, Τζάκσον 2009.

De Vries Tity, «The 1967 Central Intelligence Agency scandal: Catalyst in a transforming relationship between state and people», *The Journal of American History*, τόμ. 98, τχ. 4 (2012), σ. 1075-1092.

Depoe Stephen P., *Arthur M. Schlesinger, Jr., and the Ideological History of American Liberalism*, University of Alabama Press, Τασκαλούζα 1994.

Dobrenko Vladimir, *Conspiracy of Peace: The Cold War, the International Peace Movement, and the Soviet Peace Campaign, 1946-1956*, ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, LSE, Λονδίνο 2016.

Dower Barrett, «The influence of the American Federation of Labor on the Force Ouvrière, 1944-1954», στο Robert Anthony Waters Jr., Geert Van Goethem (επιμ.), *American Labor's Global Ambassadors: The International History of the AFL-CIO during the Cold War*, Palgrave Macmillan, Νέα Υόρκη 2013, σ. 85-101.

Draenos Stan, «United States Foreign Policy and the liberal awakening in Greece, 1958-1967», *The Historical Review / La Revue Historique*, τόμ. 5 (2008), σ. 121-149.

Filippelli Ronald L., *American Labor and Postwar Italy, 1943-1953: A Study in Cold War Politics*. Stanford University Press, Στάνφορντ 1989.

Fletcher Richard, «How CIA 3, money took the teeth out of British socialism», στο Philip Agee, Louis Wolf (επιμ.), *Dirty Work: The CIA in Western Europe*, Lule Stuart Inc., Σικάγουκς, Νιου Τζέρσεϊ 1978, σ. 188-200.

Gilman Nils, *Mandarins of the Future. Modernization Theory in Cold War America*, Johns Hopkins University Press, Βαλτιμόρη 2003.

Giroud Vincent, *Nicolas Nabokov: A Life in Freedom and Music*, Oxford University Press, Οξφόρδη και Νέα Υόρκη 2015.

Gijswijt Thomas, *Informal Alliance: The Bilderberg Group and Transatlantic Relations during the Cold War, 1952-1968*, Routledge, Λονδίνο 2019.

Grémion Pierre, *Intelligence de l'anticommunisme: le Congrès pour la Liberté de la Culture à Paris, 1950-1975*, Fayard, Παρίσι 1995.

Griffin Tom, *Offensive Intelligence: An Epistemic Community in the Transition from Cold War Liberalism to Neoconservatism*, ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, University of Bath, 2017.

Guilbaut, Serge, *How New York Stole the Idea of Modern Art. Abstract Expressionism, Freedom, and the Cold War*, University of Chicago Press, Σικάγο 2008 [α' γαλλική έκδ.: 1983].

Hixson Walter L., *Parting the Curtain. Propaganda, Culture, and the Cold War*, St. Martin's Griffin, Νέα Υόρκη 1998.

Hochgeschwender Michael, «The cultural front of the Cold War: The Congress for Cultural Freedom as an experiment in transnational warfare», *Ricerche di Storia Politica*, τχ. 1 (2003), σ. 35-60.

Hochgeschwender Michael, *Freiheit in der Offensive?: der Kongress für Kulturelle Freiheit und die Deutschen*, Oldenbourg, Μόναχο 1998.

Hogan Michael J., *The Marshall Plan. America, Britain and the Reconstruction of Western Europe, 1947-1952*, Cambridge University Press, Νέα Υόρκη 1987.

Hughes Quenby Olmsted, *In the Interest of Democracy: The Rise and Fall of the Early Cold War Alliance between the American Federation of Labor and the Central Intelligence Agency*, Peter Lang, Οξφόρδη 2011.

Iber Patrick, *Neither Peace nor Freedom: The Cultural Cold War in Latin America*, Harvard University Press, Κέμπριτζ 2015.

Jachec Nancy, *Europe's Intellectuals and the Cold War: The European Society of Culture, Post-War Politics, and International Relations*, I.B. Tauris, Λονδίνο 2015.

Jarauschkonrad, Christian F. Ostermann, Andreas Etges (επιμ.), *The Cold War: Historiography, Memory, Representation*, De Gruyter Oldenbourg, Βερολίνο 2018.

Kakridis Andreas, «Rebuilding the future: C. A. Doxiadis and the Greek reconstruction effort (1945-1950)», *The Historical Review / La Revue Historique*, τόμ. 10 (2013), σ. 135-160.

Kakridis Andreas, *Greek Economists and the Quest for Development (1944-1967)*, ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Αθήνα 2009.

Kamen Scott, *The demise of the Congress for Cultural Freedom. Transatlantic Intellectual Consensus and «Vital Center» Liberalism, 1950-1967*, Master of Arts, University of Maryland, Κόλετζ Παρκ 2011.

Koutsopanagou Gioula, «Moulding Western European identity. The role of the Central Office of Information's International Digest and its Greek version Eklogi (1945-1960)», *Media History*, τόμ. 23, τχ. 3-4 (2017), σ. 391-404.

Lacroix-Riz Annie, «Autour d'Irving Brown: l'AFL, le Free Trade Union Committee, le Département d'État et la scission syndicale française», *Le Mouvement social* (Απρίλιος-Ιούνιος 1990), σ. 79-118.

Lalaki Despina, *Digging for Democracy in Greece: Intra-Civilizational Processes during the «American Century»*, The New School for Social Research, Νέα Υόρκη 2014.

Laqueur Walter, *Best of Times, Worst of Times: Memoirs of a Political Education*, Brandeis University Press, Γουόλθαμ 2009.

Lasch Christopher, «The Cultural Cold War: A short history of the Congress for Cultural Freedom», στο *The Agony of The American Left*, Vintage Books, Νέα Υόρκη 1969, σ. 61-114.

Latham Michael, *Modernization as Ideology. American Social Science and «Nation Building» in the Kennedy Era*, The University of North Carolina Press, Τσάπελ Χιλ 2000.

Lialiou Zinovia, «The “treason of the intellectuals”: The shadowy presence of the Congress for Cultural Freedom in Greece, 1950-1963», *Intelligence and National Security* (14.2.2018, doi: org/10.1080/02684527.2018.1436013).

Ludwig Bernard, «Paix et liberté: A transnational anti-communist network», στο Luc van Dongen, Stéphanie Roulin, Giles Scott-Smith (επιμ.), *Transnational Anti-Communism and the Cold War. Agents, Activities, and Networks*, Palgrave Macmillan, Μπέισινγκστοουκ 2014, σ. 81-95.

Mackridge Peter, David Ricks (επιμ.), *The British Council and Anglo-Greek Literary Interactions, 1945-1955*, Routledge, Λονδίνο και Νέα Υόρκη, 2018.

Miller Harris Sarah, *The CIA and the Congress for Cultural Freedom in the Early Cold War: The Limits of Making Common Cause*, Routledge, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 2017.

Miller James Edward, *The United States and the Making of Modern Greece. History and Power, 1950-1974*, The University of North Carolina Press, Τσάπελ Χιλ 2009.

Morgan Ted, *A Covert Life. Jay Lovestone, Communist, Anti-Communist, and Spymaster*, Random House, Νέα Υόρκη 1999.

Nye Joseph, *Soft Power: The Means to Success in World Politics*, Public Affairs, Νέα Υόρκη 2004.

Osgood Kenneth, *Total Cold War: Eisenhower's Secret Propaganda Battle at Home and Abroad*, University Press of Kansas, Λόρενς 2006.

Paget Karen M., *Patriotic Betrayal: The Inside Story of the CIA's Secret Campaign to Enroll American Students in the Crusade against Communism*, Yale University Press, Νιου Χέιβεν 2015.

Papadimitriou Despina, «Establishing the cultural identity of the West in the early Cold War: A conceptual approach», *Historein*, τόμ. 14, τχ. 2 (2014), σ. 71-88.

«Parapolitik: Kulturelle Freiheit und Kalter Krieg», φυλλάδιο έκθεσης στο Haus der Kulturen der Welt, Βερολίνο, 2.11.2017-8.1.2017 (goo.gl/XmKrBZ).

Pells Richard, *Not Like Us: How Europeans Have Loved, Hated, and Transformed American Culture Since World War II*, Basic Books, Νέα Υόρκη 1997.

Provoost Michelle, «New towns on the Cold War frontier», www.eurozine.com, 28.6.2006 (www.eurozine.com/new-towns-on-the-cold-war-frontier-4) [α' δημοσίευση, στα δανέζικα: *Lettre Internationale*, τχ. 11 (2006)].

Régin Tania, «Force Ouvrière à la lumière des archives américaines», *Cahiers d'histoire. Revue d'histoire critique*, τχ. 87 (2002), σ. 103-118.

Robin Ron, *The Making of the Cold War Enemy: Culture and Politics in the Military-Intellectual Complex*, Princeton University Press, Πρίνστον 2001.

Romero Federico, *The United States and the European Trade Union Movement, 1944-1951*, University of North Carolina Press, Τσάπελ Χιλ 1992.

Sassoon Donald, *One Hundred Years of Socialism. The West European Left in the Twentieth Century*, I.B. Tauris, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 2010 [α' έκδ.: 1996].

Saunders Frances Stonor, *Who Paid the Piper? The CIA and the Cultural Cold War*, Granta Books, Λονδίνο 1999 [και αμερικανική έκδ.: *The Cultural Cold War: The CIA and the World of Arts and Letters*, New Press, Νέα Υόρκη 2001].

Giles Scott-Smith, «The “masterpieces of the twentieth century” festival and the congress for cultural freedom: Origins and consolidation 1947- 52», *Intelligence and National Security*, τόμ. 15, τχ. 1 (2000), σ. 121-143.

Scott-Smith Giles, «The Congress for Cultural Freedom, the end of ideology and the 1955 Milan Conference: “Defining the Parameters of Discourse”», *Journal of Contemporary History*, τόμ. 37, τχ. 3 (Ιούλιος 2002), σ. 437-455.

Scott-Smith Giles, «The Congress for Cultural Freedom: Constructing an intellectual Atlantic Community», στο Marco Mariano (επιμ.), *Defining the Atlantic Community: Culture, Intellectuals, and Policies in the mid-20th Century*, Routledge, Λονδίνο 2010, σ. 132-145.

Scott-Smith Giles, Hans Krabbendam (επιμ.), *The Cultural Cold War in Western Europe, 1945-1960*, Frank Cass, Λονδίνο και Πόρτλαντ 2003.

Scott-Smith Giles, *Networks of Empire. The US State Department's Foreign Leader Program in the Netherlands, France and Britain, 1950-70*, Peter Lang, Βρυξέλλες 2008.

Scott-Smith Giles, *The Politics of Apolitical Culture. The Congress for Cultural Freedom, the CIA and Post-War American Hegemony*, Routledge, Λονδίνο 2002.

Scott-Smith Giles, Charlotte A. Lerg (επιμ.), *Campaigning Culture and the Global Cold War: The Journals of the Congress for Cultural Freedom*, Palgrave Macmillan, Λονδίνο 2017.

Shils Edward, «Remembering the Congress of Cultural Freedom», *Encounter* τόμ. 75, τχ. 2 (Σεπτέμβριος 1990), σ. 53-65.

Stephan Alexander, *The Americanization of Europe: Cultural Diplomacy and anti-Americanism after 1945*, Bergham Books, Νέα Υόρκη 2007.

Stefanidis Ioannis, «Telling America's story: US propaganda operations and Greek public reactions», *Journal of the Hellenic Diaspora*, τόμ. 30 (2004), σ. 39-95.

Stenger Nicolas, «Preuves and the Congress for Cultural Freedom», στο Giles Scott-Smith και Charlotte A. Lerg (επιμ.), *Campaigning Culture and the Global Cold War: The Journals of the Congress for Cultural Freedom*, Palgrave Macmillan, Λονδίνο 2017, σ. 91-106.

Theodosios Lefteris, *Victory over Chaos? Constantinos A. Doxiadis and Ekistics 1945-1975*, ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, Τμήμα Αρχιτεκτονικής Σύνθεσης, Αρχιτεκτονική Σχολή, Universitat Politècnica de Catalunya, Βαρκελώνη 2015.

Theofilou Anastasios, «Greece», στο Tom Watson (επιμ.), *Western European Perspectives on the Development of Public Relations: Other Voices*, Palgrave Macmillan, Μπέισινγκστοουκ 2015, σ.

Thomas Evan, *The Very Best Men: Four Who Dared: the Early Years of the CIA*, Simon & Schuster, Νέα Υόρκη 1996.

Tobia Simona, *Advertising America. The United States Information Service in Italy (1945-1956)*, LED, Μιλάνο 2008.

Von Eschen Penny Marie, *Satchmo Blows Up the World. Jazz Ambassadors Play the Cold War*, Harvard University Press, Μασαχουσέτη 2006.

Wagnleitner Reinhold, *Coca-Colonization and the Cold War: The Cultural Mission of the United States in Austria after the Second World War*, The University of North Carolina Press, Τσάπελ Χιλ 1994.

Wall Irwin M., *The United States and the Making of Postwar France 1945-1954*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ και Νέα Υόρκη 1991.

Warner Michael, «Origins of the Congress for Cultural Freedom, 1949-1950», *Studies in Intelligence*, τόμ. 38 (2007).

Weichlein Siegfried, «Representation and recoding: Interdisciplinary perspectives on Cold War cultures», στο Konrad Jarausch, Christian F. Ostermann, Andreas Etges (επιμ.), *The Cold War: Historiography, Memory, Representation*, De Gruyter Oldenbourg, Βερολίνο 2018, σ. 19-66.

Weiner Tim, *Legacy of Ashes: The History of the Central Intelligence Agency*, Doubleday, Νέα Υόρκη 2007 [ελληνική έκδ.: *Η ιστορία της CIA. Ερείπια και στάχτες*, μετ. Γ. Βογιατζής, Γκοβόστης, Αθήνα 2018].

Whitney Joel, *Finks: How the CIA Tricked the World's Best Writers*, OR Books, Νέα Υόρκη 2016.

Wilford Hugh, «CIA plot, socialist conspiracy, or new world order? The origins of the Bilderberg group, 1952-55», *Diplomacy & Statecraft*, τόμ. 14, τχ. 3 (2003), σ. 70-82.

Wilford Hugh, *The CIA, the British Left and the Cold War: Calling the Tune?*, F. Cass, Λονδίνο και Πόρτλαντ 2003.

Wilford Hugh, *The Mighty Wurlitzer: How the CIA Played America*, Harvard University Press, Κέμπριτζ 2008.

Wittner Lawrence S., *American Intervention in Greece, 1943-1949: A Study in Counterrevolution*, Columbia University Press, Νέα Υόρκη 1982.

Wolfe Audra J., *Freedom's Laboratory: The Cold War Struggle for the Soul of Science*, Johns Hopkins University Press, Βαλτιμόρη 2018.

Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού Τύπου 1784-1974, επιμ. Λουκία Δρούλια, Γιούλα Κουτσοπανάγου, 4 τόμοι, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών / Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2008.

Αβδελά Έφη, *Διά λόγους τιμής: Βία, συναισθήματα και αξίες στη μετεμφυλιακή Ελλάδα*, Νεφέλη, Αθήνα 2002.

Αβδελά Έφη, «*Νέοι εν κινδύνω*»: *Επιτήρηση, αναμόρφωση και δικαιοσύνη ανηλίκων μετά τον πόλεμο*, Πόλις, Αθήνα 2013.

Αλεξιάτος Γιώργος, *Ιστορικό Λεξικό του ελληνικού εργατικού κινήματος*, γ' έκδ., Ρωγμή, Θεσσαλονίκη [2012].

Αποστολίδης Ρένος, *Ουλάν Μπατόρ*, Πατάκης, Αθήνα 1999.

Αργυρίου Αλέξανδρος, *Ιστορία της ελληνικής λογοτεχνίας και η πρόσληψή της στα χρόνια της αυτοσχέδιας ανάπτυξης (1957-1963)*, τόμ. ΣΤ', Καστανιώτης, Αθήνα 2005.

Αργυρίου Αλέξανδρος, *Ιστορία της ελληνικής λογοτεχνίας και η πρόσληψή της όταν η δημοκρατία δοκιμάζεται, υπονομεύεται και καταλύεται (1964-1974 και μέχρι τις μέρες μας)*, τόμ. Ζ', Καστανιώτης, Αθήνα 2007.

Αυγουστίδης Άγγελος, *Το ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα κατά τη δεκαετία του '40 και τα περιθώρια της πολιτικής*, μετ. Marjolijne Janssen, Sofoula van Schalkwik, Καστανιώτης, Αθήνα 1999 [α' ολλανδική έκδ.: 1988].

Βόγλης Πολυμέρης, *Η εμπειρία της φυλακής και της εξορίας. Οι πολιτικοί κρατούμενοι στον εμφύλιο πόλεμο*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2004.

Βόγλης Πολυμέρης, «*Νέες μορφές κυριαρχίας. Κρατική ανασυγκρότηση και αμερικανική πολιτική στην Ελλάδα, 1945-1952*», στο Πολυμέρης Βόγλης, Ιωάννα Λαλιώτου, Γιάννης Παπαθεοδώρου (επιμ.), *Ο πειρασμός της Αυτοκρατορίας*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2005, σ. 105-247.

Βόγλης Πολυμέρης, «*Ο Paul Porter και η Αμερικανική οικονομική αποστολή στην Ελλάδα (18 Ιανουαρίου-22 Μαρτίου 1947)*», *Μνήμων*, τόμ. 27 (2005), σ. 285-300.

Γεωργής Γιώργος, *Η συνάντηση Στρατή Τσίρκα Γιώργου Σεφέρη. Μια φιλία που βράδυνε*, Καστανιώτης, Αθήνα 2016.

Γιαννικόπουλος Γιώργος, *Χριστόφορος Στράτος. Ένας ευπατρίδης της πολιτικής*, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα 2010.

Γιαννόπουλος Κων. Γερ., «Μια διαμάχη του Κ. Τσάτσου με τρεις κεντρικούς διανοούμενους», constitutionalism.gr, 20.9.2010 (bit.do/tsa-dia).

Δέδε Κατερίνα, *Ο σύντομος πολιτικός βίος της ΕΠΕΚ. Η ανάδυση του Κέντρου στη μετεμφυλιακή Ελλάδα*, ΕΙΕ/ΠΕ, Τομέας Νεοελληνικών Ερευνών, Αθήνα 2016.

Δήμου Νίκος, *Οδός Γαλήνης*, Πατάκης, Αθήνα 1998 [τώρα στον συγκεντρωτικό τόμο: Νίκος Δήμου, *Οι δρόμοι μου*, Πατάκης, Αθήνα 2015].

Δράινας Σπύρος, *Ανδρέας Παπανδρέου. Η γέννηση ενός πολιτικού αντάρτη*, μετ. Χρήστος Οικονόμου, Ψυχογιός, Αθήνα 2013 [α' αμερικανική έκδ.: 2012].

«In memoriam. Χρήστος Δ. Λαμπράκης. Ένας ανήσυχος διανοούμενος», *Βήμα Ιδεών*, τχ. 33 (Ιανουάριος 201).

Judt Tony, *Η Ευρώπη μετά τον πόλεμο*, μετ. Νικηφόρος Σταματάκης, Ελένη Αστερίου, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2012 [α' αγγλική και αμερικανική έκδ.: 2005].

Καλέσιος Θωμάς, *Εκλεκτικές συγγένειες πολιτικής και τύπου στη μετεμφυλιακή Ελλάδα (1950-1955): Η ίδρυση και η λειτουργία της ΕΙΗΕΑ και η περίπτωση του Βήματος*, ανέκδοτη μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Ρέθυμνο, 2018.

Καρακατσούλη Άννα, *Στη χώρα των βιβλίων. Η εκδοτική ιστορία του Βιβλιοπωλείου της Εστίας 1885-2010*, Οι Εκδόσεις των Συναδέλφων, Αθήνα 2011.

Κάραλη Αιμιλία, *Μια ημιτελής Άνοιξη... Ιδεολογία, πολιτική και λογοτεχνία στο περιοδικό Επιθεώρηση Τέχνης (1954-1967)*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2005.

Καραμπελιάς Γιώργος (επιμ.), *ΜΚΟ και παγκοσμιοποίηση στην Ελλάδα*, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα 2014.

Καρπόζηλος Κωστής, «Συνδικάτα και πολιτική στην Ελλάδα του Εμφυλίου», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τόμ. Δ1, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2009, σ. 63-103.

Καρπόζηλος Κωστής, *Κόκκινη Αμερική. Έλληνες μετανάστες και το όραμα ενός Νέου Κόσμου 1900-1950*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2017.

Κοκκινίδου Μαρίνα, *Το περιοδικό «Αγγλοελληνική Επιθεώρηση» (1945-1955): περίοδοι, στόχοι και συμβολή του στη μεταπολεμική πολιτισμική ζωή*, ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, Τμήμα Φιλολογίας ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη 2002.

Κοτζιά Ελισάβετ, *Ιδέες και αισθητική. Μεσοπολεμικοί και μεταπολεμικοί πεζογράφοι 1930-1974*, Πόλις, Αθήνα 2006.

Κουρκουβέλας Λυκούργος, *Γιώργος Θεοτοκάς (1905-1966): Πολιτικός στοχαστής*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2013.

Κουτσοπανάγου Γιούλα, «Προπαγάνδα και απελευθέρωση. Το Βρετανικό Συμβούλιο και ο Ελληνοσοβιετικός Σύνδεσμος στην Αθήνα στις παραμονές του Εμφυλίου Πολέμου (1945)», *Μνήμων* τόμ. 22 (2000), σ. 171-190.

Κωστόπουλος Τάσος, *Η αυτολογοκριμένη μνήμη. Τα τάγματα ασφαλείας και η μεταπολεμική εθνικοφοροσύνη*. Φιλίστωρ, Αθήνα 2013

Λαμπρινού Κατερίνα, *ΕΔΑ, 1956-1967. Πολιτική και ιδεολογία*, Πόλις, Αθήνα 2017.

Λεντάκης Ανδρέας, *Παρακρατικές οργανώσεις και 21η Απριλίου*, Καστανιώτης, Αθήνα 1975.

Λιαλιούτη Ζηνοβία, *Ο ελληνικός αντιαμερικανισμός 1947-1989*, Ασίνη, Αθήνα 2016.

Λιαλιούτη Ζηνοβία, *Προπαγάνδα, δίκτυα επιρροής και πολιτισμός. Η αμερικανική πολιτιστική διπλωματία στην Ελλάδα, 1953-1973*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2019 (υπό έκδοση).

Λιαλιούτη Τζένη, «Ο “άλλος” αντικομμουνισμός και ο Πολιτιστικός Ψυχρός Πόλεμος: ο Μανώλης Κόρακας και το Congress for Cultural Freedom», ανακοίνωση στα *Προσχέδια Ιστορίας των Αρχαίων Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας* (ΑΣΚΙ), Αθήνα, 9.6.2017.

Λυμπεράτος Μιχάλης, *Από το ΕΑΜ στην ΕΔΑ*, Στοχαστής, Αθήνα 2011.

Μανιτάκης Νικόλας, «Ξένες κρατικές υποτροφίες. Πολιτιστική προπαγάνδα στην Ελλάδα του Εμφυλίου» στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τόμ. Δ2, σ. 133-155.

Μαθιόπουλος Ευγένιος, «Ιδεολογία και τεχνοκρατική τα χρόνια 1949-1967: Ελληνοκεντρισμός, σοσιαλιστικός ρεαλισμός, μοντερνισμός», στο *1949-1967. Η εκρηκτική εικοσαετία*, επιστημονικό συμπόσιο, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας (Ιδρυτής: Σχολή Μωραΐτη), Αθήνα 2002, σ. 363-400.

Μαθιόπουλος Ευγένιος, «Η πρόσληψη της αφηρημένης τέχνης στην Ελλάδα (1945-1960), στο πεδίο της κριτικής της τέχνης», στο Νίκος Δασκαλοθανάσης (επιμ.), *Πρακτικά Β΄ Συνεδρίου Ιστορίας της Τέχνης*, Αθήνα 2008, σ. 67-108.

Μαθιόπουλος Ευγένιος, «Οι εικαστικές τέχνες στην Ελλάδα τα χρόνια 1945-1953», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τόμ. Δ2, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2009, σ. 182-237.

Μελετόπουλος Μελέτης, *Η δικτατορία των συνταγματαρχών*, Παπαζήσης, Αθήνα 1996.

Μούλιος Πάυλος, *Η Αμερική της δεκαετίας του 1950 μέσα από τα ταξιδιωτικά κείμενα των Η. Βενέζη, Γ. Θεοτοκά και Μ. Καραγάτση: Μια απόπειρα πολιτισμικού διαλόγου*, Red Marks, Αθήνα 2019.

Μπενάκης Θεόδωρος, «Διεθνής Ζωή», στο *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου, 1874-1974*, επιμ. Λουκία Δρούλια, Γιούλα Κουτσοπανάγου, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών / Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2008, τόμ. Α΄, σ. 513.

Μπενάκης Θεόδωρος, *Δημήτρης Γιωτόπουλος. Μια πορεία από τον επαναστατικό στο φιλελεύθερο Σοσιαλισμό*, Κούριερ Εκδοτική, Αθήνα 2003.

Μπότσιου Κωνσταντίνα, «Η επιρροή των ΗΠΑ στη μεταπολεμική Ελλάδα: αλληλεπιδράσεις πολιτικής και πολιτισμού», στο Έλενα Μαραγκού, Θεοδώρα Τσιμπούκη (επιμ.), *Η δική μας Αμερική. Η αμερικανική κουλτούρα στην Ελλάδα*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2010, σ. 179-237.

Μπουρνάζος Στρατής, «Το κράτος των εθνικοφρόνων: αντικομμουνιστικός λόγος και πρακτικές», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τόμ. Δ2, Αθήνα 2009, σ. 9-49.

Μποχώτης Θανάσης, *Ελέγχοντας τον τόπο του παρελθόντος. Η γερμανοελληνική σχέση εξουσίας στις ανασκαφές της Ολυμπίας 1869-1882*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2015.

Νικολακόπουλος Ηλίας, «Το Δημοκρατικό Κόμμα Εργαζομένου Λαού (ΔΚΕΛ). Μια προσπάθεια για την κομματική συγκρότηση της Κεντροαριστεράς», στο *Ο Γεώργιος Καρτάλης και η δύσκολη δημοκρατία. Σαράντα χρόνια από το θάνατό του*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας (Ιδρυτής: Σχολή Μωραΐτη), Αθήνα 1998, σ. 35-54.

Νικολακόπουλος Ηλίας, *Η καχεκτική δημοκρατία. Κόμματα και εκλογές, 1946-1967*, Πατάκης, Αθήνα 2001.

Νούτσος Παναγιώτης (επιμ.), *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα από το 1875 ως το 1974*, 5 τόμοι, Γνώση, Αθήνα 1994.

Ninkovich Frank, *Η διπλωματία των ιδεών. Η εξωτερική πολιτική και οι πολιτιστικές σχέσεις των ΗΠΑ (1938-1950)*, μετ. Στέφανος Παπαγεωργίου, Παπαζήσης, Αθήνα 2013.

Παπαδημητρίου Δέσποινα, «Το αίτημα της ειρήνης και οι προβληματισμοί των διανοουμένων. Από το Σχέδιο Μάρσαλ στη σύγκληση του Συνεδρίου για την Ελευθερία στην Κουλτούρα», στο

Θανάσης Σφήκας (επιμ.), *Το Σχέδιο Μάρσαλ. Ανασυγκρότηση και διαίρεση της Ευρώπης*, Πατάκης, Αθήνα 2011, σ. 280-294.

Παπαδημητρίου Δέσποινα, *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνοκρόνων. Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922-1967*, Σαββάλας, Αθήνα 2006.

Πάπαρη Κατερίνα, *Ελληνικότητα και αστική διανοήση στον Μεσοπόλεμο. Το πολιτικό πρόγραμμα των Π. Κανελλόπουλου, Ι. Θεοδωρακόπουλου και Κ. Τσάτσου* Ασίνη, Αθήνα 2017.

Παπαχελάς Αλέξης, *Ο βιασμός της ελληνικής δημοκρατίας και ο αμερικανικός παράγων, 1947-1967*, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα 2017 [α' έκδ.: 1997].

Πελώνη Αριστοτελία, *Ιδεολογία κατά ρεαλισμού. Η αμερικανική πολιτική στην Ελλάδα, 1963-1976*, Πόλις, Αθήνα 2010.

Πεσμαζόγλου Στέφανος, *Εκπαιδευτικές ανταλλαγές και τεχνική βοήθεια στη μεταπολεμική Ελλάδα. Η διπλωματία των εκσυγχρονιστικών ιδεών*, Αντ. Σάκκουλας, Αθήνα και Κομοτηνή 1995.

Πετρίδης Παύλος, *Εξουσία και παραεξουσία στην Ελλάδα 1957-1967: Απόρρητα ντοκουμέντα*, Προσκήνιο, Αθήνα 2000.

Πρωτοπαπάς Χαράλαμπος, *Το δημοκρατικό σοσιαλιστικό κίνημα στην Ελλάδα*, Ινστιτούτο Νίκος Πουλαντζάς, Αθήνα 2006.

Ρήγος Άλκης, Σεραφείμ Σεφεριάδης, Ευάνθης Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Η «σύντομη» δεκαετία του '60. Θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες*, Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, Καστανιώτης, Αθήνα 2008.

Ριζάς Σωτήρης, *Η ελληνική πολιτική μετά τον Εμφύλιο Πόλεμο. Κοινοβουλευτισμός και δικτατορία*, Καστανιώτης, Αθήνα 2008.

Σκούρα Ευαγγελία, *Το περιοδικό Εποχές (1963-1967). Ιδεολογικές αναζητήσεις και πολιτισμός, ανέκδοτη μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία*, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Πρόγραμμα μεταπτυχιακών σπουδών Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Αθήνα 2006.

Στεφανίδης Ιωάννης Δ., «...*Η δημοκρατία δυσχερής; Η ανάπτυξη των μηχανισμών του "αντικομμουνιστικού αγώνος"* 1958-1961», *Μνήμων*, τόμ. 29 (2008), σ. 199-241.

Στεφανίδης Ιωάννης Δ., *Εν ονόματι του Έθνους. Πολιτική κουλτούρα, αλτρωτισμός και αντιαμερικανισμός στη μεταπολεμική Ελλάδα, 1945-1967*, Επίκεντρο, Αθήνα 2010 [α' αγγλική έκδ.: 2007].

Σφήκας Θανάσης (επιμ.), *Το Σχέδιο Μάρσαλ. Ανασυγκρότηση και διαίρεση της Ευρώπης*, Πατάκης, Αθήνα 2011.

Τσουκαλάς Κωνσταντίνος, «Η ιδεολογική επίδραση του Εμφυλίου Πολέμου», μετ. Μαργαρίτα Δρίτσα-Αμαλία Λυκιαρδοπούλου, στο Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Κράτος, κοινωνία, εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα*, Θεμέλιο, Αθήνα 1986, σ. 15-52.

Φλάισερ Χάγκεν, «Μακρόνησος 1950: πρότυπο για τη Γερμανία του Ψυχρού Πολέμου; Αμερικανικοί προβληματισμοί και συνταγές για τη δημοκρατική "αναμόρφωση"», στο *Ιστορικό τοπίο και ιστορική μνήμη. Το παράδειγμα της Μακρόνησου*, Φιλίστωρ, Αθήνα 2000, σ. 199-224.

Φλάισερ Χάγκεν, «Ο "τρίτος παράγοντας": προσπάθειες για ανεξάρτητη σοσιαλιστική πολιτική στις συνθήκες του Εμφυλίου», στο Lars Baerentzen, Γιάννης Ο. Ιατρίδης, Ole L. Smith (επιμ.), *Μελέτες για τον Εμφύλιο Πόλεμο 1945-1959*, μετ. Αριστέα Παρίση, Ολκός, Αθήνα 2002, σ. 195-232.

Φλάισερ Χάγκεν, «Σε αναζήτηση της "δημοκρατικής Αριστεράς" στην Ελλάδα: Δυτικοί προβληματισμοί για έναν πολυδιεκδικούμενο χώρο, 1945-1958», στο *Ο Γεώργιος Καρτάλης και η δύσκολη δημοκρατία. Σαράντα χρόνια από το θάνατό του*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας (Ιδρυτής: Σχολή Μωραΐτη), Αθήνα 1998, σ. 143-177.

Φλάισερ Χάγκεν, «Στρατηγικές πολιτισμικής διείσδυσης των μεγάλων δυνάμεων και ελληνικές αντιδράσεις, 1930-1960», στο Χάγκεν Φλάισερ (επιμ.), *Η Ελλάδα '36-'49. Από τη δικτατορία στον Εμφύλιο. Τομές και συνέχειες*, Καστανιώτης, Αθήνα 2003, σ. 87-120.

Χατζηβασιλείου Ευάνθης, *Ο ελληνικός φιλελευθερισμός στο σταυροδρόμι: η «σοσιαλίζουσα» φάση, 1934-1944*, Ι. Σιδέρης, Αθήνα 2003.

Χατζηβασιλείου Ευάνθης, *Ελληνικός φιλελευθερισμός. Το ριζοσπαστικό ρεύμα 1932-1979*, Πατάκης, Αθήνα 2010.

Χατζηιωσήφ Χρήστος, «Οικονομική σταθεροποίηση και πολιτική αστάθεια στην Ελλάδα, 1944-1947», στο Lars Baerentzen, Γιάννης Ο. Ιατρίδης, Ole L. Smith (επιμ.), *Μελέτες για τον Εμφύλιο Πόλεμο, 1945-1949*, Ολκός, Αθήνα 1992 [α' αγγλική έκδ.: 1997].

Χατζηιωσήφ Χρήστος (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τόμ. Δ1-Δ2: *Ανασυγκρότηση-Εμφύλιος-Παλινόρθωση 1945-1952*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2009.

Χατζηιωσήφ Χρήστος, «Σχέδιο Μάρσαλ και οικονομικός προγραμματισμός αλά γαλλικά και αλά ελληνικά», στο Θανάσης Σφήκας (επιμ.), *Το Σχέδιο Μάρσαλ. Ανασυγκρότηση και διαίρεση της Ευρώπης*, Πατάκης, Αθήνα 2011, σ. 183-201.

